

Михайло АЛМАШІЙ

КАРПАТОРУСИНСЬКИЙ НАРОД-
ДОЛЯ, ПРОНЕСЕНА КРІЗЬ ВІКИ

Михайло Алмашій

**КАРПАТОРУСИНСЬКИЙ НАРОД –
ДОЛЯ, ПРОНЕСЕНА КРІЗЬ ВІКИ**

Ужгород, 2019

ББК 63,5(4 укр, 4 рус)

А 51

УДК 048.34,8; 049.32

Книга про карпаторусинський народ за змістом є історико-етнографічним та науково-культурологічним викладом чисельних досліджень широкого кола місцевих вчених, учених Європи, власного життєвого досвіду автора як свідка, який бачив, що відбувалося на Підкарпатті за час перебування його в складі Чехословаччини, Угорщини, СРСР, незалежної України.

У книзі в науково-популярній формі висвітлено основні етапи заселення та історичного розвитку жителів Закарпаття від найдавніших часів до сьогодення, з урахуванням ідеологічних міркувань авторів різних ідейно-політичних напрямів та оціночних характеристик процесу історичного розвитку русинів краю, у відповідності до перебування їх під владою різних держав.

Зроблена спроба автора донести до читача, що Закарпаття у складі інших держав було не тільки територіальним додатком, а його жителі були не тільки рабами, а й повноцінними громадянами, учасниками історичних процесів. Цей край розвивався економічно, соціально, науково, духовно і дав світу цілу плеяду учених, культурно-освітніх діячів, письменників, майстрів образотворчого мистецтва, композиторів, церковних, політичних діячів, видатних спортсменів, які в цілому виборювали високий рейтинг у загальноєвропейських процесах та в реалізації ідеї слов'янської єдності та братерства.

Автор прагне довести, що Закарпаття ніколи не було «забутою землею». Моменти страждання і часом жорстокості панівних класів русини Закарпаття зносили надзвичайно мужньо, гідно і толерантно; і в свідомості русинів малювалося інше, благополучне майбутнє. Жодні гріхи, зрада, підлість до нині не тяжіють над совістю цього народу. Він може стати перед «судом народів» з піднятою головою, бо не чіпав нікого, не придушував, не мучив, не грабував, сповідував ідею добросусідства. Ніколи не грішив проти своєї віри.

Книга розрахована на широке коло читачів, активістів громадських організацій, вчителів, учнів, студентів, усіх тих, хто бажає більше знати про історію Закарпаття та його корінний народ – русинів.

ISBN 978-966-8270-51-6

© М.І. Алмашій, 2018

ВСТУП

Кожний народ має право пізнавати своє минуле.
Резолюція Ради Європи №1283, 1996.

Серед шести тисяч народів світу одні успішно процвітають і розвиваються, розкошують, другі прагнуть наздогнати перших, а треті прикладають усіх зусиль, щоб їх визнали рівноцінними і рівноправними під сонцем і небесами у широкому світовому людському просторі. Русинський народ під Карпатами, незважаючи на свою малочисленність, тримався з усіх сил у багатовікових складностях суспільного і державного життя, чесно працюючи, створюючи матеріальні і автентичні духовні цінності, накопичував досвід способу життя, творчості, формування своєї національної ідеї і самосвідомості, які не завжди визнавалися пануючими над ним народами і державами. Русини на протязі всієї своєї історії терпеливо виконували волю різних метрополій, хоча чи нехотя сповідували чужу ідеологію, були на службі політичних інтересів чужих держав, вивчали їх історію. Але не забували й про свою. Історія підкарпатських русинів складалася не з ініціативи властей, а лише з доброї волі і за патріотичним покликом авторів (І.Базилевич, М.Лучкай, І.Пастелій, А.Духнович, І.Дулішкович, І.Кондратович).¹

Перша спроба узагальнити виклад історії краю (Закарпаття, не підкарпатських русинів) у новітні часи зроблена з ініціативи Ужгородського державного університету, Інституту Карпатознавства та Закарпатської обласної організації товариства охорони пам'яток історії та культури під назвою «Нариси історії Закарпаття» (1993). До речі, автори «Нарисів» відмовилися від гонорару і висловили побажання направити прибуток від реалізації тиражу на реставрацію пам'ятників історії і культури Закарпаття. Про цінність чи недоліки даної праці не будемо говорити, бо про неї вже сказали своє слово інші.

Видаючи нашу книжку, ми не маємо на меті аналізувати видані раніше історичні праці, а тільки запросити читачів на чесний і спокійний роздум про правильність концепції побудови історичних праць про історію Підкарпаття і підкарпатоторусинський народ. Ми не прагнемо відкривати в історії русинів нічого нового, а тільки нагадати, як відбувалися і розвивалися ті чи

¹ І.Базилевич. «Brevis notitia Foundationis Theodori Koriatovits» – «Короткий нарис фундації Федора Корятовича», Т. I, II, III, 1799–1804; М.Лучкай «Historia Carpato-Ruthenorum» – «Історія карпатських русинів» (з давніших часів до початку XIX ст.); І.Пастелій «Historia Dioecesis Muncatsiensis», «Dorigine Ruthenorum»; А.Духнович. «Краткий землепис для молодых Русинов», 1851, «Истинная история Карпато-россов или угорських русинов», 1853; І.Дулішкович «Исторические черты угорских». Т. I,II, Ужгород, 1874, Т.III, Ужгород, 1877; І.Кондратович, «Історія Подкарпатской Руси для народа», 1924, 1925, 1930.

інші події як локального, так і міжнародного значення. Сьогодні не потрібно багато зусиль доводити про право русинів на більшу честь, увагу і реальну оцінку їх історичного минулого від влади і української історичної науки, а важливо не перекручувати історію, не вигадувати різні міфи, яких насправді не було, не применшувати досягнень у освіті, культурі, мистецтві, не вживати до русинів образливих і звинувачувальних виразів у їх меншовартості чи неповноцінності і, в кінцевому рахунку, не вбачати шкідливості для держави Україна. Нам хочеться, щоб на нашу історію дивились без зменшувальних і без збільшувальних «окулярів».

Щоб краще зрозуміти нашу задачу, ми маємо намір висловити не тільки свої власні думки, а й максимально використати думки вчених істориків, етнографів, філософів, мовознавців, мистецтвознавців, визначити їх концепцію побудови наукової думки попередніх періодів, використати важливі історичні джерела, цитати з гуманітарних наук, що придасть книзі форму хрестоматії та науково-популярного підручника для молодого читача (учнів, студентів) учителів, викладачів усіх рівнів та любителів історії карпаторусинського краю і народу, який до 1946 року визнавався всіма попередніми владами як окремих народ, а з 22 січня 1946 року комуністичною владою СРСР – тільки гілкою українського народу.

Русинський народ володіє достатньою кількістю унікальних історіографічних та етнокультурних цінностей, що увіковічують історію Карпатського краю і його корінних жителів: русинів, мадяр, словаків, німців, румун, та їх мирне співіснування протягом багатьох століть. Спостереження доводять, що з 1945 року до нині, 2018 року, накопилось багато свідчень про те, як почала стиратися русинська історична пам'ять, як замовчуються світлі сторінки русинської історії, як перетлумачуються історичні події не на користь русинів, а в інтересах панівної політики. Нам необхідна повна історія, яка би відображала весь історичний період існування русинського краю від найдавніших часів до сьогодні, включаючи всі її аспекти: історичні, етнографічні, етногенетичні, етнокультурні, мовознавчі, мистецькі, правові, освітньо-педагогічні, психологічні, релігійні. Про це за останні 70 років науковцями писалося дуже мало, а то і зовсім не писалося. В наукових працях, кандидатських і докторських дисертаціях переважали теми революційної боротьби на Закарпатті, формування класової і політичної свідомості трудящих у контексті комуністичної ідеології, комуністичного партійного керівництва, а з 1991 року запанувала тема одноденної держави Карпатської України і боротьби за возз'єднання з Україною (радянською чи якоюсь іншою).

Нам потрібна історія без ілюстрацій «фобів» і «філів», без «чужих» і «своїх», без «старших» і «молодших» братів, а історія рівноправних по всіх законах справжньої демократії, взаємоповаги людини до людини без огляду на національність та релігійну приналежність. Бо така наша підкарпатська традиція: мирне співіснування корінних і некорінних національностей, без

міжнаціональної ворожнечі, без битв і крові, без насилля, без гучних революційних повстань і масових страйків проти панів і державно-політичних режимів. Карпатські русини проіснували багато століть на принципах гуманізму, народного пацифізму та християнської моралі. Русини ні з ким не воювали, не починали кровопролиття, не завойовували чужі території, а лише з великим терпінням переживали втрати колишніх своїх русинських територій і природних ресурсів, якими так багатий Карпатський край. Сяка історія потрібна особливо сьогодні для молодого покоління краю і не тільки молодого, а й того, яке народилося в перші роки радянської влади, яким сьогодні уже 70 і більше років і які були позбавлені можливості вивчати історію і культуру свого краю. Для них все відновлене в пам'яті буде новим і цікавим, можливо, з деяким подивом і зі зворушливістю духа. Ще з далеких часів початку нової історичної ери видатний римлянин філософ Сенека Луцій Анней залишив для нас дуже мудру думку: «Пусть даже все открыто древними – всегда будет ново и применение открытого другими, и его познание и упорядоченье». Нас цікавить тільки чиста істина, яка задокументована в історичних документах² і в народній пам'яті (легендах, розповідях), не фальсифікована, не применшена і не прибільшена, неупереджена, вільна від амбіцій чи ідеологічних пригнічень та міфологізації. Бо історичні міфи не позбавлені перекручення минулого в порівнянні з сьогоднішнім, а сьогоднішні політичні міфи – це перекручення сьогоднішнього в порівнянні з минулим. Минуле, як правило, політизується, а сьогоднішнє – «історизується».³

Проаналізувавши чисельну історичну літературу, знайдено багато сумнівних фактів, інтерпретацій і висновків. Перші сумнівні факти належать Василю Пачовському, який у своїй праці «Срібна земля»⁴ постарався випередити історію Закарпаття на тисячу і декілька століть, приписавши підкарпатським русинам українськість тисячолітньої давності у державному форматі 1000 років «Карпатської України», ім'я якій було затверджено тільки 14 березня 1939 року, і яка проіснувала всього 29 годин. «Українці, або русини, що творять етнічну більшість між населенням Закарпаття, – це споконвічна осіла людність, що заселює цю країну від VI століття й сягає тоді в глибину Семигороду, як східнослов'янські автохтони під іменем білих хорватів. На Закарпатті стрічаються цілі села, де цілі родини зветься хорватами.

² Загальна бібліографія Подкарпаття. Зложили Николай Лелекач и Иван Гарайда. Выдана Подкарпатського Общества Наук в Унгварі. 1944. – 212 с.; Павло Роберт Магочій. Бібліографія. В кн. Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь (1848–1948). – Ужгород, 1994. – С.246–285; Михайло Алмашій. Русинська бібліографія. – Ужгород, 2011. –280 с.

³ Василь Пачовський. Срібна земля. Тисячоліття Карпатської України. Ужгород, 1993. Доповнене видання здійснено за оригіналом: Василь Пачовський. Срібна земля. – Львів, НТШ, 1938.

⁴ Василь Пачовський. Срібна земля. Тисячоліття Карпатської України. Нарис історії з картами. – Ужгород, 1993.

Там дослідники, що сумніваються в місці осідку білих хорватів, можуть найти доволі, що Закарпаття заховало далі живі сліди їх поселення»⁵.

Другий факт, що приписує В.Пачовський історії Закарпаття, – це завоювання закарпатських земель військами Олега разом з угорськими племенами. За версією В.Пачовського, Олег мав договір з греками об'єднаними силами заходити на Закарпаття, точніше відвоювати від Болгарії, і за це Греція пообіцяла панувати Олегу на території Закарпаття. Відомо, що тоді Закарпаття належало Болгарії, яка за царя Симеона Великого (893–927) стала великою Болгарською державою. Кордони болгарського царства підходили до самого Царгороду і сягали Адрійського моря на заході, до Карпат на півночі. Русинський князь Лаборець піддався під владу болгарського царя Симеона і цим розірвав відносини з київським князем Олегом. На 895 рік угорські племена опинились під Києвом. Греки надали Олегу військову допомогу, що вони з півночі від Карпат ударили на Болгарське царство. « Вони, отже, без війни відійшли від Києва. За це греки обіцяли землі Лаборця Олегові. Олег погодився на це. Таким чином, угри з Олеговим військом рушили на осаду Закарпаття... Союзне з уграми військо Олега зайняло землі білих хорватів... а білі хорвати прийняли підданство київському князю з іменем русинів і брали участь у походах київських князів на Царгород за Олега, Ігоря та Святослава, що тут вербував коні до походів. По смерті Святослава Хороброго, під час міжусобиці його синів, білі хорвати відірвалися від Русі так, що Володимир Великий збираючи розсипану державу, мусів ходити походом на них і 981 року й зайняв їх знову під свою руку»⁶.

Третій надзвичайно сумнівний історичний факт, про який не приходилося читати в інших істориків, – це напад закарпатців (русинів історичного Закарпаття) на Константинополь (Царгород), про який пише С.Пап у трьохтомній «Історії Закарпаття» (І-Франківськ, 2014 р.). Ось як то було: «Напад великої кількості росів стався несподівано. В морі з'явилося 200 малих суден. Спалили і знищили все на узбережжі і на островах... У човнах було по 40 мужів.» На думку С.Папа, був це напад Історичного Закарпаття – Потиської Русі (можливо підтриманий тиверцями, уличами і навіть дулибами). Які має докази на це С.Пап. Ось вони:

- а) Поход на Царгород мав велике значення, бо невдовзі після нападу Русь (Карпатська Русь – М.А.) прийняла християнство і запросила єпископа;
- б) Ніде не говориться, що напад зробила Київська Русь;
- в) Проповідниками християнства в Київській Русі були закарпатські священики, коли Закарпаття належало до Київської Русі;

⁵ Перші згадки про хорватів зустрічаємо у К.Багрянородного: «Хорвати ж сусіди з мадярами біля гір» К.Багрянородний. Об управленні імперією. – Москва, 1989. – С. 53.

⁶ Названа паця. – С.34–35.

г) Нападниками на Царгород завжди згадуються болгари, а з болгарами сусідствували закарпатці;

д) На Закарпатті побутує переказ про напад закарпатців на Царгород.⁷

С.Папу суперечить Хорошев О.М., який у книзі «Політична історія України» (від слов'ян до початку ХХ ст.) пише: «За свідчення літописця Нестора, у 860 році Дир і Аскольд здійснили похід на Константинополь. А організувати такий похід могла влада, що уже мала військо (флот) і реалізувала певні політичні інтереси...». Чи могли підкарпатські русини володіти таким потужним флотом у 200 суден і на якому морі базувався цей флот? На Тисі?

Чи не самий суперечливий факт, навколо якого ведуться безкомпромісні дискусії – про належність Закарпаття до Київської Русі протягом Х–ХІ століть.

Союзне з уграми військо Олега зайняло землі білих хорватів і почало ставити станиці... А білі хорвати прийняли підданство київському князеві з ім'ям русинів і брали участь у походах київських князів на Царгород за Олега, Ігоря та Святослава, що тут вербував коні для походів».⁸ Виникає запитання: кому належало Закарпаття до появи тут Олега з угорськими племенами? Далі В.Пачовський пише: «По смерті Святослава Хороброго, під час міжусобиці його синів, білі хорвати відірвалися від Русі так, що Володимир Великий, збираючи розсипану державу, мусів ходити походом на них 981 р. і зайняв їх знову під свою руку».⁹ Тільки невідомо, з котрими білими хорватами воював Володимир – Прикарпатськими чи Закарпатськими. Про це детальніше дізнаємося в розділі «Перші правителі Києва».

І знову «факт» сорокарічної належності Закарпаття до Галицько-Волинського князівства. Василь Пачовський у названій праці написав таке: «Військо Льва напало на Угорщину і спустошило поріччя Тиси і загорнуло цілу Карпатську Україну під владу Галицько-Волинської держави. Так що це – мирне співжиття на рівних засадах у мирі і дружбі, чи ненависть до завоювника, який спустошив землю і зруйнував мирне життя русинів за Карпатами?

Чарівним виглядить факт заселення Закарпаття 40 тисячами подолян, яких привів з собою Ф.Корятівич і заново заселив «безлюдний» край.

Михайло Лучкай, на нашу думку, у своїй «Історії карпатських русинів» розробив модель об'єктивної, історично правдивої **історії свого народу**, що наблизило його до представників демократичного напрямку у європейській історіографії. Порівняймо цю думку з думкою французького історика кінця ХVІІІ – початку ХІХ століття О.Т'єррі, який критично віднісся до своїх су-

⁷ Названа книга. – С.140.

⁸ В.Пачовський. Срібна земля. Тисячоліття Карпатської України. – Ужгород, 1993. – С.34.

⁹ В.Пачовський. Названа книга, С.34-35.

часників-істориків: «Історія Франції, котру ми знаходимо у сучасних письменників, не є ні справжньою історією країни, ні національною, ні народною історією... Нам не вистачає історії громадян, історії підданих, **історії народу**».¹⁰

Ми глибоко усвідомлюємо, що наша книжка буде гостро атакована з боку деяких політичних сил, які заявляють, що потрібно спростувати вигадані міфи про русинів (Володимир Кузьмінський). Ми вважаємо, що культурно-інтелектуальні люди повинні вести себе більш виважено, здержано, інтелігентніше. Любителі історії не повинні боятися достовірних доказів чи довірятися припущенням і вигадкам. Документована реальна історія, як істина, не може бути ні доброю, ні поганою, ні прийнятною, ні непринятною, вона байдужа, як її сприймають. Вона така як була, є і буде – правдива. А наша повинність і людська інтелігентність полягає у тому, щоби глибоко вивчати і зрозуміти живильні корені народу, нації, а негативні явища, що відбувалися, виправляти в плині часу, сприяти відмові від утопій і творити цивілізований світ. Русини співчують українському народові, коли дізнаються, що в певні історичні моменти у продовження тривалого часу деякі українські землі знаходились під владою інших держав (Росії, Австрії, Польщі, Румунії).

Окремі землі України	Незалежні держави, у склад яких українські землі входили				Разом років приблизно
	Угорщина	Польща	Румунія	Австрія	
Лівобережна Україна		1387-1654 (276 літ)			270
Правобереж. Україна		1387-1793 (406 літ)			400
Галичина		1387-1772 (385 літ)		1772-1918 (136 літ)	520
Закарпаття	XI стор.-1918 (біля 800 л.)				800
Буковина			XIV стор. 1775 (біля 300 р.)	1775-1918 (143 літ)	510

Українські землі під владою інших держав¹¹

Після цього просяться для відповіді риторичні питання: Кого і чому так болісно турбує, що русини хочуть знати свою правдиву історію? Чому русини повинні принизливо просити свого **природного права** на свою історію та національну ідентичність?

¹⁰ «Историография истории нового времени стран Европы и Америки». – М., 1950. – С.51.

¹¹ І.Мацинський. Розмова сторіч, Пряшів, 1965, С.19.

Чому русини на своїй споконвічній русинській землі не народ, навіть не меншина, а тільки якась група людей, що не доросли до національної самовідомості? Тим русинам, які стали на шлях ренегатства, просимо тільки одного: «Memento Patriam!» Згадаймо про Отцюзнину, її засновників, про наших предків. Цю думку ми будемо конкретизувати трошки нижче у кожному розділі специфічними засобами.

Наукові дослідження останніх 15 років засвідчують, що історичне минуле нашого краю вступило в процес своєї актуалізації. Книги, які вийшли за ці роки та численні публікації в журналах та газетах відзначаються своїм творчим потенціалом, вони відкривають невідомі або маловідомі моменти у творчому просторі такого прояву буття, як історична реальність. Але головне в іншому: з'явилася нова концепція висвітлення історичного минулого Закарпаття, намітилася альтернативна відмова від тоталітарної ідеології, комуністичної, а нині націоналістичної інтерпретації історичного минулого Закарпаття. Наш історичний вимір органічно вписується в контекст загальноєвропейської історії. З'явилася та універсальна основа, відносно якої визначаються як загальні так і своєрідні особливості історичної долі русинського народу під Карпатами.

I. ГЕОГРАФІЧНЕ ПОЛОЖЕННЯ ТА ГЕОПОЛІТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ

Закарпаття (Підкарпаття, Підкарпатська Русь) знаходиться в самому центрі Європи. На півночі наш край межує з Польщею, на півдні – з Румунією, на заході – з Угорщиною, на північному заході в Словаччиною, на сході – з Івано-Франківською областю, на північному сході – з Львівською областю України. Сучасна територія краю (без врахування колишніх територій, що склали єдине ціле карпаторусинського краю (Пряшівщина, Банат,) становить 12,8 кв.км. Через гірські перевали Карпат – Ужоцький, Верецький, Воловецький, Торунський та Яблунецький – Закарпаття сполучається шосейними дорогами та залізницею з Україною та Росією.

Карпати тягнуться з північного заходу до південного сходу (зі словацького та румунського кордонів) і являють собою три поздовжні пасма хребтів: Горгани, Полонинські гори, Вулканічні Карпати та відокремлену гірську групу на південному сході. Гори поділені широкими поздовжніми улоговинами та численними долинами річок і мають порівняно м'які обриси. Найвищі гори в межах краю – Говерла (2061 м), Піп Іван (2022 м), Петрос (2020), Полонина Боржава (1947), Стой (1655 м), Полонина Руна (1482 м).

За орографією Закарпаття – гірський край, 4/5 його території займають гори. За станом на 1950 рік майже половина Закарпаття вкрита лісами: буковими – 59%, смерековими (ялина) – 30,6%, дубовими – до 7%, решта припадає на такі породи, як граб, береза, ясен, липа, вільха. Дуб росте переважно в низовинах та в передгір'ї. Середній лісовий пояс складають букові та грабові породи. Смерекові масиви розмішені на найвищих гірських частинах схилів та на вершинах понад 1000 м над рівнем моря. По стану на теперішній час лісовий масив суттєво скоротився.

Край багатий на корисні копалини. Тут великі запаси кам'яної солі, будівельних матеріалів: андезиту, трахіту, базальту, туфу, вапняків, пісковиків. Закарпатський різнокольоровий мармур мав у свій час загальносоюзне значення. Є природні горючі гази, залізна руда, буре вугілля, руди кольорових металів, значні запаси бентонітових глин, високоякісних каолінів, з яких, зокрема дубриницького, у давнину виробляли віденський фарфор.

Закарпаття з давніх часів славалося численними мінеральними джерелами. Уже в 1935 році за часів Чехословаччини було відкрито 400 джерел, якими користувалися жителі краю для **безкоштовного оздоровлення і лікування від різних шлункових та ревматичних хвороб та щоденного ужитку як питної води.**

Багата і гідрографія Закарпаття – понад 9,5 тисяч маленьких і більших річок, сотні озер. Енергія рік Тиси, Тересви, Терєблі, Ріки, Боржави, Латориці, Ужа обчислюються в 1,5 млн. кіловат. Не випадково ще у воєнний 1942 рік угорська влада, під якою перебувало Закарпаття, проектувала будівництво трьох потужних гідроелектростанцій на Тисі, Тересві та Терєблі¹², які мали забезпечувати повну електрифікацію краю – побутову, народного-сподарську, промислову, транспортну.

Проект електрифікації Закарпаття на 1940 роки ХХ ст.

Уривок з виступу депутата Угорського парламенту від Мукачева М.Демка 7 липня 1942 року на тему: «Краще майбутнє нашому земледільцю», надрукованому в Земледільському календарю на рік 1943. – Ужгород, 1942. – С.38-39.

«Гор Темпіс, університетський професор опрацював три проекти для Підкарпатської території з метою одержання прибуткової електроенергії. Перший з них, де Талабор-Теребля и Nagy Ag (Р

Ріки були повноводними, наповнялися водою суцільних лісових масивів з віковими деревами, які регулювали потік води у всі пори року. Нині річки краю стали мілководними (деякі зовсім пересихають) через надмірне і нищівне вирубування лісів. Це негативно впливає також на рибні запаси, меліоративні заходи.

Різноманітна унікальна природа Закарпаття з його неповторною орографією, з великою кількістю гір, гірок, пагорбів, ґрунтів, низин, орної і сінокісної землі, пасовиськ, полонин, річок, потоків, озер, водоймищ, зворів, багатою рослинністю зумовила різноманітний тваринний світ. На початку 50-х років тут людина могла бачити всюди диких звірів 63-х видів (дикі кабани, ведмеді, олені, лисиці, вовки, борсуки, косулі, куниці, рисі, видри, дикі кішки та ін.) Окрасою Карпат звичайно були олені. На території області було понад 180 видів птахів: глухарі, тетереви, дятли, сірі куріпки, чижі, зозулі, фазани, дрозди. Нині ця різновидність фауни звузилася на десятки разів. Нищення природи під видом окультурення полів одиноко ростучих дерев, урочищ, під видом санітарних рубок лісів (точніше: суцільних рубок цілих гірських плантацій) відібрали від птахів і звірів їх домівки. Майже вся флора і фауна краю – у Червоній книзі.

Національну і політичну функцію у Центральній Європі та в історії Закарпаття відіграють гори Карпати. Центральне географічне положення русинського регіону на карті Європи відіграло також важливу стратегічну роль для всіх держав, які панували тут протягом багатьох віків. Зауважимо, що не русини ходили кудись, не вони приводили чужинців (біженців, емігрантів, перебіжчиків), а інші народи йшли і йшли до добрих, чесних труда-

¹² Календар на 1943 рік, Ужгород, 1942, С.58–59.

¹³ М.Демко. Краще майбутнє нашому земледільцю. Земледільський календар на рік 1943. – Ужгород, 1942. – С. 38–39.

рів-русинів, а в «нагороду» створювали тут свої режими і порядки. При розпаді Австро-Угорщини у 1918 році сама Угорщина старалася за будь-яку ціну вдержати в своїх межах Закарпаття (Kárpátalja) як «стратегічну перлину».

Закарпаттям завжди цікавились і цікавляться політики, науковці, культурологи, етнографи, фольклористи, журналісти, письменники, позаяк воно є одним із найгарніших, найпривабливіших регіонів Центральної Європи. Саме серце Європи! Тут – унікальні пам'ятки історії, живі чудові картини природи, свіже і здорове повітря, помірний континентальний клімат, багатство лікувальних трав, плодів, мінеральних джерел. А найголовніше – тут чудові люди! Колишній віце-губернатор Підкарпатської Русі у свій час писав: «Любовь, искренность и та радость, с которой встречал нас русский (русинский народ – М.А.) на первых весьма трудных для нас шагах, когда остальное население проявляло к нам недоверие и вражду, должны нас постоянно побуждать к тому, чтобы мы за верность платили верностью и стремились добросовестно вникнуть в ту таинственную, но хорошую душу, стремились поднять этот бедный народ на такую высоту, чтобы он мог быть равен остальным народам».¹⁴

Цей вислів був ніби заповітом чеського урядовця і програмою чеської новоутвореної демократичної держави, під владу якої попало Підкарпаття з 1919 року згідно Сен-Жерменського договору від 10 вересня 1919 року під назвою Підкарпатська Русь.

Займаючи центральноєвропейське географічне положення, Закарпаття, як жоден з регіонів України, не мав таких розгалужених економічних, культурних і політичних зв'язків з народами цілої Європи, що наклало своєрідний відбиток на його історичний розвиток, на економічні, торговельні, культурно-освітні, мистецькі, економічні, політичні та етнічні процеси. Ця обставина заставляє нас розглядати історію Закарпаття у тісному зв'язку з історією сусідніх слов'янських і неслов'янських народів Центральної Європи – Угорщини, Румунії, Словаччини, Чехії, Польщі, України, Росії та Балканського ареалу. Не випадково вчені світу визначили центр Європи саме в Закарпатті біля Рахова, а Карпатський край назвали не тільки «самою Швейцарією, а «Підкарпатським Давосом».¹⁵

Гірська і річкова системи Закарпаття створили вигідні комунікативні умови, відкрили шляхи для міжнародної торгівлі. Як пише С.Пап, «Найвигіднішими комунікативними воротами Закарпаття були **ворота притисянсько-вислянські**, що сполучали верхню і середню Надтисянщину з Привислям і Балтійським морем. Ця дорога проходила біля Ондави й

¹⁴ Карпаторусские достижения. – Ужгород, 1936. – С.79.

¹⁵ Ярослав Достал. Підкарпатська Русь (Закарпаття періоду Чехословацької Республіки 1919-1939 рр). – Ужгород, 2014. – С.5.

Лаборця, а звідти – через теперішній Дуклянський і Лупківський перевали. До неї сходилися і від неї розходилися у всі сторони багато торговельних шляхів.¹⁶

Карпати в цілому були важкодоступними при відсутності на ті часи транспортних засобів. Та все ж непроходимих перешкод не було. Існування ще в доісторичну добу Ужанського переходу доведено наукою, – писав С.Пап. – Шляхи через Історичне Закарпаття з'єднували північну і східну Європу із Подунав'ям і південною Європою».¹⁷

Про розвиток торговельних доріг на території Історичного Закарпаття свідчать знайдені тут монети різних народів (племен) (кельтські, римські, македонські) та скарби, знайдені біля Чинадієва та на Чернечій горі біля Мукачева.

Важливу роль в історії Закарпаття відігравала впродовж довгих років т.зв. «**Соляна дорога**», якою закарпатські русини возили сіль у західні країни з мараморошських (Солотвино) і заліських (Трансільванія) соляних копалень річками Тиси та Самош. Осередком продажі товару було місто Szolnok (Солнок) на Тисі в Угорщині.

З цього благословенного краю слава карпатських русинів поширювалась в далекі простори світу.

¹⁶ С.Пап. Історія Закарпаття. Том I. «Нова зоря», Івано-Франківськ, 2014. – С.100.

¹⁷ Там само. – С.100.

II. ІСТОРИЧНА НАЗВА ЗАКАРПАТТЯ ТА ЕТАПИ ЗАСЕЛЕННЯ КРАЮ РУСИНАМИ

Прослідковуючи тривалу історію Карпатського краю, виникає питання про історичну назву краю. В цілому, на думку істориків найсправедливіше, історично правильно слід вживати термін «**Історичне Закарпаття**». Адже цей термін охоплює багато колишніх територій, споконвіку заселених русинами та деякими іншими племенами.

Увесь історичний шлях Карпатського краю від найдавніших часів до сьогодні ділиться на декілька періодів: **стародавня доба** (найдовша) – до IX століття: дослов'янські поселення, розселення, поява слов'ян, прийняття християнства, прихід угорських племен); **феодальна доба** (IX ст. – до середини XIX ст.: поширення влади угорських феодалів, Федор Корятович в історії краю, Ужгородська унія; під владою Габсбургів, реформи Марії Терезії – Австрійська імперія); **період розвитку капіталізму** (друга половина XIX – початок XX століття – Угорська Русь); **період між двома світовими війнами** (включення краю до складу Чехословацької Республіки 1919–1939 – Підкарпатська Русь); жовтень 1938 р. – 15 березня 1939 р. – Карпатська Україна; **Закарпаття під владою Угорщини** 1939 – 1944 – Підкарпаття – Kárpátalja); **Закарпатська Україна** (26 листопада 1944 – 29 червня 1945 рр.); **Закарпатська область у складі Української РСР** (24 січня 1946 р. – грудень 1991 р.); **Закарпатська область у складі Незалежної України**.

* Сліди найдавнішого перебування первісної людини на території Історичного Закарпаття відносяться до далекого кам'яного віку – **палеоліту**. Це близько мільйона – 12–10 тисяч років до н.е. Тут були сприятливі кліматичні умови, багатство флори і фауни, природних продуктів харчування, достатньої кількості корисних копалин. Все це підтверджує ранню появу людини на території доісторичного Закарпаття, а саме **на місці найвизначнішої Королівської багатощарової стоянки** – найдавнішої в Центральній та Східній Європі. На горі Сар засвідчено п'ятнадцять горизонтів перебування первісних людей.

* Подальше заселення краю пов'язане з пізнім палеолітом, в період, коли остаточно сформувався тип людини **homo sapiens** (розумна людина). Поселення цієї епохи займали південно-західні схили Карпатських гір (нинішні Ужгород, Мукачево, Берегово, Королево, Велика Уголька (печера Молочний Камінь на Тячівщині) та інші місцевості.

* Нова історична епоха (XII – VI тисячоліття до н.е.) – **мезолітична епоха** (урочище Скалка в с.Кам'яниця Ужгородського району).

* Докорінні зміни в процесі заселення нових територій в період V–III тисячоліття до н.е. пов'язані з **переходом від привласнювальних форм го-**

сподарювання до мотичного землеробства і скотарства. У цей час виникли гончарство, ткацтво, полірування і свердлування каменю, виготовлення кам'яної сокири, мотики, зернотерки. Невеликі поселення склалися з восьми-десяти жител і групувались у долинах рік і поблизу боліт недалеко одне від одного (Заставне, Серне, Чорний Мочар, Ботар та ін.).

* У V – початку IV тисячоліття до н.е. на території Мукачівського і Берегівського районів знайдено **поселення культури Кереш (Криш)**, жителі яких прибули сюди, на думку вчених, з півдня Балкано-Дунайського регіону і саме вони в значній мірі поклали початок мотичному землеробству та скотарству. Про них археолог Е.Балагурі писав: «Їх історична доля полягає в тому, що вони зіграли провідну роль у формуванні культури розписної кераміки. Її пам'ятки вкрили густою сіткою верхньотисянський басейн – Дяково I–II, Федорово, Мала гора (біля Мукачева), Берегово, с.Велика Паладь».¹⁸

На думку вчених, корінне населення Історичного Закарпаття було індоєвропейського походження. Вірогідно, предками були ілліри і траки. Але ще до іллірів у IV столітті перед Христом у Подунав'ї і Потиссі появились кельто-гальські племена. У III століття до Христа Карпати заселяли племена під назвою кімерійці, а південноруською територією заволоділи сармати (група племен: язиги, роксолани, алани).

* Наступна епоха – **епоха бронзи** – формувалася на базі культури поселень краю мідного періоду. Етнічне життя ускладнювалося появою в Карпатському ареалі різних племен на рубежі III–II тисячоліть до н.е. З півдня вторглося у Тисо-Дунайський басейн населення, яке володіло досягненнями егейської цивілізації з розвинутим плуговим землеробством, бронзоліварними виробами та керамічним виробництвом (**культура Баден**). Зі сходу з степних районів Північного Причорномор'я у низовинну частину Трансільванії і Банату прийшли племена ямної культури. Деяка частина місцевого населення, боячись пришельців відступала у важкодоступні болотисті і глухі лісові райони. Друга частина населення Закарпаття заселилась у південно-східній частині краю, займаючи долину Тиси. Це були **носії культури Отомань** і мали багато спільних рис з культурою населення Балкан.

* В останній чверті II тисячоліття до н.е. отоманську культуру в Закарпатті змінює генетично пов'язана з нею **станівська культура** (назва від села Станово Мукачівського району). Основним заняттям носіїв станівської культури були землеробство і скотарство.

* Після галів-кельтів на територію Історичного Закарпаття з'являється нове плем'я – даки. У першій половині I століття перед Христом Король Бурбіста об'єднав усі дакські племена у велику державу. Його військо нара-

¹⁸ Е. Балагурі. Найдавніше населення на території Закарпаття. Кам'яний вік.// Нариси історії Закарпаття. Том I. Ужгород, 1993. – С.32.

ховувало 200 000 воїнів. Вони заселяли велику територію від Карпат через Тису до Дунаю. На той час Історичне Закарпаття було дуже багатою землею. На її врожайних полях колосилася пшениця, ячмінь, коноплі; на луках випасалися великі стада худоби. У горах і ріках добувалося золото.

Даки добралися і до карпатських полонин. За свідченням грецького географа Страбона (63–23 рр. до н.е.) Буребіста стер з лиця землі кельські племена. Була розгромлена Галиш-Ловачка в Мукачеві. Німі свідчення загибелі – сотні знарядь праці, які жителі опідуму не змогли ні сховати, ні понести з собою¹⁹. На Історичному Закарпатті даки жили до 19–20 рр. після Христа.

* Після розпаду дакської держави населення Історичного Закарпаття відновило свій попередній продуктивний спосіб життя, встановило широкі економічні зв'язки з сусідніми племенами карпатської улоговини, про що свідчать римські монети іллірійського і трансільванського карбування. Важливу роль у зовнішній торгівлі відігравала найбільша водна артерія – Тиса, яку готський історик VI століття н.е. Йордан назвав «великою і славною рікою».

* Згодом Історичне Закарпаття опинилося у вирі Великого переселення народів у IV–VII століттях. Через його територію в Тисо-Дунайську низовину пройшло багато племен і народів (готи, гепіди, гунни, вандали, авари). Пересуваючись із Азії в Європу, гуни потягли за собою частину слов'янських, готських та аланських племен. В 408 році гуни вдерлися в Фракію, в 415 – в Іллірію, в 420 зайняли остаточно Паннонію. Після вбивства вождя гунів Бледи Атілла став одноосібним правителем гунської держави. За деякими свідченнями істориків Атілла мав намір влаштувати собі столицю на Тисі. Після смерті Атілли гунська держава розпалася.

* Дальша еволюція культур на початку I тисячоліття до н.е. привела до **уніфікації культур** населення Карпат, пов'язаної з широким застосуванням заліза у всіх галузях господарства. **Залізо витіснило мідь і бронзу. Ремесло переходить у самостійну галузь.** У зв'язку з цим інтенсивно розвивається **міжплеменна і внутріплеменна торгівля** (Арданівське, Невицьке, Шелестівське, Ужгород, Стремтукра, Мала Копаня, Королівське та Солотвинське городища), а також поселення, розташовані в долинах річок (Баранинці, Бобове, Олешник, Петрово, Малі Геївці) та у важкодоступних гірських місцевостях, недалеко від водних джерел (Горяни, Медведівці, Жуково, Тишів, Сільце, Білки). Довготривалими поселеннями слід вважати ті, які знаходилися в низинній частині Закарпаття: с.Чепа, Олешник, Дяково, Виноградово, Ужгород.²⁰

* У першій половині і в середині першого тисячоліття до н.е. сталися зміни на етнічній карті Центральної і Східної Європи. Тут з'явилися такі

¹⁹ Нариси історії Закарпаття. – Ужгород, 1993. – С.40.

²⁰ Попович І.І. Закарпаття в епоху раннього заліза // Археологія Прикарпаття, Волини і Закарпаття. Енеолит, бронза і раннє залізо. – Київ, 1990, – С.132–135.

племена, як іллірійці, кельти, германці, слов'яни, фракійці, кімерійці, скіфи та ін. В цей час на території Закарпаття виникла група населення, яка відома в археологічній літературі як **куштановицька** (від назви с.Куштановиця Мукачівського району) і датується VI – III ст. до н.е.

* З IV ст. до н.е. з Приальпійської зони у Верхнє Потисся вторглися кельтські племена, які створили т.зв. латенську культуру. Кельти добре володіли металургійною і металообробною справою, добре знали гончарний круг, мали ковальські майстерні. Т.Легоцький розкопав вироби кельтського зразка на горі Галліш-Ловачка біля Мукачева в 60-х роках XIX ст. Це були сокири, серпи, коси, зубила, мечі, луки, стріли. Житлом для кельтів були чотирикутні ями довжиною 4–6 метрів, глибиною 60–100 см. Стіни ями обкладалися лозою і завершувалися дахом з отвором для виведення диму від вогню. Населення Закарпаття цієї доби мало широкі торговельні та культурні зв'язки з племенами Трансільванії, Угорщини, Східної Словаччини, Прикарпаття і Подніпров'я.²¹

* У середині I ст. до н.е. кельти були розбиті гето-даками, які прийшли із Трансільванії і стерли з лиця землі кельтські племена. Була розгромлена Галліш-Ловачка. Поблизу Малої Копані гето-даки заснували велике городище. Тут археологи розкопали 79 господарських будівель (кузню, гончарну піч, велику кількість знарядь праці і різних виробів).²²

* У I ст. н.е. в свою чергу гето-даки були розбиті римськими легіонами і на території Трансільванії у 107 році Траян утворив римську провінцію Дакію. Не випадково на Закарпатті знайдено 1500 римських монет – динарів I–III століття, що свідчить про наявність торговельних зв'язків з римлянами. Але через півтора століття і Дакія була знищена готами. Згодом наш край опинився у вирі Великого переселення народів у IV–VII століттях через його територію, Тисо-Дунайську низовину пройшло багато народів – готи, гунни, бурунди, авари... Гето-даківські етнічні ознаки поступово зникають, а наступні заселення території краю пов'язані зі слов'янством.

* Археологи на основі комплексу знахідок матеріальної культури прийшли до висновку, що прабатьківщиною слов'ян, з якої вони розселилися на північ і південь, був Карпато-Дунайсько-Балканський регіон і визначили три етапи в процесі заселення і розвитку слов'ян у Верхньому Потиссі:

– Перший відноситься до першої половини I тисячоліття н.е. і зв'язаний з появою у регіоні незначних слов'янських груп, які залишили пам'ятники **пшеворської і пряшівської культур**.

Найдавніші слов'янські оселі локалізувалися біля рік, озер, на горбах болотяних місць – **на нирі**. Мочаристі простори Потисся називали Нирці-

²¹ Е.А.Балагурі, С.Пеняк. Закарпаття – земля слов'янська. – Ужгород, 1976. –С. 41–42.

²² Д.Данилюк. Історія Закарпаття. – Ужгород, 2013. – С.31.

ною. Заселивши урожайні низовини, слов'яни селилися й на стрімких горах, навіть будували на них фортеці, які служили їм захистом від ворогів.

– Другий період V–VII століття – масове заселення Закарпаття носіями **празької культури**. Ще не існував поділ на західних, східних і південних слов'ян. Це був загальнослов'янський світ, який розмовляв на споріднених племінних діалектах. З цього приводу Гр. Янушевський писав: «Новейшіе исследования в области славянской филологии показывают, что до так званнаго «Великого переселения народов» в средней Европе в IV–VI в. по Рождеству Христовому. все славянскія племена представляли один народ и говорили на одном языке, как это и утверждает летопись Нестора под 898 годом: «Бе бо един язык (народ) Словенск: Словени, иже сидяху по Дунаеви и Морава, и Чеси, и Ляхове, и Поляне, яже ныне зовемая Русь».²³

– Третій період VIII–IX століття – період формування на східно-слов'янських землях давньоруської культури та користування етнонімами «Русь», «русин»²⁴. В цей час Закарпаття йменовалося терміном «*Marchia Ruthenorum*».²⁵

* У IX–X століттях у хорватів, що проживали на західно-південних схилах Карпат (Закарпаття) виникли укріплені центри (оборонні пункти племен), що називалися «городами», які згодом переростали в укріплення (замки), серед яких найбільші були Унг, Мункач, Боржава. Тут виникло і перше політичне об'єднання з центром в Унгограді (Ужгороді) на чолі з князем Лаборцем. Фортеці Історичного Закарпаття виникали як результат внутрішнього розвитку слов'янського племінного союзу білих хорватів, як одна з форм захисту від частих нападів інших племен.

* На цей період припадає розквіт Давньоруської держави, до складу якої ніби входили райони Прикарпаття і в сфері впливу якої знаходилося і Закарпаття. Але автори «Нарисів історії Закарпаття» вважають, що «достовірних даних про цей період історії Закарпаття немає».²⁶ І далі: «Історія Закарпаття X–XI ст. практично не досліджена. Відсутність джерел не дозволяє визначити форми і ступінь його взаємовідносин з Київською Руссю».²⁷ О Мицюк вважає, що гірські Карпати, після того, як через них пройшли угорські племена, довгий час були «нічийною територією» (*res nullis*).

* Перечинський археолог Павло Янцо у 1925 році у ж. «Подкарпатська Русь» (рочник II. 15 июня Ч.6) опублікував статтю під заголовком «Архео-

²³ Григорій Янушевский. Начало истории русского народа по новейшим данным. – Львів. СПОЛОМ, 2008. – С.12.

²⁴ Пеняк С. Раннеславянское население Закарпатья VI – IX вв. – С.170–171.

²⁵ Русинський дослідник Й.Янкович у 1931 році видав популярну книгу під назвою «Подкарпатська Русь в предісторії», в якій стверджував, що на території Закарпаття слов'яни «жили осілим життям уже в V столітті і підтверджує свою думку «слов'янськими географічними назвами рік, озер, гір, міст, селищ тощо».

²⁶ Нариси історії Закарпаття. Ужгород, 1993. – С.49.

²⁷ Там само. – С.50.

логічні находки из передисторичної доби в Перечині», в якій суперечить «славному археологу «Hoernes» про те, що заселення цього мікрорайону відноситься до 2500 років перед рождеством Христа. Власна знахідка П.Янца відноситься до набагато ранішого періоду заселення Перечинського району – 4000–5000 літ. В своїй статті він пише: «Перечинські находки мають велике історичне значення і розбивають теорію таких «істориків», як Антон Годинка и Александер Бонкало, котрі на дорочення мадяров всіма силами своїми доказують, що русини тільки од XIII століття суть обywatелями на своїй землі, бо – пишуть они – перед XIII столітєм ціла Подкарпатська Русь зароснута была правічними лісами. Проте не хочуть прияти они таке предложеня, що русини вже од V століття по Христі туй находилися». И завершує П.Яцко статтю такими словами: «Археологічні находки без сумніву свідчать, що туй тисячами літ перед рождеством Христа жили люде – и то як на тоты часы доста густо. Долина Ужа так як и долины инших рік Подкарпатської Руси залюднена была од найстаршої доби людства.²⁸

Русини заселяли Історичне Закарпаття без боротьби, без воєн, без захоплення чужих земель. Цей процес проходив тихо, мирно, спокійно, в умовах мирної праці і використовуючи (розумно, прагматично) багаті природні ресурси, влаштовуючи свій оригінальний автентичний спосіб життя та розвиваючи свою автентичну духовну культуру. Немає жодних історичних доказів, які б розповідали про боротьбу і насильство з боку русинів. Русини уже в своєму корені були пацифістами-релігійниками. Були випадки, коли русини піддавалась нападам якихось племен, які виганяли їх з обжитих земель, а вони захищалися, як могли, будували городища, переходили в інші місця та залюднювали їх.

Історичне Закарпаття було доступне для різних етнічних груп, діяльність яких мала торгівельний та експансивний характер. Кочові племена приходили на Історичне Закарпаття в різні часи протягом тисячоліття перед Христом і стільки ж років після Христа. Ці племена приходили й відходили, а слов'яни, предки русинів, стали автохтонами, першими історично відомими жителями краю. У 551 році Йорданіс увесь Потисянський край від середнього Дунаю називав слов'янським.

* Ситуація на Історичному Закарпатті ускладнилася у зв'язку нападом угорських племен у 896 році на чолі з вождями Алмошом і його сином Арпадом та вбивством русинського князя Лаборця.

Замок Гунг'

Коли Алмош і його наближені усвідомили почуте, то всілися на коней і рушили до замку Гунг', щоб захопити його. Поки встановлювали табір навколо мурів, жупан, якого на місцевій мові називають дукою, по імені Лоборц, почав тікати у напрямку Земплинського замку. Воїни вождя розпочали переслідування, біля однієї річки

²⁸ Нариси історії Закарпаття. Ужгород, 1993. – С.100.

впіймали і повісили його. Від того часу річку назвали його іменем – Лоборц. Воїни на чолі з Алмошем захопили замок Гунґ і влаштували чотириденну гулянку. На четвертий день Алмош, порадившись із найближчим оточенням, прийняв від кожного присягу. Ще за свого життя вождем і командиром проголосив сина Арпада.

Gesta Hungarorum: літопис Анонімуса про діяння угорців під час пошуків і віднайдення Батьківщини / пер. з латин. та угор., вступ. ст. К. Найпавера. Ужгород : Карпати, 2005. - С. 27.

Спочатку Карпатська Русь мала певні привілеї в складі Угорщини і в документах її називали Руською маркою («*Marchia Ruthenorum*»), а окремих князів, які очолювали адміністрацію, називали «князем руським» (*Rex Ruthenorum*). Пізніше була поширена загальноугорська адміністративна система і Карпатський край став провінцією Угорщини. Почастішала назва краю «Угорька Русь», також «Північна Угорщина», «Верхня Угорщина». Спочатку утворено три комітати (жупи): Ужанський (1214), Березький (1263), Угочанський (1262), а на початку XIV століття – Мараморошський комітат (1303). У XIII ст. відбулись зміни у соціальному становищі населення Карпатської Русі. Суть його – перетворення вільних селян у кріпаків. Важка панщина супроводжувалась сваволею феодалів.

Русини осідали в долинах, при річках, а в гори їх витіснили пізніше протягом наступних століть, особливо з XIII століття, коли вступали в силу угорські феодали.

* Між тим на початку XIII століття населення Історичного Закарпаття пережило страшну трагедію... Перечекавши зиму в Галичині татаро-монгольське військо в **березні 1241 року** атакувало оборону Угорщини на Верецькому перевалі. Монголи легко перемогли угорське військо. Спустошивши русинський край, вони двинулися далі у мріях про велику і багату здобич в багатих містах та монастирях Подунав'я. **11 квітня 1241 року** на річці Слана в північно-східній частині королівства відбулася вирішальна битва. Це був чорний день для угорського королівства, оскільки було розбито не лише військо короля, але й загинув керівний цвіт Угорської держави: головний командувач Коломан (брат короля), віце-канцлер Мікловш, архієпископ Естергомський, єпископ із Нітри, головний суддя Андраш, тисячі рицарів і піших воїнів. Короля Бейлу IV врятувала група молодих рицарів, яким вдалося прорвати монгольське оточення. Король втік аж в Далмацію...

* Через рік монголи покинули не лише спустошену територію, але й обезлюднену країну. Майже річне перебування в краї монгольських завойовників призвело до значного обезлюднення частини русинського краю. На Історичному Закарпатті розпочалась поступова **колонізація**. Король Бейла IV підтримував німецьку колонізацію. Власник землі визначав усі землі, які потрібно було заселити. Обов'язок заселення покладалося на т.зв. локаторів, які в західній частині краю називалися **шолтесами**, а в східній – **кенезами**.

Спустошені татаро-монголами території потрібно було заселяти. Заселення йшло від передгір'я по долинах рік до гребенів гір. Нові поселенці на 5–20 років звільнялись від уплати податків. Король Бейла IV підтримував розвиток міст, а Іштван V в 1262 році надав привілеї Севлюшу («Севлюське право»). За Указом імператора Йосифа II (1783) селяни одержали право вільного переходу, вибору занять та інші права. Утворилися Ужанський комітат (1262), Березький комітат (1263), Марамороський комітат (1303), Мукачевом володів вигнанець із Поділля Ф.Корятович.

* Карловицьким мирним договором Австрія встановила повну владу над Угорщиною разом з Трансільванією та Закарпаттям. Угорщина перетворилась у австрійську провінцію. Віденська влада взяла під свій повний контроль Ужгород, Мукачево, Берегово, Хуст. Протести проти австрійського поневолення поширилися і перетворилися у тривалу визвольну війну проти Габсбургів, що продовжувалась з 1703 до 1711 рр. Закарпатські русини прийняли активну участь у цій війні і підтримали вождя повстанського руху Ференца Ракоці II. Криваві побоїща відбувались між лабанцями – урядовими військами та кукуцями – повстанцями на чолі з Ференцом Ракоці II, який назвав русинів «gens fedilissima», найвірніший народ.

* На початку XVI століття в житті підкарпатських русинів сталися неприємні зміни, які визначили подальші напрями соціального, економічного та політичного життя на тривалий період. 29 липня 1526 року турецький султан Сулейман розпочав рішучий наступ проти Угорщини. 29 серпня 1526 року під Могачем відбулась вирішальна битва, у якій 80-тисячна турецька армія завдала нищівного удару 25-тисячній угорсько-чеській армії короля Людовика II. Битка була короткою, але для Угорського королівства катастрофічною. За пів години була повністю розбита майже вся угорська піхота, загинули 35 баронів та вищого духовенства. Людовик II при втечі втопився у річці Челе. В Угорському королівстві перестала діяти центральна влада. Закарпаття було поділене на дві частини: Центральні та східні райони з містами Мукачево, Берегово, Севлюш, Хуст і Тячево відійшли до Семиграддя. Ужанський комітат з містом Ужгород, ужгородською, невичанською та середнянською фортецями підпали під владу Габсбургів.

* Правителі Семиграддя і Габсбурги весь час сперечалися, кому належить територія Закарпаття, і між ними вибухали часті збройні сутички. Від цього страждали мирні підкарпатські русини, бо війська австрійського цісаря не раз проривалися аж до Мараморощини, знищуючи все на своєму шляху, а семиградські війська доходили до стін Ужгорода і Кошиць.

* 1526. Поразка угорсько-чеських військ від турків під Могачем. Розділення Угорщини. Закарпаття розділено на дві частини: центральна і східна частини увійшли в склад Семиграддя, Ужанський комітат – під владу Габсбургів.

* Закарпаття і Словаччина стали прикордонними землями «турецьких володінь». Непрошені гості часто робили набіги як на Закарпаття, так і на

Словаччину, грабували міста і села, захоплювали частину земель і розширювали свої володіння. Один з таких походів мав місце в 1566 році, від якого дуже потерпіли південні райони Березького та Угочанського комітатів. Крім Берегова і Севлюша турки пограбували села Вари, Мочолу, Астень, Кидьош, Бучу, Дідово, Велику Бігань, Великі Береги, Косино, Гуту, Квасово, Бене. Турецькі війська не раз з'являлися під стінами Королівського і Хустського замків. Але не лише турки, але й війська Габсбургів і Трансільванії, вели боротьбу проти своїх противників, та із мирним населенням. Солдати грабували селян і міщан, спалювали села, міста, руйнували фортеці, забирали людей в рабство.²⁹

* 1703 – 1711. Національно-визвольна війна в Угорщині проти австрійського панування на чолі з Ференцом Ракоці II (повстання куруців) Обмануті русини потерпіли гоніння і втратили всякі пільги.

* 1745. Частина підкарпатських русинів та Східної Словаччини переселилася в Бачку, їх потомки проживають там до цих пір.

* 1777 р. Велика шкільна реформа, проведена Марією Терезією. На 1800 рік в краї нараховувалось близько 300 шкіл.

* Реформи Марії Терезії, Йосифа та ідеали Великої французької революції – свобода, рівність, братерство – сприяли руху за національне відродження русинів.

* Кінець жовтня 1849 – 28 березня 1850 рр. – утворення та ліквідація «Русинського округу. Але А.Добрянський не залишив планів утворення русинської провінції і визнання русинів самобутнім народом.

* 80-і роки XIX ст. початок масової еміграції русинів до США та інших європейських країн.

* В 1867 році утворилася нова дуалістична держава: Австрійська імперія стала Австро-Угорською імперією, а **Закарпаття в цій державі йменувалося у науковому плані «Угорська Русь» до грудня 1918 року, до розпаду Австро-Угорської імперії.**

* 22 грудня 1918 року в урядовій газеті Угорщини опубліковано закон «Про автономію русинської (рутенської) нації, яка проживає на території Угорщини» і набрав юридичну силу з 25 грудня 1918 року. З часу опублікування у «Збірнику Законів Угорщини», **Закарпаття одержало в складі Угорщини статус автономної держави під назвою «Русинська держава» зі своїм парламентом**

Марія Терезія

Йосиф II

²⁹ З посиланням на Ачади И. История венгерского крепостного крестьянства. – И. Гранчак. Феодално-кріпосницькі відносини в Закарпатті в XVI–XVII ст. // Нариси історії Закарпаття. – Ужгород, 1993. – С.82–83.

і урядом, а м.Мукачево офіційно стало столицею автономної Русинської Держави.

* Виконуючи рішення Сен-Жерменського договору, чехословацький уряд 20 жовтня 1919 року прийняв перший нормативний акт, який регулював державно-правове становище Закарпаття, – **«Генеральний статут про організацію та адміністрацію Підкарпатської Русі, приєднаної Паризькою конференцією до Чехословацької Республіки».** Це була територія південно-карпатських русинів під офіційною назвою **«Підкарпатська Русь»** як адміністративна одиниця з широкою автономією у складі Чехословаччини.³⁰

* Рішенням Віденського арбітражу від 2 листопада 1938 року гортіївська Угорщина при згоді фашистської Німеччини окупувала три південні райони Закарпаття – Ужгородський, Мукачівський та Берегівський. 14 березня 1939 року А.Гітлер дозволив проголосити незалежність Словацької Республіки на чолі з президентом Й.Тіссо. Дізнавшись про це, А.Волошин увечері того ж дня виступив по радіо і заявив, що **Сойм Підкарпатської Русі проголосить Підкарпатську Русь суверенною державою під назвою «Карпатська Україна».** 15 березня 1939 року відбулись чотири засідання Сойму «Карпатської України». На першому засіданні, що тривало з 15.20 до 17.28 вирішувались оргпитання та виголошувались присяги депутатів на вірність «Карпатській Україні».

Друге засідання тривало 16 хвилин, з 17.38 до 17.54. (Прийняття законів «Карпатської України».

Третє засідання розпочалось о 18 годині і закінчилось о 18.30 хв. (Вибори Президента «Карпатської України».

Четверте засідання 18.30 – 18.42 хв. (Про зміни в Конституції Карпатської України».³¹

Після засідання Сойму А.Волошин покинув свою одноденну державу і емігрував до Праги.

* До кінця березня 1939 року вся територія Закарпаття була окупована гортіївською Угорщиною – сателітом фашистської Німеччини і отримала офіційну назву **«Регентський комісаріат Підкарпатської території».** Неофіційно угорці називали Закарпаття «Kárpátalja» (Підкарпаття) та Felvidék» («Верховина»).

* 26 листопада 1944 року в залі кінотеатру в Мукачеві відбувся I з'їзд Народних комітетів, який прийняв «Маніфест про возз'єднання з Радянською Україною» та рішення:

³⁰ Підкарпатській Русі надавалося право створити свій сейм, мати губернатора, якого призначав президент ЧСР, обирати депутатства до Національних зборів (парламенту) країни. Національні збори ЧСР 30 березня 1920 року затвердили державний прапор, герб і печатку Підкарпатської Русі.

³¹ Сойм Карпатської України. – Львів, «Меморіал», 1991. – С.60–88.

1) возз'єднати Закарпатську Україну з Радянською Україною і вийти зі складу Чехословаччини;

2) просити Верховну Раду УРСР та Верховну Раду СРСР включити Закарпатську Україну до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки;

3) **Обрати Народну Раду Закарпатської України як єдину центральну владу по волі народу на території Закарпатської України;**

4) уповноважити й зобов'язати Народну Раду Закарпатської України здійснити рішення з'їзду про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною.

* На Всеукраїнському референдумі 1 грудня 1991 року 93,59% закарпатців, які взяли участь у голосуванні, підтримали «Акт проголошення незалежності», а на загальнообласному – 76% дорослого населення висловилося за надання Закарпаттю статусу самоврядної території в складі незалежної України.

22 січня 1946 року Рішенням Президії Верховної Ради СРСР у складі Української РСР була утворена Закарпатська область з центром в Ужгороді. Указом Верховної Ради України на території Закарпаття вводилося законодавство України.

ВИСНОВКИ

Русини заселяли своє Історичне Закарпаття мирно, без боротьби, без воєн, спокійно в умовах мирної праці і раціонального, прагматичного використання наявних природних ресурсів; на всіх етапах свого розвитку влаштували свій оригінальний, автентичний спосіб життя, розвиваючи одночасно свою автентичну духовну культуру. Немає жодних історичних доказів, які б розповідали про войовничість русинів чи міжплемінну боротьбу, бо вже в своєму зародку були по природі пацифістами та релігійниками. У випадках, коли певне чуже плем'я турбувало спокій русинів, вони захищалися як могли, будували городища, переходили на інші місця і залюднювали їх. Степан Пап назвав Потисся «руським», бо так називали себе мешканці цього краю, а в підтвердження своєї думки приводить запис чеського історика про те, що вже в 1031 році воєвода Емерих називався «dux Ruisorum» – «князь русинів».³²

Що стосується «українськості» Закарпаття, то ця тема особливо сильно прозвучала із уст галицько-українських націоналістів, які емігрували в Закарпаття в 20-х роках ХХ ст. і принесли з собою галицько-українські ідеї та старалися посіяти зерна українськості на карпаторусинський ґрунт.

³² С.Пап. Історія Закарпаття. Івано-Франківськ, 2014. – С.14.

III. ЕТНОГЕНЕЗ РУСИНІВ

Деякі вчені соціальну біологію народів пов'язують з мовою, мовляв, мова є «найважливішою умовою для визначення народності... вона затримує в членах нації свідомість спільної приналежності і так само через мову переносяться із покоління народні перекази і пам'ятки спільного походження». ³³ Тому збудником народної свідомості русинів, вважає д-р Гашпар, теж була їхня мова і разом з іншими народами Європи у процесі народного пробудження на перше місце ставили мовне питання. Але мова та національна свідомість відносяться до духовних чинників. Людина складається не тільки із душі, а є тілесним організмом. Так і народ в цілому – це біологічне створення. Отже, при визначенні етногенеза русинів треба знати характер тіла, у якому їх мова, культура, перекази старини, легенди, історія матеріалізувалися, тобто «отілилися».

Духовні багатства русинів протягом тривалого історичного часу постійно розвивалися, збагачувалися, поширювалися, так і їх зовнішня, фізична форма (зріст, обличчя) із врахуванням багатьох факторів (способу життя, побуту, виробничих процесів, здобування засобів існування, харчування, вдосконалення знарядь праці, використання природних ресурсів; зв'язків і співжиття з різними племенами (народами), що з'являлися, а потім відходили чи асимілювалися; пробудження національної свідомості сусідів-народів Європи, підключення русинів до соціальних змагань з ними, перейняття всього передового від них для своєї соціальної практики) еволюціонувалися, набувши нових ознак, змінювався етногенез. Оскільки соціальні умови постійно змінювалися в позитивний бік, покращувалися, то це сприяло фізичному оздоровленню людей, приводило до збільшення народжуваності та природного приросту населення і біологічного оживлення підкарпатських русинів (висота тіла, форма голови і обличчя, барва волосся та очей), а в душевному плані відбувалася зміна таких факторів, як природний інстинкт, темперамент, характер та інші вольові якості. Всі ці якості залишаються протягом багатьох поколінь, навіть у тих випадках, коли людина переселяється в іншу місцевість чи інше етнічне середовище.

Підкарпатські русини, ведучи свій родовід від ранньослов'янських предків, в особливих історичних та географічних умовах, знаходячись на стику міграційних процесів, протягом віків створювали свою етнічну спільноту з оригінальними особливостями укладу життя й культури, стабільністю характеру, усвідомленням своєї єдності й відмінності від інших спільнот, хоча й засвоювали та переробляли на свій лад привнесені елементи побуту й куль-

³³ Д-р Иван Гашпар. Соціальна біологія Русинів // Літературна неділя. Рочник IV, 1 юлія 1944 року. Ч.13–14. –С156–182.

тури інших племен, народів-сусідів чи короткочасних завойовників (кельтів, аварів, гунів, турків, римлян).

Наявність у краї угорців, які осіли в IX столітті, німців (німецькі колонії XV, XVIII ст.), румунських волохів і буковинських гуцулів (XVI–XVII ст.), тобто наповнення відносно малої території представниками різних народностей (національностей) і етносів, здавалося б, повинно було негативно вплинути і поглинути та асимілювати русинське населення особливо з боку угорців, як панівного державного народу. Але сталася протилежна метаморфоза: всі вони самі проймалися духовними, культурними, соціально-побутовими традиціями русинського автохтонного населення. Склалися феноменальні взаємовідносини між представниками різних етносів. Утворений симбіоз етносів сформував феномен співжиття, бо базувався на засадах терпимості, толерантності, взаємозалежності, взаєморозуміння, спільного місця проживання, взаємодопомоги. Унікальність цього симбіозу була в тому, що кожна етногрупа, зіллявшись в єдиний соціально-побутовий і духовно-культурний анклав, залишалась в етнічному плані самотньою, зберегла всі ознаки своїх предків – русинів, угорців, румун, німців, євреїв, словаків. У значній мірі у формуванні сприятливого міжетнічного психологічного клімату відіграли русини, бо, з одного боку, вони були за чисельністю домінуючим етносом, про що свідчать переписи населення, з другого боку, русини були прикладом мирного співжиття, не проявляли войовничості і нетерпимості до інших етносів. Сама генетична природа русинів, виплекана трудом і розумом у процесі пристосування до географічного середовища, була гарантом сприятливого психологічного клімату в краї.

Багатотисячний життєвий досвід, природний прагматизм, вміння виживати в складних соціальних умовах, вміння використовувати навколишнє природне і суспільне середовище для своїх матеріальних і духовних потребностей виробили в підкарпатського русина свій оригінальний, специфічний менталітет, у багатьох випадках не схожий на менталітет інших етносів чи етнічних груп, навіть близьких сусідів. Цей менталітет не зачепили ніякі соціальні бурі, історичні політичні перехрестя, асиміляторські процеси, яких було у житті русинів більше, як їх можна було чекати.

У підкарпатських русинів виробився свій характер, свій антропологічний тип, свій світогляд. Він осмислив себе як народ, а не плем'я чи мікроетнос, тим більше не гілка якогось іншого народу, порозумів свою культурну відмінність від інших народів сусідів. Супроти інших народів поставив себе в своїх очах не нижчим, а рівним. Свій світогляд він ставив вище від маляр та інших поневолювачів. Тому русини міцно трималися і тримаються свого, яке нізащо не проміняє на чуже (якщо не враховувати частинку ренегатів, які трапляються у кожного народу). Родинний фактор та прив'язаність до рідної оселі мають глибокі коріння, які не висохли у русинів від давніх часів. Затрималося чимало пережитків у позитивному розумінні слова, тра-

дицій, які у русинів ще називають «неписаних законів, що свідчать про багатоплановість общинності та спільності членів роду, що перейшли і в практику сіл.

Наприклад, це спільні роботи між родичами, сусідами, селянами. Навесні існує звичай орати бідним. Жодна нива в селі не сміє залишитися не ораною. Тому орють вдовицям чи тим, у яких немає тягла, інколи спаровують корови чи коні і обробляють землю. (Зранку на Юря відбувалася служба Божа, і після молитви священник закликав допомогти зорати земельні ділянки біднішим, засіяти зерном, і це не буде вважатися гріхом). Таким же чином відбуваються і косовиці сіна за «алдомаш» та жнива, обмолот зерна ціпами. Восени спільною роботою є лушіння кукурудзи чи вибиття соняшника, збирання винограду. У цих традиціях відбивалася потреба людей до скупчення, коли людина прагне до людини. Сусіди беруть участь у будівництві хати своєму сусідові, родичі дарують родичам будівельне дерево, допомагають у різних роботах (при наближенні раптової бурі сусіди збігаються швидко зібрати у сусіда сухе сіно, щоб не змокло). Хати ніколи не замикалися під ключ, сусід (сусідка) вільно могли увійти в сусідню хату, взяти потрібну річ, а потім повернути. Невеликі села жили як один рід, як одна родина. Все це говорить про те, що у русинів не помічалися прикмети індивідуалізму, обмежування. Таким чином виробилось правило: «Чоловік не може жити без чоловіка». Відомий етнограф Ф.Потушняк знаходить у русинів ще одну дуже характерну особливість характеру підкарпатського русина: «В нашого народу переважає сторона раціоналізму. Це прослідковується у всьому житті народу, на його способі думання, світогляді, етиці. Найбільшу ціну людині надає розум. Все правильне і добре те, що зроблене з розумом... Розумний чоловік – це чоловік поважний, точний, врівноважений, знає у кожній справі показати розум, знає відстояти свою честь. Думка розумного чоловіка дуже цінується, якої би національності він не був. Старостою в селі обирають розумного чоловіка – свого, чужинця – все одно».³⁴

В Закарпатті здавна існували дво- і три-етнічні населені пункти, жителі яких належали до різних релігійних конфесій (православні, греко-католики, римо-католики, реформатори, іудеї), але були солідарні одні з одними. У католицькі свята православні і греко-католики не працювали в полі і, навпаки, на Різдво колядували разом, святили паски на Великдень та ін. Воістину повчальний приклад для наслідування.

Русини жили в різних королівствах, імперіях, республіках, та їх національність завжди визнавалася урядовими управлінськими інституціями усіх режимів. Вони жили в державах, які відчували відголоски західноєвропейських подій і впливів західної культури, але завжди вважали себе тільки русинами. І це допомогло їм вижити в оточенні інших, чужих панівних націй.

³⁴ Федір Потушняк. Я – безконечність. Нариси з філософії Закарпаття. – Ужгород, 2003. – С.84–85.

Жили вони і за законами справжньої демократії Чехословацької республіки. Їм до вподоби був федеральний устрій демократичної правової держави. Вони звикли жити поряд з народами інших національностей без проявів ворожості чи ненависті. Русини вписалися в історію як автохтонний народ своєї Карпатської землі.

Тему автохтонності русинів слід розглядати з розкриття семантики терміна «автохтони». Кожен житель Підкарпаття (Закарпаття), і не тільки Закарпаття, а і всієї України, мусить знати давні корені русинського населення краю, часові і просторові межі його заснування і проживання від давніх до теперішніх часів. З іншого боку, це важливо й тому, що деякі сучасні історики, точніше історики від політики, і навіть високопосадові державні діячі заперечують цю історичну істину, не маючи для цього ніяких наукових підстав. Отже, автохтони (*гр. autochthones*) – корінні жителі, споконвічне, первісне населення певної держави чи історичної території, або те саме, що й аборигени.

Завдяки археологічній науці ми прослідковуємо і дізнаємось про сліди найдавнішого перебування первісної людини – далекого предка русинів. Звичайно це були люди первісної безнаціональної культури – пітекантропи, синантропи, неандертальці, кроманьйонці. Вченими-археологами другої половини XIX століття на території краю відкрито сотні і тисячі пам'яток про найдавніші людських стоянок, які дають можливість вивчення способів життя і мислення первісних русинських автохтонів, що займали протягом всієї історії і нині займають південно-західні схили Карпат.

Русинське автохтонне населення Підкарпаття з давніх часів мало широкі торговельні та культурні зв'язки з племенами, що проживали на територіях Трансільванії (нині Румунія), Угорщини, Східної Словаччини, Прикарпаття, навіть Придніпров'я.³⁵ Дальша еволюція культури автохтонів-русинів приводила до уніфікації культур населення Карпат і впливу з боку культур західноєвропейських народів, а вироби матеріальної культури досягали професійного рівня.³⁶

Під час Великого переселення народів посилювався процес розселення слов'ян у Карпатському басейні не тільки в кількісному відношенні, але і в якісному його розвитку, культурному самовдосконаленні, формуванні нових цінностей духовної культури автохтонів-русинів.

М.Лучкай у своїй «Історії карпатських русинів», не маючи археологічних доказів для висновків відносно первісного заселення краю, використав достатню лінгвістичну базу, етимологію омонімів, гідронімів, етронімів та антропонімів, і довів слов'янське походження карпаторусинів та одноразово визначив, що вони – автохтонне (корінне) населення краю.

³⁵ Нариси історії Закарпаття. Т.І. – Ужгород, 1993. – С.40.

³⁶ Історія культури Закарпаття на рубежі нашої ери. – Київ, 1971. – 183 с.

Услід за Базиловичем та М.Лучкаєм А.Духнович дотримувався думки, що підкарпатські русини є аборигенами своєї землі. Значним здобутком у вирішенні поставленого в заголовку питання є його історична праця «Истинная история Карпато-Россов или угорських русинов» (1853). Уже в першому параграфі праці «О исходе Карпато-Россов» автор окреслює територію, яку займали підкарпатські русини в далекі від нас часи: «...от Молдавии, Буковины и Галицких границ, на полуденном Карпата боке, и далее по реке Замоши, Тисе и Попраде, внутр границ угорских распротраненные...».³⁷ У параграфі 2 «О имени русинов» міститься твердження Духновича про те, що підкарпаторусинське населення є корінним, автохтонним.

Народолобець О.Духнович добре знав життя русинського народу, його звичаї і характер. Він вірив, що ні економічне, ні духовне закабалення не може вбити в автохтонному народі його кращі риси, високі моральні якості, що передавалися з покоління до покоління протягом багатьох віків.

Ідею первісного населення слов'янами Паннонії Духнович стверджує і в навчальному посібнику «Краткій землепис» і зазначає: «По горах Бескидских теперешнии Русины уже тут жили».³⁸

Час написання цих праць не випадковий. Саме тоді, з одного боку, угорський народ боровся проти австрійського панування, а з другого боку угорське дворянство розпочало шовіністичну політику по відношенню до слов'янських меншин. Вболіваючи за долю підкарпатських русинів, Духнович намагався пробудити в них національну самосвідомість, обґрунтувати їх історичне право на політичне існування.

О.Духнович знаходив у своєму русинському народі кращі людські риси, якими вони відрізнялися від інших представників національностей, які проживали у краї.

ВИСНОВКИ

1. Кожна нова епоха у житті колишнього населення подкарпаторусинського регіону була кроком до нової цивілізації способу життя, мислення, набуття життєвого досвіду, вдосконалення виробничих процесів, поліпшення умов праці і побуту, збільшення продуктів харчування, а як наслідок – збільшення числа автохтонного населення і поступового переходу від племінної, племінно-родової до родової спільності ще не визначеного етноніма «русин», чи русинської народності, навіть належності до слов'янської спільноти.

³⁷ Олександр Духновича //Твори. – Том 2. – Пряшів, 1967. – С.531.

³⁸ А.Духнович. Краткій землепис для молодых русинов». – Перемышль, 1851. – С.14.

2. Про автохтонність населення Підкарпаття свідчить факт осілого способу проживання населення і влаштування більш кращого і комфортного житла, відносно швидкого переходу від землянок, напівземлянок до наземного житла каркасно-стовбової конструкції та колодязів питної води при житлі глибиною 5–7 м (остання чверть II тисячоліття до н.е., період отоманської культури).

3. Чужі племена, які появлялися у Верхньому Потиссі чи то мирним шляхом, чи завойовництвом, утримувались тут не надовго, не навечно, а зникали чи то в пошуках чи завоюваннях нових територій, чи зникали в результаті асиміляції в середовищі місцевого автохтонного населення.

4. Заснування промислово виробничих об'єктів (центрів) європейського значення (обробка міді, бронзи, скла, заліза), керамічного виробництва професійного рівня (Галиш-Ловачка біля Мукачева, Ботар Виноградівського району, Затисянський металургійний район, гончарний виробничий район Берегшурань-Берегово) свідчать, що автохтони – майбутні слов'яни-русини програмували свою життєдіяльність на тривалі часи, а то і на довечно як спільності майбутніх поколінь цього роду-племін.

5. Пращури нинішніх русинів на територію русинського краю ніким не завезені, ні привезені, ні насильно заселені кимось, вони тут зародилися суспільно-природним способом сотні тисяч років тому назад і творили свою історію.

6. Всі переміни, які відбувалися у тодішньому первісному суспільстві на протязі тривалого часу проходили еволюційним шляхом, не насильницькими діями (війнами, завоюваннями, вандалізмом, знищенням матеріальних цінностей), а мирним переходом на все новітню і вищу ступінь розвитку суспільства (культура землеробства, скотарства, виробництва цінностей матеріальної культури, розвиток внутріплемінної і міжплемінної торгівлі, формування духовної культури) на різних відрізках часу, що характеризуються специфікою відповідних суспільних культур (культура Кереш, культура Баден, культура Полгар, культура шнурової кераміки, культура Отомань, культури куштановицька, станівська, латенська, кельтська, культура карпатських курганів). Все це приводило до уніфікації родово-племінних відносин до вищої форми суспільних відносин – утворення автохтонної русинської народності і зародження русинської ментальності.

IV. ПРИРОДНЕ ПРАВО РУСИНІВ – НАЙСИЛЬНІШЕ І НАЙГОЛОВНІШЕ ВІД УСІХ ПРАВ

Понятійний апарат до розділу: природне право, позитивне право, фундаментальні, універсальні права та свободи особистості; народне волевиявлення, державне волевиявлення; невідчужувані, непорушні права; персоніфікація прав і свобод: конституція – основний закон держави; державні закони і юридично правові акти.

Усвідомлення підкарпатськими русинами свого права на національне самовизначення і на інші права і свободи вплітається у всю систему їх життєдіяльності протягом тривалого історичного часу. Ця тема актуальна не тільки для русинів, але й інших народів світу, де ці права порушуються. Природні права належать людині від її народження вже тому, що вона **людина**, і впливають з природи людини та пов'язані з нею, тобто є особистими правами людини (наприклад, право на життя, право на повагу до людської гідності) і в цьому сенсі є невідчужуваними та невід'ємними протягом всього життя людини: вона **не може бути позбавлена цих прав та свавільно (диспропорційно) обмежена державою щодо їх реалізації**.

Політико-філософська думка з цієї проблеми еволюціонувала від античного світу – Сократа, Платона, Декарта. Людина розглядалася як частина природного порядку, вона має незалежне від держави право, що впливає з «природи» людини. В середні віки природне право вважалося різновидом божественного закону (Фома Аквінський), в епоху Просвітництва філософи стверджували, що свободу та самостійні дії отримують усі, хто має розум (ratio). Прихильники теорії природного права (Спиноза, Руссо, Монтеск'є, Гольбах, Кант, Радищев) використовували його, природне право, для критики феодалізму, мотивації «природності» і «розумності» буржуазного суспільства. Концепція англійського філософа Дж.Локка ґрунтувалася на теорії суспільного договору, який укладається з державою з метою створення громадянського суспільства, у якому існують юридичні гарантії захисту приватної власності. В період імперіалізму ідеї природного права використовувалися для захисту капіталістичного способу суспільних відносин.³⁹

Філософія природних прав обстоює обмеження державної діяльності. З цієї точки зору природні права ще мають назву моральних прав фундаментального значення, тобто належать кожній особі (персоніфікація природного права) у її правовідносинах з державою і мають універсальний характер: природні права належать всім без винятку людям незалежно від державних кордонів та соціального статусу. Людина – вічний носій природних прав –

³⁹ Философский словарь. – Москва, 1981. – С.111.

має пріоритет стосовно держави та її позитивних законів. Природне право існувало ще у природному стані, тобто передувало створенню держави та її позитивних законів. Вчені світу стверджують, що людина вільна від зовнішніх обмежень у формі примусу, насильства, погроз, різних форм переслідувань та всіляких маніпуляцій.

З аналізу природних прав можна зробити три важливі висновки про їх конституційний статус:

1. Кожна особа має певну сферу індивідуальної автономії, куди не може втручатися державна влада, навіть шляхом видання та застосування конкретизуючого законодавства чи правових актів.

2. Кожна особа може подавати до суду позови проти держави незалежно від чинного законодавства. Людина-індивід, суб'єкт суспільства керується у своєму виборі власним розумом.

3. Люди рівні у своїй здатності до автономії, а мораль вимагає поваги до кожного, хто здатен на таку автономію. Автономія людини таким чином є основою раціонального вибору можливих дій, способу життя, керуючись власною системою цінностей та власними ціннісними орієнтаціями, власним розумом. Людина-індивід творить сама себе, і разом з тим визнає відповідальність за своє життя та робить усе на свій розсуд, спрямований на правильне, справедливе і добре життя. Дослідники-демократи світу вважають **автономію особистості** головною цінністю сучасного суспільства.⁴⁰

З позицій концепції автономії особистості та вибору «доброго життя» кожен громадянин будь-якої держави повинен бути забезпеченим широким колом природних і впливаючих звідси юридичних і автономних прав: **мати своє власне ім'я, бути носієм і захисником свого історичного етніма (національності) від приниження та ображення, право власної думки, слова, висловлювання своєї ідейної позиції та світогляду, домагатися доброго, цивілізованого, рівноправного, справедливого життя та багато чого іншого.** На основі природного права люди після створення держави не передають своїх свобод і прав державі, оскільки вони є **невідчужуваними та непорушними**, а також **не можуть бути скасовані**. З огляду на викладене ці основні права ще називають **фундаментальними**, оскільки вони не встановлюються і не скасовуються державою у законах шляхом **волевиявлення волі держави**.

Свобода і права людини у демократичних країнах ґрунтуються на індивідуалістській філософії персонального суверенітету, що не втрачає актуальності і сьогодні. Природні права, які належать людині, не вимагають позитивного закріплення. У Конституції України ця формула дещо змінена, але все одно вона адекватно передає ідею природно-правового походження

⁴⁰ О.В.Гришук. Автономія людини та людська гідність: філософсько-правові особливості взаємозв'язку. – С. 448.

прав і свобод людини і громадянина.⁴¹ В статті 21 частини I конкретно записано: «Всі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах, вони не можуть бути свавільно обмежені державною владою, крім випадків, передбачених статтею 64 частини».

Насправді в Україні в питанні природних прав людини, свобод людини і громадянина існує подвійний стандарт. Конституція ніби проголошує ці права на демократичних засадах. Але на противагу цьому існують державні чи т.зв. позитивні закони, які у багатьох випадках порушують конституційні положення. У статті 92 частини I Конституції України стверджується, що права і свободи людини громадянина, гарантії цих прав і свобод визначаються **виключно** законами України, хоч конституційні права та свободи вже визначені Конституцією. Тобто маємо у наявності принцип парламентського суверенітету (не конституційного), де закони складають, наполягають і затверджують депутати Верховної Ради України, її фракції та відомчі комітети за політичними мотивами. У «Засадах державної політики України в галузі прав людини», затверджених Верховною Радою 17 червня 1999 року, де підкреслюється «визнання верховенства права, за яким проголошення і реалізація прав і основних свобод людини і громадянина засновані лише на Законі. Під Законом розуміється лише акт єдиного органу законодавчої влади – Верховної Ради України. Отже конституційні права можуть бути обмежені у будь-який момент, коли парламент захоче це зробити. Народна законодавча ініціатива, народне волевиявлення стосовно прав і свобод людини і громадянина в чинній Конституції України не передбачена. Таким чином позитивне право протиставляється концепції природного права, воно є штучним правом, що виходить від держави і виражено в нормативно-правових документах (законах, постановах, різних актах, заходах Кабінету міністрів як виконавчої влади (наприклад «Заходи уряду по врегулюванню проблеми русинів-українців», 1996). Практично в Україні позитивне право – це право, виражене в законах законодавчої та виконавчої влад і дорівнює **державному волевиявленню**, а не народному.

Природні права для свого існування не вимагають їх закріплення і формулювання в будь-яких особливих нормативних документах. Існуючі як **об'єктивні вимоги**, що впливають із самого життя у вигляді ідей-уявлень, вони потім закріплюються в окремих нормах і реалізуються у звичаях і моральних нормах⁴² і в юридичних нормах з боку держави. У своїй віртуальній єдності природні і позитивні права немислимі одні від одних, оскільки природне право справедливе, але не реалізується саме собою (його реалізація залежить від держави), тоді як позитивне право реалізується, але не обов'язково і не завжди є справедливим (через що законодавчі акти в Укра-

⁴¹ Частина III, ст. 8 Конституції України.

⁴² Моральні норми карпатських русинів розуміються як «неписані закони».

їні часто відмінюються і приймаються інші), його справедливості повинна визначатися відповідністю природному праву. Їх суперечлива єдність і складає структуру правової реальності як дуалістичну структуру.

Норми природного права покликані захищати права людини, що обумовлені його природою. Це – право на щасливе життя (а не жалюгідне існування), продовження роду, широке спілкування, самоутвердження, особиста гідність, вільне волевиявлення, свобода совісті, думки, слова, власності та ін. Ці права є безумовними надбаннями людини і дані їй вже самим фактом її народження й існування як людини. З огляду на історичний генезис природного права, а також сучасний рівень наукового дослідження на основі історико-порівняльного методу, розробок у цьому напрямку, під природним правом можна розуміти сукупність об'єктивних цінностей і потреб людського буття, свободи, рівності, справедливості та ін.

Українське позитивне право, сформоване в Конституції України, чітко вписується в правові норми, характерні для демократичного світу, проте, як вказувалось вище, має свої особливості і допускає відчуження природного права. Воно зводиться до таких відмінностей:

1. Природне право вважається похідним від природного порядку речей, від ладу світобудови, природи людини. – Позитивне право – штучне утворення, створене людьми, тому воно може і відповідати природному праву, але і суперечити йому.

2. Через природне право людство зв'язує своє існування з універсальними, загальними першоосновами людського буття. – Через позитивне право воно зв'язує своє буття з конкретною державою (українською) і його інститутами.

3. Природне право виникає разом з першими паростками людської цивілізації і культури. – Позитивне право виникає значно пізніше, одночасно з формуванням державності.

4. Природно-правові акти виражені у виді неписаних звичаїв і традицій. – Позитивно-правові норми завжди письмово фіксовані у виді формалізованих нормативних актів юридичного характеру.

5. Права людини на життя, волю, власність, особисту гідність вважаються належними їй споконвічно і безумовно. Уже самим фактом народження людина наділена кожним з них, і ніхто не вправі зазіхати на них. – Відповідно до позитивно правової логіки, свободи і права люди одержують з рук і волі держави, що відмірює їх у тій ступені, з якої бажає потрібним, і яка може не тільки дати, але й відняти їх, якщо рахує це необхідним.

6. Природне право не тотожне чинному законодавству. Деякі релігійні і морально-етичні підстави зв'язують його з багатьма цінностями світової культури. – Позитивне право ототожнює себе з чинним законодавством і вважається атрибутом цивілізації, а не культури.

7. Норми і принципи природного права мають релігійні і етичні обґрунтування. – Позитивне ж обґрунтування відмежовується від них.

8. Нормативно-ціннісною межею для природного права слугує вища справедливість, що розуміється як універсальний ідеал, що відповідає корінним підвалинам світопорядку. – Для позитивного права такою межею є інтереси держави.⁴³

Своїм народженням людина, як уже сказано, завоювала собі право бути вільною, щасливою, незалежною від сторонніх обставин чи людей. Але життя у багатьох випадках іде не за законами природи, люди порушують цей закон і придумують собі вигідні для себе «закони», знаходять обхідні шляхи, щоб оминати природні закони, за якими має жити кожна людина.

Священослужитель, великий карпаторусинський просвітителю і законопослушник О.Духнович основними методами боротьби за права людини вважав просвітницьку діяльність, виходячи із релігійних моральних принципів рівності і прав всіх людей на вільне і щасливе життя перед Богом. Сильна в правовому відношенні, на думку О.Духновича, та людина, яка пам'ятає, ким вона народилася, оберігає свій рід, національність і є прихильна цим рисам протягом усього життя. У цьому плані Духнович особливо відстоює природне право в галузі національності, в даному випадку русинської національності, як і національні права усіх слов'янських національних меншин тодішньої Австрійської імперії. Кращим доказом цього є національне кредо великого Будителя, виголошене ще в середині XIX століття:

*Я русин был, емь и буду,
Я родился русином,
Честный мой род не забуду,
Останусь его сыном.*

Сьогодні парадоксально звучать заяви деяких відкритих антирусинів про те, що Духнович своєю творчістю виховував національну свідомість закарпатських українців (!). Чого варта заява одного пана українця Г.Гузія, який категорично заявляє, що Духнович «був патріотом не лише закарпатського краю, а й всієї України». А далі з лютою ненавистю звертається до нинішніх русинів: «Прошу вас вожді, пани-товариші, самозванні русини – не ганьбіть його доброго імені. Чого ви хочете? Крові? Ні, крові не буде, а буде прокляття і забуття вас і всіх тих, інтереси кого ви захищаєте».⁴⁴ На питання: чи був або чи є русинський народ, він відповідає: «Та я ж такого народу, такої національності, тим паче нації і не було... Вони були, є і будуть українцями в новій, незалежній Україні».⁴⁵ Тут навіть коментувати нічого. Абсурд.

⁴³ Червучнин В.А. Современные концепции естественного права. – Москва, 1988.

⁴⁴ Новини Мукачева. - №13. – 4 березня.

⁴⁵ Там само.

І інший парадокс: Україна всіма засобами, правдами і неправдами прагне переконати русинів у їх споконвічній українськості. В той же час усім відомо, як ця проблема досить спокійно розв'язувалася у колишніх державах, в яких доводилося жити підкарпатським русинам – Угорське королівство (X–XV століття), Австрійська імперія (1526–1867), Австро-Угорщина (1867–1918), Чехословацька республіка (1919–1939), Угорщина (1939–1944), в яких під час переписів населення кожен, хто ідентифікував себе русином, вільно записував свою національність у переписний лист.

Але актуальною залишається для русинів проблема політичної рівності і політичних прав. Підкарпатські русини, усвідомлюючи свою етнічну спільність, протягом принаймні трьох останніх століть домагалися своїх соціальних і національно-політичних прав, про що свідчать конкретні історичні події і правові документи.

1. Політична зверхність угорського союзу племен з кінця IX до початку XI ст. не поширювалася на Закарпаття.⁴⁶ Край на той час користувався повною автономією. Так, у Гільдесгеймському літописі (Німеччина) за 1031 р. син угорського короля Стефана – Емеріх іменується як «Dux Ruthenorum» – «князь руський». Цей же літопис засвідчив, що край мав свою назву. Під 1127 роком зафіксовано зустріч Зальцбурзького архієпископа Конрада з угорським королем у «Marchia Ruissorum» («Руська країна».)⁴⁷

2. Революція 1848–1849 – «весна народів». Делегація русинів, очолена видатним русинським політиком А.Добрянським, вручила австрійському імператору Францу Йосифу I Програму русинської автономії із 12 пунктів, серед яких:

- визнання русинської національності в Угорщині;
- утворення в русинському краї адміністративних округів, у яких державні чиновники мають володіти русинською мовою;
- утворення русинських шкіл, гімназій, юридичної академії, видання державної газети русинською мовою; рівність русинів з іншими націями у призначенні на офіцерські та чиновницькі посади;
- забезпечення прав русинів у інших частинах монархії тощо.

3. 1848–1850 рр. Реформи в Австрії: Утворення Ужгородського русинського округу, до якого входила територія, заселена русинами. Однак, Росія придушила революцію. Національно-політичні проблеми русинів залишилися невирішеними.

4. Жовтень 1918 р. Підкарпатська русинська організація емігрантів Північної Америки (майже половина тодішнього русинського населення в світі, 400 000) була прийнята до «Середньо-Європейського Союзу пригноблених народів», членом якого мав право бути тільки окремий народ, що має право

⁴⁶ Угорські племена, перейшовши Карпати, продовжили свій рух на захід в Тисо-Дунайську долину.

⁴⁷ Д.Данилюк. Історія Закарпаття. – Ужгород, 2013. – С.40.

на самовизначення. Американська Рада Русинів на основі плебісциту прийняла рішення про вихід з Угорщини русинського краю і входження його до Чехословаччини на правах найширшої автономії.

5. Грудень 1918 року. Уряд Угорщини прийняв Закон №10 «Про автономію русинської нації, живушої в Угорщині», за яким підкарпатським русинам надавалось «повне право на самовизначення в галузях внутрішнього адміністративного законодавства, громадського шкільництва й навчання, народної культури», а русинська автономна територія отримала офіційну назву «Руська крайна».

6. 21 січня 1919 р. Делегати Хустського з'їзду (зборів) прийняли рішення про возз'єднання Закарпаття із Соборною Україною (якої тоді ще не було) з проханням, щоб «нова держава узгляднила **окремішне положення** угорських русинів». Саме це прохання і замовчується нинішньою офіційною владою та кон'юктурними псевдоісториками та політологами.

7. 8 травня 1919 року. Після плебісциту на американському континенті об'єднана Центральна Руська Рада прийняла рішення щодо входження Підкарпатського краю до складу Чехословаччини на автономних правах. Це рішення, а також результати плебісциту на Празькій мирній конференції було враховано: в Сен-Жерменському мирному договорі зафіксовано, що територія на південь від Карпат приєднується до Чехословаччини на правах «найширшої автономії, матиме свій автономний Сейм, тобто парламент».

8. 8–9 травня 1919 року відбулось об'єднання Пряшівської, Ужгородської та Хустської Рад в Центральну Раду, яка прийняла остаточне рішення про входження Підкарпаття до Чехословацької республіки на федеративних засадах.

9. Жовтень 1938 року. Національні збори Чехословаччини прийняли закони про її федеративний устрій, за яким Чехія, Словаччина та Підкарпатська Русь набували статусу окремих держав.

10. 14 березня 1939 року. Словаччина під впливом нових профашистських сил проголосила суверенітет та вихід із федерації, чим відрізала Підкарпатську Русь від Чехії. Того ж дня уряд Підкарпатської Русі також оголосив про суверенітет своєї держави «без виходу із федерації».

11. 15 березня 1939 року скликано Сойм (парламент) Підкарпатської Русі, який під тиском галицьких січовиків прийняв закон про перейменування русинської автономії в суверенну республіку під назвою «Карпатська Україна», обрав склад уряду і президента в особі А.Волошина. Наступного дня республіку окупувала з благословіння Гітлера Угорщина.

12. 26 листопада 1944 року делегати I з'їзду Народних Комітетів прийняли Маніфест:

– про вихід Закарпатської України із складу федеративної Чехословаччини і прохання до Верховних Рад СРСР та УРСР про включення її до складу УРСР;

– про вибори до вищого законодавчого органу суверенної республіки – Народної Ради.

З'їзд уповноважив і зобов'язав Народну Раду здійснити возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною, що й сьогодні юридично не виконано (цю процедуру вирішено у Москві між СРСР і ЧСР 29 червня 1945 року).

13. 1942–1943 рр. Десятки тисяч закарпатців, молодих, добровільно взяли участь у світовій битві проти фашизму. Понад 40 000 русинів загинуло в боях на території України, Чехословаччини, Польщі.

14. Червень 1945 року. Всупереч міжнародному праву федеративна Чехословаччина і СРСР уклали договір про Закарпатську Україну без представників її народу і його волі.

15. 22 січня 1946 року сталінський тоталітарний режим прийняв антиконституційне рішення, що суперечило міжнародному праву: понизив статус державності Закарпатської України до рівня звичайної області.

В правових документах 1944–1946 років про Закарпаття добре прослідковуються традиційні для сталінської політики підступність та обман. Створення буферної «Закарпатської України» було вирішено ще в березні 1944 року в Москві рішенням таємної «Комісії по послевоєнному устроюству Европы».

16. 1 грудня 1991 року в Україні проведено референдум щодо бажання громадян вийти зі складу СРСР, щоб Україна стала суверенною державою. 92% закарпатців проголосували за суверенітет і незалежність України. Це – справжній вияв їх чесності, толерантності й патріотизму, за що очікувалася відповідна відплата у вигляді автономії (спеціальної самоврядної території (Л.Кравчук), за яку проголосувало 784 тис. громадян краю. При затвердженні результатів референдуму держава в особі її керівників показала себе дволикою і упередженою: що було на користь України (перший пункт референдуму) – затверджено негайно українською владою, другий пункт референдуму (про спеціальну самоврядну територію) не затверджено до цих пір, мовляв, референдум не був легітимним.

Залишається актуальним питання правової рівності всіх, право кожного на свою національність, на вільне, щасливе життя, які пропагував і за що боровся великий мислитель-просвітител О.Духнович і всі наступні покоління у далекі від нас часи. Українська Держава свідомо відмовляє русинам у наданні їм свободи вільного вибору самоуправління, розвитку русинської національної культури, визнання русинської національності. І в цьому випадку сама собі протирічить і не виконує те, що записано в головних державних документах, які би мали бути гарантами справжньої демократії.

Читаємо статтю 11 Конституції України: «Держава сприяє консолідації та розвиткові української нації, її історичної свідомості, традицій і культу-

ри, а також розвиткові етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України».

Гарантії Закону України про національні меншини в Україні: «Держава гарантує всім національним меншинам права на національну автономію: користування і навчання рідною мовою чи вивчення рідної мови в державних навчальних закладах або через національно-культурні товариства, розвиток національних культурних традицій, використання національної символіки, відзначення національних свят, сповідання своєї релігії, задоволення потреб у культурі, мистецтві, засобах масової інформації, створення національних і навчальних закладів та будь-яку іншу діяльність, що не суперечить чинному законодавству (стаття 6).

Стаття 18 звучить надто радикально: «Будь-яке пряме чи непряме обмеження прав і свобод громадян за національною ознакою забороняється і карається законом».

Українська держава за останні роки почала йти новим курсом у справі імплементації своїх законів під європейські стандарти і ратифікувала дуже важливі документи: «Рамкову конвенцію про захист національних меншин», «Європейську хартію регіональних мов чи мов меншин». Ось із якими положеннями погоджується Україна, ратифікувавши «Рамкову конвенцію». Читаємо: «Кожна особа, яка належить до національної меншини, має право вільно вирішувати, вважатися їй, чи не вважатися такою, і таке рішення або здійснення прав у зв'язку з ним не повинно зашкодити такій особі» (стаття 3, розділ I). «Сторони зобов'язуються гарантувати особам, які належать до національних меншин, право рівності перед законом та право на рівний правовий захист» (стаття 1, розділ II). «Сторони утримуються від політики та практики асиміляції осіб, які належать до національних меншин, проти їх волі і захищають цих осіб від будь-яких дій, спрямованих на таку асиміляцію» (стаття 5, п.3, II). «Сторони зобов'язуються вживати належних заходів для захисту осіб, які можуть стати об'єктами погроз або актів дискримінації, ворожого ставлення чи насильства на підставі їх етнічної, культурної, мовної або релігійної самобутності» (стаття 6, п.2, розділ II). І, накінець, ще один уривок із «Європейської хартії»: Ч. II, стаття 7, пункт 1: «Учасники здійснюють свою політику, законодательную и практическую деятельность... на принципах: а) признания региональных языков и языков меньшинств в качестве выразителей культурного богатства; с) необходимости решительных действий по поддержке региональных языков или языков меньшинств в целях их сохранения; d) содействия или поощрения использования региональных языков или языков меньшинств в устной и письменной речи, в общественной или личной жизни» (цитуються мовою оригіналу). Червоною ниткою проходить вимога про захист прав людини, особистості.

Після цих виголошених і затверджених Верховною Радою України демократичних правових норм закономірно виникає питання:

– чим доказати і де факти, що держава сприяє розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності) русинів Підкарпаття?

– у якому навчальному закладі вивчається русинська мова, література, історія?

– які засоби масової інформації відкрили свої сторінки для русинів – радіо, телебачення, державні газети, журнали; у якому селі відкрита державна хоча би початкова русинська школа; у якій державній школі чи вузі хоча би факультативно вивчались предмети стосовно русинів краю (географія, історія, народознавство, музичний фольклор), яке державне видавництво видало книжку на русинській мові?

– чому у програмах фестивалів культур національних меншин, що проводить держава, не знаходиться місця для русинської культури (ст.6 Закону України про національні меншини)?

Замість декларативних «прав і свобод» русини одержали «подарунок» від Ради міністрів України у формі «Плану заходів щодо розв'язання проблем русинів-українців» (1996), у якому замість сприяння національним меншинам їх розвитку мобілізуються всі державні силові і несилові структури – Міністерство закордонних справ, Міністерство юстиції, Генеральна прокуратура, Державний комітет у справах національностей і міграції, Міністерство інформації, Міністерство освіти і науки, Міністерство культури, інформації, статистики, держтелебачення та інших організацій та відомств – пропонується здійснити «систему заходів щодо ідеологічної, матеріальної, кадрової і культурної підтримки українських громад» не тільки в Україні, а й інших державах, де проживають русини: Словаччині, Угорщині, Румунії, Сербії, Польщі відповідно до сфери їх компетенції». ⁴⁸

Категорично звучить заклик про те, щоб «розширити подачу в засобах масової інформації матеріалів про Закарпаття, акцентуючи увагу на тому, що цей регіон є споконвічною українською землею, а місцеві українці – невід'ємною складовою частиною української нації (пункт 9).

Необхідно, згідно «Плану заходів» остаточно закрити роти русинам у прагненні волевиявлення з тих чи інших проблем. Рекомендується: «Запобігти проведенню локальних референдумів з метою виявлення «самоідентифікації» українців Закарпаття (русини чи українці), зважаючи, по-перше, на наукову некоректність постановки такого питання в принципі і, по-друге, на живу традицію давньої самоназви «русин», що може вплинути на результати такого опитування та подальшу політичну інтерпретацію його наслідків».

«План заходів» націлює прокуратуру України та Міністерство внутрішніх справ застосувати проти русинських активістів «відповідні норми чинного адміністративного і кримінального (ст.187-8 КК України) законодавства».

⁴⁸ План заходів щодо розв'язання проблем русинів-українців, 1996.

Ось і «маємо те, що маємо» (Л.Кравчук). Ось так виглядає природне право русинів.

План заходів щодо розв'язання проблем українців-русинів:

1. Чітко окреслити і задекларувати, базуючись на положеннях Конституції України, зокрема її статті 2, позицію Української Держави щодо безперспективності ідей відокремлення чи автономізації Закарпаття на будь-якій основі – культурній, етнічній, адміністративно-територіальній тощо. Покласти на посольства України в Словаччині, Чехії, Угорщині, і Польщі організацію серії публікацій у ЗМІ країн перебування щодо позиції України в питанні русинства. Забезпечити посольства України в зазначених країнах необхідними для організації публікацій матеріалами.

Міністерство закордонних справ України,
Міністерство юстиції України,
Національна академія України. 1996 рік.

2. Здійснити систему заходів, спрямованих на зміцнення позицій українськості Закарпаття (мова, культура, добір кадрів та ін.), інтеграцію його населення в соціально-політичний та духовно-культурний простір України. Створити міжвідомчу групу, на яку покласти координацію діяльності міністерств і відомств у цьому напрямку. 1996–1997 роки.

Міністерство культури і мистецтв України,
Міністерство освіти України,
Закарпатська обласна держадміністрація

3. Запобігти проведенню локальних референдумів з метою виявлення «самоідентифікації» українців Закарпаття (русини чи українці), зважаючи, по-перше, на наукову некоректність в принципі і, по-друге, на живу традицію давньої самоназви «русин», що може вплинути на результати такого опитування на подальшу політичну інтерпретацію його наслідків (проведення у Східній Словаччині подібне опитування дало так звані «законні підстави» для визнання русинів Словаччини окремою нацією).

Закарпатська обласна держадміністрація.
Постійно.

4. Створити постійну міжвідомчу групу з координації вивчення проблем русинства.

Національна академія наук України,
Міністерство освіти України,
Міністерство культури і мистецтв України,
Державний комітет України в справах національностей та міграції.
1996 рік.

5. Провести наукову експертизу і внести необхідні уточнення до проектів Переліків національностей і мов з метою розробки на цій основі остаточного варіанту Словників національностей і мов України.

Національна академія наук України,
Міністерство статистики України.
1996 рік.

6. Здійснити наукові розробки з наступним широким висвітленням етнічних, лінгвістичних, культурологічних та політичних аспектів історії українців-русинів Закарпаття як складової частини історії українського етносу.

Національна академія наук України,

Міністерство освіти України.

1996–1997 роки.

7. Використовувати повноваження, які надаються органам місцевого самоврядування згідно з розділом XI Конституції України, а також Законом України «Про засади місцевого самоврядування в Україні» (після затвердження його Верховною Радою України) з метою вирішення мовно-культурних проблем регіону в рамках компетенції органів місцевого самоврядування Закарпатської області.

Органи місцевого самоврядування Закарпатської області,

Закарпатська обласна держадміністрація.

Постійно.

8. Здійснити систему заходів щодо ідеологічної, моральної, кадрової і культурної підтримки українських громад Східної Словаччини, Угорщини, Румунії, Югославії, Польщі відповідно до сфери своєї компетенції.

Міністерство закордонних справ України,

Державний комітет України у справах національностей та міграції,

Міністерство культури і мистецтв України,

Міністерство освіти України,

Міністерство інформації України,

Товариство «Україна».

1996–1997 роки.

9. Поширити подачу в засобах масової інформації матеріалів про Закарпаття, акцентуючи увагу на тому, що цей регіон є споконвічною українською землею і частиною української нації.

Міністерство інформації України,

Державний комітет телебачення і радіомовлення України.

1996–1997 роки.

10. Здійснювати попереджувально-роз'яснювальну роботу з лідерами та активістами руху «політичного русинства», спрямовану на запобігання розширенню його впливу та недопущення створення політичних структур з чітко вираженою сепаратистською спрямованістю. Застосувати до членів незареєстрованого обласного «Товариства підкарпатських русинів» та створеного ним «тимчасового уряду» відповідні норми чинного адміністративного та кримінального (ст.187-8 КК України) законодавства. Застосувати заходи адміністративного впливу щодо функціонерів зареєстрованих на території області районних і міських осередків «Товариства» (м.Ужгород, Мукачево, Свалява) у випадку порушення ними вимог Закону України «Про об'єднання громадян».

Генеральна прокуратура України,

Міністерство внутрішніх справ України,

Закарпатська обласна держадміністрація.

Постійно.

Достовірність і оригінальність наведеного документу засвідчується доповідним листом В.Трощинського Віце-прем'єр-міністру України І.Ф.Курасу від 7 жовтня 1996 р за № 13-884/2:

Леонід Кравчук у листопаді 1991 року два рази зустрічався з керівництвом та громадськістю Закарпаття і висловив оригінальні думки щодо майбутнього Закарпаття в складі незалежної України. У першій зустрічі 21 листо-

пада він заявив: «Під тиском різних обставин тут розпочався рух до того, як би з урахуванням специфіки, історії, багатонаціональності, прикордонного розташування, нинішньої ситуації мати більший правовий статус. У цьому зв'язку пропонується мати особливий статус самоврядної території. Тобто з урахуванням специфіки надати можливість вирішувати всі питання, що стосуються регіону... Різні політичні сили, депутати різних рангів, думають над питанням, якому бути Закарпаттю. Першою ластівкою, яка засвідчила про це, було звернення до Верховної Ради України про надання Закарпаттю статусу вільної економічної зони, з метою більш ефективного використання можливостей регіону, підвищення життєвого рівня. Цю ідею я підтримав, доручив розробити статус такої зони. Робота ведеться. Документи будуть підготовлені і внесені на розгляд Верховної Ради. Впевнений, що з часом Закарпаття одне із перших отримає такий статус... Враховуючи ситуацію, Закарпаттю можна було б надати особливий статус самоврядної території. Ця територія самостійно вирішує свої культурні, мовні, проблеми, характер виборів влади, господарські справи. Звичайно у відповідності до законів України.

Можемо ми таке зробити? Можемо. Можемо ми гарантувати навіть у Конституції, що цей край – Закарпаття населяють українці, русини, хто є, той є! Ти українець – пиши себе українцем, русин – пиши себе русином, угорець – угорцем. Хто має заборонити тобі твою національність? Ніхто абсолютно не має навіть такого права подумати. Ніхто не має права позбавити когось найвищого права особи – записати свою національність. І не тільки записати, а й мати право на мову, на школу, на підручники, на книги, на все, що належить мати народові, нації – навіть невеликій за своєю кількістю. І це скрізь у демократичних країнах – загальноприйнята норма. Взяти хоча б приклад Швейцарії.

Коли буде самоврядність, простіше будуть вирішуватися і питання спрощених переходів, інші проблеми прикордонних зв'язків.

Цим я хочу сказати, що немає такої в світі проблеми, яку б не могли вирішити люди, Якщо, звичайно, вони порозуміються, замість того, щоб сперечатись і перетягувати віршовку – хто сильніший, хто старший, хто «най-най». При добрій волі завжди буде можливість вирішити питання в інтересах народу, всіх національних груп, які живуть у цьому краї.»

Леонід Кравчук сказав, що він не проти проведення референдуму на Закарпатті щодо його майбутнього статусу.

«Якщо у бюлетені заміните слово «автономія» на «особлива самоврядна територія», то в такому разі я з вами».

V. ПРОБЛЕМИ РУСИНІВ У КОНТЕКСТІ ТЕРМІНОЛОГІЇ «НАРОД», «НАРОДНІСТЬ» «НАЦІЯ», «НАЦІОНАЛЬ- НІСТЬ», «НАЦІОНАЛЬНА МЕНШИНА», «СУБЕТНОС», «ЕТНІЧНА ГРУПА», НАЦІОНАЛЬНА СИМВОЛІКА

При вирішенні проблеми національного характеру вирішальне значення має правильне розуміння і прочитання понятійного апарату стосовно даної теми. Деякі автори ототожнюють терміни *народ*, *нація*, *національність*, *етнос*, *етнічна група*, *етнографічна група та ін.* Внаслідок цього виникає плутанина, а іноді й фальсифікація історичних реальностей. Саме у наш нестабільний історичний період між іншими проблемами (соціальними, економічними, політичними, культурологічними) встає необхідність правильно, науково визначати вищеназвані терміни і поняття, мотивувати і підтверджувати історичним досвідом народів світу, фактами історичного розвитку держави Україна, а в ній тривалий історичний шлях підкарпаторусинського народу. При визначенні етнонаціональних особливостей того чи іншого народу або національної приналежності окремої особи чи цілого народу має суттєве значення розуміння цих термінів, бо від того в значній мірі залежить визначення статусу малого народу (національності) в багатонаціональній державі, в даному випадку статусу русинів в Українській державі.

Розпочнемо наші міркування з визначення терміну *народ*. Семантика за тлумачними словниками визначається так:

1. Населення держави, жителі країни.
2. Форма національної та етнічної єдності (нація, народність, іноді плем'я).
3. Взагалі люди переважно у великій кількості. //Певна кількість людей, які мають що-небудь спільне (у поведінці, у зовнішньому вигляді).⁴⁹

З точки зору філософії *народ* – це спільність людей, що історично змінюється і включає в себе ті частини, ті пласти населення, які за своїм об'єктивним положенням здатні спільно приймати участь у вирішенні завдань прогресивного розвитку даної країни в даний історичний період.⁵⁰

З точки зору природничої науки *народ* – це біологічна єдність, група, поєднана кровними, біологічними зв'язками. Якщо об'єднати все сказане вище і додати етнографічний елемент, то можемо термін *народ* визначити так: «Це давній витвір не лише історичного, а й природного прогресу, вихідним моментом котрого були розпорошені племена, поріднені кров'ю, тобто

⁴⁹ Великий тлумачний словник сучасної української мови. – Київ – ІРПНЬ. – С.578–579.

⁵⁰ Філософський словник під ред. І.Т.Флорова. – М., 1981. – С.231–232.

спільним походженням. Територія, як спільна батьківщина, об'єднувала народи. Історія моделювала їхню свідомість власної самобутності»⁵¹.

Стосовно підкарпаторусинського народу в складі України доцільно і закономірно вживати термін *корінний народ*.

Корінний народ – це народ, який проживає у багатонаціональному суспільстві незалежної країни і є **нащадком тих, хто населяв географічну область, частину країни споконвіку**. Щодо місцевого населення (корінного народу) тієї чи іншої держави застосовують терміни **аборигени, автохтони, тубільці**. Однак у юридичних документах вони не використовуються. **Абориген** – (від лат. *aborigines = ab origine – від початку*) – корінні жителі певної території, які мешкають на ній з давніх давен, тобто від початку її існування. **Автохтони** (від грецького *autos – сам, ethon – земля*) – первісне населення тієї чи іншої землі. **Тубільці** – загальна назва будь-якої тубільної місцевої популяції, етносу чи нації, яка володіла конкретною територією раніше за прийшли панівні популяції, етноси чи нації, і має соціальну систему, відмінну від аналогічних систем сусідніх чи панівних популяцій, етносів, націй; корінні жителі будь-якої місцевості. За даними ООН у світі до корінних народів належить 370 мільйонів осіб у більш ніж 70 країнах, багато з яких перебуває на межі знищення. Обов'язковою ознакою приналежності до корінних народів є *самоусвідомлення самих народів як корінних на цій території*. Так самоусвідомлюють себе підкарпатські русини.

Україна визначила на своїй території чотири корінні народи: кримські татари, караїми, кримчани, гагаузи.

Чи можна вважати гагаузів корінним народом України? Згідно даних доцента Києво-Могилянської академії Ігоря Лосєва, «цей етнос живе в Молдавії, на півдні цієї держави, в Буджанському степу. Мають адміністративно-національний центр м.Комрат. В Молдавії вони утворили власну державну автономію (за прикладом Придністров'я). Гагаузи не є корінним, споконвічним населенням ані Молдавії, ані України. Вони переселенці з Болгарії, що втекли під час російсько-турецької війни у кінці XVIII – на початку XIX ст., рятуючись від переслідувань, і не мають права на національно-культурну автономію. Олекса Боярко каже, що гагаузи – народ-переселенець. Віталій Паномарьов говорить: Гагаузи переселились із Болгарії до Буджацького степу у пониззі Дністра, Пруту і Дунаю. Перші 2000 з'явилися після турецько-російської війни 1768–1774 та 1789–1791 рр. Друга частина – після війни 1806–1812 рр. Найбільш масове переселення гагаузів відбулося у 1828–1834 рр. (26 нових сіл у Буджацькому степу). Їх підтримувала російська влада: виділила земельну ділянку і грошову допомогу на 10 років, звільнила від податків на 7 років, а від військової повинності на 50 років. На Україні гагаузів 32000.

⁵¹ Ольгерд Бачинський.

Караїми – корінний народ Криму – України. У 1800 році в Криму було 4000 караїмців, в 1994 – 8000. Це кримська група євреїв (караїм – іудаїзм). Кількість мешканців-караїмів за останні роки: у 2003 р. – у Сімферополі – 320 караїмців, в Євпаторії – 260, у Феодосії – 100, у Бахчисараї – 52, у Мелітополі – 30, в Ялті – 21, у Севастополі – 80, в Херсоні – 30, в Одесі – 102, у Миколаєві – 40, у Дніпропетровську 20, у Гличі – 10. Разом = 934. Цей народ, розкиданий по різних містах, вважається корінним.

Кримчаків на сьогоднішній день – кілька сотень душ.

Риторичне питання до властей України: Чому підкарпатські русини, компактно проживаючі на власній і віковій землі, не зачислені до корінних народів України і позбавлені тих прав, які чітко визначені в Декларації ООН о правах корінних народів від 13 вересня 2007 року.

ДЕКЛАРАЦІЯ Організації Об'єднаних Націй про права корінних народів

Генеральна Асамблея,

керуючись цілями та принципами Статуту Організації Об'єднаних Націй та принципом добросовісності у виконанні зобов'язань, взятих на себе державами відповідно до Статуту,

підтверджуючи, що корінні народи рівні з усіма іншими народами, і одночасно визнаючи право всіх народів відрізнятися один від одного, вважати себе відмінними від інших та користуватись повагою у такій своїй якості,

підтверджуючи також, що всі народи вносять вклад у різноманітність та багатство цивілізацій і культур, які є загальною спадщиною людства,

підтверджуючи далі, що будь-які доктрини, політика і практика, які засновані на перевазі народів або людей за ознакою національного походження або расових, релігійних, етнічних і культурних відмінностей або які стверджують таку перевагу, є расистськими, науково необґрунтованими, юридично недійсними, морально недозволеними і соціально несправедливими,

підтверджуючи, що корінні народи при здійсненні своїх прав повинні бути вільні від будь-якого виду дискримінації,

будучи занепокоєною тим, що корінні народи стали жертвами історичних несправедливостей у результаті, серед іншого, їхньої колонізації та позбавлення їх своїх земель, територій та ресурсів, що перешкоджає здійсненню ними, зокрема, свого права на розвиток відповідно з їхніми потребами та інтересами,

визнаючи нагальну необхідність поважати і заохочувати невід'ємні права корінних народів, засновані на їхніх політичних, економічних і соціальних структурах, а також на їхній культурі, духовних традиціях, історії та філософії, особливо їхніх прав на свої землі, території та ресурси,

визнаючи також нагальну необхідність поважати і заохочувати права корінних народів, закріплені у договорах, угодах та інших конструктивних домовленостях з державами,

із задоволенням відзначаючи той факт, що корінні народи об'єднують свої зусилля для політичного, економічного, соціального та культурного розвитку і з метою покласти край усім формам дискримінації та утисків будь-де,

будучи переконана в тому, що здійснення корінними народами контролю за подіями, які зачіпають їх та їхні землі, території і ресурси, дозволить їм зберігати та укріпляти свої інститути, культуру і традиції, а також сприяти своєму розвитку відповідно до їхніх прагнень та потреб,

визнаючи, що повага до знань, культури і традиційної практики корінних народів сприяє стійкому і справедливому розвитку і належній турботі про навколишнє середовище,

підкреслюючи вклад демілітаризації земель і територій корінних народів у справу досягнення миру, економічного та соціального прогресу і розвитку, взаєморозуміння та дружніх відносин між націями і народами світу,

визнаючи, зокрема, право сімей і общин корінних народів на збереження спільної відповідальності за виховання, навчання, освіту та добробут їхніх дітей, сумісне з правами дитини,

вважаючи, що права, закріплені в договорах, угодах та інших конструктивних домовленостях між державами і корінними народами, у деяких ситуаціях є предметом уваги, зацікавленості та об'єктом відповідальності міжнародного співтовариства та носять міжнародний характер,

вважаючи також, що договори, угоди та інші конструктивні домовленості та відносини, які вони відображають, слугують основою для більш міцного партнерства між корінними народами та державами,

визнаючи, що Статут Організації Об'єднаних Націй, Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права (2) та Міжнародний пакт про громадянські та політичні права (2), а також Віденська декларація і Програма дій (3) підтверджують основоположне значення права на самовизначення всіх народів, з огляду на яке вони вільно встановлюють свій політичний статус і вільно здійснюють свій економічний, соціальний і культурний розвиток,

пам'ятаючи про те, що ніщо в цій Декларації не може бути використане для відмови будь-якому народу в його праві на самовизначення, яке здійснюється відповідно до міжнародного права,

будучи переконаною, що визнання прав корінних народів відповідно до цієї Декларації буде сприяти розвитку гармонійних та які ґрунтуються на співпраці відносин між державою та корінними народами, заснованих на принципах справедливості, демократії, поваги прав людини, недискримінації та добросовісності,

спонукаючи держави дотримуватись та ефективно виконувати всі їхні зобов'язання щодо корінних народів за міжнародними договорами, зокрема, за тими договорами, які стосуються прав людини, консультуючись та співпрацюючи з відповідними народами,

підкреслюючи, що Організація Об'єднаних Націй покликана відігравати важливу і послідовну роль у заохоченні та захисті прав корінних народів,

вважаючи, що ця Декларація є ще одним важливим кроком на шляху до визнання, заохочення та захисту прав і свобод корінних народів та в розвитку відповідної діяльності системи Організації Об'єднаних Націй у цій сфері,

визнаючи і підтверджуючи, що представники корінних народів мають право без будь-якої дискримінації користуватись всіма правами людини, визнаними в міжнародному праві, і що корінні народи володіють колективними правами, які абсолютно необхідні для їхнього існування, добробуту і всебічного розвитку як народів,

визнаючи, що становище корінних народів є різним у різних регіонах та в різних державах і що необхідно приймати до уваги важливість національних та релігійних особливостей та різноманітних історичних та культурних традицій,

урочисто проголошує нижчевикладену Декларацію Організації Об'єднаних Націй про права корінних народів як еталон, до якого слід прямувати в дусі партнерства та взаємної поваги:

Стаття 1. Корінні народи мають право, колективно та індивідуально, на повне володіння всіма правами людини і основоположними свободами, визнаними у Статуті Організації Об'єднаних Націй, Загальній декларації прав людини (4) та в нормах міжнародного права, які стосуються прав людини.

Стаття 2. Представники корінних народів і корінні народи вільні та рівні зі всіма іншими народами та окремими особами з їхнього числа та мають право бути вільними від будь-якої дискримінації при здійсненні своїх прав, особливо дискримінації на основі їхнього корінного походження та самобутності.

Стаття 3. Корінні народи мають право на самовизначення. З огляду на це вони вільно встановлюють свій політичний статус та вільно здійснюють свій економічний, соціальний та культурний розвиток.

Стаття 4. Корінні народи при здійсненні своїх прав на самовизначення мають право на автономію або самоуправління у питаннях, які належать до їхніх внутрішніх та місцевих справ, а також і шляхів фінансування їхніх автономних функцій.

Стаття 5. Корінні народи мають право зберігати та укріплювати свої особливі політичні, правові, економічні, соціальні та культурні інститути, зберігаючи при цьому своє право, якщо вони цього бажають, на повну участь у політичному, економічному, соціальному та культурному житті держави.

Стаття 7. Представники корінних народів мають право на життя, фізичну та психічну недоторканність, свободу та особисту безпеку.

Корінні народи мають колективне право на життя в умовах свободи, миру та безпеки як самобутні народи та не повинні зазнавати жодних актів геноциду або будь-яких інших актів насильства, включаючи примусове переміщення дітей, які належать до групи, в іншу.

Стаття 8. Корінні народи та їх представники мають право не зазнавати примусової асиміляції або впливу з метою знищення їхньої культури.

Держави забезпечують ефективні механізми попередження та правового захисту щодо:

- a) будь-якої дії, метою або результатом якої є позбавлення їх цілісності як самобутніх народів або їхніх культурних цінностей, чи етнічної ідентичності;
- b) будь-якої дії, метою або результатом якої є позбавлення їх своїх земель, території або ресурсів;
- c) примусове переміщення населення у будь-якій формі, метою або результатом якої є порушення або підрив будь-якого їхнього права;
- d) примусової асиміляції або інтеграції у будь-якій формі;
- e) пропаганди у будь-якій формі, метою якої є заохочення або розпалювання спрямованої проти них расової чи етнічної дискримінації.

Стаття 16. Корінні народи мають право створювати свої власні засоби масової інформації на своїх мовах та отримувати доступ до всіх видів засобів масової інформації, які не належать корінним народам, без будь-якої дискримінації.

Держави вживають ефективних заходів для того, щоб забезпечити належне відображення в державних засобах масової інформації культурної різноманітності корінних народів. Державам без шкоди для забезпечення повної свободи вираження поглядів слід спонукати приватні засоби масової інформації адекватно відображати культурне різноманіття корінних народів.

Стаття 23. Корінні народи мають право визначати пріоритети та розробляти стратегії з метою здійснення свого права на розвиток. Зокрема, корінні народи мають пра-

во активно брати участь у розробці та визначенні програм з охорони здоров'я, житлових та інших соціально-економічних програм, які їх зачіпають, та, наскільки це можливо, реалізовувати такі програми через свої власні інституції.

Стаття 26. Корінні народи мають право на землі, території та ресурси, якими вони традиційно володіли, які вони традиційно займали або тим чи іншим чином використовували або набули.

Корінні народи мають право мати у власності, використовувати, освоювати або контролювати землі, території та ресурси, якими вони володіють з огляду на традиційне володіння або інше традиційне заняття або використання, а також ті, які вони набули іншим способом.

Держави забезпечують юридичне визнання та захист таких земель, територій та ресурсів. Таке визнання здійснюється з належною повагою до звичаїв, традицій та систем землеволодіння відповідних корінних народів.

Стаття 30. Військова діяльність на землях або територіях корінних народів не проводиться, за винятком випадків, коли її проведення виправдано наявністю відповідних державних інтересів або щодо неї є іншим чином вільно висловлена згода або прохання зі сторони відповідних корінних народів.

Перед використанням земель або територій корінних народів для військової діяльності держави проводять ефективні консультації із зацікавленими корінними народами шляхом належних процедур і, зокрема, через їхні представницькі інституції.

Стаття 31. Корінні народи мають право на збереження, контроль, охорону та розвиток своєї культурної спадщини, традиційних знань та традиційних форм культурного вираження, а також проявів їхніх наукових знань, технологій і культури, враховуючи людські та генетичні ресурси, насіння, ліки, знання властивостей фауни і флори, традиції усної творчості, літературні твори, малюнки, спорт і традиційні ігри та образотворче і сценічне мистецтво. Вони мають також право на збереження, контроль, захист та розвиток своєї інтелектуальної власності на таку культурну спадщину, традиційні знання та традиційні форми вираження культури.

Разом із корінними народами держави здійснюють ефективні заходи з метою визнання та захисту здійснення цих прав.

Стаття 32. Корінні народи мають право визначати пріоритети та розробляти стратегії освоєння або використання своїх земель чи територій та інших ресурсів.

Держави добросовісно консультуються та співпрацюють із відповідними корінними народами через їхні представницькі інституції з метою отримати їхню вільну та усвідомлену згоду до затвердження будь-якого проекту, який зачіпає їхні землі або території та інші ресурси, особливо у зв'язку з освоєнням, використанням або розробкою корисних копалин, водних або інших ресурсів.

Держави забезпечують ефективні механізми справедливого та чесного відшкодування у зв'язку з будь-якою такою діяльністю, та вживають належних заходів для пом'якшення її негативних наслідків для навколишнього середовища, економіки, суспільства, культури та духовного розвитку.

Стаття 42. Організація Об'єднаних Націй, її органи, включаючи Постійний форум з питань корінних народів, і спеціалізовані установи, у тому числі на державному рівні, держава сприяють дотриманню та повному застосуванню положень цієї Декларації та приймають наступні заходи для ефективного застосування цієї Декларації.

Стаття 45. Ніщо в цій Декларації не може бути витлумачене як таке, що применшує або припиняє права, якими володіють на сьогодні або які можуть набути в майбутньому корінні народи.

Наступна категорія понять-термінів: *нація і національність*.

Розпочнемо з визначення *нації*. Класичними ознаками вважаються такі: *Нація* – це спільність мови, території економічного життя, психічного (національного характеру), що виявляються в особливостях її культури і побуту. Нації характеризуються особливістю способу життя, національною самосвідомістю, історичною пам'яттю, що відображають інтереси, цінності, традиції даного народу. В самому понятті *нація* важливі насамперед ті ознаки, які забезпечують цілісність певного народу, його економічних, культурних інтересів, а також здатність виступати в контакт з іншими народами.

Побуває в наукових колах і така думка: нація формується на етнічній основі і цей процес має три стадії: академічну, культурну і політичну. **Академічна стадія:** збір і публікація народних пісень, міфів, легенд, прислів'їв; національна територія, ландшафт, природа даної місцевості як сукупність змісту національного життя. Для **культурної фази** відноситься становлення літературної національної мови в науці, технічній літературі, в побуті освічених людей. **Політичний етап** – це період, коли нація, об'єднана спільною мовою, прагне державного самовизначення, незалежності.

Термін *національність* вживається для визначення належності громадян до тієї чи іншої етнічної спільності, але вони не живуть на території нації, до якої належать. Отже, поняття *національність* є етнографічним, *нація* – етнополітичним, *народ* – геополітичним і соціальним.

Націоналізм це ідеологія нації, головна мета якої – створення і забезпечення всіх необхідних умов для прогресивного національного розвитку. Але націоналізм може (так воно є на Україні) перерости у радикальний націоналізм, який полягає у пригніченні більш сильною нацією меншої чи ненависті до людей іншої національності, культурної та релігійної нетерпимості.

Після цих загальних визначень вважаємо доцільним розшифрувати більш конкретно і доступно для широкого читача, порівняти і визначити різницю між поняттями *нація і національність*.

Націю (державну, політичну) як і загальнодержавну культуру можна створити штучно, шляхом цивілізованості і демократії (позитивне вирішення проблеми) і шляхом насилля, унітаризму, авторитаризму, диктату, різними асимілятивними процесами, тобто не на основі етносу, етнофундаменту, якими є етносвідомість, етнокультура, етнопсихологія (негативне вирішення проблеми).

Національність же, як вираження народності, створюється на основі однорідності мислення, способу діяльності, обрядовості, традицій, історичних долей, вірувань, мови, фольклору. Це природний шлях формування національності.

В демократичній державі не виникає проблем в становленні, розвитку і вдосконаленні національностей. В суспільному житті це виглядає так: дайте кожному народу (національності) свою школу, віру, власні культурні во-

гнища і асиміляції не буде. Правильна внутрішня політика в державі створює міцну базу для побудови потужного багатонаціонального суспільства дружнього, толерантного, гуманного. Толерантність – основа гуманізму.

Нація (державна, політична) формується тільки в порядку громадянськості, тобто приналежності всіх проживаючих національностей до єдиної держави, як структури, що в адміністративному порядку об'єднує всі національності. Україна теж прагне створити українську *націю* в багатонаціональній державі. Вона в стадії формування. Але завершиться цей процес тільки тоді, коли національне питання вирішиться по європейському, цивілізованому зразку (Швейцарія, Данія, Бельгія та ін.), коли правлячі структури врахують фактор багатонаціонального складу держави, коли сама держава визнає конституційне право кожної людини самій визначати національну приналежність, як це записане в Конституції України та Законі України про національні меншини. В протилежному разі *нація* завжди буде у конфлікті з національностями.

Нація – продукт держави, покликаної служити національностям в матеріальній і духовній галузях, гарантувати демократичні свободи всім об'єктам держави. *Національність* – продукт тривалого еволюційного історичного утворення, це кровна і духовна єдність тієї чи іншої людської спільності, об'єкти якої мають сильне почуття батьківщини, вітчизни (землі своїх батьків, дідів, прадідів), історичної пам'яті. Русини все це мають, але держава, політична еліта України, цього бачити не хоче.

Нація (державна, політична) в цьому плані близька до космосу, невідзначеності і всезагальності. *Національність* же несе в собі дух поколінь, гени древніх, історичну пам'ять.

Хочеться нагадати в першу чергу русинам, що якщо «людина з народу» відмовляється від своєї національності на користь нації державної, вона обезличується етнічно, національно, задавлює в собі живі прояви народності, історичну і генетичну пульсацію народного організму і таким чином поступово деградується – спочатку формально, зовнішньо, а потім і внутрішньо. В ній все живе, природне, животворяще висихає, залишається тільки механічний, інерційний рух за заданим планом (програмою). Сюди відносяться всі ренегати минулих часів і сучасності (з етичних мотивів не називаємо їх імен), які відмовилися від своєї русинської національності задля матеріальної вигоди чи високого соціального положення.

Нація – однолика, а значить сіра людська структура, яка не радує око людини різнобарв'ям, не викликає глибоких і сильних емоцій. *Національність* – це багатобарвна рослина, об'єднана в царстві флори, розмаїта, багатозвучна, багатоголоса, запашна. Прийняти загальнодержавну культуру у багатонаціональній державі як єдину означає перекреслити, знищити, відмовитися від своїх суттєвих етнічних, національних рис. Цей фактор відчула на собі русинська народна співанка, русинська література, русинська обря-

довість, русинська мова, русинська народна освіта... Русини патріоти вже звикли чути від ренегатів-русинів та русинофобів вимогу до властей: пора закінчити з думкою про своєрідність і самобутність русинської культури! (О.Мишанич, Ю.Балега, П.Чучка, В.Микитась та ін.).

Нація – починається: а) з моменту відмови людей від свого етносу (національності), одних через насилля держави, других в порядку меркантильних міркувань, б) з моменту створення диктаторської державності. *Національність* починається з усвідомлення людиною своєї приналежності до конкретного етносу (русинського, польського, угорського, румунського і т.д.).

Нація – це перемога атмосфери, створеної державою (вплив державних структур, сильного апарату чиновників силових департаментів, освітніх, наукових, культурних, виробничих) над ґрунтом, що дає плоди життя, їжі і духа. В умовах України – це курс офіційного Києва на прискорену асиміляцію русинів, який дуже чітко і відкрито, не маскуючись, відображений у антидемократичному документі т.зв. «Плані заходів щодо розв’язання проблеми русинів-українців» (№13-884/2 від 7.10.1996 року, прийнятому до виконання Кабінетом міністрів України. За цим документом регламентується робота більше десяти міністерств і відомств, в тому числі Міністерства внутрішніх справ, Міністерства юстиції, Генеральної прокуратури, Державного комітету в справах національностей, Міністерства закордонних справ, Міністерства культури, Міністерства освіти і науки, Національної академії наук, Міністерства статистики, Міністерства інформації, Державного комітету телебачення і радіомовлення, а також Закарпатської обласної адміністрації.⁵²

Як бачимо, підключена ціла державна машина на придушення свідомості закарпатських русинів і їх денационалізацію з застосуванням відкритого насильства. Це – хрестоматія насильницької асиміляції малого народу.

Управління державою-нацією ніколи не буває національним і завжди протистоїть етносам-національностям (нижньому поверху соціального будинку).

Русинську національність київські чиновники визнають як щось неповноцінне, що не має повноти національного буття, що не мала своєї державності, тобто повноцінності. Русини, на думку чиновників, тільки етнографічно наближаються до національності і ще не до кінця визначились як національність.⁵³

Русинська національність для них не існує взагалі, а етнонім «русин» це тільки ім’я в минулому і втрачене сьогодні, це, на їх думку, історичний пережиток, у крайньому випадку субетнос, що не має права навіть на номінацію «національна меншина» (на національний код при переписах населення.

⁵² План заходів щодо розв’язання проблеми русинів-українців // Русинський світ: науково-популярний збірник. У двох частинах. – Т.І, ч.1. – Ужгород, 1999. – С. 168–171.

⁵³ Такі висновки роблять начальники департаментів у відповідях на запити русинів щодо вирішення їх проблем.

На русинів, що тримаються своєї національності, спрямовані всі стріли офіційної влади тільки за те, що вони, русини, прагнуть створити «якусь русинську мову», «якусь русинську літературу», «якусь русинську національність», що раніше не мали нічого цивілізованого, а кожний прояв чи прагнення до самоутвердження своєї національності возвели до узагальнюючого терміну «сепаратизм».

Який висновок випливає зі сказаного? На нашу думку та по аналогії багатьох європейських держав, нація можлива тільки в потенціалі таких умов: високий рівень демократії, соціальної справедливості, гуманізму, соціального і юридичного захисту як окремої особистості, так і всього народу та – найголовніше – сильна і здорова державність. Як цього вимагають ЗАКОНИ.

Де немає **діючих законів** (а тільки писані на папері), там не може бути і демократичної держави. Ще на зорі цивілізації римський політичний діяч, юрист і філософ Ціцерон Марк Тулій (106–43 до н.е.) у трактаті «Про державу» писав: «Держава – це надбання народу (звідси і назва *республіка* (*populus* – народ). В основі влади – *закон*, заснований на *природному праві*, що захищає права громадян держави та надає їй певні обов'язки».

Закон – це «встановлене найвищим органом державної влади загальнообов'язкове правило, яке має найвищу юридичну силу. Сукупність таких загальнообов'язкових правил та державних постанов, що визначають суспільні відносини людей. Закон – те, що сприймається як незаперечне розпорядження, веління, обов'язкове для неухильного виконання».⁵⁴

Політика держави, основана на справедливих законах, забезпечує повну демократію, мирні взаємовідносини між людьми і національностями, спокій, загальне задоволення, благодать у суспільстві. Інша картина вимальовується, коли прийняті справедливі закони порушуються самими державними чиновниками, які очолюють владні структури, коли виконавча влада у багатьох випадках своїми діями протидіє прийнятим гарним законам, коли політичні діячі (особливо) нехтують головним постулатом (справедливість, законність, моральність), а діють на власний, суб'єктивний, егоцентричний розсуд. Статус депутата, міністра, прокурора, судді чи іншого високого чиновника ще ні про що не говорить (відданість державній справі, служіння народові, справедливість, законність та інші моральні якості). Ми є свідками, коли ці високі чиновники і «слуги народу» стають порушниками державних законів, казнокрадами, хабарниками, убивцями, коли, прикриваючись правом недоторканості грішать перед народом і Богом. Ми допускаємо існування терміну «диктатура», якщо це диктатура ЗАКОНУ, а не диктатура високого державного чиновника (хай то буде президент, прем'єр-міністр, спікер парламенту чи інших високопосадових осіб).

⁵⁴ Великий тлумачний словник сучасної української мови. – Київ – Ірпінь, 2001. – С.302.

Одним із вирішальних моментів у питанні національності русинів є, з одного боку, теперішнє підневільне положення їх в умовах української державності (русини – не народ, не національна меншина, а невідомо ЩО), з другого боку, наявна сила інтелектуальних, морально-психологічних ресурсів (наукових праць, живої пам'яті людей, що жили при різних державних утвореннях – Австро-Угорщина, Чехія, Угорщина, Радянський Союз), національні символи (герб, гімн, прапор). І, головне, це – усвідомленість своєї національності людей, що причисляють нині до русинів (те, що записано в законах України). Це разючий приклад національної стійкості підкарпатських русинів, багато віків втиснутих в чужі рамки державності. Вони і сьогодні зберігають у повній недоторканості своє русинське етнічне почуття, національну свідомість. Для того, щоб русинська національність могла зберегтись, важливо зберегти в якості дійсно живого центру свою традиційну культуру, відмінну від інших культурно-національних структур, зберегти інтелектуальний потенціал та виховати нову зміну, зберегти національну освіту. В протилежному разі русинам загрожує занурення в асиміляторську стихію і поступове відмирання. Чого радикали і чекають.

Для ілюстрації можна взяти класичний приклад чеської національності, яка до розпаду Австро-Угорщини не визнавалася на урядовому рівні. Чеський народ, як меншина Австро-Угорщини, був на межі вимирання. Домінують тут була німецька культура, німецька мова як на офіційному рівні, так і в побуті. Чеські міста розмовляли німецькою мовою. Тільки віддалена сільська периферія зберегла свою чеську народну культуру та чеську мову. Однак, ново-чеська національність, завдяки ефективній спадкоємності з попередньою культурою, з освітньо-просвітніми традиціями зробила можливим майже без економічного фундаменту побудувати нову національну Чехію. Приклад молодих Чехії, Словаччини, Білорусії та ін. наочно показує, що оживлення національності іде від етнічних глибин при підтримці «верхніх поверхів» та патріотичної інтелігенції. В цьому розумінні слово «національність» є явищем етнокультурним і патріотичним. Отже, приходиться констатувати факти історії, коли початок нового виходить від старого в умовах, коли життя пульсувало та оберігало його від смерті.

Так було з українською нацією, чеською, болгарською, словацькою... Разом з тим воскреслі національності часом забувають про свій минулий стан (Україна в складі Росії, Польщі, Радянського Союзу), ставши на ноги, українці самі виступають в ролі асиміляторів інших культур.

Хоча шансів для відродження русинської національності в умовах української державності небагато, точніше – дуже мало і багато перешкод стоїть на цьому шляху, проте, з іншого боку, ці шанси не слід применшувати і недооцінювати скриті потенційні сили русинів у своєму прагненні. У русинів не маніловська солодко-кисленька мрія про те, як би було добре, якщо б... Перед нами сповна реальна, гідна свого народу культура, передусім народна

культура: багатющий епічний фольклор, народно-пісенний репертуар, поліфонічний церковний піснеспів, оригінальна народна архітектура, багатобарвний народний одяг, школа живопису. Носієм цієї культури є талановитий і прагматичний русинський народ, який має своїх видатних науковців, художників, композиторів, літераторів, спортсменів, майстрів матеріальної культури. Тобто русини мають власний духовно-культурний багаж.

Чи стануть русини повноцінною національністю у складі Української держави, чи залишаться (чи залишать їх українські чиновники) на рівні географічного положення (населення Закарпаття), чи на рівні етнографічного нижнього поверху (етнографічна група, субетнос), а значить і далі будуть, як це було при радянській владі 50 років і як є зараз при незалежній Україні під тиском державної влади уже 28 років.

Чи зможе русинська інтелігенція, науково-творча еліта піднятися вище класичного боязливого Белікова («Ах, как бы чего не вышло»), Топтигіна Салтикова-Щедріна, який академію і університет спалив, чеховського Василя Семибулатова («Этого не может быть, ибо этого не может быть никогда»), чи розпочне професор Ужгородського національного університету говорити з людьми-русинами, не оглядаючись, чи не побачить начальство. Ось і складається критична ситуація, коли «цвіт національності», «кращі представники народу» (управлінці «білого дому», керівники вищих шкіл, голови творчих об'єднань) перетворюються в плазунів перед пришельцями-диктаторами. Такі процеси супроводили русинську інтелігенцію і раніше, багато років назад і в різні історичні епохи і ставили під загрозу зруйнувати шляхи до формування русинської національності. На цьому шляху інтелігенція попадала в жалюгідне положення, в конфлікт між духовними потребами національності і «раціоналізмом» (як би не втратити службового положення чи піднятися трохи вище по службовій драбині).

Поряд з цим в русинському русі спостерігається ще один ворог: войовнича за свої права інтелігенція сама перетворюється в свою протилежність: одні продовжують впевнено йти праведним шляхом до заповітної мети, інші обростають ореолом вождізму і із середини руйнують здорове зерно, здатне дати буйні сходи.

Звідси закономірне питання: чи зможе русинська інтелігенція виступити як дійова і діяльна сила на боротьбу з українізацією русинського етносу. Ми вважаємо, що зможе, якщо

а) русинська інтелігенція зуміє побороти вождізм, внутрішнє роздріблення і подолати організаційну кризу, то набагато підвищиться шанс успіху боротьби за утвердження русинської національності;

б) русинська інтелігенція буде йти в ногу з іншими національними силами (культурно-національними об'єднаннями) і поважатиме їх національні цінності;

в) українська національність на сучасному етапі займе таке положення, про яке в давнину говорили латиняне: «Primus inter pares» (Перший серед рівних).

г) українська нація повинна стати об'єднавчою силою всіх народів (національностей), що проживають на території нинішньої України, забезпечить для них свободу, бо «Vita sine liberate, nihil» (Життя без свободи ніщо).

Професор Всеволод Наулко, якого величають провідним етнологом України, за Круглим столом, що відбувся в Інституті мистецтвознавства та етнології ім. М.Рильського НАН України, на тему «Русинство на Закарпатті: історико-етнографічні виміри та політичний контексті», заявив: «Русинська мікрспільнота не має жодної з класичних ознак етносу. Вони мешкають в ареалі, який накладається на основний етномасив українців... В етнографічному плані закарпатські лемки, бойки, гуцули нічим не різняться від таких же на Галичині. Це дає підстави твердити: русини – це українці»⁵⁵.

Спробуймо розібратися у самій термінології «лемки, бойки, гуцули», хто вони такі, коли вони опинилися на Закарпатті і яким чином підкарпатські русини перетворилися в «лемків-бойків-гуцулів».

Сталося так, що в кінці ХІХ століття галицько-українські народовці зробили схему поділу прикарпатських русинів (Галичина, Буковина) на лемків, бойків і гуцулів. Як бачимо, підкарпатські русини сюди не зараховані.

Псевдотеорію «лемки-боки-гуцули» «узаконив» комуністичний диктат. Більшовицьке керівництво у 20-их роках підтримало цю «теорію» як спосіб українізації всього населення, яке проживало в ті часи в Галичині, Польщі, Буковині та на Підкарпатті. Про це однозначно заявив генсек ЦК КП(б)У Лазарь Каганович ще в 1927 році: «Ми повинні завоювати на нашу користь симпатії більшості українського населення шляхом негласної підтримки з боку УРСР (*Української Радянської Соціалістичної Республіки – М.А.*) національного руху. Необхідно також забезпечити її через прихильні до нас місцеві культурно-просвітницькі економічні організації Польщі». Для цього використовувалися всякі методи, між ними й фінансування націоналістичних товариств, організацій, газет («Просвіта», НТШ). Комуністичні ідеологи у союзі із українськими націоналістами знайшли і в Підкарпатті лемків, бойків, гуцулів (Рахівський, Воловецький, Великоберезнянський райони).

А куди ділися інші русини краю? Ті «науковці-партійці» забули, що на Підкарпатті проживають і русини-долиняни Притисянської, Прилаторичної, Приборжавської, Ужанської долин, а «верховинські» райони поділені на три етнічні групи (лемки, бойки, гуцули). За цією надуманою теорією галичан-українців виходить, що їх цікавили тільки ті групи людей, які, на їх думку, у великій мірі зберегли патріархальну культуру лісово-гористої полоси.

⁵⁵ Стаття С.Федаки «Київ – за розвиток культури русинів, але проти політичних інтриг» // Трибуна. – 2007. – 27 березня.

Русини-долиняни на кінець XIX століття уже зазнали великого західного впливу і за практикою життя та мислення наблизилися до західної культури. Єдине, що їх відділяло від чехів, словаків, мадяр, австрійців то була русинська мова та збережені народні обряди, звичаї, традиційний одяг, фольклор, харчування та ін. Передові представники інтелігенції, вчені-історики, письменники (М.Лучкай, А.Духнович, А.Крालицький та ін.) як і самі прості селяни-долиняни, малі зовсім інші погляди на ділення русинів на верховинців, що живуть в горах, і долинян, які живуть на рівнинах і в долинах. Долиняни складають абсолютну більшість русинського населення і якраз вони є носіями русинської національної самобутності. Вони утворюють гомогенну масу, яка має однакові особливості без домішування гетерогенності. Русини-долиняни уже в VII–VIII століттях (тоді гори ще не були заселеними) відрізнялися такими особливості, яких не було ні у східних, ні у західних, ні у південних слов'ян: миролюбством, толерантним способом життя, чистоплотністю, наземним житлом, моногамною організацією родини.

У IX–X століттях при сприятливих кліматичних умовах і близькості до Заходу ще більше відриваються від східного культурно-політичного слов'янського масиву і входять у систему міжнародних відносин і культурних процесів народів Центральної Європи, точніше – культури Дунайського басейну. А з тих часів, коли Підкарпаття стало частиною Угорської держави, Угорського королівства, розрив русинів-долинян від східних слов'ян став ще прозоримішим, хоч ті і мали уже свою державу – Київську Русь. Політичні інституції, історико-культурні процеси цих двох держав – Київської Русі і Угорського королівства) дуже відрізнялися і визначили інший напрям автономності етнокультурного розвитку русинів. Оберігаючи свої гомогенні особливості, русини разом з тим набували нові елементи культури, історичного досвіду, способу господарювання, норм морального поведіння спершу в Угорському королівстві, а потім при австро-угорському дуалізмі, під час чехословацького та знов угорського панування. Так воно виглядало в цілому. А якщо говорити про окремі регіони, то легко побачити і локальні особливості. Наприклад, мараморські русини-долиняни (у Хустському котловані з ріками Тересва, Теремля, Ріка, Тиса) піддалися впливу Трансільванії, а через неї і Балкан.

Носіями трансільвансько-болгарської культури були волоські колонізатори, які прийшли сюди у IV–VI століттях. Ці люди були великими майстрами по дереву, будували церкви, хати, були досвідченими скотарями, їх жінки гарно вишивали, оздобляли одяг. Інша частина долинян-русинів (між Боржавою і Латорицею) займалися землеробством. Дякуючи теплому клімату розводили сади, виноградники. Подібно жили і русини між Мукачевом і Ужгородом, між Латорицею і Ужом. Уздовж словацько-польського кордону добре розвивалося скотарство.

А хто такі бойки? Вони є етнографічною групою України і Польщі, а не Підкарпаття. У «Енциклопедії Подкарпатської Русі» читаємо: «Бойки, карпатська етнографічна група горців (Україна, Польща). Населяє юго-західну частину Рожнятинського, весь Долинський район Івано-Франківської області, Сколевський, Турківський, Північну частину Стрийського, Самборського і частину Старосамборського районів Львівської області... Названня «бойки», «Бойківщина» (територія, населення ими) з'явилися тільки в кінці ХІХ століття... Северокарпатські бойки в Галичині до середини ХХ століття вважали українську етнічну ідентифікацію, південні підтримували русинську ідентифікацію. Основна діяльність бойків – землеробство і скотарство, до ХХ століття зберігали патріархальний рівень сімейних стосунків, традиційне, неписане право, в обрядовій культурі сліди язических віровань. Традиційна бойківська садиба, довгий двір, житище, господарські споруди розміщені під однією дахом, дах покривається солом'яним покривом, в житловій частині одна кімната і сени. Соціалістична колективізація деформувала, а в деяких районах знищила традиційну організацію і культуру бойків. З території Польщі майже всі бойки виїхали в Україну в період переселень 1945–1946. Їх села були знищені або заселені поляками. В 70-х роках більша частина северокарпатської Бойківщини в басейні Сана була оголошена властями Польщі національним парком або природними резерваціями. В Україні частина бойків мігрувала в міста, передгірні райони на рівнину».⁵⁶

Як пише В.Багринець, «проблема бойків досі залишається малодослідженою».⁵⁷ Оскільки ця назва видається до кінця невизначеною, різні автори намагалися виводити її від різних слів-термінів з різних мов.⁵⁸ Антрополог Ян Чекановський вважав бойків представниками степового населення, зокрема жителями Диканського району Полтавщини та ін. Отже, науковці, які займалися цими питаннями, не зробили до якихось висновків взагалі, бо ніякі сліди бойків не ведуть до Закарпаття. Одним словом, бойківська теорія відносно Підкарпаття (Закарпаття) є надумана.

А що сталося з бойками за Карпатами, в Галичині? Вони в середині ХХ століття ідентифікувалися як українці, а у часи колективізації села у Радянському Союзі зовсім роздробилися. Польські бойки у повоєнні роки переселилися на Україну, роз'їхалися по містах, етнічно і територіально розформувалися. Залишилось тільки ім'я «бойки» і давня територія без бойків.

⁵⁶ І.Поп. Енциклопедія Подкарпатської Русі. – Ужгород, 2001. – С.98.

⁵⁷ Багринець В.М. Про землю бойків та їх походження // українські Карпати. Матеріали міжнародної наукової конференції «Українські Карпати: етнос, історія, культура». Ужгород, 26 серпня – 1 вересня 1991 р. – Ужгород, 1993. – С.20.

⁵⁸ «...від польського слова «бояк», тобто «віл» (І.Червінський), від румунського «бой» з тим самим значенням (Ф.Палее), від російського «бойкий», «боек» (П.Шафарик, Наумович, А.Петрушевич), вигаданого слова «войко» – «воїн» (Н.Бескид), від дієслова «боятися» (О.Потебня).

б) Друга етнічна група у системі «бойки, лемки, гуцули» – лемки. Це етнічна група українсько-польського походження і нічого спільного не має із Закарпаттям. Той же В.Багринець утримується щось аргументовано висловитися на користь лемків, бо «давні історики не згадують етнонім «лемки». Він робить опору на проф. Й.Дзензелівського, який каже, що назва «лемки» походить від польсько-словацького солова «лем» у значенні «лиш», «тільки». Але проф. Дзензелівський зовсім не згадує підкарпатських «лемаків», які нічого спільного не мають із польсько-українськими лемками. По цьому питанню правильну відповідь дає А.Духнович, який говорить, що на Підкарпаттю є «лемаки» і «лишаки», бо одні кажуть «лем», а другі «лиш». Деякі сучасні етнографи вважають, що лемківські села на крайньому заході (Шляхтівська Русь, Остурия), зазнали польсько-словацького впливу вже до такої міри, що їх населення слід виділити в окрему етнографічну групу».⁵⁹

Микола Дарчук, спираючись на «Енциклопедію українознавства», лемків називає етнографічною групою українців, які віддавна жили по обидві сторони Східних Бескидів у Карпатах між річками Сан (Польща) та Попрад (Словаччина).

С.Панцьо у статті «Чим не українська антропонімія галицьких лемків» наголошує, що «лемки – географічно найвіддаленіша гілка українського народу, яка заселяла Східні Бескідни» (*тобто не українську землю – М.А.*).

А далі пише: «Українське походження лемків окремими вченими піддається сумніву». І це дає нам право робити висновок, що «лемки» і «лемаки» треба віднести до різних етнічних груп.

Най категоричніше рахує лемків чистокровними українцями І.Красовицький. Лемки, пише вчений, «частина українського населення, яке з давніх давен проживає на крайньому заході між ріками Сяном і Попрадом, а також на захід від Ужа». Але ця земля ніколи не була українською. Щоб мати ясну уяву про етнічну структуру Підкарпаття, потрібно познайомитися з «Истинной историей карпатороссов или угорських русинов» (1853). Духнович пише: «Угро или Карпато-Россы сами себе именуют русинами, русаками и руснаками, из чего некоторые иноплеменники любят их презрительно и посмешно русняками прозывать».⁶⁰

При цьому А.Духнович між русинами виділяє місцеві етноніми, які утворилися від всіляких етнографічних ознак:

- а) лемаки і лишаки – за мовними ознаками;
- б) верховинці, підгоряни, бережанці – за місцем проживання;

⁵⁹ Райнфусс Р. Народная архитектура лемков // Карпатский сборник. – М. 1972. – С. 46.

⁶⁰ А.Духнович. Истинная история карпато-россов или угорских русинов // О.Духнович. Твори Т.ІІ. – Прашев, 1967. – С.540.

- в) бляшаники за звичаєм прикрашувати предмети побуту (чересло, тайстри, висячі кишені, шапки) бляшаними прикрасами;
- г) смоляники – за видами роботи (робили і продавали смолу);
- д) льопаки – за манерами ходіння, тихого і важкого ходу.

Насамкінець, третя група галицького трикутника «бойки-лемки-гуцули» – гуцули. О.Мицюк пише, що на Підкарпаття гуцули прийшли тільки в кінці XVI – початку XVII століття із Румунії, Молдавії, Буковини і засіли у верхній течії Чорної і Білої Тиси.

Посилаючись на Я.Головацького, І Шухевича, В.Гнатюк називає в Марамороші 31 село із 15384 мешканцями гуцульського населення. Гуцули, які прийшли на Підкарпаття, хоч і асимілювалися з місцевими мешканцями, але не звільнилися від родинних почуттів своєї правітчизни (Івано-Франківщини, Чернівецьщини) і підтримували з нею живі контакти. Коли розширювався український рух у Галичині та Буковині у кінці XIX століття, то він знаходив відголосок і в гуцулів Підкарпаття. Це і визначило українську орієнтацію підкарпатських гуцулів. Іще глибше засіла українська ідея у 1918–1919 та 1938–1939 роках, коли під впливом галицьких січовиків ідея укріпилася, то у великому прагненні розширення гуцульського плацдарму активісти-гуцули спустилися до Хуста і утворили собі тут столицю Соборної України.

Ідентичність цієї малої етнографічної групи зовсім інша ніж русинів-долян. З цього приводу В.Гнатюк пише: «Гуцули одріжняються від інших племен своєю мовою, ношею (одежею), способом життя, світоглядом і звичаями. Гуцульський говір має багато власних відмін і в фонетиці, і в морфології, і в лексиці, і в синтаксисі... Гуцули, а особливо жінки, говорять протяжно, перетягають поодинокі звуки, а се надає говорі співучості»⁶¹.

Гуцул в перекладі з молдавської мови, на що указував і О.Духнович, означає «розбійник». При деяких добрих рисах і особливостях (добродушність, душевна відкритість) гуцули «честолюбиві і надзвичайно вразливі. Ніколи не забувають зневаги або зробленої їм кривди».

Чи не цей склад характеру родив опришківство (його не було в інших регіонах України і Підкарпаття). Воно було настільки живучим, що, як указує В.Гнатюк, «набуло характеру, крім іншого, і родової боротьби... Опришківство, яке тривало на Гуцульщині довгі часи, часто мало своє джерело у зневазі та кривді і полишило досі багаті сліди в гуцульських переказах і піснях. Ще більше: донедавна можна було однайти межі гуцулами сліди певного роду корсиканської вендети, тобто родової боротьби, яка могла тягнутися довгі літа межі двома ворожими родами з ціллю знищити цілковито свого ворога».⁶² «Гуцул, – продовжує В.Гнатюк, –

⁶¹ В.Гнатюк. Гуцули.//Поличка «Карпатського краю». – Ужгород, 1991. – С.3.

⁶² Там само. – С.8–9.

відважний аж до одчайдушності, не боїться нічого і не дорожить своїм життям, приговорюючи: раз мати родила, раз вмирати треба!». Чи не тому т.зв. опришки, великі народолюбці, найчастіше зустрічалися в тих місцях, де бували гуцули по обох боках Карпат. Опришків не знала Берегівщина, Виноградівщина, Мукачівщина, Свалявщина, Іршавщина, Ужгородщина, Перечинщина. Відщепенці від робочого люду, опришки не хотіли працювати і грабували. У цьому признався і найвідоміший опришок-розбійник Олекса Довбуш: будучи смертельно пораненим, він прозріває, кається і дає своїм побратимам наказ кинути опришкування, розійтися по домівках і господарювати, допомагати бідним а не убивати, бо

*Людська кровця – не водиця,
Проливати не годиться.*

Перед переписом населення 2001 року на запитання русинів, чи будуть вони внесені в реєстр національностей, їм із Києва відповіли; «При проведенні перепису населення поряд з бойками, лемками, гуцулами та іншими мікроетнонімами буде зазначено й самоназву «русин». Русини виявилися тільки хвостиком до мікроетнонімів. Як уже було сказано вище про бойків, лемків і гуцулів, то на думку учених, етнічні групи бойків і лемків, крім гуцулів, нічого спільного не мають з русинами Підкарпаття. Таким чином, змішування етнонімів «бойки», «лемки», «гуцули» на Закарпатті є ніщо інше, як намагання центру заплутати голови людей, дезорієнтувати їх у ті моменти життя, коли їм треба визначитися національно.

У березні 2007 року Інститутом мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Рильського НАН України відбувся Круглий стіл «Русинство на Закарпатті: історико-етнографічні виміри та політичний контекст». Він спровокований прийняттям 7 березня 2007 року Закарпатською обласною радою рішенням про визнання русинської національності на території області. Круглий стіл виявив цікаву особливість його організації та рівня обговорення назрілих, точніше штучно надуманих проблем. По-перше, на такий «круглий стіл» парувало запросити представників інтелектуальної частини русинської спільноти краю і розумно дискутувати суперечливі позиції, чого не було зроблено.

По-друге, аналізуючи виступи присутніх приходиться зробити такі негативні і невтішні висновки: Сучасна Україна стосовно Закарпаття більше зайнята не розв'язком назрілих економічних, культурологічних, правових чи соціальних питань а тільки «виміром політичного контексту». Як розуміється цей «політичний контекст»? Користуючись термінами учасників «круглого столу», це категоричне невизнання підкарпатських русинів ні корінними народом, ні національною меншиною, ні народом, ні нацією.

Провідний етнограф України, професор Всеволод Наулко категорично заявив, що «русинська мікро-спільнота не має жодної з класичних ознак етносу. Вони мешкають в ареалі, який накладається на основний етномасив українців. Пан Наулко прирівняв русинів Закарпаття до галицьких бойків, польських лемків та франківських гуцулів, які історично не мають нічого спільного з закарпатськими русинами.

Екс-міністр у справах національностей і міграції Володимир Євтух для своїх антирусинських доказів використав навіть арифметику, заявивши, ніби для тих, які записалися русинами під час перепису населення це «зовсім недостатній чисельний масив для інституалізації національної меншини.. Русини – це не національність, не національна меншина».

Екс-нардеп Степан Хмара заговорив про «русинський рух» (*якого за історію Закарпаття ніколи не було, а був спокійний історичний розвиток малого слов'янського народу на протязі сотень тисяч років – М.А.*). Політик Хмара вважав, русинський рух свого часу був інспірований в Австро-Угорщині Росією.

Лідер ОУК Микола Плав'юк вважає, що Історичне русинство було задумане (*ким – М.А.*) як інтрига Австро-Угорщини і Ватикану для розколу українства (*коли це було? – М.А.*).

Борис Олійник видумав версію, ніби русини Сербії були причетні до розвалу Югославії. Тоді вони саме вимагали статусу окремої національності (*приходиться нагадати поважному політику, що статус окремішності русини Сербії одержали уже в 1924 році, коли була визнана і русинська мова – М.А.*). «Тому потрібна планомірна робота з закарпатськими русинами, аби перетягти їх на український бік. Колись фонд культури зумів так зробити з лемками». (*Культурний фонд, про який іде мова, був фондом секретаря ЦК Компартії України Л.Кагановича, виділеного для українізації Галичини Й.Сталіним – М.А.*).

Народний депутат Іван Драч засудив спроби на порожньому місці роздмухувати русинську проблему.⁶³

⁶³ Газета «Трибуна», 1 березня 2007 року. - С.5.

VI. РУСИНСЬКА МОВА – МОВА КАРПАТСЬКИХ РУСИНІВ

Щоб зрозуміти суть мовного питання, треба з'ясувати кілька загальних положень: що таке мова в житті суспільства, як впливає мова на формування національної свідомості людей, чи у всіх випадках мова є визначальним фактором у визначенні національності людини?

Цікаве людське суспільство, точніше – люди в суспільстві. Щодня помічаємо, як вони беруться за голову, коли вдарив грім і сталася біда. І тоді треба шукати вихід. Для прикладу візьмемо таке парадоксальне явище, коли, з одного боку, суспільний рух «зелених» веде інтенсивну зацікавлену роботу по спасінню атмосфери, водних ресурсів від забруднення, лісів від безпощадної вирубки і знищення цілих лісових масивів, мінеральних вод, прісної питної води, спасіння деяких диких видів флори і фауни; або намагання захистити пам'ятки культури хоча би уже мізерну долю із багатства мистецтва архітектури (зокрема сакральної, старовинні будинки, замки, монастирі), що залишилось; а з другого боку, критичне становище багатьох малих мов (у тому числі русинської) нікого не тривожить. Великі держави, точніше великі народи, навпаки, стараються асимілювати в своїх межах мови малих етносів у стилі сучасного багатовекторного глобалізму.

Ми увіковічуємо багато історичних подій, перетворюємо всілякі будівельні матеріали в чудові фігури-статуй, в символи величі і слави багатьох діячів світової історії (заслужено і незаслужено). З часом їх знищуємо, на їх місце ставимо інших. Більше того, стали надбанням історії і деякі катаклізми (стихийні біди, голодомори, терористичні акти, катастрофи та ін.), на які витрачається немало грошей. А є і такі привабливі форми увіковічення чогось такого не доленосного в житті людства факту, як пам'ятника поштарю Федору Фекеті в Перечині (єдиного пам'ятника в світі), пам'ятник сажотрусу і цигану з мітлою в Мукачеві або цікавої за структурою і виробничою потужністю єдиної в Європі водяної кузні в Лисичові Іршавського району.

І на цьому фоні дивним стає факт байдужості світової спільноти в цілому і державних мужів до проблеми вимирання малих мов. З чого, як спорудити пам'ятник малій мові?

Людська мова незалежно від національної приналежності її носія – це цілий світ, безмежний у просторі і часі. Як кажуть мудрі, мова – сама світ, а не в світі мова. Тому зникнення мови, малої чи великої, – це не зникнення лексики, фразеології чи граматичної структури якоїсь окремо взятої мови. Це – зникнення цілого світу, відображеного у кожному слові, крилатому виразі тієї чи іншої мови, світу неповторного і непомірно важливого для пізнання людини як носія мови, так і Всесвіту, що оточує її, це – не риторика, а аксіома суспільної свідомості.

Честь і слава тим, хто в процесі інтеграції Європейської спільноти подумали про долю малих мов, створили у Брюсселі європейський комітет по спасінню малих мов. Цій благородній справі служить і Європейська хартія по захисту мов національних меншин і мов корінних народів. Велику захисну місію взяв на себе по захисту і запобіганню вимирання малих мов Федералістичний Союз Європейських національних меншин (ФСЕНМ) (Фленсбург, Німеччина). Але в тій же Європі, в окремих державах ці прагнення не знаходять підтримки. Шовіністичний підхід до питання малих етносів, їх культури заважає позитивно вирішувати цю проблему. За прикладами не треба ходити далеко. Ще не так давно жив на світі прадавній народ з величезними традиціями, історією і культурою, який протягом всього двох поколінь перестав існувати. Мало хто знає, що бретонська мова відрізняється від французької, може більше, ніж чеська чи будь-яка інша мова.

Мало хто знає, що Бретонь було приєднано до Франції набагато пізніше, як американський острів Мартинік. Мало хто знає, що перед сорока роками у Бретоні розмовляли лише по-бретонськи, а наперекір цьому в наші дні цю мову уже зараховано до мертвих. Зі світу бретонці зникли тихо, непомітно. Французький централізм зліквідував і народ і його мову швидко, але докладно і назавжди. Бретонський народ змушений був перестати існувати, щоб могла виникнути й жити «Велика Франція». Але чи була це життєва необхідність, - питаються нині розумні французи і відповідають: «Чи не було б ліпше для Франції, якби вона була державою кількох живих народів, взаємна конфронтація яких збагачувала б усіх? Чи зустрічі їх традицій, менталітету і культури не були б найкращим лікарством проти аглайшальтованості модерного життя?». Але французи можуть тільки тужно згадувати, бо історія не припускає жодного «якби».

Інший, позитивний приклад маємо з Чехією. Чеський народ не мав інтересу поглинути інші народи й національності своєї держави, його справжнім інтересом є те, щоб якраз у цій державі всі почули себе такими щасливими, щоб мали інтерес до існування цієї держави. Справжній чех казав так: «Я – чех, і не хочу, щоб на моєму народі була ганьба, що він брав участь у ліквідації інших народів». Так у свій час говорив і президент Чехії Т.Г.Масарик. Така сприятлива ситуація для збереження русинської мови на Підкарпатській Русі була при першій Чехословацькій республіці.

І ще приклад. Доля бельгійців знаходилась в руках Франції, Німеччини, Іспанії, Австрії, Голландії. Риси самостійності з'явилися тільки в 1830 році. Національний дух вийшов переможцем. Нині Бельгія є зразком інтернаціоналізму, толерантності, демократії. Тут дві державотворчі нації – фламандці і валлони. Державних мов три: французька, фламандська, німецька. Остання одержала статус державної мови в 2008 році, оскільки на території Бельгії проживає всього 100 000 німців. Із цього трагедії ніхто не робить, не шукає в нетрях історії ворогів, не влаштовує ідеологічних істерик. Навпаки, тут все

спрямоване на створення гідного майбутнього і збереження давнини, якою бельгійці гордяться. Таким зразковим прикладом є Данія, яка за останні десятиріччя відродила старі народності фрізів і сканів, які успішно розвивають свої мови, культуру, освіту, національний уклад життя. У Фінляндії проживає шведська народність аланди, їх чисельність 290 000 у чотирьох державах: Норвегії, Швеції, Фінляндії, на Кольському півострові Російської федерації. Їх права офіційно закріплені конституцією Фінляндії. Шведсько-аландська мова є другою державною мовою Фінляндії. У цій державі проживає ще одна мала народність, яка має повну національну і мовну автономію. Це – малий народ СААМІ. Його чисельність – 60-70 тисяч. Він користується повною автономією: має державні представницькі органи, свій парламент, гарантоване державне право на збереження і розвиток своєї мови і культури. У конституції Фінляндії записано: «На своїй території саамі користуються лінгвістичною і культурною автономією» (стаття 122). Згідно з фінським законодавством (1991) про користування своєю мовою саамі із контактуванням з загальнодержавними органами влади користуються не тільки на своїй території, але й за її межами. Фінляндія взяла на себе зобов'язання виконувати 59 положень Європейської хартії регіональних мов і мов національних меншин для відродження мови саамі.

Яким дисонансом звучить на цьому фоні прагнення нинішньої Української держави невизнання русинської мови, відмова у праві на існування русинського народу і його прадавньої культури. «Україна – для українців», «Єдина культура, єдина мова – для всієї України», – чуємо категоричні заяви націоналістично налаштованих сучасних українців. Треба би знати і добре пам'ятати беззаперечну істину: багатонаціональний склад держави, багатомовність держави ніколи не означає її слабості, навпаки, стає її силою і могутністю.

Як відомо, на сьогоднішній день у світі існує понад 6000 мов, а держав – трохи більше 200. Чи не означає це, що справа має дійти до зрівняння: двісті держав – двісті мов.

Кожна цивілізована держава, крім своїх політичних структур, має наукові центри, в тому числі мовознавчі – академії, дослідні інститути, в руках яких мають всі засоби для здійснення захисних дій на користь малих мов, а не на знищення їх, як ми це добре відчуваємо в Україні, де наука і політика об'єдналися у напрямку унітарності всього духовного життя багатонаціонального населення, в тому числі укрупнення і підсилення пануючої державної мови, наподоблення всіх – споріднених і неспоріднених – мов в єдину лінгвістичну структуру. Чому так стається? Очевидно, відсутня усвідомленість, що мова – це не просто засіб спілкування, а має свій лінгвістичний інструментарій (фонетику, орфографію, граматику, лексику, фразеологію). Мова – це філософія світу. Кожна мова, хай маленька, точніше мова маленького народу, це – ціла система знань про навколишній світ, реальне, не

примарне бачення світу, його глибоке розуміння. Як ми казали вище, мова – це і є сам світ. А тому загибель мови – гибель не слів і граматики, а гибель цілого світу, відображеного в мові.

Мова світу – це різноманітна, поліфонічна, багатобарвна система. Якщо з цієї системи вирвати окремі компоненти (окремі мови), то ця система зруйнується. Як тут не звернутися до закону аналогії. Порівняймо, наприклад, системи природи, зокрема систему «Лісу». Що в ній важливіше: дерева, кущі, квіти, трави, гриби, мурашники, пташині гнізда та ін.? В лісі все має своє законне місце. В системі «Дерево» що важливіше: корінь, стовбур, гілки, листя, цвіт, плоди? Відкиньмо що-небудь з названого, що станеться? Чи не те ж саме можемо говорити про систему «Мова». Є мова літературна і є діалекти. Чи треба боротися з останніми? Діалекти – наймобільніша частина будь-якої національної мови. Діалекти такі є давні і такі ж сучасні, як кожна літературна мова. Діалекти – це супутники літературної мови. Вони ж і невичерпне джерело збагачення літературної мови. Якщо з мовного дерева відрубати гілки-діалекти, то залишиться стовбур, який без гілок і листя висохне. Ще не стерлася пам'ять, як у 60–70-ті роки минулого століття була оголошена справжня війна з діалектами на Закарпатті, писалися курсові і дипломні роботи на теми, як боротися з діалектизмами (точніше – русинізмами) в школі. Не допускались діалектні слова у засоби масової інформації, за один діалект в художньому творі обліт (*цензура – М.А.*) не допускав книжку до друку. За весь радянський період закарпатські письменники старанно обминали свої, русинські слова, аби не «засмітити» українську літературну мову. А вживаєш русинські слова в живому мовленні, відразу припишуть тобі комплекс неповноцінності.

Нині така ж картина. Закарпатські діалекти – небажані компоненти української літературної мови. Лінгвіст Ужгородського державного університету Й.Дзензелівський недвозначно говорив про це в своєму «Практичному словнику семантичних діалектизмів Закарпаття» (Ужгород, 1958): «У загальному комплексі заходів по підвищенню культури мови важливе місце має подолання місцевих діалектних впливів, діалектизмів. В умовах же Закарпаття, де має місце така діалектна строкатість, цьому питанню постійно і зі знанням справи слід приділяти особливу увагу»⁶⁴. Вжите в цитаті слово «строкатість» ми розуміємо як мовне розмаїття (морфологічне, лексичне, фразеологічне) русинської мови, яку не визнає Україна. Це мусів визнати і сам професор Й.Дзензелівський: «... у мові (*не у діалектах – М.А.*) українців Закарпаття (*розумійте: русинів Підкарпаття – М.А.*) витворилося чимало своїх специфічних особливостей, яких немає в говорах інших частин України та українській літературній мові. Такі відмінності мають місце і в

⁶⁴ Й.Дзензелівський. Практичний словник семантичних діалектизмів Закарпаття. – Ужгород, 1958. – С.3.

фонетиці, і в морфології, і в синтаксисі, особливо ж відчутні вони в галузі лексики»⁶⁵. Які гарні русинські слова викинуті із літературного вжитку і кваліфікуються як діалекти, яких, за «вченням» Й.Дзендзелівського, треба уникати: видиш (бачиш), воробок (горобець), глибоке (глибоке), глядати (шукати), годіна (погода), годінка (годинник), границя (кордон), довг (борг), заголовок (подушка), зізда (зірка), каждый (кожний), клепач (молоток), копачка (мотига), лазиво (драбина), медвідь (ведмідь), много (багато), місто (місце), новинка (газета), няньо (батько), писмо (лист), паленина (випалені гірські схили), топанкы (туфлі), туман (глухий), улица (вулиця) та ін. Всі вони і сотні їм подібні викинуті із русинських народних казок, пісень (співанок) і перекладені на українську мову. Правда, останнім часом русинські «діалекти» (*русинська мова – М.А.*) категорично не заперечуються, навпаки, значна кількість лексичних одиниць включається у мову преси, радіо, телебачення, щоб аргументувати близькість чи подібність української і русинської мов, як єдиної української мови. Але це включення знову ж таки здійснюється з метою етноциду: нате вам, русини, ваша лексика – це лексика українська, чого вам ще потрібно?

Не вписуються в українську граматику десятки відмінностей у фонетиці, морфології, синтаксисі, фразеології. В русинській мові такі вони своєрідні. Ці особливості стали невичерпним джерелом для лінгвістів-дослідників. Тільки в УжНУ написано сотні дипломних, кандидатських, докторських робіт. То ж чи можна говорити про якусь бідність чи недосконалість русинської мови!

Ще один аспект мовної проблеми, який заставляє подумати про місце русинської мови по крайній мірі в системі «Слов'янські мови».

Розмовляючи із особами інших слов'янських національностей (східнослов'янських, західнослов'янських, південнослов'янських), підкарпатські русини легко розуміють їх, вільно спілкуються з ними без перекладача. Тому не треба особливо доводити, що всі слов'янські мови дуже близькі між собою. Про це писав видатний французький лінгвіст А.Мейє у своїй книзі «Общеславянский язык»: «Языковое единство очевидно. Даже теперь оно повсюду сразу бросается в глаза, при изучении же древних форм славянских языков мы обнаруживаем в них черты сходства, часто приближающегося к тождеству».⁶⁶ Близькість русинської мови до інших слов'янських мов свідчить, що усі слов'янські мови походять від єдиної мови-основи, яка в науці має назву праслов'янської мови. Це і є система «Слов'янські мови», яка об'єднує їх в єдине ціле. На думку деяких лінгвістів, русинська мова – це своєрідне слов'янське есперанто. Видані русинські словники доводять, що підкарпатські русини і русинська мова не розмочилися на тривалому істо-

⁶⁵ Й.Дзендзелівський. Названий Практичний словник. – С.4.

⁶⁶ А.Мейє. Общеславянский язык. – Издательство иностранной литературы. – Москва, 1951. – С.5.

ричному шляху довжиною у тисячі років між іншими слов'янськими і не-слов'янськими центральноєвропейськими народами, зберегли величезний лексичний запас із праслов'янської мови (понад 200 000) і цим показали приклад іншим народам, як треба оберігати свою материнську мову і національну самобутність. Саме про це говорить Л.Нідерле у своїй праці «Слов'янські старожитності»: «Вряд ли можно найти более подходящую территорию, где бы могли развиваться эти разносторонние связи, чем область в районе Закарпатья. Сам характер этой области более чем что бы то ни было другое соответствует названиям флоры и фауны, сохранившимся в древнеславянском словаре...».⁶⁷ І далі: «Все эти языки (русский, болгарский, сербо-хорватский, словенский, чехословацкий, лужицко-сербский, полабско-поморский, польский) являются продолжением материнского языка, на котором когда-то говорили в прикарпатской прародине»⁶⁸. Отже, русинська мова займає своє належне місце в системі «Слов'янські мови».

Задумайтесь над такими питаннями: чи є мова визначальним фактором у житті того чи іншого народу, тієї чи іншої нації? Чи може мова існувати поза національною державою? Чи може певний народ або частина його проживати не в своїй національній державі і користуватись своєю національною мовою? Чи може певна мова слугувати кільком народам інших держав і іншим національностям? Чи може деяка частина населення обмежуватись тільки діалектами і не користуватись літературною мовою? Чи бажають одномовні народи одну об'єднану державу? Чи впливає різномовність на політичну і національну стабільність (чи нестабільність) держави?.. Таких комбінацій може бути більше. Але чи це негативно впливає на розвиток мов і чи викликає потребу скорочення мов у світовому масштабі? Розглянемо деякі приклади. Населення частини Уельса, де існує говірка кельтської мови бажає залишатися в складі англійської держави. Є приклади, коли частина нації не хоче складати одну державу з іншими людьми своєї національності: швейцарські італійці не хочуть приєднуватися до італійської держави, як і швейцарські французи – до Франції, швейцарські німці – до Німеччини. Німецькомовних Ліхтенштайн чи Люксембург ніхто не зажене в німецьку державу, і Німеччина не каже, що вони є німецькі землі. Андору не беруть силою в Іспанію. Французькомовне Монако не є Францією, Сан Маріно не є залежною від Італії. Англійці і англломовні північні американці не бажають створювати єдиної держави. У Канаді комфортно почувають себе як франкомовні, так і англломовні канадці. Звідси логічне запитання: чи мусить русинськомовне населення Підкарпаття називатися українцями?

Цивілізований вибір і самовизначення національності є найкращим запобіжником конфліктів на національній основі. Тільки в тій державі існують

⁶⁷ Л.Нідерле. Славянские древности. – Москва, 2001. – С.26.

⁶⁸ Л.Нідерле. Названа праця. – С.39.

національні конфлікти, де уряди ведуть неправильну національну політику, де процвітає націоналізм і шовінізм.

При прагненні насильно підкоряти один народ другому виникає ворожість одного по відношенню до іншого, визрівають національні конфлікти. Мовне питання часто буває причиною міжнаціональних конфліктів, зокрема коли панівна нація не визнає мови національних меншин, не забезпечує вільний розвиток національних культур на рідній мові, не створюється умов для розвитку шкільництва, початкової, середньої і вищої освіти, коли до засобів масової інформації не допускається мова національної меншини чи корінного народу. Саме у такій ситуації знаходиться русинська мова, мова підкарпатських русинів у складі України.

Немаловажне і таке питання: яка мова гарніша, приємніша, естетичніша, «розумніша» чи досконаліша? Ці якості має кожна мова і не вона винувата, якщо її хтось не сприймає такою. Порівнювати мову з мовою так же безглуздо, як і питати, яка жінка гарніша – блондинка чи брюнетка, висока чи низенька, кругловида чи довговида, худенька чи повненька. Часто чуємо: «Українська мова гарна, мила, солов'їна». А чим поступається в солов'їності, наприклад, чеська, італійська мови? Кожна мова по своєму співуча, мелодична, але із своєю специфікою, яка визначається фонетичним складом мови. Адже фонемна структура будь-якої мови впливає не лише на характер розмовної мови, але й мелодику пісенного фольклору народу. Чернишевський з цього приводу висловився так: «...гибок, богат и при всех своих несовершенствах прекрасен язык каждого народа, умственная жизнь которого достигла высокого развития».

Недруги русинського народу на Україні дозволяють собі висміювати русинську мову не дуже естетичними, не етичними епітетами (які не хочеться тут називати). Лише людина, позбавлена національної етики, не може розуміти, що немає мов гарніших, досконаліших, розумніших, естетичніших чи будь-яких інших якостей. Кожна мова виражає своїми засобами спосіб мислення народу, його світогляд й ідеали. Деяку різницю у мовах може створювати наявна кількість лексики, яка залежить від багатьох факторів: освіченість людей, рівень виробництва, технологій, спосіб життя, риси побуту, національні почуття, менталітет, професійні якості людських особистостей, географічні і кліматичні умови життя та багато інших.

Нинішню мовну ситуацію треба розглядати не з огляду того, близька, споріднена, далека одна мова від іншої, гарніша чи розумніша. Тут важливо те, щоб кожний народ через свою мову зберігав своє національне обличчя, свою історію, свою культуру.

На русинській мові створена русинська народна культура, невичерпний русинський фольклор – тисячі казок і співанок, афоризмів, пословиць, поговірок, образних зворотів розмовної мови. Ось деякі приклади: «Ко не любить отця-матку, тот приходить до упадку» (попередження), «Научи

дѣтину од малости, обысь спочив на старости» (повчання), «Не тот отець, ко годовав, а ко научав» (ствердження), «Упріла сидячи, замерзла роблячи» (негативна оцінка, лінива), «Добрый разум у ковды не поведе», «Малый тілом, великий ділом» (позитивна оцінка), «Така правда, гибы из копача стрілив» (зневіра у правді), «Каже хаша: виділа м. Каже поле: чуло м» (брехливість).

Національна специфіка русинської мови у порівнянні із слов'янськими мовами особливо проявляється у сфері фразеології. Подивімся на русинські автентичні ідіоматичні вирази, скільки в них мудрості, афористичності, природної народної філософії!

Ты што плетеш? Язык ти ся плете (Говорить те, чого не треба).

Міхом ударенный (дурняковатий).

Не доходят ми руки (немає часу щось зробити).

Чужыми руками лем грань гребсти (не надійся на другого).

Хоче го живым изісти (переслідування).

Обсох бы ти язык (закляття).

Я му не буду свічку палити (віддавати честь).

Най ся не приказує (до слова).

Треба му як псови п'ята лаба (зайва річ)

Треба комен друтити (з'явився несподіваний гість).

Пошов у світ-за очи (зник, пропав з лица землі)

У копачі гудучи. Закусити зубы (умерти).

Ни поле, ни ораниця, ни дювка, ни одданиця (ні це, ні те).

Забыла корова, кой телятьом была (пригадай, ким ти був).

Не випадково ще на зорі ХІХ століття русинський будитель молодшого покоління, історик і лінгвіст Михайло Лучкай дав високу оцінку русинській мові: «У русинів багато розповідей і загадок, які засвідчують високу дотепність і гостротою та влучністю висловів приголомшують навіть ученого... Самі народні міфи укладені з таким талантом, що даремно шукатимеш подібного серед культурніших народів».⁶⁹

Ще на початковій стадії русинського відродження професор УжНУ І.Гранчак застерігав: «Одне вважаю за доцільне – мову своїх батьків, дідів не слід забувати. Вона багата, оригінальна, така мова могла сформуватися лише в Карпатському ареалі... Було би шкода, щоб ця мова відмерла в наукових колах, а також у школах. Варто організувати її вивчення на добровільних умовах – це не принизить гідності наших дітей, а збагатить їх».⁷⁰ У свій час академік О.Мішанич виступив на захист русинської мови: «Ніхто не прагне створювати нову русинську мову. Вона давно створена народом».⁷¹

⁶⁹ Цит. За передмовою П.Лизанця до граматики М.Лучкая «Грамматика слов'яно-руська». – Київ, «Наукова думка, 1989. – С.31.

⁷⁰ Новини Закарпаття. – №25. – 1991. – 6 лютого.

⁷¹ Карпатська Україна. – 1992. – 20 травня.

Українські вчені і політики дивляться на спробу русинів унормувати свою мову до рівня літературної як намагання останніх відірватися від України, негативно вплинути на суверенітет і політичну стабільність держави, вкладають наукові прагнення русинів у політичний контекст (сепаратизм).

Нині підкарпатські русини усвідомлюють, що вони не є українцями за національністю, але залишаються послухними громадянами України. Вони мають багато етнографічних особливостей, відмінних від українців, що пояснюється багатьма причинами: специфічні географічні умови життя, специфічний спосіб життя і побуту, мислення. Русини без будь-яких труднощів читають як українську, так і російську літературу. Але не кожний росіянин, українець адекватно сприйме русинську мову. Дайте прочитати негативно налаштованому українцю русинську книжку, він хоч і все зрозуміє, але йому стане нудно від читання. Мислячий же, толерантний українець при читанні відчує приємні відкриття для себе, подібно тому, якби поїхав у гості до незнайомої людини і там йому би було все цікаве: і інтер'єр, і екстер'єр, і посуд на столі, і страва, якою похачує щира господиня. У всякому випадку українець відчує, що русинська мова не є йому рідною, але зрозумілою, близькою до української. Але близькість не є тотожністю.

Сучасна русинська мова переживає новий ренесанс. Вдосконалюється шкільна граматики – конституція мови, яка відображає дійсний стан її розвитку, фіксує правописні і граматичні форми, лексичний склад і фразеологію нинішнього стану її розвитку. Виходять із друку тлумачні і порівняльні, синонімічні, фразеологічні словники. У 2015 році вийшов «Русинсько-слов'янський лексикон» (правда, без підтримки і благословіння держави).

Оскільки розвиток мови тісно пов'язаний з розвитком народу, то необхідно максимально використати історичний елемент. Для нас залишилось багато переказів, а в них відображається світогляд народу, його побут, ступінь освіченості. Все це виражається у повній мірі в народній словесності (фольклорі – піснях, казках, поговірках, приказках). Тут ми знаходимо оригінальні звороти і фрази, словеснообразні елементи. В них народ створив для себе деякий особливий спосіб самовираження, яких не находимо в інших мовах. І все це переходить із роду в рід, із покоління в покоління і заповнює цілий історичний простір. Тут така гармонія, нероздільність і неподільність, що доводиться погодитися з поговіркою: «Із пісні слова не викинеш». Русинський народ прекрасно знав, які повинні бути епітети, порівняння, гіперболи, уособлення, метафори. Русини своєю мовою сказали про себе: як дивилися і дивляться на навколишнє середовище, чому вірили, в чому сумнівалися, чому раділи, що любили і що ненавиділи.

Історія вчить нас, що у всіх народів рідна мова була завжди гарантією і основою їх національної самосвідомості. Без животворної сили рідної мови відмирає духовне життя, культура, а також національна самосвідомість на-

роду. При втраті з тих чи інших причин рідної мови народ легко піддається асиміляції. Це прекрасно розуміли панівні нації у всі часи і історичні періоди. Вони вогнем і мечем, силою влади підкоряли менші народи, присвоювали собі їхні матеріальні ресурси, гасили духовність, душили культурні світильники, викорінювали уже сформовані мови, народне мистецтво, щоб легше і скоріше здійснити процес асиміляції.

Історія учить і тому, що якими б сильними не були імперії, кінець-кінцем розпадаються в першу чергу тому, що вони створились не на засадах добровільності і волевиявлення малих народів, а методами насилля, і тому не можуть існувати вічно. Не випадково сильний і мудрий імператор Наполеон, який володів територією пів Європи, повинен був визнати: «Меч для усього годиться, але в одному незручний – сидіти на ньому».

Марія-Терезія була також сильною імператрицею, тримала під своєю владою багато народів Центральної Європи. Але коли відчувала хоч незначне хвилювання серед слов'янських народів, вона поспішала до ліберальних поступок, щоб гасити вогонь у зародку. Щоб переконатись у цьому, достатньо нагадати її «Ratio educationis» (1777), яким задовольнила вимоги усіх слов'янських меншин імперії у розвитку національних мов, культур, народної освіти. Тоді одержали право на рідну мову і русини разом з чехами і словаками, сербами і іншими іллірійськими меншинами.

Мовний процес на Закарпатті супроводжувався численними намаганнями властей викоренити русинську мову різними засобами: то відкритою забороною, то через латинізацію алфавіту, через написання специфічних граматик. Ось що читаємо з цього приводу в книжці Ю.Балеги «Художні відкриття чи правда факту»: «...Коли в 1907 році угорський міністр освіти Аппоні видав закон, згідно з яким на Закарпатті було закрито всі українські (русинські – М.А.) школи, а населенню відмовлялося в праві на рідну мову, ренегатське духовенство підтримало цей закон. А.Волошин, якого націоналісти типу В.Бірчака намагалися показати як борця за народну справу, першим відгукнувся на цей закон граматиною «Gyakorlati kisorosz (rutén) nyelvtan» («Практична граматика малоруської (рутенської) мови, що була написана угорською мовою».⁷² Крім того А.Волошин написав ще один підручник «Azbuká uhraruszkáha jázöká» і деякі інші книжки латинським шрифтом із малярською транскрипцією.

Але цього А.Волошину, ренегату, який зробив багато шкоди у політичному і культурному житті Підкарпаття, було мало: він звернувся до всіх краян з такими словами: «Цим законом заслужив собі ширу подяку всього краю міністр граф Альберт Аппоні, складач цього закону, який своєю вчені-

⁷² Юрій Балега. Художні відкриття чи правда факту. – Ужгород, 1969. – С.6.

стю, своїм ораторським талантом, своєю побожністю і своїм народолюб'єм придбав собі повагу перед усім цивілізованим світом».⁷³

У 1916 році єпископ Мукачівської єпархії розпорядився замінити кирилицю латинським алфавітом у богослужбних книгах. Той же А.Волошин з встановленням чеської влади на Підкарпатті, підлаштовуючись під нову владу, почав складати спеціальні читанки та граматики руської мови, в яких вигадував слова та конструював граматичні форми. В газеті «Свобода» популяризував «теорію» про особливість населення краю і силкувався довести, що мова закарпатців ближча до чеської, ніж до української. Недарма урядова газета «Podkarpatské hlasy» в номері від 17 грудня 1927 року вітала новоявлену «теорію» попа Волошина й заявила, що ця «теорія» прийнятна для підкарпатських чехів».⁷⁴

Історія вчить і тому, що мова є таким суспільним явищем, яке не знає ні штучних, ні природних, ні політичних, ні географічних кордонів. Будь-яка мова, мов пташка, долає умовні кордони, дифузійно проникає в іншу мову; в результаті змішування появляється нове мовне утворення. Наочні приклади цього бачимо в Швейцарії, населення якої розмовляє на різних мовах, 4-х літературних мовах (німецько-швейцарській, франко-швейцарській, італо-швейцарській, реторо-швейцарській). Держава не втручається у мовний процес. Люди краще, ніж уряд держави, знає, на якій мові спілкуватися, на якій мові вчити дітей в школах, створювати свою культуру. Ніхто не заважає розвитку і використанню абхазької літературної мови, на якій розмовляє всього 65000 абхазців, ірокейської мови (10000), ітельменської (7000).

Доречно нагадати, що традиційне багатомовлення розпочалось у Швейцарії в епоху видатного педагога Песталоцці (1746–1827), який стверджував, що початкове навчання в школах має здійснюватися на місцевій мові, мові родини, села, міста. Такої точки зору дотримувалися А.Духнович, К.Ушинський. У цьому є життєва логіка: діти молодшого (дошкільного і шкільного віку входять у розмаїтий світ і починають розуміти його через материнську мову, а не літературну, державну, де багато незрозумілих термінів.

Повернення русинської інтелігенції до своєї мови після тривалого часу її невизнання і заборони – це фактор пробудження їх національної самосвідомості. Кожний, хто відчув себе русином, хоче мати і упорядковану літературну мову, і будь-які розмови з позиції українського академізму не стануть переконливими аргументами для заборони русинської мови чи відмови русина від своєї рідної материнської мови.

⁷³ Календарь на 1910 р. – Унгвар. – С.24.

⁷⁴ Цит. по кн. Ю.Балега. Названа праця. – С.14.

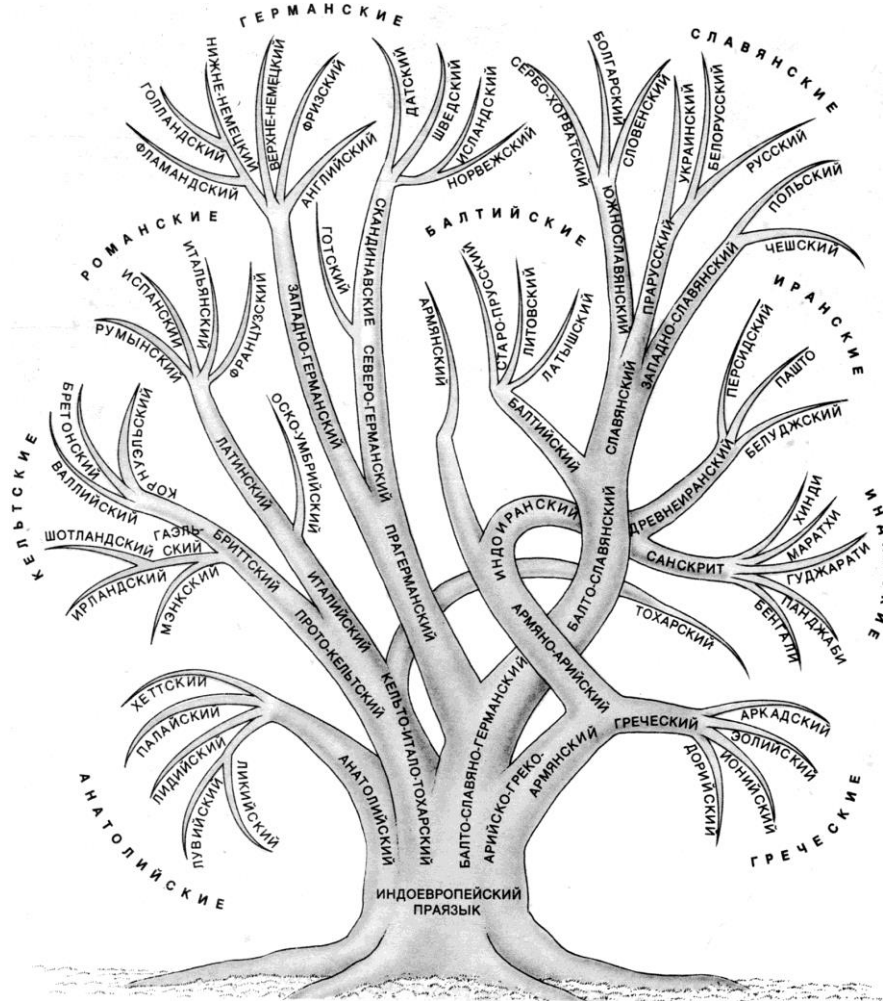
VII. РОЗВИТОК МОВОЗНАВСТВА ЯК НАУКИ ПРО РУСИНСЬКУ МОВУ

Тема русинського мовознавства в системі загальнослов'янського мовознавства має тривалу історію і тісно пов'язана з історією русинського народу та тими етнолінгвістичними і соціально-культурними процесами та проблемами, які потрібно було вирішувати протягом всієї карпаторусинської історії. Русинська мова здавна існувала в усній формі як засіб спілкування між членами первинного суспільства, у формі усної народної творчості, в наступних періодах у формі мови церковного богослужіння уже в письмовій формі, в епоху середньовіччя та просвітництва з'являється писемна, тобто літературна мова: поезія, проза, драматургія, публіцистика, наука, література шкільного ужитку: букварі, підручники, читанки. Ще тоді, коли знавці мов не мали ніякого уявлення про порівняльно-історичний метод у мовознавстві, вони відчували необхідність упорядкування граматичних норм, відчували, що слов'янські мови близькі одна до одної, і над цим вони почали замислюватися і прийшли до висновку, що це не може бути випадковим явищем. Так виникла ідея спорідненості слов'янських мов. Порівнюючи між собою слова різних слов'янських мов, форми слів, вивчаючи старі пам'ятки, мовознавці створили **теорію спільнослов'янської прамови, спільного мовного кореня**, з якого розвинулися всі слов'янські мови. Згодом порівняльне слов'янське та індоєвропейське мовознавство, у міру дальшого розвитку людських знань про мови, стало на міцний науковий ґрунт.

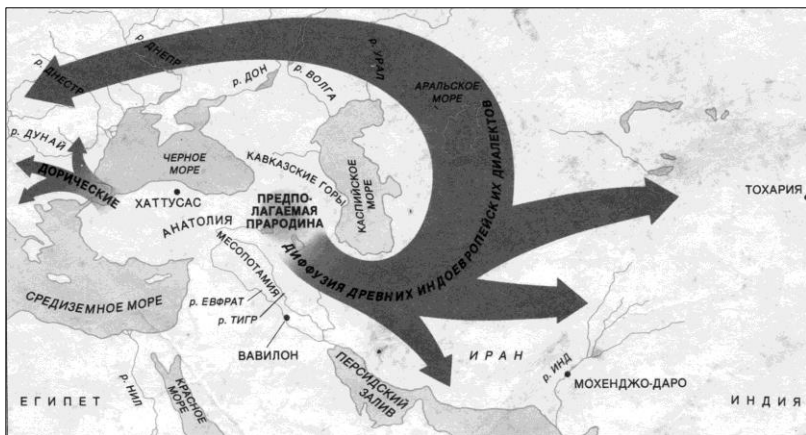
В ближчі до нас часи слов'янська мовна спорідненість була деталізована, глибоко вивчена в її різних напрямках. Сучасна наука про слов'янські мови, про їх особливості, шляхи розвитку, про слов'янську довела, що мовна старовина набагато різниться від слов'янознавства початку ХІХ століття.

Але і тоді було чимало світлих умів, які своєю невтомною працею створювали основи славістики і розвивали слов'янське мовознавство. Назавжди збережуться імена Востокова і Добровського, Срезневського і Міклошича, Потєбні і Гебауера, Шахматова і Мейє та багато інших діячів слов'янського мовознавства. Серед названих вище корифеїв помітне місце займають і русинські вчені-мовознавці Іван Кутка, Арсеній Коцак, Михайло Лучкай, Олександр Духнович, Ласло Чопей, Олександр Митрак, Антоній Годинка та інші граматисти та лексикографи.

Звичайно, в коротких нарисах немає можливості сказати багато про мовні здобутки русинів чи згадати про тих русинських мовознавців, які заслуговують на нашу пошану, на нашу пам'ять, які камінець за камінцем зводили свою власну мовознавчу споруду у не простих соціально політичних умовах протягом багатьох століть.

Генеалогічне дерево індоєвропейських мов

Міграція і взаємопроникнення культур індоєвропейських пращів

Генеалогічне древо індоєвропейських мов відноситься до прамови, що виникла більше як 6000 років тому назад в результаті міграції різних племен і взаємопроникнення однієї культури в іншу, що в результаті привело до утворення кількох діалектів, які в результаті подальшої міграції дробилися на ще менші споріднені мовні діалекти і нові культури. Балто-слов'яно-германська група сформувалась на ранній стадії утворення індоєвропейської прамови і в результаті міграції із Закавказзя на захід подробилося на прагерманські (західно-германські: фламандську, голандську, нижньо-німецьку, верхньо-німецьку англійську) та балто-слов'янську групу (балтійські мови: старопрусська, литовська, латишська), слов'янські мови: південно-слов'янські: сербо-хорватська, болгарська, словенська (східно-слов'янські: українська, російська, білоруська, русинська, західно-слов'янські: польська, словацька, чеська).

Історія русинської письменності починається з часів, коли появилися на нашій землі перші пам'ятки писемності у зв'язку з прийняттям християнства (863–865): релігійні тексти різних жанрів (молитви, псалтирі, євангелія, мінеї), написані старослов'янською мовою «Ужгородська празднична Мінея XVI століття, «Поляно-Кобилянська Тріодь» 1561 року, «Няговське євангеліє» (Нягівська постілла) XVI століття, написана мовою, якою розмовляв народ, зрозумілою віруючими.⁷⁵ Те саме можна сказати і про Углянську постіллу, про Учительські євангелія: Скотарське (XVI ст. Ізьке, Данилівське (XVII ст.), Сокирницький збірник (XVII ст.), Углянський збірник «Ключ» (XVII ст.), Збірник С.Тесловича, повість «Александрія», Гукливський літопис, написані давньоруською мовою з досить значним вживанням розмовної мови русинів. Крім того, грамоти (Грамота Грушівського монастиря 1404 р.) прологи, які також містять розмовні елементи (Тереблянський пролог XVI ст.), релігійно-дидактичні трактати, полемічні твори Михайла Анджели.

На русинській мові склалися букварі, граматики, словники, хоча цей процес супроводжувався великими перешкодами. Відомо, що з моменту виходу першого букваря Й. де Камеліса (1699) до букваря Івана Брадача (Букварь или Руководіе хотящим учитися писмены руско-славенскими книг» (1770) пройшло 70 років. Але церковні греко-католицькі органи забракували цей буквар і спалили, бо знайшли в ньому «схизму» (прояви православ'я, порушення латинських релігійних догм та сліди солідарності з життям людей у Росії). Пройде ще кілька років, коли накінець вийде надрукований кириличними буквами «Букварь языка русаго с прочим руководіем начинающих оучитися» (1799) невідомого автора. Припускають,

⁷⁵ Глибокий аналіз цієї пам'ятки писемності дав угорський вчений Ласло Деже у фундаментальній праці «Украинская лексика сер. XVI века: Нияговские поучения (словарь и анализ). – Дебрецен, 1985.

що автором цього букваря був Іван Кутка, якого згодом російський славіст І.Срезневський у своїй роботі «Угорская Русь» згадав добрим словом, давши йому оцінку вірного патріота свого народу і доброго педагога.⁷⁶ Цей «Букварь» знаменний тим, що написаний на чистій зрозумілій народній русинській мові і був зразком і для галицьких русинів. Коли галицькі культурні діячі замовляли в Будині (*Budapesti – М.А.*) друкування підручників для галицьких шкіл, вони просили: «Просимо друкувати мовою, яка вживається в Мукачівській єпархії».⁷⁷

Мукачівський єпископ **Андрій Бачинський** вніс корисні проекти для поліпшення якості букварів. Він пропонував спростити методику, включити тексти на зрозумілій народній русинській мові, включити «формули для каліграфії» з метою вироблення гарного рукопису (красопису) у школярів. Доречно тут згадати про результативність пропозицій А.Бачинського. Російський історик К.Кустодієв у 70-х роках відвідав Підкарпаття і деякий час був гостем О.Павловича на Маковиці і засвідчив, що каліграфія у місцевої інтелігенції і в народних школах була дуже розвиненою і констатував, що школи Росії могли би повчитися з досвіду і практики підкарпатських русинів у справі каліграфії (красопису). А.Бачинський виявив велику турботу про збереження і розвиток рідної «руської» мови. Він особисто показував приклад співвітчизникам, розмовляючи мовою свого народу, що тоді було не властиво багатьом високопоставленим особам. Виступаючи проти латинізації, він писав свої послання тільки церковнослов'янською мовою і часто повторював: «Докля буде Аз, Буки, Веди» – сего не буде і завжди підписувався «АБВ» – першими буквами слов'янського алфавіту, що означало Андрій Бачинський Владика».

А.Бачинський про рідну мову

Історичний досвід, численні приклади переконливо свідчать, що для зміцнення будь-якої народності або нації немає підойми міцнішої та тривкішої, аніж збереження питомої батьківської та материнської мови, писемності та віри. Як тільки який-небудь народ починає соромитися і цуратися рідної мови, писемності та релігії, а відтак і зовсім їх забувати, одразу ж починають відбуватися незворотні зміни і з самим цим народом.

Разом з львівським та перемиським єпископами звернувся до самого імператора по питанню мови викладання у Львівському університеті, і в ре-

⁷⁶ Вестник Императорского русского географического общества. Ч.І, кн.. 12-2, отд. 11. Санкт-Петербург, 1852. – С.1-20; Вчені Росії про Закарпаття. И.Срезневский. Русь Угорская. – Ужгород, 2009. – С.180.

⁷⁷ Лист І.Снігурського 1814 р., адресований дирекції Будинської університетської друкарні. Державний архів Угорщини в Будапешті. Z 715, зв. 21.1/80. Цит. за кн. О.Рудловчак. Біля джерел сучасності. Розвідки, статті, нариси. – Словацьке педагогічне видавництво в Братиславі. Відділ української літератури в Пряшеві. – 1981. – С.243.

зультаті 9 березня 1787 року був виданий декрет про дозвіл викладати окремі предмети в університеті «руською мовою».

Серед букварів, що написані на Підкарпатті, найбільш почесне місце зайняв буквар під назвою «Книжиця читальная для начинающих» О.Духновича (1847). «Книжиця» написана чистою народною мовою, а з точки зору змісту є педагогічним зразком морального і національного виховання русинської молоді. Важливим моментом є і те, що «Книжиця» О.Духновича випередила на 13 років перший український буквар Т.Шевченка «Букварь южнорусской» (1861), видрукований у Санкт-Петербурзі. «Книжиця» випередила і інші букварі: П.Куліша (1861), Ю.Федьковича, що вийшов на Буковині (1866), О.Потебні (1864–1865), який не був видрукований. Наступні букварі вийдуть тільки в ХХ столітті (1917, 1918, 1919, 1920) та пізніших роках. Виходить, що О.Духнович, як автор «Книжиці», написаної народною мовою і призначеної для народу, був зачинателем цієї справи у масштабах всієї території нинішньої України.

Іоанникій Базилович написав церковнослов'янською мовою три праці: «Поради молодому монахові» та «Про катехизис Петра Могили» засвідчують, що Базилович використовував церковнослов'янську мову південноруської редакції. Він прагнув зберегти лексику і граматичну правильність її церковнослов'янських текстів.

КУРС НА РОСІЙСЬКУ ЛІТЕРАТУРНУ МОВУ

Давня літературна традиція на Підкарпатській Русі, репрезентована граматики Коцака, Фогорашія, Лучкая та творами Духновича в перший період його творчості, спиралася на теорію про церковнослов'янську основу літературної мови. На початку 50-х років перемагає погляд на основу літературної мови всюди визнаним: літературною мовою може бути лише жива народна мова. Але поряд з цим виникає і нова ідея про російську мову як літературну мову Закарпаття. Чому так сталося? Українська література та її зачинателі І.Котляревський, Г.Квітка-Основ'яненко, Т.Шевченко ще не були широко відомі, про них в Закарпатті взагалі не чули. В той же час російська літературна мова у першій половині ХІХ століття завдяки геніальній творчості О.Пушкіна, М.Гоголя, І.Тургенєва набуває найбільшої експансійності в своїй історії. Тоді її всі вважали загальнослов'янською мовою. Так було на Закарпатті та Пряшівщині. Лексична церковнослов'янська основа та етимологічний правопис був доступнішим для всіх слов'ян, а не лише східнослов'янським народам. Русинський письменник Закарпаття М.Котрадов у львівському часописі писав: «Мы пишем по русски, так как пишет разум-

нійшая, образованнійшая и больша часть русского світа, а письма свои и заграничныи читаем по выговору нашего народа. Оттуда происходит, что наш рЦе підтверджує Є.Сабов, який говорить, що в шістдесятих та сімдесятих роках підкарпаторуська молодь вчилася й говорила літературною мовою: «в Пряшеве – по-пряшевському, а в Ужгороді – по-ужгородському произношенію»⁷⁹.

На користь російської літературної мови свідчила карпаторуська традиція культурних взаємин з Росією. Іван Зейкан, вихователь царя Петра II, відкриває реєстр видатних підкарпатських русинів, які успішно реалізували себе у російському громадському житті (І.Орлай, М.Балудянський, В.Кукольник, Ю.Венелін, А.Дудрович та десятки інших). Не лише слов'янофільські, а й офіційні російські коли прагнули, щоб російська мова стала мовою міжслов'янського спілкування. Особливе місце в цих прагненнях Росія відводила Угорській Русі та Словаччині. Цю мовну політику Росії добре розумів видатний політичний діяч Угорської Русі А.Добрянський. Його підтримував Мукачівський єпископ В.Попович. Найближчим і надійнішим Добрянського був Іоанн Раковський, віце-ректор Ужгородської духовної семінарії. Кирил Сабов, автор «Граматики письменного русского языка по образцу лучших авторов» (1865), дипломований ужгородський теолог, знав літературну російську мову настільки, наскільки йому удалося засвоїти її під час короткого періоду вивчення у Віденському університеті, а також контактуючи з членами російського віденського гуртка, куди його запросив А.Добрянський. Оригінальними в граматиці К.Сабова були лише кілька спостережень з підкарпаторусинської діалектології, які були введені в текст граматики для порівняння.

ПРОТИДІЯ НАРОДОВЕЦЬКОГО НАПРЯМУ

Намагання запровадити російську літературну мову в Закарпатті (подібно як і в Галичині) зустрічали протидію. Проти ревних прихильників мовного об'єднання навколо російської мови виступили народовці-русини, які вважали, що можуть мати свою власну літературу та мову. В середині самого російського напрямку, зокрема в Товаристві св.Василія Великого, з'явилася опозиція, яку очолив молодий священик Іоанн Данилович. Він відмовився від обрання його головою Товариства св.Василія Великого. Деякі дослідники вважають, що ця відмова пов'язана з публікацією на російській

⁷⁸ Цит. По кн. Франтишек Тихій. Розвиток сучасної літературної мови на Підкарпатській Русі. – Ужгород, 1996. – С.73.

⁷⁹ Там само.

мові в Коломиї (1867) комедії «Семейное празднество» Даниловича, присвяченої А.Добрянському під псевдонімом І.Коритнянського. Але відомо, що Данилович-Коритнянський російською мовою не володів. В знак протеста Данилович погоджується стати секретарем новоствореного єпископом ренегатом-мадяроном С.Панковичем товариства, і саме він посприяв, що російськомовна газета «Свет» була закрита і замість неї заснований «Новий світ», у якому Данилович писав гострі сатиричні твори про Добрянського. Зі смертю С.Панковича Данилович залишає літературну творчість і стає звичайним священиком.

Народовцями вважали себе й інші справжні патріоти-русини, які друкувалися в альманахах О.Духновича. Серед них – О.Павлович, який залишив сотні віршів, написаних народною русинською мовою. Сюди відносився Анатолій Кралицький, який хоч ідейно тяжів до Товариства св.Василія Великого, але писав свої оповідання на народній русинській мові («Князь Лаборець», «Дяк», «Не ходи Грицю на вечерниці» та ін.). З народною мовою він познайомився в процесі своїх народознавчих студій, якими дуже захоплювався (записи народних пісень, казок, весільних обрядів та ін.).

А.Волошин, як переконаємось по текстах його граматик, підручників для шкіл та його праці «О письменном языке Подкарпатских русинов» (Ужгород, 1921) зберігав традиційний етимологічний правопис. Цим він хотів показати, що він використовує не українську літературну мову, а підкарпататоруську літературну мову.

Єдиним підкарпататоруським письменником, що залишився вірним традиції підкарпаторусинської літературної мови, був д-р Василій Гаджега. Ужгородський канонік В.Гаджега – найосвіченіша людина своєї доби, найкращий знавець історії церкви своєї вітчизни, а також найкращий і найплідніший письменник з часу А.Кралицького. Франтішек Тихій так оцінив діяльність В.Гаджеги: «Цей справжній мужчина, що обороняє чесні позиції, які зрадили усі його друзі, навпаки заслуговує на щирий подив і пошану».⁸⁰

У період після входження Закарпаття до складу Чеської республіки відбувся т.зв. білінгвізм. Цю ситуацію можна пояснити заснуванням в 1923 році в краї Общества ім. А.Духновича, яке вирішило перейти на публікації в засобах масової інформації російською літературною мовою. Таким чином частина письменників, об'єднана навколо товариства ім. О.Духновича, прийняла російську літературну мову, а інша, що групувалася навколо товариства «Просвіта» та крайової комуністичної партії з 1926 року – повільно схилялася, однак, щораз більше до української літературної мови.

⁸⁰ Франтішек Тихій. Розвиток сучасної літературної мови на Підкарпатській Русі. Переклад з чеської Любомира Белея, Михайла Сюська. – Ужгород, 1996. – С.139.

Першим з мовознавців кінця XVIII століття розпочав роботу по складанню граматики руської народної мови був Коцак Арсеній. Серед значного кола карпаторуських учених і культурних діячів свого часу він був однією з найпомітніших постатей. Його рукописна спадщина обіймає близько 30 об'ємних томів, що зберігаються у відділі рукописів УжНУ, у Закарпатському краєзнавчому музеї та у бібліотеці Дебреценського університету. Найбільш вагомою частиною рукописної спадщини Арсенія Коцака з огляду потреб освітянської справи XVIII століття є його грамика церковнослов'янської мови карпаторуської редакції. «В історії українського мовознавства XVIII століття грамика Арсенія Коцака без перебільшення є чи не найяскравішою сторінкою».⁸¹

Коцак Арсеній

Грамика Арсенія Коцака, написана в кількох варіантах (Грамика русская сиречь или паче рекши словенская», «Грамика руская, сиречь правила извещательная о словосложении слова языка словенского или русского» та інші варіанти), великою мірою оригінальна і суттєво відрізняється від численних аналогічних праць українських, російських та інших епігонів М.Смотрицького XVII–XVIII ст. «Оригінальність посібника Арсенія Коцака полягає в тому, що поряд з традиціями Л.Зизанія та М.Смотрицького автор досить широко використовує латинські граматики пізнього середньовіччя, зокрема і праці відомого португальського класика Еммануїла

Словенська	Словенська	Двоєдини	Словенська	Словенська
Въѣдѣ	Въѣдѣ	Въѣдѣ	Въѣдѣ	Въѣдѣ
В	В	Л	Л	Т
В	В	Е	Е	Ф
Г	Г	И	И	Х
Д	Д	Й	Й	Ѡ
Ж	Ж	Ы	Ы	Ц
З	З	Ш	Ш	Ч
К	К	О	О	Ш
Л	Л	У	У	Щ
М	М	Ѣ	Ѣ	Ѣ
Н	Н	Ю	Ю	ѣ
П	П	Ѡ	Ѡ	ѣ
Р	Р	Ѡ	Ѡ	ѣ
С	С	Ѡ	Ѡ	ѣ

Грамика Арсенія Коцака

Альвера (1528–1583) та німецького філолога і громадського діяча Філіппа Меленхтона (Шварцерда) (1494 – 1560). Крім того, він послуговувався граматиною російської мови 1755 р. М.В. Ломоносова; був знайомий із грамамиками угорської та німецької мов».⁸² Як бачимо, грамика Арсенія

⁸¹ Й.О.Дзєндзелівський. Грамика Арсенія Коцака – видатна пам'ятка духовної культури XVIII ст. //Тези доповідей I народознавчої конференції, присвяченої 200-річчю від дня народження Михайла Лучкая 17–18 листопада 1989 року. – Ужгород, 1959. – С.180.

⁸² Там само. – С.180

Коцака найбільш повно відображає стан розвитку мовознавчої науки на Закарпатті на загальнослов'янському та певної мірою на європейському тлі взагалі.

А.Коцак мотивував необхідність написання граматики руської мови тим, що, по-перше, граMATика «есть начало и основание всех учений, есть ключ един разумения писания», і, по-друге, довести, що русини не повинні відставати у цьому питанні від інших культурних народів: «Дабы и нас мизерных Руснаков не судили все, яко простаков». Написання «Граматики русской» було значним національним подвигом патріота-русина.

Арсеній Коцак був висококваліфікованим мовознавцем, володів кількома мовами (церковнослов'янською, латинською, грецькою, португальською, німецькою, івритом, угорською, словацькою, чеською, російською, польською. У граматиці максимально використав місцеву народну мову району Свидника і Меджилабірців. Тому ці рукописи одночасно можуть послужити джерелом для дослідження русинської історичної діалектології. Всі п'ять варіантів граматики Арсенія Коцака писалися в різних місцях, в різних часах. «Грамматика русская, сиречь правила о словосложении слова языка русского» написана в Краснобродському монастирі (1768), «Грамматика русская или паче рекши славенская» написана в Імстичівському монастирі (1788), «Грамматика русская, сиречь правила извещательная о словосложении слова языка словенского или русского» – написана у Марамороському монастирі (1772 – 1778), «Грамматика русская...» – копія варіанта з Марія-Повчі, «Школа или училище граматики русской и прочих многообразных наук...» (1778). І мета написання має своєрідне забарвлення з ухилом на педагогіку: як навчальний посібник для вчителів і учнів, як конспект учителів для проведення уроків. Тому вони представляють значний інтерес і з точки зору русинської педагогіки, зокрема щодо змісту, рівня, системи викладу матеріалу, побудови підручника з мови, методичних прийомів організації навчального процесу та ін.

Щодо побудови граматики, то Арсеній Коцак ділить її на чотири розділи: 1. орфографію (графіка, фонетика, склади), 2. просодію (наголос, інтонація), 3. етимологію (частини мови), 4. синтаксис (будова речення). Традиційно виділяє вісім частин мови, серед яких: ім'я (іменник, прикметник, числівник), займенник, дієслово, дієприкметник, прислівник, прийменник, сполучник, вигук. З найдосконалішим варіантом граматики (його називали «мукачівським» за місцем збереження до 1963 року) сталася неприємна пригода: його нахабно викрадено якимось «цивілізованим вченим» злодієм.

**ФОГАРАШІЙ ІОАНН (Фогорашій Иван)
(25.III.1786 – 11.XII.1814)**

За професією священник, за практичною науковою діяльністю – мовознавець та етнограф на Карпатській Русі та в Австрії. Навчався в богословських семінаріях в Ужгороді (1808 – 1810) та в Трнаві (1812 – 1813). Розпочав трудову діяльність в с.Рокосово як звичайний парафіяльний священник, незабаром призначений ректором Ужгородської греко-католицької богословської семінарії (1814 – 1818).

У 1818 році І.Фогорашій залишив рідну землю, бо був призначений парафіяльним священником греко-католицької церкви св.Варвари («Барбареуму»). Цю посаду займав до самої смерті. У Відні міцно зблизився з членами славістичного гуртка під керівництвом словенського вченого Варфоломея Копітара. Захопився проблемами карпатських русинів, науковою літературою, працями Івана Орлая, під впливом якого й сам спробував написати працю про мову рідного русинського народу під псевдонімом Іван Бережанин. Рукопис під назвою «Вообще о различіи Славянских наречій, собственно же о мало й карпато или Угросусских» надіслав І.Орлаю в Санкт-Петербург, де чомусь на тривалий час залишався неопублікованим аж до 1906 року, коли Іларіон Свенціцький видав його у Львові. У цій праці Фогорашій спробував провести ідею єдності між карпато- або угроросіянами, малоросами («малоросіянами») та росіянами («великоросіянами»).

В цей час І.Фогорашій надто захопився панславізмом і став закликати усі слов'янські народи використати церковнослов'янську мову як засіб єднання слов'ян в одну велику слов'янську родину. Цю теорію він неодноразово повторював у періодиці, розмовах з друзями-слов'янами, навіть у своїй граматиці для русинів під назвою «Русько угорська ілі малярська грамати́ка» (1833). До неї додав добірку підкарпаторуських прислів'їв та приказок. Тут простежено запозичення угорцями багатьох слів з слов'янських мов. Під час вивчення історії мови русинів Івана Фогорашія вразила значна кількість діалектів. Хоч сам до кінця не розібрався в них, але вважав за доцільне реально і серйозно вивчати їх.

МИХАЙЛО ЛУЧКАЙ (ПОП) (Лучкай Михаил)
(19.XI.1789–3.XII.1943)

Михайло Лучкай серйозно, професійно займався проблемами русинської мови. Не маючи спеціальної мовознавчої освіти, він самоосвітою вивчав порівняльну граматику слов'янських мов, старався науково довести значення церковнослов'янської мови як бази для формування русинської літературної мови. Певне значення для русинського мовознавства має праця М.Лучкая «Церковные беседы на всі неділі року» (1891), обсягом понад 600 сторінок, написана на церковно-слов'янській мові, але насичена розмовною мовою народу і російською літературною мовою. Звернення М.Лучкая до народної мови є проявом поваги до неї. Сам М.Лучкай володів кількома європейськими, латинською і навіть ефіопською мовами. Уже на початку 30-х років XIX століття написав працю з ефіопської мови – «Словник і алфавіт». Лінгвісти наших часів дали високу оцінку цієї роботи і відзначили, що це була перша спроба в Росії та в Україні взятися за дослідження ефіопської мови і дозволила вважати автора першим ефіопістом і єгиптологом.⁸³

Найбільше визнання М.Лучкаю як мовознавцю принесла «Грамматика слов'яно-руська», яка вийшла в світ в Будині в 1830 році. Далеко від батьківщини він посилено працював над створенням цієї граматики рідної мови і цим показав гарячу любов до свого народу і пильно дбав про його освіченість. Праця написана латинською мовою,⁸⁴ але містить широкий ілюстративний матеріал з русинської народної мови. Працюючи над створенням граматики, М.Лучкай прагнув «піднести честь свого народу», збагатити його мову, дати книжку, доступну для народу як за змістом, так і за ціною.

Приступаючи до написання конкретних розділів граматик, М.Лучкай попередньо добре ознайомився з тогочасною граматичною думкою не тільки в Росії, але й в інших країнах. Свідченням цього є неодноразові посилання на граматики М.Смотрицького, М.В.Ломоносова, Таппе, граматику Петербурзької Академії, Й.Добровського, Й.Шафарика, М.Мразовича та інших. Крім того, М.Лучкай непогано був обізнаний зі старослов'янською та церковно-слов'янською, добре володів російською, малоруською, чеською, угорською, німецькою та латинською мовами, вивчав італійську.

Спочатку М.Лучкай ставив перед собою мету, по-перше, видати для уніатської богословської школи в Ужгороді скорочений підручник; по-друге, дати в граматичній обробці русинську мову, яка жила на карпатських землях і постійно збагачувалась. М.Лучкай відзначав, що «коли всі науки йдуть вперед велетенською ходою, так само розвивається і граматична наука, бо

⁸³ Качій Ю. Рукопис М.Лучкая про ефіопські мови // Закарпатська правда, 1986. – 19 жовтня; Дзендзелівський Й.О., Штернберг Я. Чотиримовний словник М.Лучкая // «Дукля», 1986, №2. – С.57-62.

⁸⁴ То був час, коли мовою науки була латинська мова.

мова не може існувати без граматики». На цей момент, зазначає Лучкай, «без граматики залишалася єдина мова – руська, або карпаторуська («Ruthenica»)).⁸⁵ Граматика Лучкая написана під безпосереднім впливом його вчителя граматики Й.Добровського. Але це ніяк не означає, що граматика Лучкая реферує граматику Добровського. М.Лучкай на її основі написав цілком оригінальну порівняльну слов'яно-руську граматику. У передмові він зазначив, що в межах певної мовної території може бути тільки один діалект, який стане згодом основою для утворення літературної мови. М.Лучкай мріяв про єдину для всіх слов'ян літературну мову на основі старослов'янської: «Який був би могутній, так би мовити, колос мов, якби їх мати – старослов'янська мова, – якщо все ж таки справді колись процвітала як єдина, залишилась літературною. Однак він розумів і те, що старослов'янська мова незрозуміла для простого люду, тому вважав за необхідне створити літературну мову на народній основі, але ця літературна мова не може бути такою самою, як розмовна мова простого народу: «не існує жодної освіченої (літературної) мови, спільної з людом (народною), бо це означало б, що селянин має вроджені ідеї та поняття, які освіченими набуваються навчанням і читанням. Тому ні французька, ні італійська, а тим паче німецька не є тією самою мовою для освічених, що й простого люду... І тому літературна німецька мова залишається тією самою в Лондоні, Петрограді, що й у Відні (с.VII–VIII).

У загальній своїй структурі граматика М.Лучкая складається з передмови (с.V–XVI) і чотирьох основних розділів: 1. Про букви – *De literis* (с.1–20); 2. Про слова – *De vocibus* (с.20–132); 3. Про наголос або акцент – *de tono, seu accentu* (с.132–138) і 4. Про синтаксис – *Desyntaxi* (с.139–153). У кінці граматики подаються зразки розмовної мови (*Specimina styli ruthenici*, с.154–175). Розділи мають багато підрозділів.

Граматика завершується текстами розмовної мови: 7 казок, 101 прислів'я, 21 порівняння, 8 проклинань, 9 народних пісень, 4 речення – гра слів та 11 загадок. Більшість текстів розмовної мови М.Лучкай подає так, як вони запам'яталися йому з дитинства, а деякі з інших джерел. Подані зразки живої русинської мови М.Лучкай закінчує характеристикою народної творчості Закарпаття, в якій виступає справжнім цінителем і знавцем усної народної творчості свого народу: «Русини мають багато розповідей і загадок, які засвідчують високу дотепність і гостротою та влучністю висловів приголомшують навіть вченого... Самі народні міфи укладені з таким талантом, що даремно шукати щось подібного серед культурніших народів».⁸⁶

М.Лучкай відзначав, що в народі живе багато оригінальних незафіксованих слів та ідіом. Тому він поставив завдання укласти діалектний слов-

⁸⁵ Михайло Лучкай. Граматика слов'яно-руська. – Київ. Наукова думка, 1989. – С.48.

⁸⁶ Михайло Лучкай. Граматика слов'яно-руська. – Київ. Наукова думка. – 1989. – С.175–176.

ник, до якого увійшли б і вживані в літургійних книгах церковнослов'янські слова. Він не тільки підготував проспект, але й почав укладати словник. З цього приводу він писав: «Я дещо розпочав робити, результатом чого є укладені мною картки на букву А і частково на букву Б (Lexicon Latino-Ruthenum). Та несприятливі умови життя перешкодили мені у продовженні цієї праці».⁸⁷

І.Срезневський, ознайомившись з рукописним словником М.Лучкая, писав: «Он еще не издан и тем не менее становится все большею необходимостью, по мере того, как молодые члены духовенства русинского отстают понемногу от языка народного вследствие влияния учения и многоязычного образования и, чувствуя это, стараются поддержать в себе наукой ими утраченное умение владеть языком родины».⁸⁸

М.Лучкай чесно й сумлінно трудився на ниві науки та літератури. Велика любов до рідного краю і народу спонукала його вивчати і досліджувати рідну мову, історію та культуру свого народу. Наполеглива праця, наукова скурпульозність, сумлінне використання архівних матеріалів показують ученим дорогу, як треба служити справі свого народу, бо лише той гідний називати себе культурною людиною, хто не цурається своєї рідної мови, звичаїв та культури свого народу, але й не зневажає мову, звичаї, національні традиції та культуру інших народів, які взаємно поважають і шанують його мову і культуру. Лише той покликаний будувати майбутнє, хто знає своє минуле. Лише той заслуговує ім'я чесноі людини, хто на своєму місці чесно й сумлінно працює.

МОВОЗНАВЧІ ПОГЛЯДИ О.ДУХНОВИЧА

Розвиток поглядів О.Духновича на літературну мову на Підкарпатській Русі можна простежити по його статтях, опублікованих у періодичних виданнях. Так, у «Листі з Пряшева» («Вісник». –№20. –1850) Духнович спочатку стає на бік розмовної мови: «...я стараюся о мові карпато или бескидорусской, народами в Галичині и Угорщині употребляемой» і обґрунтовує цю позицію тим, що ця мова у своїй простоті зберегла чистоту «языка словенско-русского», а тому є близькою «старой словенской матери», тобто церковнослов'янській мові. Цей погляд Духновича на підкарпаторуську мову – традиційний: його висловлював ще М.Лучкай. Далі Духнович продов-

⁸⁷ Оригінал словника зберігається у бібліотеці Ужгородського університету. Переклад передмови Ю.Сака. – С.4.

⁸⁸ И.И.Срезневский. Русь Угорская. // Мазурок О.С., Мандрик І.О. Вчені Росії про Закарпаття. Із Карпатознавчої спадщини.. – Ужгород, 2009. – С.181.

жує, що мову треба прикрашати, а чужу барву («иностранный барвы») треба вирізувати, бо у чужій одежі підкарпаторуська мова втратила б свою красу.

У іншому «Листі із Пряшева» (№35) Духнович наголошує, що слід вибирати середній шлях, якщо «наша проста річ» хоче стати літературною мовою. Треба орієнтуватися, вважає О.Духнович, перш за все, на церковно-слов'янську основу, а з живого мовлення вибирати лише те, що відповідає духові цієї основи.

У наступному «Листі» (№62) повертається до цієї ж теми, але вже не пропонує, щоб писати виключно за старослов'янською граматиною, але вимагає, щоб підкарпаторуські письменники не зрікалися її цілком, а намагалися використовувати не оцінену досі її досконалість. Він визнає, що сам не пише своїх творів церковнослов'янською мовою (старословенский диалект), намагається, наскільки це можливо, пристосувати до неї розмовну мову. Цей погляд панував протягом найбільш тривалого часу.

Перші твори Духнович писав рідною русинською мовою. На ній написана вся «Книжиця читальная для начинающих» (1847, 1851, 1852):

Мамко, мамко, куп ми книшку,
Тинту, папір и табличку,
Бо я пойду до школы
Учитися поволи.

Сюди належить і його п'єса «Добродітель превышает богатство» (Перемишль, 1850), про що свідчить підзаголовок до п'єси: «Игра в трех действиях по простонародному изречению в пользу народа карпато-русского». До вірша «Жаба» теж написана примітка: «по лаборскому выражению».

Була спроба у Духновича писати російською мовою і перекладати вірші, написані раніше русинською мовою. Ось зразки таких віршів:

Без друга и без милой
Сам брожу по лугах,
Сердцем, душой унылой
Один по берегах. («Убегша свобода»)

Основна заслуга Духновича в русинському мовознавстві полягає в тому, що йому вдалося осучаснити літературну мову. Хоча теоретично він і виступав за церковно-слов'янську основу літературної мови, але на практиці він її далеко відкинув. А під кінець життя він закликав своїх співвітчизників-поетів для своїх віршів вибирати тільки найгарніші «косички», тобто найгарніші русинські слова.

**ЄВМЕНІЙ САБОВ (Сабов Евменій) (Псевдонім: Е.Иванов)
(1.X.1869–3.XI.1934)**

Культурно-освітній діяч Підкарпаття, який відстоював традиційну підкарпаторуську літературну мову. Він народився у с.Верб'яж Воловецького району у сім'ї священника, вчився у гімназіях Ужгорода, Пряшева, Левочі, та в Ужгородській духовній семінарії. Шість років працював професором Ужгородської гімназії, де викладав підкарпаторуську мову, яка тут була необов'язковим предметом. Видавав підручники, першою з яких була підручник підкарпаторуської мови та читанка для молодших класів під назвою «Русская грамматика и читанка», яка вийшла в Ужгороді в 1890 році. Сам автор пояснив, що тут ідеться не про російську літературну мову, якою написаний наступний підручник – Грамматика церковно-слов'янської мови (1894). В цих книжках Є.Сабов не лише в чисто мовному аспекті, але й за ідейними переконаннями відстоював місцеву русинську позицію. В одній з статей він писав: «Ми не розмовляємо «московською» мовою, бо кожен інтелігент знав, що наша література нагадує російську лише в друкованій формі. Далі Є.Сабов передає свою думку більш виразно: «У нас весь народ визнає свою належність до одного з племен Русі, але наша мова ж для нас наймиліша, і лише з вродженої непокірності можемо заявити: ми не потребуємо ні російської мови, ні української. Навпаки, нам потрібна наша мова і в друці. Вона стане нею, орієнтуючись на Митрака та Фенцика, бо саме в них віддзеркалюються особливості нашої живої мови. Вони обидва були виховані в руській школі і в них не знайдеш мадяризмів наших молодших письменників, ані полонізмів та германізмів української мови». Думку, що мова Митрака могла б стати основою підкарпаторуської літературної мови, Є.Сабов висловив ще в своїй «Христоматії», і вона була дуже близька його серцю. Митрак був земляком Є.Сабова і писав крім віршів російською літературною мовою, і вірші в народному стилі, в якому віддзеркалюється рідний їм обом мукачівський діалект.

Є.Сабов засуджував як «українізм», так і «москвофілізм, які використовувались з політичною метою ще за часів Чехословаччини. У газеті «Карпатський світ» (№3-4, 1924) Є.Сабов писав: «...мы хотим воспитывать нашу молодежь не для заграничных лозунгов, но для всей автономной крайны». Він наголошував на тому, що найкращим засобом такого виховання є «наш довоєнний літературний язык», тобто мова, якою писали підкарпаторуські письменники «від Духновича до Попрадова».

Сабов Євменій

Є.Сабов виступив з критикою граматики підкарпаторуської мови для загальних шкіл А.Волошина під назвою «Методическа граматика карпаторусского языка для народных школ», яка в 1924 році вчетверте вийшла під назвою «Методична граматика карпато-руського языка для низших клас народных школ. Це видання було пристосоване до принципів граматики І.Панькевича і побудована на принципі малоросійської (української) основи підкарпаторуської мови. А.Волошин написав українську граматику угорською мовою – «Kisorosz (ruszin) підкарпатської літературної мови, хоч і зробив це лише теоретично. У мовній практиці він і надалі вживав підкарпаторуську мову. А.Волошин повністю відмовився від думки про окрему підкарпаторуську мову не лише теоретично, а й на практиці: в «Альманаху підкарпатських українських письменників» (Севлюш, 1936) він публікує свою статтю за найновішими правилами українського правопису.

Загальну відмову від підкарпаторуської літературної мови у період після входження Підкарпатської Русі до Чехословаччини слід шукати в рішенні Товариства ім. О.Духновича, заснованого в 1923 році, перейти у всіх публікаціях на російську літературну мову. За таких обставин граматика російської мови, видана цим товариством у 1924 році, означала, по суті, нову епоху в розвитку літературної мови на Підкарпатській Русі. Письменництво, яке до того часу у мовному відношенні було загальною однорідним, розділилося. Письменники, об'єднані в Товариство ім. О.Духновича прийняли російську літературну мову, «просвітяни» (товариство «Просвіта») повільно схилялися до української літературної мови. Таким чином, на Підкарпатській Русі утворився літературний білінгвізм, який 50 років тому спостерігався в літературі Галичини. Та не дивлячись на таку ситуацію, частина літераторів (хоч у меншості) надалі залишалася вірною традиційній підкарпаторуській мові.

ІВАН ГАРАЙДА (Иван Гарайда) (21.I.1905 – 13.XII.1944)

Для співвітчизників і широкої громадськості залишився маловідомим, бо доля кидала його по чужих землях і як вченого, і як мученика німецького гестапо, і як в'язня СМЕРШу. Одним словом – мученик несправедливого світу. Народився в с.Зарічово Перечинського району у потомствений родині педагогів. Батько, як досвідчений учитель і директор школи займався науковою роботою, був продуктивним фольклористом, понад 40 років займався збиранням русинської усної народної творчості. З малих літ пройнявся повагою до традицій і обрядів свого народу. В 1919 році разом з батьками переїхав в Угорщи-

Гарайда Іван

ну, учився в гімназії, потім на юридичному факультеті Будапештського університету і закінчив його з дипломом доктора права. У тому ж році (1928) поступив на філологічний факультет Пейчського університету. У 1930 році як стипендіат польського уряду для вивчення польсько-угорських зв'язків, переїжджає у Краків, де продовжує навчання в Ягелонському університеті, який закінчив у 1934 році, отримавши диплом магістра філософії в галузі історії, і працює викладачем Ягелонського університету та вчителем ліцею й гімназії в Кракові. Довоєнні роки (роки навчання і викладацька робота) були найкращим періодом в житті І.Гарайди. Активно займався громадською роботою, перекладами з польської мови на угорську і навпаки. Та війна перекреслила усі плани здібного педагога і молодого вченого.

6 листопада 1939 року І.Гарайду разом з десятками професорів Ягелонського університету та інших вузів Кракова було заарештовано і вивезено у концентраційний табір Саксенгаузен. Умови в таборі були неймовірно важкі: уся територія концтабору була огорожена колючим дротом під електричною напругою. Через кожні 10 метрів знаходилися вишки, де стояли вартові з автоматами. Бараки вміщували по 300 чоловік, а всього в таборі перебувало понад 12000 чоловік. В'язні спали на підлозі, їх перевіряли тричі на добу і під час перевірки тримали на морозі по три-чотири години. Їжу давали таку, що не можна було її споживати. Над людьми знущалися, розстрілювали за найменшу провину, навіть без провини, лежачих хворих убивали на місці, а мертвих спалювали у печах, що диміли день і ніч, розносячи навколо трупний сморід.

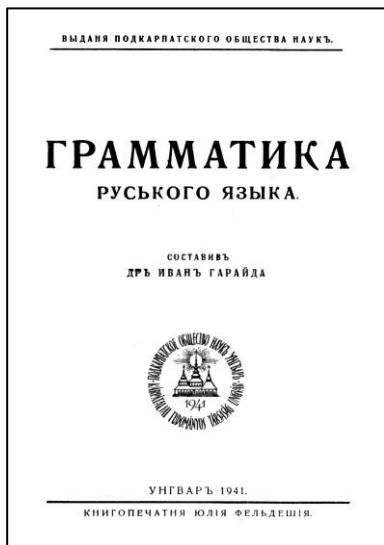
Рідним через відповідні органи Угорщини вдалося буквально вирвати із страждань свого сина і повернути в Будапешт, де йому порадили перебратися десь на периферію. Гарайда вибрав Ужгород і зайняв посаду директора ПОН (Подкарпатское Общество Наук). На цьому посту перебував аж до приходу Армії СРСР. Виконував функції видавця, редактора, коректора публіцистично-етнографічного журналу «Літературна неділя», наукового квартальника «Зоря» («Најнал»), щомісячника «Руська молодеж», щорічного «Великого сільсько-господарського календаря», тридцяти книжок серії «Народна бібліотека», сорока випусків серії «Літературно-наукова бібліотека», одинадцять книг серії «Дитяча бібліотека». У співавторстві з М.Лелекачем склав «Бібліографію подкарпатской русской литературы», «Загальну бібліографію Подкарпатя». Культурно-книжний та науковий сплеск на Підкарпатті пов'язаний з ім'ям І.Гарайди, і це на короткому відрізку та ще й воєнного часу.

І.Гарайда працював і як дослідник історії та лексикограф: досліджував середньовіччя Угорщини, її відносини з галицькими князями, склав польсько-угорський словник, русинський словник іноземних слів, «Русько-мадярський словарь»... Основним завданням для нього було впорядкування русинської граматики, що увінчалось випуском на початку 1941 року в Уж-

городі «Граматики руського языка». По суті, це була вдала спроба кодифікації русинської мови. «Грамматика...» була затверджена як офіційний підручник з рідної мови на підкарпатській території і за яким вчилися учні народних шкіл і гімназій у 1941–1944 роках.

Протягом чотирьох років діяльності в Ужгороді Іван Гарайда зумів виконати величезну роботу. Загальна кількість видань ПОН становить 1500 найменувань. А скільки міг би ще зробити, якби йому дали можливість жити й працювати. Та від злої волі не втечеш. 17 листопада 1944 року органами державної безпеки СРСР Івана Гарайду затримано, арештовано, і він знову став в'язнем, але вже не гестапо, а СМЕРШа. Брутальне попередження з хворою людиною наглядачами тюрми привели Івана Гарайду до передчасної смерті 13 грудня 1944 року о першій годині ночі 40 хвилин в камері №9.

Доля виділила Івану Гарайді всього 39 літ. Він спішив жити, бо інтуїтивно відчував, що графік його життя короткий, а працювати треба, і не мало, а багато.

*Обкладинка
Граматики Гарайди*

ЛІТЕРАТУРНА МОВА ВОЄВОДИНСЬКИХ РУСИНІВ

На території сучасної Сербії проживає національна меншина – воєводинські руснаки. Це нащадки русинів, які в середині XVIII століття, почали селитися на бачвансько-сремських землях у 1740 році. Основними осередками заселення карпатських русинів були села Керестур і Коцур, де витворилася специфічна слов'янська мова-говірка, русинське койне, яку нинішні русини називають «рускою бешедою». Ця мова, як і духовна культура воєводинських руснаків в цілому уже з кінця XIX століття стали об'єктом наукового дослідження. Так, В.Гнатюк вважав, що руска бешеда – це один із західно-українських діалектів. Ф.Тіхі, О.Соболевский ототожнювали руснацьку мову із східно-словацьким діалектом. Були й такі автори, які кваліфікували руску бешеду діалектом польської мови та навіть угорської. У наш час, початок XXI століття, О.Дулченко довів, що воєводинські руснаки – самобутня слов'янська **мікронація з окремою мовою**. Такий різнобій ду-

мок вчених зумовлений тим, що ряд дослідників при створенні гіпотез керувалися більше різними політичними міркуваннями, ніж науковими даними. Така тенденція панує і сьогодні.

Наша точка зору при вирішенні проблеми походження мови воєводинських русинів зводиться до врахування: 1. особливостей етногенезу воєводинських русинів. Переселенці до цього краю у більшій частині походили із Східно-Словацького краю, уже частково пословакізовані і принесли з собою на нові землі і елементи словацької мови. Менша частина прибула із Підкарпаття. Про це говорить цікавий випадок: У 2005 році група русинів із Підкарпаття, будучи на одній з конференцій, ідучи вулицею Керестура зустріли групу жінок. Вони почули нашу бесіду і стали розмовляти. Ми помітили, що деякі розмовляли акцентом, близьким до словацької мови. А одна жінка звернулася до нас мовою нинішніх підкарпатських русинів. Питаємося: «Звідки ви, ваша мова зовсім така, як наша?» У відповідь почули: «Мій дідо народився в с.Кальник Мукачівського району, і ми й зараз говоримо вдома на русинській мові Мукачівщини». 2. Слід застосувати кваліфікований порівняльно-історичний аналіз рускої бешеди та підкарпатоторусинського варіанту, східно-словацького варіанту русинської мови та української мови. 3. Прослідкувати і глибоко проаналізувати (без політичних амбіцій) еволюцію функції літературної мови від церковнослов'янської мови через мову на побутовому рівні до сучасної літературної, писемної мови воєводинських русинів.

На шляху олітературнення говірка воєводинських русинів пройшла два етапи: 1. Розширення ареалу функціонування карпатських говорів і витворення на їх основі специфічного бачванського койне; 2. Розширення сфер функціонування бачванського койне внаслідок ізольованості русинських мовноконсолідаційних процесів. На першому етапі, на нашу думку, не відбулось суттєвих змін, які віддаляли б руску бешеду від материнських говірок. Другий етап становлення літературної мови – рускої бешеди – характеризується, з одного боку, розширенням сфер та її нормалізацією, з іншого боку, накопичення сербського елемента як з точки зору лексики, так і морфології. В результаті виник симбіоз русинсько-словацько-сербського полімовлення, що ускладнило процес формування літературної мови. Особливо визначну роль у розвитку воєводино-русинської (бачвано-сримської) літературної мови відіграв Г.Костельник, який написав першу граматику під назвою «Грамматика бачвансько-рускей бешеди» (1923), що протягом кількох десятиліть вживалася як стандарт для публікацій цією мовою. Г.Костельника вважають «батьком» воєводино-русинської мови та літератури, а тому його науково-творча кар'єра є предметом чисельних наукових досліджень. Нині мова воєводинських русинів є офіційною мовою, усі законодавчі акти та написи дублюються після сербської мови.

НАРИС ІСТОРІЇ РУСИНСЬКОЇ ЛЕКСИКОГРАФІЇ

Вчена інтелігенція глибоко замислювалась над станом найсвятішого і найдорожчого скарбу народного духу – над збереженням своєї рідної мови. Ці намагання виразилися у розгортанні лексикографічної роботи, складання різних словників, які найяскравіше і найповніше засвідчують багатство рідної мови, різноманітність тематичних лексичних груп, що в свою чергу розкриває діапазон світогляду, мислення, трудових процесів, роду діяльності, способу побуту, знарядь праці та інших форм життєдіяльності носіїв цієї мови. Відображення навколишнього середовища, природних явищ і самої багатющої у даному випадку карпатської природи, багатий зміст діяльності народу визначає і багатство його мови.

Перші спроби лексикографічної роботи на Підкарпатті досить запізнili порівняно з граматиками і пояснюються багатьма факторами, які зводяться до загальних потреб суспільної діяльності людей – духовної, інтелектуальної, фізичної, творчої. Звідси і визначаються типи словників: перекладні, тлумачні, етимологічні, порівняльні, спеціальні: юридичні, медичні, філософські, поетичні, морально-етичні, природознавчих термінів, фразеологічних та ін. Найдавніші лексикографічні праці появилися на початку ХІХ століття і пов'язані з іменами **П.Медвецького** та **М.Лучкая**. Та, на жаль, матеріали, зібрані П.Медвецьким та М.Лучкаєм до нас дійшли тільки в рукописному вигляді. На початку 1840 року піп П.Медвецький із с.Ботар (нині Братове Виноградівського району) подав консисторії проспект словника для читання літургійних книг. М.Лучкая цей проспект не задовільнив і він сам розпочинає його писати під назвою «Роздуми про укладання та видання товариством священиків Мукачівської єпархії русько-латинсько-угорсько-німецького словника на основі священних та літургійних книг».⁸⁹

На Закарпатті М.Лучкай пропонував «видати руський словник і всяка розумна людина не буде заперечувати, що такий словник повинен охопити всю руську мову, тобто не лише літургійну, але також і народну, бо священик повинен не лише розуміти старослов'янську мову, але й спілкуватися, до того ж уміти тлумачити свої думки і донести науку до розуміння народу».⁹⁰ М.Лучкай відзначав, що в народі живе багато оригінальних слів, не зафіксованих словниками, отже основне завдання бачив у тому, щоб скерувати духовенство на збирання «провінціальних слів і ідіом, зокрема в галузі тваринницькій та мінералогії, з'ясувати їх значення у народі, досліджувати промислові та домашні знаряддя, що звичайно використовуються на сільськогосподарських роботах».⁹¹ Як бачимо, це мав бути діалектний словник

⁸⁹ Оригінал словника зберігається у бібліотеці Ужгородського НУ у перекладі Ю.М.Сака.

⁹⁰ Там само. – С.2–4.

⁹¹ Там само. – С.4.

Закарпаття, до якого увійшли б церковно-слов'янські слова. Лучкай не тільки підготував проспект, але й почав укладати словник. З цього приводу він писав: «Я... дещо розпочав робити, результатом чого є укладені мною картки на букву А і частково на букву Б. Та несприятливі умови життя перешкодили мені у продовженні цієї праці.⁹² Він закликав усіх взятися за роботу і підготувати працю, яка б дорівнювала «шедевр Рафаеля».⁹³

І.І.Срезневський, ознайомившись з рукописом словника, писав: «Он еще не издан и тем не менее становится все большею необходимостью по мере того, как молодые члены духовенства русинского отстают понемногу от языка народного вследствие влияния учения и иноязычного образования и, чувствуя это, стараются поддержать в себе наукой ими утраченное умение владеть языком родины».⁹⁴

Першим друкованим словником на Угорській Русі в половині ХІХ століття можна вважати «Словарь к первому тому собрания «Русских проповедей», составленный и напечатанный в Буда 1853 года **А.Радолинским**». Крім того, Радолинський захотів видати «Сравнительную грамматику по формах всех славянских наречий» і «Всеобщий словарь, содержащий в себе изъяснение русских слов, отчасти или совсем неизвестных в иных славянских наречиях». У Словнику переважала книжно-церковна лексика. До кожного слова додавалася граматична інформація.

Деякі лексикографічні намагання зробив **Кирил Сабов** у своїй граматиці російської літературної мови – «Грамматика письменнаго русскаго языка по образцу лучших авторов (Ужгород, 1865). До граматики додавався досить об'ємний російсько-угорський словник.

В 60-х роках ХІХ століття (1868) Общество св.Василія Великого задумало видати російсько-угорський словник. Найактивніші його члени розподілили між собою обов'язки, але такий спосіб не забезпечував ефективного результату. Тому керівництво Общества доручило **О.Митраку** самому взятися за роботу над словником. Перший том його вийшов у 1881 році авторським накладом. Автор спирався в основному на тогочасну книжну російську мову з деякою домішкою розмовної мови русинів (близько 30000 слів). Словник був високо оцінений спеціалістами. Вони відзначали, що «словарь Олександра Митрака соперничает со всеми, даже чужестранными, сего рода изданиями».⁹⁵ Але словник О.Митрака не вписався в інтереси угорських правлячих кіл, які не тільки не допустили його до конкурсу, але й наступну його працю «Малярсько-руський словарь» заборонили друкувати. Тому рукопис пролежав аж доки акціонерне товариство «Унію» не видало його аж у 1922 році.

⁹² Там само.

⁹³ Там само. – С.5.

⁹⁴ Срезневский И.И. Русь Угорская // Вести имп. Рус. Геогр. Об-ва. – Спб, 1852. Ч.4.– С.27.

⁹⁵ Листок, 1893, №36. – С.65.

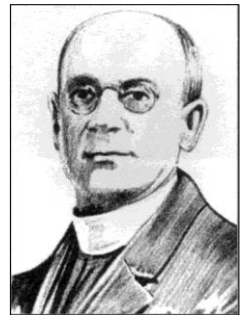
У цей же час побачив світ «Русько-мадярський словарь» Ласлова Чопея з коротенькою граматикою до нього. Словник вийшов на державні кошти в Будапешті в 1883 році. Л.Чопей говорить, що його словник є відгуком на оголошений Угорською Академією наук конкурс на складання русинсько-мадярського словника. Про мету і характер свого словника автор пише так: «Держав ем ся трьох пунктів: 1. змагав ем ся колько лем мож, много руских слов зобрати; 2. брати слова из церковного языка, котрі щоденное уживаня мають; 3. даколько российских слов».⁹⁶

Чопей Ласло

Друга мета Ласлова Чопея була така: «Сесь словарь лем продовжіня пережих трудов и має задачив полегшити нашим русинам навчитися по мадярськи».⁹⁷ Прикре враження на Б.Грінченка зробило закінчення вступного слова, де пишеться: «Руський народ любить свою віру, но любить и Мадярську краину и мадяров, и дуже ся радує, кедь и його сыны знають по мадярськи».⁹⁸ Така патетична декларація Л.Чопея в часи асиміляції русинського населення австро-угорськими монархічними колами перебувала у різкому протиріччі з реальною дійсністю і звучала надто дисгармонійно. Усе це дало привід патріотично налаштованим землякам звинуватити Чопея у зраді. Поет-будитель О.Павлович відгукнувся на словник Ласлова Чопея віршем під назвою «Василь роду змінил, рускій букварь осквернил». За цей словник Л.Чопей одержав державну премію імені Фейкешгазія.

Представляє науковий і пізнавальний інтерес чотири-мовний словник священника Пряшівської єпархії **Емілія Кубека** «Старославянській-угорській-руській-німецькій словарь к священному писанію» (1906), пронизаний ідеєю єдиного придатного для всіх східних слов'ян (росіян, українців, русинів). Автор говорить: «... то могу примітити, что предки наши от древних времен не только иміли образованный язык, но сей и между тяжкими обстоятельствами, напротив жестоких преслідованній усовершивати и воздержати знали и хотіли».⁹⁹

Кубек Емілії

Видавці наголошують, що в ньому тлумачиться більш, ніж 5500 слів. А якщо врахувати і наведені в багатьох випадках синоніми, то кількість слів досягне чи не тридцять тисяч. Разом з тим автор скромно іменує своє дітище

⁹⁶ Русько-мадярський словарь, написав Ласлов Чопей, Будапешт, 1883. – С.XLIV.

⁹⁷ Там само.

⁹⁸ Там само.

⁹⁹ Старославянській-угорській, рускій, німецькій словарь к священному писанію. Составлен Емілієм А.Кубеком, приходским священником в с.Снакові, Єпархія Пряшевска. – 1906. – С.IX.

«словарцем». Принцип побудови словника алфавітно-гніздовий. Словникові статті у лексико-семантичному плані розроблено порівняно добре, в деяких моментах знаходимо важливі морфологічні інформації. Ось як розкривається зміст статті «слово», «словеса»: для розкриття змісту старослов'янської лексеми подаються російські відповідники: *слово, бесіда, розум, мысль, понятіє...*¹⁰⁰ Майже в кожній словниковій статті подаються і стійкі словосполучення та фразеологізми. Наприклад: *Негодовати (-ваніє)* – тяжкое сердце иміти, прогніватися.¹⁰¹ У статті *Слід* – ступляй, шаг, знак – для передачі вислову *в слід кого ити* пропонується *за даким ити*.¹⁰² Привертають увагу включені до російського реєстру численні слова і вирази народно-розмовної мови, наприклад: *тарканистый, шиковный, (с.94), шмаритися (с.156), притрафитися (с.267)*.

У 1919 році виходить невеликий «Мадярско-руській словарь» **Н.Бескида** (Пряшів), у якому в перекладній частині даються тільки слова російської літературної мови. Основа цього словника була закладена в 1890–1891 роках членами кружка св.Анастасія. Це був час посиленої мадяризації, і молода інтелігенція, яка народилася після «часу Добрянського» (1848–1849), «Руської країни» і все русинське жорстоко придушувалося. Тому Словник не був допущений до друку. Тільки після включення Підкарпаття до складу Чехословацької республіки рукопис був віднайдений і з допомогою **Юсифа Хром'яка**, викладача Пряшівської препарандії, у червні 1919 року словник з'явився на світ. Словником охоплено 15000 слів. По типу і структурі це звичайний перекладний словник із мадярської мови на російську з рідкими елементами морфології (зміна слів по особам: **ad** – дать, дам, даш, дасть, дадим, дадите, дадут; отдасть, отдаю, отдаешь; назвать, назову, назовешь; петь, пою, поешь, поют.

Бескид Микола

Надто суперечливо просувався процес мовної нормотворчості, зокрема термінологічної кодифікації у такій важливій для практичного життя галузі, як правознавство. Були спроби видати тлумачні словники, зокрема «Мадярсько-руський правничий термінологічний словарь **Е.Торонського** (Ужгород, 1925–1927) та «Мадярско-руській юридический термінологический словарь **К.Мачика і Емельянова** (Кошіце, 1928). Незважаючи на те, що автори цих словників були «віце-президентами Кошицької судової табули», матеріальну підтримку як першого, так і другого словника здійснено тодішнім міністерством шкільництва, виявилось, що поява їх була нічим іншим, як боротьбою амбіцій і конкуруючих поглядів на майбутній розвиток дер-

¹⁰⁰ Там само. - С.266.

¹⁰¹ Там само. – С.143.

¹⁰² Там само. – С.267.

жавних форм життя і культури, а не науковий пошук упорядкування юридичної термінології, щоб забути про ходячу фразу: «У нас стільки діалектів, скільки адвокатських канцелярій». Якщо порівняти вищезазначені словники, то кращим до подальшої цілеспрямованої кодифікаційної роботи у галузі юридичної термінології був словник Е.Торонського.

Коли Підкарпатська Русь стала федеративною частиною Чехословаччини і офіційною мовою стала руська мова, інтелігенція прийшла до думки унормувати літературну мову на основу найхарактерніших для всього краю говорів. Цей курс підтримувала і чеська влада, але комуністи вмішалися в цей процес і почали свою газету «Правда» друкувати по-українськи. На цей момент виходить «Мадярсько-русский словарь» **Е.Бокшая, Ю.Ревая, М.Брашайка**. Його завдання зводилося до того, щоб через угорську мову наблизити русинську мову до української. Але словник не міг стати нормативним, оскільки не було єдиного правопису: не дотримано подвоєння Н, всюди вживалось закінчення -ЬЙ, а не -ИЙ, префікс ВЬ-, а не ВИ-, сполучник ЧТО, а не ЩО, суфікс -СК-, а не -СЬК- та ін.

Оригінальною працею у русинській лексикографії є «Русинсько-мадярський словарь глаголув» **Антонія Годинки**. У вступі до словника А.Годинка висловив багато цікавих думок, серед яких головними є такі:

1. «Литературный язык извон не мож тым способом, же ид словам простонародного говора и бесіды примісят ся слова и выразы чужого языка, хоть бы який рудный, не мож. Сесе значило бы хыблящі выразы, – духовні дірки – заплатками позатыкати».¹⁰³

2. «Язык литературный усягды даровиті писателі розвили из простонародного так, же яли на одном наричіи писати».¹⁰⁴

3. А.Годинка дає відповідь на такі дві питання: чи маємо свою мову і чи потрібно складати його словник. Він пише: «У моєм маленькум писемци у розвивані пудкарпаторусинського нашого писменства обширше говорю о тум, якими способами усиловалися изнести у нас литературный язык и ци маеме го, ци ніт». А відносно словника він однозначно каже, що «треба справити словарь простонародної бесіды, обысьме знали цілий состав простонародного словного сокровища».¹⁰⁵

«Глаголицю А.Годинки можемо вважати повноцінним як з боку кількості слів, так і з сферою їх вживання, бо він, «наскільки лиш возмут», зібрав «тоты слова, котрыми наші люде уживают у бесіди, у приказах, пригварьках, співанках, ладканях и колядках. Далє м перебрал такі письма, у

¹⁰³ Антоній Годинка. Русинсько-мадярський словарь глаголув. Глаголица. Собрав, упорядив и передословіє написав Тоній Романув. А выдати выдал п.Юлій Фелдешій книговыдаватель в Ужгороді. 1922. – С.3.

¹⁰⁴ Там само. – С.3.

¹⁰⁵ Там само. – С.5.

котрых нашого народа бесіду пописану єм находив и то уд Спиша до Марамороша».¹⁰⁶ Відносно правопису Годинка дотримувався етимологічного правопису, запобігав «втопитися у фонетиці», хотів звести до єдиного правопису усю писемну продукцію.

Велику довголітню роботу провів І.Панькевич по підготовці діалектичного підкарпатурського словника. Для полегшення праці він склав «Програму збирання словарного матеріала до обласного карпато-руського словаря». З 1921 року понад 40 років працював над словником, зібрав картотеку з 120 тисяч слів, але встиг опрацювати тільки 10000 слів (букви А, Б і частину В). Збирацьку роботу програмував по тематичних лексичних групах: мисливство, ковальство, лісоводство, ткацтво, кожухарство, городництво, чоботарство, засоби комунікації, дикі і домашні тварини, птахи, народне право, державне право, одяга, хатня робота, дворова робота, харчування, людське тіло та ін. За три місяці до смерті у листі до Й.Дзєндзелівського 2 грудня 1967 року жалівся на неможливість закінчити своє дітище: «Я взяв-ся переписовати начисто обласний словник і допіру сиджу при Б, пересічно

¹⁰⁶ Там само. – С.4.

денно опрацьовуючи 50 гасел іноді на цілий день 100. І це мене дуже нервує, бо не буде тривати рік з половиною найменше. Я знов стану рабом словника, а інші роботи стануть. А мушу це робити, бо 70-ка це цемент».

Після смерті Панькевича матеріали до словника були передані в Чехословацько-радянський інститут Чехословацької академії наук, де кілька літер було опрацьовано співробітниками цього інституту Орестом Зілінським (букви Г, Е, И, Ф-Ц, Щ, Ю) та Андрієм Куримським (букви Д, К, Ч, Ш, Я). Але з часом чеський інститут втратив інтерес до цієї праці, зняв фінансування, а оброблені матеріали загадково зникли. Спробу відновити роботу над словником І.Панькевича зробив русинський лексикограф Микола Грицак, але і він встиг опрацьовати тільки букви А-Б. І на цьому підготовка до видання цього надзвичайно цінного словника припинилась. Є інформація, що донька І.Панькевича залишки словника батька передала для збереження в Музей чеської літератури в Страговому монастирі в Празі.

МИКОЛА ГРИЦАК (18.XII.1908 – 7.IV.1979)

Кожному русинові – по слову.

В.Фединишинець

Перед читачами людина, доля якої склалася не для себе, не для свого благополуччя, заслуженої слави і насолоди від успіхів багаторічної, 50-річної діяльності по складанню унікального як за змістом, так і кількістю лексичних одиниць і фраз словника русинських (українських) діалектів, а для інших, не завжди чистоплотних співпрацівників, що незаслужено користувалися здобутками чесного від природи науковця. Але все по порядку.

Грицак Микола

Народився Микола Грицак у віддаленому гірському селі Луг-Росішка Рахівського району. По закінченні Ужгородської греко-католицької вчительської семінарії (1926–1930) вчителював у початкових та горожанських школах Підкарпатської Русі до 1944 року. Наприкінці Другої світової війни був призначений завідувачем відділу народної освіти в Рахові (1944–1955), у цей же час закінчив філологічний факультет Ужгородського державного університету (1946–1951). У 1955–1962 роках працював директором школи с.Солотвино, а з 1962 року по 1976 рік викладав на філологічному факультеті Ужгородського державного університету.

Протягом усього свого життя М.Грицак збирав лексичний матеріал для словника русинських діалектів Закарпаття. Ще до Другої світової війни зібрав 60 тисяч слів, узятих з народних пісень, афоризмів, прислів'їв та прозових текстів. Перший варіант словника включав також власні імена. Хоча ма-

теріал словника охоплював увесь ареал Підкарпатської Русі, більшість його була зібрана в гуцульських селах Мараморощини, які М.Грицак знав найкраще. У часи Другої світової війни, за угорського правління, науковець зробив дві копії словника і закопав їх у землю на випадок обшуку домівки угорськими жандармами. У землі пролежав цей скарб до 1944 року.

Після війни М.Грицак продовжив роботу, ним було записано 250 тисяч слів і до них 60 тис. карточок з уривками народних пісень, 15 тис. прислів'їв та приказок, 300 народних пісень, всього 3416 сторінок. Яке мовне багатство винайдено вченим без наукових титулів у простій народній селянській масі краю! Двісті п'ятдесят тисяч – це одна з найвелетенніших лексикографічних праць, яка аналогів немає. У М.Грицака виник сміливий, але корисний науковий задум: об'єднати невиданий словник І.Панькевича на 130 тис. слів із своїм словником і видати під двома прізвищами **М.Грицака та І.Панькевича** під назвою «Словник українських говорів Закарпаття: 300 тис. реєстрових слів». У 1966 році один том (А та частина літери Б) був підготовлений до друку. За підрахунками професора Й.Дзензелівського словник М.Грицака та І.Панькевича повинен був нараховувати понад 30 тисяч машинописних аркушів! Але остаточний задум так і не було здійснено з різних об'єктивних і необ'єктивних причин. Доброзичливі вчені вважають, уже той перший том Словника М.Грицака і Панькевича дорівнює докторській дисертації.

Скромний учитель у минулому, потім – ще скромніший університетський асистент чи просто викладач, він прожив звичайне людське життя, якщо вимірювати роками, відрізком у сімдесят з лишком літ, і – незвичайне, якщо вимірювати пережите зробленим, результатом отого безрозмірного, наповненого невичерпними творчими потенціями життя.

Реальність така: по смерті Словник Грицака (так його названо умовно) закуплений Інститутом мовознавства Академії наук України і тепер знаходиться у Києві. Між іншим, сам автор ще за свого життя вів переговори з цим закладом, коли переконався, що в Ужгороді до його праці ставляться з холодком і реальної можливості видання не передбачається. Чи не ховаються за цим холодком до Грицакового Словника так звані «наукові розходження» чи у більшій мірі проста людська заздрість? Така іронія долі.

Упродовж десяти років після смерті М.Грицака рукописом Словника ніхто не цікавився. Тривогу забили тільки тоді, коли київський публіцист Сергій Плачинда 6 серпня 1987 року надрукував у «Літературній Україні» нарис «Подвижник» (з підзаголовком «Як Микола Грицак віднаходив скарби»). На цю публікацію вивів Сергія Плачинду русинський літератор Володимир Фединишинець, який близько знався з М.Грицаком і співпрацював з ним.

Помирав гуцульський геній у себе на батьківщині, при повній свідомості. Помирав, шкодуючи, що не завершив працю, якій присвятив усе своє життя. У ці хвилини лежала так само паралізована його дружина, чешка за

національністю – Марія Станіславівна, яка так і не встигла натішитися ним, бо все життя він горів Словником, марив ним і на смертному одрі. Багато літ мешкав в Ужгороді, де віддав багато зусиль улюбленій справі, щиро допомагав студентам, аспірантам, майбутнім кандидатам наук (а сам залишився тільки рядовим учителем), а його вірна дружина тримала обійстя в Росішці. Помирав гуцульський невизнаний «академік», що віддав своє життя рідному краю. Треба сподіватись, що це життя закономірно перетвориться в легенди. А легенди – це кроки до вічності.

*Пам'яті видатного закарпатського
лексикографа М.А.Грицака.*

Він явився мені зі своїми словами.
Одні привів за руку,
Інші ступали гуртом самі.
Одні були в голові його,
Інші на кінчику олівця.
Одні ховалися по кишнях,
Інші сиділи у пазусі.
Але всі чіплялися до нього,
Немов реп'яхи до гуні.
Слова... Слова... Слова...
Він явився мені зі своїми словами
І сказав (аж відлуння на край увесь):
– Нате вам, діти! Нате вам, браття!

Тут – мільйон! Це не менше й не більше,
Ніж у сусідів, ніж будь-хто на світі має!
Нате вам – мільйон! Тут рівненько відміряно.
Значить кожному по слову буде...
І кожному ж слово гарне,
І кожному ж слово чисте.
І кожному ж слово щире
Аби однаково думали,
Коли порозумітися тяжко,
Зговоритися важко...
Він явився мені зі своїми словами! –
Наш мільйонер – Микола Грицак, Андрійович, –
Він ступав на п'єдестал золотий,
Викладений з рідних слів.

В.Фединишинець

ОНОМАСТИКА – ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ ФАКТОР НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОІДЕНТИФІКАЦІЇ КАРПАТСЬКИХ РУСИНІВ

При визначенні національного обличчя людина не може залишати поза увагою такий елемент понятійного апарату, як ономастика. Хоча вона відноситься до лінгвістичної науки, але поряд з цим вона відіграє надзвичайно важливе історико-етнографічне навантаження. Кожен онім є супутником людської історії, правдивий свідок змін, що відбувалися в житті людей, народів на певному історичному етапі. Кожна власна назва містить інформацію про особливості іменованого об'єкту, про історичну епоху, в якій виникла назва і сам народ, який поіменував і самого себе, і об'єкти навколишнього світу.

Власні імена і прізвища виникли давно в процесі життєдіяльності людини. Вони відрізняються від загальних назв, оскільки належать конкретній особі. Важливість вивчення онімів як історичного джерела відзначили історики ще доісторичних часів, а також лінгвісти, які цікавились теперішнім розміщенням і переселенням народів у давній Європі і займаються пошуком прабатьківщини слов'ян. Зважаючи на те, що найбільш архаїчними є назви рік, науковці звернули на них особливу увагу.

В історичній науці ономастика вважається спеціальною дисципліною, яка визнає оніми як історичне джерело. В розмаїтті прізвищ, імен відбилася соціальна, економічна і політична структура населення краю, природні умови життя, весь світ, що оточував людину. Кожна власна назва народжувалася в певний час. У процесі тривалого використання назви часто змінювалася форма вимови і внаслідок цього назва набувала нового вигляду. Тривалість життя власних імен різна. В одних випадках вона налічує роки або десятиліття, в інших – тисячоліття. Всім добре відомі «вічні» міста: Афіни, Александрія, Рим, Самарканд, Царград, Ужгород, Київ, Новгород...

З іншого боку, є міста, назви яких відомі в наш час тільки за історичними джерелами: Вавілон, Галія, Іберія, Іллірія, Дакія, Константинополь...

Модерний світ наносить велику шкоду, коли з різних причин, мотивовано і невмотивовано, історично виправдано і невиправдано, а найбільше з політичних міркувань, міняються власні імена, назви вулиць, сіл, міст, пам'ятних місць, історичних об'єктів. Але зі зміною назв міняється історія. Ці процеси найчастіше відбувалися в такі моменти, коли нова влада, що прийшла на зміну старій масово міняла назви вулиць, сіл, міст. Разом з тим випускаються нові карти адміністративних територій, країв, областей з новими назвами. Ці карти уже не відбивають попередньої давньої історії. (Барбово – Бородівка, Форнош – Ліскове, Дерцен – Дрисино, Серне – Рівне,

Шаркадь – Горбок, Лалово – Лалове, Станово – Станове, Севлюш – Виноградове ...).

Цей процес посилюється виникненням великої кількості нових назв вулиць, площ, майданчиків, не пов'язаних з історією.

Виникає думка: для тваринного і рослинного світу запроваджена пам'ятна книга під назвою «Червона книга», для записів тих зразків рослин і тварин, які на грані зникнення. Чи не варто би розпочати заснування книги пам'яті під назвою «Книга вічної доброї пам'яті», куди вносити імена і прізвища тих історичних осіб, які залишили за собою видимий слід в історії свого народу і рідної землі і могли би стати зразками для нинішнього і наступних поколінь.

Ономастика за свою сутністю є синтетичною дисципліною, яка узагальнює дослідження і джерельну базу широкого кола природничих та гуманітарних наук – географії, антропонімії, міфології, геології, історії, лінгвістики, а також джерелознавства.

Місто Катеринослав – місто, засноване в 1777 р. царицею Катериною II перейменоване на Дніпропетровськ, у наші часи – Дніпро.

Місто Житомир засновано в 1770 році під іменем Житомира, радника київських князів Діра і Аскольда, який після їх убивства не захотів служити Олегові (убивцеві братів Рюриковичів) і побудував нове місто під своїм іменем Житомир.

Єлизаветград – за наказом імператриці Єлизавети Петрівни побудована фортеця св.Єлизавети, яка з часом стала адміністративним центром Нової Сербії з назвою Єлизаветград – перейменованій у Кіров – Кіровоград – Кропивницький.

Львів в XIII столітті названо на честь сина галицького князя Данила Галицького Лева.

Вузька протока між Атлантичним і Тихим океанами відкрита морською експедицією під командуванням Фернанда Магеллана і названа «Протокою Магеллана».

Між Гренландією і Північною Америкою пролив названий іменем мореплавець Денисова «Денисов пролив».

Англійський дослідник морів Уільям Баффін здійснив п'ять експедицій в Арктику і описав море та прибережну землю своїми іменами «море Баффіна» і «Баффінова Земля».

Пригадаймо собі, як власні імена використовуються у точних науках – математиці, фізиці, хімії: біном Ньютона, теорема Піфагора, закон Бойля-Маріотта, таблиця елементів Менделєєва та ін.

Для справжнього розуміння онімів необхідно добре вивчити спосіб життя народу, світосприймання, господарську діяльність, перипетії історичних подій, екологічні і соціальні відносини в тих людських спільнотах, в яких у свій час народилися власні назви. В цьому відношенні показовим і

характерним є Закарпаття, де представники окремих національностей закрипили за собою власні імена відповідно до свого антропоніма: Петро Німець, Іван Румун, Михайло Роман, Віра Мадяр-Новак, Наталія Мадяр, Іван Русин, Олександр Русняк, Василь Руснак, Михайло Русинко. Прізвища «Русин» і подібні надзвичайно поширені на Закарпатті.¹⁰⁷ Тільки в одному Свалявському районі під час перепису виявлено біля трьох тисяч осіб з прізвищем Русин. І це не випадково. У давні, ще австро-угорські часи молоді хлопці-рекрути при призові на військову службу чи в інших життєвих випадках, коли питали їх хто вони (маючи на увазі «яке твоє прізвище?») відповідали: «Я Русин», і їх записували «Русин» (Іван, Василь, Миша, Юрко та ін.).

На Закарпатті у деяких випадках до імен прославлених особистостей із галузі науки, культури, мистецтва при оцінці їх діяльності часто застосовують до них імена (прізвища) із антики і міфології. Наприклад, єпископ Мукачівської єпархії Андрій Бачинський – русинський Апостол, будитель О.Павлович – русинський Мойсей, філософ Василь Довгович – русинський Сократ, байкар Іван Сільвай – русинський Езоп, директор Мукачівської музичної школи, майстер по виготовленню скрипок названий русинським Страдіварі.

Історія з бігом часу вносить великі зміни як в повсякденному житті людської спільноти, в політиці, культурі, мистецтві, так і в навколишньому природному середовищі. Часом в позитивному плані, а часом і в негативному. В позитивному – коли завдяки науково-технічному прогресу зникають старі і появляються нові досконаліші знаряддя праці і виробництв, нові засоби пересування від звичайного воза до швидких автомобілів, замість мрії про ковдри-літаки вже заповнили атмосферу реальні надшвидкі літаки та космічні станції-лабораторії і багато чого іншого. З негативного боку, через людську недбалість забруднюються водні ресурси, скорочується водний басейн земної кулі, зникають малі річки, озера, водойми, нищівно вирубуються ліси, що вкрай негативно відбивається на екології планети, на непередбаченості природних катаклізмів, зміни погоди, зміни клімату, потеплення атмосфери та ін.

І все, що колись було і складало матеріальну і духовну цінність, зберігається чи то в людській пам'яті, чи то в музейних, архівних, бібліотечних сховищах. І все це потрібно і надалі оберігати.

Як приємно згадувати, коли ідеш полем, а воно має зовсім інший вигляд. Тут було колись урочище «Ліщана», яка давала плоди лісових горішків на всю околицю. Або землеробський масив «Копань», велика територія, яку давні люди звільнили від чагарників і суцільних лісів та перетворили її в

¹⁰⁷ Цікаво, що на Україні немає прізвищ Русин, хоч історики однозначно говорять, що в давнину Україну заселяли русини.

родючу землю. Тепер на цій землі панують бур'яни. «Романовець» – колишній величезний лісовий масив букових і дубових лісів, тепер на цьому масиві дощі ерозією руйнують поля, зносять кудись у моря родючий ґрунт, залишаючи за собою засохлі, безводні яруги. А нарцисове поле ще до сьогодні наповняє нашу уяву білосніжним видовищем квітневого цвітіння і дарує околиці благовонні пахощі для насолоди людям. А річка «Бабичка», завжди повноводна, з чистою як сльоза водою і наповненою безліччю різноманітної риби, живе лише в пам'яті і наповненому жалем у серці тих, хто бачив цю річку і користувався її благами.¹⁰⁸

Як бачимо, ономастика, топоніміка, антропоніміка, гідроніміка залишаються для нас своєрідним і надійним історичним джерелом, бо в них закодована широчайша інформація про минуле людського суспільства і нашого Карпатського краю зокрема.

Прослідковуючи тривалу історію Карпатського краю різні вчені-історики по-різному називали теперішнє Закарпаття. З одного боку, виходячи із соціального стану краю русинську землю називали «безіменною землею», «забутою землею», «Африкою в центрі Європи» та ін., з іншого боку, відповідно до перебування Закарпаття в складі різних держав, воно називалось і Угорською Руссю, і Підкарпатською Руссю, і Підкарпаттям (Kárpátalja), і «Верховина» (Felvidék), і Руська крайна, і Карпатською Україною, і Закарпатською Україною.

Історик Степан Пап вважає, що до 896 року (до захоплення краю мадярами) в літописних документах тут була «Marchia Ruthenorum» на чолі з «Dux Ruthenorum» (вождь русинів). Оскільки до цієї землі входили території Нирьщина – середнє і нижнє Потисся з усіма притоками Тиси аж до її гирла; ціла Трансільванія, Банат (Румунія). Пряшівщина (від Карпат до Попрада) – цю первісну територію русинів, Закарпаття, слід називати «Історичним Закарпаттям». Волею історії ця земля змадяризована, румунізована, словакізована, українізована. Але топонімічні назви, власні імена і прізвища, східний обряд релігії (руська віра), археологічні скарби, давня лексика русинської народної мови доводять належність первісної русинської спільноти населення до цих територій – Історичного Закарпаття.

Тут з давніх часів збереглися топонімічні назви з коренем РУС- (руський, а не русский): Руська Долина, Руська Кучава, Руська Моска, Руські Ворота, Руські Геївці, Руські Комарівці, Руське, Руське Поле, Руський Верх, Руський Мочар (Закарпаття), Рава Руська (Львівська обл.), Руський Керестур (Воєводіна), Устьє Руське (Лемковина), Руски (Словаччина).

¹⁰⁸ Ці картини минулого, як характерні для всього краю, взяті з кн. М.Алмашій, Ромочевиця. Історико-етнографічний нарис. – Ужгород, 1999. – С.92–107.

В історичній науці, зокрема в археології, для Історичного Закарпаття вживається й інший термін – Верхнє Потисся. Це – північно-східна частина Карпатського басейну, куди зараховується Східнославацький край, північна частина Саболч-Сатмарської області Угорщини та Бая-Марська область Румунії¹⁰⁹.

Висновки

Русинська літературна мова (нині офіційно не визнана) постала на ґрунті живої народної, розмовної мови, і з цього цілющого джерела вона й далі поповнюється. Тут розмовні елементи найперше проникли до церковно-слов'янської мови, до книг церковного богослужіння, а потім поступово, через народну творчість знаходили своє місце в літературних творах та науковій літературі.

У підкарпаторусинському мовному ареалі на протязі всієї історії цього краю спостерігалися свої автентичні тенденції (як позитивні, так і негативні). Створити на Підкарпаттю окрему унормовану в повному розумінні слова літературну мову ніколи не було можливим. На заваді були: брак політичних прав русинів, відсутність власних наукових центрів, вищої школи (університету), недостатня кількість науково-мовознавчої інтелігенції, брак національної свідомості у значній частині інтелігенції, наявність ренегатства частини греко-католицьких священників, що підсилювало шовіністичну політику угорської влади, наявність ситуації полілінгвізма в питаннях створення літературної мови, відсутність кодифікаційних граматики та ін. В цьому процесі не було для русинів «зеленої дороги», належної еволюції.

Та все ж мала за обсягом підкарпаторуська література завжди жила під знаком усвідомлених (і неусвідомлених) спроб по витворенню власної літературної мови, про це свідчить наявність вищеназваних букварів, граматики, словників.

¹⁰⁹ Е.Балагурі, С.Пеняк. Закарпаття – земля слов'янська. – Ужгород, 1976. – С.71.

VIII. КУЛЬТУРА – ДУША НАРОДУ

Культура в широкому смислі слова – все, що створено і створюється людством, від знарядь праці до предметів домашнього ужитку, від навичок, звичаїв, самого способу життя людей до науки і мистецтва, релігії, моралі і філософії. Це – величезна драбина, по якій далекі русинські предки піднімалися від первісної людини (*homo sapiens*) до сьогодення. Культура – це нерозривний і послідовний процес, протягом якого людство вдосконалює себе духовно, хоч важко, але пристрасно, у смутку і в радості, в успіхах і невдачах. Культура вічно живе, дихає, наповнюється новим змістом, одягається в специфічні форми, вдосконалюється і разом з тим вдосконалює нас. Ця теза в повній мірі стосується і карпатських русинів, які паралельно із людством світу ішли від далекої давнини до сьогоденної цивілізації. Русини, таким чином, нарівні з іншими народами являються творцями загальнолюдської культури і рівночасно творцями своєї автентичної культури.

Говорячи про ці речі, ми бачимо свою задачу в тому, щоб показати на конкретних живих прикладах, що незважаючи на свою багатогранність і деякі національні відмінності, культура в масштабах світу єдина, подібна і розвивається по загальних законах. Сьогоднішня наука має достатньо прикладів, коли культура багатьох народів на різних периметрах історичного часу має багато спільних рис. Тому у цьому контексті не є дивним чи незрозумілим той факт, що культура карпатських русинів має багато як спільних, так і відмінних рис порівняно з культурами інших слов'янських народів, особливо східнослов'янських. Але близькість чи деяка подібність не є тотожністю. У наступних розділах ми побачимо і переконаємось, що русинська культура має свої автентичні особливості, відмінні від інших східнослов'янських культур. Ця думка має велике значення у тих випадках, коли одна нація, панівна, принижує культуру залежної, підлеглої нації (національної меншини, народності, етнічної групи). Русини чи не найкраще розуміють цю ситуацію, бо пережили протягом віків духовне гноблення багатьох державно-політичних та ідеологічних впливів.

Русинська модель культури Закарпаття складалася тисячоліттями і сьогодні не підлягає сумніву в її історичній реальності. «Вона мала свою специфіку, відрізнялась від культури Наддніпрянщини чи Полісся, але ж у тому її цінність, що вона не подібна на інші регіональні моделі...»¹¹⁰

Література як людинознавча галузь творчості стала джерелом духовності народу, виразником світогляду, визначником культурного рівня русинського народу. Не можна з одним шаблоном підходити до історії і літератури

¹¹⁰ Олекса Мишанич. Від підкарпатських русинів до закарпатських українців. Історико-літературний нарис. – Ужгород, 1991. – С.6.

Закарпаття й інших регіонів України. Цю здорову думку у свій час підтримав вчений УжНУ О.Мишанич. Він заявляв: «Головною проблемою для карпатських русинів впродовж віків була проблема збереження своєї національної ідентичності, виживання русинського етносу, врятування себе від розчинення в чужому морі. Ця проблема ставилась поряд із захистом соціальних і політичних прав, свого природного права на національну самоідентифікацію, відігравала першочергову роль, бо зачіпала і сферу духовності, **існування підкарпатських русинів як народу.**¹¹¹

Культура включає в себе два компоненти: матеріальну і духовну культуру. Учені вважають, що матеріальна культура є основою і джерелом для розвитку духовної культури. Будучи залежною від матеріальних умов, духовна культура розвивається паралельно з матеріальною, але від цього вона не втрачає своєї самостійності, багатогранності і специфіки. Загальною ознакою, що культура – душа народу. Немає культури – немає душі. Немає душі – немає народу.

Освівши в далеку давнину в благодатній Тисо-Дунайській долині, створивши першоелементи духовної культури (звичаї, обряди, традиції), опанувавши першими знаннями про природу і її явища як здобуток народної дидактики, створивши твори усної народної творчості, вірування та зразки матеріальної культури (народна архітектура, зручні знаряддя праці, ремесла, саморобні засоби пересування, одяг, їжа та ін.), карпатські русини сформували своєрідне власне культурне середовище, а життєвий прагматизм колективної праці переростав у самоусвідомлення своєї історичної долі і народної єдності, себе як людської спільноти. Чи дано комусь право руйнувати сформовану по своєму способу і подобі протягом багатьох віків народну культуру?

Розвиток культури карпатських русинів від найдавніших часів визначився значною мірою і геополітичним становищем краю на кордоні Центральної, Східної та Південно-Східної Європи, що кваліфікується як культура контактної лінії, точки перетину як слов'янських, так і не слов'янських культур. «Еще на заре истории Закарпатье было местом, где встречались разные влияния», – зазначає В.Пронін.¹¹² Свою позицію він пояснює так: «Славянские племена, которые еще в доисторическую эпоху находились на Закарпатье, были непрерывно в соприкосновении с целым и длинным рядом других племен и народов. Влияние одних на других было обоюдное».¹¹³

Говорячи про те, що «Закарпатье было как бы мостом между Востоком и Западом, а также Севером и Югом» та «было резервуаром, где встречались различные течения», разом з тим о.Пронін відмічає й іншу сторону ге-

¹¹¹ Олекса Мишанич. Названа праця. – С.6.

¹¹² Василий Пронин, История православной церкви на Закарпатье. – Мукачевский монастырь, 2005. – С.38.

¹¹³ Там само, – С.38.

ополітичного становища історичного Закарпаття: «Но ...как это не парадоксально, оно было как бы изолировано от окружающего света и поэтому сохранило многие древние обычаи, обряды и формы мышления».¹¹⁴ Це підтвердили археологи різних поколінь і довели, що у Верхньому Потиссі в епоху бронзи і міді предки-русини виробляли високохудожні твори ливарного мистецтва (жіночі фігурки, бронзові прикраси, браслети з геометричним орнаментом, шпильки, колечка), які за своїми художніми цінностями не поступалися відомим кавказьким та уральським колекціям металічних виробів.¹¹⁵ Не будемо удаватися в далеку давнину, тільки нагадаємо, що художньо-виробничі центри краю (Ново-Калинівський Виноградівського району та «Галиш-Ловачка» Мукачівського району) створювали власний культурний ареал. Територія Підкарпаття виявилася в прямому контакті з античною цивілізацією через пограниччя римських провінцій Dakii та Pannonii.

І ще ознака культурності людини, племені, народу. Історія кожного народу відбита в такому елементі духовної культури, як душевна культура (культура почуттів), іншими словами – психологічна структура душі народу. Уже на тій ранній стадії розвитку, про яку йде мова, у предків сучасних русинів зароджуються загальні поняття, що відносяться до душевного стану людини: радості, смутку, страху та моральної поведінки, розуміння добра і зла, моральних людських рис первісної ступені: доброчесність, добропорядність, які приводять людину до розуміння свого місця у суспільному житті. До цього треба додати, що рання стадія свідомого життя і світосприймання породила і таке поняття, як віра в краще, як прояв потреби досягти чогось у особистому і суспільному житті. Віра в цьому відношенні близька до поняття «ідея», яку треба реалізувати через діяльність, працю і вироблення продукту, по первісним поняттям «діла». Все це передавалось нащадкам із покоління в покоління і набувало нових якостей. Так, на нашу думку, закладалися основи психічного коду русинського народу, куди входять уже притаманні для нашого часу національний характер, спосіб мислення, світовідчуття, світосприймання, свідомість і самосвідомість, які формують національний тип особистості. Завдяки таким якостям людської особистості пращурі нинішніх русинів дуже легко сприймали християнську віру, бо у них уже самою природою були закладені в ті далекі часи в натуру кожного (в тіло і душу, серце і мозок) постулати християнства, які охоплюють поняття із коренем «благ-»: «благодать», «блаженство», «благочестіє», «благородний»¹¹⁶ і коренем «добро-»: добро, доброволіє, доброжеланіє, добродійство, доброта, добротвор,¹¹⁷ добрий.

¹¹⁴ В.Пронин. Названа праця. – С.9.

¹¹⁵ И.Поп. Энциклопедия Подкарпатской Руси. – Ужгород, 2001. – С.55.

¹¹⁶ Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. – Т.І. – Наукова думка. – Київ, 1977. – С.97–98.

¹¹⁷ Там само, – С.305–306.

Кардинальні зміни в розвитку культури русинів відбулися після прийняття християнства в 863–865 роках. Населення краю включилося в бурхливий процес європейської християнської цивілізації у сфері архітектури, живопису, народно-прикладного декоративного мистецтва, церковного пісенства, книгописання, книгодрукування. В Карпатському ареалі відбувся своєрідний сплав народного мистецтва канонізованої уже культури християнської церкви Заходу і Південного сходу, зокрема Балкан. Якраз тут найбільш чітко проявився характер культурних процесів у краї, як контактної зони в самому центрі Європи.

Історичні умови для карпатських русинів не завжди були сприятливими. Навпаки, вони характеризувалися різними обмеженнями, асимілятивними процесами, політичними репресіями (особливо у другій половині XIX століття, після утворення дуалістичної Австро-Угорської імперії в 1867 році). Важко було відстоювати рідну мову, розвивати свою літературу і культуру, періодику пресу, публіцистику, відстоювати кириличний алфавіт перед латинізацією навіть в богослужбових книгах та ін. Однак, навіть в таких скрутних умовах в Карпатському краї пробивало собі дорогу духовне життя, яке виявлялося в усній народній творчості, музиці, образотворчому мистецтві, в художній літературі.

У 1930 році у відомому нарисі «Земля без імені» чеський письменник-комуніст відібрав від русинів навіть ім'я їхньої історичної землі «*Marchia Ruthenorum*», ще до приходу мадяр в 896 році, «Руська Країна» 1849 року, «Угорська Русь». «Руська Країна» з повною автономією за законом №10 в грудні 1918 в складі Угорщини, історичну назву «Підкарпатська Русь» за конституцією Чехословацької республіки у квітні 1920 року, «Карпатська Україна» 1939 року, «*Kárpátalja*» (Підкарпаття) (1939–1944), а русинів визнав не народом, а тільки етнографічною масою, якій ще треба дати назву.

На жаль, і в радянський період після 1946 року з ліквідацією держави «Закарпатська Україна» і переведення в статус звичайної області в складі УРСР у багатьох наукових працях навіть вчених ужгородського університету простежувалося заідеалізоване осягнення історії краю. З цього приводу О.Мишанич писав: «Псевдонауковий ґрунт і фальшиві догми давали про себе знати майже у всіх працях радянських авторів 50–70-х років. У них дуже спрощено показано духовне самовиявлення народу, відторгнуто культурне життя від релігійного, зігноровано двоєдину проблему культури і самосвідомості населення, а в останній час змішано його культуру з псевдокультурою, заосіблено чимало спроб підтягнути її, на догоду ідеологічним догам, до всесоюзних стандартів, позбавити будь-якого власного національного лиця».¹¹⁸

¹¹⁸ Олекса Мишанич. Від підкарпатських русинів до закарпатських українців. Історико-літературний нарис. – Ужгород, 1991. – С.25.

У Відозві Верховної Ради УРСР до народу України, виданій у зв'язку з возз'єднанням Закарпатської України в єдиній Українській Радянській державі, вказувалося: «Багато віків прожив народ Закарпатської України поруч із територією великої України, але далеко від її життя, від її культури».

Русини – корінне населення Карпат, воно закорінене у свої традиції – історію, культуру, звичаї, побут, релігію, знищити її не так легко. Вся культура русинів виросла на дереві народного життя, і нині це дерево під загрозою, бо руйнуються підвалини народного життя.

АРХІТЕКТУРА ЯК СФЕРА МАТЕРІАЛЬНОЇ ТА ДУХОВНОЇ КУЛЬТУРИ

Протягом багатьох століть архітектурні споруди служили людям не тільки для праці, навчання, відпочинку, але й несли в собі інші властивості, формували уявлення про красу, викликали певні почуття та настрої, відповідали духовним потребам. Архітектура – це мистецтво проектування, будівлі об'єктів, які оформлюють просторове середовище для життя і сфер **матеріальної та духовної культури**.

Протягом свого розвитку архітектура створила різноманітні типи споруд, оперуючи великою кількістю засобів архітектурно-художньої виразності в архітектурній спадщині різних епох та народів, віддзеркалюючи їх побут, традиції національної культури, рівень техніки, різноманітність стилів. Архітектуру ще називають застиглою музикою, бо всі її компоненти з середини та ззовні створюють архітектуру як злиття різних звуків і створюють музику історичних епох.

Архітектура підкарпатських русинів охоплює від давніх часів житло, будинки різного призначення, громадські будинки (школи, лікарні, музеї, театри), культові споруди (храми, церкви монастирі), фортифікаційні споруди (городища, укріплення, замки) і інші промислові та транспортні забудови, інженерно-технічні споруди. У різні часи тут були відомі стилі античний, романський, готичний, ренесанський, бароканський.

Найбільш виразними пам'ятками культурного розвитку краю є пам'ятки світської архітектури із давніших пам'яток. Але збереглись вони тільки в народній пам'яті та науково-архітектурній літературі. До них відносимо давні городища, про одно з яких розповімо. Це – **Шелестівське городище** укріпленого типу на горі Тупча біля Мукачева (10 вік до н.е. – 7 вік до н.е.) з епохи раннього заліза, тобто періоду масового виробництва залізних інструментів та зброї. Це викликало різкий стрибок в розвитку землеробства

далеких предків русинів. Побудова викликана необхідністю самозахисту населення вказаної місцевості від чужих племен, що раптово навідувались сюди. Городище було оточене подвійною лінією могутніх валів шириною 12 метрів. З півночі Шелестівське городище було захищене крутим схилом і виходом скальних утворень. У валах було зроблено 12 проходів, що дозволяє вважати Шелестівське городище сховищем для мешканців навколишніх поселень кількістю до 2 тисяч чоловік. Археологи вважають, що городище могло служити не тільки захистом, але й для постійного проживання. Можливо, воно було центром родоплемінного об'єднання. Городище знищено, можливо, новим племенем скифів, що вторглося зі сходу у VII ст. до н.е. Шелестівське городище засвідчує дуже раннє заселення Карпатського краю, яке відзначалося високою матеріальною культурою.

Більше збереглось до нашого часу замків, які протягом часу перебудовувались або залишились до нині тільки в руїнах. Замки Закарпаття були збудовані у різні епохи різними правителями. Розкинуті в часі, але об'єднані спільною територією і призначенням – бути твердинями, здатними стояти на захисті життя, майна та інтересів самого володаря і його підлеглих, охороняти гористі володіння від вторгнення ворогів із заходу чи сходу, розділених Карпатським гірським хребтом. Одним із головних завдань деяких замків була оборона знаменитого Соляного шляху (водного і сухопутного). Нині на території Закарпаття на обліку вчених знаходяться тринадцять будівель та руїн середньовічних замків. Подаємо їх у алфавітному порядку.

Боржавський замок-руїна. Залишились згадки, що до приходу угорців (896 р.) в с.Вари (Берегіський район) стояв дерев'яний замок **Боршо (Borsó)**, в якому жили підлегли болгарського князя Салана. У 903 році після триденної облоги замком оволоділи угорські племена. На місці дерев'яної фортеці була збудована камінна фортеця, яка перебувала у королівській владі. Після татаро-монгольської навали на Західну Європу у 1242–1243 роках фортеця стала занепадати. Під час турецьких нападів у 1566 році вона зруйнована. Остаточне руйнування замку здійснено 1657 року польськими військами.

Бронецький замок-руїна. Перша згадка про замок відноситься до 1273 року. У грамоті угорського короля Ласло IV зазначено, що замок був відібраний від ворогів його батька Іштвана V. Останні писемні відомості про цей замок знаходяться у грамоті Арпадовича – угорського короля Ендре III.

Замок Виноградівський (Канків). У XI столітті тут стояло укріплення. У 1399 році король Жигмунд дарує фортецю барону П.Перені, який на місці дерев'яного укріплення звів кам'яну фортецю. У XV столітті родина Перені передає фортецю ченцям францисканцям, які перетворюють її в монастир.

Під час релігійних воєн у 1566 році загін королівських військ Австрійської імперії під командуванням генерала Текелеші оволодів фортецею і зруйнував.

Вишківський замок (Хустський район). Перша згадка про фортецю відноситься до 1281 року, коли брати Мік і Іштван Чапа з роду Гунт-Пазмань на землях, подарованих їм угорським королем Ласло IV, побудували на горі Вар-Гедь (висота 589 м) земляну фортецю. Вона виконувала роль охорони водного шляху по Тисі, по якому переправляли кам'яну сіль із Солотвинських копалень. У 1300–1350 роках фортеця була центром Марамороського комітату.

Квасівський замок-фортеця бандитського характеру контролювала сухопутний соляний шлях і вихід із Боржавської долини у XVI столітті. Павло Мотузняї неодноразово грабував місцевих селян і феодалів. У результаті цього угорський дворянський сейм 1564 року постановив зруйнувати замок, а майно власника конфіскувати на користь держави.

Замок Нялаб (Королівський). На місці старого слов'янського городища у другій половині XIII століття угорський король Іштван V збудував королівський мисливський будинок, а у другій половині Бела IV заклав кам'яний замок для укріплення кордонів держави. У 1406 році був переданий роду баронів Перені. Після антигабсбурзької змови, в якій брала участь родина Перені, за наказом імператора Леопольда було зруйновано.

Замок Паланок (Мукачівський).

У IX столітті на Замковій горі існувало дерев'яне укріплення слов'ян. Перші відомості про кам'яний замок відноситься до XI століття, коли король Угорщини Ласло I дав вказівку укріпити фортецю кам'яними стінами від набігів кочівників. Побудований у романському стилі.

Башню донжон оточують стіни з малими захисними башнями по кутах. Після смерті останнього представника династії Арпадовичів, Мукачівський замок знаходився у володінні магната Аба Омодея. В 1396 році король Жігмонд (Сигизмунд Люксембурзький) дарує замок у тимчасове володіння подільському князю Федору Корятовичу, який докорінно перебудовує його. Замковий двір по периметру оточений кам'яною стіною товщиною 5 м, висотою 10 м і сухим ровом. У дворі викопаний колодязь глибиною 85 м. Після

ля смерті Ф.Корятовича (1414) і дружини Ольги Домініки (1418) замок став коронним володінням.

В XVI столітті після битви під Могачем (1526) і розпаду Угорського королівства замок виявився «яблоком роздору» між володарем Трансільванії і частиною Підкарпаття і Фердинандом I Габсбургом. У 1537 році війська Фердинанда оволоділи замком і містом Мукачево. В 1565 році король та імператор Максиміліян II затребував у султана передати йому Хустський і Мукачівський замки. Розпочалась чергова війна. Війська імператора у лютому 1567 року штурмом взяли замок. Новими укріпленнями, житловими і складськими будівлями забудована друга тераса замкової гори. В 1625 році трансільванський князь Габор Бетлен купив у особисту власність Мукачівський замок і домінію за 300 тисяч форинтів. По смерті Габора Бетлена (1629) імператор Фердинанд II оголосив замок коронним володінням, а в 1633 році віддав під залог за 200 тисяч форинтів трансільванському князю Дьєрдю I Ракоці. Після смерті Дьєрдя I Ракоці (1648) замок перейшов у володіння його вдови Жужанни Лоранфі. Наступний володар замку із роду Ракоці став князь Трансільванії Дьєрдь II Ракоці, який в 1657 році виступив проти Польщі і потерпів поразку. Польські війська під командуванням князя Любомирського розграбували всю територію Підкарпаття, але штурмувати замок не посміли. У 1695–1688 роках замок виявився останньою твердиною антигабсбурзького руху під керівництвом Імре Текелі. Його захищала дружина Ілона Зріні. Після трьохрічної захисту в результаті омані І.Зріні здала фортецю. В кінці XVIII століття замок перетворено в одну з найстрашних в'язниць Європи. Тут відбували покарання угорський просвітитель Ф.Казінці, чеський композитор Їржі Ружічка, національний герой Греції Іпсіланті, італійські борці за незалежність, російський революціонер М.Бакунін та багато інших. В 1920–1944 роках тут була казарма чехословацької та угорської армій. Нині замок перетворився в місце туристичного паломництва.

Невицький замок.

Виник як пограничне укріплення в кінці XIII століття. Контролював вихід із Ужанської долини і прикривав центр комітату Ужгород. В XIV столітті належав канцлеру Аба Омодою, учаснику антикоролівського виступу магнатів. Після поразки в 1317 році замок перейшов до рук жупана Земплина Петеру Пете (Pető Péter), який виступив проти короля Карла I Роберта, але потерпів поразку. В 1322 році во-

лодарем замка став Я.Другет, який перебудував попередню споруду в готичному стилі і перетворив її в могутню кріпость. Ядром оборони замка була башня донжон на східній стороні двора. У час тридцятирічної війни в Європі замок зруйнований військами трансільванського князя Дьєрдя II Ракоці (Rakóczy György II). В час Першої світової війни замок прийшов у запустіння. В 20-х роках ХХ ст. замок частково відбудований «Клубом чехословацьких туристів». У 80-і роках проводились археологічні розкопки і був задум реставрації і консервації замку. Не вийшло через відсутність коштів. Нині цей замок є місцем туристичного паломництва.

Середнянський замок збудований найсильнішим в Західній Європі католицьким орденом тамплієрів у ХІІ столітті в романському стилі. Це – чотирикутна масивна башня-донжон (18,6 x 16,5 м), прототипом якої були римські укріплення **castellum**. Кладка стін кам'яна, кути викладені кам'яними квадратами. Товщина стін – 2,6 м. Висота башні 20 м. Замок мав дві лінії оборони: перша дерев'яна – «паланок» (стіна із загострених і закопаних в землю стовбурів дерева); друга – подвійне кільце земляних валів і ровів, наповнених водою. На віддалі 17 м від башні-донжона була кам'яна стіна товщиною 1 м з чотирма кутовими башенками. В 14 столітті замок змінює своїх володарів, втрачає своє призначення і приходиться до занепаду, а після антигабсбурзької війни 1703–1711 років перетворюється в романтичну руїну.

Ужгородський замок

Ужгородський замок – найстаріша з усіх фортець Закарпаття. Укріплене городище на Замковій горі існувало уже в епоху раннього заліза (початок 1 тисячоліття до н.е.). Останнє із городищ, слов'янський град легендарного князя Лаборця, було зруйновано угорцями у 896 році. З початком формування Угорського королівства в кінці Х – початку ХІ століть тут збудований замок як адміністративний центр комітату Унг (**Ung**). В 1322

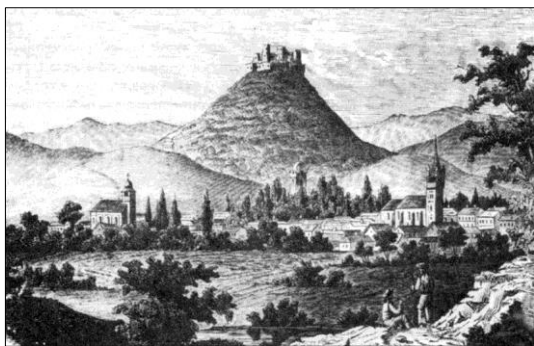

році замок разом з домінією король Карел I Роберт із династії Анжу подарував своєму соратнику Другету. За 360 років панування в замку сім'я Другетів возвела кам'яне укріплення за найвищими вимогами фортифікаційного мистецтва того часу. Запрошені італійські інженери збудували могутні стіни з ромбовидними бастіонами по кутах. З трьох боків замок оточу-

вав глибокий сухий рів глибиною до 10 метрів. В період антигабсбурзької війни під проводом Ференці II Ракоці тут приймав іноземних послів із Франції, Польщі і Росії володар Міклош Берчені, який виконував у Ракоці роль міністра іноземних справ. Після поразки армії Ракоці 11 травня 1711 році куруцький гарнізон замка капітулював. До поділу Польщі замок був укріпленням австрійського пограниччя. Коли кордони Австрії посунулися на схід в Галичину і Буковину, Ужгородський замок втратив своє стратегічне значення і переданий Марією Терезією Мукачівській греко-католицькій єпархії для навчальних закладів (духовної семінарії та гімназії). Нині тут розміщено обласний краєзнавчий музей.

Хустський замок

У 1191 році угорські королі закінчили будівництво фортеці, яке тривало понад 100 років. Вона виконувала контролюючі функції по вивозу солі із Солотвинських солекопалень. Після відходу татаро-монгольських орд Батія угорські королі запросили німецьких колоністів для відновлення зруйнованих поселень. Справи пішли швидко, бо на той час була створена нова Марамороська жупа, що стала адміністративним центром. Після Могацької битви (1526) і розпаду Угорського королівства замок знаходився у володінні одного з претендентів на угорську корону – трансільванського князя Яноша Запол'я. Після його смерті (1540) володарем замка став король Фердинанд I Габсбург. В 1556–1557 роках замок захопив Янош Жігмонд. По його смерті (1571) замком заволодів Трансільванський князь Стефан Баторі. В період правління в Трансільванії князя Габора Бетлена (1612–1620) в результаті його успішної війни проти габсбургів до складу Трансільванії увійшли підкарпатські жупи Берег, Угоча, Мараморош. Сумним виявився час для Марамороша, коли князь Дьєрд II Ракоці (1648–1660) вступив у авантюрну військову комбінацію, плануючи в кінцевому рахунку зайняти польський королівський трон. У війні з Польщею потерпів поразку, а пізніше у війні з Султаном Ракоці був смертельно поранений. В кінці XVII століття в Трансільванії був розміщений австрійський гарнізон, з вини якого відбулося запалення пороху і вогонь знищив частину верхнього замка. Ремонт затягнувся до початку XVIII століття. Смертельний удар нанесла замку блискавка, яка попала у верхню башню, вогонь знищив практично усі замкові будови. Наступник австрійського престолу Йосиф II провів інспекцію замку і прийшов до висновку, що він не піддається ніякому відновленню.

Шенборна графа замок.

Цей палац чи замок був побудований австрійським графом Бухеймом Шенборном в 1890–1895 роках на відрізку траси Мукачево – Свалява великого історичного шляху. Його призначення – задоволення особистих потреб багатой людини та її панського оточення для відпочинку, мисливства і насолоди красою карпатської природи. На території палацу, схожого на замок, був закладений сад-дендрарій з декоративним озером у центрі. Були висаджені рідкісні породи дерев – самшит, катальпа, сосна Веймута, канадська ялина, японська вишня, рожевий бук, італійська глиниця. Сам мисливський замок побудований в романтичному стилі, поєднуючи романські та готичні стилі. Нині це відомий санаторій європейського рівня.

Чинадіївський замок Szent Miklós.

Вперше згадується в 1214 році як центр Чинадіївської домінії. У 1387 році домінія переходить у власність магната Перені. Сучасні замкові об'єкти збудовані у XV столітті і в плані утворюють букву «П». Будова замку двоповерхова з двома кутовими вежами. В замку були підвали для збереження продуктів харчування. У 1657 році замок був значно пошкоджений польськими військами князя Любомирського, які помстилися за похід князя Дьєрдя II Ракоці на Польщу. Після відходу польських військ замок відновлений. Пізніше виконував функції в'язниці. В 1728 році імператор Карл VI подарував замок і домінію графу Францу Шенборну. В 1839 році проведена повна реставрація замку, під час якої в стіні був виявлений замурований людський скелет. За радянських часів в замку була військова казарма. Нині замок реставрований під історичний музей.

ПАМ'ЯТКИ КУЛЬТОВОЇ АРХІТЕКТУРИ І МИСТЕЦТВА. ЦЕРКВИ ЗАКАРПАТТЯ

Як уже вказувалось, кардинальні зміни в сфері культової архітектури та мистецтва Закарпаття відбулися після його християнізації святими отцями-місіонерами Кирилом та Мефодієм у середині IX століття н.е. (863–865 рр.). Населення краю включається в бурний процес європейської християнської цивілізації в цій сфері. Тут відбувається своєрідний сплав народного мистецтва з прийнятими канонами культури християнської церкви Заходу і Південного сходу Карпат та Балкан.

Найбільш знаменитою пам'яткою романського церковного будівництва на Підкарпатті є **ротонда в с.Горяни** Ужгородського району, яка збереглася до тепер. Як зазначає професор Іван Поп, один з провідних мистецтвознавців Карпатського краю,¹¹⁹ Горянська ротонда «відноситься до своєрідної групи центристських побудов з врізаними в товщу стіни нішами-конхами, до якої «належать також ротонди в угорських селах Кісомбор (комітат Чонград) і Корчо (комітат Боршод-Абауй-Земплін). Всі вони відносяться до візантійської будівельної школи, порідненої центристським побудовам Балкан, Вірменії, Грузії та Великої Моравії».¹²⁰ В XIV столітті ротонда прикрашена фресковими розписами художниками італійської школи Джотто (1266–1337) на тему «Страстей Христових». В XV столітті церква розширена за рахунок готичного нефа і ротонда стала алтарною частиною храму.

Горянська Ротонда

Церковне будівництво активізувалося на Закарпатті в кінці XIII – на початку XIV століття після татаро-монгольського нашествия. На спустошені землі угорські королі запросили німецьких майстрів-колоністів, які започаткували будівництво храмів пізньоромантичного стилю в селах Ужгородського, Берегівського, Виноградівського та Хустського районів (**Струмківка** (Szürte), **Комарівці** (Pálágy Komaróc), **Часловці** (Császlóc), **Бобове** (Tisza-békeny), **Ардів** (Beregardó), **Вишково** (Visk).

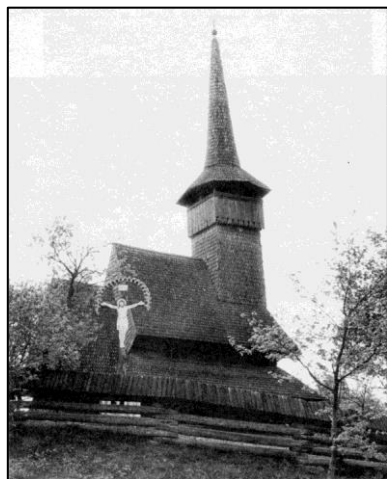
У XIV – XVI століттях процес кам'яного будівництва в стилі готики значно розширюється. Причиною цього було те, що в Кошицях на Словаччині утворилася відома майстерня готичних майстрів-будівельників, які були зайняті будівництвом величного **собору св. Єлізавети**.

¹¹⁹ Іван Поп. Енциклопедія Подкарпатської Руси. – Ужгород, 2001.

¹²⁰ Там само. – С.57.

Кошицькі зодчі перебудували цілий ряд храмів романського в новому, готичному стилі в Мукачеві, Берегові, Виноградові. Величними виявилися **католицький храм в Берегові та Вознесенська церква у Виноградові**. До напрямку Кошицької школи відносилася і **часовня св.Мартина в Мукачеві**, яка збережена у повній красі і змісту до сьогодні.

Багато унікальних пам'яток церковної архітектури в різні часи і з різних причин зруйновані і свідчать про їхнє колишнє існування тільки руїни (храм с.Мужієво зруйнований 1657 року). На Підкарпатті були романсько-готичні храми, які і нині мають вид невеликих кріпостей, оточених могутніми кам'яними стінами. Це **реформаторські церкви в Хусті та Вишкові**.

*с. Новоселиця
Севлюшського округу*

с.Гусний В.Березнянський р-н

сокого художнього рівня. Характерною особливістю цих церков було те, що вони при будівництві не копіювалися. Кожна церква – оригінальний художньо-архітектурний твір. Церковні громади, обговорюючи проекти, турбувалися, щоб їх церква була найкращою, бо ж церква для русинів була найважливішим місцем їх громадського життя і естетичної насолоди. Найбільш відомими з точ-

Одночасно на Підкарпатті майже автономно функціонувала і досягла найвищого рівня власна архітектурна школа, зокрема у сфері церковного дерев'яного будівництва. Дерев'яні церкви від найдавніших часів до сьогодні – найбільш чисельна історико-культурна і архітектурна спадщина русинського народу. До наших днів в краї збереглося близько 200 пам'яток дерев'яного церковного зодчества XVI–XX ст. ви-

с.Суха В.Березнянський р-н

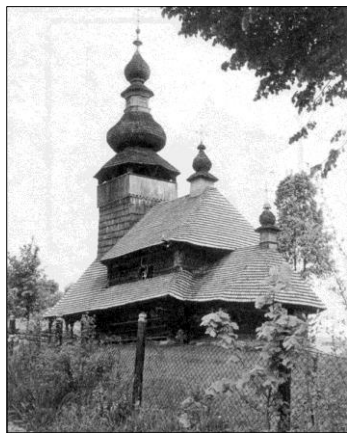
ки зору архітектурного мистецтва були церкви в селах Колочава (17 ст.), Лазещина (18 ст.), Ясіня (18 ст.), Новоселиця (17 ст.), Угля (17 ст.), В.Березний (17 ст.). Донині стоїть і діє церква 16 ст. в приселку Бистрий біля Сваляви.

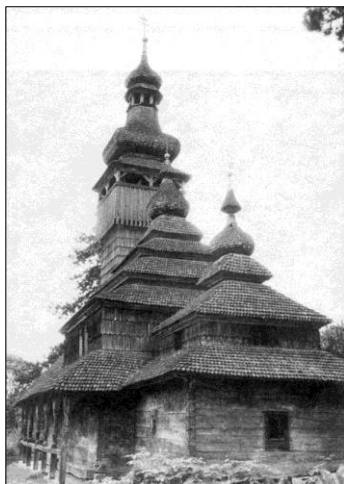
*с.Олександрівка
Хустський р-н*

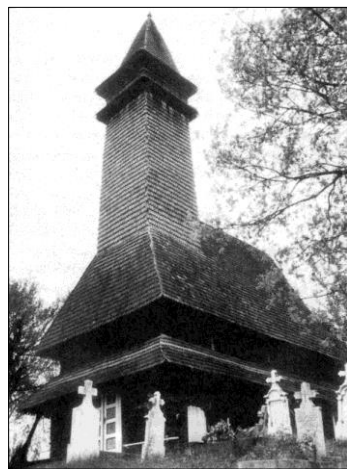
с.Кострино В.Березнянський р-н

Бистрий-Свалява

*с.Шелестово – Мукачево –
Ужгород*

*с.Середнє Водяне
Рахівський р-н*

ЗАГАДКОВОСТІ І РЕАЛЬНОСТІ ЗАСНУВАННЯ НА ЗАКАРПАТТІ МОНАСТИРІВ І МОНАШЕСТВА

Загальновідомо, що у справі поширення християнства велике значення відігравали монастирі як релігійні інституції та монашество як спосіб життя людей особливого типу і поглядів на земне життя, для «обдарованих», як визначив ієромонах Свято-Пантелеймонівського афонського монастиря Серафим. Святі Кирил і Мефодій були монахи. Монастирі Візантії, куди часто навідувалися гості, були вогнищами церковного життя. На Афонській горі була створена навіть монашеська республіка. Природно, що з початком християнства і церковного життя у «Мархії Рутенорум», куди в 863 році увірвалися угорські племена в пошуках своєї другої батьківщини, появляються перші монастирі. При цьому треба брати до уваги, що тоді розділення церков ще не було. Угорщина опинилась між впливом Рима і Константинополя не без посередництва русинів. «В сусідстві історичного Закарпаття на Заході була християнська держава франків латинського обряду, з якою Історичне Закарпаття було сполучене торговельною, так званою «Соляною дорогою», якою возили сіль у західні краї. Але населення Історичного Закарпаття пізнавало теж східне християнство, що було від нього на південний схід, бо своїми човнами Тисою і Дунаєм закарпатці допливали аж до Царгороду, ведучи торгівлю.¹²¹

С.Пап наводить ще один цікавий факт, який доказує, що Історичне Закарпаття було християнське ще перед приходом Кирила і Мефодія на Історичне Закарпаття та Моравію. Чеський професор університету Францішек Р.Тіхі у статті «Перший заблиск християнства в Чехії» пише: «Святий Іван прийшов до нас, як вказує його руське ім'я, з руського сходу, з нашого сусідства». З легенди дізнаємось, що це було ще в період, коли в чехах володів батько Боржівоя. Іван бо каже, що в своїй яskinі живе 42 роки. Коли до зустрічі з Боржівоем дійшло коротко перед його смертю, отже приблизно 890 року, Іван народився коло 820 року і прийшов до нас найпізніше 84 року, отже найменше на 15 років скоріше, поки прийшли на Моравію Кирило і Мефодій. Іван прийшов не як пустинник, а як місіонер, як пропагандист християнства, що тоді означало поступ. Він виховав собі учнів, один з них написав нам безпосередньо по його смерті про нього вістку.¹²²

Важливим доказом першості Історичного Закарпаття в поширенні християнства, на думку С.Папа, є мова богослужіння. Ця мова могла виникнути тільки на історичному Закарпатті, а не в Моравії. Богослужбові книги на

¹²¹ С.Пап. Початки християнства на Закарпатті. //Молодь Закарпаття, №20, 1991. – С.8.

¹²² Там само. – С.7.

Русь-Україну з тією старослов'янською мовою, народом названою «руською», могли прийти лише з Історичного Закарпаття.¹²³

На думку академіка Нікольського, початки християнства, а тим і початки письменства на Русі-Україні треба шукати в місійній праці.¹²⁴ Про це пише і К.Кустодієв у вступі до перекладу з латинської мови «Історії Пряшівської єпархії» в 1877 році: «Историю своей частной церкви мы обыкновенно начали с св.Владимира; обращение св.Ольги, существование христианской церкви и общества в Киеве прежде того – у нас являются фактами отрывочными; мы не отыскивали еще живой связи между просветительной деятельностью свв.братьев Кирила и Мефодия и началом христианства у нас. Между тем угро-русы жили с незапамятных времен в местах ближайших к месту действия свв.Славенских апостолов и скоро остались единственными там представителями дела; а как это было племя, однороднее с тем, которое жило непосредственно далее к востоку до самого Киева, то отчего не предположить, что оно, помимо морского пути от Греков, от Царь-Града, могло быть проводником христианства в Паннонии через Карпаты до самого Киева прежде св.Владимира?»¹²⁵

У зв'язку зі сказаним виникає питання: Чому при святкуванні річниць хрещення Київської Русі жодного разу не згадується факт причетності до цієї історичної акції монахів, церковнослужителів із Закарпаття. На Галичину християнство йшло з Історичного Закарпаття. За Мелетієм Смотрицьким Галичина прийняла християнство у 872 році на 9 років пізніше Історичного Закарпаття і саме з Історичного Закарпаття.

У деяких працях, присвячених темі монашества і виникнення монастирів на Підкарпатті висловлені такі думки, які підлягають сумніву в їх достовірності. Так, у вступному слові до книги В.Пагірі¹²⁶ протоієрей Мукачівської єпархії Василь Ярема написав: «Син першого угорського Стефана Андрій виховувався при дворі Ярослава Мудрого. Він був одружений з його дочкою Анастасією, і, коли став угорським королем, з молодим подружжям в Угорщину приїхало чимало дружинників, які **принесли з собою східну культуру та релігійний дух православ'я**».¹²⁷ За сказаним треба розуміти, що до цього часу в Закарпатті не було ні християнства, ні монастирів, ні духу православ'я А далі записане таке: «Андрій з Анастасією заснували ряд церковно-православних парафій та монастирів, де певний час проживали мона-

¹²³ С.Пап. Названа праця. – Там само. – С.7.

¹²⁴ Місійна праця – це переклад богослужбових книг з грецької на слов'янську і створення кириличного алфавіту.

¹²⁵ Цит. по праці С.Папа: Початки християнства на Закарпатті //Молодь Закарпаття. №20. – 1991. – С.8.

¹²⁶ Монастирі Закарпаття (1360 – 1939). – Мукачево, 1994.

¹²⁷ Протоієрей Василь Ярема. Вступ до книги: В.Пагіря. Монастирі Закарпаття. – Мукачево, 1996. – С.5.

хи, запрошені з Києво-Печерської лаври».¹²⁸ Це за хронологією історичного часу було близько 1040–1050 рр. Невже за двісті років (від 863 року), від часу прийняття християнства на Закарпатті не було жодного монастиря ні монахів, що треба було їх приводити з Києва?

Історик Голубинський пише зворотну інформацію, що князь Володимир запрошував до Києва проповідників з Угорської Русі. Це були монахи брати Угрина Мойсей (*подвижник Печерської Лаври – М.А.*) та Єфрем.¹²⁹ Тому вони й були такими близькими до княжого двору. Про них мова буде йти нижче. А о.В.Ярема після сказаного ним вище робить такий загальний висновок: «Отже, це ще одно свідчення того, що на **Закарпатті християнська віра і церковнослов'янське богослужіння були раніше, ніж у Київській Русі за часів Володимира.**¹³⁰ Точніше: на цілих 125 років раніше (863 – 988).

С.Пап погоджується з А.Годинкою, який у своїй «Історії Мукачівської єпархії» доводить, що до прибуття Кирила і Мефодія на Закарпатті існували монастирі і перераховує ці монастирі: 1. у Марошграді, 2. у Верешграді, 3. Монастир св.Димитрія при Саві. 4. Д-р В.Гаджега до цих додає ще монастир Тихонської Лаври біля Тихоню на півострові Балатонського озера, монастир за Тисою в Тормові. С.Пап зазначає: Так можна б довести десятки слідів по дуже давніх монастирях на цілому терені Історичного Закарпаття. Все це монастирі східного обряду на території Історичного Закарпаття, Потисянської Русі, які **вказують на велику духовну силу християнства Історичного Закарпаття.**¹³¹

УГОЛЬСЬКИЙ (ПОЛОНІНСЬКИЙ-ЗАНЄВСЬКИЙ) МОНАСТІР

Згідно народних переказів та достовірних історичних джерел цей монастир вважається одним із найдавніших монастирів на Історичному Закарпатті. Його початок історики відносять до раннього домонгольського періоду. Деякі дослідники вважають можливим, що цей монастир був найдавнішим не тільки на Закарпатті, але взагалі найдавнішим загальнослов'янським монастирем. Із розповідей старожилів села Уголька Богдана Ференца і Николи Угля стало відомо, що угольчани були виходцями із Паннонії, поселилися біля

¹²⁸ Там само: С.5.

¹²⁹ Е.Голубинський. «История русской церкви. Цит. по О.Петрову: Древняя грамота. – Прага, 1930. – С.2.

¹³⁰ В.Пагіря. Названа книга. – С.6.

¹³¹ С.Пап. Початки християнства на Закарпаття // Молодь Закарпаття, 1999.

річки Угольки, а село назвали Углею. Вони певним чином дізналися і передали потомкам, що коли учнів св.Кирила і Мефодія німцями було вигнано з Моравії, вони прийшли на Полонину і в передгір'ї Менчула, біла гори Заневки, заснували монастир, який назвали двоюко: Заневським (від гори Заневка) та Угольським (від назви села Угля).

Було це так: після смерті архієпископа Мефодія (885 р.) німці, які зайняли Моравію, розігнали його учнів, частина з яких знайшла притулок у Карпатських горах, а інші подалися на Балкани. Є й інша версія: Угольський монастир заснували монахи Сазавського монастиря, яких у народі називали учнями Кирила і Мефодія. Їх наставником був св.Прокопій. Сазавський монастир називали і архімонастирем, бо він мав підпорядковані собі інші монастирі. Один із таких міг бути Угольський чи Заневський. У Паннонії біля села Шомоді було знайдено хрест із зображенням св.Миколи – архієпископа Мирликійського і преподобного Прокопія. Найдавніша церква на місці Угольського монастиря була присвячена св.Миколі. На місці Угольського монастиря теж знайдено хрест, подібний до знахідки в Паннонії.

У після татарський період згадується монастир в Полонині на чолі з ігуменом Григорієм. На думку Я.Головацького, це Угольський монастир. У 1558 році, повертаючись з Царгороду, московські послы зупинилися в Угольському монастирі. Вони потім розповідали:

Із «Записки» московських послів Івану Грозному 1558 р. О Занове Угорском*

В лето 7060-го** в Угорской земли в державе пана Фуссага, имя ему Кавал Хриштофа, в волости Марамориши у места Сигота в горах в Полониных на реке на Тише, да на реце Теревовли, да на речке Усле и у тех болших рек и гор стоит монастырь завомаи Занов. А в нем церковь Вознесение господне. А братов в нем 330. А пашня ту у них лешая, сеют просо на кашу, потому что у них полей нет, живут в горах. А держат у себе овец по 30 и боле, тем они питаются, ядят от них сыры и млеко.

Да в том же монастыре есть кладязь, а в нем вода сладка, что грушевой квас подсычен. И тот квас вся братія пият. А оприч того иных квасов не пият и не держат. И гости тот же квас пият. А вода в нем бела, а течет от кладезя таж вода недолече, а садится как кисель и червлено. Да есть иные кладези, и близко того ж монастыря иной, в них вода как уксус, а иное – как кислы шти.

Да блиско того ж монастыря в горе соль копают и колют ея пешнями, как лед. А в другой горе блиско того ж монастыря копают воск и колют пешнями же. А воск тот сер. И ту соль и воск возят на двух возех по городом и по ярмонкам и меняют на пшеницу да ть и питаются. А ту соль и воск дает им Фускеи пан на богомолие. А тот пан угрин веры латынские.

Да близко того ж монастыря есть камень велик, как дуга. И есть наперестрел, и подходы под него, как под городовые врата. Концем лежит на месте, а другим концем на другои стороне.. Явится из него как человеческие титьки и всякого скота. А из них каплет как млеко, а емлют то млеко, и солют солию всякому скоту. Ино млека много воздоят, а ин которые титки каплет, ино том и скоту дают.

А на верху того каменя лес растет: кедр, буг, тис, ивор, граг, и ино дровие. Да он того ж каменя, как мочно человеку каменем бросити, и ту есть близко пропасть сажень четырех, а поперег как погребное устье. И в ту пропасть мечут великое дровие и камение. Ино тамо долго время идет гремязи, покамест и слух человек не имет. Да как час помолчал, опять выкинет вон, все изломает дровие и камение.

Да близ того же монастыря течет поточец мал, а в нем садится сера горяча. Да в тех горах за пять миль от того монастыря вода из гор каменных течет. Ово горяча, как мочно яйцо сварить, а иные теплы, а иные студены. И на те воды многие люди приходят болные и всякими недугами одержимы и кладутся в те воды. И всем приходящим бывает здравие и исцеление.¹³²

**Мова йде про православний монастир у с.Угля (тепер Тячівського району), який у 1552 р. Відвідали послы московського царя Івана IV (Грозного) і описали природні багатства околиці, зокрема лікувальні властивості мінеральних вод.*

*** 1552 р.*

У тих місцях добували сіль і земляний віск (озокерит). Послы Івана Грозного зацікавилися мінеральними багатствами монастиря і порахували за потрібне залишити за монастирем добрий слід в історії. А.Востоков теж залишив цікаві відомості і передав їх для збереження у Рум'янцевський музей.

За всю історію існування монастирів Закарпаття то був єдиний випадок проживання в одному монастирі такої великої кількості монахів. Це пояснюється, по-перше, розквітом чернечого життя в краї, а по-друге, тим, що після битви під Могачем 1526 року в Угольський монастир зібралися ченці з інших монастирів, зайнятих турками, та з протестанського Семигорода.

Розквіт Угольського монастиря пов'язують з діяльністю останнього православного єпископа Угольського Досифея, похованого на території монастиря. У XVIII столітті монастир мав декілька скитів: у Драгові, Одарові, Малій і Великій Угольці. За переказами єпископ Досифей особисто для себе побудував скит у Вільхівцях. По одній версії в 1835 році кальвініст Дарвай зруйнував монастир, а всіх монахів побив. По другій версії в 1788 році австрійський імператор Йосиф II закрити всі православні монастирі, в тому числі і Угольський.

У 1931 році з ініціативи єпископа Дамаскіна архімандрит Алексей (Кабалюк) розпорядився відродити монастир в Углі ієромонаху Вікентію (Оросу). В кінці 30-х років монастир став жіночим. Сестер очолила монахиня Рафаїла. В 1959 році радянська влада закрила монастир і передала школі. У 1990 році монастир відродився з ініціативи групи сестер на чолі з монахиною Єкатериною (Стан).

¹³² Записки русских путешественников XVI–XVII вв. – М., 1988. – С.133-134.

МУКАЧІВСЬКИЙ МОНАСТИР

Мукачівський монастир в порівнянні з іншими монастирями Закарпаття був потужним центром духовного життя протягом багатьох століть. За хронологічними даними та археологічними розкопками, на Чернечій горі в період раннього палеоліту жила людина протягом кількох тисячоліть. На Чернечій горі (Жорнина) за три кілометри від монастиря в лісі знаходиться печера завдовжки 25 метрів з чотирма входами. Викопана вона, як стверджує архімандрит монастиря о.Василій Пронін, першопоселенцями-монахами по формі і стилю до київських і псковських печер. Якщо припустити, що ще в XI столітті на Чернечій горі було поселення монахів, то під час монголо-татарської навали його зруйновано, адже татари ішли в Паннонію через Верецький перевал уздовж ріки Латориці. У нарисі про Мукачівський монастир краєзнавець Василь Пагиря¹³³ пише: «Документи свідчать: засновником Мукачівського монастиря був литовсько-руський князь Федір Корятович». Відомості про князя знаходимо з 1339 і аж до 1414 року.¹³⁴ Виходить, що цей Федір Корятович прожив тут 75 років і побудував у 1360 році дерев'яну церкву та видав грамоту, якою забезпечив монастир виноградником, млином, а ще заповів, щоб його там, на горі й поховали.

На цьому місці мусимо зупинитись. У названі роки названий Федір Корятович не міг бути Подільським князем. На Поділлі тоді була інша ситуація. Чи це був інший Федір Корятович, чи історики переплутали історичні дати. Справжній подільський князь Федір Корятович з'явився на Закарпатті тільки 1393 року, тобто пізніше на 54 роки. Історія нам пояснює: Литовське князівство «являло собою ряд напівнезалежних князівств, якими правили члени династії Гедимінасів. Князівства ці прилягали до міста Вільнюса – столиці князівства та резиденції великих князів... Великі князі литовські були цілком однозначно верховними правителями, а не просто першими серед рівних у династії ...багато князів із династії Гедимінасів, котрі українізувалися, пустили настільки глибоке коріння у своїх землях, що стали проймаються місцевими інтересами більше, ніж справами Великого князівства в цілому. Деякі навіть підозрювалися у сепаратистських настроях».¹³⁵ До таких відносився і Подільський князь Федір Корятович. Вітаустас звинуватив Фе-

¹³³ Василь Пагиря «Монастирі Закарпаття. – Мукачево, 1994.

¹³⁴ Названа праця. – С.10.

¹³⁵ Орест Субтельний. Україна. Історія. – Київ, Либідь, 1991. – С.75.

дора Корятовича в непокорі, нападав на нього зі своїм військом і змусив тікати непокірного Федора у вигнання. Це сталося у 1393 році. Отже Подільський князь Федір Корятович не міг бути засновником Мукачівського монастиря.

У цій науковій плутанині спробував розібратись архімандрит Мукачівського Свято-Миколаївського монастиря кандидат богословських наук о.Василій Пронін. Він визнає, що Федір Корятович видатна особистість і здавна був оточений повагою і любов'ю віруючих русинів. Але вченими-істориками оцінювалася по-різному. Справа в тому, що точних біографічних даних про Корятовичів на залишилось¹³⁶: відомості про них різноманітні і суперечливі, тому їх діяльність висвітлювалася з різних точок зору. Деякі історики (Стрийковський, Базилович, Карамзин) вважали, що було два Федори Корятовичі. Інші (Легоцький, Петров, Годинка) – тільки один. Чим викликана гіпотеза про двох Федорів Корятовичів? Виявляється, що відомості про Корятовича (Подільського князя) в історіографії починається від 1339 року і продовжується до 1414 року. «Уместить деятельность одного человека в столь обширный период казалось затруднительным, и поэтому прибегли к предположению, что в документах говорилось о двух кн. Феодорах».¹³⁷

Оскільки дослідники про життя Федора Корятовича сильно розбігаються в своїх поглядах і висновках відносно його біографічних даних, Василій Пронін поділяє їх на декілька груп:

1. Традиційний погляд: «Эти историки исходным пунктом считают грамоту 1360 року и местное предание о заселении Корятовичем Угорской Руси 40 000-ма выходцев из Подолии. К этой группе принадлежат: И.Дулишкович,¹³⁸ Бидерман, Жаткович, Балайти,¹³⁹ Е.Попович.¹⁴⁰ Следовательно, эти историки совсем отрицают деятельность Корятовича в Угорщине после 1398 года, т.е. именно от той даты, от которой описывает жизнь Корятовича в Угорщине другая группа историков...».¹⁴¹

2. Критична група. Посилаючись на латинські документи, вони стверджують, що Корятович прибув в Угорщину в 1389 або ж у 1392 році. «Исходный аргумент для этой группы историков – отрицание подлинности грамоты 1360 года».¹⁴²

3. Третя група – прихильники наявності двох Корятовичів. До цієї групи належать: Стрийковський, Базилович, Карамзин. Виходить: «Первый Фео-

¹³⁶ Виявляється, що Федорів Корятовичів було два, а вся діяльність приписувалась одному.

¹³⁷ Архімандрит Василій Пронін. Історія православної церкви на Закарпатті. – Свято-Николаєвський Мукачевський монастир, 2005. – С.106.

¹³⁸ І.Дулікович пише, що Корятович умер у 1365 році.

¹³⁹ Балайти теж пише, що Корятович умер в 1365 році в Подоліі.

¹⁴⁰ С.Попович пише, що Корятович умер у 1394 році.

¹⁴¹ Архімандрит Василій Пронін. Названа праця. – С.107.

¹⁴² Там само – С.107.

дор Корятович в 1339 году после столкновения с Ольгердом направился в Угорщину. Другой – в 1395 г. Прибыл в Мукачево после того, как потерял Подолию в борьбе с Витовтом».¹⁴³

4. Компромісне рішення. Представники цього напрямку є історики Длугош, Т.Легоцький, В.Гаджега, які відкидають раннє прибуття Ф.Корятовича в Угорщину (1339 р.) і відносять його до середини XIV століття, до 1354 року. Але це суперечить даним О.Субтельного і самого Василя Гаджеги, який у праці «Князь Федор Корятович і Мараморош» називає рік смерті Корятовича 1414 рік.¹⁴⁴ Залишається таємницею і місце смерті та поховання Федора Корятовича.

Видатний історик Закарпаття Михайло Лучкай не погоджується з версією деяких «письменників», які стверджували, що Федір прийшов і поселився в Угорщину з 300 тисячами, а потім також запросив звідти велику кількість народу у своє володіння, і що русини є їх нащадками.¹⁴⁵ Вчений вважає цю думку непослідовною і мотивує свою версію так: «Якби Федір мав на своєму боці 300 тисяч людей, напевно не втікав би від Ольгерда, але чинив би опір і, прибувши в Угорщину, він захопив би зброєю те, що сподобалось би йому, не через заміну, втеча з такою великою кількістю не була б зручною і не пройшла б повз увагу письменників».¹⁴⁶ Співставивши всі події і ситуації, М.Лучкай робить висновок: «Таким чином, легко зробити висновок, що русини не прийшли з Корятовичем, а Корятович знайшов їх тут, і не було потреби в нових мешканцях, бо в цьому володінні було 300 сіл, і не міг привести нових поселенців, бо власники Поділля не дозволили б позбавити свою землю населення».¹⁴⁷ Над таємницею місця смерті і поховання М.Лучкай ставить свою крапку. Він говорить: «1392 році на Федора Корятовича напав великий князь Литви Вітольд за те, він відмовився від сплати податків і після перемоги біля Брацлава був закритий в Каменці. Після незгоди в караулі його зрадили, схопленого відвезли у Вільнюс і там же помер, не маючи спадкоємця».¹⁴⁸

Після смерті Федора Корятовича його вдовиця Домінікія на протилежному боці Латориці побудувала жіночий монастир, руїни якого, за свідченням історика Туровці, стояли ще у XVIII столітті.

У 1426 році Мукачівську домінію одержав сербський деспот¹⁴⁹ Стефан Лазарович, який відзначався глибоким благочестям. Після його смерті 1427 року домінію успадкував племінник Юрій Бранкович.

¹⁴³ Там само – С.107.

¹⁴⁴ В.Гаджега. Князь Федор Корятович и Мараморош. // Подкарпатська Русь. Рочник VIII. – Число 1. – С.13.

¹⁴⁵ Михайло Лучкай. Історія карпатських русинів. Том II. – Ужгород, 2000. – С.143.

¹⁴⁶ Михайло Лучкай. Названа праця. – С.143.

¹⁴⁷ Михайло Лучкай. Названа праця. – С.143.

¹⁴⁸ Михайло Лучкай. Названа праця. – С.162.

¹⁴⁹ Деспот – верховний правитель, наділений необмеженою владою.

Першим офіційним ігуменом Мукачівського монастиря був Лука, про якого згадує король Матвій Корвін у грамоті на право закріплення за монастирем сіл Бобовище та Лавки. Період ігумена Луки вважається епохою розквіту монастиря, оскільки від того часу розпочалося ведення літопису, а монастир одержав юридичне право на свої володіння. Першим мукачівським єпископом грамотою від 31 липня 1491 року був узаконений «містоблюститель Мукачівського монастиря Йоан». В своїх діях він допустив велику помилку, що започаткував збір десятини з тих сіл, які були підпорядковані Грушівському монастирю. Це загостило стосунки між монастирями.

У зв'язку з війною між Габсбургами і семигородськими князями в 1537 році Мукачево і його домінія переходили з рук в руки. Тоді загинула велика частина монастирських документів, а монастир було зруйновано.

Імператор Фердинанд I вважав церкву важливим фактором впливу на людей. Цим скористався єпископ Василій I і почав розбудову монастиря (1538–1550). Одною з грамот імператора дано дозвіл на будівництво млина на ріці Латориці для потреб монастиря.¹⁵⁰

Єпископ Василій I, скориставшись політичною ситуацією, взяв на себе роль об'єднувача православного Марамороша з Мукачевом. Після смерті Василя I єпископом став Іларіон. При владі Іларіоні Грушівський монастир став ніби другою резиденцією Мукачівського єпископа. 1558 року Закарпаття відвідали послы російського царя Івана Грозного, які поверталися до Москви з Константинополя. При Іларіоні акуратно велась хронологія, переписувалися богослужбні й повчальні книги. Монастир перетворився в центр просвіти, притулком для мандрівних монахів та резиденцією єпископа. Відчуваючи свій близький кінець, єпископ Іларіон, враховуючи непримириму боротьбу між австрійським імператором (прибічником католицизму) та трансільванським виборним королем Іваном Запол'я (прибічником реформаторства) намагався знайти гідного продовжувача своєї справи. Православні русини були на боці трансільванців. Запол'я надав право Іларіону прийняти свого спадкоємця. Гідним наслідником престолу виявився Євфимій. Але після взяття Мукачева австрійськими військами Євфимій змушений був утекти в румунське село Лопхадь Сатмарської жупи, а в 1583 році в Гемерському монастирі помер. Після єпископа Євфимія на чолі єпархії став Амфілохій.

Наступник Амфілохія Василій II (уроженець с.Чинадієва – Szent Miklós) не затримався довго на посту, бо домагався підтвердити своє право на єпископство і визнати за ним привілеї, надані ще грамотою Федора Корятовича. Але король Сігізмунд Ракоці заточив його в тюрму, де він просидів півроку, заплатив викуп 200 золотих флоренів і покинув Мукачівську домінію. В ці роки Мукачівський монастир мав добрі стосунки з Острозькою школою,

¹⁵⁰ Цей млин ще обслуговував населення при радянській владі в 40–50 рр. XX століття.

з'явилися книги перших острозьких видань, серед яких опинилася і Граматика Мелетія Смотрицького, що послужила зразком для Граматики Арсенія Коцака, який жив і помер в Мукачівському монастирі.

Мукачівське єпископство опинилося між двома вогнями. З одного боку, Габсбурги хотіли бачити на престолі Мукачева свою людину західної орієнтації, прибічника унії з Римом. З другого боку, трансільванські князі намагалися поставити єпископом противника католицизму. Мукачівська єпархія була тим центром, навколо якого об'єднувалися православні незалежно від своєї юрисдикції. На цьому фоні згадується єпископ Гавріил, якого феодал Гашпар Магочі тримав у тюрмі, а потім взявши з нього 50 злотих флоренів, відпустив його. Історик Іван Дулішкович згадує іншого єпископа, Сергія (спадкоємця Гавріила). Цей о.Сергій за розповідями був посвячений у архієреї в Києві, але про це ніяких документів немає. Між священством поширювалися розмови ніби Руцанський священик, настоятель Бенедиківської парафії залишив записку про те, як вони з владикою Сергієм були в Києві. «Коли м ходил с отцом Сергієм по Руси с владыкою, купил ем звун за 12 злотых». Єпископ Сергій згадується і як ігумен, і як єпископ.

Сім років (1626–1633) мукачівським єпископом був Йоан Григорович, людина високоосвічена, поліглот, знавець мистецтва. При ньому в Мукачівському монастирі діяла школа, в якій велика увага приділялася вивченню мов. Йоан залишив заповіт: призначити його спадкоємцем Василя Тарасовича. Василь Тарасович був людиною інтелігентною, освіченою, знав багато мов, був здібним оратором. Його єпископство співпало з подіями, коли 30-річна війна досягла найвищого накалу. Він опинився між багатьма вогнями. Дехто вважав Тарасовича слабохарактерним, бо змінював конфесійну позицію і переконання, інші оцінювали це як вихід з важкого положення. На нього тиснули прийняти унію і підпорядкуватися кальвіністським князям. Попав у підозру капітана Балінга, який 13 грудня 1640 року наказав прямо під час богослужіння в Мукачівському монастирі арештувати Тарасовича і в повному архієрейському вбранні провести вулицями Мукачева як зрадника і заточити в замковій тюрмі. Відразу після арешту Тарасовича єпископську посаду зайняв Парфірій Ардан. Він не був посвячений в єпископи. Помер в 1643 році. Під тиском володаря домінії графа Другета, нітранського єпископа Альберта Цегледі та інших впливових осіб Тарасович був звільнений з тюрми через два роки. Після звільнення в Мукачівському монастирі пробув недовго. Через 24 дні указом імператора Фердинанда його перевели в м.Каллов Саболчсатмарської жупи з призначенням йому пенсії (субсидії) в розмірі 200 флоренів.

Після смерті Тарасовича для новоявлених уніатів було прислано з Трансільванії єпископа Петра Парфенія, але Рим не присвоїв йому звання єпископа, бо Мукачівська єпархія Римом не признавалася. Не міг Парфеній поселитися в Мукачівському монастирі, бо там жив православний єпископ

Іоанікій Зейкан, який приклав чимало зусиль, щоб замість дерев'яного храму побудувати камінний у візантійському стилі. Та в роки польської війни під командуванням Ю.Любомирського храм сильно постраждав. Іоанікій Зейкан був єпископом понад 30 років (1654–1686). Залишивши Мукачево, переселився в Імстичово, де побудував монастир.

Після І.Зейкана нетривалий час православним єпископом в Мукачеві був Мефодій Раковецький, висвячений в архієреї молдавським єпископом Досифеєм. Ігуменом монастиря став Петроній Каминський, людина високоосвічена, поліглот (володів десятима мовами). Він і сам хотів стати єпископом, писав скарги на єпископа Мефодія, ніби той як вдівець наповнив монастир своїми дітьми і родичами. Але Рим надіслав в Мукачево грека Йосифа Де-Камеліса. Мефодій переселився в Угольський монастир, звідти добрався до Польщі, де і помер у 1692 році. Це був останній православний єпископ в Мукачівському монастирі. При Де-Камелісі збагатилася монастирська бібліотека, де зберігалися друковані книги й рукописи, якими користувався письменник-полеміст Михайло Андрела Оросвиговський.

З другої половини XVIII століття розпочалося будівництво сучасного монастирського комплексу. Ініціатором цього будівництва став покровитель чернецтва Дмитро Рац, який одночасно настояв на тому, щоб резиденцію Мукачівської єпархії перевести до Ужгорода. Відень підтримав його. 1798 року єпископ А.Бачинський освятив новий монастирський комплекс у стилі барокко. В 1804 році закінчено будівництво церкви, куди було перенесено і останки Д.Раца. Уже у XVIII столітті в монастирі існувала школа для монахів. Тут вивчалися богословські науки. В 1788 році сюди була переведена і Марія-Повчанська школа. Протоігумен Іоанікій Базилович склав для монахів «Правила» на зразок статуту Києво-Печерської лаври. Звання архімандрита Чернечої гори одержав Іоан-Йосиф Годермарський. З 1733 року вводиться і титул протоігумена. Першим протоігуменом був Гедеон Пазин, далі – Макарій Шугайда, Іоанікій Базилович, Матвій Микита. Протоігумени Мукачівської єпархії вибиралися на соборі у три роки по черзі у Мукачівському, Марія-Повчанському та Краснобрідському монастирях.

12 липня 1852 в Мукачівському монастирі виникла пожежа. Важкі наслідки пожежі оновив архітектор Йосиф Майор в 1865 році. Цікава деталь: мукачівські монахи, будучи греко-католиками, в XIX столітті часто їздили в Київ для вивчення православного церковного обряду. В кінці XIX століття в Західній Україні була проведена реформа монастирів, але мукачівській монашеській общині вдалося зберегти свої традиційні звичаї і обряди. Монастир був реформований тільки у 1922 році, коли в його стіни переселилися монахи з Галичини. За каталогом 1951 року в монастирі бібліотека нараховувала 6400 книг на 17 мовах. Між рукописами були твори Василя Довговича, Арсенія Коцака, Олександра Духновича, Іоанікія Базиловича. На жаль,

пропали рукописи Анатолія Кралицького, його широкого листування з Михайлом Драгомановим.

Резюме: Багатовікова історія Мукачівського монастиря знайомить нас з багатьма історичними подіями, здобутками матеріальної і духовної культури, багатьма іменами видатних людей, які творили історію цілого карпато-русинського краю. Монастир на Чернечій горі – це колиска духовної культури русинського народу.

Грамота Федора Корятовича Мукачівському монастирю

Ми, Федір Корятович, з ласки Божої князь із Мункача, цим доводимо до відома всім і кожному, як присутнім, так і тим, які це побачать в майбутньому, що ми розпорядились заснувати і побудувати для спасіння нашої душі монастир св. Миколая, єпископа і сповідника, біля нашого міста Мункач, який ми вирішили посвятити за обрядом і звичаєм грецьким, або руським, і помістити в ньому руських ченців, щоб там навіки служили Богу, і для утримання тих же руських ченців ми дали і подарували два поселення, Бобовище і Лавку, з усіма доходами і податками, які повинні законно належати до тих же давніх часів, водночас з десятинами плодів і винограду, а Бобовище з річкою і млином, так що з цього Бобовища повинні щороку давати шість поросят тим же ченцям, а із Лавки – щороку чотири поросята ...

Дано в Мукачеві, дня восьмого, місяця березня, 1360 р.¹⁵¹

ГРУШІВСЬКИЙ МИХАЙЛІВСЬКИЙ ЧОЛОВІЧИЙ МОНАСТИР

Навколо Грушівського монастиря вченими істориками висловлено багато різних думок щодо часу його виникнення, але всі починають із загальної фрази: це – один із найдавніших монастирів Закарпаття». Чому так? Євген Перфецький пояснює, що в ті далекі часи багаті магнати та князі мало цікавилися життям православних русинів, тому і документів збереглося мало. Таким чином і перша грамота Грушівському монастирю була видана тільки в XV столітті. У своїй статті «Восточная церковь Подкарпатской Руси в найдавніших временах»¹⁵² вчений повідомляє, що Грамота Царгородського (Константинопольського – М.А.) патріарха Антонія, видана Грушівському монастирю св.Михаїла, свідчить, що Закарпаття церковно належало до Царгорода ще до видання Грамоти. Отже, стверджує Є.Перфецький, монастир існував до XIV століття. За свідченням історика Ю.Жатковича «монахи Грушевського монастиря після уходу татар, скаржилися королю Угор-

¹⁵¹ Лучкай М. Історія карпатських русинів... У 6-ти т. Т. 2. – Ужгород, 2000. – С. 146.

¹⁵² ж. Подкарпаска Русь, Прага, 1923.

щини Белі IV, що при нападу татар пропали всі їх документи і грамоти і було пограбовано все майно».¹⁵³

Закарпатський історик Іреней Кондратович в «Истории Подкарпатской Руси» пише, що Грушівський монастир було засновано близько 1320 року, коли волохів, які не хотіли перейти на латинський обряд, король Людвиг вигнав у Молдавію, а їх маєтки передав синам князя Саса – воєводам Баліці і Драгію.¹⁵⁴ Іреней Кондратович пише, що в 1390 році Баліца і Драгій звернулися до Константинопільського патріарха Антонія і «вручили ему монастирь Грушевській», созданный в честь св. архистратига Михайла.¹⁵⁵ Патріарх видав грамоту, якою дарував монастирю Ставропігійське право, котрим монастир не підпорядковувався єпископу, а лише патріарху. Ігумен монастиря мав право керувати церковними справами Березької, Ужанської, Угочанської, Марамороської жуп. Ігумена мали право обирати монахи, нащадки Баліці і Драгія та вельможі.

Грамота Константинопольського патріарха Антонія Грушівському монастирю 1391 р.

Антоній, з ласки Божої патріарх міста Константинополя, нового Рима і всього світу; благородні і побожні, добрі християни, нашій покірності зміцнені св.духом милі сини і шляхетні воєводи Баліца і Драгмештер, у яких є в Мараморші церква, або повсякчасний монастир, заснований на честь св.Михайла Архангела. Вони прийшли до нас і в щасливому та тривожному становищі Константинопольської держави благали нашу покірність і блаженно виявили слухняність за звичаєм християнської релігії, і подарували нашій покірності і церкві всю свою чесно надбану спадщину, а саме церкву, засновану в честь св.Михайла Архангела, з тою метою, щоб поважала церкву нашої покірності і визнавала її зверхність. Ми уже, з огляду на їх добросовісне прохання, і спостерігаючи їх непохитну віру, такий дар вдячно прийняли і задовільнили їх прохання і Драгмештера, як сина нашої покірності, патріархальним авторитетом, який здійснюємо, благословили...

І хай він тримає у своїй владі і руках всі церкви у володіннях названого монастиря, і всі доходи їх та згаданого монастиря, і священників, і в усіх службах Божих згадує свого патріарха. З цією метою ми вам дали цю нашу грамоту... І це написано 14 серпня, року 6899-го після Христа 1394.¹⁵⁶

Історик Євген Недзельський у «Очерках карпаторусской литературы»¹⁵⁷ пише: «Монастырь св. архангела Михаила около села Драгова был основан или отцом или дедом воеводы Балицы и магистра Драга в XIV или во второй половине XII века. Их отец был воевода Сас, румун по происхождению; Балица и Драг позаботились о материальном положении монастыря, а кроме

¹⁵³ Цит. за кн. Ю.Данильця «Православные монастыри Закарпатья. – Киев, 2010. – С.137.

¹⁵⁴ Історія Подкарпатської Руси для народа. Составив О.Иреней Мих. Кондратович. – Ужгород, 1924. – С.41.

¹⁵⁵ Названа книга І.Кондратовича. – С.41.

¹⁵⁶ Лучкай М. Історія карпатських русинів... У 6-ти т. Т.2, – Ужгород: Закарпаття, 2000. – С.172–173.

¹⁵⁷ Євген Недзельський. Очерки карпаторусской литературы. Ужгород, 1932.

того – выхлопотали ему положение патриаршей ставропигии».¹⁵⁸ В Марамороши на той час було ще шість монастирів: в Борсані, Коньзі, Білій Церкві, Сатунці, Саркасові та Занові (Углі).

Найбільш повну історію Грушівського монастиря дав історик Ю.Жаткович і певною мірою доповнив «Історію карпатських русинів» М.Лучкая. Подаємо частину інформації як історичне джерело.

Через відсутність документальних джерел важко назвати імена всіх протоархімандритів і кількість монахів, що проживали тут. Можна тільки припустити, що в період розквіту в монастирі, крім прислуги, було біля 20 монахів. З настоятелів відомі тільки Пахомій (1291 р.), Сімеон (1458 р.) Іларій (1497 р.), Гелазій (1498 р.). Коли монастир перестав існувати – невідомо. Але сучасний історик Ю.Данилець вважає, що Грушівський монастир зупинив своє існування в кінці XVII століття під час повстання Емериха Текелі (1678–1688). Був захоплений повстанцями, пограбований та зруйнований.

Найбільшою загадкою Грушівського монастиря донині залишається питання про існування в ньому друкарні в середині XV століття. Вперше цю проблему порушив М.Лучкай. Про друкарню згадував у своїх творах А.Балудянський. Називаються навіть книги, надруковані тут: «Пантекостаріон», «Русское евангеліє», «Молитвослов», «Октоїх», навіть «Буквар» для дітей старослов'янською мовою.¹⁵⁹ Дослідник А.Петрушевич твердив, що вийшли також «Тріодь постна» і «Тріодь цвітка». За його версією, книжки видав визначний слов'янський першодрукар Швайпольт Фіоль, який втік сюди від переслідувань Краківського католицького єпископства. В народі говорять: «Дерево без вітру не хитається». І вчені на це мали підставу:

1. Є незаперечним факт, що Швайпольт Фіоль як професіонал-друкар не міг відсиджуватися в монастирі без діла.

2. Науковий аналіз текстів стародавніх книг і доведений дослідником О.М.Оросом¹⁶⁰ факт наявності в цих книгах місцевої русинської лексики та фразем, є характерними саме для Марамороського регіону.

3. О.Орос наводить версію, як незаперечний факт, що опанування Іваном Федоровим секретів друкарства відбулось саме в Грушівському монастирі, а також передає подробиці його біографії як виходця із Пряшівської Русі, зокрема: русин із Східної Словаччини навчався в Краківському університеті, а його рідне село Петрівці знаходилося за 200 км від Кракова. Учений переконливо стверджує, що

О.М.Орос

¹⁵⁸ Є. Нездзельський. Очерки карпаторусской литературы. Ужгород, 1932. – С.29.

¹⁵⁹ Якщо при монастирі існувала і богословська народна школа, то логічно, що «Буквар» надрукований саме для народної школи.

¹⁶⁰ О.М.Орос. Започаткування слов'янського книгодрукування при Грушівському монастирі. – Ужгород, 1995.

7 анонімних видань, які нібито були надруковані протягом 1553–1563 рр. у невідомій московській друкарні, насправді були привезені з далекого Грушова. Цікаво, що спеціалісти з книгодрукування, які працюють у наукових закладах Києва і Москви, на підставі аналізу шрифту, паперу, техніки окремих анонімних видань XV–XVI ст. припускають можливість їх виготовлення саме в друкарнях Карпатського регіону, і насамперед у Грушові.

Оскільки конкретних документів про існування Грушівської друкарні не збереглося, то ряд учених відкидають думку про її реальне існування. Але історія знає немало фактів, коли навіть при відсутності джерел вони визнаються за дійсність. У цьому випадку чому такі вчені не припускають того факту, що Грушівський монастир по крайній мірі чотири рази нищівно руйнувався: 1. Навала хана Батия 1242 року і скарга ченців королю Бейлі IV про утрату усєї монастирської бібліотеки і документації. 2. Нищівне руйнування монастиря 1657 року польським воєводою Любомирським. 3. Руйнування монастиря 1670 року марамороськими протестантами. 4. Накінець 1695 рік – під час повстання Текелі (1678–1688) монастир остаточно і назавжди зруйновано.

Ось як народилася книга О.Ороса «Започаткування слов'янського книгодрукування»:

«Велика кількість книг, виданих у XV–XVIII століттях і не тільки тоді до нашого часу не збереглися, або існують в одному чи кількох примірниках. Загарбники та колонізатори приходили на закарпатські землі з вогнем і мечем. Мечем забирали життя, вогонь мав знищити пам'ять народу, його душу, його невідцвітне слово. І горіли книги...

І ось після безнадійних, здавалося б висновків багатьох вчених щодо Грушівської друкарні і її друку пан Орос вернувся до першоджерел. Основним критерієм для нього став постулат: друкарня в Грушеві існувала, випускала книги, отже їх треба шукати! Не може бути, щоб не збереглося ніяких слідів! І Орос поставив Грушівську друкарню в контекст початків слов'янського книгодрукування. Це дало добрі наслідки. Можна тільки по-доброму позаздрити енергії і настирливості вченого О.Ороса у його пошуках та наполегливості у праці, незважаючи на відсутність елементарних умов роботи та 20-ти річне цькування та переслідування. А втім, О.Орос має високу для таких пошуків ерудицію, показав глибокі знання історії, питань предмету свого дослідження, виявив належну критичність в оцінці існуючих думок».

ОЛЕКСАНДР ОРОС

**ЗАПОЧАТКУВАННЯ
СЛОВ'ЯНСЬКОГО
КНИГОДРУКУВАННЯ
ПРИ ГРУШІВСЬКОМУ
МОНАСТІРІ**

Оцінюючи діяльність М.Лучкая як історика, О.Мишанич писав: «Михайло Лучкай – один з останніх видатних представників культури Закарпаття середнього періоду. Як видатний мовознавець і історик, він ще за життя здобув собі європейське визнання. Ян Коллар 1832 року у своїй поемі «Дочка Славії» поставив його прізвище поряд з такими видатними вченими слов'янства, як Обрадович, Добровський, Неєдли і Вук Караджич». Історія сама говорить про історика, а нам залишається тільки додати, що ми не бачимо причин, як і не маємо підстав, не вірити твердженню М.Лучкая про існування Грушівської друкарні. Мова йде не про якусь легенду, а про конкретний історичний факт, Навіть коли б мали справу із звичайною легендою, яка розповідала б про існування друкарні при Грушівському монастирі, то й тоді не можна просто відкидати ймовірність або й вірогідність факту, донешеного до нас із давнини. Тим більше, що в народних переказах йдеться про достовірні події минулого, і тому ми повинні з великою обережністю ставитися навіть до вісток, які, на перший погляд, здаються легендарними».

Ця думка підтверджується вченим Г.К.Вагнером: «Начало Спасо-Андроникового монастыря овеяно легендами, которые невольно возникают, когда о событии нет точных данных. Но в легендах нередко много правильного. Попытки же развеять их без достаточной исторической интуиции могут привести к действительным искажениям... Упомянутая легенда поэтично рассказывает, что Спасо-Андрониково монастырь был основан митрополитом Алексеем по обету, данному им при спасении от бури, застигшей его корабль в Черном море...».

КРАСНОБРІДСЬКИЙ МОНАСТІР

Краснобрідський монастир – один із старовинних культурно-духовних центрів карпатських русинів, з яким пов'язані долі багатьох історичних осіб. Він належить до Пряшівської єпархії, побудований на Міжлабірщині між селами Красний Брід і Чабин. Залишилась легенда, що розповідає про те, як виник монастир. За цією легендою в XIV столітті якийсь сліпець знайшов тут потічок і, вимившись його чистою водою з цілющими якостями, прозрів. На знак подяки Господу Богу за прозріння на тому місці побудував капличку, якій подарував ікону Богоматері. Цей випадок про чудодійне прозріння поширилось

Краснобрідський монастир

далеко за межі даної околиці, люди стали приходити туди звідусіль. Історики допускають, що Федір Корятович побудував тут монастир. Через деякі роки мимо монастиря проїжджав граф Валентин Другет в День Сошествія св.Духа. Тут зібралося багато процесій (протесій) паломників з іконами. Це урочисте видовище налякало коней графа, вони, як кажуть у народі «спалилися» і перекинули бричку. Граф дуже побився і у великому гніві наказав спалити церкву і монастир. Все згоріло, але ікона Божої Матері не згоріла. В монастирі на той час була багата бібліотека (2000 примірників оригінальної літератури), монахи займалися літописанням. Працювала філософська школа. Рани графа не заживали, він усвідомив вину перед Богом і щоб спокусити свій гріх, побудував нову церкву і монастир.

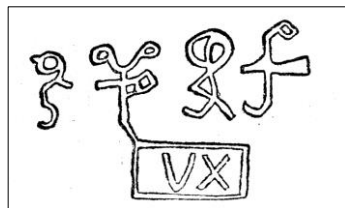
У 1708 році невідомі розбійники напали на монастир, пограбували, а монахів розігнали. Тільки в 1729 році монастирське життя знову завирувало. В 1752 році церкву перебудували, в 1761 році побудували і каплицю, де встановили згадувану вище ікону Богоматері, що не згоріла. У бібліотеці цього монастиря зберігається частина бібліотеки О.Духновича.

СВІТАНОК РУСИНСЬКОЇ ПИСЕМНОСТІ

Духовна культура підкарпатських русинів існувала задовго до прийняття християнства в усній формі, в формі усної народної творчості.

Але ми маємо наукову інформацію більше півстолітньої давності, яка свідчить про часи найвіддаленішого світанку русинської писемності. Ця інформація могла би сприйматися як наукове відкриття, якби вченим удалося розшифрувати письмові знаки, знайдені на території нашого краю в 50-х роках ХХ століття. Ось яку інформацію залишив для нас археолог Федір Потушняк: Між селами Осій, Білки та Ільниця на Іршавщині знаходиться великий могильний пам'ятник VIII–VII століть до н.е. Тут проведено кілька цікавих розкопок. Біля Ільниці над річкою Синяка вдалося знайти миски середньої величини, коричневого кольору з вузьким дном і широкими боками. Цей посуд – типова знахідка для могильника. Але від інших він відрізняється тим, що під його вінчиком вирізані шість письмових знаків.

Ці знаки – ідіографічне чи буквенне письмо. Розшифрувати його поки не вдалося. Знахідка свідчить про те, що наші предки, що жили на території Закарпаття, уже в VIII–VII століття мали свою писемність.¹⁶¹

*Письмові знаки
VIII–VII століть до н.е.*

¹⁶¹ Ф.Потушняк. Интересная находка. Советское Закарпатье, №188, 8 жовтня 1955 р.

Творчі запити далеких предків задовольняла саме усна народно-поетична творчість, пов'язана з народною обрядовістю. З прийняттям християнства слов'янське населення історичного Закарпаття одержало писемність, а з ним і перші рукописні книги. Але оскільки тут не було своєї державності, то не видавалися офіційні документи, які б відбивали інтелектуальне та соціально-економічне становище. Тому найдавнішими літературними пам'ятниками були книги церковного вжитку: літургїкони, євангелія, псалтирі, молитовники та інші жанри церковного богослужіння. Ті письмові пам'ятки, які дійшли до нас, відносяться до кінця XII ст., але переважно – до XIII–XVI ст. До них відносяться Мукачівські та Імстичівські уривки з євангелій, Королівське євангеліє (1401 р.). До другої половини XIV ст. відноситься «Мукачівський псалтир» та «Ужгородський півустав», «Остромирово євангеліє».

Наступними цінними пам'ятками писемності XV–XVI ст. вважаються «Ужгородська празнична мінея», «Тереблянський пролог», «Горунський збірник», інші євангелія, трїоди, октоїхи, всякі інші богослужбні книги, найдене в Ужгороді т.зв. «Московське», бо привезене сюди з Москви. Деякі пам'ятки світської писемності XV ст. (зокрема дарчі грамоти та названі вище церковні пам'ятки) написані давноруською мовою з домішками церковнослов'янської мови та великою кількістю лексики живої розмовної мови русинів.

Уже з XV ст. на історичне Закарпаття завозяться книги із Кракова, видруковані Фіолем Швайпольтом («Осьмигласник», «Часословець», «Трїодь цвітная»), із Праги, видруковані білоруським друкарем Георгієм Скориною («Біблія русская», книжки сербських діячів культури Божидора і Вікентія Буковичів, що видавалися в Венеції («Сборник», «Молитвенник»). Досягали Закарпаття книги російського друкаря Івана Федорова («Острозька біблія»). Популярним був жанр «учительних євангелій», в яких давалося тлумачення змісту євангелій на доступній живій народній мові: «Няговськое», «Скотарское» (XVI ст., «Изское», «Даниловское» (XVII ст.).

Першим по значимості твором русинської літератури є «**Няговські поученія**» по місцевій термінології «**Няговская Постилла**» невідомого автора, написана на народній мові XVI ст. Угорський вчений Ласло Деже про неї сказав так: «Будучи первым литературным памятником Закарпатья и одним из первой на всей Украине, «Няговская постилла» имеет большое значение для исследования исторической лексикологии. Так как НП написана на архаичном говоре, ее словарь способствует и лучшему познанию украинской (русинской – М.А.) лексики XIV–XV вв.».¹⁶² Про лексичне багатство та її семантичне розмаїття цієї пам'ятки говорить наявність

¹⁶² Українська лексика середини XVI века: Няговские поученія (Словарь и анализ). – Дебрецен, 1985. – С.2.

великої кількості тематичних груп слів, які відносяться до: 1. неорганічної природи, 2. органічної природи, 3. сільського господарства, 4. промисловості (точніше – ремесел), 5. транспорту, торгівлі, 6. економічних і суспільних відносин, політичних і юридичних закладів, 7. повсякденного життя людей (найбільш продуктивна група), 8. інтелектуального і емоційного життя людини, куди входять а) інтелектуальна лексика, б) моральна лексика, в) емоційна і вольова лексика, г) релігійна лексика, 9. граматичні слова. Така широта лексичної тематики свідчить про багатство русинської мови на тому етапі розвитку і про діапазон мислення не тільки автора, але й читача цієї пам'ятки. Як заключає Л.Деже, 88% лексики Няговської Постілли належить живій русинській мові XVI ст.¹⁶³ Це великий історичний пласт раннього періоду формування русинської літературної мови.

В **Данилівському євангелії** XVII ст. відбито нахил селянства до садівництва. Ось уривок: «Чом видиш, газда о дерево садовое имеет старання, окопует его, обрізуєт, нахилят, штобы право росло и пак присяжує, солодкое стовпля до него прикладаєт, штобы хосново было и штобы урожай добрый принесло». В іншому уривку цього документу іде мова про незадоволення засиллям латинізації: «Можеш то каждый розуміти, видячи што ся дієт межі нашим народом руским; иж господь-бог узял у них царство и панство, а придал латинь, котрым своих учителей честует и им потребности и заслуги платят яко учителям и слугам божим».

В ці часи церква була монопольним організатором регулярних масових сільських зборів при церквах. Просвітницькій потребі відповідав і інший тип тодішньої рукописної літератури, авторами яких були вже не тільки священики, а й світські особи – дяки та сільські книжники. Це – рукописні учительні збірники, в яких містилися різноманітні фантастичні оповідання про святих і грішних, спрямовані до якогось моралізаторського висновку. Вони призначались для читання вдома і при переписуванні автори часто доповнювали сюжети і мовно переробляли відповідно до мови населення свого села. Найкращі з цих рукописних збірників: **Торунський** (кінець XVI – початок XVII ст.), **Углянський збірник «Ключ»**, **Ракошинський**, **Сокирницький** XVII ст.). **Збірник Ієрея Ігнатія** (друга половина XVII ст.), **Збірник Стефана Теслевського, Петра Колочавського (1737), Колочавський (1747 р.), Ужгородський** та ін. В них відбивалися і деякі сторони господарського, політичного життя свого часу, соціальні проблеми, історичні події, випадки природних катаклізмів та ін.

Ось зразки русинської мови цих пам'яток:

«Продайте імніє ваше и дайте милостыню, учиніть собі тайстру неветешнілюю и прятаня, штобы не ималіло на небесах, де ся злодії не

¹⁶³ Ласло Деже. Названа робота. – С.513.

приближають, та й ни муль не точит, чом, де будет прятаня ваше, там будет и сердце ваше».¹⁶⁴

Юрій Вусяник із Вишнього Шарада у своєму літопису записав, як угорські пани раділи смерті австрійського імператора Йосифа II (1741–1790): «...дораз почали ся уедно збирати на світ и почали из всіх міст вуданы царем книги, декреты, списки и мірjalны каталоги во нівкоторых столицях огнем палити и кликали: «Іосифе, смотри теперъ, аж есь на небі, остуду поникай, аж сь у пеклі и вутам натігайся, бо твои вымысли у дым пушены».¹⁶⁵

За підрахунками вчених на Закарпатті знайдено кілька сотень рукописів руських (русинських) книг, які нині зберігаються у фондах бібліотеки Ужгородського національного університету та Закарпатського краєзнавчого музею. Ці пам'ятки вивчені і прокоментовані доктором філологічних наук В.Микитасем.¹⁶⁶

Гукливський літопис вівся з 1660 до 1830 року. Тут знаходимо метеорологічні дані, церковні календарі, ціни на продукти, є й історичні записи (про Ракоція, «О Конфедератах»), про московського царя Павла та ін. Цікаві записи залишив для нас гуклівський священник **Михайло Грігаші**. Його записи характеризують природні умови та становище селян: «1660 р. Зима была твердая, сніг упав великий, так же люде дорогу у ліс протоптати не могли... Люде в не достатку солому хіжі, стодóлы гет подерли марзі... Не было што сіяти. Люде з голоду пухли и в Марамороши из голоду умирали... а ще правда есть и здохлятину їли... и того року літо было мокрое и студеное, врожаї слаби. Того ж року вівці, коровы, коні на мотылицю коло Тисы выгыбли найпаче їдячи морозовату тенгерицю. Того ж року люде їли січку, жаливу, ріпницю, кромплювину... Сівба погоріла, у Дебрецині и поза Тису по дванадцять золотых німецьких еден кобел жита платили... угорська земля зерно возила собі ради выживленія и еден кобел жита платила по п'ять золотых ринських, яко и по шість у Галичині»¹⁶⁷ Таких записів про голод в Гукливському літопису зустрічається сім разів. Іван Франко поставив Гукливський літопис в ряд важливих пам'яток XVIII ст.¹⁶⁸

Збереглися в Закарпатті і писемні пам'ятки, які містять у собі матеріали про принципи загальнолюдської моралі. Це надзвичайно важливий фактор, оскільки свідчить про турботу освічених людей краю про необхідність пропагувати серед народних мас високі моральні якості. В цьому відзначилися

¹⁶⁴ Николай Лелекач и Михаил Грига. Выбор из старого руського письменства Подкарпатья. – Унгвар, 1944. – С.49.

¹⁶⁵ М.Лелекач. Як то давно было? Газета «Русский народный голос», №88 за 1936 г.

¹⁶⁶ Микитась В.А. Давні рукописи. Опис і каталог. – Ужгород. – Ч. I. – 1961.

¹⁶⁷ Біленький Я. (Г.Стрипський). Угроруські літописні записки // Записки наукового товариства Шевченка. – Львів, 1911. – С.73–82.

¹⁶⁸ Франко Іван. Карпаторуське письменство XVII–XVIII вв. // Зібрання творів у п'ятдесяти томах. – Т.32. – С.214.

«**Няговські поученія**» середини XVIII ст., які видатний дослідник історії Закарпаття О.Петров назвав «первым рукописным памятником карпато-русского наречия» (*карпаторусинської мови – М.А.*).

Уривок з «Няговских поученій»

Не упивайся ніколи, ані найбурше, коли постиш, чом много злого діла у п'янстві, і не гріши у переці родителям своїм і каждому, кто есть буршій, честуй каждого... Не держи ненависть та й гнів, та й вражду, та лиху дяку, нікому не лай, не давай раду лихую, та й не будь товариш кривді, та й не сважайся ні ским ... та й не бесідуй слова глупіє і порожні ... і не бий, не убивай, та й не сороми, не будь ненавистлив, не чини злоє, не кради, не розбивай, не чалуй, не перепущай дорого ни у продажи, ни у купли... І не хвалися, і не радуйся соромови другого, не будь лицеміром.¹⁶⁹

Значна кількість таких записів на церковних книгах вказує на те, що духовенство проявляло інтерес до історичних і церковних подій і прагнуло залишити їх для потомства. Там давалися не тільки записи, але й оцінка історичним подіям, при чому симпатії авторів завжди були на стороні церкви і народу. Незважаючи на нелегкі соціальні умови, в яких прийшлося жити простому народу і його еліті, в першу чергу освіченому духовенству, народний дух не згасав, навпаки, тягнувся до знань, до пізнання світу і його проблем, і за цих умов вищезгадані пам'ятки писемності були спочатку іскорками, а далі розгоралися в промені, які освітлювали дорогу до знань, заклали основу для розвитку культурно-просвітнього життя в нашому краї. Їх значення високо оцінив Іван Франко, який завжди зі співчуттям ставився до підкарпатських русинів і сподівався на їх кращу долю. Він писав: «Автори рукописів стягують для цієї цілі матеріал із усяких можливих джерел, із життя святих, із збірок середньовікових легенд і прикладів, із світських новел та казок або моралізаційних апологів, не гордують навіть оповіданнями, зачутими з народних уст, народними віруваннями та традиціями. Все те продиктоване щирим і гарячим бажанням просвітити народ, напутити темних».¹⁷⁰ При цьому Великий Каменяр звернув особливу увагу на таке: «Але що є справді нове і цінне в тих оповіданнях і поученнях, так це їх мова – проста народна».¹⁷¹

У XVII ст. на території історичного Закарпаття була поширена історична повість «Александрія», створена греками ще в II–III століттях. В Закарпаття вона могла потрапити і з Великої Русі, і з Сербії. Тут вона використовувалася як підручник для навчання дітей і тому вона переписувалася бродячими учителями під назвами Ужгородський, Пістрялівський, Тишівський рукописи та ін. Нам удалося полистати, прочитати і дещо виписати із **Пістрялівської «Александрії»**. Ось перша інформація про повість з

¹⁶⁹ Петров А.Л. Материалы для истории Закарпатской Руси. Т. VII. – Прага, 1923. – С.38–39.

¹⁷⁰ Франко Іван. Зібрання творів у п'ятдесяти томах. – Т.32. – С.220.

¹⁷¹ Там само.

покрайнього запису: «Написана бысть книжниця сія от Мукачева недалеко, только одна миля... писал богоискусный младенец Илія Беркович родом от Верецки, когда учил хлопци в Пістрялові у Василя Филипа». В повісті знайомимося з основними поняттями історії стародавнього світу, описом Македонії, Єгипту, характеристикою військової діяльності короля Греції Філіпа, походами Александра Македонського, його війною з перським царем Дарієм. Щоб мати уяву про мову не тільки повісті, але й лексику та рівень синтаксису і стилю розповіді автора, приведемо уривок легенди про А.Македонського, включену у «Александрію»: «А потом пошов Александер гуляти на єдну скалу славную, узявши из собою Нектанова волхва, от котрого ся Александр зачав во утробі матерній и который был перший учитель Александров. А потом, гуляючи собі на той скалі, почне ему повідати о его фортуні и его звитязтві и его рицарстві як мает сей світ узяти под свою моц и побідити всіх царей и королей, и колько мает літ жити на світі и якая ему смерть может быти и от кого и на яком місцу». Из сюжета легенди дізнаємось, чому мати Александра Алімпіяда мала двох чоловіків, хто істинний його батько, але уже після того, як син Александр скинув зі скали свого любимого батька Нектанова і той помер. «Александер, вислухавши повість тую от матере своя, пошов поять под тую скалу и паши на Нектанова (почав ревне) лакати и тии слова мовити: «Отче Нектанове, отпусти мене моего невиденія!» А потом взял его на рамена свои и принесл его до славного города Македоніи и погребе его со славою и честію великою, благодаряше бога Саваофа».

У «Пістрялівській Александрії» знаходимо місця, де розповідається про погляди людей того часу на природу і навколишній світ, про планету Земля: «Світ так кругло єсть, человек, а земля єсть уся у крузі и море обходит у коло світа, як пише у книзі «Зерцали», иже то земля уся єсть в середині неба... як лушпиня в яблочи и зернята, або як жельток у яйци, так земля у небі обдержит бо землю и зверху и зи споду, зо всіх чотырох сторон, а круг сего світа зображеніє так ся обертаєт, як млинное колесо або як млинный камен... Коли ту день, то под нами ноч, а коли ту ноч, а под нами чинит день. И так ся обертаєт коло світовое и чинит ти, человек мізерный, и роки и часы... Бо коли бы солнце ту на сем низком преділіє стало, то бы горячество своего вес світ выпалило и ріки бы высушило...».

Як людина релігійна, автор говорить і про кінець світа: «Бо уже другого потопу водного не будет, бо уже пред страшным судом затопит бог світ потопом огненным... и вшитко згорит... Так тот огонь будет горіти, иж горы каменные будут ся розсыпати и ростопляти, яко воск и олово».

ІХ. НЕЛЕГКИЙ ШЛЯХ РОЗВИТКУ РУСИНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

У розвиток духовної культури карпатських русинів великий внесок зробила русинська література. Але її розвиток в минулих часах, як і зараз, відбувався в дуже несприятливих умовах. Давній розвиток русинської літератури на Закарпатті охоплює XIV–XVIII століття. З XIV–XVI століть збереглася лише незначна кількість писаних пам'яток – переважно богослужбних книг. Мова цих книг старослов'янська з незначною кількістю народно-лексичних, морфологічних та фонетичних ознак живої народної мови. Численні рукописні учительні євангелія і збірники містили, крім біблійних текстів, розлогі «поученія», «толкованія» і «казанія», що переростали в цілі оповідання. Учительні збірники призначалися для читання вдома і склалися з оповідань, запозичених з різноманітних джерел (середньовічних збірників моралізаційного і псевдоісторичного характеру, житій святих і навіть народнопоетичних творів). У науковій літературі добре відомі рукописні учительні євангелія: Данилівське (перша половина XVII ст.), Нягівське (XVII ст.), учительні збірники (Сокирницький, XVII ст.), Ракошинський (XVII ст.), Углянський збірник «Ключ» (XVII ст.) та ін.

Великою популярністю у XVII–XVIII століттях користувалися перекладні повісті «Александрія», яких нараховувалося понад десять, «Варлаам і Йоасафат», «Рицар і смерть». Дивовижні, фантастичні пригоди славетного героя античності Олександра Македонського, інтерпретовані у християнському дусі, стали настільною книгою письменного населення. Чи не найпоширенішими варіантами були «Тишівська Александрія» та «Пістрялівська Александрія». Із по крайнього запису у останній дізнаємось, що «написана бисть книжиця сія от Мукачева недалеко, только одна миля... Писал благодискусный младенец Илия Боркович родом от Верецки, когда учил хлопці в Пістрялові у Василя Филипа».¹⁷²

У повісті «Рицарь и смерть» («Пренія живота и смерти») розробляється релігійно моралізаторська тема про бистроплинність людського життя і всемогутність смерті. На закарпатських списках повісті відчувається сильний вплив усної народної творчості. Названі твори не були оригінальними, а тільки пристосовувалися анонімними переписувачами до місцевих умов. Але їх не треба ігнорувати, бо в історико-літературному процесі вони відігравали не меншу роль, ніж оригінальні. Деякі літературознавці (О.Мишанич, Ю.Балега, П.Чучка) в своїх літературознавчих працях додаються до знецінення оригінальності русинської літератури у всіх відношеннях – тема-

¹⁷² Цит. по кн. «На Верховині». – Ужгород, 1984. – С.8.

тиці, художніх засобах, стилі, «доводять», що ця література не має «чітких орієнтирів», «не вирішувала загальнонародних інтересів».¹⁷³

Наші аналізи заперечують висловлену точку зору названих науковців і доводять, що русинська література має свої цінності і свою широку сферу служіння рідному народу, вона має в цілому не тільки ідейно-естетичне, але й велике пізнавальне та виховне значення, що відповідало тогочасним потребам. З давніх часів русинські поети, письменники, драматурги написали цілу низанку творів, які увійшли у золоту скарбницю русинської літератури. В XIX столітті в русинській літературі Підкарпаття порівняно з XVIII століттям знаходимо багато цікавішого, але й багато складнішого. Це був час, коли, як казав І.Франко, «доля пхнула всю масу нашого народу на нові шляхи, якими вони мусять іти наперед чи хочуть, чи не хочуть. Появилися для простого люду такі перспективи, такі можливості, про які вперед нікому й не снилися. Можність забезпеченого правного становища супроти пана, можність освіти і сполучених з нею широких прав, можність економічної незалежності, національної рівноправності, громадської автономії, соціальної рівності, – все це величезні поля діяльності, і сама присутність їх мусіла зробити великий вплив на народну душу, на весь склад їх ідей».¹⁷⁴

Активна боротьба підкарпатських русинів проти австрійського гноблення була важливим чинником розгортання революції 1848–1849 рр. Спочатку вони разом з угорськими революціонерами билися проти ненависних Габсбургів. Але вони швидко відчули, що вождь революції Л.Кошут ніяких свобод слов'янським меншинам та рівноправності для «рідного русинського народу» не дасть, вони відвернулися від нього.

Незважаючи на складність соціально-політичних і економічних умов, на Карпатській землі у другій половині XIX століття тривали змагання за національно-культурне відродження, йшла гостра боротьба проти угорського шовінізму та мадяронства, зрадництва своєму народу з боку частини греко-католицьких священиків. Виникли нові проблеми. Потрібні були нові форми письменства, свої оригінальні зразки поезії і прози, публіцистики, літературної критики, якої по суті ще й не було. Новий літературний рух очолив видатний поет, письменник, драматург, публіцист, педагог О.Духнович. Він об'єднав навколо себе коло ентузіастів – культурних діячів і літераторів. У 1850 році заснував «Літературну спілку Пряшівську» («Литературное заведение Пряшевское»), яка видавала народно-освітні книжки, в першу чергу підручники і календарі, «Місяцеслови», літературні альманахи, організувала збирання фольклору, робила перші кроки для заснування русинського національного музею. На ґрунті «Літературної спілки» виникає свого роду карпаторусинська літературна школа. Основна тенденція друкованих

¹⁷³ О.Мишанич. На Верховині. – Ужгород, 1984. – С.6.

¹⁷⁴ І.Франко. Карпаторуська література XVII–XVIII віків. – Т.XVI. – Київ, 1955. – С.330-331.

літературних творів – заявити про існування карпаторусинського народу через посередництво його молоді літератури, яка стала ніби народним маніфестом. Засновані О.Духновичем календарі та місяцеслови виходили в Закарпатті аж до 40-х років ХХ століття. Вони, крім свого специфічного призначення, виконували і роль щорічника-реєстратора важливіших подій у краї, і роль своєрідного наукового, літературного та публіцистичного збірника в другій своїй частині. Дійсно, подивимося на «Місяцеслов» за 1866 рік, що його видавали А.Кралицький та В.Кимак. Тут більшу частину займають матеріали дослідницького і літературного характеру. Наприклад, «Описание в Угорщине», вірші «Фальшивому другу», «Циганин», «Дочь», «Басня против стыдящихся своей народности» А.Духновича», біографічний нарис «А.В.Духнович» А.Кралицького, «Піснь русско-славянская і «Піснь угорская» А.Павловича, вірші А.Митрака «Любите свой народ», «На смерть Андрея Медвецкого», «Добре тому багатому», казки, анекдоти, різні оголошення тощо. Активістами літературного руху стали О.Павлович, А.Кралицький, молоді письменники І.Сільвай, Є.Фенцик, Ставровський-Попрадов та ін.

Після смерті О.Духновича засновується культурно-просвітительське «Общество св. Василя Великого», яке діяло під керівництвом групи русофілів А.Добрянського, І.Раковського та І.Мондока. «Общество» залишило за собою добрий слід в історії, видавши цінні наукові праці: «Всемирная история» В.Кимака, «Отечественная история» М.Вальковського, Географія та Арифметика І.Раковського, «Краткий сборник для упражнения в русском языке» К.Сабова, в якому вміщені твори Державіна, Жуковського, Крилова, Пушкіна, Лермонтова, Бестужева, Кюхельбекера та ін. До речі, орієнтація багатьох закарпатських письменників на російську мову йшла в одній площині з аналогічним явищем на всій Україні: прозові твори Т.Шевченка, народні оповідання М.Вовчка, історичні романи М.Старицького, повісті та романи Євгена Гребінки, деякі твори Пантелеймона Куліша, Миколи Костомарова та ін. написані російською мовою.

В 1867 році відбулася зміна в державному устрої Австрії. Утворилася дуалістична держава Австро-Угорщина. Разом з тим пробудилися шовіністичні сили Угорщини. Спеціальними законами, виданими в 1868, 1879, 1884 роках, на території Підкарпаття заборонялося вживати русинську мову в школах та установах. Особливо шалену антирусинську кампанію розгорнули угорські панівні кола під час підготовки й проведення в 1896 році торжеств з нагоди т.зв. меленіуму, тобто 1000-ліття Угорської держави.

Але незважаючи на це, після заборони «Літературної спілки Пряшівської», центр культурного та літературного життя підкарпатських русинів поступово переходить в Ужгород, де на початку 60-х років засновано друкарню, а в 1866 році – культурно-просвітницьке «Общество св. Василя Великого», що проіснувало до 1902 року. Воно видавало календарі і періодичні

журнали «Свет», «Новый свет», «Карпат», «Наука». Окремими авторами видавались журнали «Сова» (В.Кимак), «Листок» (Є.Фенцик). Саме активісти «Общества св. Василя Великого» і створили протидію політиці денационалізації русинів, орієнтуючись на здобутки в основному російської культури та на власні творчі сили. О. Духнович, О.Павлович, А.Крालицький, О.Митрак, І.Сільвай, Ю.Ставровський-Попрадов, Є.Фенцик, Ф.Злоцький та підрастаюче покоління русинських літераторів пишуть багато творів (поетичних, прозових, драматичних, публіцистичних), у яких проголошують свої культурницькі та просвітницькі ідеї. О.Духнович гордо заявляє: Я русин был, есмь и буду...

Ці слова будителя Духновича до нині залишаються національним кредо всіх карпатських русинів. Патріотичними мотивами були насичені твори О.Павловича «Я сын Бескидов», «Наш народ», О.Митрака «Горы наши, горы», Ю.Ставровського-Попрадова», «Родина», Є.Фенцика «К Угорской Руси», уся сатирична проза І.Сільвая. Літературознавець О.Мишанич звинуватив цих русинських літераторів в орієнтації на реакційні сили Росії. А О.Духнович, на його думку, «не піднявся до рівня сучасної йому української літератури, бо і зміст, і форми його творів досить примітивні».¹⁷⁵

Не є для нас дивною позиція земляка-рenegата О.Мишанича, якщо ознайомимось з методологією, якою користувався він в галузі літературної критики: «Радянські вчені багато зробили для марксистського вивчення історико-культурного і літературного процесу Закарпаття ХІХ століття. Тільки керуючись ленінським вченням про дві культури у кожній буржуазній національній культурі, ми можемо відібрати те краще, що створили закарпатські літератори минулого, і відкинути те, що не витримує іспиту часу».¹⁷⁶

«Пряшівська літературна спілка» проіснувала всього шість років (1850–1856). З різних причин (соціально-політичних, фінансових, організаційних) вона виявилася нездатною видавати альманахи та підручники. Після досить тривалого часу, роздумів, суперечок, пошуків нових шляхів в 1867 року починає виходити щотижнева газета «Свет», яка теж проіснувала недовго, всього чотири роки, бо мала критичні орієнтири в захисті русинської ідеї. Коли газета виступила з гострою критикою антинародної діяльності запеклого реакціонера-рenegата Мукачівського єпископа С.Панковича, то він видав спеціальний циркуляр друкарським способом і розіслав усім попам єпархії, у якому звинуватив газету в антипатріотизмі, відхиленні від католицизму та в багатьох інших «гріхах» і заборонив її. І все ж за ці короткі роки газета встигла видати багато літературних творів різних авторів, які подаємо у формі джерела-бібліографії цих творів в кінці розділу. Автори цих творів

¹⁷⁵ О.Мишанич. Література Закарпаття дорадянського періоду // На Верховині. Збірник творів письменників дорадянського Закарпаття. – Ужгород, 1984. – С.19.

¹⁷⁶ Там само. – С.15.

підписувались не власними прізвищами, а користувалися псевдонімами, бо австрійська поліція постійно полювала за тим, щоб розкрити справжнє ім'я того чи іншого автора. Тому додержання таємниці псевдоніма було дуже важливим для долі письменників. І ось в русинській літературі появляються нові імена: Боржавський, Яворов, Угочанин, Уріил Метеор, Владимир, Піснелюбець та ін.

Бойовою, справді літературно і соціально критичною була сатирична газета «Сова», редактором якої був Віктор Федорович Кимак, колишній редактор першої ужгородської газети «Свет» з червня 1869 до кінця 1870 року. Друкувалася газета небувалим на ті часи тиражем – 2000 примірників і швидко розходилася як серед опозиційно налаштованих до Панковича людей, так і серед його прихильників. Адже читач відчув у різноманітних за жанрами текстах нове освіжаюче і правдиве слово, нове ідейне національне віяння. З цього приводу І.А.Сільвай писав: «В наступившем общем затишье и среди атмосферы, пропитанной куреньем фимиама, подносимого епископу в июне того же года (1871) нечаянно, как из облаков, появилась иллюстрированная сатирическая газета «Сова» под редакцией В.Ф.Кимака. В ней были представлены на вид слабости и злонамеренные домогательства епископа и его партизанов, направленные против народности, веры, обряда, автономии и пр. «Сова» не преминула изобразить стремление епископа к водворению латинизма и мадьярской гегемонии».¹⁷⁷ Своєю «Совою» В.Кимак наслідував кращі традиції російських сатиричних журналів, зокрема «Почту духов» І.А.Крилова.

Наляканий єпископ Панкович підкупив за великі гроші (хабар перевищував річний прибуток друкарні) власницю ужгородської друкарні, яка відмовилася друкувати вже набраний четвертий номер сатиричної газети. Тому «Сова» змушена була «перелетіти» із Ужгорода до Будапешта, де вийшли четвертий і п'ятий, останній номер. Щоб ізолювати редактора Кимака від широкого читача і взагалі від рідного русинського ґрунту, його угорська влада переводить учителем гімназії у далеке угорське містечко. Але В.Ф.Кимак на швидку руку зібрався і разом із сім'єю виїхав до Росії.

Стосовно літературного процесу на Карпатській землі треба сказати так: тут були свої письменники (хай не досягли мистецьких вершин В.Шекспира, Й.Гете, О.Пушкіна, Л.Толстого та ін.), було літературно-мистецьке життя, були свої пекучі теми і проблеми, які вирішувалися відповідно своєрідних обставин та накладали певний відбиток на культурний розвиток підневільного краю.

¹⁷⁷ І.А.Сильвай. Положение угорских русских под управлением Стефана Панковича. Избранные произведения. Пряшів, 1957. – С.382.

ПОЕЗІЯ

До XVI століття в Закарпатті поезії зовсім не було. В русинській писемності переважала церковщина. Коли через поучительні євангелія почала пробиватися народна мова, з'являється поезія у формі народно-поетичної і народно-пісенної творчості. Досвіду літературної поезії зовсім не було. Під впливом західноєвропейського відродження у мистецтві і літературі на Закарпатті починають появлятися перші вірші. Вони поширювалися в рукописній формі.

Чеський учений XVI століття Ян Благослав умістив у свою граматику чеської мови вірш невідомого русинського автора «Дунаю, Дунаю, чому смутен течеш?» По жанру – це пісня-балада. Вченого чеха цікавив не так зміст поезії, як її мова, у якій він помітив близькість русинської мови до інших західнослов'янських мов, але разом з тим яка мала свої відмінності. Про русинську мову Ян Благослав мав високу думку: «Кажуть, що русини і граматику мають, але я не видів її. Зате мають багато метафор та інших різних фігур... Є у тій мові співанок і стихів або рифм множество. А які вони – можна дещо зрозуміти із єдиної світської співанки, якою є «Дунаю, Дунаю, чому смутен течеш?». Як бачимо, брат-слов'янин помітив специфіку русинської мови, знайшов у ній багатство образності, метафоричності та фразеологічних структур. Вчені дослідили, що мова цієї пісні – це мова західних угорусів, тобто карпаторуська.¹⁷⁸

Із світських віршів XVII століття, що виникли на місцевому ґрунті, відомі такі твори, як «Піснь о образі Клокочевском» (оплакування Пречистої міжусобної війни, що її вели між собою куруци та лабанці), «Піснь о Будині» (про події 1683 року і перемогу християнських військ під Будином над турками), «Піснь про грішних людей» (тема моралі і гріхопадіння, заклик до покаяння), «О злых панах» (знуцання панів над бідними людьми). У XVIII столітті з'явилось вже більше показових зразків світської поезії, яка здобувала громадянство в давній літературі з своєю соціально-побутовою, історичною, любовною та іншою тематикою: «Піснь про світ», «Піснь о плачевном житті бідного студента» **Олександра Падальського**, «Мізерія на сім світі мене понудила» (невідомого автора), «удно ж мені, што думаю», «Што я кому виноват, за што погибаю» та ін. У віршах цього часу оплакується нещаслива доля не тільки однієї людини, а й цілої громади, дається характеристика всьому суспільному устрою. У «Пісні о злых панах» невідомий автор говорить про те, що приходить кінець світу, бо пани «люд худобный зневоляют», сваряться між собою, кепкують над бідними. Правду даремно було шукати, і добре живе лише той, хто знає брехати. Сама назва багатьох віршів: «Піснь о руснаках», «Русинам», «Участь русина», «Печаль

¹⁷⁸ Українська народна поетична творчість. – Київ, 1958. – Т.І. – С.75.

русуна» стали зразком гострої сатири і високого громадського звучання з елементами викривального реалізму.

Інші зразки віршованої літератури XVIII століття «Вже прийшов час, лишаю вас», «Уже м скусил, что есть школа», «Добру новину, брат, звістуеш», – це твори шкільного походження і розповідають про потойбічне життя праведників і грішників, про страх перед смертю, про тяжке навчання тодішніх школярів у школах, де за всяку найменшу провину били. Були тут і вірші на моралізаторсько-дидактичні теми («Піснь о размышленіи смерти», і зразки схоластичної панегіричної лірики («Піснь о погребеніи Бізантія» Івана Пастелія). **Іван Пастелій** написав сатиричний акростих «Пастырю, покайся», у якому піддав гострій сатирі на тогочасне духовенство з наміром вплинути на виправлення порочного життя чорного і білого духовенства:

Пастырю душевный, попе избранный,
Людей просіщати от Бога данный,
Як же ты их просвіщаеш,
Кедь осквернен сам зостанеш,
Жиючи блудно!
Идут, попе, літа, придет кончина,
Бы тя не застала лиха година.
Глубоко спиш, пробудися,
Заблудил есь, навернися,
Попе, покайся!

Історична тематика знайшла своє місце в багатьох віршах, в яких говориться про страшні роки турецького нашестя на слов'янські землі, коли падали королівства, крушилися цісарства, «коли лвы строгие на світі повстали и волцы драпіжныи людей пожирали» («Піснь о страшных літах»). «Ся пісня, – писав **І.Франко**, – зложена якимось досить письменним і за станом подій обізнаним чоловіком, уводить нас у осередок бажань та симпатій тодішніх освічених русинів».¹⁷⁹

У той час досить поширеними були вірші на моралізаторсько-дидактичні теми («Піснь о размышленіи смерти») і окремі зразки панегіричної лірики («Піснь погребенію Бізантія»), написана з нагоди смерті мукачівського єпископа Бізантія» в 1733 році, два панегірики П.Лодія з кінця XVIII століття. Цей жанр знайшов своє продовження і на початку XIX століття (оди А.Вальковського та В.Довговича на честь єпископа Андрія Бачинського, панегірики Г.Тарковича на честь архієпископа Йосифа).

Творчістю карпатських русинських поетів XVII–XVIII століть цікавилося багато літературознавців, які дали повноцінну характеристику їх творам у своїх статтях, зокрема І.Франко «Карпаторуське письменство XVII–XVIII віків», В.Гнатюк «Угроруські духовні вірші» і «Угорський співаник

¹⁷⁹ І.Франко. Карпаторуська література XVII – XVIII віків. Твори, т. XVI. – Київ, 1955. – С.318.

Ів.Грядилевича із села Репинного Марамороської столиці», Я.Біленький «Старша письменность на Угорщині», Ю.Яворський «Материали для истории старшей песенной литературы в Подкарпатской Руси», І.Панькевич «Новознайдені старинні світські пісні в підкарпатському пісеннику Й.Сабова» і «Підкарпаторуська записка студентських віршів із 1751 року», М.Лелекач «Коритнянський збірник церковних віршів і світських пісень» та ін.

Ми зупинились трохи ширше на русинській ліриці XVII–XVIII століть тому, щоб поставити під сумнів твердження ужгородського літературознавця **В.Микитася** про те, що «в історичному аспекті це була спільна культура і література закарпатських українців, яка становила складову частину загальноукраїнської культури і літератури».¹⁸⁰ Далі цей вчений «конкретизує навіть спільну тематику русинської поезії Закарпаття з тематикою загальноукраїнської поезії, тобто «переважна більшість пісень та віршів з історії боротьби козаків проти ляхів або на теми сирітського і бурлацького життя».¹⁸¹

Вищенаведені приклади русинської поезії ні одною буквою не підтверджують думки вченого В.Микитася, бо в них зовсім не згадуються ні козаки-борці проти ляхів, ні бурлацьке, ні чумацьке життя українських селян, ні доля покриток з сиротами. Інший літературознавець, директор Інституту літературознавства АН України **О.Мишанич** у вступній статті до книги «На Верховині» (Збірник творів письменників дорадянського Закарпаття. – Ужгород, 1984) з позицій марксистського історико-культурного і літературного процесу Закарпаття XIX століття зробив такий однозначний висновок: «Тільки керуючись ленінським вченням про дві культури у кожній буржуазній національній культурі, ми можемо відібрати те краще, що створили закарпатські літератори минулого, і відкинути те, що не витримало іспиту часу. Не можна обійти того факту, що майже всі письменники Закарпаття XIX століття були священиками, а отже, й ідеологія їх була клерикальною. Звідси й релігійно-моралізаторське забарвлення їх творчості. З клерикальних поглядів впливає і їх тягіння до монархізму й авторитарності. До зображення народного лихоліття вони підходили» не з соціальних, класових, а з віросповідних позицій».¹⁸²

Після цих слів знову звернемось до фактів. Справді, майже вся інтелектуальна еліта Підкарпаття була за освітою священиками. Така була дійсність. Але вони за своїм священицьким одягом по світогляду і ідейності були палкими патріотами рідного Карпатського краю, вболівали за долю карпатських русинів і в своїх творах піднімали саме теми соціального стану своїх співвітчизників і голосом сатири висміювали ренегатів-мадяронів, виставляли їх образи на показ і осуд народу.

¹⁸⁰ В.Микитась. Поети зелених Карпат. Вступне слово до кн. «Поети Закарпаття». Антологія закарпатоукраїнської поезії XVI ст. – 1945 р. – Пряшів, 1965. – С.8.

¹⁸¹ Там само. – С.9.

¹⁸² Названа праця. – С.11.

Приклади: Давні традиції розвиває у своїй творчості **Василь Довгович** (1873–1849), людина духовна, але його поезія має світський характер. Навіть якщо деякі вірші Василя Довговича присвячувались високопоставленим церковним особам («На тезоименитый день Андрея Бачинского»), вони по змісту були світськими. За жанровістю поезія В.Довговича різноманітна. Він торкається історичних, наукових, (переважно на латинській мові), філософських («Союз любви»), соціальних проблем («Чому я музыкант и теперь», «Дерень бым я жениться»).

Значне місце в поетичній творчості В.Довговича займають і епіграми, адресовані високопоставленим особам і своїм друзям, з яких добродушно, а іноді і в'їдливо кепкує з людських слабостей і пороків, зачіпаючи нерідко й гострі соціальні проблеми протиставленням інтересів «овечок» інтересам «вовків». Ліричний герой В.Довговича – це проста людина, зразок людської гідності, яка з гіркою усмішкою сприймає несправедливість тогочасного суспільного ладу. Довгович засуджує лицемірну антилюдську, егоїстичну мораль панів, у яких совість чорна і брудна. Вірші Довговича написані багатою, різнобарвною, соковитою простою мовою, яка глибоко сягає в народну творчість. Прикладом може послужити вірш-пісня «Заспівай ми зозуленько», вміщена М.Лучкаєм в «Grammatica Slavo-Ruthena» (1830) на стор. 178. Поетична спадщина В.Довговича зібрана у збірник «Poemata Bazili Dóhovits» (1832). Про неї надто низько висловився ще один комуністичний ідеолог Г.Коломієц: «Довгович писал свои вирши преимущественно на латинском и мадьярском языках, затрагивая в них философско-космические и богословско-догматические вопросы, только с той целью, чтобы показать свою научную эрудицию и оправдать почетное звание члена-корреспондента Королевской Академии наук. «Холопский язык» был непригоден для этой цели. Что же касается несколько стихотворений, предназначенных «для прощавы» (простонародья), то они представляют собою чрезвычайно убогие по содержанию и форме вирши религиозно-дидактического характера».¹⁸³

І.Тот, поет і знаток слов'янських мов із словацької частини Підкарпаття, високо цінував якості своєї рідної мови і нею писав свої вірші. Про це свідчить Носак-Незабудов (1818–1877), діяч словацького національного відродження, симпатик підкарпатських русинів, член «Литературного заведення Пряшевского», заснованого О.Духновичем, в газеті «Orol Tatranský» видрукував такий вислів поета Тóта про русинську мову: «Слов'янорусинська мова своєю гнучкістю, багатством слів, лагідною і теплою інтонацією перевершує не тільки споріднені мови, але й інші чужі мови, якщо мене моя любов до неї не робить упередженим або хоча би досягає їх рівня».¹⁸⁴

¹⁸³ И.Г.Коломиец. Очерки по истории Закарпатья. Часть I. – Томск, 1953. – С.163.

¹⁸⁴ Nosak Nezabudov. Spjmienky Potasskije. Orol Tatransk. 1847 – S 706.

Провідне місце в процесі розвитку русинської літератури в першій половині XIX століття безсумнівно належить Олександру Васильовичу Духновичу, русинському будителю, просвітителю, натхненнику русинського народу та його інтелектуальної еліти на реалізацію русинської національної ідеї. Непростим був цей шлях. Складність його творчості мотивований складністю суспільно-політичного життя підкарпатських русинів в умовах чужодержавності. Важкий відбиток на настроях О.Духновича залишився найскоріше від подій угорської революції 1848–1849 років. Крім світоглядних, у Духновича були ще й непрості особисті мотиви, що він неприхильно зустрів угорську революцію. В 1847–1848 роках він як «облегат» кілька разів був присутній на засіданні крайового сейму в Братиславі, де ніяк не міг погодитися з шовіністичною політикою угорської буржуазії. Ось що пише з цього приводу О.Духнович в своїй автобіографії: «Приходить мене тут по случаю на пам'ять Кошут, реформатор Венгрии. Он 1848 на сейме краинском в Пресбургу (на котором и я как облегат присутствовал), когда ему возразили, что от славян есть что бояться, отповел: «Не боюсь славян, я противо славян пошлю славянов».¹⁸⁵ Такі висловлювання вождя революції не тільки насторожували представників слов'янства Габсбургської імперії, але й відштовхували від революції. Якщо до того додати, що 27 квітня 1848 року Духновича арештували угорські вояки як «русского пропагатора» і, знущаючись над його людською гідністю, босоніж погнали від Пряшева до Кошиць в тюрму, то питання стане ще яснішим. За Духновичем встановлено негласний нагляд, організовано переслідування, репресії. Але все це не зменшило громадської та творчої діяльності будителя Духновича. А зустріч з російським військом і знайомство з російськими офіцерами ще більше спонукали до патріотичної діяльності.

Наслідуючи літературні традиції краю та традиції російського класицизму, в 30–50-х роках XIX ст. Духнович пише цілу низку панегіричних творів: оду «Триумф Николая Павловича самодержавного царя всея России, когда против турков грядый в Болгарию с всею силою переселился. 1829», «Оду на взятие Варны, крепости в Болгарии през полк российский. 12 октоврия 1929», оду «Василию Поповичу на день 1 януария 1837» і «Епифаламион его высокопревосходительству Василию Поповичу, егда в епископа Мункачовского освящашеся». У оді «На триумф Николая...» Духнович від імені підкарпатських русинів прославляє відважних і сміливих «росів», які

¹⁸⁵ Цит. За кн. М.Ричалка. О.В.Духнович – педагог і освітній діяч. – Пряшів, 1959. – С.570.

внаслідок вдалих боїв визволили міста-кріпості Ізмаїл, Ісаакчу, Ібрагім та ін. Патріотичною ідеєю прийнята «Ода на взятіє Варны», яка написана, як вважають літературознавці, під впливом «Оды на взятіє Хотина» М.Ломоносова.

В ранній період О.Духнович написав чимало творів на громадські та інтимні теми: «Піснь о свободі», «Самотность» «Піснь», «Роза», «Сивесенькое очко твое» («Піснь к любезной»), «Смутный вид во серці моем» та ін. У «Пісні о свободі» поет створює алегоричний образ вільної пташки, яка потрапляє в тенета ловця й тужить за втраченою свободою, за втраченим щастям вільного життя на лоні природи. З долею пташки (образу рідного народу) Духнович порівнює і своє особисте життя, свою втрачену волю безшлюбного попівства. У автобіографічних записках «Дело от безделия» Духнович писав, що безшлюбність є широка пустиня, де «заточенный чоловік блукається», чогось постійно шукає і ніколи його не знаходить.¹⁸⁶ Чи не тому в 40-х роках так багато віршів написано саме на цю тему: «Роза», «Сивенькое очко твое», «Смутный вид» та деякі вірші 50-х років «Незабудка», «К.Т.», «Тоска на гробі милой», «Конец» та ін. «Тоска на гробі милой» є найдосконалішим ліричним твором, в якому поет оплакує смерть коханої, звертається до сил природи, до вітру, пташок, троянд, потічка, щоб вони оберігали спокій милої і не турбували її на тому світі, і просить і його поховати колись біля гробу милої. Вірш справді мелодійний, написаний пісенним розміром:

Продувай, вітрику,
Продувай легенько,
Най моя миленька
Спочине тихенько...

Педагогічною поемою можна назвати віршований буквар О.Духновича «Книжиця читальная для начинающих». Хрестоматійним став на Закарпатті у минулих часах вірш «О радостях школьских», який починається словами:

Мамко, мамко куп ми книжку,
Гинту, папірь и табличку,
Бо я пойду до школы
Учитися по воли.¹⁸⁷

Не менш цікавий вірш, вміщений у «Книжицю...» «Радость весны». Автор висловлює в ньому почуття втіхи з наближення весни, коли «От радости земля-мати трепещет», на буках «брость пучніє», листя зеленіє, «береза сок

¹⁸⁶ У критичній літературі та власних роздумах Духновича небезпідставно висловлювалась думка, що він прийняв «безжонство», щоб допомогти матері-вдові й напівсиротам сестрам і братам, а також в ім'я громадської діяльності. Можливо, не менш важливим чинником могло бути й нещасливе кохання.

¹⁸⁷ А.Духнович. Книжиця читальная для начинающих. – С.17.

дає», весело щебечуть пташки, зозуля «весну серцем вітає» на траві «ягнятка грають», «цвітут цвіточки» і т.п.

Окрасою букваря («Книжиця читальная...») є вірш «Жизнь русина» з яскраво вираженим соціальним забарвленням, написаний народною розмовною мовою. У ньому Духнович подав широку картину життя верховинського села, створив образ трудящого русина, який день і ніч працює на своєму клаптику поля, щоб прогодувати сім'ю:

Под горами, под лісами
Зимний вітер віє,
Там покойный, богобойный
Русин бідно жіє.

Доброю ознакою поезії Духновича 50-х років можна вважати те, що він намагався писати у поєднанні і особистого, і загальнолюдського, і такого, що було болючим для рідного краю. Так, наприклад, у об'ємному вірші «О придворной жизни» ліричний герой – це безправна людина, яка змушена слухати накази пануючої знаті виконувати всі її примхи. Хоч ім'я пана не названо, перед нами постає образ бездушного і жорстокого вельможі, який не терпить найменшого прояву волі підданих і суворо карає непокірних. Подібну долю Духнович випробував на собі. Такі ж мотиви знаходимо у віршах «Свобода» та «Сирота в заточенні». У першому вірші Духнович створив алегоричний образ вільної пташки, яка потрапляє у тенета ловця і тужить за втраченою свободою. Тут знаходимо і долю самого автора:

Так я слезы проливаю,
Убігшую свободу
Обрыдая, все страдаю
Мою участь молоду.

Чи не найважливішим явищем у творчості Духновича був вірш «Вручаніє» (Я русин был...), надруковане в 1851 році. Воно відразу набуло широкої популярності, стало народною піснею, а згодом народним гімном. Тогочасна політична атмосфера національного і політичного відродження спонукала Духновича до написання ще одного вірша «Подкарпатские русины». Поет знову звертається до народу, але вже із закликом пробудитися від «глибокого сну», не забувати про свою свободу, національну гідність, нагадує йому про приналежність до великого «русского племени»:

Подкарпатские русины,
Оставьте глубокий сон!
Народный голос зовет вас:
Не забудьте о своем!

Покладений на музику, використовувався при Чехословацькій республіці як національний гімн і виконувався після чеського, словацького на державному рівні на державних святах і торжествах. Так само було і при других мадьярах 1939–1944 рр. Нині цей гімн виконується русинами у дні ювілейних русинських свят та урочистих зборів (на державному рівні цей гімн не визнаний).

Просвітительські мотиви Духновича звучать у його віршах «Радуйтеся, соколята», «Возваніє» «Дума на 60-літнюю пам'ять», «Послідня моя піснь». В останньому вірші Духнович з жалем і сумом говорить, що його крила вже поламані, що йому доводилося багато літати «от юности до старости». Оглядаючись на пройдений шлях, поет заявляє:

Ах колько то стихій бурных,
Колько молній и стріл бурных
Изнес от врагов природных,
И от чужих, и от родных.

Останні строфи вірша деякі дослідники порівнюють «Посліднюю піснь» із «Заповітом» Т.Шевченка. Але насправді тут лише невелика зовнішня подібність:

На Бескиди в родном краю,
В том исконно руском раю,
Де світ узріл, там лежати
Хочу вічно спочивати.
Схороніте мя в дубраві,,
По скалах в густой темряві,
Самі здорові співайте.
А на батька памятайте.

Після цих слів хочеться повернутися до двох оцінок творчості О.Духновича з боку академіка О.Мишанича, який, з одного боку, схвально перераховує велику творчу спадщину русинського будителя (вчений-педагог, автор ряду шкільних підручників і букварів, поет, прозаїк, драматург, організатор літературних сил, видавець перших літературних альманахів на Закарпатті, збирач скарбів усної народної творчості, помітний для свого часу історик і етнограф), що «дала всі підстави І.Франкові назвати О.Духновича людиною «без сумніву доброї волі і не малих здібностей». Далі О.Мишанич продовжує: «О.Духновичу належить честь, що він у добу національного і соціального лихоліття виголосив знамениті слова, які принесли йому славу народного «будителя»: «Я русин был, есмь и буду, / Я родился русином. / Честный мой род не забуду, / Останусь его сыном».¹⁸⁸ І че-

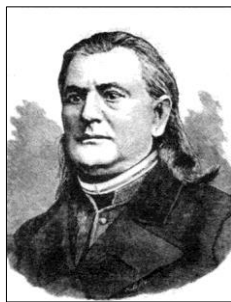
¹⁸⁸ О.Мишанич. Література Закарпаття дорадянського періоду. //На Верховині. Збірник творів письменників дорадянського Закарпаття. – Ужгород, 1984. – С.13–14.

рез кілька рядків читаємо таку «оцінку»: «У своїй літературній творчості О.Духнович не піднявся до рівня сучасної йому української літератури, бо і зміст, і форма його творів досить примітивні».¹⁸⁹ Про всю закарпатську (русинську) літературу написав так: «Низький художній рівень письменників Закарпаття ХІХ – поч. ХХ ст. не дає підстав возводити його в широкий європейський контекст. Воно залишилося на периферії слов'янських літератур ... без помітніших ідейно-естетичних здобутків».¹⁹⁰ А літературу 30–40 років принизив терміном «угорсько-руська мізерія».¹⁹¹

Деякі вчені заявлену фразу О.Духновича «бо свої то за горами, не чужі» вважають, що вона не належить Духновичу, а належать львівському русофілу Б.Дідицькому, що він їх приписав до послання Духновича львівським же русофілам – «старорусинам», зовсім не галицьким народовцям-українцям».¹⁹² Такої ж думки дотримується і Петер Медвідь із Словаччини і питається: «хто то власно про нього «за горами не чужі?» відповідає: «Духнович свою політичну статтю о позиції угорських Русинів опублікував в новинках *Зоря Галицкая*, котры выходили у видавництві Старопігійського інституту, з котрым утримував контакти, еднако з Народным домом. Тот інститут був старорусинського напрям, русофільського, не приімав возродный дух Українців...».¹⁹³

ОЛЕКСАНДР ІВАНОВИЧ ПАВЛОВИЧ (19.IX.1819 – 25.XII.1900)

Поет О.Павлович був вірним послідовником і продовжувачем великої справи освіченості і культурного розвитку народу. Багатий потенціал творчих сил знаходив у вируючій літературній діяльності, невтомній праці на благо рідного народу. Натхненний ідеями захисту і відродження свого багатостраждального народу, О.Павлович, услід за О.Духновичем і А.Добрянським, серйозно готувався вийти на шлях народного будителя. Народився в с.Шаришське Чорне Бардіївського округу Пряшівського краю. Рано осиротів. З п'яти років виховувався у своїх

Павлович
Олександр

¹⁸⁹ Там само. – С. 15.

¹⁹⁰ О.Мишанич. Література Закарпаття: стан і проблеми наукового дослідження. //Українські Карпати. Матеріали міжнародної наукової конференції «Українські Карпати: етнос, історія, культура (Ужгород, 26 серпня 1 вересня 1991 р.) – Ужгород, 1993. – С.608.

¹⁹¹ Там само – С. 608.

¹⁹² І.П.Поп, М.Шарга, В.Кушнір. І ми в Європі. – Ужгород, 2002. – С.11–12.

¹⁹³ Петро Медвідь. Духнович: сирота, син, отець. ІнФОРУСИН. – Ч. 8, 2018. – Річник XV (27). – С.9.

родичів. Навчався в Бардіївській гімназії і Трнавській семінарії. Прихильно ставився до патріотичної діяльності прогресивних діячів чеського і словацького національного відродження – Й.Добровського, Ф.Палацького, П.Шафарика, Я.Коллара та ін. Одночасно звертав свої погляди на російську, українську, польську, угорську літератури. Все це позначиться на його літературній творчості. Завершивши навчання, визначив свій життєвий шлях в сані священника. Служив у різних селах і містечках Пряшівщини. Доброзичливо ставився до бідного слов'янського люду. Сучасники згадували, що Павлович проводив спокійне, урівноважене життя сільського «пастиря», доброзичливо ставився до своїх парафіян, воював із корчмарями та місцевими службовцями, які зловживали своєю владою. Часто Павлович давав позики селянам, заступався за них у судах. Це дало привід одному з високопоставлених угорських чиновників жупного управління публічно заявити, що він знав тільки таких попів, які лише «беруть», але такого, який би «давав» і захищав простаків – йому довелось зустрітися вперше.¹⁹⁴

Пристально вивчав життя селян, їх побут і культуру, народну творчість, записував народні пісні, казки, прислів'я, народні обряди. О.Павлович старанно вивчав російську мову і літературу шляхом самоосвіти. Добре володів польською, словацькою, німецькою, угорською, латинською, тому писав вірші різними мовами. Усе життя і діяльність «маковицького солов'я» (так називав себе сам поет) відзначався безперервним творчим пошуком. Друкувався майже у всіх тодішніх часописах. Багато творів О.Павловича залишилося в рукописах. У Львівському архіві АН України зберігається збірка його рукописів з 1872 року. Цікава деталь: перша сторінка рукопису відкривається словами великого російського критика В.Белінського: «Быть апостолом просвещения – вот ваше назначение».

Кривий зв'язок з народом визначив ідейно-тематичну спрямованість творів «маковицького солов'я». Найбільш гостро прозвучала в його творчості соціальна тематика. Важко знайти іншого письменника, творчість якого в такій мірі була би пов'язана з життям народу. Поет правдиво змалював бідняцьке становище селянських мас. У його віршах звучить протест проти суворой безпросвітної дійсності. З боєм говорить поет про безправність тих, хто працює в поті чола, створює матеріальні і духовні цінності, а сам живе в голоді і культурній відсталості.

Панщину, розгул кріпосного права різко засудив Павлович у ранній своїй поемі «Став бідного селянина». Особливо боляче читати про експлуатацію трудового народу з боку угорських чиновників і поміщиків у таких віршах: «Бідство Маковицы», «Ах, на Маковице смутны теперь часы», «Піснь карпатогорца». Пристальну увагу Павлович приділяв гіркій долі нещасних

¹⁹⁴ И.Шлепецкий. А.И.Павлович – по трудам и воспоминаниям. У кн. «А.Павлович. Избранные произведения». – С.480.

сиріт, наймитів, безправних людей. Про це свідчать самі назви віршів: «Замерзшая сирота», «Сирота», «Сиротка служниця», «Прочто злий сей світ» та ін.

В молодості О.Павлович стихійно привітав революційні події 1848–1849 років. Але ставлення до самої революції у Павловича не було однозначно визначеним. На перших порах він вірив у справедливість і непереможність революції, вірив, що настане повна свобода і для русинського народу:

Ой, повеселься,
Свободный русине,
Уж твоих врагов
Злобна сила гине:
Новый вік даст
Каждому народу.
Співай и вітай
Святую свободу.

Але сподівання на поліпшення життя русинів були марними. Революція нічого не дала русинові-селянинові. Панщина по суті залишилась. Тому збіднілому народу дозволялося залишати рідну домовину і йти на заробітки в чужі краї:

Я несчастный в чужом краю,
Як сирота жию я,
Всегда о тобі думаю,
Родная земле моя.

Незважаючи на неприглядні картини життя своїх співвітчизників, поета ніколи не покидало почуття глибокої любові до рідного краю.

Народ в поезіях Павловича виступає не сліпою масою, яка в своїх діях керується настановами царів, вождів та церковних пастирів. Народ сам творить свою долю. Він висуває і підносить достойних, нищить нездар. Народу все під силу. Цей реалістичний погляд на народ втілено в одному з кращих віршів громадянської лірики маковицького слов'я – «Народ»:

Народ – властелин велик,
Большой царей и владык,
Его жизнь: вера, язык –
Теми он живет, управляет,
Господствует, повелевает.

У ріднім краю його приваблюють і краса гір, і моральна чистота бідного селянина, його серце і душа, мужня витримка, слава великих предків («Я сын Бескодов», «Отчизна», «Батькови Духновичу», «Юрий Гуца Венелин», «Песнь русскославянская»).

В умовах боротьби проти мадяризації народу, яку проводила австро-угорська адміністрація, О.Павлович черпав свої сили в ідеї слов'янського єд-

нання. Це була заповітна мрія всіх поневолених слов'янських меншостей Австро-Угорщини. Ідея всеслов'янського єднання ніколи не покидала музу поета. Він мріяв про ті часи, коли всі слов'янські ріки потечуть в одне море. О.Павлович бачив у дружбі і об'єднанні слов'янства запоруку сили і непереможності. Поет схилився перед всіма слов'янами і вірив у їх краще майбутнє.

Особливе місце в ліриці О.Павловича займає історична тематика. З цього циклу заслуговують на увагу два твори. Перший – «Дума об атамане Подкове, убитому Польшей во Львові» – це печальна повість про вожака українських повстанців проти польської шляхти. Разом з тим дума сповнена почуття гордості за хороброго сина українського народу, якого польські ляхи по-звірячому вбили у Львові.

Хотя польский палач усек
Честную голову,
Но не убил в наших душах
Героя Подкову.

Жие, жие дух козацкий,
Дума козакова, –
Вечно будут гомонити
Прощальные слова:

За веру, за честь народа
Боролся Подкова,
Вечной памяти достойна
Слава козакова.¹⁹⁵

Ця тема цікавила багатьох українських поетів, в т.ч. Т.Шевченка («Іван Підкова»).

У вірші-думі «Дума над могилою под Бардієвом на 1849 год» О.Павлович повертається до тих трагічних днів, коли в 1848 році російські війська побували в Угорській Русі з неблагородною місією придушити угорську революцію. Ось перед нами могила невідомого бійця, донського козака, що загинув в бою. Глибоким ліризмом пройняті рядки, в яких поет описує горе рідних, які втратили сина в братоубивчій війні на чужій землі.

О, Донская земле,
Козацкая мати,
Прощай ныне,
– Бо я должен
В чужину ступати.

¹⁹⁵ Александр Павлович. Избранные произведения. Под общей редакцией И.С.Шлепещкого. – Пряшев 1955. – С.136-137.

Прощай отче, мати
И сестры миленьки,
И ты Доне, синий Доне,
Батьку наш старенький ¹⁹⁶

Сам поет ставиться до вбитого як до брата і представника великої і близької поету вітчизни. Тому він з великим сумом оплакує долю людини-брата:

Козака родина
Плачет там над Доном,
А я тут Бескидский Русин,
Томлюсь жалким стоном.

Извини, козацка
Мати многослынна,
Что чужий я ныне плачу
Про твоего сына. ¹⁹⁷

Твори О.Павловича користувалися широкою популярністю серед населення, автора називали «маковицьким соловієм», співцем обездолених «бескидських русинів».

ЮЛІЙ СТАВРОВСЬКИЙ-ПОПРАДОВ (18.І.1850 – 17.ІІІ.1899)

*Здравствуй, сын мой, сын прекрасный,
Моя радость, красота!
Мой соловей голосистый.
Превосходный твой полет.
Голос звонкий, голос чистый.
Здравствуй, Попрадов-поэт!*

О.Павлович

Помітним поетом Підкарпаття другої половини ХІХ століття був Юлій Іванович Ставровський, що виступав у русинській літературі під псевдонімом Попрадов від річки Попрад (кордону, де на заході кінчалася територія Підкарпаття). Вже дитинство поклало незгладимий слід на особистість Ставровського-Попрадова. Рідний Сулин, казковий і разом з тим суворий Спиш, неповторна краса рідного краю, його чудовий народ вже в дитинстві

¹⁹⁶ Там само. – С.103.

¹⁹⁷ Там само. – С.106.

прищепили майбутньому поету гостре і тривке почуття належності до рідного руського ґрунту, закоханості у свій народ. Високі духовні запити батьків збудили в синові потяг до знань, до науки. Рідна сільська руська школа, вже перші ази грамоти, почерпнуті з букваря О.Духновича, міцно пов'язали майбутнього поета з рідною культурою. Згодом, оспівуючи свій рідний край, з сердечною вдячністю він зізнавався: «В собі я там откryw русина».

*Ставровський
Юлій*

У Подолинці, який славився своїми школами і видатними педагогами, Ставровський розпочав штурмування фортеці знань. У місцевій нормальній школі у поті чола він засвоював перш за все іноземні мови. Левоча і Пряшів стали місцем гімназійних студій поета (1860–1868). Це були роки світлих надій. Кінчалась ера абсолютизму і накреслювались перспективи кращої майбутності. Німецьку мову викладання замінила угорська мова. Відійшли чеські викладачі з Левочі, які нишком розповідали студентам про слов'янську взаємність, що привернуло увагу молодого Ставровського вже в першому класі гімназії. Їх місце зайняли угорські професори. Але призначено у Лєвоцьку гімназію і кілька молодих словацьких та руських викладачів. Один з них – **Ю.Годобай**, який викладав навіть російську мову та літературу (пізніше він переїхав у Росію, був викладачем у гімназіях Москви), і уроки його з задоволенням відвідував майбутній поет. Четвертий клас гімназії Ставровський кінчав у Пряшеві. Він потрапив сюди у період підйому національного відродження русинів. У гімназії навчали руські професори, з яких особливо припав до серця юного Ставровського **А.Безегій**, що викладав руську літературу. В Пряшеві зосереджувалась руська молодь, вихованням якої піклувався старий батько Духнович, який з особливою заподатливістю оброблював у ці роки рідну ниву і будив руську громадськість на патріотичну діяльність.

Перебуваючи у Пряшеві у двох останніх класах гімназії (1866–1868), Ставровський активно включився в процес духовних зусиль русинів. На той час центр культурного життя русинів з Пряшева перенесено в Ужгород. Тут засновано культурно-освітнє товариство св. Василя Великого (1866), виникли два перші друковані органи русинів Угорщини. Активно співпрацював Ставровський з газетою «Свет».

Після Пряшівської гімназії навчався на юридичному, а потім богословському факультетах Будапештської духовної семінарії. Ставши священиком, Ставровський гаряче прагнув отримати місце на Спиші. Але із-за відсутності вакантних парафій тільки короткий час пощастило йому побути в Орябині та в Торисках. Трохи працював у канцелярії Пряшівського єпископа, виконував різні адміністративні служби. Доживав останні дні старенький єпископ-народолюбєць **Й.Гаганець**, який співчував молодому поетові та опіку-

вався ним. Смерть його стала великим ударом для Ставровського, як і для русинів Пряшівщини. «Для нас настали дні угрюми», – писав поет. Новий єпископ-рenegат М.Товт нещадно став прокладати шлях денационалізації русинів. Молодий талановитий патріот став для мадяризатора небажаним об'єктом на цьому шляху, про що владика дав скоро знати. М.Товт перешкодив Ставровському отримати парафію в рідному селі Сулині після смерті батька. Потім і зовсім Ставровського зняв з роботи. Так у 1879 році опинився з сім'єю у скрутній ситуації. Але знеацька прийшов порятунок для Ставровського. У Чертіжному помер старенький публіцист М.Бескид. Патроном цієї парафії був А.Добрянський. Він взяв молодого поета під свій захист, добився його призначення у Чертіжне, де прожив Ставровський до самої смерті і служив священником у маєтку А.Добрянського.

Під час навчання в Будапешті близько зійшовся з передовою слов'янською молоддю (чехами, словаками, сербами, хорватами) і пройнявся слов'янофільським духом. В Будапешті доля звела Ставровського з видатним російським учителем К.Л.Кустодієвим, щирим приятелем підкарпатських русинів. Творчому зростанню також сприяли твори визначних класиків літератури слов'янського світу, в тому числі російських письменників Пушкіна, Лермонтова, Гоголя. Ю.Ставровський був людиною освіченою, добре знав іноземні мови – французьку, німецьку, англійську, мадярську, слов'янські мови. Вірші писав російською, мадярською, словацькою мовами. Твори його друкувались в тодішній періодиці «Свет», «Новый свет», «Карпат», «Листок», будапештських та віденських часописах. Значна частина творів залишилася в рукописах, хоронилася у приватних архівах, а з часом, на жаль, безслідно пропала. У 1928 році товариство ім.О.Духновича видало збірку поезій Ставровського з передмовою М.Бескида. В своїй творчості, як і переважна більшість русинських поетів, Ставровський органічно зв'язаний з своїм рідним краєм, звідки він черпав теми, сюжети і образи. Лише в своєму рідному краї поет знаходив джерело натхнення. Про це яскраво свідчить вірш «По возвращении на родину»:

Моя отчизна здесь в Карпатах,
Среди лесистых синих гор,
Где мой народ в старинных хатах
Живет с неисследимых пор;
Вот здесь родился я, и страстно
Влюбился в родину свою,
Ее, хоть бедну и несчастну,
Но в простоте своей прекрасну,
Всегда радушно воспою.¹⁹⁸

¹⁹⁸ «Листок», 1894, 1 февраля.

Пейзажна лірика, картини навколишньої природи розкривають духовний світ поета, загальнолюдські почуття («Зимний вечер», «Вечерний звон») сповнені авторських роздумів, викликаних величчю краси рідного краю. Значна частина пейзажної лірики побудована за принципом контрасту: з одного боку – чарівна краса Карпат, з другого – безземелля, бідність, темрява – наслідки соціального і національного гноблення. Співчуття до поневоленого народу, патріотичні мотиви, громадянський пафос – ось те головне, що надає звучності кращим творам пейзажної лірики Ю.Ставровського.

Ю.Ставровський багато віршів адресував своїм землякам, народу, поетам, вченим: «К моему народу», «К Угроруссам», «К...», «К Уриилу Метеору». Вони перегукуються з мотивами кращих творів Духновича, Павловича, де патріотичні почуття русина виливаються у хвилю народного гніву:

Встаньте все, сыны народа:
Встань, ученый, встань, поэт!..
Встаньте все! Ночной темноте
Да следует заря дня;
Пора уже встать к работе
От тысячелетня сна».

«К моему народу».

Прагнення збудити народ, підняти його до свідомої історичної діяльності було тоді злободенним питанням. То були настрої невеликої жменьки русинської інтелігенції в час, коли пануючі кола Австро-Угорщини намагалися знищити народну культуру підкарпатських русинів.

Вірші «Ответ врагу славянства», «Отрицателю народности», «Отступникам народности» сповнені презирства до антипатріотів. Як і інші просвітителі-карпатороси, Ю.Ставровський мріяв про культурне відродження рідного краю. Він вказував на ті негативні явища, що перешкоджали здійсненню його мрії. У вірші «К Угрорусским» він з обуренням докоряв своїх земляків за їх байдужість до рідної культури.

О Русь несчастная! Скажу тебе в укор,
Так жить, как ты живешь – и мерзость и позор!
С прискорбием души спешу я изъять,
Что это полусмерть и грех, и срам и стыд!
Любить родную кровь, любить родной язык
Законы не претят, не возбраняет штык».¹⁹⁹

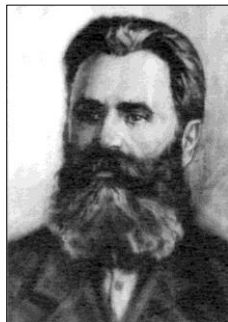
Ю.Ставровський-Попрадов в останні роки свого життя, що припадали на кінець XIX століття, був очевидцем жорстокого наступу австро-угорської реакції на права поневолених слов'янських народів і, в першу чергу підкар-

¹⁹⁹ «Листок», 1893, 15 августа.

патських русинів, а тому зневірився і в своїх силах, і взагалі в силах «вождів» народу. У віршовому посланні до Сільвая «К Уриилу Метеору» він писав, що давно минули ті радісні роки, «когда просыпалась Карпатская Русь» (малися на увазі революційні роки середини ХІХ століття), а нині пропало в багатьох бажання «к народной работе», і «народ угрорусский коснеет в дремоте». У некролозі, опублікованому в «Листке», зазначалось, що Ю. Ставровський «був видатним діячем і безперечно самим талановитим письменником на Угорській Русі. Ніхто у нас не міг написати таких звучних і глибокодумних, таких класичних віршів. Його «Вечерний звон», «На Бескиде», «К угрорусским» и т.д., що появилися у «Листке», можуть служити зразком класичних російських віршів. В них висока думка, глибоке почуття, бездоганна форма. Ніхто із угроруських письменників не досяг такої досконалості, як Попрадов».²⁰⁰

ЄВГЕН ФЕНЦИК (псевд. ВЛАДИМИР) (5.X.1844 – 5.XII.1903)

Останнім із числа помітних русинських діячів культури другої половини ХІХ століття був Євген Андрійович Фенцик. Палітра його діяльності надзвичайно широка і різноманітна. Нині читача, обізнаного з його науково-художньою творчістю, дивує, як сільський священник, що проживав і служив у багатьох селах (Богаревиця, Буковець, Дусино, Порошково, Великий Раковець, Горінчово, де й помер) без наявності культурно-наукових центрів встигав писати вірші, прозові і драматичні твори («Покорение Ужгорода»), публіцистичні статті («О бедственном положении и об улучшении быта угро-русского народа», «Обеднение нашего народа», «Наши школы», «По поводу инквизиции в Ужгородской гимназии», «Рутены», наукові дослідження («Очерк угрорусской письменности»), популярні статті про російські і західнослов'янські та західноєвропейські народи, про їхню культуру та літературу («О славянах вообще», «Славянское население Европы», «О славянских языках и культурах», «Бедные хорваты», «Малороссы», «Очерк словацкой поэзии» та ін.). Все це на свій час мало певне значення, викликало інтерес і розширювало кругозір читаючої публіки та було свідченням культурних і літературних зв'язків Карпатського краю з усім слов'янським світом. Помірковану оцінку

Фенцик Євген

²⁰⁰ «Листок», 1899, 1 апреля.

цій великій творчості Є.Фенцика дав Є Сабов, заявивши, що він «не кров'ю, но благородным воспитанием хотел... поднять крестьянина на ступень культурного человека». А раніше згадуваний І.Коломиєць з позицій комуністичної ідеології зміг сказати тільки те, що Фенцик, будучи виразником клерикально-монархічних ідей, виступав проти всяких прогресивних течій та передової суспільної думки, що загрожували існуванню «божественного порядку на землі й пануванню релігійного світосприймання».²⁰¹

Головним аргументом звинувачення видатного діяча культури критик вважав, що Є.Фенцик повірив обіцянкам цісаря Австрійської імперії на краще життя і не був здатний до відкритої боротьби проти насильства.²⁰² Це був той час, коли угорський шовінізм досягнув свого нищівного анти-русинського апогею! Цікаво, що би зробив пан Коломиєць, якби попав у тодішню ситуацію, в якій були русини та його інтелігенція?

Розглянемо поетичну спадщину Є.Фенцика з інших позицій. Лірика поета носила переважно суспільно-політичний характер, виражаючи, з одного боку, патріотичні, а з другого – слов'янофільські симпатії автора. Заспівом чи поетичним кредо Фенцика був вірш «Песнь о песне» самого зачатку його творчої діяльності (1868). Звертаючись до тогочасного «суєтного» світу і своїх читачів, поет писав, що пісня, поезія супроводжує все людське життя, вона «веселит да утешает» людей від її народження до смерті, пісню співає мати над колискою немовляти, парубок дівчині, а дівчина парубкові; у пісні «старик недужий» бачить свою молодість і взагалі все пережите; піснею вітає ранок багатоголосе птаство у лісі і на полі – тож треба так співати,

Чтоб исчезла грусть проклята,
Чтоб житье весело шло!

Цікавим є філософський вірш раннього періоду «Источник», в якому автор порівнює людське життя із колодезем, джерелом. З невеликого джерельця витікає потічок, який «смеется, резвится» між камінням, згодом він все більшає і більшає, стає річкою в «живописной долине» із квітучими берегами, на хвилях якої гойдаються човни та кораблі. Таким бачить поет людське життя. Дитинка так само грається, веселиться, як той потічок, скаче по камінням, настає незабаром юність з квітучими почуттями, страстями, життєвими мріями, планами,

С судьбой борется ... игривой, –
Ах, как прекрасен он в борьбе,
Когда в груди огонь, а в мышцах сила,
Отвага, смелость на челе ...

²⁰¹ І.Ф.Коломиєць. Очерки по истории Закарпатья. Ч.ІІ. – С.486-487.

²⁰² Там само. – С.484.

Всі ранні вірші Є.Фенцика пройняті безмірною любов'ю до рідного краю та рідного народу. Але коли був виданий цісарський закон «про рівноправність народностей» (1865), за яким Габсбурги обіцяли рівність усім багатонаціональним народам імперії, Є.Фенцик, як і інші громадсько-культурні діячі краю, спочатку повірив у цісарську милість і «побачив» майбутнє свого краю в інших барвах: Земплин у вірші «Приветствование» – «гористый», Шариш – «прелестный», Спиш – «славный», Тиса – «синяя», Тересва – «быстрая», Латорица «чистая», тепер тисячолітня темрява «светит лучем приятным солнца яркий свет». Цій темі присвячені ще деякі вірші: «Ночь вековая убывает», «Не страшися, мать», «К работе, русс» та ін.

Вставай из сна, вставай к работе,
Спеш к свободе, правде, русс,
Спеш, но лишь по той дороге,
Где русский дух...

Віра в реальність обіцянки «милостивого» цісаря пробудила в душі поета жагу діяльності і ще не згасший вогник патріотизму та заклик до діяльної праці:

Пора, пора к работе, русс!
Вставайте уж из сна глубока,
Разбейте цепь духовных уз.
«К работе, русс»

У 1870 році Є.Фенцик ще щиро вірив про прихід «вожделенного» часу, коли брати-слов'яни кинуться один одному в обійми,

Когда название: Болгаре,
Хорваты, Сербы, Чех, Поляк
Уступят общему: Славяне,
И соединится с братом брат.
«Славянам»

Однак жорстока дійсність безжально трощила обнадійливі ілюзії останньої купки прогресивно налаштованих русинських культурних діячів. Ніякого просвітку не сталося після обіцяної милості з боку Габсбургів у 1865 році «Про рівноправність народностей».

Крім названих велетнів русинської поезії ХІХ століття варто коротко згадати і про творчість інших поетів, які виступали під різними анонімами чи псевдонімами – Боржавський, Яворов, Угочанин та ін. Наприклад, у творі «Отпускникам народности», підписаному криптонімом «Б» (газета «Свет», 1868, №8) розкривається тема ненависті до всіх зрадників – мадяро-нів, до всіх відступників від «руської народності». Автор називає їх «само-

убийцями безбожними», «стыдом русского народа», «развратителями», «злыми демонами» та іншими гнівними словами. В іншому анонімному вірші «Замерзлая Русь» («Свет», 1868, №17) йдеться про сумну тисячолітню історію Карпатського краю, який, здається автору, доживає останні дні. Автор закликає народолюбців, яких залишилось вже дуже мало, розігнати «невежества ночь» і воскресити Карпатську Русь. Таким же духом сповнені вірші «Жалкий русин» і «Темная ночь» Грабаря, «Стою печально» Угочанина, «Обман» і «Госка изгнанника» Яворова, «Минувшее и будущность» Гомічкова.

Як бачимо, поезія Закарпаття ХІХ століття пройшла складний і суперечливий шлях. І не вина названих патріотів, а біда, що сили в боротьбі з потрійними ворогами – угорськими шовіністами, Габсбурзькими імперіалістами та своїми ренегатами-зрадниками – а допомоги годі було від когось чекати.

Але літературна творчість Підкарпатської Русі²⁰³ була розколота на три течії: русофільську, українофільську, русинофільську, для яких характерною була відкрита взаємна ворожнеча. При взаємній нетерпимості всіх трьох течій всяка критика сприймалася як ворожий напад, а своїх не прийнято було критикувати, щоб «вороги не радувалися». В результаті всяке поетичне римування оголошувалося поезією, як в русофільському, так і українофільському течіях сприймалося як творчий подвиг. Проте між тими «слабосильними» були і дійсно талановиті поети, яких не можна залишати поза увагою.

АНДРІЙ КАРАБЕЛЕШ (24.IX.1905 – 4.IX.1954)

Серед «русскоязычних» русинських поетів помітним явищем у розвитку поезії на Закарпатті у 20–30-х роках була творчість А.Карабелеша (1906–1964). У перших двох книгах «Избранные стихотворения» (1928) і «В лучах рассвета» (1929) оспівано природу Карпат, представлено зразки патріотичної лірики. Його поезію схвально зустріла критика. Про неї писав І.Ольбрахт, І.Еренбург, Д.Вергун та інші визначні майстри слова уже нашого часу: І.Сенько, В.Пагіря, Г.Токарь, І.Шелепєць. Наступні книги, публікації в різних журналах, календарях, газетах, понад 500 рукописних віршів засвідчують громадянське звучання, тематичну розмаїтість, жанрове і стильове багатство. Вірші й проза, оповідання й повісті, публіцистика, етнографічні

Карабелеш Андрій

²⁰³ Так тоді офіційно називався наш край.

пошуки, малярські роботи А.Карабелеша пройняті жагучою любов'ю до рідних Карпат, до рідного русинського народу, біллю за його важке життя, вірою в його кращу долю.

А.Карабелеш передбачив свою долю. Творча інтуїція поета ніби стала сценарієм його життєвої драми:

Борьбы и горьких мук посланник я,
Меня печаль в дорогу посылает;
Стоять, терпеть средь бури и огня,
Где гром гремит и молния сверкает...
Борьбы и горьких мук посланник я...
Мой рок – страдать на жизненном пути.

Це передбачення підтвердила обласна Спілка українських письменників Закарпаття, яка ще в 1957 році усі стріли критики направила на ще незагоєні фізичні і душевні рани А.Карабелеша від перебування в фашистських концтаборах і прийшла до висновку, що «громадськість області не може прийняти Карабелеша за співця Радянського Закарпаття» тільки за те, що писав російськи. Навіть у ювілейні роки українські письменники воліють помовчати, ніж сказати правдиве слово про справді співця Карпатського краю. Виключенням є українськомовний поет М.Турок, на знак солідарності з поетом із Мартинки А.Карабелешом до 110 річниці від дня народження поета написав російськомовний вірш на честь А.Карабелеша «Памяти поэта», в якому признав вину за сподіяне і висловив сподівання, що час Карабелеша прийде і його ім'я знайде своє належне місце в русинській літературі Закарпаття:

Давайте голову склоним –
В долгу мы ныне перед ним,
И пусть всегда в лучах рассвета
Найдется место для поэта,
Об этом клятву все дадим.

М.Турок, Свалява, «Памяти поэта»²⁰⁴

²⁰⁴ До відома всім, хто не поважає російську літературу і русинську мову, проситья коментар: Підкарпатські русини по своїй природі і освіченості – поліглоти. Вони уміють і говорити, і писати твори, і без напруги перекладати твори іноземних письменників. А.Духнович писав і угорською, і латинською, і русинською, і російською, так само це робив В.Довгович, І.Мураній легко перекладав трагедії Шекспіра на русинську мову, І.Чопей, нинішні русинські поети В.Новак, І.Ситар, Я.Ланьо та ін. пишуть трьохмовні вірші (русинські, українські, російські). Але вони залишаються русинськими поетами, бо тематика їх творів русинська, пишуть про русинів, про русинську карпатську природу, про русинську історію.

ПОЕЗІЯ ПЕРІОДУ УГОРСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (1939–1944)

У період 1939–1944 років у політичному і культурному житті Підкарпаття сталися великі зміни. Найголовніше – змінилася державність. Підкарпаття після 1938 року при сприянні фашистської Німеччини знову попало під владу Угорщини. Відійшла в минуле чеська демократія, вільний розвиток русинської культури. Але не зник народно-патріотичний дух русинів. Кращі культурницькі традиції минулих часів знайшли своє продовження в умовах Другої світової війни. Не змовкла русинська література, хоч у значній мірі вона була російськомовна, у меншій мірі русинськомовна (переважно в жанрі драматургії). У цьому нам і вбачається деякий парадокс: роки були важкі, воєнні, із значними матеріальними нестатками, Угорщина воювала у складі фашистської коаліції проти Росії, проти Радянського Союзу. Здавалося б все російське та русинське мало опинитися під заборону. Та стан справ виявився протилежним. В галузі літератури це був час досить помітного розквіту літературної творчості русинів. Чим пояснити цю ситуацію? Відповідь дає вступне слово до збірки поезії і прози Мукачівської літературної школи «**Живая струя**», який вийшов у 1940 році за підписом ГИК (псевдонім Георгія Івановича Керчі): «Наши писатели понимают роль литературы и точно определяют свое назначение. Они на деле демонстрируют, что искусство должно быть честно, деловито и велико духом... Совесть писателей Карпатского края чиста: они, минуя всякие тенденции, пишут только о том, о чем молчать нельзя, что считают своим долгом. Подход к искусству у всех литературных тружеников нашей маленькой Родины один: они обязывают писателя быть гражданином, свободным, вольным глашатаем лучшего будущего».²⁰⁵ Але при цьому найголовніше те, «что наша современная литература ни на минуту не потеряла духовной связи с нашим литературным прошлым».²⁰⁶

У тому ж 1940 році вийшла ще одна збірка «**Огоньки**» (видання Р.О. Комітету Червоного Хреста), складена групою письменників з метою залучити до корисних занять безробітних журналістів. У ньому і поезія, і мала проза, і публіцистика, статті з соціальних проблем, з історії, мистецтва, рекомендації з господарсько-побутових проблем.

У 1941 році вийшла збірка віршів і прози Ужгородської літературної школи «**Накануне**». У вступному слові ГИК так визначив характерні риси збірки і мету літературної творчості русинських письменників: «Наши писатели перестали играть в чистую поэзию, в искусство для искусства, и ста-

²⁰⁵ Живая струя. Стихи и проза. Сборник Мукачевской литературной школы под редакцией ГИКа. – Мукачево, 1940. – С.3.

²⁰⁶ Та само. – С.4.

раються предложить читателю такие произведения, которые, наравне с эстетическими качествами, обладают глубокой мыслью, пропагируют идеи, крепят национальный дух».²⁰⁷ Всі вірші і проза збірки звучать оптимістично, пронизані глибокою вірою у кращі часи, бо «стоим накануне возрождения нашей литературы».²⁰⁸

В 1941 році виходить ще одна літературна збірка Хустської літературної школи «**Будет день**» під ред. ГИКа. Ця збірка свідчить про те, що духовні сили русинського народу міцніють, зростають. Вони – доказ духовної зрілості, втіха у важкі хвилини, віра на краще майбутнє. Поет Красин стверджує цю ідею у програмованому вірші «Будет день»:

Будет день – судьбу заставим
Быть повежливее к нам –
По углам огни расставим,
Осветим наш скудный храм.
Песней громкой, небывалой
Мы расколем плавь небес,
И судьбы проклятой жало,
Вырвав, пригвоздим на крест.

В 1942 році вийшли у «Библиотеке угрорусских писателей» дві авторські збірки: Івана Горянина.²⁰⁹ Лейтмотив цієї збірки виражений у вірші «По-эту»:

Пусть всюду тьма и ночь царит,
Ты знай, что солнце впереди,
Туда, туда к нему стремись
Любовью, счастьем ты гори.

Друга збірка П.Продана «**Яблоня**».²¹⁰ Програмовий вірш цієї збірки – «О, мой народ...»:

О, мой народ, любит тебя, как я
Никто, никто не сможет...
Из слез твоих душа моя,
И боль твоя мой разум гложет.

В 1943 році побачив світ «**Литературный альманах**» у результаті конкурсу, проведеного газетою «Русское слово» в 1942–1943 роках і видрукований на кошти любителів рідної літератури і щедрих спонсорів, яких у тяжкі воєнні роки назбиралося 366 душ, тиражем 1500 примірників. В аль-

²⁰⁷ Накануне. Сборник стихов и прозы Ужгородской литературной школы. Библиотека современных угро-русских писателей. - Ужгород, 1941. – С.6.

²⁰⁸ Там само.

²⁰⁹ Иван Горянин. Страна простацкая. Стихи. – Ужгород, 1942. – С.4.

²¹⁰ Избранные стихотворения. – Ужгород, 1942.

манасі вміщені вірші і прозові твори 38 авторів, серед яких відомі поети Д.Вакаров, В.Горемика, В.Діанич, С.Панько, П.Продан, прозаїки Йосиф Жупан, М.Молнар, В.Молнар, І.Комлошій та ін.

Слід відмітити, що над усіма поетами угорського періоду піднімається високоталановита фігура молодого поета, поета-борця Д.Вакарова. У 1942 році, коли війна була у самому критичному стані для Радянського Союзу двадцятидвохрічний студент Будапештського університету писав:

Немного лет пройдет, и люди дружно, смело
Оковы сокрушат и сбросят царство тьмы.
О, как бы мне дожить до этого хотелось,
Чтобы не знать ни гнева, ни тюрьмы.

В 1940–1944 роках активізувалися й русинські поети: Ф.Пасічник (Ф.Потушняк): «Посів», «Родній краєвид», «Отець»; П.Селянинович: «Сніжинки», «Заснув садок», «Весняний мрак и день глубокий», «У три вінці сплели весну», «Туга»; Ю.Боршош-Комяцький: «Лунає сміх и сміх ширшає», «Метелицы и довгий сон сей», «Ладо, Ладо, усе радо», «Зелені свята», «Мати», «Осінь»; В.Піпаш-Косовський: «У марті», «Пісня пісень», «Вес» «Лісовоє»; прозаїки: О.Бучок: «Як то все зачалося», О.Віщак: «На своїх крилах», А.Крук: «Марина», «Іванова жура», Миговк Петро «Перепони», П.Соломонович «Два рыбаї», Юра Станчук «Нечистое», «Богач» та ін.

Події на фронті Другої світової війни сповіщали швидкий кінець війни. Підкарпатські русини жили в мовчазному чеканню своєї дальшої долі і думали, у якій державі будуть жити по війні.

Жовтень 1944 року. Прийшло довгоочікуване «визволення». Замість Підкарпатської Русі (Підкарпаття-Felvidék) з'явилася нова державна структура «Закарпатська Україна». Але всі питання вирішувалися без згоди з місцевою владою і громадськістю краю, а політвідділами Червоної Армії і НКВД. Колишні патріоти, які зайняли у Народній раді Закарпатської України керівні посади (Г.Керча, П.Сова, П.Лінтур) планували на базі Народного будинку ім. О.Духновича утворити центр русинської Академії наук. Та нова влада мала інші проекти у творенні нової державності і культурного будівництва краю. Першим кроком у цьому плані було знищення унікального архіву-бібліотеки, що розміщалася в Народному домі товариства ім. О.Духновича із бібліотечними фондами І.Чурговича та Є.Фенцика біля 20000 примірників книг і різних документів, щоб поховати історичну пам'ять про русинський народ, його історію і культуру. Мета була досягнута: «Вся молода генерація закарпатців, яка виросла в повоєнні роки, виявилася позбавленою можливості бути обізнаною з історією, літературою, духовним життям свого рідного краю».²¹¹

²¹¹ Нариси історії Закарпаття. – Т.ІІ. – Ужгород, 1955. – С.643.

Майже 50 років русинська національна ідея, національно-культурні прагнення, науково-культурологічний і освітній простір виявилися у глухо-німо-сліпому, пустопорожньому стані, коли русини не сміли голосно говорити про себе, обмінюватися думками, писати наукові праці, читати історичні русинські книжки, які за миттєво короткий час були знищені, а збереглися тільки деякі з них в тайниках домашніх бібліотек смілих патріотів, які ризикували бути звільненими з роботи за збереження «буржуазної, ворожої літератури».

МИХАЙЛО ДИМИТРОВИЧ ПОПОВИЧ
(11.II.1908 – 18.V.1956)

Цим коротким нарисом завершується перелік талановитих русинських письменників минулих часів, доля яких складалася по-різному і над якими постійно згущалися у різних формах і ступенях важкості хмари панівних режимів на карпаторусинській землі і ця доля в багатьох випадках завершувалася трагічно. Приклад долі М.Поповича приводиться як типовий, як один із сотень не названих поіменно.

Народився М.Д.Попович 13 лютого 1908 року в селі Великі Ком'яти на Виноградівщині в багатодітній селянській сім'ї. Успішне навчання в сільській народній школі відкрила йому двері до Мукачівської руської реальної гімназії (1919), яку також успішно закінчив у 1927 році. Тоді в Мукачівській гімназії зароджувався літературний гурток талановитої молоді під назвою «Наши стремління». Тут появлялися перші поетичні твори Михайла Поповича, а потім вийшли окремою книжкою під назвою «Первые стихи», видані Товариством карпаторуських студентів «Возрожденіи» у Празі. До названого товариства незабаром прилучився М.Попович, коли став студентом юридичного факультету Карлового університету, а в 1931 році закінчив його з високими оцінками. Крім юриспруденції захоплювався літературою, історією, справедливо працював у судах Берегова, Ужгорода, Севлюша (Виноградова), Хуста.

Після окупації краю хортіївською Угорщиною три роки тривало розслідування справи М.Поповича в лояльності до нової влади і тільки після цього він одержав посаду судового спеціаліста. Але через невеликий час мобілізований в угорську армію (1942–1944) і працював у мобілізаційному пункті. В цей час він включився в антифашистську боротьбу, налагодив зв'язки з розвідувальною групою «Закарпатці», яку очолював Ференц Патакі, збирав для неї важливі розвідувальні дані військового характеру. 20 березня 1944 року Михайла Поповича заарештували і відправили в Мараморош-Сігет (Румунія) у тюрму. Суд засудив його до смертної кари через повішення, яка була пізніше замінена довічним ув'язненням і каторгою. Засуджених відправили в пересильний пункт в Шаторолйойгель. 1 листопада 1944 року в'язні були відправлені в у концтабір Найвейлер. М.Попович потрапив в Шімберг, де був свідком загибелі земляка поета-антифашиста Д.Вакарова та інших земляків.

Він вижив, і після закінчення війни повернувся в рідний край. Відразу включився в будівництво нового життя. Працював начальником канцелярії в Народній Раді, потім секретарем облвиконкому до 1953 року. Після цього і до самої смерті очолював філію видавництва «Радянська школа» в Ужгоро-

Попович Михайло

ді. Все йшло добре. Він був ініціатором і організатором підготовки до видання поезій Д.Вакарова. Написав вступну статтю до збірки. Активно збирав архівні матеріали з історії Закарпаття. Написав декілька наукових праць. Уже в 1945 році в газетах «Закарпатська Україна» та «Закарпатська правда» опублікував свої спогади про участь у підпіллі та перебування у фашистських концтаборах. За сумлінну працю був нагороджений орденом «Знак пошани» та медаллю «За доблесну працю у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.

Помер дуже рано – 18 травня 1856 року в Ужгороді. Але між тим темні хмари все більше і більше згущалися над Михайлом Димитровичем, тяжкі митарства переслідувань, знущань, приниження людської гідності, надуманих звинувачень, які вкоротили йому життя. А почалося ніби з позитивних справ. В 1946 році вирішив поступити в комуністичну партію. Спочатку легко прийнятий в кандидати в члени КПРС з високими позитивними характеристиками. 9 грудня 1946 року партійна організація облвиконкому прийняла М.Поповича в члени КПРС. Але Ужгородський міськом компартії України зволював розгляд справи. «Знавці» літератури Закарпаття більше року вивчали творчість М.Поповича і шукали будь-який привід приписати поетові «нестандартне мислення» та додали до справи сумнів, що М.Попович не приймав участь у діяльності розвідгрупи Ф.Патакі, бо, бачите, для доказу немає жодних документів. Партійці забули, що всяка підпільна робота є суворо законспірована і документи не валяються на узбіччях дороги. І пішли звинувачення у брехні, у приписуванні собі участі в партизанському русі. Даремно «звинувачуваний» наводив прізвища учасників підпільної організації, говорив про конкретні події та називав конкретні справи розвідувальної роботи, та ніхто цьому не вірив, бо «немає документів».

Ось аргументи «суддів», які вершили долю М.Поповича: «Ви говорили про зв'язок з партизанами, що засуджені за участь у партизанському русі. Але ваша участь ніде і нічим не підтверджується. Ви про все дізналися тільки після суду, навіть про те, на якій хвилі передавалися відомості. А я в це і зараз не вірю» (М.Куц). Інший «суддя» – Бондаренко – так узагальнив свій вирок: «Виходить одне – що приписали собі участь в партизанському русі, самі приписали, а жодних документів, які підтверджують цю участь нема». Наскільки була сильна керівна позиція приїжджих комуністів, що навіть місцеві комуністи високих чинів не посміли сказати хоч щось на захист чесної людини М.Поповича. А розв'язка була така: «Виключити Поповича М.Д. з членів КПРС за обман партії, який виразився в прихованні від партії роботи суддею в крайовому угорському суді, і що будучи в угорській армії, мав офіцерський чин, та приписав собі видумані заслуги про участь у партизанському русі».

Висновок: У нашому краї це не єдиний випадок, як люди, які взяли на себе відповідальність за долю М.Поповича та сотням йому подібних, і близької уяви не мали, і багато ще й сьогодні не мають про минуле Закарпаття та його народу.

РУСИНСЬКА ПРОЗА

Русинська проза народилася разом з пробудженням русинської національної самосвідомості у загальному потоці національного руху багатьох народів Європи. Тому спочатку закономірно і логічно піднімалися історичні теми, щоб люди знали, хто вони і де їх коріння. Крім того був великий інтерес до народного життя і з'явилися етнографічні нариси. Пробивала собі шлях публіцистика. Інший важливий момент – благотворний вплив великої російської літератури. Сюди завозилося багато книжок російських авторів, знаменитих письменників різних стилів і напрямів: Фонвізіна, Державіна, Пушкіна, Гоголя, Некрасова, Толстого... Тому процес розвитку русинської прози проходив у формі синкретизма, тобто у переплетенні багатьох літературних стилів і напрямів – сентименталізму, романтизму, реалізму. Від перебування на Підкарпатті російського війська в 1849 році російський вплив ще більше посилювався і став домінуючим. Це означає, що проза – русинська за тематикою – стала російськомовною. Та це не було великою бідою, навпаки, спасінням від мадяризації. Бо, як писав Іван Франко, «доки ті русини звертали свої очі на Росію, у них проявлялось хоч яке-таке життя народне, були хоч які-такі писателі, газети, починався і рух народний, прокидалося і «народництво» серед молодіжи. А тепер, коли зв'язки з Росією порвалися, коли очі угорської інтелігенції звернулися до Пешта – що там осталося?»²¹²

Іншими словами кажучи, тодішня орієнтація закарпатських письменників на російську літературу не мало нічого спільного з російським царизмом, у кращому разі було народним русофільством – тим позитивним ставленням русинів Закарпаття до Росії, як держави могутньої культури. Не випадково І.Франко підкреслював: «Розуміється, держава московська, її жандарми і чиновники і їх гніт на всяку свобідну думку – одно діло, а література російська з Гоголями, Белінськими, Тургенєвими, Добролюбовими, Писарєвими, Решетниковими та Некрасовими – зовсім друге діло».²¹³

У період революції 1848–1849 рр. русинські будителі вирішальну роль у боротьбі за національне самоутвердження віддавали культурі, а в інтересах

²¹² І.Франко. Твори. Том XVI. – Київ, 1955. – С.139.

²¹³ І.Франко. Том XVI. Літературно-критичні статті. – Київ, 1955. – С.8.

підняття життєвого рівня населення звертали свою увагу на дидактико-виховну діяльність та піднесення національної самосвідомості народу. Період 1848–1853 рр. можна вважати першим етапом розвитку русинської прози. Це був період шукання тематики, сюжету, жанру. Організоване О.Духновичем «Литературное заведение Пряшевское» у значній мірі сприяло активізації письменницьких сил краю. У 1851 році О.Духнович пише свою першу сентиментальну повість «Милен и Любица» – «иділічну повість древних русинов времен» під явним впливом М.Карамзина («Письма русского путешественника» та «Бедная Лиза»). Тут сентиментальний сюжет переплітається з реалістичними замалюнками життя русинського народу – опис народного одягу, обрядовості, гуляння, забав. Крім того, О.Духнович пише і байки у прозі, в яких піднімає ті самі просвітницькі ідеї, як у поезії та драматургії. Його байка «Басня против стыдящихся своей народности» була гострою критикою зрадництва, ренегатства частини русинської інтелігенції. Коли імператорським указом 1853 року «Литературное заведение Пряшевское» було закрито, літературний процес трохи пригальмувався. Загалом діяльність О.Духновича мала прогресивне значення. Він був справжнім людинолюбцем, справжнім русином, мав повне право сказати про себе «Я любив людей», «Я русин был, емь и буду». Він помітно, чи не визначально, вплинув на все подальше культурне і літературне життя Закарпаття. Закарпатські письменники другої половини XIX ст. намагалися наслідувати приклад свого видатного попередника.

50 роки XIX ст. можна вважати другим етапом розвитку русинської прози. Центр культури переноситься із Пряшева до Ужгороду. Прозаїки цього періоду стали на шлях романтизму – прославлення і возвеличення русинської історії, своєї минувшини. В цьому плані певний інтерес для нас представляє проза А.Крालицького, який активно виступав на ниві літератури і науки з цілим рядом оповідань та історичних статей. Його соціально-побутові і романтичні оповідання («Пиявиця», «Екзекутор», «Федор Петрюк», «Не ходи, Грицю, на вечерниці», «Сільський учитель», «Пастыр в полонинах», «Прометей», «Мойсей») мали велику популярність у читачів.

Невелику прозову спадщину залишив для нас А.Митрак, головним чином як публіцист та етнограф. Між ними літературне значення має нарис «Путевые впечатления на Верховине», у якому автор головну увагу звертає на жалюгідне життя верховинців.

Третій період русинської прозової літературної творчості охоплює десять останніх років XIX ст. і початок XX ст. Тут виступили представники молодшого покоління будителів. Було їм важко, бо наступила остання мадярська асиміляторська акція, коли все русинське заборонялося (пригадаймо закон Аппоні від 1907 року про закриття русинських шкіл, намагання замінити кирилицю на латинику в богослужбних книгах та шкільних підручниках). Всякою ціною потрібно було протистояти мадяризації.

У цей важкий час Іван Сильвай видав повісті «Денница между звiздами» (1901), «Мати и невістка» (1902), у яких підняв проблему автохтонності русинів та відстоював першість слов'янської культури і значення слов'ян для сьогодення. Широке визнання І.Сильваю принесли його сатиричні повісті та оповідання «Люди в железных шляпах», «Крейцера комедия», «Пупаки», «Шестак», «Однодневное царство», «Миллионер», об'єднані однією темою – викриттям мукачівського єпископа-ренегата Стефана Панковича і його прибічників. Користуючись езоповською мовою, І.Сильвай показав, як верхівка уніатської церкви гендлює інтересами народу, відмовляється від віри своїх батьків, культури й мови свого народу. Виступи І.Сильва протип «железошляпочного світа», реакційного ренегатського духівництва, яке зраджувало інтереси русинського народу, мали безсумнівно величезне значення.

Євгеній Фенцик у свої прозаїчних повістях «Нищие духом», «Учитель неборак» також гостро критикував світську і духовну інтелігенцію за моральну деградацію, за зраду своєму народові і відмову від мови, культури русинського народу і перехід на службу мадярським панам.

У цей період яскраво вписався священник, письменник і освітній діяч Ірней Легеза (1861 – 1922), який проявив підвищений інтерес до соціальних проблем селян-русинів, організував кооперативи, кредитні каси, що сприяло поліпшенню матеріального становища селян. Турбувався про будівництво шкіл. Був добрим порадиником селян у господарюванні. Писав замітки та кореспонденції на сільськогосподарські теми. Це були повчальні статті-перекази з інших видань. Його оповідання та гуморески з народного життя («Кумове», «Циганин і чорт», «Циганин і смерть», «Як хотів Струльо церковника ізверичи», «Андрій, блудний син», «Святий вечір», «Жебрак», «Скупий Ілько» та ін.) друкувалися в «Місяцесловах» на 1908, 1912, 1913 роки, «Календарі на 1911 год», газеті «Наука» (1906 №№9–10; 1908 №1; 1912 №№5,11; 1914 №№4,5), додатку до «Науки» – «Село» та інших ужгородських виданнях початку ХХ ст., мали гумористичний та психологічно-моралістичний характер. Після смерті твори для дітей надруковано у збірнику «Весела читанка» (1924).

І дуже дивно, що за свої патріотичні намагання русинські будителі дістали принизливу оцінку з боку націонал-патріотичної літературної критики у наш час.

Русинська література цього періоду ішла в ногу із життям, вона – реальний відбиток страшного тогодення і відповідає позиції Івана Франка, який, визначаючи роль літератури в суспільстві, однозначно заявляв: «Література певного часу повинна бути образом життя, праці, бесіди і думок того часу.

Цю формулу в найчистішій формі бачимо переведену у російських реалістів школи Писарева, Решетникова, Островського, М.Успенського».²¹⁴

Літературний реалізм, з точки зору І.Франка, оброблений і сформований письменниками свідомо, зводиться в науку. Література при своєму реалізмі повинна аналізувати описувані факти, виказувати їх причини і їх кінцеві наслідки, їх зріст і падіння. З цього приводу І.Франко писав: «Тота наукова підкладка і аналіз становить іменно найбільшу вартість сеї нової літератури проти усіх давнішніх, вона запевнює довговічну стійкість творам таких писателів, як Діккенс, Бальзак, Флобер, Золя, Доде, Тургенев, Гончаров, Лев Толстой».²¹⁵ В цьому плані русинські письменники ХІХ ст. не відступали від позиції І.Франка, а факти тогочасної дійсності стримувалися не перекручувати, не придумувати, а так групувати, щоб вивід сам складався в голові читача, виходив природно і ясно будив у ньому певні почуття та певні сили до дій у потрібному напрямі.

Четвертий етап припадає на 20–30-ті роки ХХ ст. Чеська демократія відкрила широкий простір для розвитку русинської культури в цілому і літературної творчості зокрема. Літературний процес явно активізувався. Виходять літературні альманахи. Багато пишуть Антоній Бобульський, Василь Добош, Степан Добош, Федір Іванчо, Митер Лазар, Іреней Легеза, Іван Комловшій, Михайло Молнар, Іван Мураній, Митро Попович та ін. В цей час почалася творчість Луки Дем'яна, Олександра Маркуша, Федора Потушняка, Йосипа Жупана. Вони зробили великий внесок у розвиток жанру новели. У 1936 році молодий російськомовний прозаїк Е.Балецький надрукував цікаві оповідання «В каменоломне» та «Бродяга». За доказом літературного критика М.Лембака ці твори написані під впливом М.Горького.²¹⁶

В цей час відродилися русинські школи, активну культурно-просвітницьку діяльність розгорнули товариства ім. О.Духновича (русофільський напрям) та товариство «Просвіта» (українофільський напрям). У селах будувались Народні доми, хати-читальні, при яких створювалися драматичні гуртки, читалися лекції на різноманітну тематику, проводилися свята русинської культури.

Галицькі емігранти А.Аліськевич, І.Панькевич, В.Бірчак, В.Пачовський, Марія Підгірянка (Ленерт-Домбровська) та інші очолили «Просвіту». Вони принесли з собою на чужу для них землю неприйнятні для русинів націоналістичні ідеї і їх діяльність в значній мірі шкодила русинській національній ідеї, процесу становлення русинської педагогіки, літератури, культури. В окремих випадках вони проводили настільки відкриту наступальну прогалицько-українофільську агітацію (в т.ч. і теракт 1931 року на лідерів Об-

²¹⁴ І.Франко. Твори в двадцяти томах. Том XVI. Літературно-критичні статті. Література, її завдання і найважливіші віхи. – Київ, 1955. – С.11.

²¹⁵ І.Франко. Там само. – С.12–13.

²¹⁶ Журнал «Дукля», 1958. – № 92. – С.100.

ва ім. А.Духновича), що у 1929 році чеський уряд змушений був депортувати з Підкарпатської Русі деяких лідерів «Просвіти» (В.Пачовського, М.Підгорянку) і виселити їх в Галичину. Результат діяльності галицьких націоналістів дав про себе знати особливо в 1938–1939 роках, коли їм на допомогу підійшли нові сили, але ще більш загрозливі, бо були профашистськими, під вплив яких попали і державний лідер А.Волошин та його прибічники-брацайки, штефани та ін. (Див. розділ «Правда про Карпатську Україну»). Русинська інтелігенція опинилася між двома фронтами і тому вона мала недостатній вплив на розвиток власне своєї русинської культури.

П'ятий період припадає на 1939–1944 роки, коли вся наукова, культурологічна, літературно-творча діяльність русинів була сконцентрована навколо ПОН (Подкарпатського Общества Наук), цієї малої русинської академії наук. На сторінках журналу ПОН «Літературна неділя» друкувалися десятки авторів, між якими находимо імена Йосифа Архія, Ю.Боршоша-Ком'ятського, Михайла Козика, Петра Миговка, Димитрія Поповича, М.Рошка, Е.Сидора, П.Сніжника, О.Маркуша, Луки Дем'яна, І.Муранія, П.Соломоновича та ін. У цих авторів переважав жанр малої прози. О.Маркуш друкував свої новели у народному дусі і стилі («Виміряли землю», «Ірину засватали», «Коровку гнали», «Юліана»). Разом з тим визрівало питання про написання прози великої форми – повістей, романів. Про це писав літературний оглядач русинської літератури під підписом И.Г. У статті «Література и народна творчость» автор пише: «Як переглянути нашу історію літератури от самого початку и до послідних дней, то тогда стане нам ясно. Чому у нас до тепер не написано великих романов, трагедій, поем, повістей и др. А письменников и поетов у нас много».²¹⁷

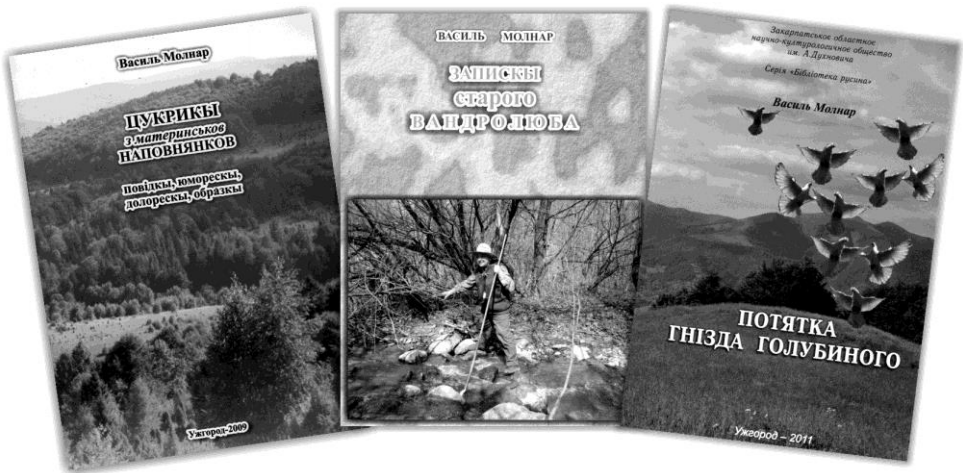
Помітне місце у розвитку русинської новели належить Ф.Потушняку. Він був майстром психологічної новели. У невеликому творі він знав розкрити такі життєві моменти, показати такі їх аспекти, що по них читач дуже легко уявляв собі картину життя не тільки однієї людини, а всього народу. Як правило, у Ф.Потушняка новела завжди починалася однією фразою: «Малий Петрик хворий» («Смерть Петрика»), «Баба Митриха помирала» («Гріх»), «Иванко утік у ліс» («Мудрі коты»), «Иван Широкий довго був звичайним чоловіком на селі» («Крадіж») та ін. У коротеньких новелах Ф.Потушняк змалював немало реалістичних і психологічних образів простих людей: селян, пастухів, слуг, робітників, малих урядників («Юрик», «Гроші», «Коза», «Дунчі», «Анатомія», «Грішник», «Право на життя» та багато інших).

За 1944 – 1991 немає про що говорити. То був час примусової русинської літературної летаргічної сплячки. Радянські письменники мали зовсім

²¹⁷ Літературна неділя Подкарпатского общества наук. – Под ред. Д-ра И.Гарайды. – Рочник III. – Ужгород, 1943. – С.24.

інші завдання: «...правдиво відображати соціалістичну дійсність, кликати і запалювати трудящих на героїчні звершення в ім'я побудови комунізму».²¹⁸

Свідками шостого періоду розвитку русинської літератури є ми з Вами, дорогі читачі. Це – наш час. Роки незалежної Української держави. На сьогоднішній день русинська література знаходиться в колісковому, але вимушеному напівлегальному стані. За період від 1991 року не маємо жодної прозової книжки, яка би засвідчила, що русинські літератори переступили межі поезії і перейшли до вищої форми літературної творчості – прози. Виключення складає хіба що трилогія оповідань Василя Молнара «Цукрики из материнськов наповнянков», «Записки старого вандролюба», «Потятка гнізда Голубиноного», «Проза житя» (збірник русинських новел) Володимира Новака та «Было ци не было». Казки и гаданкы, написані и нарисовані Тамаров Керчов (Ужгород, 2003). Прочитавши ці книжки, читач на кілька хвилин чи годин стане свідком життя селянина-русина, насолодиться красою Карпатського краю, поговорить із землецею-годувальницею, відчує гордість за талановитий русинський народ. Рівночасно читач переконається і зачарується гарною русинською мовою – образним, лаконічним, але насиченим глибоким змістом, філософським осмисленням всього, що відбувалося чи зараз відбувається. Згадані письменник довели, що мова підкарпатських русинів здатна передавати найскладніші людські почуття і переживання, мудрість простого трудового народу. Своїми книжками вони наближають нас до вирішення проблеми кодифікації русинської мови. Лексика, граматичні форми, синтаксис, фразеологізми, які зустрічаються у названих книжках – усе це стає зразком сучасної русинської літературної мови.

Трилогія Василя Молнара

²¹⁸ Ю.Балега. Художні відкриття чи правда факту. – Ужгород, 1969, – С.97.

ДРАМАТУРГІЯ. ТЕАТРАЛЬНЕ МИСТЕЦТВО

Театр – душа цивілізації
А.Духнович

Оскільки, за визначенням О.Духновича, «театр єсть душа цивілізації», цій темі приділимо трохи більше уваги. Молоде дерево професійного театрального мистецтва на Закарпатті зросло порівняно недавно, на рубежі XIX–XX століття, як у Західній Україні, так Україні в цілому, тільки після Першої світової війни. Але воно, це молоденьке деревце, незважаючи на складні соціальні, політичні, культурно-просвітницькі обставини в умовах власної бездержавності карпаторусинського народу, боролось за своє право на життя, прагнуло сформувати свою багатоплідну і оригінальну театральну крону. На цьому шляху було чимало надзвичайно серйозних, доленосних перешкод, суб'єктивних та об'єктивних причин: не було спеціальних навчальних закладів театрального мистецтва, не було традиції, спеціалістів-режисерів, професійних акторів, класичного драматургічного репертуару... І все таки... Воно підросло, розвивалося, жило-виживало, бо мало глибоку і міцну кореневу систему у формі зразків багатой духовної культури, що народилася у далеку давнину в численних змістовних обрядах, звичаях, що супроводжувались театральними діями (вечорниці, хрещення, весілля, латання, колядування, вифлеємські ігри (вертепні ігри), «вінчовання» та ін.) та носили характер виняткової художності і поетичної досконалості. Про це ми дізнаємося із публікацій тих далеких часів: Ю.Жаткович. Игры угорского народа в Мараморошском комитате, в Терешуле и Дубовом. //Листок №№ 16, 18, 20. – Ужгород, 1892; Ю.Жаткович. Лопатки. Народныя забавки в Берегском комитате, в Стройне // Крестный месяцеслов. – Ужгород, 1892; І.Жупан. Прадедовщина Подкарпатской Руси //Научный сборник в память Е.Сабова, изд. Русский народный голос. – 1933, – С.19–27 про хрестини – (*щіня* – М.А.); про весілля (*свальба* – М.А.): М.М.Лихварь-Данечков. Русская свадьба на Спише /Руский народный голос, 1933; И.А.Сильвай, А. Митрак (без підпису). Свадебный обряд в Угорской Руси// ж. «Живая старина». – Київ, 1891, вып. 3,4; Е.Фенцик. Світле воскресеніє Христово на Угорской Руси.// «Листок». – Унгвар, 1889, №7. – С.74–76; Иван Панькевич. Вифлеем як роздвяна игра и «Вертеп»// «Подкарпатская Русь», Ужгород, год изд. II. – С.29–30; Иван Мигалка. Вифлеевські ігри в роках 1870–1910 в тересвянской долині // «Подкарпатская Русь» ч.10, Ужгород, 1929. – С.199–203; Иван Огонович. Вертеп в требушанах // «Подкарпатская Русь». – Ужгород, 1927–1928. – С.100–102; Василь Лазарь. Вертеп // Подкарпатская Русь. – Ужгород, 1929–1930. – С.134–138; Перечинские вифлеемщики //Місяцеслов на 1905, изд. «Унію». – Ужгород, 1905. – С.31–33; И.Смердун. Вертеп в Бычкови // «Наш родный край». –

Тячево, 1925. – Ч.9. – С.9–13; Е.Недзельский. Вифлеемскія игры // Народная Школа». – Ужгород, 1940–1941. – С.99–103.²¹⁹

Наступним етапом в розвитку угро-руського театру була школа. Точні дані про театральні починання шкільної молоді відносяться до самого початку ХІХ ст. В цей час під впливом французького класицизму (псевдокласицизму), а пізніше раннього сентименталізму в школах процвітають панегірики і пасторалі. Поєднання цих двох форм і дало перші зразки шкільної драматургії в угро-росів. Так створилася в 1907 році перша п'єса, в якій у вигляді панегірика є прославлення єпископа А.Бачинського, де життя єпископа порівнюється із віком Сатурна (вік Золотого Латина). А далі слідує пастораль – розмова трьох пастухів Дойника, Козлика та Сиродава, що восхваляють Духодана. Автором п'єси був студент Трнавської семінарії. Дві наступні п'єси написані під єдиною назвою «Пастушеська пісня». Перша написана абсолювентом Ужгородської гімназії Андрієм Микитою в 1840 році, друга – невідомим абсолювентом цієї ж гімназії і 1847 році.

Після подій 1848–1849 років першу угро-руську п'єсу написав О.Духнович під Назвою «Добродитель превышает богатство, игра в трьох дійствах по простонародному изреченію в пользу народа Карпато-Русского» (1850). У передмові до п'єси Духнович виклав своє бачення розвитку драматичного жанру та розкрив можливі шляхи розвитку драматургії й організації театру в рідному краї. Він реально оцінив можливості і труднощі в цій важливій справі (відсутність власних письменників-драматургів та драматичних творів, невідповідність глядача до сприйняття театрального мистецтва, відсутність професійних майстрів сцени, відсутність матеріальної бази та ін.) і рекомендував реалізувати ідею театру такими шляхами:

а) спочатку писати і ставити п'єси на біблійсько-міфологічні сюжети, які несли б у собі певні ідеї або символи. Так, наприклад, варто б взяти, на думку Духновича, міф про Йосифа Єгипетського як втілення добра, упевненості, обнадійливості та сподівань на краще. Або ж міф про Самсона, як символ нескореності, сили і непереможності;

б) писати п'єси, які б відображали найбільш злободенні проблеми народного життя і були б зрозумілі народу. Між іншим, такий погляд на створення мужицького галицького театру висловив Іван Франко в 1900 році. У всякому разі Духнович вважав, що “театр есть душа цивилизації”.

Для Духновича театр – не просто вид мистецтва, а засіб вести глядача до правди життя, засіб виховання народу на благородних ідеях: ідеях добра, справедливості, рівності, загального добробуту і благополуччя народу. Ці думки Духнович розвиває і у своїх філософських роздумах про світ і людське життя «Разсужденіе IV. О мирі и человеческой жизни» із циклу “Естественно-духовныя разсужденія” (1855). Як митець-драматург і як філософ Ду-

²¹⁹ Е.Недзельский. Угро-русский театр. – Ужгород, 1941. – С.

хнович висловив тут оригінальну і актуальну на всі часи думку про те, що людське життя – це той самий театр, з різницею тільки в тому, що в театрі є завіса, а в житті події і поведінка людей постійно на виду, і ми бачимо життя як безупинний процес у всіх його проявах, у боротьбі добра і зла, де, на жаль, частіше перемагає зло, процвітає несправедливість, переважають омана, підступність, лукавство, хитрість, корисливість і страждають вірність, чесність, набожність, любов, честь, справедливість, правосуддя, спокій... Ці думки О.Духновича звучать ніби закликком впевнено іти своїм праведним шляхом, домагатися зворотного процесу – боротися і перемагати любов'ю – ненависть, добром – зло, правдою – неправду, оману, брехню, чесністю – безчестя, справедливістю – хитрість, корисливість...

О.Духнович своїми драматичними творами прагнув протиставити інший спосіб життя. На його думку, шлях виходу із тяжкого становища треба шукати у освіті, в школі, у правильному родинному та суспільному вихованні. Цю тезу драматург доводить своєю першою п'єсою із народного життя “Добродітель превышает богатство”. Доречно тут нагадати, що в селах на території історичного Закарпаття, в 40-х роках ХІХ ст., уже ставилась п'єса з народного життя автора Я.Андращика на тему споювання євреями русинського населення. П'єса мала величезний резонанс серед народу. Селяни на сцені бачили те, що відбувалося в житті на їх очах, побачили самих себе, оцінили своє положення, відкрили для себе правду, розпізнали, хто є винуватцем всіх бід. Це – корчмарі, підтримувані чиновниками, підкупними суддями та адвокатами. Після однієї з вистав глядачі під впливом побаченого підпалили жидівську корчму. Влада оцінила силу впливу драматичного мистецтва на глядачів і заборонила наступні вистави. Духнович знав про цей випадок. У нього ще більше укріпилася ідея створення справжнього театру. Під наведеними враженнями і була написана “Добродітель” Духновича. Але в Духновичовій п'єсі ми не чуємо заклику до фізичної розправи з винуватцями. Смысл її інший – тільки правильне виховання і чесна праця на користь людей можуть звільнити сільського жителя від свавілля і користолюбства не тільки корчмарів, але й від продажних чиновників.

Отже, Духнович приходить до правильного висновку, що театр, драматургія у кілька разів ефективніше може доводити певні передові ідеї до народних мас саме через театр. Одноразово п'єсу можуть дивитися десятки і сотні людей.

У всі часи, з моменту появи до 1945 року, “более тысячи представлений выдержала драма Духновича “Добродітель превышает богатство”: она оказалась живой и спустя сотню лет после своего появления”, – писав Е.Недзельский у праці “Угро-русский театр” (Ужгород, 1941, с.94).

У 1852 році Духнович написав другий драматичний твір “Головний тарабанщик”. Але п'єса не могла бути ні надрукована, ні, тим більш, поставлена ні в Ужгороді, ні у Львові, ні у Відні, ні в Будапешті. Причина – у гост-

рій критиці місцевих дворян-ренегатів, які заради кар'єри втрачали найменші прояви сумління, честі, любові до свого народу.

Обидві п'єси О.Духновича – це початок (основа) драматургії на Закарпатті, від них іде літочислення драматургії в краї. Вони зробили великий вплив на письменників-драматургів наступних десятиліть (Є.Фенцика, І.Даниловича-Коритнянського, С.Сільвая та ін.).

Першим організатором і режисером учнівських вистав в Ужгороді був Кирил Антонович Сабов. Як гімназійний професор в період 1863–1865 роки створив при гімназії любительський театральний гурток. Але під тиском ренегата єпископа Штефана Панковича К.Сабов переведений в угорське місто Сегед (як покарання). Але діяльність гуртка К.Сабова і прагнення створити угро-руський театр на цьому не призупинились. В 1866 році з'явилася п'єса «Семейное празденство» И.И.Даниловича под псевдонимом И.И.Коритнянського. З приходом до влади єпископа С.Панковича вистави на русинській мові були заборонені.

В 1879 році Євгеній Фенцик видав свою історичну драму в п'яти діях та багаточисленних картинах «Покореніє Ужгорода». Фабулою драми є події, що відбувалися в 896 році, коли угорська навала на чолі з Арпадом наближалася до Ужгорода і русинський легендарний князь Лаборець організує оборону Ужгородського замку. Але один із наближених до Лаборця боярин виявився зрадником. Лаборцю залишилось спасатися втечею, але мадяри наздогнали його на берегах річки Свіржави і вбили. З того часу річка Свіржава одержала назву Лаборець.

У 1892 році в «Додатку» до ж. «Листок», що призначався для народу, Є.Фенцик надрукував п'єсу О.Духновича «Добродітель превышает богатство» та «Семейное празденство» И.И.Коритнянського. Метою цього факту було знову пробудити енергію національно-культурних діячів для нових зусиль до постановки театральних вистав, з іншого боку – довести, що при частих невдачах і офіційних перешкодах у влаштуванні театральних вистав прагнення русинів до театру на згасало і вперто продовжувалось, що лозунг, кинутий Духновичем про те, що театр є душа цивілізації, був не тільки пустими словами, а мав в русинському середовищі міцну основу.

Після Першої світової війни в підкарпаторусинському середовищі відбулося ідейне розчарування в русинському середовищі Підкарпаття. Це становище спричинилося кількома причинами. По-перше, Чехословацька республіка в 1919 році прийняла русинський народ як єдиний цілісний організм, що визначився в минулих століттях як угро-руський народ і як спільнота з невизначеним майбутнім. В нових умовах русини опинилися на роздоріжжю. В Галичині (як частини колишньої Австро-Угорщини) спочатку австрійський, а потім польський політикум уже розрізняли українців від росіян, а після 1917 року відбулося остаточне розрізнення руської та української культури та їх взаємозаперечення. По-друге, після соціалістичної рево-

люції, точніше після громадянської війни, в Чехословацькій республіці, в тому числі і на Підкарпатті, як федеративної складової новоствореної чехословацької держави, з'явилося багато як українських, так і російських білоемігрантів, які внесли ідейний розкол між русинами краю. З одного боку, почалося формування ідеології українізації русинів. Галицькі українці-просвітяни, тобто члени товариства «Просвіта», стверджували право на розвиток на Підкарпатті, як на споконвічній українській землі, української культури і доходили до повного заперечення як русинської, так і російської культури. Боролися по суті крайності обох течій, що негативно відбивалось на результативності творчості. Така ситуація ослабляла сили обох сторін і гальмувала розвиток автентичної русинської культури. В цих умовах русини опинилися ніби на узбіччі національно-культурних процесів. Та все, що відбувалося, не можна викреслити із народної історії, бо все це визначало і частковості національно-культурного життя в цілому і в житті русинського театру, який пробивався крізь товщу ідейної боротьби і знаходив свої шляхи відродження давніх традицій русинської народної драматургії і створення свого професійного театру.

В травні 1920 року в Ужгороді створено культурно-просвітнє товариство «Просвіта», керівники якого з абсолютного числа галичан взяли ухил в сторону українського напрямку. При цьому товаристві створено театральний гурток, який уже 7 липня цього ж року показав першу виставу – оперету І.Котляревського «Наталка-Полтавка». 23 вересня 1920 року правління товариства поставило питання про створення власного професійного театру. Оскільки місцевих сил для українського театру в краї ще не було, театральний гурт було створено з числа українських емігрантів, які проживали і в Ужгороді, і в Празі, що виступали в празькому театрі М.Садовського, українського емігранта, талановитого режисера: В.І.Іванова, її сестра Євгенія Черкасенко, Микола Певний, Олекса Левицький, Павло Чугай, Іван Сайко, Микола Миленко, а також художник Микола Кричевський та письменник Спиридон Черкасенко.²²⁰

15 січня 1921 року в Ужгороді відбулось урочисте відкриття «Руського театру «Просвіта». З цього приводу поставлена драма М.Старицького «Ой не ходи, Грицю».²²¹ Цей театр проіснував до 1926 року, коли М.Садовський залишив Ужгород і повернувся в СРСР, в Київ.

З 1922 року на території Підкарпаття, після важких воєнних літ, починають масово створюватись в селах і містах читальні русько-українських напрямків, а при них створюються багаточисельні театральні любительські гуртки. На 1931 рік за офіційною статистикою таких гуртків було 210 (155

²²⁰ Гнат Ігнатович. Від гасниці до рампи. Нариси з історії українського театру на Закарпатті.. – Ужгород, 2008. – С.174.

²²¹ М.Брацайко. Руський Театр Товариства «Просвіта»// «Пчолка», 1931. – №6. – С.136–142.

при руських народних читальнях товариства ім. О.Духновича та 55 при читальнях товариства «Просвіта»), а на 1936 рік їх уже було 357 (214 ім. О.Духновича з 144 власними стаціонарними сценами та 143 товариства «Просвіта» з 64 власними сценами, при наявності пересувних сцен окружних народно просвітницьких рад). В 1931 році число театральних вистав дорівнювало 574, а на 1936 році кількість перевищила уже тисячу.²²² Як бачимо, попит на театральні вистави був настільки великий, що на 1938 рік тираж виданих руських п'єс перевершував кількість і тираж усіх книг художньої літератури, разом взятих.

Про підвищений інтерес до театального мистецтва у підкарпатських русинів свідчить і бібліографія публікацій на цю тему: Е.Недзельський. О театрі на Подкарпатской Руси // Русская земля, Ужгород, 1934, №№ 25–28, 30; Степан Федор. Театральное діло на Подкарпатской Руси // Подкарпатская Русь за годы 1919–1936. – Ужгород, 1936. – С.141–143; Н.Средин. Угро-русский театр // Народная Школа. – Унгвар, 1939–1940, №6. – С.89–98; Степан Чегиль. Народнопросветительная работа на Подкарпатской Руси // Сборник «Подкарпатская Русь за годы 1919–1936», изд. «Русский Народный Голос». – Ужгород, 1936. – С.113–120; Драматическая школа Подкарпатской Руси в Праге // газета «Наш путь». – Ужгород, 1936. – №118; Карпаторусский народный театр», там само; В защиту карпаторусского народного театра // «Русский Народный Голос», Ужгород, 1936. – № 55.

З 1923 року силами місцевих русофілів та російських емігрантів створено Общество им. А.Духновича, яке інтенсивно розширювало свою організацію, відриваючи від українського театру публіку і претендувало на урядову підтримку.

Зачинателем театру російського спрямування на Підкарпатті був суддя за професією М.С.Павлюк, який побував в Росії та захопився російським театром. В 1922 році організував любителів і поставив «Женитьбу» М.Гоголя. Це була перша вистава російського напрямку. Вона була показана в Севлюши, Хусті, Мукачеві та ін. Павлюк всюди організував любительські гуртки. Працював постійним режисером в Мукачівській семінарії та гімназії. Пробуджуючи до театральної діяльності учнівську молодь та інтелігенцію, він безкорисно допомагав сільським театральним гурткам, роз'яснював їм значення театру.

На початку 30-х років (1934) в Ужгороді створюється театально-музичне товариство «Боян», яке на половину складалося із російських емігрантів та галичан російського напрямку. Ставилися 3–4 вистави в рік і обмежувалися гастролями в Мукачеві, Хусті, Пряшеві.

В 1927 році в Ужгород прибула акторка празької групи Московського художнього театру О.А.Полуектова-Куфтина, яка розгорнула діяльність теа-

²²² Евгений Недзельский. Угросусский театр. Ужгород, 1941. – С.7.

тральної секції товариства ім. А.Духновича. Вона ставила п'єси Льва Толстого, Олексія Толстого, Миколи Гоголя, А.Пушкіна, М.Островського, А.Чехова, водевілі І.Крилова. Театр О.Полуектової високо тримав марку художності і російської театральної традиції (Доречно сказати, що МХАТ у 1926 році побував на гастролях в Мукачеві та Ужгороді).

Український і російський театри, привнесені на підкарпатську землю, були показовими і дали зразки театрального мистецтва, вказали на методи гри і залишили за собою кілька любителів, що розпочинали свою акторську кар'єру. Театр українського напрямку підготував майбутніх режисерів угорського гурту «Нова сцена» (Хуст) Авг. і Євг. Шерегі, а театр російського напрямку дав первинну школу Вл.Грабарю, П.Сові, Ю.Грицові.

Зовсім інакший шлях проходив селянський народний театр. Як уже вказувалось вище, 357 театральних гуртків при хатах-читальнях з 221 облаштованою сценою та 700–900 виставами на рік доводили, що на 1934 рік театр в селі став важливішим фактором сільського життя. Сприяли цьому і шкільний референт краю К.В.Коханий-Горальчук та художній критик Л.Кайгл, які визначали, яким цей театр повинен бути. Чеський уряд виділяв цим гурткам субвенцію від 30 до 90 тисяч кч (*чеських крон – М.А.*). Але цього було явно недостатньо. Сама діяльність гуртків самоокупалась і давала читальням кошти на поповнення бібліотек, покупки духових і струнних інструментів для оркестрів, допомогу бідним, одягання дітей бідняків, будування Народних домів! Це свідчить, що потяг до театру на Підкарпатті був не тільки у акторів, але і глядачів. Заслужену роботу в справі керівництва сільськими любительськими гуртками виконувало головним чином учительство. Яскравим прикладом і зразком була діяльність сільського учнівського театру «селянських дітей» під керівництвом учительки Марії Шіллер, тонкому знавцю театру і дитячих душ. Звичайних дітей одного села (с.Поляна Свалявського округу) вона виховала для театру, зберігши в них всю дитячу зачарованість і природний талант. Ці діти виконували ролі тематичних мелодрам та дитячих опер, досягаючи в мелодрамі, в психологічній цілісності й інтонації небувалої глибини та багатства. Це був у повному розумінні слова показовий дитячий театр, що далеко перевершував за своєю цінністю і своєрідністю місцеві межі.

В 1929 році аналогічний гурток створив із «свалявських дітей» учитель Г.І.Гузенний, який продовжив методика М.Шіллер. Складності роботи з дитячими колективами ускладнювались тим, що кожні 2–3 роки діти підростали, вибували із дитячого віку і потрібно було замінювати їх іншими. Таким чином через руки режисерів проходило декілька десятків акторів-новачків. Цікаво відмітити, що колишні «полянські» та «свалявські діти», ставши дорослими, зберігали один до одного дружні почуття, бо були пов'язані не тільки спогадами, але і якоюсь духовною спільністю, чимось піднесеним хоч і незрозумілим. З деякими з ним нам удалося зустрітися в

1965–1970 роках. Подібну роботу проводили і вчителі інших шкіл, можливо з нижчим виконавським рівнем, але їх діяльність все ж підвищувала рівень сільських театральних виступів і створювала здорову конкуренцію.

Театральна справа зростала і досягала для малого краю фантастичних розмірів. В селах Чинадієві, Руському, Буківцях, Неліпині, Куштановиці, Керецьких, Кальнику, Нижніх Верецьких, Волівці, Кайданові, Ромочевиці, Жденієві ставилось по 8–10 вистав за рік, а в Сваляві, Перечині, Лазах – від 15 до 30 вистав.²²³

Доцільно тут згадати активістів-організаторів театральних гуртків для нинішніх нащадків, можливо вони впізнають своїх далеких родичів за кн. Е.Недзельский: І.С.Добош – шкільний інспектор Свалявського округу, І.Ортугай – управитель школи в Неліпині, І.С.Ковач – управитель школи, Ф.І.Романець – деф. учитель в Чинадієві; В.Лизак – управитель школи, І.Д.Шовш – робітник, Г.Д.Гузенний – деф. учитель у Сваляві; М.І Парлаг – упр. шк., Буковець; І.Смужаниця і П.Нодь – селяни з Нового Давидкова; І.Несух – селянин с.Теребля; Є.Білей – деф. учитель Підполоззя; І.Жупан – деф. учитель в Куштановиці; І.Поцко – дяк із Тур'я-Ремети; М.Сушанин – селянин с.Вовкове; В.Ледней – селянин з Руської Долини; В.І.Анталовський – шк. інспектор та В.Йовбак – управитель школи з Росвигова; М.Тодавчик – шк. упр. із с.Задне; І.Глеба – управитель школи С.Керецькі; Д.І.Анталовський – управитель школи с.Горонда; Е.Хромяк – упр. школи с.Руськоє; І.Булеца – деф. учитель та К.Микла – селянин с.Середньоє; Н.Г.Калинов – управитель школи с.Воловець (пізніше Уклин); Ю.І.Сокол – чин. з Рахова; І.І.Гелетка – упр. школи с.Довгоє; П.Штець – деф. учитель С.Кайданово; І.Попович – із Жденьова; І.Пап – упр. школи с.Ромочевиця; Н.Кевир – упр. школи; І.Лендел – деф. учитель та Є.Берегій – деф. учитель з Іршави; Г.Берегій – упр. школи Бачово; В.І.Чепинець деф. учитель з Голубиного; Марг. Бітнер – деф. учитель та А.І.Зарубін – деф. учитель, Ужгород; С.Крайняк – упр. школи, Радванка; Д.Павук – деф. учитель, Хуст; Ів.Дорош – деф. учитель, Кобиляри; Н.Малець – упр. школи, Доманинці; о.Мих. Бендас, Севлюш; д-р І.Кулявчик, Воловоє; Ф. і П.Іванчови – студ. із Залужа; Андр. Попович – упр. школи Лалово та багато ін.

Увійшло в практику студентів вищих навчальних закладів, що вчилися в Празі, об'єднаних в товариство «Возрожденіє» в час літніх канікул з 1934 року гастролювати по рідному Карпатському краю з театральними виставами. Ставились, як правило, одноактові п'єси класичного репертуару – Гоголь, Чехов. Аналогічну поїздку здійснив гурток «Верховина» українського спрямування. В 1932 році мукачівська молодь здійснила поїздку по краю з театральними виступами. Пересуваючись на велосипедах і перевозючи на плечах увесь театральний вантаж.

²²³ Угро-русский театр. – Ужгород, 1941. – С.54.

Ставало очевидним, що для продовження театральної справи на Підкарпатті потрібна система, точніше створення професійного театру. Земське управління ще в 1931 році вирішило організувати професійний русинський театр. Але його зародження відноситься до 1934 року, коли Віктор Клима, призначений на посаду начальника шкільного реферата, чех, але великий знавець театру, який захоплювався театром, організував місячні театральні курси. Слухачами курсів були 46 учасників, переважно вчителі. Лекторами були О.А.Полуектова-Куфтіна з празької групи МХАТ (Чуття і його театральне перетворення), В.В.Іванова, із театру М.Садовського (Загальні знання з теорії театру та їх практичне застосування), П.Н.Алексеев із празької групи МХАТ (Міміка, жест і дикція), д-р Е.Л.Недзельский (Історія театру), Анна Остапчук, українська акторка (Постановка голосу), Л.Кайгл (Співи), В.Кліма (Про виховне значення театру). Курси закінчилися показовою виставою українського водевілю «На першій гулі» та другої дії «Женитьби» М.Гоголя (російською). Вистави та курси в цілому виявили перші таланти: Марію Пільцер, В.Бідяка, П.Гоцу, Вол.Грабаря та ін. Восени 1934 року організована драматична школа в формі восьмимісячних курсів. Склад учасників 40 чол. (багато вчителів не з'явилося на курси через шкільні заняття). Єдиною виявилася учителька Марія Пільцер, яка вирішила пов'язати свою долю з театром. Інші учасники – сини сільських хліборобів з освітою народної школи, учні горожанських шкіл, учні 2–3 класів гімназії, дрібні чиновники з освітою 4 класи гімназії. Всі з великим горінням бралися за театральну роботу. Показовими виставами цієї школи були п'єси виключно на місцеву тематику на русинській мові – п'єси «Кандидат» та «Німая невіста» А.Бобульського, «Сирота» Ірини Кейпази та «Маруся» Сіона Сільвая. Виявилося, що русинський театр своєю технікою і можливостями переріс попередній т.зв. угро-руський театр. Курси драматичної школи закінчили: Єлена Батько, Василь Бидяк, Ст.Озимок, Ем.Калабішка, Г.Щербинька, Іван Мешко, Вас.Мересі, В.Лакатош, М.Габовда, Емма Сочка, М.Лугош, А.Ладані, Марія Гривняк, Ст.Кочаник, Павел Кормош, Михайло Попович, М.Біровчак, Володимир Грабар, Петро Гоца, Марія Пільцер, Юлія Вишняй, Ст.Романець, Димитрій Цугорка, А.Галгович, та Димитрій Габовда.²²⁴

В порівнянні з місячними курсами, в яких актори віддавали перевагу українському чи російському репертуару, то восьмимісячні курси зробили рішучу ставку на місцевий репертуар.

Наступні восьмимісячні курси були організовані прибулим з Праги режисером Виноградівського театру Франтішком Главати, який приїхав в Ужгород з добрими намірами. Він надавав акторам широку свободу самоуправління та можливість діяти самостійно. Слухачами курсів було 35 чол., майже всі із складу попередніх курсів. Наслідки курсів: актори виїхали де-

²²⁴ Е.Недзельский. Угро-русскій театр. – Ужгород, 1941. – С.66.

монструвати в Прагу, яка влаштувала русинам братерський прийом. Газети та журнали були переповнені портретами акторів, статтями про їх успішні виступи. На виставі «Мариші» був присутній сам президент Чехословаччини Е.Бенеш. Після цих виступів в Празі найбільш талановита акторка Марія Пільцер одержала запит підписати сезонний контракт з Чеським Національним Театром з метою продовження акторської освіти і ознайомлення з великою сценою. Контракт був підписаний, і М.Пільцер в Ужгород не повернулася.

Виступи в Празі відбулися на самому початку квітня 1936 року. У березні було створено «Дружество Земскаго Подкарпаторусскаго Народного Театра в Ужгороде», а 4 квітня актори підписали свої перші контракти в перший професійний підкарпаторусинський театр. Одночасно русинські актори були прийняті в Союз Чехословацьких акторів (дванадцять відділення).

Але між тріумфом в Празі та створенням русинського професійного театру відбулася у засобах масової інформації велика суперечка між громадськістю та керівництвом справи при шкільному відділі в Ужгороді. «Центральній Союз Подкарпаторусских Студентов» опублікував лист, в якому, признаючи заслуги акторів, різко засуджував той факт, що театр ставить російські п'єси в некваліфікованім перекладі на русинську мову, і вимагав ставити російські п'єси тільки на російській мові, тобто в оригіналі. Кайгл був переконаний, що для селянина руський літературний язык не зрозумілий, а позаяк русинський театр повинен просвіщати селянську масу, він повинен користуватися русинською мовою. На думку Є.Сабова, російські п'єси потрібно ставити з урахуванням місцевого мовлення. В Земському Підкарпаторуському Народному Театрі, вважає його керівництво, п'єси російського та українського репертуару повинні ставитися або в оригіналі, або з місцевим мовленням, виробленим досвідом віків, і ні в якому разі на штучній мові, що позбавляло п'єси їх мовної суті.

У сформованому акторському складі Земський Підкарпаторуський Народний Театр в жовтні 1936 року виїхав на гастролі в Моравію (Брно, Оломоуц, Простейов, Іглава, Пшеров, Моравська Острава). Ставились п'єси, розучені на останніх курсах, крім того поновлена «Маруся» С.Сільвая, а також перша спроба обробки русинського фольклору – «Свальба» у постановці Марії Пільцер. За оцінкою преси, гастролі були успішними.²²⁵

Влітку 1937 року відбулася зміна керівництва театром. Головою став Ернест Дудаш, а головним режисером П.Н.Алексеев. Деякі зміни відбулись і в акторському складі.²²⁶

²²⁵ Мих.Лугош-Погодін. «По Подкарпатской Руси» // «Русский Народный Голос», №112 (1936) та «С Подкарпатской Руси на Моравию» // «Русский народный голос», №117 (1937).

²²⁶ Еднедзельский. Угро-русский театр. – Ужгород, 1941. – С.75.

Вл. Чех, Ю.Грицюк, В.Левкулич, Ф.Маланка, М.Попович, М.Боролич із старої групи були призвані до служби в армію; на їх заміну прийняті нові актори з тих, що закінчили драматичну школу, частково із любителів, а саме: Ст.Попович, І.Данканич, И.Смочко, П.Кормош, А.Бачкай та В.Циганин. Із старих акторів увійшли: Марія Пільцер, Марія Гривняк, Емма Сочка, Г.Щербинська, В.Лакатош, О.Батько, Юлія Вишняй, Петро Гоца, Василь Бидяк, Г.Качур, М.Біровчак, М.Лугош, Володимир Грабар, І.Фенцик. Додатково запрошені Л.Оконь-Попович, М.Діброва-Кукуруза та М.Софілканич. Алексеєв розучив «Бедность не порок» Н.Островського та «Дорога цветов» Вал. Катаєва в оригіналі (по-російськи), п'єсу місцевого автора А.Бобульського «Верховинська кров» на русинській мові. В.Іванова підготувала «Наймичку» І.Франка в оригіналі (українською) та комедію Івана Сливки «Бородатое непорозуміння» (русинською). Вимога громадськості була задоволена. Виступ викликав загальне захоплення глядачів.

На початку 1938 року керівництво «руського театру» з метою підвищити інтерес до театру вирішило «розширити репертуар» введенням балетних і оперетних вистав. Але ця ідея виявилася невдалою, нереальною і провалилася.

Визрівали трагічні події для Чехословацької республіки. Розпочалася відкрита підготовка до Другої світової війни. В цих умовах призупинилася діяльність русинського професійного театру. Коли Угорщина за Мюнхенською згодою в жовтні 1938 року захопила три райони Підкарпатської Русі (Ужгородський, Мукачівський, Берегівський), Хуст став столицею краю під новою назвою «Карпатська Україна». Настала потреба створення театру, який би презентував нову владу нового політичного спрямування. Стараннями братів Августина та Євгенія Шерегіїв створено театральний гурток під назвою «Нова сцена», який претендував на обнадійливу перспективу під назвою «Український Державний Національний Театр». Акторська трупа була надто різноманітною як за ідейними настроями, так за професійним рівнем. Але головне було в іншому – в ті важкі часи для керівництва плани мистецтва були відкладені у бік майбутньої держави «Карпатська Україна». Театр проіснував до березня 1939 року, коли угорська армія з благословіння Берліну захопила всю Підкарпатську Русь – Карпатську Україну. Культурні діячі швидко призвичаїлися до нових умов, з'явилися на полі культури поети, письменники, художники.

Знайшлися ентузіасти і для відновлення театральної діяльності. Нову еру русинської драматургії започаткували ентузіасти Земського Підкарпато-русинського Народного Театру М.В.Лугош-Погодін та В.А. Грабар. Спочатку далися до формування колективу акторів. Вже 30 вересня 1939 року відбулась вистава професійних акторських сил п'єсами «Кандидат» А.Бобульського та «Предложено» А.Чехова. Діяльну допомогу театру надавали активісти д-р Василь Сулінчак, директор гімназії, Ернест Дудаш та

М.Демко. Отець Олександр Левицький подарував акторам 1000 пенге для початку роботи. Керівник шкільного відділу проф. Юлій Марина теж вийшов назустріч театру, домагався у властей ліцензії для виступів під назвою «Угроруський національний театр». На 1940 рік театр одержав урядову субвенцію в розмірі 5000 пенге. За короткий час вивчені нові п'єси співавторів М.Лугоша та В.Грабара «Овчар», «Буря над хатою» Ем.Калабішки, декорації написані художником Ф.Манайлом. В Ужгороді вистави відбулися 2–3 квітня, а потім відбулася перша гастрольна поїздка по всьому Підкарпаттю аж до 2 червня. Було дано 39 вистав. І морально, і матеріально поїздка завершилася з небувалим успіхом: театр був прийнятий з захватом. Це дало привід до більш інтенсивної праці акторів.²²⁷ З новим репертуаром в жовтні та листопаді 1940 року театр здійснив гастрольну поїздку в 38 місць і показав 61 виставу. Таким чином перший рік діяльності Угро-Руський Національний Театр став рекордним: 112 виступів із значними фінансовими доходами, що перевищували державну субвенцію. Театр проіснував до 1944 р.

Декілька зауважень щодо того, яким уявляли собі підкарпатські русини свій національний театр в ті далекі від нас часи. Незважаючи на ідеологічні роздоріжжя (русофільство, українофільство, русинство), нелегкий шлях до визначення національного напрямку русинськості театру, тривалих мовних суперечок і компромісів.²²⁸ Що це означає? На доступній мові кажучи, русини виходили із таких логічних міркувань: літератор дає п'єсу, художник повинен писати до неї декорації та проекти одягу, музичний композитор – прикрашувати її співом, музикою, створювати загальний музичний фон, балетмейстер – придумувати танці, накінець режисер, виконавець волі Мельпомени (Музи трагедії) чи Талії (Музи комедії) вносить у все це динамічну єдність і пропонує глядачу цілісну картину життя свого народу. Така була уява і мрія театралів. Насправді що було? Русинські служителі дев'яти Муз кожний в своїй окремішності служив своїй Музі і цим виконував тільки частину свого національного і загальнолюдського подвигу. Цьому служили, хоч не безпосередньо, а суто науково підкорялися і вчені Музам Уранія і Клію (покровительницям наук): астрономи визначали сутність світу і його майбутнє, історики допомагали театрам у тому, що вони вивчали побут народу, із чого драматурги черпали живу воду пізнання людського існування різних епох і повертали театрам та глядачам уяву про світогляд далеких предків і національну значимість їх практичного життєвого досвіду. Режи-

²²⁷ На цей раз трупа виступала в такому складі: Марія Громяк, Емма Сочка, Маргарита Костельник, Марія Лашкай, Василь Бідяк, Володимир Грабар, Михайло Лугош, Юрій Грищук, Уван Фенцик, Степан Кочаник та Василь Левкулич

²²⁸ Своєрідність русинського театру була і в тому, що актори в рівній мірі володіли досконало русинською, українською, російською, чеською мовами і виконували ролі на мові оригіналу репертуару (русинській, українській, російській, а в окремих випадках на чеській (коли грали чеську п'єсу «Ма-риша» в Празі, він завжди вважався храмом мистецтв.

сери, активісти-любители театру прагнули до того, щоб підключити представників всіх дев'яти Муз до театру – храму мистецтв (не мистецтва!) – для того, щоб театр разом із загальнокультурними завданнями створював свою власну національну своєрідність. На останньому етапі розвитку русинського театру ці задуми починали здійснюватись досить інтенсивно композиторами І.Бокшаєм, Е.Талапковичом, Д.Задором, Ю.Костьом, П.Милославським, режисерами дитячих театрів М.Шіллер, Г.Гузенним, художниками Й.Бокшаєм, А.Ерделі, Ф.Манайлом, А.Коцкою, А.Борецьким. Все сказане свідчить, що навіть у часи війни, музи наук і мистецтв не мовчали. І їх голос, якщо не на повну силу прозвучав у минулих часах, то в майбутньому мали б послужити справі створення таких п'єс, про які можна було б говорити, що вони на повну силу дадуть повноцінну характеристику талановитій і натхненній душі русинського народу.

*Артисти Угро-Руського Національного театру в Ужгороді, зліва-направо:
 Марія Пільцер, Марія Лашкай, Марія Гриняк, Ема Сочка, Юлія Вишняй,
 Василь Левкуліч, Василь Бидяк, Степан Кочаник, Степан Попович, Володимир Чех*

БІБЛІОТЕЧНА СПРАВА ЧИ БІБЛІОТЕКОЗНАВСТВО?

Оскільки духовна культура будь-якого народу тісно пов'язана з інтелектуальною діяльністю людини, то не можемо обійти і залишити поза увагою таку суспільну інституцію, як бібліотечна справа. Без бібліотек не було би науки джерелознавства, не могло би здійснюватись дослідництво в різних галузях науки, людство було б позбавлено власної історії в широкому розумінні цього слова. Саме в бібліотеках (та архівах як різновиду бібліотек) зберігаються зафіксовані в книгах, журналах, газетах, інших документах набуті людством знання, цінні історичні факти про спосіб життя людей, народів, їх світогляду, досвіду життєдіяльності тощо.

Як довідуємось з літератури, перші громадські бібліотеки виникли в Америці. Ще в 1732 році в Філадельфії було організовано «Бібліотечне товариство», яке увійшло в історію як «матір американських публічних бібліотек». Ініціатором цієї благородної справи став шотландець Ендрю Карнегі, що переселився в Америку, завдяки працелюбності став багатою людиною і взявся за створення бібліотек (декілька десятків), серед яких найбільшою була в Пітсбурзі.

Приклад Америки наслідувала Англія, де в 1850 році був прийнятий закон про бібліотечний податок. Цим було покладено початок широкого розвитку народних бібліотек не тільки в самій Англії, але і в англійських колоніях. Поступово запровадили бібліотечний податок в країнах Південної Африки та в Австралії.

Перші публічні бібліотеки в Україні виникли при Києво-Могилянській академії та Львівському університеті в 1608 році, Харківському (1805), Новоросійському (Одеса, 1817), Київському (1830) університетах. Міські публічні бібліотеки з'явилися в Одесі в 1823 р. в Києві і Харкові – в 1829 році.

Європейські держави зробили це значно пізніше, а саме в кінці XIX – на початку XX століття. У Відні Центральна бібліотека почала функціонувати лише з 1898 року. В 1907 році Центральна бібліотека відкрита в Берліні, але безплатна. У віддалені від нас часи бібліотеки існували переважно при навчальних закладах, монастирях, королівських і княжих дворах. Представники християнської та інших церков багато зробили для збереження творів писемності.

На Підкарпатті та Пряшівщині такими ревнителами бібліотек були єпископи Й.Декамеліс, А.Бачинський, В.Попович, Й.Гаганець, церковний і освітній діяч І.Чургович, народний будитель О.Духнович, церковний і громадський діяч та літератор Є. Фенцик, історик і державний діяч П.Сова та ін. Великим ревнителем у справі шкільних бібліотек був І.С.Орлай, який стверджував, що учень гімназії не повинен шукати потрібну літературу за

межами навчального закладу, вона повинна знаходитись в шкільній бібліотеці.

О.Духнович розглядав бібліотеку як засіб поширення народної освіти. У своїй праці «История Пряшевской епархии» він відводить цілу главу питанню заснування бібліотеки при Пряшівській єпархії. Засновником цієї бібліотеки був Іван Баптист із Ягра, який передав для бібліотеки у 1819 році понад 1000 книг. В тому ж році для закупівлі книжок він подарував 1000 гульденів, а в 1820 році ще 500 гульденів. Дальшими меценатами згаданої бібліотеки були професор історії церкви в Кошицях Матвій Бене та мукачівський канонік Іван Ольшавський. Духнович пише, що метою бібліотеки «есть просвещение». Сам Духнович мав багату бібліотеку, яку подарував монастирю в Красному Броді. При передачі книг він письмово виклав свої вимоги їх збереження, серед яких: «1. Чтоб сокровище тое тщательно сохранено было в монастыре Краснобродском... 2. Чтоб книги мною для библиотеки монастырской подаренные введены были в особый список, или каталог, да и числами точно по предметам позначилися. 3. Дабы для хранения того сокровища поставлен был один совестный Библиотекарь, или Книгохранитель... 4. Чтоб библиотека не была самым мертвым сокровищем, но дабы каждому просвещения и чтение любящему, ясно отверста была...». ²²⁹

Чехословацькі національні збори 22 липня 1919 року прийняли закон про громадські бібліотеки. Цим законом започатковано створення в республіці мережі народних бібліотек. На Підкарпатській Русі громадська управа 1 жовтня 1921 року прийняла розпорядження під № 15.024 про обов'язкове запровадження общинних бібліотек. В цьому розпорядженні говорилося: «С целью дополнения и углубления образования всего населения Подкарпатской Руси будут соответствующими урядами учреждены общественные библиотеки с книгами научными и беллетристическими, поскольку эти книги имеют действительную внутреннюю ценность. Библиотеки эти – окружные в каждом окружном городе и сельские». ²³⁰

І ще один важливий момент даного розпорядження: «В местах с национальными меньшинствами должна быть организована и для меньшинств особая библиотека или особое отделение общинной библиотеки. Если меньшинство по последней переписи имеет хотя бы 400 лиц или же существует в такой общине меньшинственная школа». ²³¹ Цим розпорядженням передбачалось не тільки відкриття бібліотек, але й читалень. Для покриття витрат на організацію та роботу бібліотек встановлювався особливий податок, який нараховувався такими показниками: а) общини до 5000 населення повинні вносити по 40 гелерів за кожную людину; б) общини від 5000 до

²²⁹ А.Духнович. История Пряшевской епархии. – С-Петербург, 1877.

²³⁰ Подкарпатская Русь за годы 1919-1936. – Ужгород, 1936. – С.122.

²³¹ Там само.

10000 населення повинні платити по 60 гелерів за людину; в) общини з населенням понад 10000 – по одній кроні щороку. Бібліотекою чи читальнею повинна управляти рада з 6–8 членів. У бібліотеках общин з населенням вище 10000 бібліотекар платний. Загальний нагляд за діяльністю бібліотек на Підкарпатській Русі належав шкільному відділу цивільного управління в Ужгороді. Офіційна статистика на 31 грудня 1927 року засвідчила такий стан: 246 карпаторуських (русинських) бібліотек, в них – 35026 томів книг, 5013 читачів, видано 23 248 книг; угорських – 21 бібліотека, в них 4356 томів книг, 1623 читачі, видано 34 118 книг; німецьких – 3, в них 500 книг, 134 читачі, видано 2761 книгу; чеських – 1, в ній 2207 томів книг, 494 читачів, видано книг 17 323. Разом – 271 бібліотека, в них 42 106 томів, 7264 читачі, видано 77 450 книг.²³²

Велику роль у розвитку бібліотечної справи відігравали товариства ім. О.Духновича і «Просвіта» та національно-культурні товариства національних меншин. Вони вважалися громадськими бібліотеками. На 1930–1931 роки вони характеризувалися такими показниками: сільські бібліотеки 412, т-ва ім. О.Духновича – 214, т-ва «Просвіта» – 76, угорські – 66, чеські – 24, інші – 19. Разом – 811 бібліотека. Крім того, діяли читальні, яких було на цей час (сільських – 23, т-ва ім. О.Духновича – 230, т-ва «Просвіта» – 77, угорських – 26, чеських – 6, інших – 18, разом – 382 читальні.²³³

	число вып.	веч. листовъ	страницъ
1924	2	11	176
1925	14	20	320
1926	13	33	528
1927	6	24	380
1928	18	62	992
1929	33	64	1.024
1930	20	66	1.056
Въ I. V. 1931.	111	302	4.985

Количество	Сельскія	Духнов.	Просв.	Чешскія	Мадьяр.	Иная	Всего
Читаленъ	25	230	77	6	26	18	382
Библиот.	412	214	76	24	65	19	811
Театр. кр.	6	143	38	14	42	33	276
Оркестр.	—	29	3	16	4	9	61
Хоровъ	4	53	9	12	37	10	125
Лекцій	457	3902	627	76	559	267	5888
Всего	904	4571	830	148	734	356	7543

²³² Подкарпатская Русь за годы 1919-1936. – Ужгород, 1936. – С.122.

²³³ Карпатський край, Ужгород, 1930.

Першу публічну міську бібліотеку в Ужгороді засновано 1925 року, для неї в 1932 році побудовано спеціальний будинок вартістю 1 млн. чеських крон. Приміщення мало 7 кімнат для бібліотеки та 2 для читальні. В 1935 році бібліотечний фонд становив 9773 книг. Читальня діставала 47 газет і 13 журналів. В 1933 році Мукачівська бібліотека нараховувала 6472 книги, ма-ла 685 читачів, яким за рік було видано 19 481 книгу, що свідчить про великий обіг книжного запасу. У 1936 році побудовано нове приміщення для бібліотеки-читальні. В 30-х роках ХХ ст. відкриті бібліотеки у всіх окружних містах: Хусті, Тячеві, Сваляві, Берегові, Севлюші та ін.

В 20–40-х роках на Підкарпатті та східній Словаччині в кожному селі та при кожній школі були бібліотеки, в яких була велика кількість книжок та журналів, що видавалися в краї: «Наш родній край». «Пчолка», «Карпатский свет», «Литературна неділя».

Як уже вказувалось, засновники державних, громадських, приватних бібліотек вважали, що будь-яка бібліотека – це джерелознавча інституція, по-кликана на допомогу вченим людям на основі історико-порівняльного методу встановлювати правду, історичну істину про події, що відбулися протягом певного історичного часу. Чисельні довідкові матеріали (різноманітні енциклопедії, бібліографії) дають повну уяву про діяльність історичних персонажів (державних, політичних і громадських діячів, видатних науковців, митців). І тут теж потрібна відповідальна дослідницька робота, бо часом оцінка цих видатних людей подається у недостовірних образах, іноді прини-зливих. Тому настала потреба у перетворенні бібліотечної справи в науку – бібліотекознавство (бібліографію). Це не нова ідея. Вона виникла ще в 30-і роки минулого століття, коли центральна чеська влада разом з громадськи-ми організаціями програмувала утворення «Книжкової палати Підкарпатсь-кої Русі» як науково-дослідницький центр русинського краю, у якому б збе-рігалися і досліджувалися багатства друкованої і рукописної спадщини. Для цієї справи вже були організовані спеціальні курси в Пряшеві, Ужгороді, Севлюші.²³⁴

²³⁴ М.Алмашій. Русинська педагогічна енциклопедія. – Ужгород, 2005. – С.29.

ЗАРОДЖЕННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ МУЗИКИ

Як свідчать документи, процес зародження професійної музики (розуміємо не платні хори, а професійні за співочими якостями) почався на Підкарпатті ще при австрійському пануванні, коли тут з'явилися рукописні ірмологіони, а потім друковані, і в церквах запанував мелодійний спів. Цей період (XVIII ст.) можна вважати початковою стадією національного осмислення духовних цінностей підкарпатських русинів). Немала роль у цьому процесі належить церкві, бо на той час церква була основним центром культурно-релігійного життя карпаторусинського народу. А.Крालицький наголошував. «Не будь церкви, пропала бы и народность наша. Тому єдиною об'єднуючою силою народу краю протягом долгих століть была церковъ восточного обряда з притаманною їй церковно-слов'янською мовою і кириличним письмом, канонічно об'єднана в одну Мукачевську єпархію. Божий храм став для людей також виразницею їхньої національної приналежності і руським Храмом, а їхня віра, практикована за церковно-славянським обрядом, стала для них руською вірою».

Великим поштовхом у розвитку музичної культури Підкарпатської Русі було прийняття християнства (863), а з ним і східно-візантійського обряду з церковно-слов'янською мовою. Місійною діяльністю братів Кирила і Мефодія відкрилась нова епоха християнізації слов'ян, в т.ч. і русинів. Свою історію карпаторусинський народ творив протягом тисячоліття. Доказом цього є збереження ним своєї національності, віри й візантійського обряду. «Народ был глубоко предан своей вере своих отцов... и за этот обряд-веру готовый был отдать и свою жизнь».²³⁵

Із східним обрядом на Підкарпатську Русь прийшов і візантійський літургійний спів. «Мукачівський чи карпаторуський наспів який є прототипом співів русинського Подкарпаття и Паннонії і протягом багаторічного розвитку протікав відокремлено від інших центрів руської церкви».²³⁶

З плином часу, під впливом болгарського і київського стилів (наспівів) карпаторусинський наспів розвинувся у своєрідний, самобутній церковний спів.

Першу спробу об'єднати різноманітні наспіви краю зробив парох с.Велика Копаня Виноградівського району Андрій Попович. У 1866 році він зібрав всі змінні частини богослужінь на всі неділі і свята цілого року і видав окремішньою книгою «Великий Церковний Сборник». Він також подбав про те, щоб парафіяни навчилися співати всі відправи за текстом, поданим у

²³⁵ А.Попович...

²³⁶ Збірник богослужбних писньох карпаторуского розшпиви. Мелодії обробел Й.М.Холошняй. За штирогласни мишани хор гармонизовала Мария Холошняй// «Руске слово», «Русска одлога». – Дюрдьов-Нови Сад, 1996. – С.14.

збірнику. А.Попович вів серед прихожан велику просвітницьку і музично-виховну роботу, навчав нотній грамоті школярів і селян. Все село співало богослужбні мелодії по нотах. Про цей унікальний факт знала і писала вся Росія і вся Європа. Про свої враження від всенародної участі в співі у Копанькій церкві русинський будитель О.Митрак писав: «Повертаючись з Мараморощини, я задовільнив своє сильне бажання оглянути Велику Копаню і власними очами побачити плоди досі небувалої душпастирської праці місцевого священика о.А.Поповича, який ціле життя присвятив для просвіщення народу... Та велику радість і приємність я зазнав у церкві на утрени та св. Літургії. Щось подібного у нашій церкві я ще ніде не чув ані не бачив.... Всі хлопці і дівчата приходили до церкви з Великим Зборником, що його видав місцевий парох. Дяк тільки почав перше слово пісні, а тоді вже ціла церква разом підхопила і прекрасно та молитовно продовжала співати від початку Утрени аж до самого кінця».²³⁷

Організація церковного співу започаткована з початком XVIII ст., коли на Підкарпатті з'явилися т.зв. «вчені дяки», що навчалися в закордонних братських монастирських школах, де вони отримали певні знання з теорії музики і сольфеджіо та навчилися перекладати складні мелодії літургійних частин на ноти. Так з'явилися перші рукописні ірмологіони, тобто нотні книги церковного співу. Одним з найстарших рукописних ірмологіонів Карпатського краю був так званий Ягерський ірмологіон, переписаний на початку XVIII ст.

Бажаючи привести до ладу музичний компонент ладу єпископ Ю.Фірцак (1836–1912) на доручення єпархіального синоду, який відбувся в Ужгороді 1903 року, постановив об'єднати й зробити постійним церковний спів на Підкарпатті. Тому він доручив регенту кафедрального хору І.Бокшаю, вихованцю Будапештської консерваторії, зібрати і записати місцеві мелодії та скласти повну книгу богослужбного співу. Так І.Бокшай записав від дяка Осипа Малинича, великого знавця місцевих піснеспівів та доброго співака-самоука, цілу низку богослужбних мелодій. Із цих мелодій і було видане «Церковное Простопініє», яке стало стандартним збірником богослужбового масового монодійного співу у всіх парафіях Мукачівської єпархії.

У 1833 році в Ужгороді організований перший в історії краю багатоголосий хор «Гармонія», який за якістю виконавської майстерності можна вважати професійним хором. Його засновником був російський політичний емігрант Константин Матезонський. Він, за висновками дослідників, – людина близька до декабристського руху на початку XIX ст., офіцер-дворянин російської армії. Як творець і керівник хору за короткий час організував а-капельний хор «Гармонія» і підготував концерт класичної хорової музики,

²³⁷ Цит. За газетою «Подкарпатська Русь», №30, 5-19 березня 2009 р. –С.7.

з яким виступив 24 квітня 1834 року на святий Великдень, і став любимцем громадськості та передової інтелігенції краю. Його високо цінували І.Чургович, О.Духнович, І.Сільвай і інші діячі культури. Він був не тільки талановитим вчителем музики і організатором хорового мистецтва, але й популяризатором передової класичної хорової музики, зокрема російської. Хорові партитури виконуваних творів Матезонський мусів мати з собою, оскільки в Ужгороді не було до цих пір жодної нотної літератури. Спочатку хор співав церковні хорові твори Д.Бортнянського, Березовського, Веделя. Поступово у репертуар включалися світські твори. В наступних роках учасники хору вивчали не тільки музичну теорію, але й гру на скрипці та фісгармонію під його керівництвом. Ті учні Матезонського, які після його смерті поширювали хорову культуру на Підкарпатті та за його межами, були добре підготовленими диригентами, а деякі з них, наприклад, Е.Талапкович, О.Чучка, Ю.Дрогобецький, – також композиторами. У хорі К.Матезонського виховалися багато талановитих хорових диригентів і композиторів (М.Лихварчик, Е.Талапкович, І.Бокшай, Уріил Метеор, Петрашевич, Ю.Дрогобецький, С.Гладоник та ін.). Полюбили хоровий спів О.Духнович та І.Сільвай, які стали пропагандистами хорового співу в школах та церквах Карпатського краю.

Сама ідея створення хору в Ужгороді виникла ще у Відні, коли І.Чургович чув не тільки хор греко-католицької церкви св.Варвари, але й хор каплиці російського посольства у Відні, засновником і меценатом якого був російський посол князь Андрій Разумовський. Після закриття каплиці цей російський хор виступав на квартирі пароха церкви св.Варвари І.Фогараші, земляка і приятеля І.Чурговича. Тож, ідея створення хору в Ужгороді виникла у Відні, де навчались майбутні священники із Підкарпаття та Пряшівщини.

Хор Матезонського нараховував у різні роки від 37 до 47 учасників. В тому числі було 11–14 хлопчиків, яких вибрали із молодших учнів гімназії. Перший відкритий концерт хору Матезонського відбувся на великдень 24 квітня 1934 року у кафедральному соборі. Це була надзвичайна подія в житті Підкарпаття. Адже вперше широкі кола населення почули хоровий спів. Один з його учнів, Іван Сільвай, пізніше письменник під псевдонімом Уріил Метеор, так згадував свого вчителя у своїй автобіографії: «Присутствуя на первой торжественной литургии, когда я снова услышал прекрасное хоровое пение «Гармонии», оно произвело не меня такое наслаждение, от которого я пришел в восторг. Первым моим делом было посетить хордиригента, доброго батька Константина Матезонского и на основании первых моих в этом отношении сведений, присовокупиться к членам хора».²³⁸

²³⁸ Уріил Метеор. Автобіографія. – Ужгород, 1938. – С.56.

Десять років після смерті Матезонського його учні вирішили збудувати на власні кошти надгробний пам'ятник. Ініціатором цього був Г.Мустьянович, парох села Кушниця. 23 квітня 1861 року споруджено на могилі Матезонського надгробний камінь з написом: «Здѣсь почиваетъ в Бозѣ Константинъ Матезонскій, основатель «Гармоніи». Незабвенному Батьковѣ в вѣчную память и признательность вѣрное потомство».

Діяльність Матезонського та заснованого ним хору «Гармонія» в Ужгороді мали велике значення для розвитку музичної культури русинів Підкарпаття та Пряшівщини. Саме тоді (у 1833 році) були положені основи хорového співу, який згодом став найбільш улюбленим жанром широких мас населення під Карпатами та Besкидами. Найбільш здібні вихованці цього хору пізніше стали засновниками аматорських хорів серед русинів, що проживали у Австро-Угорщині, а саме у Пряшеві, Левочі, Гуменному, Сиготі, Руському Керестурі, в містах Угорщини та Румунії.

Не переставали діяти на Підкарпатті хори у роки першої світової війни. А коли Підкарпаття увійшло до Чехословацької республіки, тут склалися сприятливі умови для подальшого розвитку хорového мистецтва. У половині 20-х років починається активний процес формування музичних товариств і організацій Підкарпатської Русі, їх ріст і по числу і по творчій зрілості. Одним із перших утворилося Ужгородське товариство любителів музики «Філармонія». У зв'язку з малочисельністю членів товариство обмежувалося оркестром у складі 16 чоловік, а також хором кількістю 40 членів. Незабаром чисельність товариства почала збільшуватись за рахунок службовців. На початковому етапі «Філармонія» об'єднувала всі музичні сили Ужгорода. Репетиції хору та оркестру проводилися два рази на тиждень, а концерти відбувались 5–6 раз на рік. Товариство утримувало музичну школу, у якій навчалося 60 учнів. У 1920 році в Ужгороді було засноване товариство «Боян». При товаристві існував хор, яким керував Степан Фенцик. Філармонія та музично-драматичне товариство «Боян» з метою активізації концертної діяльності запрошували для концертів у краї видатних російських оперних співаків, колишніх солістів імператорських театрів, які знаходилися на той час в еміграції в Празі (соліст царської опери В.Касторський, солістка Київської опери Воронеж, знаменитий тенор В.Левицький). Немаловажне місце у музичному житті краю посідав «Руський театр» товариства «Просвіта» з хором на чолі з М.Садовським. Найбільший внесок у розвиток професійного музичного мистецтва Підкарпатської Русі зробили хорові колективи, серед яких був і хор закарпатців, які навчалися в Празькому університеті, де з ініціативи Н.В.Грабаря в 1922 році виник хор товариства «Возрожденіє». В тому ж році, під час літніх канікул, хором була здійснена перша поїздка по містах і селах Пряшівщини та Підкарпатської Русі. З 1923 року хором керував відомий диригент Н.Кожін, при якому хор став знаменитим.

Крім того в першій половині 20-х років було створено хори при навчальних закладах (гімназіях, семінаріях, академіях та школах): Свалявський хор під керівництвом М.Ставровського, хор ворочівських селян на чолі з Сімеоном Сільваєм, вчительські хори Свалявського, Ужгородського, Мукачівського, Севлюшського округів, дитячий хор Великих Лучок під управлінням Г.Гузенного, «Руський національний хор» в Ужгороді.

Створювалися хори при товаристві «Просвіта», яке засобами музики пропагувало українську музичну культуру, сприяло формуванню української національної ідеї. Основна роль у розвитку хорової культури належала «Філармонії» товариства імені О.Духновича та створення Руського національного хору. Цей процес завершився великим хоровим з'їздом «Руських національних хорів» 13 червня 1926 року. У другій половині 20-х років продовжують функціонувати хорові колективи та окремі музичні діячі. На ниві народного співу активно продовжують працювати хор «Возродження» в Празі. 4 лютого 1928 року на його основі створено змішаний хор в кількості 50 чол. Колектив приймав участь в урочистостях, присвячених О.Духновичу, Ю.Ставровському-Попрадову, А.Добрянському, Є.Фенцику, І.Раковському. В 1927 році цей хор здійснив другу поїдку по містах і селах Пряшівщини та Підкарпатської Русі, яка завершилася великим успіхом.

Хоровий спів став найбільш поширеним музичним жанром. Наведемо тільки скорчений список прославлених хорів. В 30-х роках на Підкарпатській Русі продовжувала працювати велика кількість хорових колективів. Одним із найстарших серед них був чоловічий хор ужгородської богословської семінарії «Гармонія», диригентом якої довгий час був відомий музичний діяч К.Матезонський. В 1933 році громадськість широко святкувала 100-річчя з дня заснування хору. На концерті в Мукачеві виступив великий шанувальник русинської культури М.Демко, який відзначив, що Матезонським був закладений фундамент, на якому стоїть прекрасна культурна робота наступних диригентів хору, а саме: Михайла Лихварчика (1859–1860), Еміліяна Талапковича (1861–1869), Йосифа Качановського (1869–1975), Юрія Дрогобецького (1875–1891), Еміліяна Желтвая (1891–1899), Івана Бокшая (1899–1909), Алексея Чучки (1909), Юлія Дюрка (1915), Степана Фенцика (1917–1930), Уріила Метеора (1920–1937), Степана Гдадоника (1937–1940), Никифора Петрашевича (1941–1944), Іоанна Семедія (1944–1945).

Крім хору «Гармонія» на Підкарпатській Русі працювали також:
1869 – Хор «Юнналіс» під керівництвом Плотенія;
1876 – гімназійний хор Ужгородської гімназії під кер. К.Азарія;
1877 – хор кафедрального собору в Ужгороді під керівництвом К.Азарія, а потім Ю.Дрогобецького, при якому хор зайняв перше місце;
1925 – учительський хор у Тячеві;

1925–1926 – хори в с.Бичково та с.Вишково під кер. Остапа Неділі, якого замінив Іван Романченко із України;

1926 – хори Педагогічного товариства та Товариства вчителів горожанських шкіл (під управлінням О.Приходька);

1927 – хор товариства «Школьная помощь» під кер. П.Милославського;

1928 року Крайовий учительський хор після гастролей по області виступив з концертами в Празі, Брно, Братислава, Кошиці, Пльзень, Моравська Острава.

1929 – «Земський Хор Підкарпатських Учителів» під кер. О.Приходька;

1929–1930 сточленний хор підкарпатських учителів під керівництвом П.Милославського;

30-і роки – хор при товаристві «Боян» під керівництвом А.Зарубіна;

30-і роки – восьмичленний камерний хор Свалявських вчителів, у якому було 4 жінки і 4 чоловіки. Спів цих вчителів преса назвала божественним, яким співають тільки ангели.²³⁹

1933 – хор музично-драматичного театру «Боян» (під управлінням П.Милославського);

1935 – учительські хори Ужгородського та В.Березнянського округів.

Крім того на Підкарпатській Русі працювали також церковні хори в Мукачеві (під управлінням В.Тихого, Анталовського, І.Трухлого), у Сваляві (регент І.Сливка), в Тячеві (регент В.Потапов).

Вінком слави на Підкарпатській Русі був Руський національний хор, утворений у 1926 році на першому з'їзді хорів Підкарпаття, у якому було 150 хористів – 100 чоловіків та 50 жінок.

У 30-і роки на тверду основу стали Мукачівський та Іршавський хори. Діючі хори цих років багатоголосий хоровий спів на повну силу виражали національні почуття корінного русинського населення. В краї процвітали державні та приватні музичні школи, які охоплювали велику частину обдарованої молоді як в містах, так і в селах, де сильними були відділки товариства ім. О.Духновича. За підрахунками П.Милославського,²⁴⁰ по стану на 1936 рік на Підкарпатській Русі існувало 150 хорів.²⁴¹

На Підкарпатській Русі в 20–30-і роки діяли хори чеської та угорської спільнот. Основою чеського хорового життя був хор товариства «Сметани», засновником та першим диригентом якого був Еман Паржізек. В середині 30-х років ужгородським хором товариства керував професор Кайгл, мукачівським колективом В.Кнітл, а також угорської та німецької общин. Пра-

²³⁹ Одна газета про स्वाлявців писала так: «Хор співав піаніссімо так, що якби на стіні сиділа муха, вона не посміла би злетіти, щоб не порушити мелодію співу».

²⁴⁰ Карпаторуський вестник. 8 юлія 1923. С.16.

²⁴¹ Нариси історії Закарпаття. II том. – Ужгород, 1999. – С.397.

цювало багато хорів, які весною 1935 року зібралися в Мукачеві на свій грандіозний з'їзд. У ньому прийняло участь 700 співаків.

Доречно тут сказати, що на розвиток хорового мистецтва на Підкарпатті відчутно впливала російська хорова культура. Завдяки особистим контактам з діячами культури Росії русинам уже на початку XIX ст. були відомі імена видатних діячів музичної культури, зокрема керівників всесвітньо відомої капели імені М.І.Глінки, історія якої пов'язана з іменами Д.Бортнянського, М.Березовського, Н.А.Римського-Корсакова, А.С.Аренського та ін. Закарпатські русини ближче познайомилися з хоровими творами російських композиторів через діяльність К.Матезонського, виходця із петербурзької культурної інтелігенції початку XIX ст.

Велику популярність російському хоровому мистецтву принесло відвідання деяких країн Північної Америки, Балканського півострова, Західної Європи, в т.ч. в Угорській Русі знаменитою Слов'янською капелою, яку очолював Д.Агрєнев-Слав'янський. З особливою приязню артисти хору співали для слов'ян у Австро-Угорщині – чехів, словаків, сербів, хорватів, русинів, як тоді говорили, «для русского населения монархии».

В 90-і роки XIX ст. населення Угорщини та Підкарпаття одержали можливість живо познайомитися з всесвітньо відомим хором Димитрія Агрєнева-Слав'янського. Перший раз слухав Будапешт російські народні пісні, і вони зачарували його. Всі, хто був на концерті, з великою вдячністю говорили про виступ хору Слав'янського. Як писала газета «Pesti hírlap» («Пештські відомості»), «хор Слав'янського є першим, на голову, не дивлячись, що він російський, не симпатичний для мадяр, поклада лавровий вінок, і який залишить в Будапешті на довго приємні спогади».²⁴² При цьому слід зазначити дуже важливий факт, точніше демонстративний поступок колективу а-капели, який у лютому 1890 року поставив до пам'ятника вінок страченим в 1849 році генералам угорської революційної армії. Це був своєрідний протест проти дій російського царського уряду, який видав полонених революціонерів на розправу австрійським властям. Це був мужній і разом з тим гуманний вчинок російських артистів, який міг викликати неприємні наслідки.

Виступи Слав'янської капели серед південних слов'ян сильно вплинули на ріст їх національної самосвідомості і підсилення зацікавленості до своєї народної творчості.

В день приїзду капели в Ужгород панувало незвичайне пожвавлення. Вулиці і площі були заповнені людьми. На вокзал прийшли сотні людей, щоб зустріти дорогих гостей, що приїхали із м.Ніредьгази (Угорщина), і побачити їх із близької віддалі, подивитися їм прямо в очі: які вони – ці русские? Товпилися люди біля готелю «Корона», де розмістилися артисти. Не-

²⁴² Цит. по журналу «Листок», №4. – Февраль, 15, год VI. – С.38.

зважаючи на дорогі квитки, концертний зал був буквально наповнений народом. Концерт складався із трьох відділів. Коронним номером першої частини була «Баллада XI века» (о героических подвигах знаменитого богатыря Добрыни Никитича, об его ратных приготовлениях против татар и прощании с матерью»). В другій частині звучала церковна хорова музика композитора Д.Бортнянского. В третій частині представлена російська народна пісня («Вниз по матушке, по Волге», «Дубинушка», «Как по улице молодец идет», «Эй, ухнем»). В капелі знали ціну і української народної пісні. В програму була включена знайома для петербуржців українська народна пісня «Рано, пораненько уставала». Під час гастролей по Угорщині донька диригента Надія Слав'янська, солістка капели, вивчили чотири угорські народні пісні, одну з яких виконала як заключний номер концерту.

Після виступу Слав'янського хору в Ужгороді в журналі «Листок» надрукована стаття, яку автор закінчив такими словами: «Никогда с ужгородской сцены не раздавались, и авось не будут раздаваться такие божественные звуки! Русско-народные богатые костюмы и красивая наружность персонала на русских (*русинов* – М.А.) действовали обворожительно, – и вообще залу оставили с удовольствием. Жаль только, что это время прошло так скоро, а бог весть, когда услышим вновь со сцены русскую песню».

Виступ Слав'янської капели в Ужгороді – це не тільки акт естетичного і емоційного впливу на публіку. Він залишив незгладний слід в національній свідомості русинської частини населення Ужгорода і краю в цілому. А за висловом одного з балканських музикознавців, мистецтво Агреньєв-Слав'янського сприяло зміцненню зв'язків між братніми слов'янськими народами.

«Славянскія песни оригинальныя в своем благозвучии, а артистическое исполненные их хором Славянского переносит нас в мир сверхестественных мечтаній. Не даром и о нем газетах писали: «Нам кажется, что мы видим воочию сказку из «Тысячи и одной ночи» (Ахен). Те разные чувства, отражающаеся в энергичной (живой) веселой мелодии Велико-Россійской, в сентиментально-наивной Мало-Россіянина, в тоскливо-плачевной Болгарина или ненавистью врага дышащей сербской мелодии выражаются или чудесным *pianissimo*, которое теряется в простанстве будто пение Херувимов, или могущим *fortissimo* потрясающим слушателей будто в день страшного суда».

Не только распределение голосов в хоре Славянского замечательно и качества всех голосов свежих и благополучных удивительны. Когда все те голоса соединятся в гармонію и согласіе, чтобы выразити нежность русского чувства, мы только тогда понимаем величие и силу русской песни, как ее толкует народный певец г.Славянскій».

У лютому 1930 року на Підкарпатській Русі відбулись три концерти знаменитого хору донських козаків під управлінням Сергія Жарова. Преса відмічала, що в Ужгороді, і особливо в Мукачеві, зустріч була захоплююча.

І русини, і чехи-чиновники рівно вітали приїзд братів-руських з Дону. В Мукачеві хор виступив зі значками товариства ім. О.Духновича, які артистам подарували при першій зустрічі. Всі газети і публіка відмічали виключно обдарованість складу хору, його високу виконавську майстерність.

Перебування на Підкарпатті російських хорів в дорадянські часи – факти великого історичного і культурного значення, які доказують безперервні культурні зв'язки підкарпатських русинів з Росією та Україною.

Активістами русинського хорового руху були Олександр Кізіма, Олекса Приходько, Степан Фенцик, Федір Шимоновський, Іван Романченко, Віктор Желтвай, Степан Дудинський, Роман Кирчів, Михайло Рошахівський, Іоан Бокшай, Сіон Сільвай, Петро Милославський, Григорій Гузенний та багато інших. Все це свідчить про могутнє національне і культурне відродження та одним із засобів залучення Підкарпатської Русі до світової мистецької скарбниці. Музичне життя і музична культура Підкарпаття у 20–30-і роки проявились у таких формах:

1. Академії, що проводились різноманітними товариствами з нагоди важливих подій історичного або національного значення. Вони відбувались у місцях, містечках і селах й до певного часу були підґрунтям для виконання творів місцевих композиторів.

2. Музичні концерти місцевих або зарубіжних виконавців, які уможлилювали знайомство широкої громадськості із спадщиною визначних композиторів Європи, Росії, України. Особливе місце посідали тут лекції-концерти.

3. Виступи учнів музичних шкіл, гімназій, семінарії, горожанських шкіл.

4. Огляди-конкурси художніх колективів, оркестрів, співаків.

5. Концерти до ювілейних свят – днів русинської культури, ювілеїв видатних людей.

20–30-і роки ХХ ст. вважаються «музичним ренесансом краю».

Широке поширення мали дитячі хори, які виникли ще у часи появи книжок О.Духновича «Книжиця читальна для починаючих» (1847) і «Народна педагогія в пользу училищ и учителей сельських» (1857) та організації професійного хору «Гармонія» (1833). Найдавніші відомості ведуть нас до Нового Давидкова на Мукачівщині. У 1856 році тут побував О.Духнович та прашівський єпископ Й.Гаганець, які прослухали дитячий церковний хор під управлінням місцевого священика Івана Кулімана. Високі гості залишились задоволеними виступом маленьких хористів. О.Духнович дякував і дітям і батькам не тільки за гарний спів, а й за те, що батьки сприяють відвідуванню учнями школи. У 60-х роках ХІХ ст., як уже указувалось вище, діяв молодіжний хор «Юнналіс», гімназійний хор. У 20-х роках в Ужгороді діяв дівочий хор учительської семінарії, в Мукачеві – хор дівчат учительської семінарії під управлінням А.Скиби. В цей же час діяли хори Ужгородсь-

кої та Тячівської горожанських шкіл, гімназійний хор у Мукачеві під управління Анталовського. У 30-х роках при хатах-читальням товариства ім. О.Духновича працювали хори в с.Кам'янське Іршавського округу під кер. А.Мешкова, с.Ромочевичця Мукачівського округу під управління учителя Івана Попа, хор Великолучківської школи під кер. Г.Гузенного.

Позитивно виділявся хоровим співом дітей Свалявський округ. У 1926 році з нагоди шестиріччя приєднання Підкарпаття до Чехословаччини в Ужгороді відбувся великий концерт, у якому брали участь і школярі с.Поляна («полянські солов'ята»). Ось що писала про них чеська газета «Věkov»: «Найбільш захоплюючим номером був виступ дитячого квартету із Поляни. Їх виконання народних пісень проймало слухачів до сліз». У 1925 році відзначався 60-річний ювілей товариства св.Василія Великого. Учасниками концерту знову були полянські діти. Американська газета «Новое время» так висловилася про їх виступ: «Дуже мило виконали свій номер діти Полянської школи під керівництвом пані Шіллер. Публіка була прямо захоплена від вражень, які збудили в неї приємні, миленькі діточі голоси, що співали нашим руським язиком пісні». У травні 1926 року «полянські соловейки» знову в Ужгороді на урочистому відкритті пам'ятника Є.Фенцику. «Найліпше полюбився публіці, – писала одна з газет, – номер полянських дітей. Було їх на сцені лише троє, але хотілось кожного з них розцілувати за їх миле виконання. Успіх полянських дітей хвалить благородну працю вчительки Марії Шіллер». Як бачимо, Поляні в ті роки пощастило на такого ентузіаста, якою була Марія Шіллер. Її хисту і енергії вистачило не тільки для вокального тріо чи квартету, про які сказано вище. До співочого мистецтва вона залучала велику кількість учнівської талановитої дівчороти. Саме такий численний ансамбль зафіксовано на фото 1930 року. Це фото хорониться як безцінна реліквія у колишньої учасниці ансамблю, тепер пенсіонерки Павліни Петрище. Приємні спогади на старості мали й інші учасниці ансамблю Ганна Левевич, Марія Гобак, Марія Меденцій, Юлія Дзямко, Гафія Тацей... За їх спогадами, полянські солов'ята були і в Севлюші з нагоди відкриття там пам'ятника О.Духновичу та А.Митраку в Мукачеві; брали участь у святкуванні Дня руської культури в Нижніх Верецьках. Була й далека поїздка в Брно на Моравії. Марія Іванівна Шіллер вчила своїх вихованців не тільки хорового співу. Прагнення якнайширше використати можливості талановитих полянських дітей, вона перетворила свій хор на маленький дитячий оперний театр. Сама складала лібретто, підбирала музику, а слухняні та талановиті діти охоче виконували ролі оперних співаків.

КОСТЯНТИН МАТЕЗОНСЬКИЙ (1794-1852)

Был другом порядка и точности.

И.Сильвай

К.Матезонський – перший професійний музичний діяч Закарпаття. Це була людина надзвичайних здібностей. Дослідники життя Матезонського згадують, що він був другом О.Пушкіна, знав багато його творів напам'ять і в моменти суму за батьківщиною читав на самоті його вірші. У літературі існують думки, які підтверджуються фактами, що музикант був близький до декабристів, і через це змушений був покинути батьківщину після поразки декабристського руху.

*Матезонський
Костянтин*

Прибувши в Ужгород на початку 1833 року, К.Матезонський запропонував керівникам місцевої греко-католицької єпархії свої послуги в організації хору з учнів духовної семінарії та гімназії. Перший концерт в Ужгороді пройшов вдало. В.Гаджега з цього приводу писав: «Матезонський показав такий успіх, що слід сего успіха рішено завести хоральний спів до катедрального храму и его принято за хордиригента з порядочною платнею». Але влітку 1833 року керівництво єпархії потребувало показати документи, які засвідчували б його особистість. Їх у Матезонського не виявилось. Він змушений був повернутись на місце попереднього перебування в Перемишль «за бумагами». Та і там таких документів не було, і Матезонський зупинився в Мукачеві, бо ніби в Галичину його не пропустили. Тут він влаштувався в монастир у пароха Василя Довговича, великого покровителя хорового мистецтва. В Мукачеві пробув один рік. За цей час Довгович кілька разів звертався до капітулярного вікарія Івана Чурговича з проханням надати Матезонському посаду в Ужгороді без документів. Завдяки І.Чурговичу, теж прихильнику хорового співу, єпархія дала згоду взяти Матезонського на службу без документів хор-регентом з оплатою, безплатною квартирою в семінарії та харчуванням. Знаменно, що багатоголосий хор «Гармонія» був першим не тільки на Карпатській землі, а й взагалі у всій Австрійській імперії. Хор «Гармонія» виконував та пропагував досягнення музичної культури Росії, зокрема, творчість композиторів Д.Бортнянського, О.Верстовського, Березовського, Веделя, зразки російської та української народної пісні, яка сприяла посиленню національної самосвідомості населення Підкарпаття. К.Матезонський домогся десяти хористам гонорар для заохочення. Наступного року регент збільшив число хору на 11 чоловік. І для цих теж домогся гонорару.

Відомості про репертуар першого багатоголосого хору «Гармонія» знаходимо в спогадах письменника І.Сільвай, який теж відвідував хор. Слід зазначити, що доля надовго з'єднала цих двох видатних людей. І.Сільвай залишив нам багато цікавих фактів про життя і творчість першого професійного музиканта нашого краю. І.Сільвай так описує риси характеру «батька»: «Матезонский был человеком не дуже общительным. Выступ Матезонского открытый, решительный и характер его крепкий. В манере его находилась определенная знатность. Был другом порядка и точности». І далі: «Любил скорше дати, як от другого что-нибудь принять. Дела, о которых говорил, не увеличивал, но точно и верно предлагал своим слушателям. Ложь не вышла из его уст никогда. Был мужем данного слова и всегда додержал слово. Душевный аристократ. Был религиозным человеком». У практичній діяльності характеризувався так: «Як диригент до последней минуты використал время для обучения хора... При ошибочном пении хора подержал спокойствие и сам пел под основную часть мелодии, пока хор не возвратился к порядочной мелодии».

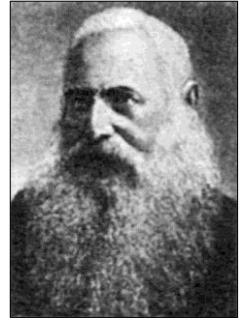
К.Матезонський постійно перебував в Ужгороді, за виключенням від'їздів хору на концерти за межі міста. В пам'яті нащадків зберігся виступ хору «Гармонія» під час обряду поховання Пряшівського єпископа Григорія Тарковича в 1841 році, де хор виконав відому Панахиду в обробці К.Матезонського, та виступ хору Шаторальяуйгей 1848 року.

Цікаві факти про відносини, що склалися між О.Духновичем та Матезонським, знаходимо в циклі статей «карпаторуського» журналіста Гомічкова (1830–1892), надрукованих в газеті «Карпат» (1885) під загальною назвою «Из моих записок». Автор стверджував, що Духнович був у дружніх стосунках з «батьком». Коли він спробував дізнатись про таємницю походження музиканта, напоївши свого співрозмовника вином, К.Матезонський різко підвівся і сказав: «Знаю куда сягаеш, росіянин таємницю не выдаст».

За час перебування в нашому краї «батько» виховав плеяду талановитих музикантів, які продовжили традиції його школи. Символічно, що ці учні К.Матезонського були разом з «батьком» в останній момент його життя. Біля «постелі» помираючого учителя читали молитви на «исход души» Андрій Медвецій та Іван Сільвай, а в момент останнього подиху «батька» був присутній майбутній диригент хору «Гармонія» Михайло Лихварчик.

СІОН СІЛЬВАЙ І МУЗИЧНА КУЛЬТУРА ЗАКАРПАТТЯ

Сіон був четвертим сином Івана Антоновича Сільвая із шести синів і чотирьох дочок. Народився 29 січня 1876 року і на своєму життєвому шляху домігся найбільших творчих успіхів. Відсутність достатньої кількості відомостей про молоді роки С.Сільвая не дозволяє детально зупинитись на цьому періоді його життя. Проте відомо, що він одержав необхідну для священнослужителя духовну та музичну освіту. Працюючи в різних куточках краю, він не тільки доносив до людей слово Боже, але й у міру свого таланту сів зерна прекрасного, керуючи сільськими хорами і пишучи для них музику.

Сіон Сільвай

Вже на початку 20-х років ХХ ст. його прізвище згадується на сторінках преси поряд з іменами таких відомих музичних діячів краю, як Еміліян Талапкович, Іван Бокшай, Юлій Дрогобецький, Михайло Лихварчик, Степан Фенцик. З моменту встановлення на Закарпатті влади Чехословацької республіки діячі краю одержали можливість вільно розвивати народну пісню. Активно включився в цей процес і ворочівський священник Сіон Сільвай, який очолив «співацький кружок ворочовських селян». Газета «Карпаторусский вiстник» 10 червня 1923 року помістила інформацію під заголовком «Концерт земледільцев села Ворочово в Ужгороді». Подаємо цю статтю без скорочень мовою оригіналу:

«Співацькій кружок ворочовських селян 3-го юнія устроил свій концерт в ужгородском театрі с таким знаменитым, блистательным успехом, якого ужгородская публика давно не виділа, в яком истинном домашном народном искусствi она не наслаждалась. Основатель и водитель кружка Сіон И.Сільвай, ворочовській священник, сын славного бл.п. Ивана Силвая (Уріла Метеора) со своим сотрудником учителем Николаем Павлишинець показали нам, что есть у нас русская народная культура, которая там почивает в глибині души народа, и если понимающая рука вычерпнет ею, в словах, піснях простого народа появится она в неожиданной красоте. Отец Сіон, которые превосходные стихи, басни много раз читали мы в наших Календарях и в Карпатских Вiстниках, яко талантливый поет, музыкант и диригент знал добре, якими способами предложити нам нашу народную жизнь, не чужо, позычену, но свою, карпатську, домашню. Всi пісні (цiлий ряд оригінальных композицій Сіона Силвая), с художественным ніжным исполнением, потом представление «Ворочовской свадьбы», превосходною, искренною натуральною игрою селян воистину очаровали публику. Мы всi благодарим отца С.Силвая и его сотрудников наших селян за сей культурный вечер и надіємся, что он много будет еще ділати в развитии нашей русской народной культуры. Слава ворочовскому народу!»

У середині 20-их років С.Сільвай стає керівником відомого на Підкарпатській Русі і далеко за її межами церковного хору «Гармонія», диригентами якого протягом майже сторічної історії були М.Лихварчк, Е.Талапкович, І.Качановський, М.Жетвай, І.Бокшай, А.Чучка, Ю.Дюрков, С.Фенцик. Під керівництвом Сіона Сільвая цей колектив брав участь у всіх найважливіших подіях культурного життя краю 20-х років, численних зарубіжних гастролях. У першій половині 30-х років публічні виступи хору стають дедалі рідшими, однак шанувальники його співу могли почути «Гармонію» у виступах перед мікрофоном Кошицької радіостанції. Так, 27 грудня 1936 року Ужгородський греко-католицький кафедральний хор в рамках радіопередачі для Підкарпатської Русі (18,00 – 18,30) влаштував концерт, присвячений роковинам від дня смерті К.Матезонського. Хор виконав панахиду на музику композитора І.Бокшая за упокій душі свого засновника і першого диригента, який віддав хору 25 років свого життя.

Останній раз зустрічаємо прізвище С.Сільвая на сторінках преси у жовтні 1937 року, коли громадськість краю урочисто проводила його на заслужений відпочинок. На адресу ювіляра приходили численні вітання і телеграми з усіх куточків краю і Чехословацької республіки. Щотижнева газета «Неділя» 17 жовтня 1937 року писала: «Из-за здоровельных причин отходит на пензію регент катедрального хора о.Уріил Сільвай (Сіон Сільвай) О.Г.: Дорогий отче! Когда оставляеш наш хор, чтобы отпочинуть от трудной, но благородной работы, дякуеме тобі за ті успіхи, котрі Ты здобыв своему хору, мукачевской епархії и Подкарпатской Руси, от членов же хора окреме прими благодарствені слова. Твою отцевску любов к ним и за ті великі успіхи, яких они под Твоим управлением достигли».

Зберігаючи і розвиваючи традиції народної хорової музики гуртом громадських діячів середини ХІХ століття, пропагуючи зразки професійної і народної музики, Сіон Сільвай вписав своє ім'я не тільки в історію хору «Гармонія», але й усієї музичної культури Закарпаття.

МИЛОСЛАВСЬКИЙ ПЕТРО ПЕТРОВИЧ
(23.VI.1896 – 12.IV.1954)

Петро Петрович – унікальна особистість у сфері професійної і народної музики на Закарпатті. Російський політичний емігрант, музикант, співак, диригент хору, теоретик і практик в програмуванні розвитку музичної культури, педагог на Підкарпатській Русі. Навчався в школі хорového співу та диригування у Санкт-Петербурзі аж до 1916 року, коли був мобілізований до російської царської армії. Після Лютневої революції 1917 року працював керівником хору на Донбасі, а в 1919 році був мобілізований до Білої армії. Роком пізніше разом із залишками війська залишає батьківщину і мандрує Туреччиною та Алжиром, аж поки у 1922 року не оселяється в Чехословаччині, де навчається в технологічному інституті в Празі, у той же час бере участь у хорі російських студентів-емігрантів та у відомому Хорі донських козаків.

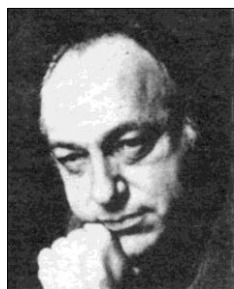
*Милославський
Петро*

У 1933 році музично-драматичне товариство «Боян» запросило П.Милославського до Ужгорода, де він викладав у місцевих школах та очолював вчительський хор Ужгородського округу. Він пропагував російський хоролий спів, виконуючи твори композиторів Миколи Римського-Корсакова, Михайла Іпполітова-Іванова, Сергія Рахманінова та Олександра Архангельського. В репертуар входили також твори різних слов'янських народів, у т.ч. і русинів. У 1938 році, напередодні Другої світової війни, у Празі під керівництвом П.Милославського було поставлено надзвичайно успішний концерт вчительських хорів з різних частин Підкарпатської Русі, присвячений 20-річчю чехословацької держави. Протягом війни, під час угорського правління, митець працював вчителем у с.Середне. За службу в Білій армії та перебування в політичній еміграції був заарештований у 1945 році і засланий у Донбас, але згодом власті дозволили йому повернутись на Закарпаття і в 1946 році його було призначено художнім керівником, а згодом – директором новоствореного Закарпатського ансамблю пісні і танцю, що під керівництвом П.Милославського перетворився на Закарпатський народний хор. П.Милославський також опублікував кілька праць, присвячених народній музиці та музичній педагогіці, в т.ч. він – співкладач збірки русинських народних пісень «Народні пісні подкарпатських русинів» (1944, перевидано 1992).

Помер Милославський під час репетиції Закарпатського народного хору.

МИХАЙЛО МИХАЙЛОВИЧ КРЕЧКО (5.IX.1925 – 27.II.1996)

І любов, і відрода – в цих словах вся душа і творче єство одного з геніальних митців у галузі хорової культури Карпаторусинської землі, митця, який дав легкі і міцні крила русинській (українській) народній пісні, яка в обробці Михайла Михайловича розлетілася по цілому світу. Уроженець с.Порошково (Перечинщина) одержав належне виховання у сільській родині, яка творила з маленького хлопчика Людину – виховану, розумну, творчу. Його мамка Ганна Петрівна мала гарний голос і знала безліч народних пісень, які завжди наспівувала у сімейному колі. З малих літ Михайло захоплювався пісню, музикою, охоче співав, грав на скрипці. І ця любов залишилася на все життя. Вчився в сільській школі, у 1944 році закінчив учительську семінарію в Ужгороді, де, крім інших дисциплін, на високому професійному рівні вивчали сольфеджіо, гармонію, хорове диригування, гру на скрипці. В ті часи учительська семінарія була малою консерваторією. Після закінчення семінарії один рік вчителював у Радванській школі біля Ужгорода. Тут створив шкільний хор і хор сільської молоді, з яким виступив у концертах, а по неділях – у Радванській церкві під час Божої служби. У 1945 році вступає на історичний факультет Ужгородського державного університету, де організував студентський хор. Коли було оголошено конкурс – набір у Закарпатський ансамбль пісні і танцю, який став пізніше Закарпатським народним хором, М.Кречко стає його учасником, а згодом – солістом, диригентом-хормейстером, разом з тим бере участь у численних концертах по області та по країні. Як стипендіат хору був направлений на навчання до Київської консерваторії, яку закінчив у 1954 році по диригентсько-хоровому та вокальному факультетах. Після закінчення консерваторії стає художнім керівником і головним диригентом Закарпатського народного хору. То були особливо плідні роки у творчій біографії і самого митця, і керованого ним колективу. Численні концертні гастролі по країні і за кордоном принесли велику популярність і шану і керівникові і хорові. Він стає заслуженим колективом республіки. На той час Михайло Михайлович плідно працював над музичною обробкою закарпатських народних пісень, яких у його творчому доробку кілька десятків. Серед них: «Тече вода каламутна», «Летів пташок понад воду», «Іванку, Іванку, купи ми рум'янку», «Коли тоту комоницю сіяли», «Ой на горі пень дуплавий», «Ой на плаю вівці пасуть», «Паде дощ, паде дощ», «Серед села дичка», «Перелаз, перелаз», «Не рубай ліщину», «Пішов Іван в полонину косити» та ще десятки інших. У 1960 році він був удостоєний звання народного артиста УРСР, в 1972 році – нагороджений орденом Леніна.

Кречко Михайло

Подальша творча діяльність М.Кречка пов'язана з Києвом. У 1969 році він стає диригентом Державної заслуженої академічної капели «Думка». У 1983 році М.Кречко головний хормейстер Державного дитячого музичного театру України. Разом з тим веде викладацьку роботу у Київській державній консерваторії, де посідає місце професора хорового диригування.

Важливим етапом своєї композиторської діяльності митець вважає роботу над створенням «Служби Божої Іоана Златоуста» в традиціях карпатського простопінія.

МИКОЛА ЯКОВИЧ ПОПЕНКО (28.VI.1930 –)

Мамин спів живе в кожному з нас.

М.Попенко

У сім'ї рахівського листоноші Якова Попенка було шестеро дітей, і всі вони росли з маминою піснею в серці – вона скрашувала їх далеко не безхмарне дитинство. На багатьох інструментах добре грав батько, і цей хист передав своїм дітям. Вони народжувалися, підростали і починали грати. Для маленького Миколи кращою іграшкою була губна гармоніка, кращою втіхою – материна пісня. З часом, коли підріс, разом з батьком співав у церковному хорі, а потім зайняв достойне місце в «попенківському оркестрі». Так минало дитинство. Коли настала пора вибирати свою подальшу долю, він зрозумів, що без музики йому не жити. І хоч на хліб заробляв працею зв'язківця (налагоджував зв'язок в окрузі), музика захоплювала його все більше. Він віртуозно грав на цимбалах, гармоніці. І цей поклик душі переважив – зрозумів юнак, що мусять учитися. Перша стежинка до великого мистецтва пролягла через Ужгородське музичне училище. Його вчителями були Стефан Мартон, у якого вчився по класу баяна, піаніст і композитор Дезидерій Задор, музичний фольклорист Володимир Гошовський. Ось уже й диплом з відзнакою. Авторитетна комісія рекомендує Миколу Попенка на диригентський факультет Львівської консерваторії. Тут його вчителями були корифеї хорової музики Станіслав Людкевич та Кос-Анатольський. У 1964 році Микола Попенко повертається в Ужгород і стає диригентом Закарпатського народного хору. Створює ряд музичних оригінальних обробок для хору, пише авторську музику до вокально-хореографічних композицій «Ми із Закарпаття», «Гуцуль-

Попенко Микола

ські візерунки», обробки закарпатських народних пісень «Ой у саду ружа посажена», «Іванку, Іванку, з того бока ярку», «Тиха вода», «Чорні очка, як терен» та ін.

З 1969 року Микола Попенко – художній керівник і головний диригент заслуженого Закарпатського народного хору. Одночасно активно продовжує композиторську діяльність. Створює нові пісні, обробляє народні мелодії: «Гей, Іване», «Пішов дідю по воду», «Ой, на горі два дубки», та ін. За плідну творчу і диригентську діяльність Миколі Попенко присвоєно почесне звання заслуженого артиста УРСР. Його нагороджено також чисельними Почесними грамотами Верховних Рад України та Білорусії, Почесними грамотами Міністерства культури Союзу РСР та УРСР, медалями. В останні роки займався викладацькою роботою в коледжі культури та виконував обов'язки голови Ліги національних композиторів України на громадських засадах.

Перераховані вище музичні діячі Карпатського краю – це лише одиниці, а про десятки інших просто немає можливості в межах даної книги розповісти.

Руський Національний Хор с.Гайдош на першому з'їзді Руських Хорів Закарпаття. Травень 1926 р.

Сільський хор с.Дулове

Хор Свалявських дітей, 1924 р.

ЗАКАРПАТСЬКА ШКОЛА ЖИВОПИСУ – ФЕНОМЕН КУЛЬТУРИ ПІДКАРПАТСЬКИХ РУСИНІВ

Джерелом формування та творення образотворчих процесів в краї протягом багатьох століть були предмети щоденного ужитку, предмети народно-прикладного мистецтва, фольклору, що викликали певні почуття та емоції. Вони пов'язані з розвитком світогляду та з прагненням первісних творців прекрасного зосередитися на осяганні і відтворенні краси навколишнього світу. Саме в найдавніших часах закладалися найголовніші якості художньої мови мистецтва Закарпаття – висока духовність, поетичність, цілісне світосприймання – ті першооснови, що йдуть від витоків народного русинського менталітету.

Безіменні народні витвори мистецтва, що з'явилися в сиву давнину в Карпатських горах з пралісами, і в долинах з численними річками і родючими полями: витвори кольорової кераміки, прикрашені знаряддя праці, жіночі прикраси, вишиванки, рушники, домоткані покривці (доріжки) різнобарвні писанки закодували у найпростіших символах історію Карпатського краю, пронесену крізь віки, вистраждану і осяяну безмежною любов'ю до рідного краю, до рідної віковичної русинської землі.

На тривалий історичний період стали культурними і мистецькими центрами об'єкти культу релігії, що зберегли до наших днів матеріальні свідчення епохи середньовіччя: художні оздоблення інтер'єрів церков, різбленні іконостаси та монументальні розписи, в яких відбито далеке відлуння європейських стилів сакрального мистецтва. Без спеціальних знань законів монументального живопису народні майстри за своєю природною творчою інтуїцією і глибоким чуттям переконливо відтворювали образи та драматизм ситуацій із святого письма (фрески в ротонді с.Горяни: «Благовіщення», «Тайна вечеря», «Поцілунок Іуди», «Сошествіє на Голготу»).

Уже в XVII столітті появляються ікони, виконані професійними майстрами. Попри деякі географічні та транспортні незручності, замкнутість чи відносну ізольованість від культурних центрів Європи мистецтво краю все таки зазнавало помітного поживлення. Художники з власної волі, без сприяння і допомоги властей виїжджали за межі свого краю і здобували професійну мистецьку освіту в європейських мистецьких академіях Мюнхена, Будапешта, Відня, Праги.

Найбільші зрушення в образотворчому мистецтві Закарпаття відбулись у другій половині XIX століття, коли церковно-релігійна тематика поступається світській. Ця доба представлена іменами Гната Рошковича, Мігалья Мункачі, Імре Ревеса, Шімона Холлоші. Заслуга останнього – заснування Надбанської художньої школи (біля Тячева). Але тематична і стилістична обмеженість (космополітизм) ця школа не внесла практично нічого корис-

ного в культурний розвиток краю і після смерті свого засновника в 1918 році призупинила своє існування.

Ближче до потреб культурно-мистецького розвитку краю було об'єднання, створене в Мукачеві в 1921 році Д.Вірагом, куди входили Д.Яс, К.Ізаї, Ш.Берегі, Е.Крон, А.Новак, Т.Муссон, Й.Бокшай, Е.Грабовський. Частина з них відносилась до старшого покоління, яка працювала в руслі угорського традиційного реалізму Ревеса, Мункачі. Інші мали бажання створити свою художню школу, яка була би в руслі європейських художніх пошуків, але одночасно відповідала би на запити духовного відродження краю. За часів Чехословацької республіки воно стало локомотивом у культурі і мистецтві краю.

Становлення професійної школи живопису пов'язане з іменами Адальберта Ерделі та Йосифа Бокшая. У 1921 році А.Ерделі взявся до створення першого об'єднання художників Підкарпатської Русі, згодом ще три рази засновував професійне об'єднання художників: 1931 р., 1939 р., 1945 р.

Відкриття в 1927 році «Публічної школи малювання» Й.Бокшаєм і А.Ерделі знаменувало появу молодого покоління художників, які згодом визначатимуть обличчя Закарпатської школи живопису у Європі. Сюди відносились Андрій Коцка, Ернест Котратович, Золтан Шолтес, Адальберт Борецький, Шандор Петкі. Це були молоді люди, але зрілі художники, які спрямували свою діяльність через набуті в Європі знання, щоб відкрити народу красу свого краю, красу, епічність і неповторну красу гірських панорам, розкрити багатства народної міфології, передати на своїх полотнах автотонність характерів русинів-горян і русинів-долян. Але головне: їх громадянський подвиг полягав у тому, що свої знання через «Публичну школу рисования» (1927) передавали передовій талановитій молоді. В результаті жоден з випускників школи: А.Коцка, Е.Ерделі, А.Борецький, Е.Контратович, З Шолтес, А. Добош не стали епігонами своїх учителів, кожний знайшов свій індивідуальний творчий шлях.

Для заснованого в 1931 році «Общества деятелей изобразительных искусств Подкарпатской Руси» була висока вимогливість до своїх членів. Його засновники різко негативно ставились до діалетантизму, салонності.

Незважаючи на високий рівень професійності майстрів Закарпатської школи живопису, націоналістичні кола Підкарпатської Русі того часу не надто помічали «школу живопису», не знаходили в ній творчих відкриттів, професіоналізму. Не випадково їх «ультрапатріотична творчість канула в Лету. Більше того, Підкарпатська школа живопису теж не сприймалася «Українською студією пластичних мистецтв», що діяла в Празі.

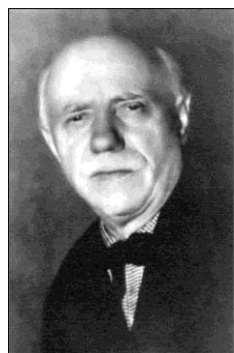
Події 1945 року – «визволення» і «возз'єднання» Закарпаття з Україною перевернули не тільки політичне і соціальне життя підкарпатських русинів (закарпатців), але й культурне. Закарпаття поринуло у новий етап своєї істо-

рії – «інший ступінь свободи, ця свобода стає залежною від основного мірила буття і загальнолюдської свідомості – ідеології.

Сьогодні художники Закарпаття продовжують іти шляхами, прокладеними Закарпатською школою живопису А.Ерделі та Й.Бокшая у двох об'єднаннях «Спілка художників України. Закарпатське відділення» та «Товариство русинських художників».

БОКШАЙ ЙОСИФ (2.X.1891 – 9.X.1975)

Виходець і Марамороського краю (Кобилецька Поляна Рахівського району, живописець, педагог, громадський діяч, організатор і засновник «Закарпатської школи живопису». Після закінчення Мукачівської гімназії навчався в Будапештській Академії Мистецтв. Як учасник бойових дій в роки першої світової війни потратив у російський полон, де відбув три роки. Після повернення в Ужгород, працював викладачем (професором) малювання в місцевій гімназії. Але головною метою його життя була не педагогіка, а професійне образотворче мистецтво, але і в цьому випадку його головна мета зводилася до формування Закарпатської школи живопису, яка повинна була стати основою національного і культурного відродження Карпатського краю. В цьому плані він стає провідною фігурою краю. Й.Бокшай володів усім арсеналом живописної техніки: фреска, масло, гуаш, акварель, пастель. Його фрески, алтарні образи, іконостаси прикрашають церкви Підкарпатської Русі, Словаччини, Угорщини.

Бокшай Йосиф

Нелегке життя, війна, полон, невтомна праця зробили із Бокшая демократа і патріота русинського народу, який бачив свій край таким, яким він був -, бо його краса не вимагала прикрашення. Такий підхід можна було побачити уже в першій серії картин, яку відкриває триптих «Я русин есмь и буду». Соди відносяться картини «Будівництво», (1922), «Верховинець», (1923), «Пахота на Верховині» (1925), «Жатва», «Бараз в Ужгороді» (1927). Одночасно Бокшай створює серію пейзажів «Зимній пейзаж», (1921), «Літо» (1922), «Парк» (1923), «Зима» (1927), «Первый мороз» (1927).

Разом із А.Ерделі в 1927 році Бокшай створив публічну школу малювання в Ужгороді, яка підготувала плеяду художників, що стали основою національної живописної школи. В 1931 році зусиллями Й.Бокшая та однодумцями було створено «Общество деятелей изобразительных искусств Подкарпатской Руси». В 1930-х роках на базі одного села Ужок Бокшай передав монументальну картину Ужоцького перевалу «Ужоцький звонарь»

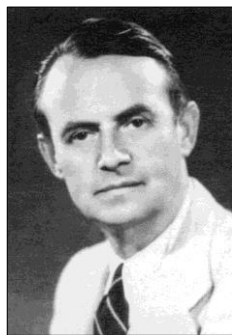
(1934), «Старий млин в Ужку» (1935), «Село Ужок» (1937), «Ужок» (1938), «Церков в Ужку» (1938), «Колядники». Між тим створюються художником монументальні пейзажні картини «Осінній пейзаж» (1934), «Село Волосянка», «Село Богдан», «Хустський замок» (1942). Окремо в творчий здобуток Бокшая вписується тема Ужгорода із різних часів історії.

В монументальних композиціях Бокшая на євангельську тематику Ісус Христос і Богомати виступають в оточенні підкарпаторусинських діточок «Поклоніння пастирів», «Христос посеред дітей», «Христос серед народу» Своєрідними галереями картин Бокшая на біблейські теми знаходяться в церкві с.Доробратово і в східнославацькiм селі Руська Нова. Вершиною фрескового монументального живопису на євангельську тему є розпис зводів кафедрального греко-католицького Хрестовоздвиженського собору в Ужгороді. Завершальним етапом в створенні монументального сакрального мистецтва були образи, створені художником для Марія Повчанської церкви.

Й.Бокшай все життя був поза політичних пристрастей. Але в часи розгорнутої сталінським режимом компанії «боротьби з космополітизмом в кінці 40-х – в 50-х роках змушений був виконати замовлення влади і написати кілька робіт на теми соціалістичного будівництва.

ЕРДЕЛІ АДАЛЬБЕРТ (25.V.1891 – 19.IX.1955)

Село під самим Ділом на Іршавщині Загаття подарувало Карпаторусинському краю не просто неперевершеного майстра живописного мистецтва, а великого реформатора живописно-творчих об'єднань Карпатського краю, основоположника Закарпатської школи живопису, унікального творчого феномена на терені не тільки краю, України, але й всієї Європи. Вищу професійну освіту здобув у Будапешті. Деякий час проживав в Мукачеві, приймав участь у створенні там мистецького об'єднання художником Д.Вірагом. В 1927 році разом з Й.Бокшаєм заснував в Ужгороді «Публічну школу малювання».

Ерделі Адальберт

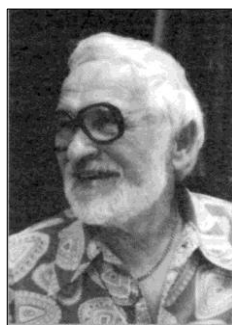
В 1929–1931 роках працював у Парижі в колі художників постімпресіоністів Поля Сезана, у якого Ерделі засвоїв стиль і майстерність творення портрету, пейзажу, натюрморту. Після повернення в Ужгород приймав участь у створенні «Общества діятелів изобразительных искусств Подкарпатской Руси», яке стало організаційною основою Підкарпатської школи живопису. Його картини бачили любителі мистецтв Ужгорода, Мукачева, Берегова, Пряшева, Брно, Братіслави, Праги, Парижа, Риму, Флоренції, Венеції, Неаполя, Мілана, Брюсселя, Відня, Мюнхена, Варшави, Львова, Будапешта.

Працював вчителем (професором) малювання в Мукачівській гімназії, учительській семінарії в Ужгороді. Багато звичайних учнів цих навчальних закладів ставали художниками, а випускники учительської семінарії на високому рівні викладали малювання в сільських школах. В 40-і роки Ерделі створив багато кращих своїх картин, серед яких «Верховинки» (1940), «Русинська пара» (1942), «Селянки» (1942), «Старий гуцул» (1942), «Карпати» (1940), «Рахов» (1940), «Горний пейзаж» (1942), «Под радванським лісом» (1942), «Карпатська осінь» (1943), «Старий конюх» (1942).

Трагічними виявилися роки 1945–1955 в комуністичній системі «возз'єднання» Закарпаття. Висміяна радянсько-комуністичною владою спроба Ерделі перетворити «Публічну школу малювання» в Академію мистецтв на зразок відомих йому Академій в західній і центральній Європі. Замість «Публічної школи малювання» утворена «Спілка художників України», яка розгорнула гостру пропагандистську кампанію проти «формалізму», «космополітизму», «низькопоклонства перед Западом» у творчості Ерделі. Влада учила видатного європейського художника Ерделі творити мистецтво «соціалістичного реалізму». Знаменитий художник був ізольований від Світу, залишився чужим на своїй рідній землі. Важко переніс Ерделі ізоляцію від Парижа, Мюнхена та інших європейських центрів. Помер в розквіті творчих сил, але в страшних фізичних і моральних муках.

МИКИТА ВОЛОДИМИР – ЖИВОПИСЕЦЬ З НАРОДУ (1.ІІ.1931)

Володимир Микита народився в селянській родині в с.Ракошино. Навчався в місцевій народній школі, а в 1941–1945 роках в Мукачівській руській реальній гімназії. Нас, юних гімназистів, дивувала здатність Володимира миттєво щось намалювати: пейзаж, ноктюрн, портрет однокласника (однокласниці). Любов до батька й матері – перших життєвих наставників, простих і по-народному мудрих селян, асоціювалась у юного художника з любов'ю до рідного Карпатського краю. Цією любов'ю наповнене серце Володі й сьогодні. Це вони, батько й мати, дали йому перші уроки добра і справедливості, честі і добропорядності, навчили бачити й розуміти прекрасне в людях і природі.

Володимир Микита

Розважливість і поміркованість, зовнішній спокій і кипуча внутрішня творча наснага яскраво виявились уже в ті дитячо-юнацькі роки. Реорганізація гімназію в десятирічку. Навчання в Мукачівській «пушкінській середній школі. Куди далі? Тільки в Ужгород, Тільки в училище прикладного мистецтва. Та на вступні экзамени трохи запізнився. Хтозна, що було б потім,

якби члени приймальної комісії на чолі з тодішнім директором – скульптором Іваном Гарапком не прийняли хлопчика на всякий випадок. Проекзаменували, розглянули біля двадцяти картин і вирішили прийняти Володю ... відразу на третій курс.

Першими наставниками майбутнього художника в училищі були відомі майстри пензля Адальберт Ерделі, Йосиф Бокшай, Федір Манайло, Ернест Кондратович. А з інститутом у Києві не вийшло. Робота в обласному Будинку народної творчості. Активна діяльність, різні виставки. Плідна організаційно-творча діяльність. Перші успіхи. Служба в Радянській Армії на далекому Сахаліні. Образотворча армійська студія. Самостійна творчість і самоосвіта Звільнення в запас. Спостереження над навколишнім світом. Зустрічі з живими людьми – трударями, митцями. Робота, робота, робота. Пленери. Виставки. Ось, на перший погляд не складна і звичайна біографія художника самородка.

Насправді творчий шлях був повний драматизму, внутрішнього, прихованого. На початку 50-х років в художній майстерні Микити були серйозні портрети, пейзажні зарисовки, тематично-композиційні полотна, натюрморти. В 1957 році вперше експонувались полотна Володі Микити на республіканській, а в 1961 році – на всесоюзній виставках.

З 1962 року В.Микита – член спілки художників України. 60–90 роки – період інтенсивних пошуків і знахідок свого місця в мистецтві, його портретні герої – люди мислячі, з широкою гамою психологізму, а пейзажі завжди динамічні, з масштабними тематичними композиціями. Їх треба читати й читати, над ними треба думати, аналізувати, – так багато філософських думок закладено в них. Саме це забезпечує великий громадський резонанс і успіхи персональних виставок В.Микити в Угорщині, Чехії, Словаччині, Румунії, Франції, Італії Болгарії, на Філіппінах, в Німеччині, Канаді... На рахунок В.Микити – багаторазова участь в міжнародних пленерах в Чехословаччині, Югославії, Литві...

За жанрами полотна художника Микити найрізноманітніші. Ось портрети: «Бабуся», «Старий», «Колгоспник І.Мигович», «Вчитель-пенсіонер», «Школяр», «Дівчина між квітами», «Дівчина на пленері», «Школярка», «Портрет батька». Це роботи 50–60-х років. Завершує цей цикл «Дівчина з Колочави» (1959), що приваблює щирим ліризмом, органічним єднанням з широко і барвисто написаним пейзажем (до речі, у В.Микити немає «чистого портрету», його герої завжди «сусідкують» з навколишнім світом). Не можна спокійно пройти повз чудового полотна «Моя мамка» (1967). Щемом пробирає в душі глядача глибоке почуття любові до найближчої, найріднішої людини. Образ Матері зігрітий глибокою синовньою любов'ю, глибоко ліричний, інтимний і в той же час – монументальний, який хвилює благородством внутрішнього світу старої селянки.

Творчість художника В.Микити – своєрідний резонатор навколишнього життя, яке пульсувало в різних ритмах, в залежності від соціально-політичних обставин. Але ніколи він не був виразником якоїсь ідеології. Ішов і продовжує йти за велінням серця художника-реаліста. Це було і драмою художника, але і висунуло Микиту в число провідних закарпатських митців. В «формулу духовності» вписується цілий ряд портретів. Автор наполегливо йде до пізнання суті своїх героїв, нового трактування образу Людини.

Оригінальністю відзначаються і пейзажі В.Микити. Його картини – не просто етюди карпатської природи. В них постійно відбувається присутність людини. Людина і природа – нероздільні. Природа, як і людина, живе, дихає, рухається, співає, сумує, радіє... Особливо слід виділити в пейзажному циклі композицію «У чеканнях», сповнену світлого суму, сподівання на краще. Це не просто пейзаж, а тематична картина, де природа, селянська хата і постать матері на ганку становлять єдине, нероздільне ціле. В творчості В.Микити домінують чотири головні спрямованості: психологічний портрет, благородство праці селянина, філософський пейзаж та екологічний протест. Портрети сучасників «Врач Снігурський» (1968), «Хірург Фединець» (1969), «Художник Контратович» (1970). Портрет «Художник Манайло» (1976) Микита поставив серед видатних майстрів сучасного філософського портрета. Неординарним є і пейзаж Микити. На відміну від Бокшая та Ерделі Микита знаходить свій динамічний почерк і епічних образах Карпат. Епіку картин «Від вершин до вершин» (1979), «Після дощу» (1979), «Осінній мотив» (1982) замінює пейзаж-протест: «Рани Карпат» (1983), «Неживе» (1989), «Зона» (1990), протест проти бездуховності «Колочава» (1989). З точки зору національної ідеї відстоює право русинів на визнання їх самобутності і автохтонності, визначення статусу корінного народу.

За багаторічну творчу пацю, за високу мистецьку майстерність Микити присвоєне звання Народного художника України та члена-кореспондента Академії Мистецтв України.

ПІДКАРПАТСЬКІ РУСИНИ У СПОРТИВНОМУ ВИМІРІ

Відома істина: фізична культура виникла одночасно із загальнолюською культурою і є її органічною частиною. Вона задовольняє всі соціальні потреби в спілкуванні, іграх і розвагах, розвиває фізичні і інтелектуальні здібності людини, її моральні і естетичні якості. Виходячи з цього, фізична культура є однією із складових частин загальної культури, вона виникає і розвивається одночасно і поряд з матеріальною і духовною культурою суспільства.

Рівень розвитку фізичних, психічних і моральних цінностей визначає фізичну культуру як одну з граней загальної культури як окремої людини, так і конкретної нації. Показниками стану фізичної культури в суспільстві є: а) масовість її розвитку, б) ступінь використання засобів фізичної культури у сфері освіти і виховання, в) рівень здоров'я як окремих людей, так нації і цілому, г) рівень спортивних досягнень, д) наявність і рівень кваліфікації спортивних кадрів, е) пропаганда фізичної культури і спорту та рівень використання ЗМІ, є) стан науки і наявність розвиненої системи фізичного виховання.

Із цих позицій ми і намагаємося прослідкувати основні етапи розвитку фізичної культури русинів Підкарпаття і познайомити читачів з тими здобутками русинів, які вони досягли протягом певного історичного часу.

Елементарне, природне фізичне виховання виникло в далекі від нас часи і служило засобом виживання та показником здатності первісної людини боротися з труднощами при полюванні, рибальстві, здобуванні їжі, подоланні сильних звірів. В наступні часи фізична сила потрібна була для продуктивної праці в сільському господарстві, у виробничих процесах, при впорядкуванні житла, виготовлення предметів побуту та ін.

Питання давності модерної фізичної культури на Підкарпатті не розглядалося на науковому рівні, хоч інформація про окремі паростки розвитку спорту в краї і про організаційну роботу про створення осередків спорту в містах краю, про видатних спортсменів та їх спортивні досягнення зустрічалася досить часто в таких засобах масової інформації, як «Свобода», «Нова свобода», «Земля і воля», «Русский народный голос», «Наш путь», «Русское слово», «Русская правда», «Русский вестник», в журналах «Пчілка», «Учительський голос», в альманахах «Подкарпатських руських студентів» «Подкарпатская Русь», в календарях «Просвіти» та товариства ім. О.Духновича, в чеських газетах «Karpatske hlasy» та «A-zet», в угорських «Uj közlény» («Нові вісті»), «Kárpáti híradó» («Карпатські відомості»). Було надруковано безліч (понад 300 статей тільки одного русинського спортсмена Василя Федаки) на захист русинського народного фізкультурного руху («Создайме наш народный спорт», «Всенародое значеня спрорта», «Организация футбола», нарис «17 лет спортивной жизни на Подкарпатской Руси»). Всі ці матеріали є сьогодні маловідомі, бо в певний час (40 роки ХХ ст.) вони були знищені. Тому вважаємо своїм святим обов'язком відродити в людській пам'яті і уберегти від зубожіння та відсихання набутків русинського народу у сфері фізичної культури як частини русинської культури в цілому і передати нинішньому молодому поколінню у спадок.

Найдавніша письмова згадка про спортивне життя закарпатців припадає на першу половину ХІХ століття. За умов економічного, культурного та національного гноблення про масовість спортивного руху на Підкарпатті говорити не приходиться, але він був і стояв на порядку денному на рівні громадських організацій та ентузіазму педагогів-патріотів освітніх закладів.

Власті Австрії, пізніше Австро-Угорщини негативно ставилися до введення фізичної культури в навчальні плани школи, вбачаючи в цьому загрозу, небезпечну ідеологію, демократичний і політичний рух. Тому і в Карпатському краї на початку ХІХ століття на фізичне виховання не зверталась належна увага. Лише завдяки зусиллям першого професійного педагога О.Духновича, особливо після виходу «Книжиці читальної для начинающих» (1847) та «Народної педагогії в пользу училищ и учителей сельских» (1857) фізичне виховання починає пробивати собі дорогу в народну школу. О.Духнович перший на західнослов'янських землях глибоко обґрунтував необхідність включення фізкультури в навчальний план народної школи, в розклад годин, що забезпечувало систематичність і плановість проведення занять.

Наслідуючи ідеї Я.Коменського і Песталоцці, О.Духнович вважав фізичне виховання складовою частиною розумового, морального, естетичного трудового, санітарно-гігієнічного виховання. Виходячи з принципу природовідповідності, О.Духнович твердив, що за своєю природою дитина завжди повинна чимось займатися, постійно бути в русі, в динаміці. Але цей рух має бути цілеспрямованим і відповідати її віку. Водночас, на думку Духновича, одна тільки рухливість ще не може забезпечити нормального фізичного розвитку. Сюди входить цілий комплекс інших заходів: правильне харчування, перебування тривалий час на повітрі у всяку погоду, влітку два рази на день купатися, дотримуватись особистої гігієни, турбуватися про чистоту тіла, бо вона (чистота тіла) «в союзе бывает с чистотою души». Отже, фізична, тілесна чистоплотність тісно пов'язується у Духновича з духовною і моральною чистоплотністю, а тілесна (зовнішня) краса – з духовною красою людини. Людину, яка не турбується про збереження дару Божого – здоров'я і фізичної досконалості, Духнович називає калікою. Тому він вимагає від вихователів (батьків, учителів), щоб дозволяли дітям у вільний від навчання, молитви і богослужіння час виконувати фізичні вправи, багато бігати, скакати, лазити на дерева, ходити в ліс, купатися в річці.

Великого значення О.Духнович надавав іграм. На його думку, ігри, крім рухливості, сприяють розумовому розвитку, динамізму мислення, кмітливості. Гра – природна потреба дітей, вважає Духнович.

В системі фізичного виховання О.Духнович високо підносить значення плавання. В цьому питанні педагог виробляє систему правил: а) учитель повинен дозволяти дітям купатися тільки в безпечних, перевірених місцях; б) місце для купання має визначати сам учитель, інші місця – заборонити; в) для дівчат і хлопців визначати окремі місця для купання; г) ніхто з дітей не повинен купатися голим. Хлопці повинні купатися в «гатах», дівчата – в сорочках: більші дівчата мають мати на грудях хустинку; д) для забезпечення безпеки при купанні повинен бути присутнім завжди учитель або призначений наглядач; е) діти не повинні купатись довше як півгодини;

є) діти повинні купатись після обіду перед заходом сонця, а не в обід, коли сонце найбільш пекуче; ж) після купання діти повинні осушитися.

О.Духнович належне місце відводить зимовим іграм: ковзанням, катання на санках.

Отже, кінцева мета фізичного виховання у Духновича зводиться до духовної досконалості і до вирішення соціального завдання, щоб народ, якому він присвятив усе своє життя та який він безмежно любив, був не лише освіченим, але й фізично здоровим, готовим долати труднощі в житті і праці. Така позиція Духновича є актуальною і сьогодні. Соціальним і національним кредо О.Духновича було: «Здорова людина – здорова нація».

Шкільна система фізичного виховання логічно мусіла знайти своє продовження у навчальних закладах вищого типу. Але і тут ініціатором була не адміністрація закладу, а подвижництво патріотів-педагогів. Старожили Ужгорода можливо ще пам'ятають будинок першої в колишній Північно-Східній Угорщині гімназії (1784–1894 роки), в якій навчалися юнаки семи русинських комітатів. З ініціативи молодого професора гімназії Антала Абта в стінах цієї гімназії в 1856 році було створено один з найперших учнівських спортивних гуртків усієї тодішньої Угорщини. В ньому прийняли участь понад 300 учнів, 248 з яких добровільно зобов'язалися регулярно сплачувати членські внески в розмірі одного форінта п'ятнадцяти філерів. Інші із-за бідності звільнялися від оплати. На зібрані 472 форинти було закуплено спортивний інвентар. У гуртку займалися легкою атлетикою – бігом, стрибками у висоту та довжину, киданням каміння (залізного ядра ще не було), гімнастикою – вправами на турніку, паралельних брусьях, кільцях, канаті, жердині, спортивному коні; плаванням. Змістовна робота гуртка зацікавила професорську корпорацію, дирекцію, батьківську громадськість. Назустріч ентузіасту Анталу Абту пішла міська рада Ужгорода, яка для поліпшення умов діяльності спортивного об'єднання виділила велику земельну площу для обладнання комфортабельного спортивного майданчика з біговими доріжками, ямою для стрибків, місцем для прикладної гімнастики, роздягальною.

Внаслідок невтомних старань Антала Абта та його колег фізична культура міцно увійшла в побут і спортивні традиції ужгородської гімназії, що майже на десятиліття випередило впровадження фізкультури в середніх школах Угорщини. З 1867 року гімнастика стала обов'язковим предметом. Саме тут готувалися кращі гімназійні спортсмени на перші всеугорські учнівські спортивні ігри в Будапешті в 1891 році. Цю дату можна вважати історичною, бо на цих іграх ужгородські гімназисти завоювали перші медалі переможців: Михайло Бендас, учень 6 класу, завоював перше місце з бар'єрного бігу на 150 метрів і нагороджений срібною медаллю.²⁴³

²⁴³ В той час за перші місця нагороджувалися срібною медаллю, за друге місце – бронзовою, за третє – похвальними грамотами.

Рік 1893-й теж можна вважати етапним у спортивному житті ужгородської молоді, бо рішенням міської ради безкоштовно було виділено сім гектарів землі під справжній стадіон з футбольним полем, легкоатлетичними майданчиками. Оскільки ця земля була зарослою верболозами, то дістала назву «Верболоза». На цій території було облаштоване ще одне футбольне поле Ужгородського гімнастичного клубу (УГК).

Наступні звання чемпіонів всеугорських учнівських спортивних змагань з ужгородських гімназистів (1896) завоювали: учень 6 класу Памфіл Яцкович (біг на 100 метрів) та восьмикласник із вправ на канаті Іван (Янош) Орос. Знаменно те, що срібні нагороди переможцям змагань вручав сам імператор Австро-Угорщини Франц Йосиф.

У подальшому спортивний рух поширюється в інших містах краю. В 1864 році в Берегові відкрита горожанська школа для хлопців. Уроки фізкультури в ній започаткувались з 1868 року. Ще в 1866 році громадськість міста звернулася до міністерства культу та освіти австро-угорської монархії з проханням відкрити у Берегові гімназію. У заяві було відмовлено. Тоді міська влада на свій ризик вирішила перетворити горожанську школу в державну реальну гімназію. Заняття в ній розпочалось у 1888 р. В кінці кожного навчального року в гімназії проводились загальні показові спортивні виступи і змагання, які були одноразово екзаменами з фізкультури.

Подібне відбувалося і в спортивному житті навчальних закладів в Мукачеві, Хусті, Виноградіві.

Із числа спортсменів-школярів виростили переможці змагань різних рівнів, в тому числі і світового. Багато з них в свою чергу ставали гідними наставниками молоді, вихователями духу і тіла, тобто виростили свої спортивні кадри: керівники спортивних гуртків, тренери по видах спорту.

З другої половини XIX століття спортивно масовий рух на Підкарпатті переноситься у військові та громадські спортивні організації. У 1868 році організоване напіввійськове товариство майбутніх солдатів-гонведів (honvéd – солдат, військовий). Тут юнаки набували вправності з кульової стрільби та фехтування і загального фізичного розвитку (легка атлетика, гімнастика). В Ужгороді, Мукачеві, Хусті, Берегові, Виноградіві, Великому Березному та деяких інших містах почали виникати різноманітні спортивні товариства, члени яких займалися плаванням, стрільбою, фехтуванням, легкою атлетикою, кінним спортом, футболом (копаням м'ячем). З другої половини XIX століття стали популярними зимові види спорту (ковзання на льоду, санках (в Ужгороді з 1870, Берегові – 1881, Мукачеві – 1884, Виноградіві – 1887).

Спортивне плавання мало своїх прихильників, у багатьох випадках було професійною необхідністю при сплаві бокорів, а ріки Закарпаття були повноводними і судноплавними.

Перші футбольні змагання відбулись в 1893 році і з того часу футбол став провідним видом спорту краю. На Закарпатті з давніших часів був відомим і розумовий спорт – шахи. Осередками їх поширення були замки: Ужгородський, Мукачівський, Хустський, Невицький. Знаменно, що у 1873 році виготовлено перший витвір мистецтва – «залізні» шахи майстра Фрідяшівського залізоливарного заводу (пізніше Мукачівського верстатобудівного заводу ім. Кірова) Андрія Шосела. Міські кав'ярні та казино включали шахову гру як послугу своїм відвідувачам.

До початку ХХ століття русинських національних спортивних товариств майже не було. Справа в тому, що невичерпні фізичні та духовні потенції русинів експлуатувалися, привласнювалися панівною владою, зокрема Угорщиною. В 20-х роках ХХ століття при Чехословацькій республіці вже появилися і зареєстровано такі русинські спортивні товариства: СК «Русь» Ужгород (з футбольною дитячою школою при ФК «Русь»), СК «Русь» Хуст, СК «Бескид» Севлюш (Виноградово), «Русь» Буштино. Але русини свої спортивні потенції реалізували в спортивних секціях, що діяли і при товариствах ім. О.Духновича, «Просвіта» (Мукачево, Свалява, Тячево, В.Березний, Ромочевиця, Кальник, Баранинці, Кобилецька Поляна).

Особливим у розвитку масової фізкультури став 1926 рік, коли було створено Федерацію пролетарських фізкультурних товариств (ФПФ). Сфера її впливу поділялася на 54 округи, що об'єднували 1155 товариств, у яких налічувалося 100 000 членів. Ця організація гуртувала спортивні гуртки, червоний скаут, туристичні гуртки. Підкарпаття було включено в 54 (кошицький) округ і не мало організаційної самостійності. Лише через три роки, 22 вересня 1929 року за погодженням із Празьким центром ФПФ був створений 56-й Підкарпатський округ з центром в Мукачеві. Тут зібралися представники всіх регіонів Підкарпатської Русі, обрали головою новоствореного комітету відомого партійного працівника Самуїла Габермана, заступником Івана Когана з Мукачева, членів комітету з Паланок, Великого Бичкова, Великого Березного, Хуста. Невдовзі комітет 56 округу організував територіальну робітничу футбольну спілку, першими членами якої стали футбольні команди Ужгорода, Мукачева, Берегова, Виноградова, Хуста, Великого Березного та Солотвина. Щоб товариські та календарні зустрічі проводилися кваліфікованими судьями, 16–17 вересня 1932 року, в Мукачеві було проведено спеціальний семінар. Першими закарпатськими кваліфікованими судьями стали Василь Вайс, Аладар Кроо, Людвиг Ільницький, Йосиф Кайн, Йосиф Гербер, Йосиф Застулка, Гейза Острайхер (всі з Паланок), Степан Моргентал, Данило Гершуш із Сваляви та Йосиф Балог із Ужгорода.

В 1932 році стартував перший чемпіонат краю з футболу серед робітничих команд. В кінцевому заліку місця розподілились так: I місце ФТП Виноградово – 8 очок, II місце – ФПТ Мукачево – 6 очок, III місце – «Спар-

такус» Паланок – 6 очок, IV місце – ФПТ Берегово – 6 очок, V місце – ФПТ Свалява – 3 очка, VI місце – ФПТ Берегово – 1 очко.

Протягом 1928–1938 років на Підкарпатській Русі проведено понад десять червоних спортивних свят. 5 травня 1942 року Угорське королівське міністерство культури та освіти наказом №51 прийняло рішення про розформування робітничого спортивного товариства.

В 1929–1930 роках при народних домах-читальнях організована 41 група Руського скаута, яка разом із словацькими скаутами об'єдналася із «Об'єднанням скаутів-юнаків Чехословацької республіки». В 1931 році при товаристві ім. О.Духновича зареєстровано 11 футбольних команд та 39 гімнастичних гуртків. Спортивний рух поширився за межі Закарпаття з тим, щоб охопити спортом молодих русинів, які навчалися в вузах Словаччини та Чехії. В 1931 році в Празі створено спортивний клуб «Русь», який мав завдання об'єднати навколо себе усіх підкарпатських студентів без огляду на політичні, національні та релігійні переконання. Студентський спортивний клуб «Русь» (Прага) презентував необмежені спортивні потенції у всіх видах спорту, консолідував студентів-спортсменів навколо ідеї патріотизму, любові до рідного Карпатського краю.

В ці ж роки майже всі учні ужгородської чоловічої семінарії стали членами клубу СК «ЧУС» (Спортивний клуб чоловічої ужгородської семінарії). В середині 30-х років діяльність СК «ЧУС» стала відомою за межами Ужгорода та Підкарпаття. А 8 травня 1938 року цей спортивний клуб ініціював проведення в Ужгороді першого в історії учнівського спорту інституційний Спортивний день, на який були запрошені учні-спортсмени усіх середніх шкіл Підкарпаття, а також учительських семінарій Мукачева, Пряшева, Кошиць. Учасники цих змагань незабаром поповнили ряди «дорослого» спорту, так званих «русистів», тобто спортивних клубів СК «Русь». Між ними вже находимо імена Дезидерія Товта, Михайла Кречка, Володимира Юхвіда, Івана та Йосифа Богданів, Юрія Совги, Василя Вишньовецького та ін. Це були завзяті спортсмени, які на ентузіазмі, без будь-якої грошової оплати захищали честь своїх клубів. Наведемо охоча би один такий приклад. Випускник Ужгородської учительської семінарії Олекса Бокшай протягом двадцяти років захищав спортивну честь Підкарпаття в футбольній команді СК «Русь», учасниці вищої футбольної ліги Чехословаччини і прославився як висококласний воротар, прозваний «гумовим голкіпером». Для участі у тренуваннях, в товариських та офіційних календарних та міжнародних змаганнях йому потрібно було три рази на тиждень долати 60 км на велосипеді. Лише один рік з Худльова (де він вчителював) до Ужгорода й назад набігала чимала цифра – 5760 кілометрів. А за вісім років – це вже довжина меридіану земної кулі.²⁴⁴ Не легше було й іншим гравцям СК Русі –

²⁴⁴ В.В.Федак. Закарпаття в спортивному вимірі». – Ужгород, 1994. – С.19.

вчителям М.Шандору, В.Радику, Ю.Крайняку, І.Повшику, В.Роману, Ю.Палинчаку, М.Шкіряку, А.Бендасу... Фізична культура в Чехословаччині, в яку входило Підкарпаття культивувалася виключно на громадських засадах та за рахунок великих промислових підприємств.

Ужгородські уболівальники футболу мали можливість вже в 30-х роках ХХ століття дивитися найкращі професійні футбольні команди Центральної Європи. На стадіоні СК «Русь» побувало до 8000–10000 уболівальників, які приїжджали з усього Підкарпаття поїздами, автобусами, власними машинами, кінними підводами, навіть велосипедами. Були й такі шанувальники СК «Русь», які приїжджали в Ужгород на велосипедах з Ясіня та Рахова (250 км)!

ЗАРОДЖЕННЯ НАРОДНОГО, НАЦІОНАЛЬНОГО РУСИНСЬКОГО ФУТБОЛУ

Сталося це в 1893 році, коли угорське міністерство культури і освіти провело в Будапешті загальнодержавний семінар з метою ознайомлення викладачів фізкультури шкіл Угорщини з новими видами спорту – тенісом і англійським футболу. На семінар запрошені і викладачі Ужгородської, Мукачівської та Берегівської гімназій. Ужгородський професор, повернувшись з Будапешта, не гаючи часу, познайомився з відповідною літературою, згуртував навколо себе любителів спорту і розробив з ними програму навчання гри в футбол. З 1 вересня 1893 року у V–VIII класах на уроках гімнастики почалося навчання гри в футбол. Практичні заняття (тренування) на площі Вербова. Ця семигектарна територія, виділена міською владою, увійшла в історію закарпатського фізкультурного руху, оскільки тут були проведені перші шкільні спортивні свята, тут відбулося перше знайомство з футболом, тут проводилися тренування та товариські ігри. Відтоді школярі Ужгорода зранку до пізнього вечора ганяли м'яча. З набуттям техніки гри юні любителі футболу вже не задовільнялися необладнаним футбольним полем та вирішили за міським парком самостійно провести необхідні земельні та інші роботи на новому стадіоні.

Проходили роки. І день дебюту закарпатського футболу настав. 15 серпня 1901 року відбулася перша товариська зустріч ужгородців з командою Будапешта БАК (Budapest atlétikai klub). Психологічний клімат до першого футбольного видовища активно підтримувала тодішня преса: щоденні «Ungvár közlény» («Ужгородські вісті»), тижневіки «Ung» (Уж), «Határszeli ujság» («Прикордонна газета»), «Görögkatolikus szemle» («Греко-католицький огляд»). За місяць до того розпочався продаж вхідних квитків. Гра проходила в урочистій обстановці. Перед змаганням, в перерві та після за-

кінчення матчу грали два оркестри: духовий міського військового гарнізону та циганський. Цей історичний футбольний матч закінчився перемогою гостей з рахунком 3:0. Незважаючи на поразку, ужгородці не зупинилися на цьому і провели декілька товариських зустрічей. Вже 29 серпня 1901 року відбулася гра зі збірною командою Кошиць та Пряшева. Ужгородці врахували свої попередні помилки і заслужено перемогли з рахунком 4:1. Влітку 1902 року ужгородська команда (ще безіменна) юридично сформована як Товариство ужгородських футболістів. На цей раз побудоване нове футбольне поле. Повторний матч з Кошицями-Пряшевим закінчився знову з результатом 4:1, а команду Кішварда ужгородці розгромили з рахунком 5:0. Після цього з деяких об'єктивних організаційних причин Товариство футболістів призупинило свою діяльність. Та дух футболу не згасав. В гімназії та вчительській семінарії, реальній торговельній та ремісничій школах учнівська молодь всім серцем і душею віддавалась цій захоплюючій грі.

Ігри дорослого футболу відродились в 1910 році, коли в Ужгород була запрошена команда із Шаторальяуйгеля (Sátoraljaújhely). Спортивний майданчик на Вербовій був переповнений уболівальниками. Ужгородська команда продемонструвала гарну комбінаційну гру, але не витримали натиску гостей і програли з рахунком 2:3. Невдовзі на історичну арену виходить футбольна команда УАК (Ungvári atlétikai klub). Особливо видатного успіху домогся цей клуб у іграх чемпіонату Північної та Північно-Східної Угорщини в 1914 році, коли в у чемпіонаті свого округу виграв від найсильнішої футбольної команди НАК (Нодьвародський Атлетичний клуб – Nagyvárad atlétikai klub) (нині Румунія) і здобув право брати участь у фіналі першості всієї тодішньої Угорщини. Цей фінал через світову війну не відбувся.

В післявоєнні роки футболісти Підкарпатської Русі відразу приступили до створення нових футбольних команд. По стану на 15 січня 1919 року на території Підкарпаття існували тільки 2 ужгородські команди: УАК (Ужгородський Атлетичний Клуб) та УГК (Ужгородський Гімнастичний Клуб). Але за кілька місяців кількість їх зросла у багато разів. Майже щотижня створювалися спортивні товариства, які бажали займатися футболом. В цьому процесі домінуючу роль відіграли чеські військові та цивільні власті.

Двадцять років (1925–1945) – невеликий історичний час, але саме ці роки стали історичними в створенні та розвитку національного спорту, зокрема футболу, коли за дуже важких політичних і господарських умов створилася і успішно діяла футбольна команда СК «Русь» (Ужгород). За короткий час існування вона стала найкращою крайовою футбольною командою та зіграла важливу роль у пропаганді національної культури русинського народу.

Ідея створення русинського національного спортивного клубу виникла у русина-службовця Августина Лавришина, який щойно закінчив Празький університет і був активним учасником спортивного клубу при університеті «Русь», що презентував молодь всього Підкарпаття, яка там навчалася.

Він засвідчував, що русинська молодь має необмежені потенції у всіх видах спорту. Але головне при цьому було те, що русинські студенти на спортивних майданчиках забували про міжнаціональний антагонізм і повністю віддавалися емоціям, які можуть викликати тільки спортивні ігри. Своїми думками він поділився з ведучим службовцем губернаторського уряду русином Іваном Коссеєм. І ось вже 9 серпня

Літаюча СК «РУСЬ»

1925 року відбулися перші загальні установчі збори з участю понад 40 любителів спорту і громадських активістів. Але через те, що на цей раз ще не був складений статут клубу, 15 серпня відбулись другі установчі збори із значно більшим числом учасників. Цей день і став історичним днем створення русинського національного клубу СК «Русь» (Ужгород). Кольори клубу зелено-червоні, а емблема – офіційний герб Підкарпатської Русі.

Першою справою клубу було підписання договору з дирекцією державних залізниць про оренду території біля міського парку для будівництва тенісних кортів, бо вже тоді інтерес до тенісу був великий у учнівської молоді. Футбольна секція розпочала свою роботу тільки з весни 1926 року. Її практична діяльність розпочалася з нуля. Не було ні гравців-футболістів, ні футбольного поля, ні грошей, ні спортивного інвентаря. Першими в новостворену команду приголосилися гравці «русської» (русинської) національності: Андрій Бачо, Йосиф Криж, Стефан Комар, Йосиф Хома, Гедеон Пастор, Василь Беллас, Карл Папп, Андрій Марко, Титус Іванчо, Федір Хома. Крім названих виявили бажання стати членами команди студенти університету Іван Бачинський, Адальберт Гелетка, вчитель Андрій Рудловчак, політурник Юрій Куберка, службовець Іван Гаргай. Членами команди дублерів стали учні Ужгородської чоловічої вчительської семінарії Микола Шкіряк, Олекса Бокшай, Федір Куруц, Михайло Шандор, Ференц Матей, Іван Повшик та брати Володимир та Андрій Романи, Василь Федак, Микола Матяш, Іван Товт, електрик Володимир Лімонов, службовці Василь Ковач та Еміль Мельник, вчитель Юрій Русинко та (дивно !) службовець чеської національності Отто Шерек (один з найактивніших і добросовісних гравців). Успішно проведений збір коштів, закупка двох повних комплектів форми для основного складу і дублерів, чотири футбольні м'ячі (?!). Почалося будівництво стадіону, яке завершилося тільки в 1930 році. Дебют футбольної команди відбувся 4 червня 1926 року на стадіоні ЧССК в урочистій обстановці з господарем стадіону. На трибунах розмістилися понад 1000 уболівальників, між яких був і сам губернатор Підкарпатської Русі Антоній Бескід.

У 1927–1928 роках футбольна команда «Русь» провела з поперемінними успіхами декілька десятків ігор, в тому числі дві міжнародні. 31 травня та 1 червня 1927 року Ужгородська «Русь» була гостем Львівської СК «Україна». Обидві гри проходили в гострій спортивній але в дружній та братерській атмосфері, що підтверджують результати обох ігор – 3:3. Переломним в історії «Русі» був 1929 рік, коли вона завоювала звання чемпіона не лише Підкарпаття, але і Східної Словаччини. У тому ж році «Русь» грала в фіналі першості Словаччини. Але через необ'єктивне суддівство (два пенальті на останніх хвиликах) «Русь» прогала з рахунком 2:3 і посіла друге місце. Щось подібне відбулося і в 1930–1932 роках, коли «Русь» як чемпіон Підкарпаття та Східної Словаччини брала участь у фінальних іграх чемпіонату Словаччини. Особливо запам'ятався поєдинок «Русі» з ЧССК Братіслава, який незважаючи на ганебне суддівство, завершився на користь «Русі» з рахунком 4:3. Етапним для футбольної команди СК «Русь» був 1933 рік. Вчетверте підряд команда виграла чемпіонат Закарпаття та Східної Словаччини, взяла участь у фіналі загальнословацького чемпіонату. І на цей раз зустрічалися давні суперники – ЧССК Братіслава та ШК Жиліна. Після проведених календарних зустрічей із ЧССК Братіслава 3:2 та 0:0, із ШК Жиліна 1:3 та 4:0, «Русь» набрала 5 очок при співвідношенні забитих і пропущених м'ячів 8:5, вперше за час існування команда стає чемпіоном Словаччини серед слов'янських команд. В тому ж році ужгородська команда УРТТ стала чемпіоном Словаччини серед угорських спортивних клубів. Нічого подібного в історії Підкарпатського футболу раніше не було: дві ужгородські команди розігрують між собою звання абсолютного чемпіона Словаччини (!!!). Як і треба було чекати, ігри проходили у гострій, безкомпромісній але коректній спортивній боротьбі. Перші дві зустрічі закінчилися з несподіваними результатами – 1:0 та 2:3. Долю чемпіона вирішували третя гра, також сповнена драматизму і напруги і закінчилася важкою, але заслуженою перемогою СК «Русі». – 3:2. Наскільки принциповим і відповідальним був фінал для чехословацької футбольної асоціації, свідчить той факт, що всі три зустрічі проводив сам голова чехословацької футбольної колегії суддів, найкращий у той час арбітр Чехословаччини Еміль Бріндач із Праги. У 1934 році відбулася реорганізація системи чемпіонату ЧСР. Із кращих футбольних команд ЧСР створено п'ять так званих дивізіїв: середньо-чеська, дивізія чеської провінції, моравсько-сілезька, словацько-підкарпатська та дивізія німецького союзу. Це був елемент демократизації спорту в ЧСР. Із впровадженням цієї системи будь-яка футбольна команда протягом двох-трьох років могла завоювати право участі в чехословацькій державній лізі. На підставі попередніх спортивних результатів у Східну Словацько-Підкарпатську дивізію було включено дві сильніші слов'янські команди з Ужгороду і два угорські футбольні клуби, які у своєму національному розіграші зайняли перші місця: МШЕ Мукачєво та БФТЦ Берегово. Із східнославацьких ко-

манд в цій лізі виступали ЧсСК (слов'янська), КАЦ (угорська із Кошиць) та АК із Списької Нової Весі (словацька). У першому розіграшу СК «Русь» виступила успішно: із 12 проведених ігор команда набрала 18 очок і зайняла перше місце та завоювала право участі у фінальних змаганнях з переможцем західної групи ЧсСК Братіслава та ФТЦ Філяково. Перший матч у Філякові закінчився на користь господарів – 2:1, другий в Ужгороді закінчився перемогою «Русі» – 2:0. Таким чином «Русь» завоювала право грати проти лідера західно-словацької дивізії – ЧсСК Братіслава. Перший фінальний матч відбувся в Ужгороді і закінчився перемогою господарів з рахунком 3:1. До вирішальної гри в Братіславі «русисти» добре підготувалися і фізично, і морально і вірили в свою перемогу. Та не врахували одного: за братиславську команду виступали 12 гравців: 11 футболістів та 1 суддя. Коли при рахунку 2:0 на користь братиславців «Русь» забила гол, суддя вдався до всіх можливих засобів щоб рятувати господарів. Одна хвилина до закінчення матчу, і суддя присуджує в ворота «Русі» пенальті. «Русисти» плакали в роздягальні як діти через несправедливість. Третя, вирішальна гра мала відбутись на нейтральному полі. Та судколегія вирішила провести наступного дня на тому самому братиславському полі. Фізично зморені, морально вбиті «русисти» зазнали поразки з рахунком 0:2. Незважаючи на це, уболівальники Ужгорода зустрічали своїх хлопців як героїв.

Розіграш 1935–1936 років у східно-словацько-підкарпатській дивізії був ще напруженішим. «Русисти» доклали максимум зусиль, щоб знову завоювати перше місце і спробувати долю у майбутніх фінальних іграх Словаччини. Кінцевий результат ігор у цій групі був такий: «Русь» Ужгород – 23 очки, ЧсСК Кошице – 20 очок, КАЦ Кошице – 18 очок, МШЕ Мукачево – 13 очок, ЧсСК Ужгород – 11 очок, АК Списька Нова Весь – 10 очок та БФТЦ Берегово і «Тереквеш» Кошице – по 5 очок. За звання чемпіона Словаччини «русистам» знову доводилось боротися із сильною футбольною командою ФТК Філяково. Перший матч відбувся в Філяково і закінчився нічийним результатом 1:1. Вдома ужгородці у першому таймі програвали гостям 0:1, але в другому таймі вдалося зрівняти рахунок і забити переможний гол. СК «Русь» вдруге стала чемпіоном Словаччини і перед нею відкрилась дорога до чехословацької державної ліги. У відбіркових іграх суперниками «Русі» були: «Вікторія» Жіжков (Прага), СК Градец-Кралове, СК «Батя» та німецька команда з Меріш-Шемберга (Шумперк). «Русь» до першої зустрічі не вважалася фаворитом. Але після першої зустрічі 22 червня 1936 року з чемпіоном німецької дивізії СК Меріш-Шемберг, у якій «Русь» із сенсаційним результатом розгромила найсильнішу німецьку дивізійну команду з результатом 6:2, як грім серед білого дня розлетілася приголомшлива звістка по всій Чехословаччині. Але оптимістичний настрій ужгородців згас після сумної звістки про те, що у зустрічі з «Вікторією» Жіжкова воротарю «Русі», гумовому голкіперу Олексі Бокшаю зламали палець правої руки і він не

зможе прийняти участь за заключенням лікарів три наступні гри. Запасним воротарем був Василь Федак. Він не боявся за свою майстерність, але передбачав можливу неузгодженість із захисниками після тривалого відсиджування на запасній лавці. Його побоювання сталися, бо через помилки захисників В.Радика та І.Товта «Русь» програла 2:0. Але мужні «русисти» гідно боролися та програли цю гру з мінімальним розривом – 2:3. Наступну гру з командою Градец-Кралове «Русь» виграла з мінімальним рахунком – 1:0. На 12 липня була призначена найважча гра у Зліні з командою «короля взуття» Баті. На цей момент гумовий голкіпер Олекса Бокшай вилікувався від травми. «Вікторія» Жіжков вже завоювала собі путівку у державну лігу. За другу передбачалася безкомпромісна боротьба між командами СК «Батя» (Злін) та СК «Русь» Ужгород. В попередніх іграх обидві команди набрали по 8 очок, але по співвідношенню забитих і пропущених м'ячів був кращий у «Баті» (завдяки щедрості градецьких футболістів, які за підкуп дали «Баті» пропустити в свої ворота 13 м'ячів). Із Зліна в Ужгород двома поїздами приїхало понад тисячу вболівальників на чолі з взуттєвим королем Яном Батею. На цей раз «Русь» чудовою грою і переконливим результатом перемогла свого суперника з рахунком 4:1 і завоювала другу путівку до державної ліги ЧСР.

Для того, щоб «Русь» мала глибокий резерв футболістів з ініціативи гравця СК «Русі», великого патріота Карпатського краю Василя Федака було створено підлітковий футбольний клуб, який налічував близько 120 членів. Саме тут розпочався шлях у великий футбол прославлених Д.Товта, М.Кречка, Й.Богдана, І.Томаша, В.Вишньовецького, В.Гаваша, Михала Мигалини, Володимира Юхвіда, Петра Пліски, Миколи Кривача, Юрія Совги, Василя Малеса, Йосифа Свереняка.

У СК «Русі» виховувалися спортсмени-інтернаціоналісти. Відзначався клуб своїм демократизмом, товариськістю, високою культурою спортивної поведінки, моралі і етики, про що багаторазово відмічала чеська, словацька, угорська, німецька преса. Більшість у СК «Русі» були вчителі, службовці, робітники, кравці, студенти та інших професій. Команда мала багато уболівальників, кількість яких перевершувала 5–8 тисяч, при тому що в той час кількість населення Ужгорода не перевищувала 30 000. Ужгородський спортивний клуб проіснував всього 20 років (1925–1945) і цей короткий час став найкращим пропагандистом як на культурній, національній, так і на політичній ниві. Це була школа навчання спорту, виховання спортсменів-патріотів багатьох поколінь карпаторусинів, школа передового європейського досвіду організації спортивно-масової роботи.

За часів «других мадяр» (1938–1944) патріоти-спортсмени та активісти русинського спортивного руху всіма силами старалися утримати кращі спортивні традиції, закріплені при Чехословацькій республіці. В 1940 році в Хусті їх зусиллями створено Підкарпатське відділення угорського футбольного союзу, яке проводило велику роботу для збереження старих і утворе-

них нових русинських національних команд. Було підготовлено близько 20 кваліфікованих футбольних суддів, які проводили матчі не тільки вдома, на Підкарпатті, але і в Угорщині, не забуваючи нагадати, що вони русини за національністю. Велику допомогу у національній спортивній пропаганді надавала місцева преса: «Русское слово», «Русская правда», «Нова неділя», в який появлялися статті невтомного пропагандиста русинського спорту Василя Федака: «Початок спорту і тілесного виховання на нашій Батьківщині», «Слідами золотої команди СК «Русь», «проблеми СК «Русі» – проблеми всього угро-руського народу» та ін. Головним принципом, закладеним у статтях на спортивну тематику було: «Спорт у нас повинен стати в першу чергу національним вихователем. Через спорт до об'єднання, через об'єднання – до захисту наших національних інтересів». У газеті «Русское слово» за 19 січня 1941 року він писав: «Незважаючи на те, в якому руслі потече наше спортивне життя в майбутньому, ми ніколи не повинні забувати, що спорт є прекрасним засобом для об'єднання широких верств нашого народу, а тільки об'єднанням можемо ми зберегти і захистити нашу національну єдність і наші національні інтереси».²⁴⁵

Угорські власті ніби непомітно для загального ока прагнули ліквідувати ще існуючі русинські клуби «Русь» Ужгород, «Русь» Хуст, «Бескид» Севлюш. Але внаслідок зростаючого незадоволення населення не наслідилися це зробити відкрито. Знайшли інший спосіб: видатних спортсменів-русинів переводили на роботу в інші місця вглиб Угорщини, призивали на військову службу в угорську армію. Та незважаючи на це, футбольна команда СК «Русь» Ужгород спромоглася утримати провідну роль у другій лізі угорського чемпіонату і стала символом публічної ідеї: «Русь» була, «Русь» є, і «Русь» буде!». Не здавалася і гімназійна молодь. Мукачівська руська реальна гімназія стала переможцем Кубка св.Василя Великого з футболу серед 242-х середніх учбових закладів Угорщини. У фінальній зустрічі в Будапешті в 1942 році перемогла угорську команду міста Дьер (Győr) з рахунком 6:0 і нагороджена великим срібним кубком св.Василя Великого. Ось імена тих хлопчиків-молодчиків, що принесли славу Мукачівській руській гімназії та Підкарпатті: Капітан команди Михайло Урам, Петро Крайняниця, Іван Шкоба, Георгій Лавер, Карл Мигальцо, Василь Михайлович, Матвій Краус, Андрій Барна, Ернест Світанич, Павел Горняк, Михайло Мішко.

Футбольна команда мукачівської гімназії – чемпіон Угорщини 1942 року

²⁴⁵ В.Федак. Закарпаття у спортивному вимірі. – Ужгород, 1994. – С.50–51.

28 жовтня 1944 року Закарпаття було звільнено Радянською Армією і життя в краї повністю змінилося в політичному, національному, культурному, соціальному, господарському, а з тим і в фізкультурно-спортивному плані. Змінився державно-політичний устрій краю. Була створена державна структура під назвою Закарпатська Україна. Після закінчення Другої світової війни, уже в червні було проведено першу Республіканську спартакіаду Української РСР. Вперше закарпатські спортсмени стали перед серйозним іспитом і демонстрацією своїх спортивних потенційних можливостей в нових політичних умовах. Збірна Закарпатської України змушена була виступати поза конкурсом, бо вона ще не стала на той час складовою частиною України. Чисельні глядачі спартакіади, спостерігаючи за високими результатами закарпатських спортсменів були здивовані, звідки ті спортсмени і так майстерно виступають. Власне кажучи, завдяки цим спортивним виступам закарпатців більшість киян та москвичів мала першу нагоду почути про Закарпаття, довідатись про його місце розташування на карті Центральної Європи. Тому дві заявлені футбольні команди виступали під символічними назвами «Східна XI» та «Західна XI». Про спортивний рівень тодішнього закарпатського футболу говорять самі за себе результати: збірна Закарпаття («Східна XI») – збірна Ізмаїла – 8:1, Закарпаття («Східна XI») – збірна Львівської області – 1:1; Закарпаття («Східна XI») – збірна Волинської області – 19:0; Закарпаття («Східна XI») – збірна Станіславської області – 8:3; Закарпаття («Східна XI») – збірна Дрогобицької області – 9:0; Закарпаття («Східна XI») – збірна Тернопільської області – 10:0; Закарпаття («Східна XI») – збірна Чернівецької області – 3:0. Загальний рахунок для закарпатців після проведених 7 ігор був приголомшливим – 58:5 (!!!). Обидві команди Закарпаття у III групі разом забили 79 і пропустили в свої ворота всього 9 м'ячів.

За радянські часи, від 1945 року, завдяки міцним традиціям попередніх років, закарпатський футбол став популярним, масовим і народним і зразковим видом спорту. Факти: 40 тисяч активних футболістів, тисяча футбольних команд, більше 500 футбольних полів. Закарпаття дало радянському футболу 200 класних гравців, серед яких заслужені майстри спорту СРСР Йозеф Сабо, Василь Турянчик, Стефан Решко, Михайло Мигалина, Василь Рац, Іван Яремчук, майстер спорту міжнародного класу Федір Медвідь, майстри спорту Йозеф Беца, Іван Мозер та ще понад 60 інших. Аналіз показує, що з числа найкращих закарпатських футбольних майстрів можна було сформуванати не одну а більше символічних збірних команд, які з успіхом презентували б наш край та й республіку на будь-яких першостях світу, Олімпійських іграх, чемпіонатах та кубкових змаганнях Європи та інших молодіжних іграх. Ось імена, що входили в число 33 кращих футболістів СРСР та 22 УРСР: Й.Беца, Г.Вайда, Ф.Ванзел, Я.Габовда, А.Гаваші, І.Герег, І.Диковець, М.Коман, Г.Лавер, В.Мартиненко, М.Мигалина, З.Мілес, І.Микулець, Ф.Медвідь, І.Мозер, В.Пасулько, В.Плоскіна, О.Полак,

Т.Попович, В.Рац, Ст.Решко, Й.Сабо, З.Зенгетовський, І.Секеч, Д.Товт, М.Фаркаш, Ф.Чорба, Е.Юст та І.Яремчук.

Голови обласного комітету ФК та спорту (1945–1990):

Зліва направо: В.Федак (1945-1946), П.Сас (1947-1952), В.Алмашій (1952-1953, 1954-1956), С.Драга (1956-1971), О.Пайкош (1953-1954), М.Заяць (1971-1981), С.Гаунт (1981-1992)

ЗАКАРПАТСЬКІ ФУТБОЛІСТИ У КИЇВСЬКОМУ «ДИНАМО»

Коли становище в Київському «Динамо» (1948) погіршилося у першості СРСР, керівництво клубу вирішило поповнити і таким чином підсилити основний склад за рахунок талановитих футболістів із Закарпаття. В числі таких опинилися Георгій Лавер, Іван Фабіян, Дезидерій Товт, Василь Гажо, Михайло Мигалина, Ернест Юст, Василь Годинчак, Золтан Зенгетовський та Золтан Дьєрфі. Майже повний склад команди. Трохи пізніше з Мукачева в Київ перейшов Тиберій Попович та з Виноградова Михайло Коман. Ця акція відразу покращила показники столичної команди: 1954 рік – «Динамо» – срібний призер першості СРСР та володар кубка СРСР. В наступних роках з підвищенням класу гри в футбол настала потреба звернутися до Закарпаття і поповнити «Динамо» новими класними гравцями. Це були: Іван Диковець, Андрій Гавашій, Василь Турянчик, Йозеф Сабо, Федір Медвідь. Троє

останні зробили великий вклад у піднесення престижу провідної команди України. Вони по чотири раз були чемпіонами СРСР, стільки ж отримували срібні медалі, двічі завоювали кубок СРСР. В.Турянчик 308 разів зіграв за «Динамо» Київ і забив 11 голів, Й.Сабо – 246:42, Ф.Медвідь – 243:19. Помітний слід у закарпатському та українському футболі залишив Стефан Решко із Страбичова. У вищій лізі 272 матчі (72 за «Чорноморець» та 200 за «Динамо» Київ). Чотири рази був чемпіоном СРСР, тричі срібним призером, двічі – володарем кубку СРСР, один раз – володарем кубка кубків та Суперкубка (1975), у 1976 році на Олімпійських іграх у Монреалі у складі збірної СРСР завоював срібну медаль мукачівець Йозеф Беца.

Крім згаданих вище футболістів в основному складі «Динамо» виступали Іштван Секеч, Василь Напуда, Матвій Бобаль, Володимир Коман, Володимир Плоскіна, Йосиф Микуланинець. Серед них Василь Рац із Фанчикова та Іван Яремчук з Великого Бичкова. Вони заслужені майстри спорту СРСР, двічі володарі кубка СРСР, чемпіони та призери СРСР, володарі кубка Кубка Кубків Європи (1986), були членами збірної СРСР на першості світу з футболу в Мехіко (1986). Крім того, Василь Рац з Віктором Пасульком – срібні призери Європи з футболу (1988).

ВОЛЕЙБОЛ

Ця гра з м'ячем стала поширеною тільки з радянських часів, хоч перші відомості відносяться до початку 20-х років ХХ ст. Організатором і пропагандистом волейболу на Закарпатті був викладач фізкультури Василь Крайняниця. Вже 18 червня 1946 року військово-фізкультурний відділ обкому комсомолу звітував, що в Закарпатті створено 238 волейбольних секцій з 4,5 тисячами спортсменів, облаштовано 162 майданчики, підготовлено 77 суддів. Цікавим є той факт, в цей період високих показників досягнув сільський волейбол. Жіноча команда с. Велика Копаня Виноградівського району на першості України 1957 року завоювала перше місце серед сільських команд республіки. Збірна області ДСТ «Колос» у 1962 році на всесоюзних змаганнях сільських спортсменів була третьою, а через два роки стала переможцем. Склад команди був такий: Сестри Неймет, Магдаліна Бендас, Марія Фурик, Валентина Іваненко та ін. Сестер Неймет Ганну, Ольгу, Ірму та Наталку на Україні звали «непереможним квартетом». Дівчата з Великої Копані упродовж десяти років були в центрі уваги республіканського та всесоюзного сільського волейболу. У їх активі – звання чемпіонів та призерів першостей Радянського Союзу і республіки серед сільських команд. В 1955 році жіноча збірна України на чемпіонаті сільських спортивних ігор, що про-

ходив у Львові, складалася практично із гравців Закарпаття, основу якої склали сестри Ганна, Ольга, Ірма, Наталка та односельчанки Марія Фурик і інші три сестри – Ольга, Євгенія та Марія Бендас. Сільські дівчата легко обігравали збірну Ужгородського університету, а в 1956 році в Краснодарі вдруге великокопанські дівчата завоювали звання чемпіонів всесоюзних ігор сільських спартакіад. Ганна Іванівна Неймет (Бецанич) як тренер і викладач фізкультури Мукачівського педучилища – єдина з жінок області, яка залишила яскравий слід у спортивному житті області та серед сільських фізкультурників України. Сьогодні Ганна Іванівна на заслуженому відпочинку, активна учасниця русинського академічного хору «Стара співанка» Мукачівського міського товариства ім. О.Духновича.

*Ганна Неймет –
кращий волейболь-
ний тренер*

У ці часи чоловіча команда ужгородського «Динамо» вивела закарпатський волейбол на республіканську, а згодом на всесоюзну арену. Велику роль у розвитку закарпатського волейболу зіграв п'ятиразовий чемпіон УРСР, чемпіон, срібний і бронзовий призер чемпіонату СРСР, член збірної України майстер спорту І.І.Скрябін. Він створив чудову волейбольну збірну із числа професорсько-викладацького складу Ужгородського державного університету, куди входили 8 докторів різних наук (В.Лендел, Ю.Керча, Б.Дроздовський, В.Якоб, В.Фушич, В.Комендар, Ю.Ломсадзе та М.Троян) кандидатів наук (Д.Букович, В.Гомонай, Е.Дроботенко, В.Дроздовський, В.Козрик, І.Кріс, А.Обливач, С.Поляк, Ю.Попик, В.Голпош, П.Фельцман, І.Хіміч та І.Шульга). «Професорська команда» в 1963 році по лінії товариства «Буревісник» виграла першість України та завоювала бронзу в першості СРСР серед викладачів вищих навчальних закладів.

БАСКЕТБОЛ

Баскетбол – один з наймолодших видів спорту, який досягнув широкого поширення після Другої світової війни, коли в області з'явилися перші випускники інститутів фізкультури Льва та Києва. Серед перших з них був Інокентій Іванович Алексеєв, призначений старшим викладачем кафедри фізкультури Ужгородського державного університету. Він сформував міцну збірну команду університету, яка в короткий час дала про себе знати як команда справжніх майстрів. Баскетболісти Ужгородської «Науки» в іграх на кубок України здобула перемогу над командами Дрогобича, Львова і тільки у фіналі поступилася сильній команді київських армійців. Честь Закарпаття

тоді захищали: І.Алексеев, С.Танинець, А.Гайдош, І.Гличов, П.Карцуб, М.Лесик, В.Станканинець, Г.Улиганинець, Д.Букович, М.Івашкович та ін. У наступні роки (1952–1953) команда поповнилася молодими баскетболістами (Б.Набиваванец, Конь, К.Бибииков, М.Алмашій).

Центром юнацького (шкільного) баскетболу стало Мукачево відколи викладачем фізкультури та тренером ДЮСШ був призначений випускник Львівського інституту фізкультури Григорій Алмашій, який на базі своїх вихованців формував збірну області для участі в республіканських змаганнях і домагався призових місць.

Мукачево стало і центром жіночого баскетболу теж з появою випускниці Львівського інституту фізкультури Валентини Гомонай. За тривалий період її тренерської роботи вона підготувала десятки спортсменів високого класу. Серед них майстер спорту Ольга Сютрик, яка має в своєму активі звання чемпіонки СРСР серед школярів, чемпіонки Європи серед юніорів 1967 року, бронзового призера IV Спартакіади народів СРСР; майстер спорту Марина Копча – чемпіонка Всесоюзних юнацьких ігор, чемпіонка Європи серед юніорів 1982 року. У 1983 році М.Копча святкувала ще одну перемогу уже в складі Київського «Динамо», коли стала володаркою Кубка кубків – Кубка Ліліан Ронкетті.

Золотими медалістами в першості Радянського Союзу у складі збірної республіки були Діна Каніжай та Єва Болог. Чимало спортивних нагород на республіканській та всесоюзній аренах завоювали Леся Богачик, Наталія Бабаєва, Сільвія Гуняді, Маріанна Йовбак, Євгенія Вешелені, Тамара Іваненко, Єлизавета Карцуб, Людмила Макаренкова, Марія Мозер, Етела Рішко та десятки інших.

Великі заслуги в розвитку баскетболу в Закарпатті має родина Карцубів з Виногорова: брати Павло, Степан, Андрій, Олександр, Юрій та сестри Єлизавета, Клара, Марія, Ірина та Агнеса.

ГАНДБОЛ

Початок захоплення гандболом в Закарпатті припадає на початок 20-х років ХХ століття і зв'язаний з іменем мукачівського викладача фізкультури Едуарда Францовича Мала. Виявляється, що Едуард Францович на уроках фізкультури в Харківській приватній гімназії увів заняття «газеною». Із журналу «Фізкультура і спорт» за 1982 рік дізнаємось, що Едуард Францович «одним из первых (1909) на уроках физкультуры в Харьковской частной гимназии ввел занятие «газеной». Автор первых отечественных (1914) правил гандбола, ставших основой правил игры в учебных заведениях Мука-

чева (Закарпатская оласть), где также (1923–1938) энергично пропагандировал спортивную hazену. Внес решающий вклад в становление и развитие отечественного гандбола»²⁴⁶

І ось уже в 1924 році ужгородські гімназисти одержали право на зустріч із тодішнім чемпіоном Чехословаччини – командою «Сокол» (Плзень). В 20-х роках гандбол буквально захопив всю гімназiальну молодь Мукачева, Ужгорода, Хуста, Берегова.

В кінці 30-х років футбол, волейбол, баскетбол, теніс витіснили гандбол на другий план; друга причина занепаду гандболу – несприятливі воєнно-політичні події перед Другою світовою війною. Але з 50-х років (після війни) гандбол знову виходить на арену. Але центр ваги переноситься в Берегово. Активісти міста Василь Беллас, Іван Теняк, Йосиф Зупко, брати Степан та Мирон Петенки і директор Берегівської ДЮСШ С.Кіш створили чоловічу та жіночу секції з гандболу. Укомплектовані збірні команди області переважно з берегівчан стали стабільними призерами шкільних спартакіад України. Ганна Глеба, Людмила Задирака, Гізелла Тягур та Ніна Лобова у складі збірної України завоювали звання найсильніших в СРСР. Незабаром інструктор Берегівського консервного заводу Ю.Валла створює жіночу гандбольну команду. До неї увійшли: Г.Тягур, Г.Глеба, О.Індик, К.та В. Гадь, Н.Ахандаєва, А.Бергер, Д.Задирака, С.Сападинець, Є.Фегер, Н.Лобова, Є.Субота, І.Андрейчик, О.Фанта, М.Мигалько та О.Ельчанська. Тренером став Й.Зупко. Уже в 1970 році на чемпіонаті України ДСТ «Спартак» берегівчанки зайняли перше місце. Через два роки вони вибороли право виступати у класі «А» першості СРСР. Відбувалися сенсаційні перемоги, в результаті чого команда завоювала право виступати у вищій лізі СРСР. Дівчат з Берегова спортивні спеціалісти почали частіше включати у збірні республіки, в олімпійську та національну команди СРСР. Берегівчанки виявилися справжніми патріотками свого краю і не піддавалися запрошенням в провідні клуби країни. За час існування берегівської команди понад 30 гравців одержали звання майстрів спорту СРСР та кандидатів у майстри.

В 1987 році з невідомих причин берегівську команду «Бахтянка» переводять в Ужгород, міняють назву на «Карпати». Відбувається зміна покоління, замість вибувших майстрів спорту команда комплектується молодими гравцями. Проте спортивний дух не згас. До нині гандбольна команда «Карпати» гідно репрезентує закарпатський спорт у вищій лізі незалежної України.

²⁴⁶ Цит. по кн. В.Федак. Закарпаття в спортивному вимірі». – Ужгород, 1994. – С.61.

ТЕНІС

У 80-х роках ХІХ століття набуває поширення нова гра – теніс, яка на перших порах вважалася дамською грою.

Ініціатива запровадження тенісу в Закарпатті належить викладачу ужгородської гімназії Іштвану Медрецькі. В 1892 році активісти у міському парку побудували перший тенісний корт. Грали на ньому представниці слабкої статі (теніс вважався жіночою грою) та офіцери місцевого гарнізону. Стимулом зацікавленості молодих офіцерів було між іншим і те, що теніс викликав великий інтерес у дівчат та молодих жінок. Майже десять років користувалися офіцери першим кортом, утримували його в ідеальному стані, проводили на ньому ігри, на які запрошували місцевих представниць прекрасної статі. У 1903 році на території гарнізону було обладнано новий корт, на якому офіцери проводили тренування та матчі. І саме з цього року можна починати відлік розвитку справжнього тенісного руху на Підкарпатті («Kárpátalja» – так мадяри називали Підкарпаття).

У 90-х роках ХІХ століття будувалися корти в Мукачеві, Берегові, Севлюші (Виноградіві). В 1894 році в Мукачеві капітан Мукачівського гарнізону організував тенісне товариство, яке побудувало два тенісні корти, один в Підгорянах (окраїна Мукачева), другий – на території початкової школи, де перші змагання бури проведенні 20 серпня 1894 року. Серед жінок призерками стали Гізелла Форгач, Бланка Грегуш, Гізелла Йоо. Нагородами для них були великі букети троянд. Теніс став настільки популярним, що прийшлося будувати третій корт (перед офіцерським казино), а через рік – четвертий по вулиці Шугар. Таким чином мукачівські тенісисти досягли перших спортивних успіхів. Мукачівка Маргарита Шпоньол у серпні 1902 року взяла участь у першості курорту Собранці (нині Словаччина) і в жіночому парному розряді з ужгородкою Ідою Табоді завоювала перше місце.

Третє місто, яке після Ужгорода і Мукачева «захворіло» тенісом було Виноградово. Тут в 1898 році теж створене тенісне товариство в парку «Хунгарія» (Hungária). Це – заслуга графа Жігмонда Перенія, одного з найбільших землевласників Ужанського комітату. Цікавий факт: половину грошових прибутків Ж.Перені вирішив подарувати бідним людям (граф виявився і щедрим тенісним філантропом).

В 1902 році в селі Липове на Свалявщині на базі лікувальної купальні теж було створено тенісний корт, який служив для розваг курортників.

У 1904 році у зв'язку з будівництвом залізниці В.Березний – Львів, у В.Березному розмістився штаб будівництва. А оскільки будівництво планувалося на кілька років, численний інженерно-технічний апарат штабу оселився тут з родинами, було вирішено створити спортивне товариство з кількома видами спорту, в тому числі і тенісу. На березі Ужа виникли два тенісні

корти. Із 1 по 20 липня щорічно тут проводилися змагання на призи новоствореного товариства. Ставнянським кортам судилося увійти в історію тенісу тим, що на них вперше в Угорщині проводилася першість комітату в сільській місцевості. У турнірі 20-21 серпня 1904 року взяло участь 50 тенісистів.

Любитель тенісного спорту із Ужгорода Вільмош Русинко в 1905 році зробив дальші кроки у становленні ужгородського тенісного товариства. Першим завданням його було приведення до належного стану кортів у міському парку, будівництво роздягалень та залучення до занять тенісом нових членів. Вже через рік почалися офіційні змагання на першість Ужгорода та Унгського комітату.

Дальшим знаменним моментом в розвитку закарпатського тенісного руху був 1908 рік, коли в нього активно включаються Хуст і Рахів. У Хусті ініціаторами виступили дівчата при допомозі директора міського казино Ревеса. 14 червня 1908 року відбулося урочисте відкриття нового корту. Кращим хустянським тенісистом був Кароль Кортшак, який поступався тільки чемпіону Угорщини Едену Шмідту. Від Рахова не відставало Солотвино, де 28 серпня 1908 року відкрито корт і проведено перші змагання.

В липні 1912 року Берегівська адміністрація залізниці завершила будівництво напроти вокзалу спортивне містечко з тенісним кортом, який було вперше на Підкарпатті освітлено. Довкола нього встановлено прожектори, які дозволяли любителям тенісу грати до пізньої ночі.

Перша світова війна пригальмувала процес розвитку тенісного спорту. Тільки в 1919 році проведено змагання на першість Ужгорода. Підкарпаття в той час було приєднано до новоствореної Чехословаччини. Ужгород став головним містом краю, який дістав тоді офіційну назву Підкарпатська Русь. Повнокровними стали змагання на першість краю в 1933 році. Чемпіоном Підкарпатської Русі став берегівський тенісист Гейза Моцар. Серед жінок перше місце виграла Ержіка Вірані, яка випередила свою сестру Марію.

Значно піднявся престиж закарпатської школи тенісу в середині 20-х років, коли у змаганнях Ужгородського клубу почали брати участь кращі тенісисти Чехословаччини, Угорщини, Румунії, від яких багато навчилися підкарпатські спортсмени. Молода генерація постійно змінювала чемпіонів попередніх часів.

І знову війна – Друга світова. Угорська окупаційна влада розвиткові спорту не приділяла майже ніякої уваги. Незначні спортивні вогнища світилися тут-там завдяки ентузіазму окремих патріотів-ентузіастів. Теніс теж продовжував своє життя завдяки самовідданості Йосифа Гагера, який організував молодь, привів у належний стан корти і проводив систематичні тренування. В 1943–1944 роках було проведено декілька змагань з участю спортсменів Дебрецена, Кошице, Надьварада (Великий Варадин). Переможцями вийшли закарпатські тенісисти Йосиф Гагер, Арпад та Алмош Чонгарі.

Зачинателями радянсько-закарпатського тенісу стали Елемир Ковач, Йосиф Гагер, Голови Ужгородського та Мукачівського міськспорткомітетів Олександр Пайкош та Нестор Горняк. Закарпатські тенісисти вдало дебютували на республіканській арені, зокрема уже в 1946 році і увійшли в еліту республіканського тенісу. У літньому чемпіонаті збірна Закарпаття виступала в такому складі: А.Борош, В.Шуфрич, Є.Баркас, Е.Ковач, Й.Гагер і П.Кляп. Єлизавета Баркас у парі з киянкою Ольгою Калмиковою завоювала звання чемпіонки республіки, в одиночному розряді завоювала срібну медаль. Ще одну золоту медаль Єлизавета завоювала у парі з Й.Гагером. В наступні роки закарпатські тенісисти продовжували результативні виступи в чемпіонатах України. Жіноча пара Є.Баркас – А.Борош завоювала золоті медалі.

Й.Гагер за півстоліття свого спортивного життя вніс величезний вклад у розвиток тенісного спорту на Закарпатті. Він володів особливою тактикою гра, притаманною тільки йому одному: широкий діапазон дій, впевнена гра з льоту, тактика ведення гри на задній лінії, посилаючи м'яч поперемінно у різні кутки корту. За 90-літню історію тенісу на Закарпатті був найтитлованим гравцем, він писав цю історію і увійшов у неї як класик улюбленої гри.

Мукачівський тенісист Михайло Мозер – перший закарпатець, який у складі збірної України та СРСР брав участь у міжконтинентальних змаганнях. Дебютував у «дорослому тенісі» в 1956 році, коли на зимовій першості України у Львові став абсолютним чемпіоном, завоювавши три золоті медалі – в одиночному чоловічому і змішаному парних розрядах. В турнірі найсильніших тенісистів країни в 1956 році він зайняв два перші і одне друге місце. У 1960 році М.Мозер став абсолютним чемпіоном СРСР. Десять разів входив у десятку кращих тенісистів СРСР.

*Краще тенісне тріо Закарпаття:
Е.Ковач, Є.Баркас, Й.Гагер*

Х. ПОРІВНЯЛЬНА ХРОНІКА ПОДІЙ, ЩО ВІДБУВАЛИСЯ НА УКРАЇНІ ТА ІСТОРИЧНОМУ ЗАКАРПАТТІ

ПЕРЕДІСТОРИЧНА УКРАЇНА

Українські історики новітнього часу²⁴⁷ сходяться на думці, що людське життя на Україні започаткувалось в епоху раннього палеоліту, який поділяється на три періоди: нижній – 1 млн. – 300 тис. років тому (найдовший період), середній – 300 тис. – 30 тис. років тому, верхній палеоліт – 30 тис. – 10 тис. років тому (найкоротший період). На процеси життєдіяльності первинної людської спільноти впливали біологічні та географічні фактори. Кліматичні і ландшафтні умови характеризувалися ритмічним чергуванням холодних і теплих періодів. Відкриті простори на схід від Карпатських гір не відчували пом'якшуючого впливу Атлантики. Клімат тут завжди був виразно континентальним. Величина і тривалість снігового покриву істотним чином впливали як на розподіл ареалів фауни, так і на доступність кам'яної сировини²⁴⁸. Неодноразові зміни клімату відбивалися на ареалах, кількісному і якісному складі рослинних і тваринних співтовариств, і, відповідно, на можливостях первісної людини в самозабезпеченні біологічними та мінеральними ресурсами.

Основу життєзабезпечення в нижньому і особливо в середньому палеоліті становили тваринні ресурси та мінеральні ресурси у вигляді родовищ кам'яної сировини. Найбільш багаті і потенціально важливі мінеральні ресурси для палеолітичної людини знаходилися в долині Дністра та Криму. В басейнах Середнього і Нижнього Дніпра та на Бугу первинні поклади сировини були практично відсутні. Це накладало істотні обмеження на процесах розселення і освоєння територій. Труднощі в забезпеченні харчовими біоресурсами також зумовлювалися глобальними і сезонними кліматичними змінами, що призводили до міграції та зміщення ареалів поширення тварин. Ландшафтний чинник відігравав не малу роль у зміцненні ареалів поширення тварин. Пересічний і рівнинний ландшафт за рахунок мозаїчності був продуктивнішим, і, отже, привабливим для давнього населення. Найбільш комфортними і найбагатшими на біоресурси були зони пересічного ландшафту передгір'їв, крайній південь і захід України. В малій кількості кам'яні поклади знайдені в лівій притоці Південного Бугу біля Меджибожа в Хмельницькій області. Хоч кам'яні знахідки тут поодинокі, але і це є важливим доказом перебування тут давніх гомінід.

²⁴⁷ Найповніші характеристики доісторичної доби історії України зроблено у квітні 2018 року.

²⁴⁸ Доісторична Україна. Матеріал з вікіпедії.

Процес заселення території України в нижньому і середньому палеоліті був переривчастим та носив характер множинних притоків і відтоків населення. Головним чинником, який зумовлював переривчатість і локальність освоєння території виступають екологічні зміни, які обмежували доступність біологічних і мінеральних ресурсів. Зміни в чисельності та доступності ресурсів життєзабезпечення безпосередньо впливали на демографічні показники процесу заселення. Неосяжні смуги чорноземів, що за площею та родючістю – серед найзначніших в усьому світі, також лишили відбиток на заселення краю.

Люди сучасного типу – *Homo sapiens* – сформувалися у період верхнього палеоліту, понад 40–35 тис. років тому. Понад 10 тис років тому відбувся період переходу до мезоліту, який збігся з таненням льодовика. Загальне потеплення сприяло збільшенню населення, а людина стала мінятися дедалі швидше. У період неоліту, який тривав на Україні з 6 до 2 тис. років до н.е., людство зазнало глибших змін, ніж за попередні 2–3 млн. років. Люди знайшли докорінні нові способи добування поживи. Замість збирання плодів і полювання вони нарешті самі навчилися продукувати поживу.

На думку вчених, землеробство вперше виникло на Україні у межиріччі Бугу та Дністра, коли на рубежі V і IV тисячоліть до н.е. розвивалися перші у Східній Європі **землеробські** общини. Замість блукання у пошуках здобичі, люди осідали на своїх полях. Так з'являлися поселення. Найбільш відомі ранні землеробські племена на території сучасної України пов'язуються з т.зв. **трипільською культурою**, що розвивалася у долинах Дністра, Бугу і Пруту.

Близько 3000 р. до н.е. сформувалося **скотарство**, що спиралося на вигодування стад одомашнених тварин. Протягом майже двох тисячоліть кочовики вели напівосіле життя, займаючись одночасно землеробством. 1000 р. до н.е. скотарі перетворилися на справжніх кочовиків і стали мандрувати степами в пошуках пасовиськ.

Глибокий дослідник давньоруської історії, американський професор Г.В. Вернадський (син українського академіка В.І. Вернадського), заокруглюючи дати, пише, що Південна Русь була вперше організована кіммерійцями (1000–700 рр. до н.е., потім скіфами (700–200 рр. до н.е. і сарматами (200–до н.е. – 200 рр. н.е., за ними слідували готи (200–300 н.е.), яких змінили гунни (370–454 рр. н.е.).²⁴⁹

О.Субтельний для характеристики скіфів використав слова із Старого завіту: «Ось іде народ з північної країни... держить лук і короткий спис, жорстокий він! Вони не зжальяться! Голос їх реве, як море, скачуть на конях... народ здалеку... народ давній... мови якого ти не знаєш... сагайдак його, як

²⁴⁹ Цит. за кн. В.Н.Жук. Історія сивої давнини. Нариси історії України та Полтавщини (VII ст. до н.е. – VII ст. н.е.). – Полтава, АСМІ, 2005. – С.5.

відкрита домовина. Всі вони люди хоробрі... він жре твоє жниво і хліб твій, знищить синів і дочок твоїх, на які ти покладаєш надію».²⁵⁰

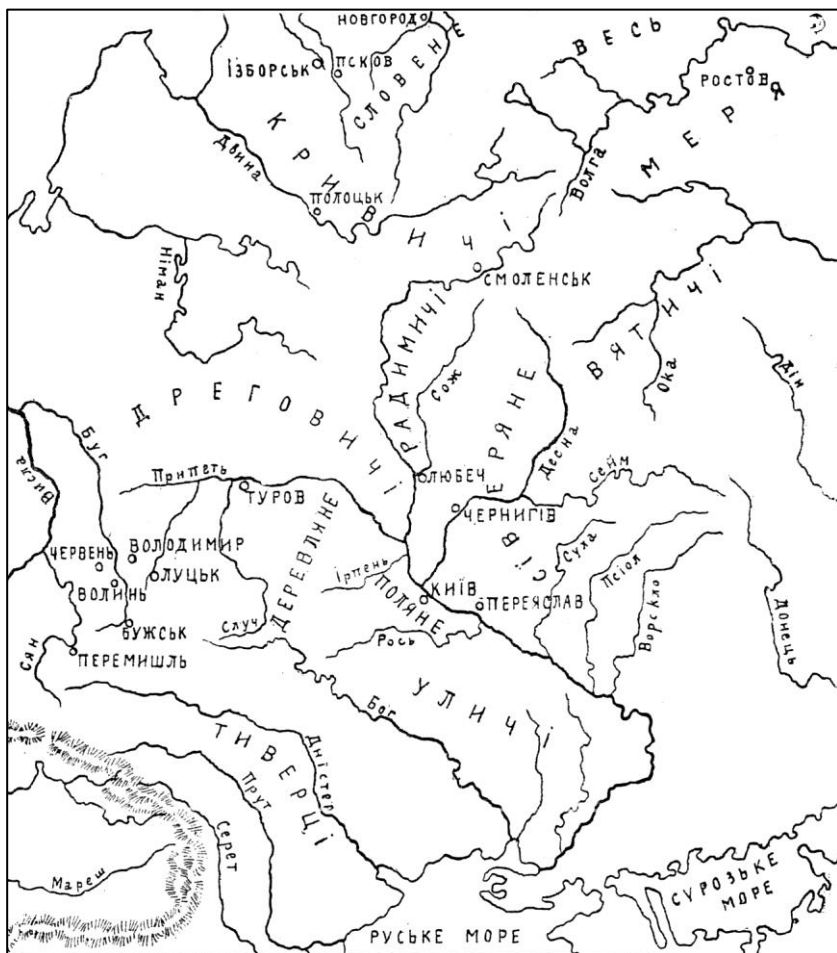
Щоб розвивати в собі войовничі інстинкти, скіфські воїни мали звичай пити кров першого вбитого ворога, робити з ворожих черепів прикрашені золотом і сріблом чаші, знімати скальпи. Безжалісні до ворогів. Полігамія була для них нормальним явищем. Разом з померлим чоловіком часто вбивали й ховали його молодших жінок. Крім награбованого у війнах, основним джерелом багатства для них слугувала торгівля з грецькими колоніями у Причорномор'ї. Своїм торговим партнерам скіфи пропонували збіжжя, віск, мед, хутра, рабів. За це вони отримували вино, ювелірні вироби, інші предмети розкошів. Наприкінці V – на початку IV ст. до н.е. скіфи пішли на захід і підкорили фракійців на Дунаї. У 339 р. до н.е. македонці завдали нищівної поразки кочовикам. Це стало початком кінця скіфів.

Майже 400 років (від 2 ст. до н.е. до 2 ст. н.е.) у степах Північного та Східного Причорномор'я панували **сармати**, які прийшли із Волги. Спочатку вони мирно змішувалися з такими ж різномовними скіфами, також греками Причорномор'я. Але під тиском ворожих племен зі сходу сармати ставали дедалі агресивнішими. Зрештою вони підкорили скіфів. Як і всі кочові володарі українських степів не становили однорідне плем'я, а слабо пов'язаний союз споріднених, інколи навіть ворогуючих між собою племен (язигів, роксоланів, аланів). Кожне з цих сарматських племен прагнуло до панування на Україні. У II столітті н.е. сарматів знищила страшна навала гуннів, насकोки германських готів та римлян на заході.

IV століття н.е. історик Йордан вважає **початком історичного життя**, коли на арені появилися степові українці Анти. Але після того, як греки перестали цікавитись українськими степовими племенами, про антив нічого не було чути. Остання згадка про антив відноситься до 602 року. В X столітті (близько 950 року) завдяки Костянтину Порфірородному дізнаємось про Ульців, Деревлян, Лучан і Русь Київську. Докладніше і ширше про слов'янські племена на території українських земель тільки в XI столітті писали київські літописці. З їх записів дізнаємось: за Дніпром, на лівім березі, по Десні, Сейму й Сулі (Чернігівщина і Полтавщина) жило велике плем'я Сівера з містами Чернігів, Новгород-Сіверський, Любеч, Переяслав). На правім боці Дніпра коло Києва сиділи Поляне (Русь). За Полянми далі на схід, в густих лісах по Тетереву, Ушу, Горини жили Деревляни (лісові люди), а за Прип'яттю Дреговичі (болотняні, бо дрегва – болото). На Волині, за Случею жили Дуліби. На чорноморському побережжі біля Дніпра мешкали Уличі, а далі на захід над Дністром – Тиверці.²⁵¹

²⁵⁰ О.Субтельний. Історія України. – Київ, «Либідь», 1991. – С.25.

²⁵¹ М.Грушевський. Ілюстрована історія України. – Київ – Львів, 1913. – С.36.

Східно-слов'янські племена IX–X віків

Кожне плем'я мало свій спосіб життя (свою «цивілізацію») в залежності від природних умов проживання. Закладалися сім'ї, роди, громади. За оцінкою М.Грушевського, найправильніше жили Поляне, мали добрі звичаї, жили тихо і соромливо, і шлюб у них був правильний. «Інші ж племена, – пише М.Грушевський, – жили, як звірі: у Деревлян, у Сіверян та інших не було «брачень», правильного шлюбу, а хапали собі жінок коло води, або на ігрищах, що справлялися між селами: хапали собі жінку, хто з котрою умовився, і мали по дві й по три жінки. Але по правді кажучи у всім тим не було великої різниці між Полянами й іншими племенами».²⁵² Сім'ї були великі, в них було двадцять-тридцять душ: сини не відділялися, брати не ділилися по смерті батька, а далі вели господарство спільно. Така сім'я називалася «родом».

²⁵² М.Грушевський. Ілюстрована історія України. – Київ – Львів, 1913. – С.42.

Войовничий менталітет зароджувався ще з народженням хлопця-сина. Батько клав перед сином голий меч й казав дитині: «Я не лишу тобі ніякого маєтку, матимеш тільки те, що здобудеш цим мечем».²⁵³

ЗВІДКИ ПІШЛА РУСЬКА ЗЕМЛЯ ?

П.П.Толочко бачить мало ясності в тому, від кого і коли східні слов'яни отримали свою нову назву. На його думку, варяги до цього не мають ніякого відношення. Позиція «Повісті временних літ» від 862 року, що послужила основою для такого висновку настільки внутрішньо протирічлива, що вважати її надійним джерелом зовсім неможливо. Більше довіри викликають свідчення візантійських джерел, які дозволяють стверджувати, що назва Русь була широко відома на півдні східнослов'янського світу задовго до так званого закликів варягів. На користь південного походження росів свідчить той факт, що практично у всіх візантійських джерелах вони ототожнюються зі скифами чи тавроскифами. «Скифи, народ, называемый Рос. Разумеется, такое отождествление было бы невозможно, если бы древние росы являлись жителями Скандинавского севера. К тому же, греческие авторы всегда четко различали россос и варягов».²⁵⁴

Що стосується джерельної бази висвітлення початкової фази формування державності Київської Русі, то, як засвідчує О.Субтельний, виникає багато запитань та сумнівів про реальне висвітлення подій тих часів, про які пише Нестор у своїй «Повісті временних літ», зокрема: Чому могутній, на загальну думку, Рюрик жодного разу не згадується у сучасних йому джерелах? Чи справді могли такі досвідчені ватажки, як Аскольд і Дир, піддатися на явний підступ Олега? Чи був Олег справді пов'язаний з Рюриком, чи, може, літописець просто намагався скласти для нього шляхетніший родовід? І чим пояснити, що ренегатство (опікунство) Олега тривало ще довгий час після того, як Ігор досягнув повноліття? І висновок: «Словом, за відсутності даних про період до правління Олега в інших джерелах важко відрізнити реальність від вимислу в Несторовій версії походження Русі».²⁵⁵ З цього приводу М.Грушевський писав: «Найдавніша київська літопис писалася тоді, як добре забула ся пам'ять про тих перших князів, і самі найстарші київські літописці оповідали наздогад про те, як настали князі в Києві».²⁵⁶

²⁵³ М.Грушевський. Названа книга. – С.53.

²⁵⁴ П.П.Толочко. Откуда пошла Русская земля. – Киев, 2016. – С.276–277.

²⁵⁵ О.Субтельний. Історія України. – Київ, «Либідь», 1991. – С.37.

²⁵⁶ М.Грушевський. Ілюстрована історія України. – Київ – Львів, 1913. – С.48.

ПЕРШІ ПРАВИТЕЛІ КИЄВА

За «Повістю временних літ» у 862 році два варяжські ватажки Дір і Аскольд, залишивши Новгород, попливли із своїми військовими загонами по Дніпру на південь і опинились поблизу міста Києва. Їм сподобалось розташування міста, легко оволоділи ним, а на полян, що населяли його околиці, наклали данину. Дір і Аскольд швидко і добре зажили, збагатіли, подбали про зміцнення військових сил, в результаті чого набрали сміливості напасти на Константинополь. Про їхні успіхи дізналися в Новгороді. Рюрик на той час помер, а його син Ігор (Інгвар) ще був малолітнім, щоб стати на чолі дружини. Його опікуном-регентом став Олег. Не чекаючи повноліття Ігоря, **Олег** (– 912) зібрав дружину з варягів, слов'ян та фінів, узяв з собою Ігоря і поплив до Києва. Хитрощами виманив за мури міста Діра і Аскольда, звинуватив їх в узурпації влади і жорстоко вбив своїх суперників, оселився в Києві, проголосивши його «матір'ю міст руських». Як писав американський історик Річард Пайпс, «Великий князь (*Олег – М.А.*) насамперед був купцем, діяльність якого фактично зосереджувалася у царині торгівлі між слабо зв'язаними містами, чиї залоги збирали данину і забезпечували певний громадський порядок».²⁵⁷

Князь Олег

Приклад Олега дає нам право думати, що перші київські князі на початку творення Київської держави ще не були державотворцями, за висловом О.Субтельного, «надто сумнівним є те, чи знали вони взагалі щось про саме поняття державності. Скоріше мова може йти про їхнє невідступне бажання дістатися джерел багатства»,²⁵⁸ тобто займалися грабіжництвом і торгівлею, збором данини. Константин Порфирородний так описав спосіб життя і управління перших руських князів: «Як настає місяць ноємврій (падолист), зараз князі руські з усією Руссю виходять із Київів і йдуть на «полюдьє» (збирання дани), в волости Словян, Деревлян, Дреговичів, Кривичів, Сіверян й інших Словян, підвласних Руси. Тим переогодовують ся вони цілу зиму, а в місяці апрілі, як росте лід на Дніпрі ріці, вертають ся до Києва. Тут вони споряжають свої човни і йдуть до Візантії...»²⁵⁹

Завоювавши у 882 році Київ і підкоривши собі полян, він силою поширив своє володіння (*право збирати данину – М.А.*) на сусідні племена, зокрема деревлян. Військова потенція і загарбницькі апетити втягнули Олега у війну з хозарами. Олег зруйнував хозарські порти на Каспії. Потім, у 911 році, в апогеї могутності напав на Константинополь і пограбував його. Че-

²⁵⁷ Цит. За кн. О.Субтельного «Історія України. Київ, «Либідь», 1991. – С.38.

²⁵⁸ О.Субтельний. Названа кн. – С.37.

²⁵⁹ М.Грушевський. Названа книга. – С.58.

рез деякий час літописець Нестор припише Олегові таку високу оцінку, що він був «талановитим і рішучим правителем». А народна пам'ять, як пише М.Грушевський, «зробила з нього не тільки великого і вдатного войовника, а й «віщого» чародія, що вмів творити діла надлюдські, міг обернутися звірем і птахом і малою комахою, і так за тим казковим чудотворцем нарешті майже зовсім зник дійсний, правдивий князь Олег, що княжив у Києві»²⁶⁰. Разом з тим М.Грушевський дає і таке пояснення: «Се все, розуміється, такі оповідання, в яких нема чого шукати великої правди».²⁶¹

ІГОР (914 – 946). По загадковій смерті Олега князем став Ігор. Практика князювання Ігоря підтверджує думку істориків про те, що «перші роки князювання йшли на те, щоб скріпити своє становище, приборкати непокірних князів і намісників, неслухняні волости і племена, а приборкавши і маючи в руках воєнні сили, київські князі робили походи в далекі, багаті краї, шукаючи добичи і слави».²⁶² Після Олега досить довго тривали добрі відносини Києва з Візантією. Ігор порушив мирну згоду і в 941 році великим походом виступив на Царгород. Але греки встигли зібрати своє військо, напали на Ігореві човни (10 тис човнів) і «засипали» їх «блискучим», «грецьким вогнем». Ігореве військо відступило, і пустилося грабувати малоазійські береги: пустошили міста, мучили людей, забирали добичу. У відповідь грецьке військо обступило Русь і погромило. Через три роки, в 944 році Ігор організував похід на каспійське узбережжя. Опанував Агованією (Карабаг), захопив столицю Бердаю, кілька місяців грабував сусідні околиці. Але через масове захворювання військових Ігор залишив завойований край.

Князь Ігор

А що було далі, дома, на своїй землі? Літопис оповідає, що Ігор продовжував воювати з Уличами і Деревлянами і збирав від них велику данину. Частину данини давав своєму воєводі Свенельду. Ігорева дружина почала нарікати, що він занадто багато давав доходу Свенельдови. Ігор піддався намовлянням дружини піти на Деревлянську землю і взяти собі дань. Перша спроба була вдалою. Розохотився Ігор на додаткову деревлянську дань і звернувся до дружини з такими словами: «Ви собі з данню ідіть до дому, а я вернуся і ще похожу». І пішов збирати дань. Зібралася деревлянська рада на чолі з своїм князем Малом, яка послала своїх представників умовити Ігоря, щоб той дав їм спокою. Ігор не послухався. Тоді Деревляне із Ікоростеня напали на дружину Ігоря, побили її, а Ігоря схопили і люто замучили: нахи-

²⁶⁰ М.Грушевський. Названа книга. – С.58.

²⁶¹ Там само. – С.60.

²⁶² М.Грушевський. Названа книга. – С. 62.

ливши верхи дерев, прив'язали до них Ігоря, і потім пустили – так ті дерева й роздерли Ігоря.²⁶³

ОЛЬГА (Хельга) (946 – 962). Князівство Ольги припало «на часи, коли помста була абсолютним моральним обов'язком».²⁶⁴ Ольга швидко і жорстоко помстилася деревлянам за чоловіка (Ігоря). В різних переказах розповідається про всілякі види помсти деревлянам: в одному переказі Ольга закопує в землю деревських послів, що прийшли її сватати за деревського князя; в іншому – наказує спалити посланців, заставивши їх митися в лазні; в третьому переказі Ольга справляє тризну – поминки на могилі свого чоловіка, і коли Деревляни порядно сп'яніли, наказала своїм воякам повбивати їх. Ще в одному оповіданні розповідається, як Ольга здобула деревлянське місто Іскоростень. Вона сказала, що нічого не хоче від них, тільки аби вони дали з кожного двору по три голуби і по три горобці. Ця вимога була охоче виконана. Ольга дала наказ своїм воякам поприв'язувати до ніжок птахів запалений трут. Птахи полетіли під свої домашні стріхи і так все місто запалилося і згоріло. Тікачів Ольга наказала воякам убивати.

Княгиня Ольга

Разом з тим Ольга усвідомлювала, що потрібно змінити невинуватий довільний і безладний спосіб збирання данини, який привів до смерті Ігоря. Вона закріпила за княжною казною права на багаті хутровим звіром землі, що забезпечувало постійний приток прибутків. Щоб добре пізнати свої незорі володіння і розібратися в проблемах життєдіяльності провінції, вона часто подорожувала до всіх великих міст і віддалених земель. У зовнішніх відносинах віддавала перевагу мирним угодам, а не війнам. Так, наприклад, в 957 році Ольга навідується до Константинополя для переговорів із візантійським імператором. Про Ольгу в народі залишилось багато оповідань як про хитру княгиню. Вона обманула грецького цісаря, який, побачивши красу Ольги, запропонував їй руку, а вона від того сватання хитро викрутилася, запросивши цісаря стати її хрещеним батьком, а як той став хрещеним батьком, він уже за канонами християнства не мав права женитися з хрещеницею.

В церковних колах Ольгу шанували за те, що вона прийняла християнство, тривала при собі священика і наказала поховати себе по християнському звичаю.

²⁶³ М.Грушевський. Названа книга. С.66.

²⁶⁴ О.Субтельний. Названа книга. – С.40.

СВЯТОСЛАВ (Син Ігоря і Ольги) (962 – 972). На відміну від своїх попередників – не хитрий чародій, не жадний на здобичі і багатства, а смілий лицар-войовник, цінував тільки воєнну славу і для неї одної прагнув і жив, як до найвишого ідеалу. М.Грушевський називав його козаком на престолі, а його бурхливе князювання оцінив як велику авантюру. Його правління ознаменувало апогей героїчної доби в історії Київської Русі, яка, однак межувала з політикою загарбання чужих земель. Так, двадцятидвохрічний гордий і честолюбивий князь, який сів на престол, що вже здобув певний авторитет на тодішній міжнародній арені, Святослав розпочав свій вояж війною з метою підкорення в'ятичів – східнослов'янського племені, що жило на р.Оці (сучасна Росія). Затим, попливши вниз Волгою, розгромив волзьких болгар. Розпочались сутички з могутніми хозарами. У кровопролитній битві Святослав завдає нищівної поразки Хозарському каганату, стирає з лиця землі його столицю Ітіль на Волзі. Окрилений успіхами, вирушає на завоювання Північного Кавказу. Ці походи Святослава мали далекосяжні наміри: після завоювання в'ятичів влада Києва мала поширитися на всіх східних слов'ян, а також відкрити шлях колонізації північно-східних земель (сучасна Росія). Розгромивши хозарів, Святослав усунув свого суперника в гегемонії у Євразії та взяв під контроль великий Волзький торговий шлях. В середині X століття Святослав зосереджує свою увагу на Балканах. У 964 році він погодився виступити спільно з Візантією проти сильного на той час Болгарського царства. На чолі об'єднаних сил Святослав вдерся на болгарські землі, оволодів багатими придунайськими містами, зупинившись у Переяславці як опорному пункті. Князь-переможець був вражений красою краю, багатствами міст і вирішив переселитися назавжди в Переяславець: «Не любо мені є жити в Києві. Хочу жити я в Переяславці на Дунаї, бо то є середина землі моєї, адже там усі добра сходяться: із греків – паволоки, золото, вина й овочі різні, а з чехів і з угрів – срібло й коні, із Русі ж – хутро і віск, і мед, і челядь».²⁶⁵ Задоволений успіхами, призначив старшого сина Ярополка старшим князем, середнього сина Олега відрядив до деревлян, а молодшого сина Володимира в Новгород, сам повернувся в Болгарію. Та сталася несподіванка: Візантія виступила проти київського князя, завдала йому нищівної поразки. Повертаючись до Києва, біля дніпровських порогів на ослаблене військо Святослава напали печеніги, а Святослава вбили. Так безславно закінчилася князівська кар'єра славного князя Святослава, бо «чужого шукаючи своє згубив».

Князь Святослав

²⁶⁵ О.Субтельний. Названа книга. С.40-41.

ВОЛОДИМИР ВЕЛИКИЙ (980 – 1015). По смерті Святослава в Київській Русі розпочалася хронічна виснажлива політична недуга: чвари між членами династії Рюриковичів за верховну владу в країні. На цій основі Ярополк убив свого брата Олега. Тоді, побоюючись, що його теж постигне така доля, Володимир (Вольдемар) утік із Новгороду в Швецію. Новгородом заволодів Ярополк. Тим часом Володимир почав під свою руку формувати варязькі полки для боротьби з своїм братом Ярополком. Через певний час він повернувся на чолі великих варязьких сил і розпочав війну з Ярополком, в результаті якої Ярополк був вбитий.

*Князь Володимир
Великий*

Зайнявши київський престол, Володимир, здавалося, мало чим відрізнявся від своїх попередників: підтримував язичницькі культури, щедро обдаровував свою численну дружину, воював з непокірними в'ятичами, поширив владу на радимичів, усунув від влади місцевих князів, посадив своїх синів, яких мав 12 законних, по великих містах і землях своїх володінь. Але невдовзі змінив тактику управління державою і започаткував нову добу в історії Київської Русі. На відміну від попередників в центрі його уваги був насамперед добробут підлеглих володінь, а не загарбання земель та непосильних данин. Замість далеких походів зосередився на захисті власних кордонів. На противагу своїм попередникам, які задовольняли свої політичні інтереси війни і походами на схід і південь, Володимир звернув увагу на захід, додав до своїх володінь землі сучасної Західної України, встановив дружні стосунки з поляками, чехами і угорцями. Найбільшим досягненням Володимира було впровадження на всіх неозорих землях, що були під владою Києва, християнства. Володимир наказав позаганяти юрби киян у притоку Дніпра р.Почайну й там усіх разом вихрестити. Незважаючи на опір людей, ламалися язичницькі ідоли, на їх місці будувалися християнські церкви. Прийняття християнства мало позитивні наслідки для внутрішнього життя країни: християнська церква стала ідеологічною опорою держави в моделюванні її нового управління. Коли між західним (католицьким) і східним християнством (православ'ям) стався розкол, Київ став на бік Константинополя. Але на цій основі виникли запеклі конфлікти з католицькою Польщею.

За Володимира розпочався культурний розвиток держави. «Почав Володимир брати дітей у значних людей і віддавати на науку книжню», – писалося в літопису. З літописів дізнаємось, що в другій половині свого князювання Володимир мало воював, жив у згоді з сусідами, більше дбав про внутрішній порядок, часто збирав дружину й духовенство, «старців», радився з ними про кращі закони, «про устрій земський і статут земський». Володимир запровадив миролюбні та благодійні акції: при княжій дворі відбувалися зустрічі бояр з людьми дружини, всякими урядниками, на святах відбувалися великі бенкети, варилися сотні казанів меду, забави продовжувалися

кілька днів, убогим роздавалися гроші, для немічних і калік по домах розвозили їжу – хліб, м'ясо, рибу, всякі овочі, мед, квас та ін. Але «тяжкий ворог наліг на Україну і не зважаючи на всю свою силу й удатність, Володимир не дав собі з ним ради, не захистив своїх земель від його руйнівної сили».²⁶⁶ Була це орда печенігів і вмер Володимир серед печенізької грози: лежав хворий, коли дали знати, що йдуть Печеніги із за Сули, направив на них війсьсько з сином Борисом, і вмер не діждавшись вісті з війська.

Володимир, роздавши землі своїм синам, хотів наблизити їх до Києва, до влади батька. Та вже за його життя декотрі його сини не хотіли його слухати. Святополк, що під час смерті батька був у Вишгороді, почав убивати своїх братів. Захопивши Київ, Святополк вислав своїх людей у військо, що з Борисом воювало з печенігівським військом, які вбили Бориса а потім і брата Борисового від одної матері – Глеба і князя деревлянського Святослава, що кинувся тікати в Угорщину, але його догнали в Карпатах та вбили.²⁶⁷

ЯРОСЛАВ МУДРИЙ (1034 – 1054), що правив у Новгороді, у 1019 році за допомогою великого варязького війська розбив Святополка. Але на Ярослава війною пішов його брат Мстислав Хоробрий. Щоб уникнути кровопролиття, вони погодились розділити між собою володіння. Ярослав залишився в Новгороді, але одержав усі землі на захід від Дніпра. Землі на схід відійшли Мстиславу. Київ залишався нічиім. Тільки після смерті Мстислава, Ярослав сів у київське крісло.

*Князь Ярослав
Мудрий*

Двадцятирічне князювання Ярослава в історії України вважається апогеєм могутності Київської держави. Ярослав продовжував розширювати кордони своїх і без того величезних володінь: завоював західні землі, захоплені поляками. Володіння Ярослава таким чином простяглися від Балтійського до Чорного моря та від р.Оки до Карпатських гір. У Ярослава були тісні зв'язки з скандинавським світом, з варязькими краями. Сам він був жонатий з донькою шведського короля Оляфа, Інгігердою (Іриною). Норвезький королевич Геральд Сміливий оженився з донькою Ярослава Єлизаветою. Інша донька Ярослава, Ганна (Anna Regina), видана у Францію за короля Генриха; троє його синів одружилися з європейськими принцесами, а ще одна донька вийшла заміж за угорського короля. За це історики назвали Ярослава «тестем Європи». Але гучна слава про Ярослава поширювалася за досягнення у внутрішній політиці. При ньому швидко зростала роль церкви. Чисельні монастирі перетворилися в осередки культури. Побудовано понад 400 церков, серед яких найбільшим дія-

²⁶⁶ М.Грушевський. Ілюстрована історія України. – Київ – Львів, 1913. – С.82–83.

²⁶⁷ Довідка про смерть Георгія Утрина.

мантом був собор Святої Софії. В 1051 році вперше Ярослав призначив митрополитом русина Іларіона. Але чи не найбільшим досягнення Ярослава було зведення загальноприйнятих у ті часи законів у єдину «Руську правду», яка стала правовим кодексом усієї крани, а Ярослава названо Мудрим. Крім іншим проблем, його турбувала ще одна надзвичайно важна і важка проблема: як запобігти міжусобній боротьбі за київський престол. Після смерті Ярослава чим далі, тим більше «народжувалося» князів: число їх зросло на десятки й сотні, і все більше дробилися княжі волості.

Разом з тим міжусобиці між князями послаблювали Київську державу політично, економічно і територіально. Від Києва відійшли Галицько-Волинські землі, потім Чернігівські, Переяславська та Туровопинська землі.

ВОЛОДИМИР МОНОМАХ (1113–1125). У складній ситуації, яка склалася в Київській Русі після смерті Ярослава Мудрого, на Русі знайшлися сили, щоб тимчасово подолати смуту. На арену виходить новий видатний діяч – Володимир Мономах, син великого князя Всеволода. Він завоював славу і популярність своїми походами проти половців і за 83 рази знищив 200 половецьких вождів. Походи Володимира Мономаха 1103, 1107 та 1111 рр. стали найславнішими сторінками в історії тривалої боротьби Києва зі степовими кочовиками. Свідченням популярності Володимира Мономаха є те, що він зайняв Київський престол, хоч і не був безпосереднім спадкоємцем. Силою свого величезного авторитету 60-річному новому правителю вдалося об'єднати більшість розпорошених руських земель. Втихомиривши київські повстання, він схилив на свій бік бояр та багатих купців. Ще задовго до смерті він звернувся до своїх синів з такими порадами, які межують з сучасними гуманними моральними принципами: «А над усе не забувайте убогих ... і не давайте сильним погубити людину... Також і бідного смерда, і вбогу вдовицю не давав я сильним обидити».²⁶⁸ Після смерті Мономаха його синові Мстиславові на деякий час вдавалося тримати вкупі руські землі. Але він був останнім київським правителем, якому це було під силу. Після його смерті в 1132 році настав кінець історичної доби, коли Київ відігравав роль основного центру руських земель.

Характеризуючи становище Київської держави і загарбання її ордами Батия, І.П.Кріп'якевич писав: «хоча занепад її стався під ударами монголів, але ще задовго до того було видно ознаки «розстрою» в країні. Те, що Київська Русь була найбільшою в Європі, було проявом її могутності, але одночасно це було й джерелом її слабості. При рідкому населенні і невиробленій

*Князь Володимир
Мономах*

²⁶⁸ О.Субтельний. Названа книга. – С.47.

комунікації важко було утримати під однією владою ці величезні простори. Різні землі і племена проявляли свої власні тенденції, прагнули жити самостійним життям. Єдність держави утримувала династія, князь прагнув правити єдиновладно, жорстоко усувати своїх противників, використовуючи як знаряддя владу дружину, яка цілком від нього залежала. Та пізніше ця система, як пише вчений, заломилася. В самій династії не стало талановитих особистостей, які могли б керувати великою країною, а члени династії втратили почуття солідарності, поринали у різні чвари; самі розбивали єдність держави.²⁶⁹

Висновки:

1. Як вказувалось вище, перші київські князі на початку творення Київської держави ще не були державотворцями і « занадто сумнівним є те, чи знали вони взагалі щось про саме поняття державності»,²⁷⁰ а «великий князь (Олег) насамперед був купцем, діяльність якого фактично зосереджувалась на торгівлі...». А, на думку академіка Академії Наук України Р.Магочі, у перший період історії Київської Русі перед **Олегом і трьома його наступниками – Інгваром-Ігором, Ольгою та Святославом** два головні завдання були: «1. здобути владу над різними східнослов'янськими та фінськими племенами вдовж торгових маршрутів, що їх хотіли контролювати варяги; 2. нав'язати доброзичливі стосунки з кочовиками та корисні військові й торгові взаємини з двома наймогутнішими державами регіону – Візантією та Хозарією».²⁷¹ Отже названі князі ніякого відношення не мали до Закарпаття.

2. **Святослав**, як бачимо, всіма силами прагнув запанувати Болгарією і замінити Київ на Переяславець. Його діяльність не мала ніякого відношення до закарпатських земель.

3. Особливістю діяльності **Володимира Великого** було «збирання земель руських». Але «руські землі» ототожнювалися ще не так батьківщиною різних східнослов'янських племен, як із торговими центрами, від яких вони отримували нові назви. «Відтоді ці території стали називатись Переяславською, Полоцькою, Смоленською, Ростово-Суздальською та Новгородською землями».²⁷² Як бачимо, Закарпаття немає в переліку земель, що були підпорядковані Києву Практично названі землі перетворилися в сателітів Києва та його князя.

²⁶⁹ В.Н.Жук. Названа праця. – С.318.

²⁷⁰ О.Субтельний. Названа праця. – С.37.

²⁷¹ Павло Роберт Магочі. Історія України. Критика. – Київ, 2007. – С.69.

²⁷² П.Р.Магочі. Названа праця. – С.73.

Професор Р.П.Магочі робить такий висновок: «Тож Київська Русь не була цілісно державою, а радше типовим середньовічним конгломератом різних земель чи князівств, об'єднаних родинними стосунками з великим князем, що правив у Києві».²⁷³

Таким чином Закарпаття було вільним від панування Києва над Закарпаттям.

4. Як слідує із вищесказаного, зовнішньо-політичні устремління київських князів мали східно-південний напрямок. Карпати і землі на захід від них в сферу їх інтересів не входили. Прихильники версії про приналежність Закарпаття до Київської Русі не знайшли в київських літописах ні однієї згадки про край за Карпатами. А згадка в «Повісті временних літ» племені білих хорватів не дає жодних підстав конкретизувати західну частину Карпат як землі, що належали київським князям і приймали участь у походах проти Візантії, бо в ті часи етнонім «білі хорвати» був відомий у слов'янських племен на просторій території від верхів'їв Дністра до Карпат²⁷⁴. Це були «білі хорвати», які заселяли верхів'я Дністра. Однієї тільки назви «білі хорвати» недостатньо, щоб категорично заявляти, що білі хорвати жили в Карпатському регіоні, приймали участь у походах київських князів та відповідно їх землі були складовою частиною Київської Русі. Цей доказ є виявом «бажаного за дійсне». Київські князі раннього періоду не мали ні претензій, ні зацікавленості до закарпаторусинських територій. Вони їх просто не цікавили з таких простих причин:

а) своєї віддаленості від центру Київської держави, від дніпровської осі;
б) фізичної можливості здійснювати свою політичну владу того періоду, наприклад, збір даними у формі «полюддя», бо зібране в той час неможливо було доставити (привезти) до Києва за 800 км, до того ж по гірських перевалах і лісових гущавин.;

в) Київські правителі мабуть були практичними і свої інтереси концентрували на встановленні влади вздовж водного шляху «від варяг в греки».

г) західно-карпатські землі і після приходу мадярів залишалися «своїми» русинськими землям, на яких селяни мирно і зацікавлено працювали, обробляли свою землю, забудовували нові села. Навіть угорці не зупинились тут, а пішли далі шукати сприятливі землі для свої власної державності.

д) Уже в 70–80-х роках X століття формується ранньо-феодална угорська держава, яка почала претендувати на контроль над землями Дунайської рівнини і Карпатського передгір'я. У своїй експансії вони просувалися із Дунайської рівнини до верхів'я Тиси і поступово включати ці землі до складу угорської держави.

²⁷³ Павло Роберт Магочі. Історія України. Критика. – Київ, 2007. – С.73.

²⁷⁴ Ті білі хорвати, проти яких князь Володимир у 992 році здійснив похід проти бунтівників білих хорватів (тіверців) не був походом на захід від Карпат.

5. Два наступні князі **Ярослав Мудрий та Володимир Мономах** не були стурбовані прилученням Закарпаття до Київської Русі, яка вже знаходилась в стадії повного розпаду.

У відповідь на «доводи» сучасних істориків та політиків, які твердять, що русини були і на Дніпрі та інших землях, Магочі пише: «Додаткового значення назва «Русь» як територія набула, відколи її мешканці-християни почали називати себе «русами», інколи – «русичами»²⁷⁵ (*а не русинами – М.А.*).

Не на користь тези про приналежність Закарпаття до Київської Русі протягом двох століть і така ситуація, що склалася від 878 року: до 1132 Києвом правили 14 князів та перші 37 років епохи розпаду (1132–1169 їх змінилося аж 18).

ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКА ДЕРЖАВА

Процес роздріблення і фактичного поділу Київської Русі на кілька самостійних земель-князівств відбувався протягом XII – XIII століть. Цей процес відбувався шляхом виділення окремих земель і поява нових політичних центрів та їх прагнення до самостійності і незалежності. Цьому процесові сприяла також і церковна організація – утворення православних єпархій у містах, які стали осередками утворення незалежних князівств. Про початок роздріблення Київської Русі свідчить з'їзд князів у м.Любечі 1097 року. У «Повісті временних літ записано: «Від цієї пори будемо всі одностайні й бережимо Руську землю, хай кожний держить отчину свою». А вже через деякий час літописець за 1132 рік констатував: «Роздерлася вся руська земля».²⁷⁶

Великі київські князі вже не могли здійснювати державну владу над усією ерудицією Русі. Центри реальної державної влади перемістилися в землі-князівства, які відмовлялися визнавати зверхність Києва. Удільні князі створювали місцеву адміністрацію. Наростаюча загроза агресії з боку іноземних держав змусила князів західних земель (Галичину та Волинь) об'єднатися в одне князівство (1199). Волинський князь Роман Мстиславович придушив боярську опозицію, вів успішну боротьбу проти половців, а також сусідніх держав, що прагнули захопити Галичину і Львів. Галицько-Волинська держава за часів Романа володіла землями від Карпат до Дніпра і від Прип'яті до Чорного моря.

Після смерті Романа феодальні міжусобиці в Галицько-Волинському князівстві загострилися, чим скористалися феодали Угорщини і Польщі,

²⁷⁵ Там само. – С.74.

²⁷⁶ Цит. За кн. Г.Я.Сергієнко, А.А.Смолій. Історія України. – Київ, 1993. – С.80.

щоб загарбати галицькі і волинські землі. У 2005 році князями стали малолітні сини Данило (Галичина) та старший брат Василько (Волинь). Регентом при них була мати. Данило Романович прославився як видатний державний діяч, дипломат і полководець Галицько-Волинської держави. Молодому князю довелося вести виснажливі війни з литовськими, польськими, угорськими, німецькими, татарськими загарбниками і водночас будувати міцну державу, збирати під її крила давні руські землі. Він визволив Володимир, Берестя, Забужжя, Луцьк, Пересопницю, Галич, взяв участь у першій битві з монголо-татарами на р.Калці (1223). Данило відзначився і як будівничий: Заснував міста Холм і Львів, укріпив фортецями Володимир, Галич, Білгород та ін. міста. Насамкінець, зміцнив церкву: домігся від вищого православного духовенства обрання митрополитом Русі свого сподвижника, ученого і державного діяча Кирила (1242 – 1281).

«Данило – це найбільша постать в історії Галицько-Волинської держави, – відзначав у книзі «Історія України» відомий історик І.Кріп'якевич. – Він вів свою діяльність серед незвичайно важких обставин. З великими зусиллями він наново з'єднав розбиту державу, ведучи боротьбу з Польщею та Угорщиною і з анархічним боярством. Нічого не втратив з батьківських земель, забезпечив кордон у Карпатах і від Вісли, поширив державну територію на півночі. Привернув авторитет княжої влади, наново зорганізував державний апарат. Не дав знищити своєї держави татарам, особистими жертвами здобув мир і підготував свою країну до відсічі орді. Проти наступу Азії ввійшов у зв'язки з Західною Європою, шукаючи там політичної і культурної допомоги. Трудом свого життя він відбудував державу свого батька Романа і поклав основи під її дальший розвиток».

Стереотип правління, установлений князями Данилом і Васильком, в деякій мірі наслідувався їхніми синами Левом (1264 – 1301) та Володимиром (1270 – 1289). Честолюбивий і невгамовний Лев був постійно втягнутий у політичні конфлікти. Галицько-волинські князі прагнули відвоювати Закарпаття, встановити владу руських князів, вважаючи його частиною Галицько-Волинської держави. Коли в Угорщині помер останній із династії Арпадовичів, він захопив Закарпатську Русь, заклавши підвалини для майбутніх претензій України на Закарпаття. Деякі вчені конкретизують строки і територію належності Закарпаття до Галицько-Волинського князівства: «майже сорок років», «значна частина Закарпаття».²⁷⁷ Ю.Мудра доводить факти тривалого (понад 40 років, до 1323 р.) перебування Закарпаття у складі Галицько-Волинського князівства тільки таким єдиним фактом: «Збереглась

²⁷⁷ Задорожний В., Мазурок О., Шульга І. Зоря незгасна. – Ужгород, 1986. – С.9; Ісаєвич Я. Те славне Галицько-Волинське // Вільна Україна. – 1982. – 17 грудня.

Грамота надзупана Березького комітату Григорія (1299 р.), у якій він назвав себе «урядником князя руського».²⁷⁸

Про практичні управлінські дії галицько-волинських правителів на Закарпатті нічого невідомо. Лише в одному джерелі знаходимо коротке зауваження, що «галицько-волинський князь здійснив ряд військових походів по території краю аж до Верхнього Потисся».²⁷⁹ І все. Непереконливо про цей момент історії Закарпаття говорить М.Грушевський: «Пробував заволодіти також закарпатською угорською Україною, користуючись заворушеннями в Угорщині, здається якийсь час володів нею, бо в одному документі Григорій надзупан бережської столиці називає себе його урядником».²⁸⁰

Якщо припустити, що Закарпаття понад 40 років входило до складу Галицько-Волинського князівства і воно стало українською землею, то за подібним виміром і історичною логікою Правобережна Україна, була під владою Польщі 406 років (1387–1793), а Галичина 385 літ (1387 – 1772), то ці землі можна вважати польськими. Буковину можна вважати румунською землею, бо вона була більше 300 років (XIV – 1775) в складі Румунії.

Далі історія України пов'язана з запорізьким козацтвом. Але і тут знаходимо багато різних позицій, міркувань, передбачень і стверджень як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників. Зупинимось лише на деяких. Український історик Н.Яковенко в своїй праці «Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст.» (К., 1993) висловлює таку думку про походження козацтва на території України. Вона пише, що наприкінці XV ст. козаки-тюрки і слов'янські козаки злилися, й це поняття набуло значення як **людина без підданства**. У реєстрах козаків Королівства Польщі за 1552 і 1581 роки названо багато тюркських прізвищ і прізвиस्क: Байдак, Бахта, Бут, Гусейн, Кудаш, Малик-баша, Охмат, Тербердей, Толук, Чурба та ін. Ще й до XVI ст. запорожців часто називали ординськими козаками. Посол польського короля, який у 1578 році відвідав острів Хортиця, де проживали козаки, відзначав, що у них панувала двомовність – українсько-татарська мова і виявив такі слова: барабан, булава, бунчук, ватага, джура, осаву, оселедець, хохол, кіш, кучма, курінь, майдан, сагайдак, сурма, табір, шабля, шаровари та ін. В Оттоманській Порті козаків називали **«змішаним народом»**.²⁸¹

Ще з шкільної парти українці звикли вважати себе «чистокровними слов'янами», а українські землі споконвіку слов'янськими. Але ж із сивої давнини на території сучасної України жили різні народи як за своїм етнічним складом, так і за мовою, традиціями, звичаями. Вони різнилися між собою і зовнішніми ознаками (сармати, скіфи, балти-литовці, фіно-угри,

²⁷⁸ Ю.І.Мудра. Наш край – наша історія. – Ужгород, 1994. – С.33.

²⁷⁹ Дмитро Данилюк. Історія Закарпаття. – Ужгород, 2013. – С.41.

²⁸⁰ М.Грушевський. Ллюстрована історія України. – Київ – Львів, 1913. – С.127.

²⁸¹ В.Н., названа праця. С.324–325.

роксолани, алани, гунни (на чолі з Аттілою), авари, тюрки, булгари та ін.) Козаки носили крім запозичених «хохлів-оседедців» тюркомовних етносів ще й шапки, штани, різні фрагменти одягу праболгар, а також чимало слів які вживали поряд з українською мовою до XVII ст. Але дивним є те, що назва «козак» має глибокі корені і пройшла вона досить довгий шлях, та називали їх не українськими, а черкаськими козаками, що свідчить як тісно перепліталися в сиву давнину корені тюркомовних, іраномовних та слов'янських етносів. Тож не треба забувати, що в українців чимало спільних коренів з багатьма іншими народами, а етногенез складний. Ця проблема чекає свого подальшого глибокого дослідження.

Карпаторусини постійно зберігали культурні та релігійні зв'язки з Галичиною та Київською Руссю навіть у той час, коли територія на південь від Карпат була під владою Угорського королівства.

«Однак Карпатська Русь не перебувала під гегемонією Київської Русі або іншого східнослов'янського політичного утворення за часів середньовіччя або в інший час аж до кінця Другої світової війни у 1945 році. Натомість Карпатська Русь історично належала до політичної та культурної сфери Центральної Європи».²⁸²

ДОІСТОРИЧНЕ ЗАКАРПАТТЯ

Потісянська долина та Карпатське передгір'я вабили людину уже в епоху старшого палеоліту. Перші поселення тут відносяться до 1 млн. років тому на території нинішнього селища Королево Виноградівського району. Це найдавніша стоянка первісної людини у всій Східній Європі. В епоху середнього палеоліту (200 000 – 40 000 р. до н.е.) розпочалась льодовикова епоха людського суспільства. Сталося раптове похолодання. Вчені вважають, що в кінці середнього палеоліту тривалий час тут жили неандертальці та антропологічно більш розвинений тип – кроманьйонці. Поселившись на цій території ще мільйон років тому назад, людина ніколи вже не покидала освоєну територію Карпатського регіону, незважаючи на великі кліматичні катаклізми льодовитого та міжльодовитого періодів. Основним заняттям первісних людей пітекантропів (*homo erectus*) було колективне полювання і збиральництво (збирання плодів, ягід, їстівного коріння, грибів) як спосіб виживання і добування їжі. У розкопаних стоянках в Королеві і Малому Раківці (Іршавський район) виявлено майстерні, в яких виготовляли кам'яні

²⁸² Енциклопедія історії та культур карпатських русинів. Укладачі Павло Роберт Магочій, Іван Поп. Загальна редакція Павло Роберт Магочій. – Ужгород, 2010. – С.286.

знаряддя праці. Але заселялися не тільки рівнини, але й гірська місцевість, зокрема в районах сіл Ганьковиця та Голубиноного Свалявського району, Сімер, Дубриничі Перечинського району.

* Населення молодшого палеоліту (40 000 – 10 000 р. до н.е.) залишили по собі не лише чисельні прості кам'яні знаряддя, але й перші сліди свого духовного світу: скульптурки з кісток великих тварин у вигляді жінки.

* В період середньої кам'яної епохи (мезоліту) (10 000 – 6 000 р. до н.е.) льодовик полишає Карпати, в результаті чого на багато покращуються кліматичні умови в Карпатському котловані. В тваринному і рослинному світі сталися великі зміни: появились менші звірі. На полювання на них люди придумали луки і стріли. В цей період люди покидають печери, починають будувати хатки, обмазані глиною.

* Повна зміна способу життя відбувається в пізню кам'яну епоху, коли люди від збирання їжі переходять до виготовлення та вирощування рослин, ними започатковано **землеробство та домашнє тваринництво**: приручення диких тварин, їх розведення, оброблення земля, вирощування зернових та інших корисних рослин. Це була **неолітична революція. В 6 – 5 тис. до н.е.** тодішня карпатська територія стала носієм землеробської культури Середземномор'я, людина для приготування їжі, обробки та збереження зерна почала виготовляти керамічний посуд. Домашні тварини давали для людини м'ясо (тваринне та пташине), молоко, шкіру, шерсть, пір'я, із чого людина почала шити одяг. В цих умовах змінюється статус жінки як богині родючості. Проста кераміка змінюється прикрашеною лінійною керамікою.

* В епоху енеоліту (3 500 – 2 000 р. до н.е.) започаткувались великі соціальні і економічні зміни пов'язані з **початком металургії** та оранням землі з допомогою орала та з застосуванням тяглової худоби.

* На початку 2-го тисячоліття до н.е. індоєвропейські племена принесли в Карпатський басейн новий метал – **бронзу** (сплав міді і олова). А приблизно у 800 р. до н.е. у Карпатському басейні появляється нова технологія плавлення залізної руди. Початок пізньої (латенської) епохи (400 ст. до н.е.) пов'язується з появою в Карпатському басейні **кельтів**. Вони добре володіли металургійною та металообробною справою, знали гончарний круг, мали ковальські майстерні; побудували на карпатській землі великий залізобудівний центр та ремісничий центр виробів із заліза (Галіш-Ловачка, Мукачево). Про все це свідчать речі, знайдені при розкопках поселення (опідум) на горі Галіш-Ловачка поблизу Мукачева, проведених вченим-археологом Тиводаром Легоцьким у 60-х роках ХІХ ст.: сокири, серпи, осі, зубила та ін. У середині I століття до н.е. кельти були розбиті гето-даками, які прийшли із Трансільванії.

ІСТОРІЯ КАРПАТОРУСИНІВ – НЕ ЗЛА МАЧУХА, А ЛАСКАВА МАТИ

*История народа принадлежит народу – и никому более»
(И.Тургенев)*

Для карпаторусинів історія – зла мачуха (як говорять деякі вчені), яка тільки те й робила, що впродовж тисячоліття кидала карпаторусинів у лещата то одних, то до інших можновладців і чинила все, щоб стерти зі свідомості почуття їх автохтонності, самовизначення себе як корінного народу на своїй рідній споконвічній Карпатській землі; фіксувала безкінечний жалюгідний стогін нещасного знедоленого русинського народу і його прагнення до революційної боротьби з поневолювачами. Ні, вона, історія, не зла мачуха, а об'єктивний свідок всього, що відбувалося впродовж тривалого історичного часу. Вона – скарбниця чисельних діянь, ідей і поглядів, досягнень і втрат, перемог і поразок наших предків і разом з тим, це – наука і повчання для нинішнього покоління, надійний запобіжник від можливих помилок сьогодення і в майбутньому. Історичні діяння не закінчуються тими моментами, коли вони відбулись, вони знаходять свій відголосок і в наступних періодах, продовжуються як живі об'єкти дослідження вчених наступних часів, а закінчуються після того, як з об'єктивною оцінкою (часом вкрай необ'єктивною, фальсифікованою оцінкою і висновками) стають духовним надбанням потомків. У історії, як і в природі, є свої закони, принципи, концепції, підходи, моральні фактори поведінки історичних персонажів, оціночні критерії (об'єктивні, необ'єктивні, фальсифіковані, тенденційні).

Історія Карпатських русинів – це ласкава мати, що є завжди доброю до своїх діточок, особливо тих, які потребували особливої ласки, коли ті були голодні, не одягнені належно чи хворі, або мали якісь фізичні чи психічні недуги (вади).

Історія – це і вчителька та вихователька, яка розповідала і про світлі сторони життя-буття попередніх поколінь, вчила свій народ, незважаючи на будь-які труднощі, соціальні, матеріальні недоліки, політичний і національний гніт, не падати духом і кріпити свою волю, надіятися на краще, поводити себе гідно, законопослушно, бути людьми, не бути жорстокими, а толерантними у взаємовідносинах з іншими людьми, племенами, народами; не вирішувати свої несприятливі доленосні проблеми кровною боротьбою (бо такими русини були з часів роду-племені природними пацифістами), – і завдяки всьому цьому русини виживали, спасали себе від винародовлення і успішно дожили до наших днів. Так поступає ласкава мати. Накінець, історія русинів – це яскрава філософія, узагальнення всього прожитого на пере-

конливих позитивних і оптимістичних прикладах практичних дій тогочасних людей.

Незважаючи на тяжкий іноземний гніт, спроби етнічної асиміляції, розвивалася русинська народна освіта, наука, активізувалася діяльність громадських організацій, створювалися чисельні власні і громадські бібліотеки. Ласкава мати, карпаторусинська історія, випестувала десятки відомих у світі вчених, славну галерею русинської інтелектуальної еліти (освічених священників, учителів, широкопрофільних вчених, які успішно, хоч не завжди легко, закладали основи знань населенню з історії, країнознавства, народознавства, соціально-економічного та суспільно-політичного життя наших предків, і культурний рівень русинів не був нижчим від інших національностей Угорщини).²⁸³ Освічені люди постійно намагалися ознайомлювати населення із подіями як місцевого, так і загальноєвропейського значення.

Первинна історична інформація доходила до читача через т.зв. «покрайні записи», або маргінальні записи, якими і започатковано формування історичних знань. Їх називають маргінальними, але тим не менше вони стають для нинішніх дослідників важливим джерелом пізнання багатьох сторін життя народу в ті далекі часи і можуть скласти, як казав Іван Франко, «інтересну сторінку до історії нашого і західноєвропейського письменства». Про повагу до книги та інтерес до покрайніх записів свідчить такий факт, що майже у кожному запису вказується, де, від кого і за яку ціну куплено книгу. Наприклад, «Купил сию книгу, зовемую Библию за 40 золотых угорских вуд отца Феофилакта из Бедевли». Багато записів засвідчують тяжке соціально-економічне становище народу, про погоду, врожаї, голод. Наприклад: «...такое літо сухое, что мелай тай овес, трава вшитко в суши погоріло. Й за тым зима суха така, что марга гыбла без воды... потоки вшикі пересохли...».²⁸⁴

На «покрайніх записах» дуже часто зустрічаються записи історичного характеру, що свідчать про широку обізнаність населення навіть гірських сіл про події європейського масштабу. Наприклад, під 1849 роком записано: «Мадяре завоевалися были с царем своим Фердинандом. Вождь был Кошут Лаешь хотіл быти за царя мадярум и так на биду пригнал люде».²⁸⁵

Чим далі, тим більше покрайні записи збільшувалися як за розміром, так і за змістом. Це вже нагадувало форму літописання. Зразком може служити запис, знайдений в с.Гукливе Воловецького району під назвою «Про походження поселення Гукливе». Тут з любов'ю описана автором краса рідного

²⁸³ Лелекач Н. Мукачевская богословская школа (1744–1776) // Літературна неділя. – Ужгород, 1943. – С.237.

²⁸⁴ Яворский Ю.А. Исторические, личные, вкладные и другия записи в карпатских рукописных и печатных книгах XVI–XIX веков // Науковий збірник товариства «Просвіта» в Ужгороді за 1930–1931 рр. VII – VIII. – Ужгород, 1931. – С.192.

²⁸⁵ Там само. – С.197.

краю, який приводить багато назв сусідніх сіл і міст не тільки краю, але й сусідніх держав.²⁸⁶

Із селом Гукливим пов'язаний ще один історичний документ – Гукливський літопис, що мав назву «Новішая, вже когда случишася». Починається описом подій з 1660 року по 1780 з деякими перервами, а потім безперервно до 1830 року. За 1660 рік записано про становище селян: «Не было што сіяти, люди из голоду пухли и в Марамороши из голоду умираючи... а ще правда есть и издохлятину или (*іли – М.А.*)».

В цьому ж літописі є відгуки на політичну ситуацію, яка склалася в Австрійській імперії з приводу реформ Йосифа II, який намагався поліпшити становище селян, позбавити їх від свавілля феодалів. «Угорська земля (*тобто Угорщина – М.А.*) всі його (*Йосифа II*) декрети попала, нумера з хиж постісовала, книги мірялські попала». Автор літописа був добре обізнаний також з іншими міжнародними подіями. Він згадує про французьку буржуазну революцію 1789–1794 років, правління російської імператриці Катерини II, не без радості про розгром французів під Москвою у 1812 році: «Москаль француза голодом и зимою в полях при Москві цілу армаду заморозив и так його нагнав до французької землі».²⁸⁷

Цікавими і важливими є покрайні записи у євангелії с.Великі Ком'яти Севлюшського округу, де згадується про визвольну війну 1648 – 1654 років, у якій козаки під проводом Хмеля (*так названо Богдана Хмельницького – М.А.*) дуже побили польське військо і погнали їх далеко. Для сучасного читача є цікавими записи про визвольну війну 1703–1711 угорського народу проти Габсбургів. У 1703 році повстанці захопили Хуст, покарали правителя і перейшли на бік Ференца Ракоці II. Читаємо: 28 травня 1707 року «кров была на лист упала, на хашу», а в листопаді й грудні 1729 року «земля тряслася», а далі «1729, місяця декабрія, 4 числа, земля ся трясла велми страшно два разы одной ночи, з середы на четвер діялося тое у Венигови». Ще читаємо, що року 1724 «зима была гола, а мясниц было тепло, як літом, аж марта місяца и апрілія было студено», «30 апрілія 1738 рока був мороз, а в юнію 1743 рока падав каждого дня дождь», «року 1710 мор був великий по всей угорской земли у Ердели и у Марамороши».²⁸⁸

У 1903 році В.Гнатюк опублікував унікальну літописну хроніку бачванських русинів, які переселилися із Підкарпаття до Югославії. Хроніка під назвою «Спомен вечни Керестурски» охоплює період від 1746 до 1895 рр.

Із сотень записів ми привели тільки кілька прикладів, щоб довести до читача великий інтерес карпатських русинів до своєї історії і їх прагнення

²⁸⁶ Яворській Ю.А. Старая латинская записка о с. Гукливой // Карпатській світ. – Ужгород, 1929. – №10. – С.738–739.

²⁸⁷ Петров А. Материалы для истории Угорской Руси. – СПб. – 1906. – Т.IV. – С.37.

²⁸⁸ В.Микитась. Давня література Закарпаття. – Видавництво Львівського університету, 1968. – С.145–146.

передати про все майбутнім поколінням. По тематиці ці літописні записи надзвичайно різноманітні та охоплюють весь спектр соціально-економічних проблем, кліматичних особливостей і катаклізмів, історичних подій із різних кінців світу. У них знаходимо й зразки справді народної мови, яка пробивала собі шлях до книжної, літературної мови.

Покрайні записи та літописні записки переконливо доказують, що письменні люди далеких часів на Підкарпатській землі творили велику і благородну справу – закладали фундамент великого храму історичної науки на Підкарпатті. І це заставляє нас поставитись з почуттям великої поваги до наших мудрих предків.

ПОШУКИ ШЛЯХІВ САМОВИЗНАЧЕННЯ ЗАКАРПАТТЯ ПІСЛЯ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Залишалися три дні до завершення Першої світової війни. На території Угорщини йшли завершальні бої проти Австрійської монархії (28–31 жовтня 1914 року). Спільнота Закарпаття разом з угорським народом виривалася з кайданів монархії і прагнула до демократичного шляху розвитку. На Закарпаття повернулося з Росії більше 5 тисяч військово-полонених, які були пройняті більшовицькими ідеями і зміцнили сили борців проти монархії та війни, за соціальні перетворення і національні права. 29 жовтня 1918 року М.Каролі опублікував звернення до народів Угорщини, у якому підкреслювалося, що в умовах монархії не можна було розв'язати жодну з проблем, які стояли перед народами імперії. Звернення закликала всіх громадян включитися в боротьбу за повалення монархії, ліквідації феодальних пережитків у всіх сферах життя, забезпечення рівних прав всім народам країни. Це була своєрідна програма революції, яка визріла в даний історичний момент. Найгостріші політичні події на території Закарпаття відбулись у місцях зосередження робітників провідних заводів, солдатів та активних загонів селянських батраків. Масові виступи пройшли уже 30–31 жовтня 1918 року в Ужгороді, Мукачеві, Берегові, Хусті, Сваляві, Перечині, В.Бичкові, Королеві, Солотвині, Ясіні, Тячеві, Великому Березному, Порошкові та ін. Мітинги і демонстрації проходили з символікою Карпатської Русі, а з колон демонстрантів лунали слова гімну «Подкарпатскіи русины, оставте глубокий сон». Під вечір 2 листопада 1918 року демократична революція перемогла. 16 листопада 1918 року Національна рада без парламенту проголосила Угорщину «Народною республікою». Угорська революція перемогла. Але становище в країні та краю залишалось складним та далеко не вирішеним.

Зупинилось промислове виробництво, зросло безробіття, деякі капіталісти старої орієнтації навмисно закривали заводи під різними приводами. Знизилось виробництво трьох провідних лісохімічних заводів (Перечинський фірми «Батлін», Свалявський фірми «Сольва» та Великобичківська фірма «Клотільда»). Зупинилось промислове виробництво на Фрідешівському металообробному заводі, Ужгородському заводі «Козаря», на залізничному заводі в Кобилянській Полянці. Серед безробітних повсюдно зростає незадоволення.

Поряд з соціальними проблемами необхідно було вирішувати й національні. На цей момент в Угорщині проживало до 9 млн. чол. Це вже не була колишня Велика Угорщина. Від неї відійшла Хорватія, Воеводина, Трансільванія, Словаччина, але вона все ще залишалася багатонаціональною країною. Тут проживали мадяри, русини, німці, серби, хорвати, румуни, словаки. Лідери демократів М.Каролі, О.Ясі, Ж.Кунфі проголосили ідею: «Всім народам надати максимальну волю та права, але в єдиній Угорщині». Виникли нові органи як форма державотворчості – Ради, які були широкими представницькими органами. Протягом жовтня-листопада 1918 року в Закарпатті уже діяло близько 500 Рад. Ради вирішували всі питання, які ставилися жителям.

Позитивно оцінюючи роль соціальних аспектів діяльності Рад на Закарпатті, слід зауважити, що головним все ж було національне питання. Уряд М.Каролі рішуче відмежовувався від старої політики жорстокого національного гноблення і обіцяв усім народам, які проживали на території Угорщини, максимум свободи, право формувати свою національну державність. Але ідея збереження єдності земель стефанської корони залишилась живою в угорського населення і змадяризованої частини русинської інтелігенції та духовенства уніатської церкви, до якого належали єпископ А.Папп, відомі громадські діячі П.Гебей, С.Сабо, Й.Камінський. В складі цієї Ради секретарем став А.Волошин. Обраний головою Ради С.Сабо заявив: «Рада рутенів хоче служити на ділі територіальній цілісності Мадярії».²⁸⁹

Довідавшись про таке, президент Угорщини М.Каролі заявив: що радо вітає таку патріотичну постановку питання.²⁹⁰ Центральною владою Угорщини опрацьовувались всілякі варіанти, щоб схилити русинів до ідеї єдиної Угорщини. Офіційна преса Угорщини виступала із засудженням шовіністичної політики правлячих класів кінця XIX – початку XX ст. і всіляко почали вихвалити «традиції мирного співжиття» народів Тисо-Дунайського регіону. В одній із публікацій у листопаді 1918 року прозвучала можливість розвитку державності неугорських народів шляхом перетворення демократичної Угорщини в конфедерацію різних держав під назвою «Східна Швейцарія»

²⁸⁹ Сміян П.К. Жовтнева революція і Закарпаття». – С.40-41.

²⁹⁰ Русак Ю. Воспоминания. – Ужгород, 1938. – С.35.

чи «Сполучені країни Дунаю».²⁹¹ Уряд Каролі підтримував цю ідею і 9 грудня 1918 року видав указ про право всіх неугорських народів на самовизначення. З цією метою відносно русинів почалося поступове звільнення з керівних посад угорців і призначення представників місцевої інтелігенції на їх місце.

10 грудня 1918 р. в Будапешті було проведено нараду представників русинського населення для обговорення проекту нового закону про утворення в складі Угорщини нової адміністративної одиниці – Руської Країни. В Будапешт спеціальним поїздом прибули делегати в кількості до 200 чол. До них приєдналися і вчені університету, які досліджували історію та культуру русинів: А. Година, О. Бонкало та Г. Стрипський.²⁹² Серед тих, хто виступав проти законопроекту про автономію, вимагали питання про Закарпаття обговорювати на закарпатській землі (М. Андрашко, С. Клочурак, Ю. Брашайко, А. Волошин).²⁹³ Незважаючи на протиставлення у вирішенні долі русинів, уряд М. Каролі 21 грудня 1918 року видав «Закон №10 «Про національну автономію русинів, що проживають в Угорщині». 25 грудня 1918 року цей закон був опублікований в «Збірнику законів Угорської Народної Республіки» і вступив у силу.

«Закон №10 «Про національну автономію русинів, що проживають в Угорщині»:

§1. Русинская нация, которая проживает на территории Венгрии, имеет полное право на самоопределение в области управления своими внутренними делами, юстиции, школьными и образовательными делами, вероисповедования, как с точки зрения законодательства, так и управления, и из положения этого Закона есть руководящим.

§2. С частей Мараморошского, Угочанского, Береговского и Унгского комитатов населенных русинами, создается автономная правовая территория губернаторская территория под названием Русинская Крайна.

§3. Русинская Крайна решает все автономные дела через свои органы власти. В делах, общих с делами Венгерской Народной Республики, действуют общие органы власти. Такими общими органами власти есть: иностранные, военные, финансовые, гражданства, гражданское и уголовное законодательство, дела. Которые касаются промышленности, транспорта и социальной политики.

§4. Законодательными органами Русинской Крайны есть:

1. В делах автономии – Русинское национальное собрание.

2. В делах, общих с делами Венгерской Народной Республики, общий парламент Венгрии, в котором русинская нация имеет своих представителей в зависимости от количества ее народонаселения.

§5. Правительственными органами Русинской Крайны есть:

1. Русинское Крайинское министерство.

²⁹¹ Нариси історії Закарпаття. Том II. – Ужгород, 1995. – С.54.

²⁹² Химинець Юліан. Мої спостереження із Закарпаття. – Нью-Йорк, 1984. – С.25-26.

²⁹³ 6 листопада А.Волошин ще вбачав свій ідеал в угорській державі, а 19 грудня 1918 р. вже перейшов на бік С.Клочурака та Ю.Брашайка.

2. Русинское Крайняское губернаторство.

§6. Во главе Русинско-Крайинского министерства стоит русинско-крайинский министр, который в одинаковой мере ответственен перед Русинским национальным собранием и общим Венгерским парламентом, в общих делах является равноправным членом венгерского Народного правительства, а в автономных делах – наивысшим правительственным органом. Его заместителем является Государственный секретарь.

Резиденция Русинско-Крайинского министерства находится в Будапеште.

§7. Во главе Русинско-Крайинского губернаторства стоит русинско-крайинский губернатор.

Резиденция Русинско-Крайинского губернаторства находится в Мукачево.

§8. На основании Народного закона 1 от 1918 года, Русинское национальное собрание избирается общим, тайным, равноправным и прямым голосованием.

§9. В Русинской Крайине для нерусиноязычного населения обеспечивается автономия органов местного самоуправления и культуры.

§10. В Русинской Крайине земля, шахты и леса, которые принадлежат державной казне, переходят во владение законных представителей русинской политической нации.

§11. Этот Закон будет исполнен Русинско-Крайинским министерством вместе с Венгерским народным правительством, вместе с Русинско-Крайинским министром, так же будут исполнены и распоряжения переходного периода. До тех пор, пока Закон о государственном и автономном бюджете не распорядится о финансовом покрытии для введения в жизнь этого закона, о чем беспокоится министр финансов, который вместе с Русинско-Крайинским министром определит смету расходов.

§12. Этот Закон вступает в силу со дня его провозглашения.

Из тексту конституційного закону під № 10 «Про автономію русинській (рутенській) нації, яка проживає на території Угорщини» випливає, що **Угорщина визнала русинів політичною нацією, що має право на самовизначення.** Треба визнати, що закон № 10 був кроком вперед у розвитку угорської демократії. Але поряд з цим він мав ряд обмежувальних положень. Наприклад, місцем перебування міністра Руської Країни визначено Будапешт, а не Мукачево, тобто адміністрація автономного краю повинна була знаходитись під контролем центру, а міністр автономної Руської Країни повинен був керувати автономними справами із Будапешта. По-друге, не чітко визначена територія, що підпадає під автономію, а це є одним із необхідних атрибутів державності. По-третє, в законі абсолютно нічого не сказано про те, якою буде структура правоохоронних органів, про порядок їх створення, механізм їхньої діяльності та кому вони будуть підзвітні при тому, що саме природоохоронні органи Руської Країни повинні були бути одним із головних гарантів автономії краю. По-четверте, природні ресурси (земля, рудники, ліси) переходять тільки у володіння представників русинського народу, а не у власність. Отже Закон № 10 не повністю розв'язував соціально-політичні та культурні потреби русинів. Його головною метою було відвернути увагу русинів від боротьби за свої соціальні і національні права.

ГУЦУЛЬСЬКА РЕСПУБЛІКА

Одним із наслідків закінчення Першої світової війни був розпад Австро-Угорської імперії. На її місці утворився цілий ряд самостійних незалежних держав: Угорщина, Румунія, Югославія, Польща, Чехословаччина. Ці події знайшли відгук і в Закарпатті. Активізувався народний рух. Деяка частина краю виступила за возз'єднання з Україною. У цих умовах уряди сусідніх держав – Румунія, Угорщина, Польща та Чехословаччина – стали все більше проявляти інтерес до Закарпаття і прагнули включити його до складу своїх держав. Угорський уряд на чолі з новим президентом М.Каролі з допомогою частини світської інтелігенції та уніатського духовенства виробляв плани залишити Закарпаття в складі «тисячолітньої святостефанівської держави». З цією метою уряд Угорщини вирішив надати Закарпаттю статус автономної одиниці під назвою Руська Країна.

В Польщі були сили, які вважали, що для Польщі було би корисно самій оволодіти цим краєм. Крім стратегічної сторони польські претенденти на Закарпаття виклали свої погляди на економічні вигоди: Підкарпатська Русь – «надто багатий край». В Південних Карпатах в долині Тиси багато чудових куточків відпочинку. Мінеральні води. Клімат. Навколо Севлюша, Хуста, Мукачева багато винограду та інших фруктів. «Підкарпатська Русь може стати великим огородом для Польщі». Визначається це в багатьох мільйонах злотих. Багаті ліси, дві величезні хімічні фабрики. Сіль в Солотвино і інші руди. Гранітові скали для будівництва доріг. Є поклади марганцю, міді і срібла. Тиса – рибна ріка. «Це – здоров'я, замішане на золоті... Коли Польща оволодіє Підкарпатською Руссю, то вона «стане нашим часовим (czyjka) за Карпатами».²⁹⁴

Але з іншого боку до Закарпаття стала проявляти інтерес і Чехословаччина. Поки сусідні держави виробляли свої стратегії приєднання Закарпаття, на сході краю відбулися спонтанні події, які тривалий час історики свідомо чи несвідомо замовчували або давали неоднозначну оцінку. Тільки в останні роки почав розпутуватися вузол тих складних подій і виникнення на цьому історичному фоні **Гуцульської республіки**. Через недостатність чи може ще не достатньо опрацьованих документальних матеріалів, що хороняться десь в архівах Угорщини, Чехії та інших держав, феномен Гуцульської республіки оцінюється неоднозначно, суперечливо, а іноді і прямо політично протилежно. Тому подаємо деякі позиції на розсуд читача.

«Трудящі Ясіня споконвіку прагнули до возз'єднання з українським та російським народами, постійно боролися проти своїх поневолювачів. У жовтні 1914 року трудівники села по-братерському вітали простих російських

²⁹⁴ Цит. за кн. Андрей Пушкаш. Цивілізація или варварство. Закарпатье 1918 – 1945. – Москва. Издательство «Европа». 2006. – С.253.

солдатів, що в складі підрозділів російської армії увійшли в Ясіня. За симпатії до росіян австро-угорські окупаційні власті жорстоко розправлялися з селянами після відступу російських військ. 150 жителів Ясіня було заарештовано, 65 з них – засуджено до страти через повішення. Пізньої осені 1914 року, коли за селом ще гриміли гармати, кати повісили перших засуджених: Леся Чуфешука, Дмитра Бронтерюка, Миколу Стеблюка, Юрія Чеваша, Миколу Стретинського. Боячись вибуху народного гніву, окупанти замінили іншим 60 селянам смертну кару тюремним ув'язненням». ²⁹⁵

Під впливом Великої Жовтневої соціалістичної революції боротьба трудящих за своє визволення посилилась.

Активну участь у боротьбі за владу Рад взяли, зокрема, колишні військовополонені, що повернулися з Росії. Серед активних борців за нове життя були Микола Чайковський, Василь Дячук, та Василь Борканюк, що воювали на фронтах громадянської війни в Радянській Росії і там стали членами більшовицької партії.

«Та на перешкоді революційній боротьбі трудящих стали місцеві українські буржуазні націоналісти – колишній австрійський офіцер С.Клочурак, власник лісопилки В.Клемпуш, куркулі І.Тулайдан, М.Гринюк та інші. 9 листопада 1918 року вони проголосили в Ясіні не більше й не менше як утворення «Гуцульської республіки» з «верховним органом» – «Гуцульською Радою», куди увійшла куркульська верхівка села. Члени «Гуцульської Ради», орієнтуючись на буржуазно-націоналістичну Західно-Українську Народну Республіку (ЗУНР), намагалися потягнути за собою і народні маси, наносячи цим самим велику шкоду боротьбі трудящих за возз'єднання з усім українським народом. Куркульська «Гуцульська Рада не здійснила (і не могла здійснити) ніяких соціальних перетворень, нічого не зробила, щоб покращити становище сільської бідності. Зрозуміло, що серед трудівників Ясіня вони не користувалися ніяким авторитетом. Єдине, що зробили проводирі «Гуцульської Республіки» – це здійснили безславний «військовий похід» з метою «розширення володінь» вниз по течії Тиси. Пізніше окремі члени Гуцульської ради в складі петлюрівських банд брали участь у боротьбі проти Червоної Армії». ²⁹⁶

11 січня 1919 року румунський спецвідділ із Сигота добрався до Ясіня і почав арешти членів Народної Ради. Суд засудив Степана Клочурака до шести місяців інтернування. Був звільнений через три місяці із румунської кріпості Брашо і виїхав на Україну, приєднавшись до залишків петлюрівських військ. На Дністрі біля Могильова командував сотнею (ротою). В своїх спогадах він описав безпорядки, анархію, що панували в петлюрівських війсь-

²⁹⁵ Газ. «Зоря Рахівщини», 1966. – 13 жовтня; Ю.Качій. Зв'язки населення Закарпаття з російськими військами в роки першої світової війни. – Журн. «Архіви України», 1965, №6. – С.45.

²⁹⁶ Історія міст і сіл України. Закарпатська область. – Київ, 1069. – С.516. Автори: М.М.Лелекач, В.С.Молдавчук.

ках. Після Вінниці останнім загальним пристанищем двох українських урядів – Директорії та Західно-Української Народної Республіки – був Каменець-Подільський. За спогадом С.Клочурака, «на головній площі Каменець-Поділька віддав честь атаману С.Петлюре і президенту ЗУНР Е.Петрушевичу. Але через декілька днів наші уряди розбіглися в три сторони». Директорія на чолі з Петлюрою – до поляків, Е.Петрушевич – до румун, а галицька армія – частина до Денікіна, а інша – до радянської влади. «А ми із Угорської Русі – в свою сторону».²⁹⁷

З другого боку, за останні роки з'явилося чимало спогадів учасників подій, газетних статей, в яких про Гуцульську республіку говориться як про найвизначніший етап «в розбудові національно-визвольного руху», в розвитку української державності.²⁹⁸

Слід зазначити, що політичний вплив на розгортання подій в Закарпатті мало революційне піднесення в сусідніх галицьких областях, з якими в силу певних об'єктивних обставин (територіальне сусідство, подібність гуцульського менталітету, значна чисельність переселенців з Галичини до Закарпаття в різні періоди історії та ін.) жителі Ясіня та навколишніх населених пунктів підтримували постійні зв'язки. Гуцульщина з центром у Ясіні мала значно ширші зв'язки з Галичиною, ніж навіть з Мукачівщиною.

Ідея створення Гуцульської республіки не була явищем історичної закономірності, не була виношена в історичному просторі, а виникла раптово, стихійно. Історики пояснюють це тим, що після повернення в село колишніх солдат-русинів австро-угорської армії почали створюватися організовані загони міліції для захисту від свавілля угорських властей і армії, які жорстоко знущалися над місцевим населенням. Комендантом таких утворених загонів міліції був обраний **С.Клочурак**, який як досвідчений офіцер австрійської армії повернувся з фронту. Добре усвідомлюючи, що угорські власті будуть вживати контрзаходи проти дій народної міліції, було вирішено скликати народне віче жителів Ясіня та навколишніх сіл.²⁹⁹ Таким чином, 8 листопада 1918 року відбулися загальні збори селян, на яких вироблялася тактика на ближню перспективу. Доповідь виголосив С.Клочурак, який закликав населення до боротьби за свободу від іноземного гніту і заявив: «На нашій землі хочемо бути єдиними господарями, на що маємо повне право».³⁰⁰ Інші оратори (М.Сабадюк, В.Климуш, І.Марусяк-Кузьмич) закликали негайно відокремитись від Мадярщини і вийти на зв'язки з Галичиною. У відповідь на заклики ораторів обрано регіональну Раду з 42 чол. та Головну управу в складі 10 чол., до якої увійшли С.Клочурак (молодший), Д.Ванюк, М.Сабадюк, Ю.Гафіяк, С.Клочурак (старший), І.Ластовицький,

²⁹⁷ Цит. за кн. Андрея Пушкаша. Названа книга. – С.63.

²⁹⁸ Піпаш Володимир. Республіка з нашої долі // Закарпатська правда. – 1992. – 29 квітня.

²⁹⁹ М.Болдижар. Краю мій рідний. – Ужгород, 1998. – С.11.

³⁰⁰ Цит. за кн. М.Болдижара. – С.11.

В.Климпуш. На цих же зборах проголошено Гуцульську Українську Республіку. За дорученням загальних зборів С.Клочурак та І.Климуш поїхали до Станіслава, щоб передати рішення про возз'єднання Закарпаття з Західноукраїнською Народною Республікою.

Із свого боку, угорське населення Ясіня, незадоволене діями українців, запросило з Рахова угорське військо «для наведення порядку». 22 грудня 1918 року до Ясіня прибуло 600 угорських солдат на чолі з 20 офіцерами, щоб роззброїти міліцію і арештувати. Почався страшний терор проти українського (русинського) населення, відновлювались старі «порядки». Все це викликало протидію гуцулів. Розпочалось нелегальне озброєння міліції і населення і підготовка до боротьби з окупантами. Вибух стався на Різдвяні свята, 8 січня 1919 року. На допомогу повстанцям із Коломиї прибуло кілька сотень січових стрільців. Спільними силами повстанців і січовиків угорські війська швидко були розгромлені. 504 угорських солдат і офіцерів були роззброєні і взяті в полон. Серед населення поширились листівки, які закінчувалися словами: «Хай живе один великий український народ від Тиси аж по Чорне море і гори Кавказу. Хай живе і пишається наша велика одноцільна Українська Республіка».³⁰¹ І все ж слід зауважити, що зміст листівок виражав більше бажання, ніж реальних можливостей. В цей же час виникла ідея скликання Всезакарпатського з'їзду для вирішення питання про майбутнє краю.

СКЛАДНІСТЬ ПОЛІТИЧОЇ ОБСТАНОВКИ. УКРАЇНСЬКИЙ ВАРІАНТ У ВИРІШЕННІ РУСИНСЬКОЇ ПРОБЛЕМИ. ХУСТСЬКИЙ ФОРУМ І ЙОГО РІШЕННЯ

Кінець 1918 – початок 1919 років був насичений багатьма подіями різноманітних політичних напрямків. Населення Карпатського краю було незадоволене кучою автономією М.Каролі і вимагало кардинального вирішення проблем іншим шляхом, а саме приєднанням краю до України. На промислових підприємствах утворювались робітничі Ради, які брали під свій контроль різні галузі виробництва. Серед таких були Ради Свалявського лісохімічного заводу, Берегівського цегельно-черепичного заводу. Мукачівської тютюнової фабрики, Фрідешівського ливарного заводу та ін. Активність робітників була настільки висока, що, наприклад, Мукачівський бургомістр виділив додаткові збройні сили для «утримання порядку», а міністр

³⁰¹ Цит. за кн. М.Болдижара. – С.12.

внутрішніх справ Угорщини наказав, що владні структури на місцях повинні діяти енергійно та «жорстоко розправлятися з найменшими виявами непокори», а жандармам та поліції дозволити на місці вбивати підозрілих людей. Активними виявились села Луг, Ясіня, Богдан на Мараморощині, Білки на Іршавщині, Терєбля, Терєсва на Тячівщині, Нанково, Вишково на Хустчині. Ради вимагали, щоб старі угорські чиновники, які ніколи не захищали інтереси русинів, негайно залишали посади і виїхали із сіл.

Вченому М.Болдижару вдалося знайти в Празькому архіві протокол установчих зборів Марамороської Руської Ради за 18 грудня 1918 року, у вступній промові якого старійшин адвокат Іван Гошук охарактеризував можливі шляхи дальшого розвитку Закарпаття, підкресливши, що одним із них може бути залишення в складі Угорщини на правах повної свободи і повної автономії. Але промова Гошука часто переривалася викриками (згідно протоколу): «Не треба нам нічого од мадярів, най жиє Україна, до України, ідемо до України».³⁰²

Незадоволені виступом Гошука учасники зборів одноголосно обрали нового голову – рахівського адвоката Михайла Брацайка, а писарями – ситетського професора гімназії Андрія Медвецького та жителя села Ясіня Василя Климпуша. Виступаючі категорично заперечували проти можливої передачі краю якійсь із сусідніх держав, бо «дві третини жителїв комітата суть русини – лише русини можуть мати право («русинам ся належить») вирішувати питання до приєднання».³⁰³ У кінці зборів було прийнято постанову: «Марамороський народ жадає щоб загальний собор всіх русинів, жиючих в Угорщині, януара 21-го одбувся у Хусті и що на сесі збори зазвуться представителі (делегати) всіх громад од каждих 1000 душ оден».³⁰⁴

На противагу вищеназваним намаганням, одержавши рішення і дозвіл дипломатів Антанти в січні 1919 військові частини Чехословаччини почали зосереджуватися в Східній Словаччині і готуватися для наступу на територію Закарпаття. 12 січня 1919 року чехословацькі війська під командуванням антантівських офіцерів зайняли Ужгород, а через три дні всю територію на захід від Ужгорода. В той же час східні регіони Закарпаття почали окупувати румунські війська, мотивуючи тим, що в цьому регіоні проживає переважно румунське населення.

18 грудня 1918 року у Марамороши збори прийняли рішення про проведення установчих зборів по створенню громадської організації під назвою «Русинська Народна Рада Марамороша». Вибрано правління в складі: М.Брацайко (голова), І.Гошук, М.Андрашко, О.Грабар, – від Марамороша; С.Клочурак, Е Пуза, В.Климпуш – від с.Ясіня; С.Тивадар – з Рахова та

³⁰² Цит. за кн. М.М.Болдижар. Краю мій рідний.. – Ужгород, 1998. – С.13.

³⁰³ Там само.

³⁰⁴ Там само.

В.Келеман – від села Іза. Після того, всі члени правління прийняли присягу такого змісту: «Я, ... клянусь єдиному живому і всемогутньому Богу, що пра- ва русинського народу справедливо захищати, народ представляти и желанія його виповняти буду. Так ми Боже помагай».³⁰⁵ Після цієї присяги установчі збори «Русинської Народної Ради Марамороша» доручили членам правління 21 січня 1919 року провести в м.Хуст Мараморошського комітату з'їзд делегатів від усіх русинських населених пунктів Угорщини, в яких ру- сини складають більшість населення. Проти такого формулювання рішення виступили представники від гуцульського села Ясіня, які «визнають себе українцями по національності». Їх категорично не влаштував з'їзд русинів Угорщини, що відбувся в Будапешті 10 грудня 1918 року і прийняв рішення про автономію русинів всієї Підкарпатської Русі в складі Угорщини під на- звою «Автономна Русинська Країна». Вони заявили, що будуть домагатися приєднання всього Марамороського комітату до ЗУНР. Така категорична заява ясінян стривожила політичних і громадських діячів Русинської Країни і вони направили в Будапешт делегацію з вимогою, щоб статус автономної республіки Русинська Країна затвердила Паризька мирна конференція. До складу делегації увійшли А.Волошин, І.Кондратович та П.Легеза (всі – гре- ко-католицькі священники). Але М.Каролі не прийняв цю делегацію. Тому А.Волошин вирішив використати зв'язки з родаками по лінії матері Емілії Зомборі (дівоче прізвище). Ця династія дала багато славних людей для Уго- рщини, в тому числі генералів та військового міністра. У відкритій бесіді з цими особами А.Волошин дізнався про наміри ЗУНР включити в свій склад всю автономну республіку Русинська Країна. Це спонукало А.Волошина навідатись до будапештського посла Чехословацької Республіки д-ра Ми- лана Годжи і через нього домогтись, щоб територію Підкарпатської Русі окупувало чехословацьке військо. Про все це А.Волошин розповів у своїх спогадах «Як ми заснували перше Підкарпаторуське акціонерне товарист- во».

3 січня 1919 року у Станіславі (Івано-Франківськ) відбувалася урочиста сесія парламенту ЗУНР. Із Ясіня на цю сесію прибула делегація на чолі з С.Клочураком. Але прем'єр-міністр ЗУНР **С.Голубович** відмовив делегації у військовій підтримці гуцулів проти Угорщини. С.Клочурак затребував зу- стрічі з **Е.Петрушевичем**. У перерві між засіданнями така зустріч відбулася з президентом. Про зміст бесіди розповів член парламенту П.Шекерик-Доників у своїй книзі «Свято злуки українських земель». Автор пише, що в перериві до Е.Петрушевича підійшли «хорунжий Степан Клочурак із Ясіня і селянин Іван Клімпуш, одягнені в уніформу січових стрільців. Вони вітали об'єднану Україну і одночасно просили про допомогу, щоб і в Карпатах ле-

³⁰⁵ Цит. за кн. Петр Годьмаш. История суверенной республики Закарпатская Украина (Подкарпатская Русь) для народа. – Ужгород, 2015. С.112.

ліяли українські прапори, щоб навечно згинула угорська неволя».³⁰⁶ Делегація переконала Е.Петрушевича в тому, що угорські русини готові зі зброєю в руках домагатися приєднання до ЗУНР. Е.Петрушевич віддав відповідні вказівки військовому міністру Д.Вітовському про надання допомоги русинам Угорщини у питанні приєднання до ЗУНР. В ніч з 7 на 8 січня 1919 року із Коломиї до Ясіня в цивільному одязі прибули 43 бійці Українсько-Галицької армії (УГА). Їх супроводжували Василь Клімпуш та Дмитро Німчук з Ясіня. О першій годині ночі поїзд прибув на прикордонну залізничну станцію Лазещина-Зимір. На угорському прикордонному пропускному пункті їх чекав гуцул із Ясіня **М.Сабатюк**, відставний лейтенант австрійської армії. Коли поїзд зупинився для перевірки, М.Сабатюк напав на одного з прикордонників, а інших убили бійці УГА. Через півгодини поїзд прибув у Ясіня. Тут бійців зустрів С.Клочурак з дружинниками. Бійці УГА напали на сплячих в казармі угорських прикордонників. 11 із них було вбито, 6 поранено, інші взяті в полон. 8 січня із Коломиї додатково прибуло доповнення УГА. На зібранні селян Ясіня була проголошена Гуцульська Народна Республіка. Для постачання продовольчими товарами прибулих бійців, С.Клочурак наказав бійцям самооборони відбирати продовольство із магазинів, що належали євреям. У разі відмови видавати продовольство безплатно, наказано застосовувати силу. Як наслідок, один володар крамниці єврей Х.Розенталь був вбитий. Євреї спішно покидали «Гуцульську Народну Республіку в Ясіня».

12 січня 1919 року Д.Вітовський направив у Ясіня ще 80 бійців, які 14 січня зайняли Рахів, наступного дня – села Трибушани та Бичків, Мараморош. Тут знаходився гарнізон угорської армії з 30 чол., який здався без бою. Пізніше в своїх спогадах «До волі» С.Клочурак дав таку інформацію: «Д.Вітовський особисто повідомив Клочурака, що після тижневого походу двом загонам наказано повернутись у м.Стрий. Причиною повернення було те, що місцеве населення русинів негативно відносилось до військових УГА, які просто грабували населення. Львівська газета «Діло» теж підтвердила таку інформацію. «Захопивши м.Мараморош, де проживало багато румун, бійці УГА по-грабіжницьки ставились до населення. У відповідь на це румунські війська почали визволення Марамороша. Січовики змушені були перед добре озброєною румунською армією покинути місто з допомогою залізничного транспорту. Але румунські війська перед станцією Мигеш-Коморі підірвали рейки і поїзд зупинився. В перестрілці загинули чотари Половецький і Гадоталюк, поручик Воробець, чотари Посадський і Ковач, хорунжий Циганюк були поранені. В кінцевому рахунку 20 офіцерів і біля 400 стрільців здалися в полон. Їх було відправлено в місця позбавлення волі

³⁰⁶ Цит. з кн. Петра Годьмаша: История суверенной республики Закарпатская Украина (Подкарпатская Русь), – Ужгород, 2015. – С.114.

Румунії, а румунські війська продовжили визволяти територію автономної Руської Країни від УГА. Так закінчилась Гуцульська епопея.³⁰⁷

Доктор історичних наук Іван Гранчак (УжНУ) теж підтверджує вищевикладені факти. Він пише: «...організована з ініціативи станіславських консультантів у середині січня 1919 року військова експедиція до м.Сигота авторитету збройним силам Гуцульської республіки не додала. Армія порівняно швидко рухалася в напрямку Рахів – Великий Бичків, Сигет ... На четвертий день походу 17 січня 1919 року було визволено Сигет, де проживали русини, угорці, румуни, німці та євреї. Населення добре сприйняло ясінських вояк, але з невірою ставилося до галичан. Справа дійшла до того, що Ясінська Рада звернулася з проханням до Коломиї відкликати своїх старшин, які щодня відсиджувалися в готелях за чаркою до пізньої ночі.³⁰⁸

Внаслідок допущення помилок з боку УГА та непродуманої тактики «румунські війська оточили значну частину гуцульського війська, перекрили можливість відступу на Великий Бичків і в передмісті Сигота добре побили їх».³⁰⁹ Десятки гуцульських вояків залишилися на полі бою, а ще було більше тяжко поранено. Частину армії румунські війська взяли в полон. До Ясіня повернулися тільки рештки збройних сил Гуцульської Республіки». Ця акція – похід на Сигот – була грубою помилкою керівництва Гуцульської республіки, – заключає професор І.Гранчак.³¹⁰

Одночасно коломийська група спільно з Гуцульською республікою розпочала наступ армії у напрямку Лавочне – Мукачево – Батьово – Сянки. Розрахунок був такий: приєднати Закарпаття і цим поліпшити свої шанси в боротьбі проти наступу польських військ.³¹¹ Але населення не проявляло ентузіазму до галицьких військ, які місцями займалися пограбуванням населення. Крім того, командування галицьких військ довідалося, що Антанта передає Закарпаття Чехословаччині й дало наказ відступити.³¹²

У цій непростій ситуації активно проходила підготовка до скликання з'їзду представників Рад у Хусті. Мараморош-Сигетська Рада поширила таке звернення до русинів: «Треба нам зійтися на великі збори до Хуста у вівторок, 21 січня 1919 року. Там ми скажемо, з ким маємо жити. Запрошуємо на ті збори увесь руський народ. Просимо кожную сільську і кожную громадську Раду, щоб на ці збори вислали одною дниною наперед своїх послів-делегатів, котрих народ обере... Обранці мають принести від сільської Ради посвідчення, що вони є послами. Посли мають прийти від усього руського

³⁰⁷ Ця розповідь взята із книги П.Годьмаша «Історія суверенної республіки Закарпатська Україна (Підкарпатська Русь). – Ужгород, 2015. – С.115–116.

³⁰⁸ Нариси історії Закарпаття. Том II. – Ужгород, 1995. – С.73, з посиланням на працю С.Клочурака «До волі. – Ужгород, 1992. – С.2.

³⁰⁹ Там само.

³¹⁰ Нариси історії Закарпаття. Том II. Ужгород, 1995. – С.74.

³¹¹ Лозинський М. Галичина в 1918–1920 рр. – Відень, 1922. – С.66–67.

³¹² Там само, – С.67.

народу, котрий знаходиться на Мадярщині від вармедів Мараморош, Угоча, Берег, Унг, Земплін, Шариша і Спіша. Це тут зробим – як маємо жити подумам, аби наші нащадки на нас не нарікали. Щоб ми славу і честь заслужили перед руським народом і перед усім світом. Покажім, що і ми такі люди, як другі! Самі будуймо свою майбутність».³¹³

21 січня 1919 року у Хусті зібралося 420 обраних делегатів. Від Мараморощини представлено 80 населених пунктів, від Березького – 57, від Угочанського – 9. Всього в Хуст прибули представники від 175 населених пунктів. Більше як 250 населених пунктів не мали представників у Хусті. Із Ужгорода було всього 5 чол. Тому з'їзд не міг бути всенародним, як було проголошено. Про Хустську акцію збереглося дуже мало джерел. Навіть протокол з'їзду складено по спогадах деяких учасників тільки через 10 років.³¹⁴ У відповідь на виступ міністра Руської Країни при угорському уряді О.Сабова, який занадто вихваляв надання автономії як велике завоювання, делегати від Хуста внесли пропозицію не визнавати Руську Країну в складі Угорщини, повністю вийти із її складу і приєднатися до України. Делегати сподівалися, що уряд України враховуватиме «окремішне» становище Закарпаття – тобто врахує особливості краю. Не випадково в першому пункті згаданого з'їзду (за спогадами П.Стерча) записано: «Всенародний Конгрес Угорських Русинів з дня 21 січня 1919 року ухвалює з'єднати комітати Мараморош, Угоча, Берег, Унг, Земплін, Шариш, Спіш і Абауй-Торна з Соборною Україною, просячи, щоб нова держава при виконанні цієї злуки **узгляднила окремішне положення угорських русинів**» (*підкреслення. – М.А.*), що треба розуміти: надати Закарпаттю і його народів особливий статус у складі Соборної України. І все ж, переконливе рішення Хустського з'їзду про приєднання Закарпаття до України швидко було переорієнтоване на приєднання Закарпаття до Чехословаччини, про що свідчить телеграма голови Хустської Ради М.Бращайко міністру закордонних справ Чехословаччини Е.Бенешу, в якій висловлено подяку за «освобоження мараморошської руської землі» і прохання, щоб він «домагався приєднати до республіки Мараморош-Сигета та його околиці» (телеграма знаходиться в центральному архіві м.Праги).³¹⁵ Населення ж краю, підтримуючи рішення Народних Рад, без болю і протестів стало громадянами Чехословацької республіки.

Підсумовуючи хід події в грудні 1918 – квітень 1919 рр., доктор історичних наук М.Болдижар заявив: «Ділимося з ними (*вищезгаданими подіями – М.А.*) не для того, щоб применшити значення всього, що відбулося. «Навпаки, хотілося б, щоб при оцінці всіх подій і явищ ми виходили із ре-

³¹³ Сміян П.К. Жовтнева революція і Закарпаття. (1917–1919). – Львів, 1972. – С.1–62.

³¹⁴ Ф.Брецько. // Новини Закарпаття. – 1992. – 2 липня.

³¹⁵ М.М.Болдижар. Краю мій рідний. – Ужгород, 1998. – С.18.

альних речей, користувалися методом конкретно-історичного підходу в оцінці будь-яких явищ і подій в історії нашого краю. Однобічні ж оцінки історичних процесів неминуче призводять до їх перекручень і кон'юнктури». ³¹⁶

РАДЯНСЬКА ВЛАДА НА ЗАКАРПАТТІ **(21 березня—29 квітня 1919 р.)**

Закон №10 хоч і був кроком вперед у розвитку угорської державності, але він не розв'язував соціально-політичні та культурні проблеми русинів Закарпаття. З іншого боку, буржуазні газети різко виступили проти цього закону, наголошуючи на тому, що русини Закарпаття «не здатні» самостійно, без угорських наставників керувати краєм навіть у тих небагатьох питаннях, що були віднесені до компетенції Руської Країни. На середину березня 1919 року політична криза в Угорщині настільки загострилася, що уряд М.Каролі пішов у відставку. У цих умовах дві політичні партії – соціал-демократи та комуністи – пішли на об'єднання. Ще знаходячись в тюрмі, керівники цих партій провели переговори і на принципах марксизму об'єдналися в єдину Соціалістичну партію Угорщини і сформували уряд із соціалістів і комуністів. Це сталося 21 березня 1919 року. Таким чином в Угорщині мирним шляхом перемогла соціалістична революція і проголошена Угорська радянська республіка. Протягом трьох днів по всій Угорщині була встановлена радянська влада, в тому числі і на Закарпатті (крім територій, що були під окупацією Чехословаччини та Румунії). Радянська влада була встановлена в семи районах Березького і трьох районах Угочанського комітату, Середнянський район Ужанського комітату, частково територія В.Березнянського та Перечинського районів (з центром у с.Тур'я-Ремета) та частково Ужгородського району (з центром у Чопі). В Мараморощині повністю була встановлена радянська влада (Хустський, Довжанський, Волівський, Тячівський, Тересвянський, Тисодолинський райони.). ³¹⁷ З проголошенням радянської влади 22 березня було утворено чотири жупні директоріуми: Березький (Берегово), Угочанський (Севлюш), Марамороський (Хуст), Ужгородський (Чоп).

Про політичну спрямованість та класовий характер цих «революційних органів влади» можна судити по перших документах - різних заходах та постановках. Наприклад, у Берегові 23 березня 1919 року запроваджено комен-

³¹⁶ М.М.Болдичар. Краю мій рідний. – Ужгород, 1998. – С.19.

³¹⁷ Співак Б.,Троян М. 40 незабутніх днів. – Ужгород,–1987. – С.62–63.

дантську годину і режим надзвичайного становища. Чопський директоріум оголосив таку постанову: «Кожний, хто чинитиме збройний опір наказам Радянської республіки, буде покараний смертю».³¹⁸

2 квітня 1919 року Революційна урядова рада Угорщини прийняла тимчасову конституцію, яка проголосила вищим законодавчим органом країни Всеугорський з'їзд рад, встановила загальне і вільне виборче право для трудящих віком 18 років, незалежно від статі, національності, релігійних поглядів. Експлуататорські верстви позбавлялися виборчих прав. Доречі сказати, законодавчі акти попередньої буржуазно-демократичної республіки не ущемляли жодної категорії населення.³¹⁹ У період з 10 – 12 квітня 1919 року відбулись вибори до сільських і міських рад робітників, солдатів і селян, а з 12 по 14 квітня – вибори жупних рад та делегатів на I Всеугорський з'їзд Рад.

У складі Угорської Радянської республіки Закарпаття одержало територіальну крайову автономію. Створювалась нова адміністративна одиниця – Руська Країна, до якої увійшли райони з русинським населенням Марамороського, Угочанського, Березького, Ужанського, Земплинського та Шариського комітатів. Столицею Руської Країни оголошено Мукачево. Проект «Конституції Руської Країни», опублікований 12 квітня 1919 року в газеті «Руська правда», виходив з того, що «Руська Країна» є «самостійний Країнський Союз», який на федеративній основі входить до Радянської Республіки!³²⁰ На території Руської Країни замість жупних рад обиралися окружні Ради робітників, солдатів і селян. Кожна окружна рада повинна була обрати 12 членів на крайовий з'їзд Рад (губерніальний сейм) Руської Країни, а також 6 делегатів на I Всеугорський з'їзд Рад.

Радикальний злам державного апарату, політична реорганізація всієї країни викликали багато нарікань, особливо на діяльність каральних і репресивних органів. Спеціальним декретом в Угорщині відмінено слідчі та судові органи, на їх місце призначені революційні трибунали, в яких було відсутнім судочинство. Це був великий крок назад в порівнянні з внутрішньою політикою уряду М.Каролі. Тодішнє правосуддя ґрунтувалося на загальнолюдських принципах, ліберальна влада не притягала до відповідальності за політичні погляди та дії, якщо в них не було карного злочину. При М.Каролі в країні не було винесено жодного політичного вироку. В той же час революційні трибунали Угорської Комуни до липня 1919 року засудили за політичні дії майже 900 чоловік, із них 27 розстріляні.³²¹

³¹⁸ Під прапором Великого Жовтня. – С.25–26.

³¹⁹ Держалюк М.С. Угорські демократи проти тоталітаризму. 20–30 рр. – С.47.

³²⁰ Під прапором Великого Жовтня. – С.112; Співак Б. Троян М. 40 незабутніх днів. –С.71.

³²¹ Держалюк М.С. Угорські демократи проти тоталітаризму. – С.50.

Із наближенням логічного краху, Радянська влада все більше і більше набирала диктаторських рис. Наприклад, у Мукачеві 24 квітня 1919 року Директоріум повідомив: «Той, хто заходи Радянської Республіки і Директоріуму посміє дискредитувати або виявляє незадоволення Радянською Республікою і її будь-яким органом, каратиметься смертю».³²² Та все це не допомагало. Радянській владі залишилися лічені дні. 16 квітня 1919 року румунські, а 24 квітня і чеські війська почали займати опорні пункти в краї. Радянська влада на Закарпатті була ліквідована. Вона проіснувала всього 40 днів. (а в Угорщині – 133 дні).

При всьому сказаному вище, необхідно зазначити, що з перемогою Радянської влади на Закарпатті склалися сприятливі умови для розв'язання національного питання. В Конституції Угорської Комуни підкреслювалось, що Радянська республіка є вільним союзом вільних народів.

В краї націоналізовані всі навчальні заклади. Навчання в школах почало проводитися рідною мовою. З цього приводу «Руська правда» писала: «На чолі кожної школи руським комісаріатом призначаються такі вчителі, які є справжніми друзями і вождями народу. Наших дітей будуть навчати такі вчителі, які можуть їх навчати на нашій гарній руській мові».³²³

Поряд з цим розв'язувалось мовне питання: скорочено азбуку, з алфавіту вилучено непотрібні букви, в русинській мові запроваджено фонетичний принцип. Почалась перепідготовка вчителів, перероблено навчальні плани. Радянська влада вжила заходів щодо ліквідації неписьменності, для чого були створені спеціальні школи. В березні-квітні видавалися газети угорською та русинською мовами: «Руська правда» – орган русинського комісаріату в Будапешті (вийшло 5 номерів). А наступні 6–9 номерів виходили під назвою «Русько-країнська правда», «Ruszka Krajna»,³²⁴ а також газети «Beregí munkás» («Березький робітник»), «Munkácsi népszava» («Мукачівське народне слово»), «Ugocsaí munkás» («Угочанський робітник»). Періодично видавалася «Неділя» – повчально-господарська газета.

Не залишалася поза увагою проблема медицини, покращення охорони здоров'я трудящих. Встановлювався безплатний прийом трудового населення. У розпорядження трудящих були передані будинки відпочинку, курорти краю.

Проведено і деяку роботу в справі охорони материнства і дитинства.

³²² Сміян П.К. Жовтнева революція і Закарпаття. –С.113.

³²³ Руська правда.1919 р.19 квітня.

³²⁴ «Руська Країна» – політична щотижнева газета, офіційний орган русько-країнського комісаріату та русинської соціалістичної партійної організації.

ВИРІШЕННЯ ДОЛІ РУСИНІВ ПІСЛЯ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Скорочена хроніка подій

Початковий варіант вирішення долі Підкарпаття на Паризькій мирній конференції: Визнати Угорську Русь суверенною незалежною державою русинів: підкарпатських, галицьких і буковинських. Другий варіант: Якщо залишити Підкарпаття в складі Угорщини, то надати йому найширшу автономію. Третій варіант: Вільсон рекомендував шукати можливості приєднати Підкарпаття до котроїсь держави, наприклад, до федеративної Чехословаччини, для чого рекомендував вступити в Спільку демократичних народів Середньої Європи, що нараховувала 11 націй. Головою цієї Спільки був Т.Г.Масарик. Був і четвертий варіант: представник Італії вніс пропозицію розділити Підкарпаття між Польщею, Чехословаччиною, Угорщиною та Румунією.

29 жовтня в Гостеді на засіданні центрального правління Американської ради угро-русинів Жаткович проінформував присутніх про свої зустрічі з Вільсоном та Масариком.

12 листопада на з'їзді Американської ради угро-русинів було прийнято остаточне рішення на користь чехословацького варіанта. Гр. Жаткович підготував таке рішення: «Угро-Русь зберігаючи найширші автономні права як держава, об'єднується на федеративній основі з Чехословацькою демократичною республікою з умовою, що нашій країні повинні належати всі давніші комітати: Спиш, Шариш, Земплин, Абауй, Боршод, Унг, Угоча, Берег и Мараморш».

Т.Г.Масарик та Г.Жаткович відразу повели переговори про входження Підкарпаття в склад майбутньої Чехословацької держави на правах широкої автономії в статусі федеративної республіки. На словах Масарик обіцяв все, що вимагав Жаткович, в тому числі й вирішення «на справедливій основі» кордони між Підкарпаттям та Словаччиною, що особливо хвилювало русинів. Якщо русини вирішать увійти до складу Чехословаччини, то вони будуть, заявив Масарик, самостійною її частиною.

12 листопада 1918 року прийнято остаточне рішення на користь чехословацького варіанта.

В грудні 1918 року проведено плебісцит американських угро-русинів, в результаті якого за приєднання Підкарпаття до Чехословаччини проголосувало 67%, 28% – за приєднання до України, інші голосували за приєднання до Росії, Угорщини і інших держав та за незалежну державу.

18 січня 1919 року в Парижі президент Франції Раймон Пуанкаре відкрив мирну конференцію, головою якої був вибраний Ж.Б. Клемансо. В конференції прийшло участь 27 держав, частина з яких пасивно віднеслись

до вирішення проблеми підкарпатських русинів. Тому найважливіші проблеми вирішувалися в більш вузькому крузі зацікавлених держав: «радою десяти», «радою п'яти», «радою чотирьох». В «раду десяти» входили голови урядів та міністри закордонних справ таких держав: США – Т.Вільсон і Роберт Лансінг, Великобританія – Д.Ллойд Джордж і А.Д. Вальфур, Франція – Ж.Б.Клемансо і С.Ж.Пішон, Італія – Орландо і Г.С.Сонніно, Японія – Макіно та Сінда.

Гр.Жакович і Юлій Гардош відправились на батьківщину з метою заручитися більш вагомими доказами бажання місцевого населення добровільно приєднатися до Чехословацької республіки. 10 березня Жаткович побував в окупованому чехословацькими військами Ужгороді. На той час в поглядах бувших членів Народної ради русинів Угорщини сталися переміни: Рада русинів Угорщини перейменувалась на ужгородську раду і висловилась за включення Підкарпаття до складу Чехословаччини.

22–23 березня на неокупованій чеськими і румунськими військами території з центром в Мукачеві встановилася радянська влада Руської Крайни як федеративної частини Угорської радянської республіки. Але радянська влада в Угорщині продержалася 133 дні, а в Руській Крайні 40 днів.

8 травня в Ужгороді 1919 року в Ужгороді зібрались представники трьох рад – Пряшівської, Хустської та Ужгородської. Обрана Центральна руська народна рада в складі 30 чол., щоб урочисто проголосити приєднання Підкарпатської Русі до Чехословаччини.

У зв'язку з цим слід звернути ще на одну немаловажну подію тих днів. 7 травня 1919 року тодішню Західно-Українську Народну Республіку (ЗУНР) відвідала делегація учасників Хустського з'їзду. В її складі були Михайло Брашайко, атаман Євгеній Пуза, Н.Німчук, Степан Ключурак. З промовою виступив Михайло Брашайко і вручив президентові ЗУНР одобрену Хустським з'їздом резолюцію з вимогою приєднати територію Угорщини з українським населенням до України. В той же час Михайло Брашайко виступив на засіданні ЦРНР в Ужгороді і дав згоду на приєднання території Угорщини з українським населенням до Чехословаччини, доки не буде вирішено питання з Україною.

8 травня 1919 року Рада міністрів іноземних великих держав обговорювала проблему Підкарпаття. На цей раз основну роль грав Артур Бальфур (Англія). Обговорювали різні варіанти і зупинилися на пропозиції приєднати його до Чехословаччини, але з такими поправками: а) враховуючи близькість словаків і русинів, приєднати Підкарпаття до Чехії навіть без автономії русинам; б) в іншому документі уже пропонувалась не широка автономія на федеративній основі і не суверенно незалежний штат (як вимога Гр.Жаткович), а тільки «часткова» автономія. Ці зміни були висунуті Е.Бенешом та тими його прихильниками, які прагнули зберегти своє панування над русинами і вважали русинів відсталим народом, пояснюючи це

відсутністю у нього достатньо підготовлених кадрів, які б могли справитися з управлінням краю; в) Населення республіки знаходиться на різних рівнях економічного, культурного розвитку і національної свідомості, зокрема вказувалось, що карпаторусини не підготовлені до самостійності і на протязі ще декілька років не набудуть «достатньої кваліфікації» і не зможуть управляти краєм. Але в порядку поблажки Роберт Лансінг вимагав, щоб «все-таки у міру можливості, службовцями Підкарпатської Русі призначались карпаторусини»; г) в меморандумі на першому місці вказувалось, що території південно-карпатських русинів одержить найменування, узгоджене Чехословацькою республікою з майбутнім парламентом краю. В цьому документі вказувалось, що парламент краю буде користуватися законодавчим правом в галузі мови, освіти, релігії та деяких інших, які зможе передати центральна влада республіки в його компетенцію. З усіх інших питань Руська Країна буде підвладна законодавчій системі республіки.

В останній декаді травня проект пройшов декілька комісій, в тому числі 28 червня 1919 року – Комісію міністрів іноземних справ. Вже на основі цього у Версальському договорі з Німеччиною від 28 червня 1919 року в статті 81 сказано: «Німеччина визнає, як це вже зробили союзні і об'єднані держави, повну незалежність чехословацької держави, яка включить в себе автономну територію русинів на південь від Карпат. Вона заявляє згоду на кордони цієї держави, як вони будуть визначені головними союзними і об'єднаними державами і іншими зацікавленими державами».³²⁵

У липні-серпні 1919 року продовжувалося обговорення питання русинів в Комісії нових держав і вищих сферах мирної конференції. В результаті проект Бенеша підпав під деякі незначні зміни і в 4-х пунктах був викладений в договорі з Чехословацькою і підписаному 10 вересня 1919 року в Сен-Жермені. Пункти, що торкалися Підкарпатської Русі були такі:

Із Сен-Жерменського Мирового Договору між країнами Антанти і Чехословацькою Частина II

Параграф 10. Чехословацька зобов'язується встановити Руську Територію на південь від Карпат в кордонах, визначених Головними і Союзними потугами, як автономну одиницю в Чехословацькій Державі і надати їй найвищу самоуправу, сумісну з цілістю держави.

Параграф 11. Країна Русинів на південь від Карпат буде мати окремий Сойм. Цей Сойм буде мати законодавчу владу у всіх мовних, шкільних і релігійних питаннях, в справах місцевої адміністрації та в інших справах, які закони Чехословацької республіки йому призначать. Губернатор Країни Русинів буде іменованій президентом Чехословацької республіки і буде відповідальний Сойму.

³²⁵ За кн. Андрія Пушкаша «Цивілізація или варварство. Закарпатье 1918–1945. – Москва, 2006. – С.55.

Параграф 12. Чехословацька республіка зобов'язується, що урядники в Країні Русинів будуть вибрані по-можливості з-поміж мешканців цієї території.

Параграф 13. Чехословаччина забезпечує Країні Русинів пропорційну репрезентацію в парламенті Чехословацької республіки, до якого то парламенту вишле послів, вибраних в змислі конституції Чехословацької республіки. Ці послы не будуть мати право голосу в таких законодавчих питаннях, які будуть призначені Руському Сойму.

*Шандор В. Закарпаття: історично-правний нарис від IX ст. до 1920.
– Нью-Йорк, 1992. – С.219.*

Так була вирішена доля Підкарпатської Русі.

Період становлення Чехословацької республіки як нової європейської держави після паризької (Версальської) угоди не був легким. Про це свідчать декілька факторів:

1. В Чехословаччині залишалася військова диктатура, продиктована тим, що влада боялася впливу проугорських елементів, які відкрито підтримувалися угорськими хортистами, сторонниками колишнього генерала австро-угорського флота Міклоша Хорти, які відкрито заявляли про наміри відновити «Велику Угорщину» у довоєнних кордонах, відірвати від Чехословаччини Словаччину і Підкарпатську Русь.

2. З іншого боку, з появою проявів демократії в молодій державі стали відроджуватися численні різноманітні партії, які не у всіх випадках погоджувалися з внутрішньою і зовнішньою політикою центральної влади. Серед них:

а) Міжнародна соціалістична партія Підкарпатської Русі (шляхом злиття руської, угорської та єврейської партій), яку очолював галичанин Я.Остапчук. У складі управління партії були місцеві політичні діячі Є.Пуза, Ст.Клочурак, В.Клімпуш та ін. Партія знаходилася в опозиції до центральної влади.

б) Карпаторуська трудова партія русофільського напрямку на чолі з Андрієм Гагатко та Іларіоном Цуркановичем (буковинець) з участю К.Прокопа та Юлія Гаджеги.

в) Підкарпатський земледільський союз, очолюваний Михайлом Демком та Йосифом Камінським. А.Бродієм, І.Куртяком, які ще в 1919 році виступали за збереження Підкарпатської Русі в складі Угорщини.

г) Руська хліборобська партія (реорганізована і перейменована із руської народної партії), керівниками якої були Юлій Бращайко та Августин Волошин.

д) Філія Чеської аграрної партії на чолі з Едмундом Бачинським.

е) Партія угорського права.

є) В Мукачеві була створена сіоністська партія під керівництвом доктора Шпігеля (яка випускала газету на угорській мові «Zsidó Néplap»). Єврейські організації були створені в Ужгороді та Сваляві.

Так виглядала політична карта Підкарпаття на початку 20-х років.

Приведемо статистику переписів населення на Підкарпатті від найдавніших часів:

у Австрійській державі:	1500 р. – 100,1 тис. русинів; 1550 р. – 116,6 тис.; 1600 р. – 130,2 тис.; 1700 р. – 185 тис.; 1800 р. – 280 тис.;
у Австро-Угорщині:	1900 р. – 311 163 русинів; 1910 р. – 336 286 русинів;
у Чехословаччині:	1921 р. – 327 500 русинів; 1930 р. – 446 916 русинів; – 2 335 українців (тобто 0,31%), (переважно емігранти з Галичини);
в Угорщині:	1941 р. – 502 329 русинів;
в СРСР	– 0,0 русинів,
в Україні:	2001 р. – 10 100 русинів.

Въ 1930 году состоялась народная перепись, общія итоги которой представляются слѣдующимъ образомъ:

	въ 1921 году	въ 1931 году	Прирость	
			абсолютный	въ %
Чехія	6,670.610	7,106.766	+ 436.156	+ 6.45
Моравія съ Силезіей	3,338.977	3,563.157	+ 224.180	+ 6.72
Словакія	2.998.244	3,330.855	+ 332.641	+ 11.10
Подк. Русь	604.393	725.340	+ 120.757	+ 19.97
Всего во всей респ.	13,612.424	14,726.158	+ 1,113.737	+ 8.18

Точное распределение населения по национальностямъ еще не опубликовано. Извѣстно только, что на Подкарпатской Руси русскими записалось около 455.000 чел., т. е. 62% % всего населения края, а украинцами—2.335 чел., т. е. 0.31% %.

З точки правової зору від монархії (Австро-Угорської імперії) до демократичної республіки з конституційною гарантією свободи слова, рівності всіх перед законом, Карпатський край вперше в історії дістав своє територіальне оформлення і конституцією закріплену назву – Підкарпатська Русь. Підкарпатські русини поряд з чехами та словаками стали **державотворчим народом**. Всі національні групи краю дістали можливість вільного культурного розвитку, свого шкільництва. В цьому процесі і були унікальні сторінки: в Ужгороді була відкрита перша в Європі циганська (ромська) школа, в Мукачеві єврейська державна гімназія, де навчання велось на новоівриті –

теж одна в республіці та Європі. В краї було забезпечено демократичне самоуправління по принципу крилатої фрази президента Томаша Масарика: «Самоуправа є основним каменем державності».

З перших років свого існування уряд Чехословаччини до програми побудови модерної держави, здатної забезпечити всі матеріальні і духовні потреби всього населення держави, в тому числі і окремих її складових частин.

ПРАВДА ПРО КАРПАТСЬКУ УКРАЇНУ: ПІДКАРПАТСЬКА РУСЬ ЧИ КАРПАТСЬКА УКРАЇНА?

У кінці 1938 – на початку 1939 року були створені перші автономні уряди Підкарпатської Русі, прийнято Конституційний закон Чехословацького парламенту про Підкарпатську Русь. В середині березня 1939 року (точніше 15 березня) було проголошено **незалежну державу – Карпатську Україну**. Саме в цей період – жовтень 1938 – березень 1939 року – дослідниками історії допущено багато фальсифікацій, перекручень фактів і неточностей, надмірної емоційності, прагнення чим скоріше досягти бажаного за дійсне. Конкретно: невірним, юридично незаконним є твердження прихильників української ідеї про те, що перший автономний уряд на чолі з А.Бродієм був урядом Карпатської України і до нині вважають його як один з етапів на шляху до самостійної держави. Насправді ситуація була така: міністерство юстиції, що належало до компетенції прем'єр-міністра (тобто А.Волошина), очолив його радник Августин Дудка, при якому була утворена комісія на чолі з Володимиром Комарницьким. Ця комісія й почала займатися процедурою юридичної термінології «спеціально для Карпатської України». Це вже було підставою для міністра Хустського уряду Ю.Ревая, щоб у своїй промові сказати: «Днесь пополудні сенат Народного зібрання ухвалив автономію Карпатської України, яку вже минулого тижня у п'ятницю ухвалив Празький парламент».³²⁶ Але трохи пізніше Ю.Ревай зробив «благодійний вчинок», тобто «зробив у цім проекті уступок і згодився на те, щоб назва нашої країни до скликання сойму по-старому залишилася».³²⁷

Не був урядом Карпатської України і другий автономний уряд Підкарпатської Русі, хоча у ньому переважали представники проукраїнського напрямку, які давали клятву на вірність Чехословаччині. Правда, після переїзду уряду до Хуста почалась бурхлива діяльність проукраїнського характеру.

³²⁶ Цит. за кн. Нариси історії Закарпаття. Т.ІІ. – Ужгород, 1995. – С.286.

³²⁷ Там само.

Якщо спочатку уряд цілком задовольняла широка **автономія Підкарпатської Русі в складі Чехословаччини**, то після наводнення краю галицькими емігрантами та виходу на арену політичної боротьби молодих закарпатських націоналістів все частіше ставилось питання про зміну назви автономії та про те, що Закарпаття, тобто **Карпатська Україна повинна стати центром об'єднання всіх українських земель**. На основі конституційного закону від 22 листопада 1938 року розпочалась підготовка до виборів Союму Підкарпатської Русі. У законі вжита саме ця назва – Конституційний закон **Підкарпатської Русі №328**. У ньому жодного разу не є назви **Карпатська Україна**. Зберігши стару назву краю – Підкарпатська Русь – чехословацький парламент, як і в Генеральному Статуті 1919 року, надав право змінювати назву території лише обраному народом Союму, і нікому більше.

Вчені М.Болдижар та В.Лемак знаходять ще порушення правових норм конституції автономним урядом, видавши «розпорядження правительства Підкарпатської Русі з дня 25 листопада 1938 року про запровадження на її території державної української (малоруської) мови». Право приймати таке рішення у формі закону мав лише обраний населенням сойм автономної території. Положення про це було закріплено не тільки в конституційному законі, але і в міжнародному праві – статті 11-й Сен-Жерменського договору від 10 вересня 1919 року. Та незважаючи на незаконність розпорядження уряду про мову, його активно почали втілювати в життя.

7 жовтня 1938 року у словацькому місті Жіліна відбулась нарада сенаторів і депутатів парламенту Чехословаччини. Гостями на нараді були й представники від Підкарпаття: Е.Бачинський А.Бродій, Ю.Ревай та керівники політичних партій А.Волошин, С.Клочурак та деякі інші. На цій нараді було вирішено перетворити Чехословаччину у федерацію Чехо-Словакію трьох народів: чехів, словаків, русинів. Повернувшись в Ужгород, Е.Бачинський, А.Бродій, Й.Камінський, С.Фенцик та інші 7 жовтня зібрались для обговорення ситуації на Підкарпаттю і можливих кандидатів до уряду майбутньої автономної республіки Підкарпатської Русі. До них приєдналися і лідери Першої Центральної Української Народної Ради А.Волошин, Ю.Ревай, М.Бращайко, А.Штефан, С.Клочурак та ін. Була створена «Національна Рада Карпатської Русі» (НРКР). Від Підкарпаття до неї увійшли Й.Камінський, В.Гомічков, М.Демко, А.Волошин, Д.Німчук, А.Бродій, Е.Бачинський, П.Коссей, С.Фенцик та Ю.Ревай. Від Пряшівської Русі – І.П'єшак і П.Жидовський.

11 жовтня 1938 року був затверджений склад Ради Міністрів автономної республіки Підкарпатська Русь на чолі з А.Бродієм. Міністрами призначені: Едмунд Бачинський – міністр внутрішніх справ, Ю.Ревай – шляхів сполучення, зв'язку і телеграфу, С.Фенцик – міністр земледільства, торгівлі і промисловості. А.Волошин був призначений тільки на посаду державного секретаря по соціальних питаннях і охорони здоров'я. Такий розподіл функ-

цій в уряді роздратував властолюбивого А.Волошина, який сам хотів очоли-ти Раду Міністрів Підкарпатської Русі. Тому він став на шлях зради русинів і повністю перейшов у табір однодумців німецької орієнтації (**Роман Шухевич (псевдонім «Щука»)**, **Юрій Лопатинський**, **Йосиф Карачевський**, **Роман Миробич**, **Микла Капустянський (генерал-хорунжий української петлюровської армії)**, **А.Мельник**).

25 жовтня 1938 року відбулось засідання Уряду Чехословаччини, на якому А.Бродій виставив вимогу приєднати Пряшівський край до Підкарпатської Русі. Ця вимога стривожила голову уряду Чехословаччини Я.Сирову, який в той же день позбавив А.Бродія депутатської недоторканості і на основі сфабрикованих донесень «Абвером» 26 жовтня 1938 року А.Бродій був арештований. За рекомендацією Берліна головою уряду Підкарпатської Русі став А.Волошин. Таким чином А.Волошин автоматично став Міністром уряду Чехословаччини в справах Підкарпатської Русі. 1 листопада А.Волошин був викликаний в Прагу для представлення його уряду Чехословаччини. Але спочатку він навідався до німецького посла в Празі і через нього висловив свою вдячність Гітлеру за сприяння в призначенні його прем'єр-міністром Підкарпатської Русі. Одноразово А.Волошин запевнив посла Генке у своїй відданості ідеї націонал-фашизму і попросив чим скоріше відкрити в Хусті консульство Німеччини, а також відрядити в Хуст спеціалістів та інструкторів для організації системи управління в Карпатській Україні. Події розгортались швидко.

9 листопада 1938 року за згодою А.Волошина «Об'єднання Народної Оборони» було реорганізовано у напіввійськове «Об'єднання Народної Оборони «Карпатська Січ». В цей же день відбулись установчі збори «Карпатської Січі», на яких прийнято її Статут. За рекомендацією «Абвера» головою правління (комендантом) «Карпатської Січі» був вибраний гуцул із с.Ясіня Дмитро Климпуш, колишній офіцер австрійської армії, замісником – Івана Романа, секретарем – Степана Росоху. На цих зборах був присутній Андрій Мельник, головний провідник ОУН. Фактично «Карпатською Січчю» управляли українці польської Галичини, які закінчили школи «Абвера»: А.Аркас, Михайло Колодзінський («Гузар»), Зенон Коссак («Тарнавський»), Роман Шухевич («Щука»), Юрій Лопатинський («Калина»), Євгеній Врецьона («Волянський»), Йосиф Карачевський («Свобода»), Роман Миробич («Чубатий»). При А.Волошині українці-переселенці із Галичини охоче переселялися в Хуст. Тут виявилось багато вільних посадових місць в міністерствах і закладах Підкарпатської Русі.

Нездатність А.Волошина виконувати покладені на нього функції прем'єр-міністра викликала серед місцевої інтелігенції незадоволення. У відповідь на це 20 листопада 1938 року А.Волошин видав розпорядження про створення концентраційного табору «Думен». У табір заганяли сіль-

ських учителів і інших інтелігентів, що симпатизували Росії і ненавиділи фашизм. Активістів, що склали список виборців на вибори, арештували, а багатьох православних священників примусили 29 грудня 1938 року в готелі «Коруна» в Хусті підписати декларацію вірності уряду

Офіційний Берлін продовжував загравати з ОУН та бійцями «Карпатської Січі», ніби Німеччина намірена допомагати в створенні Соборної України, але спочатку потрібно створити Карпатську Україну. Хоч насправді секретно Гітлер уже «подарував» Підкарпатську Русь Угорщині.

Причина перейменування Підкарпатської Русі на «Карпатську Україну» зацікавила англичан, і редакція газети «Ройтер» направила в Підкарпатську Русь свого кореспондента Майкла Вінча. Знаючи про великий вплив Німеччини на керовану А.Волошиним Підкарпатську Русь, Майкл Вінч спочатку відвідав Берлін і в дипломатичних колах довідався, що уряд Волошина дійсно прийняв рішення про перейменування Підкарпатської Русі на Карпатську Україну під впливом офіційного Берліна. Про це він описав у своїх спогадах – книзі «Одноденна держава: свідчення англійського очевидця про події Карпатської України». Читач тут знайде багато цікавих фактів, які відповідають дійсності та кілька найбільш яскравих моментів живого очевидця доленосних епізодів із життя Підкарпатської Русі. Майкл Вінч переконливо говорить про сліпу віру галицьких емігрантів у фашистську політику Гітлера і поширюють серед підкарпатських русинів та ще й розпоряджаються багатствами краю на користь Гітлерівської Німеччини. У співбесіді з Майклом Вінчем галичанин-емігрант Гурка пройнявся надто великим ентузіазмом щодо фюрера Гітлера, який збирався надати Карпатській Україні велику фінансову допомогу. На питання журналіста: чи не захоче Гітлер допомагати, виходячи із чистого альтруїзму, чи захоче багато чого взамін? Гурка відповів: «Звичайно, що він чогось захоче і ми готові віддати другові все, чого він захоче».³²⁸ Яка щедрість пришельця-галичанина розпоряджатися чужим багатством! І ще одна переконуюча думка Гурки: «При Гітлері не буде політики денационалізації. Він цінує наше бажання воз'єднати українську націю, бо сам є захисником ідеї націоналізму».³²⁹

Німеччина фактично не фінансувала Карпатську Україну, навпаки, вона вивозила ліс, продукти сільського господарства. Місцеві німці після жовтня 1938 року почували себе в краї як вареники в сметані. Вони отримали все, що бажали: державного секретаря, уповноваженого у справах німців; дозвіл формувати і організувати націонал-соціалістичної партії, що повністю дотримувалась націонал-соціалістичної ідеології, а також всі допоміжні організації: школи з німецькою мовою навчання, свою власну шкільну інспекцію. Були прикомандировані герр Олдофреді (із Судетської області), держа-

³²⁸ Майкл Вінч. Одноденна держава. Томпора, 2012. – С.54

³²⁹ Там само. – С.55.

вний секретар (із Егера), його заступники – із Богемії. Вони мали завдання: створити «СА» та жіночих організацій.³³⁰ При вході в німецькі села – триумфальна арка, пришорена зеленими гілками, численними свастиками та з написом «Heil Hitler». Німці вели себе пихато: вони не бралися до некваліфікованої брудної праці. Таку роботу, вважали вони, випадає виконувати лише українцям. В Усть-Чорнянській школі Майкл Вінч сфотографував над сценою надпис: «Один народ, одна воля, один фюрер».³³¹

Крім іншого, Майкл Вінч добре приглядався до способу життя і поведінки членів Карпатської Січі. Команда Січі в Хусті вважала себе за найвищий ареопаг державної мудрості, за найвищого виразника українського патріотизму.³³² І ще: «Нефаховість із надмірним волонтаризмом робила те, що робиться із авто з сильним мотором, але без розумного керманіча. Нефахові коменданти не означили меж своєї чинності. Команда Січі втручалася до всього, всюди хотіла бути, в усіх забирати голос, всі справи вирішувати... Січ бажала бути військовою силою, але без фахових старшин».³³³ Мали січовики і неприємний зовнішній вигляд, які ішли слухати промову Ю. Ревая. «Січовики, що вишикувалися під урядовим будинком, цього вечора мали вигляд справжніх лиходіїв – бідно вбраних, брудних, недорогих бандитів з найнижчих верств суспільства».³³⁴

19 лютого 1939 року на другому з'їзді Карпатської Січі формальний голова правління Карпатської Січі у своїй доповіді зауважив, що ні головний військовий штаб, ні керівники окружних підрозділів, укомплектованих виключно українцями із Галичини, йому не підчиняються. А що торкається дисципліни січовиків, Д.Климуш критикував їх за те, що вони п'януть і здійснюють проступки проти місцевого населення, а їх командири роблять вигляд, що не помічають цього. За це зам. начальника головного військового штабу Зенон Коссак затребував відставки Д.Клочурака, а замість нього обрати комендантом Карпатської Січі генерала Г.В.Курмановича. 19 лютого 1939 року Д.Климуш подав заяву про відставку і одноразово додав доповідню Н.Бандусяка, голови ревізійної комісії Карпатської Січі, про наслідки перевірки багаточисельних скарг громадян про здійснення бійцями Карпатської Січі проступків. Н.Бандусяк, юрист по освіті, написав, що січовики із Галичини здійснюють грабежі і розбої, ходять по селах п'яними, по галицькому звичаю терором відбивають у євреїв гроші, розбивають вікна і б'ють євреїв по писку.³³⁵

³³⁰ Майкл Вінч. Названа праця. – С.222-223.

³³¹ Там само. – С.282.

³³² Володимир Бірчак. Карпатська Україна: спогади і переживання. – Ужгород, 2007. – С.76.

³³³ Володимир Бірчак. – Названа праця. – С.73-74.

³³⁴ Майкл Вінч. Названа праця. – С.167.

³³⁵ Петро Годьмаш. История суверенной республики Закарпатская Украина (Подкарпатская Русь) для народа. – Ужгород, 2015. – С.241.

Між тим 1 лютого 1939 року фашистська Німеччина відкрила в Хусті консульство, яке до 9 березня очолював Гамількар Гофман. Щоб передати А.Волошину інструкції про те, як діяти у складних ситуаціях, Німеччина у лютому 1939 року запросила в Берлін урядову делегацію Підкарпатської Русі на переговори ніби по питанню інвестицій в розвиток її промисловості. Її очолив Ю.Ревай, а членами делегації були Ю.Химинець, керівник місцевої організації ОУН та Сергій Єфремов, відповідальний за фінанси в уряді А.Волошина. По поверненні в Хуст Ю.Ревай доповів про запевнення німців: «Як тільки Підкарпатська Русь проголосить незалежність і відокремиться від Чехословаччини, тоді негайно одержить від уряду Німеччини десять мільйонів марок допомоги для придбання продовольчого зерна голодаючим верховинцям».³³⁶

4 березня 1939 року в Берлін приїхала урядова делегація на чолі з міністром Ю.Реваєм, ніби для вирішення питань по обміну лісу і солі на продовольче зерно. У складі делегації були політемігранти із Галичини В.Команицький, Р.Романюк, М.Бабота та Ю.Химинець. Насправді в Берліні Ю.Ревай обговорював готовність штурмових загонів Карпатської Січі до захоплення влади і хто персонально повинен їх очолити. Про це стало відомо чехословацькій контррозвідці, і міністерство справедливості (юстиції) позбавило Ю.Реваєва депутатської недоторканості і дало згоду на арешт. Про це дізнався Берлін і Ю.Ревай в Чехословаччину не повернувся.

Для чергових додаткових інструкцій 8 березня 1939 року приїхали начальник головного військового штабу Карпатської Січі **М.Колодзинський**, **член штабу лейтенант «Абвера» Роман Шухевич («Щука»)** і **голова місцевої організації ОУН Ю.Химинець**. Ця делегація повинна була швидко добратися в Братиславу, дізнатися про час проголошення незалежності та виходу із складу Чехословаччини і негайно повернутись в Хуст та чекати повідомлення з Братислави. Повідомлення із Братислави має стати сигналом для головного військового штабу Карпатської Русі для негайного захоплення Підкарпатської Русі. За рекомендацією А.Мельника парламент автономної республіки Підкарпатська Русь повинен в день захоплення влади прийняти закон про проголошення суверенної республіки під назвою «Карпатська Україна».

Пізно увечері 13 березня 1939 року відбулось таємне для офіційної Праги засідання парламенту Словаччини. Більшістю голосів (40 із 60 при загальній кількості 63 депутати) він прийняв закон про суверенітет Словаччини і її вихід із складу федеративної Чехословаччини. Тут же президентом суверенної Республіки Словаччини був обраний Й.Тіссо. Реакція Німеччини на події була така: з метою захисту суверенної Республіки Словаччини фашистська Німеччина почала вводити свої війська на територію Словаччини. В

³³⁶ По кн. Петра Годьмаша «История суверенной республики...». – С.243.

той же день увечері Гітлер повідомив регенту Угорщини Хортию, що настав час для анексії Підкарпатської Русі і потребував, щоб війська Угорщини негайно розпочали анексію Підкарпатської Русі.

ПИСЬМО МИКЛОША ХОРТИ ГИТЛЕРУ

Будапешт, 13 марта, 1939 г.

Ваше Высокопревосходительство!

Сердечно благодарю!

Не могу выразить, как я счастлив, поскольку эта богатая ресурсами провинция – я неохотно пользуюсь высокопарными словами – действительно имеет для Венгрии жизненное значение. Несмотря на то, что новобранцы прослужили всего пять недель, мы с величайшим энтузиазмом приступили к делу. Распоряжения уже отданы. В четверг, 16-го числа сего месяца, произойдет пограничный инцидент, вслед за которым в субботу должен быть нанесен большой удар.

Я никогда не забуду этого свидетельства дружбы, и Ваше Высокопревосходительство всегда может твердо рассчитывать на мою благодарность.

Дружески преданный Хорти.³³⁷

14 березня 1939 року о 16 годині Гітлер потребував, щоб Президент Чехословаччини Е.Гаха і міністр закордонних справ Ф.Хвалковський негайно приїхали до нього в Берлін. Сценарій був заготовлений: Берлінська радіостанція кілька разів повторила повідомлення, що Словаччина проголосила незалежність, а Чехія і Моравія у стані розриву, а тому Чехословацька держава розвалюється. Гітлер у зв'язку з цим вирішив взяти ситуацію у Чехословаччині під свій контроль. В іншому разі Гітлер пригрозив: «Або капітуляція, або через сім годин Прага буде перетворена в руїни. Е.Гаха втратив свідомість. Коли лікарі привели його до почуттів, Гаха ранком о 4 годині 15 хвилин 15 березня 1939 року підписав документ, в якому погодився на встановлення над Чехією німецького протекторату. І вже о 6 годині 15 хвилин 15 березня 1939 року німецькі війська без єдиного вистрілу з боку чехословацької армії почали анексію Чехії. До 9 години вони підійшли до Праги, а о 17 годині Гітлер на відкритому лімузині в'їхав у Прагу і зупинився біля президентської резиденції. Вранці 16 березня 1939 року А.Гітлер підписав Декрет «об'єднання» Чеської Землі з Рейхом на правах протекторату під назвою «Богемія і Моравія».

А що відбувалося в ці дні в Карпатській Україні? 14 березня 1939 року А.Волошин, прем'єр-міністр уряду автономної республіки Підкарпатська Русь, передав німецькому консулу в Хусті Г.Гофману термінову телеграму, щоб він відправив її в Берлін на ім'я Й.Рібентропа, міністра закордонних справ Німеччини. Ось текст телеграми: «Від імені уряду Карпатської України прошу вас визнати проголошення незалежності під захистом Німецького

³³⁷ Карпатська Україна : Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії. У 2-х т. Т.1. – Ужгород : Закарпаття, 2009. – С.275.

Рейха» Того ж дня 14 березня о 17 годині А.Волошин виступив по Хустській радіостанції і заявив: «Громадяни і громадянки Карпатської України! Рішенням словацького парламенту була проголошена незалежність Словаччини. Цим була змінена і міжнародна ситуація Карпатської України, яка рішенням нашого уряду буде ще офіційно проголошена незалежною державою. До остаточного рішення нашого парламенту наша влада уже зараз цю нашу незалежність проголошує. Склад уряду незалежної Карпатської України такий: прем'єр – Августин Волошин, закордонні справи – Юлій Ревай, внутрішні справи – Юрій Перевузок, господарство – Стефан Клочурак, фінанси і комунікації – Юлій Браццайко, здоров'я і соціальна опіка – Микола Долинай».³³⁸

14 березня 1939 р.

Телеграма Уряду Карпатської України міністру закордонних Справ Німеччини Й.Ріббентропу з проханням про захист Карпатської України

«В імені Уряду Карпатської України прошу Вас прийняти до відома проголошення нашої самостійності під охороною Німецького Рейху.

Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії. У 2-х т. Т.1. – Ужгород : Закарпаття, 2009. – С.276.

14 березня 1939 р.

Декларація Августина Волошина по радіо з проголошенням незалежності Карпатської України

ГРОМАДЯНИ І ГРОМАДЯНКИ КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ!

Рішенням словацького Сейму була проголошена незалежність Словаччини. Тим була змінена й міжнародна ситуація Карпатської України, яка рішенням нашого Сейму буде ще офіційно проголошена незалежною державою.

До історичного рішення Сейму наша влада тепер цю нашу незалежність проголошує...

Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії. У 2-х т. Т.1. – Ужгород : Закарпаття, 2009. – С.276.

15 березня 1939 р.

Вказівка міністерства закордонних справ Німеччини німецькому консулу в Хусті Г.Гофманну поінформувати уряд А.Волошина про позицію III Рейху в конфлікті Угорщини з Карпатською Україною

Прошу поінформувати Уряд Карпатської України усно, що з огляду на те, що мадярські війська на широкому фронті посунулися вже вглиб Карпатської України, уряд Німеччини радить йому не ставити опору. Так як справи зараз стоять, уряд Німеччини вважає, що він не є в позиції прийняти охорону.

Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії. У 2-х т. Т.1. – Ужгород : Закарпаття, 2009. – С.277.

³³⁸ Цит. За кн. Петра Годьмаша «История суверенной республики Карпатская Украина. – Ужгород 2015. – С.261.

Не просто вирішувалось питання проголошення Карпатської України 14 березня 1939 року. Хоч цей крок був сепаратистським, але вимушеним. Федеративна Чехословаччина 14 березня 1939 року розпалася. Словаччина за порадою Гітлера проголосила незалежність. На такий крок став і прем'єр Карпатської України А.Волошин. Якщо б він не проголосив незалежність Карпатської України, то угорські правителі могли оголосити її «нічийною територією» і захопити як колишні землі «святостефанської корони». А.Волошин виявився у складному і розгубленому стані. Щоб вийти з скрутного положення, він відрядив С.Ключурака в уже суверенну Словаччину, щоб просити президента Й.Тіссу про приєднання Підкарпатської Русі до Словаччини на правах автономної республіки. Одночасно міністр без портфеля Ю.Бращайко та державний секретар М.Долинай були командировані в Будапешт з таким же проханням: приєднати Карпатську Україну до Угорщини у статусі автономної республіки. Чи не була це і моральна і політична капітуляція прем'єра А.Волошина і провал його державної діяльності? Державотворча діяльність і зовнішня політика провалились.

«На протязі всього періоду існування Карпатської України проблемним був і внутрішній розвиток умовної держави: розлад економіки, скрутне фінансове становище. Не вистачало предметів широкого вжитку, зросла спекуляція. Навіть солі купити ставало проблематичним, не говорячи вже про керосин, вугілля, взуття, ліки тощо. Винятково складною була проблема постачання хлібом і жирами верховинських сіл. Своїх ресурсів явно не вистачало, а в умовах інфляції постачання зерна з Румунії все більше скорочувалось. Особливо погіршилася обстановка після Віденського арбітражу, коли до Угорщини відійшли багаті на сільгосппродукти низинні райони з містами Ужгород, Мукачево і Берегово. Карпатська Україна після 2 листопада 1938 року залишилася нежиттєздатною державою. Проголошення суверенітету в цих умовах нічого не давало».³³⁹

Благочинний і назовні боголюбивий священник та талановитий педагог Августин Волошин увійшов у державно-політичну діяльність чи навіть у європейську історію, пов'язану з Другою світовою війною та великомасштабними планами побудови української держави нового типу з приєднанням її до мікродержави Карпатської України не через широко відкриті і парадні входи, про які сучасна політична еліта України говорить на підвищених хвалених тонах. То ж А.Волошин хто – герой історії чи антигерой. Подана в книжці кількарядова інформація про діяння нашого героя дає можливість читачу розібратися в питанні хто є хто...

³³⁹ І.М.Гранчак. Уроки існування Карпатської України. //Нариси історії Закарпаття. Том II (1918-1945). – Ужгород, 1995. – С.339.

Події в Карпатській Україні після її проголошення ввечері 14 березня 1939 року проіснувала 29 годин, коли тільки що вибраний президент після першого і останнього засідання Союму 15.03.1939 р. розпустив свій уряд і залишив свою державу напризволяще, покинув Хуст, перебував в Румунії, а далі з кількома членами уряду через Югославію, Австрію попря-

мував до Берліна, де пробув півтора місяця. Тут вислухав всі консультації представників Рейху і в травні перебрався до Праги. За невинною педагогічною та науковою діяльністю в університеті, професор А.Волошин продовжував політичні ігри: регулярно інформував Гітлера про ситуацію на Підкарпатті, вносив свої пропозиції, постійно улесливо просив захисту уже неіснуючої Карпатської України і наводив такі аргументи:

«1. Карпатська Україна перестала би бути предметом Радянської експансії у Центральній Європі.

2. Великонімеччина була б тим саме убережена тут від небажаних стратегічних і політичних вигідних позицій Радянського Союзу.

3. Великонімеччина мала б ніким не контрольований зв'язок на Схід до румунських джерел сировини.

4. Великонімеччина шляхом виділення більшої ролі своєму союзнику тільки виграла б у світовому масштабі» *(Наведено відповідно до документу ЦА МДБ СРСР, Н – 17681, арк.75-76).*

Після гітлерівської агресії проти СРСР амбіції Волошина зросли. Доказ: 11 липня 1941 року він спрямував імперському канцлеру і фюреру німецького народу Адольфу Гітлеру такого листа:

«Ваше Превосходительство!

Я мав честь 27 жовтня минулого року повідомити Вашому Превосходительству, що всі перемоги радянського народу зазнають небезпеки. Причиною цьому стало те, що на основі добутих інформацій я встановив, що більшовики хочуть поступово напасти на німецьку імперію, таємно домовилися з Англією. Я дізнався, що для Німеччини готується нове поле битви. Однак я, як противник війни, друг німецького народу і прихильник Вашого бажання, наслідуюсь запобігти виникненню нового поля битви, і тому продовжив вивчати європейські можливості та йшов до висновку, що існує можливість паралізувати англо-радянський договір.

У випадку паралізації зрадницьких намірів Москви Німеччина здобуде швидко перемогу над Англією. Перемога над Англією матиме такий психологічний тиск на зростання внутріполітичних відносин з Росією, що Світи самі собою дуже ослабнуть».

«Українська національно мисляча громадськість згідна з моєю думкою, і я, бажаючи послужити Вашому превосходительству, причетний до переконання, що англо-радянська змова стосовно нападу на Велику Німецьку імперію може бути паралізована, єдино, засобом встановлення Карпато-української автономії під німецькою верховною владою».

В цьому ж листі Волошин запропонував Гітлеру таке: «Німецький імперський уряд повинен по можливості швидше усунути Угорський режим з Карпатської України, оголосити цю область частиною України і сприяти поверненню уряду».

Також може початися конспірація усіх українських елементів і перебіжчиків. Самостійність України може початися в Україні і захоплені частини України можуть потім приєднатися до Карпатської України.

А ось з яким пафосом сказані наступні слова цього листа: «Простір усіх українців та їх неорганізація може бути передано тому, кого для цього уповноважить Президент Карпатської України, і, можливо, сам німецько-імперський уряд. Засобом виникнення вищесказаного український рух набуде вигляду народного руху і першу основу для утворення самостійної армії. Вся Україна буде так дивитись на німецьку імперію, як на апостола правди і соціальної справедливості».

Завершують лист Волошина не менш прислужницькі пропозиції:

1. Після усунення радянського режиму на Україні можна було б оголосити Українську державу.
2. Як перший президент, республіканський вождь українського народу міг би бути призначений його Превосходительством пан Волошин.
3. Президент збирає представників усього народу і пропонує, щоб Україна стала монархією.
4. До Української монархії буде призначений крон-принц Великої Німецької імперії.
5. Німецький крон-принц буде запрошений на трон князів Володимира і Ярослава Мудрого, отримає українське ім'я і зробиться греко-католиком.
6. Бессарабія, Буковина і Карпатська Україна будуть приєднані до України.
7. Староруську церкву скасувати і на місці схизматизма заснувати як державну греко-католицьку церкву, яка на основі союзних традицій пов'яже нас зі священною римською церквою.
8. Українська держава буде державою без будь-яких зовнішніх кордонів і гарантує сама себе.
9. Внутрішній соціальний устрій української держави буде відновлено засобом конституційних національних зборів.
10. Українська держава, беручи до уваги індустріальну Європу, не буде зводити великі індустріальні споруди. Це було б марною пролетаризацією країни і небезпечною європейським робітникам.

Останні рядки о вуйка Гітлера такі: «Маю честь запропонувати вашому превосходительству усі необхідні доводи і положення стосовно організації української держави, я впевнений, що у випадку, коли відбудеться так, як я

це пропоную, будь-яка небезпека в німецькій перемозі щезне і перемога на сході протягом короткого часу стане благосприятливою для Великої Німецької імперії.

Я в особі Вашого превосходительства вітаю народ Великої Німецької імперії і бажаю Вашим Збройним Силам повної перемоги.

Вам відданий А.Волошин».

**Прем'єр-міністр А.Волошин про економічний і культурний розвиток
Карпатської України (січень 1939 р.)**

... У шкільництві потребуємо багато шкіл та класів, будемо наше шкільництво поширювати, народ це добре розуміє, дві депутації передучора тут просили владу, щоб зорганізувала дві горожанські школи на селі. Український Університет хочемо перенести з Праги до Хуста. Признаємо, що Український Університет багато виконав у Празі, але ліпше його мати в серці народу...

... У наступному році з весни розпочнемо будувати залізничну лінію впродовж Карпатської України через Перечин, Сваляву до Хуста. Рахуємо при тому на чеський капітал і чеські технічні сили. Правда, зголошується й чужий капітал. Будемо підпірати туристичний рух, а це нас ще більше зближить із заходом і з Чехією. Український народ є релігійний і будемо його виховувати у вірі в Бога. З щирого серця бажаю державі чехів, словаків і українців, щоб у новім році всебічно закріпила свою внутрішню структуру. Я вірую в її добру господарську, культурну і соціальну будучність.

Волошин А. Про актуальні проблеми Карпатської України : із інтерв'ю кореспонденту чеської газети «Лідове Новини»// Волошин, А. Вибрані твори. – Ужгород: Закарпаття, 2002. – С.160.

З точки зору проф. І.Гранчака:

«Уряд дуже швидко взяв курс на Будапешт. Він не розумів, чи не хотів розуміти того, що русини Закарпаття, будучи слов'янами, не захотять нового ярма угорських панівних класів. Союз з будь-якою слов'янською країною для них краще, як з Угорщиною. Зміщення А.Бродія з прем'єра є виправданим. Якщо помилкою А.Бродія була одностороння орієнтація на Угорщину, то такою ж помилкою А.Волошина був крутий поворот до України. А.Волошин сформував уряд із своїх українських прихильників, широко відкрив двері для галицьких емігрантів та української еміграції Чехословаччини. Повне ігнорування таких високих рухів як русофільський, послаблювали позиції уряду А.Волошина. Такою ж помилкою і заборона всіх політичних партій і створення єдиної політичної організації – Українського національного об'єднання. Це звузило соціальну базу уряду Волошина».³⁴⁰

У питанні проголошення незалежності Карпатської України 14 березня 1939 року професор І.М.Гранчак висловився так: «Хоч цей крок ... був сепаратистським, але вимушеним. Федеративна Чехословаччина 14 березня 1939 року розпалася. Словаччина за порадою Гітлера проголосила незалеж-

³⁴⁰ Нариси історії Закарпаття. Том II. Ужгород, 1995. – С.339.

ність. На такий крок став і прем'єр Карпатської України А.Волошин. Але іншого кроку він зробити не міг...проголошення суверенітету Карпатської України хоч і йшло в руслі політики гітлерівського блоку поділяти Чехословаччину, але було вимушеним кроком, історично виправданим. Проголошуючи незалежність Карпатської України, А.Волошин відображав потяг українського населення краю до свободи. Але його вимушена орієнтація на фашистську Німеччину все ж була помилкою».³⁴¹

15 березня 1939 року відбулися вибори до Сойму Карпатської України. Вони були далеко не вільними, справедливими і демократичними. Голосувати можна було тільки за одну партію згідно єдиного урядового списку. На місці голосування не було кабін і ширми. Урна для бюлетенів знаходилася перед самим носом спостерігача. Член комісії замість вручення виборцю конверта сам брав від нього бюлетень і клав його в конверт. У час виборів застосовувались силові методи. Тому результати були вражаючими – 99,5 % виборців «віддали» голоси за єдину урядову партію Августина Волошина. Інший показник засвідчує, що із 32 депутатів понад 50% є представники Хуста (19 депутатів – хустяни і тільки 13 – депутатів з інших населених пунктів, переважно з Мараморощини).

На швидкоруч відбулись 5 засідань Сойму, на яких прийняті головні державні закони, які практично не обговорювались, а затверджувались підняттям руки.

Сойм Карпатської України ухвалив цей закон.

Частина 1.

- §1. Карпатська Україна є незалежна держава.
- §2. Назва держави є Карпатська Україна.
- §3. Карпатська Україна є республіка з президентом, вибраним Соймом Карпатської України, на чолі.
- §4. Державна мова Карпатської України є українська мова.
- §5. Барва державного прапора Карпатської України є синя і жовта, при чому барва синя є горішня, а жовта є долішня.
- §6. Держаним гербом Карпатської України є дотеперішній герб: медвідь у лівім червонім полі й чотири сині та жовті смуги в правому півполі, і тризуб св.Володимира Великого з хрестом на середньому зубі. Переведення цього місця закону полишається окремому законові.
- §7. Державний гімн Карпатської України є: «Ще не вмерла Україна...»
- §8. Цей закон обов'язує зараз від його прийняття»

Частина 2.

- §1. Сойм уповноважнює Уряд, щоб за згодою президента Карпато Української Республіки видавав аж до відкликання розпорядження з силою закону. Це уповноваження не відноситься до змін конституційних законів.

³⁴¹ Нариси історії Закарпаття. С.338-339.

§2. Розпорядження, видані за § 1, мають бути предложені Сеймові на його найближчій засіданні. Інакше втрачають обов'язуючу силу.

§3. Цей закон обов'язує зараз від його прийняття».

Джерело: С.Росоха. Сейм Карпатської України. – Львів, 1991, с.30-31.

Після затвердження уряду Карпатської України, увечері того ж дня, А.Волошин виїхав в Румунію. Там заночував, а ранком 16 березня мав бесіду з представником румунського генерального штабу генералом Якобич. В цій бесіді А.Волошин просив окупувати Карпатську Україну і таким чином звільнити її від угорців. Але уряд Румунії відмовився задовольнити прохання А.Волошина. Таким чином і Словаччина, і Угорщина, і Румунія відмовились виконати прохання А.Волошина включити Карпатську Україну до складу цих держав у статусі автономної республіки.

ЗАКАРПАТТЯ В МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ КРАЇН АНТИГІТЛІВСЬКОЇ КОАЛІЦІЇ (березень 1938 – жовтень 1944 рр.)

У ході боротьби проти фашизму склався союз країн, що одержав назву антигітлерівської коаліції, куди входили Англія, Сполучені Штати Америки, Радянський Союз, Чехословаччина, Польща, Югославія, інтереси яких представляли емігрантські уряди, що знаходилися в Англії. Русинська Підкарпатська Русь теж мала своє представництво в Англії у складі еміграційного уряду Чехословаччини на чолі з президентом Е.Бенешом. Інтереси Підкарпатської Русі захищав Павло Петрович Цібере. Складовою частиною дипломатичного життя чехословацького представництва і Підкарпаття були переговори між Радянським Союзом і Чехословаччиною про його долю і післявоєнну перспективу. Радянський Союз засудив напад і анексію Чехії та Моравії 15 березня 1939 року та окупацію Закарпаття гортіївською Угорщиною. У передовій статті газети «Известия» за 29 березня 1939 року говорилося, що радянські люди обурені агресією німецьких фашистів проти чехословацького народу. Серед її жертв газета назвала чехів, словаків та русинів.³⁴² Тут важливим для нас є засудження агресії та **визнання русинів як одну з націй Чехословаччини.**

³⁴² Известия. – 1939, 20 марта.

У січні 1939 року президент Бенеш накреслював таку модель післявоєнної Європи: «В Центральній Європі вагому роль буде виконувати Росія... Після всіх катастроф нашим завданням є, щоб в Ужгороді була накінець Росія, а Прешов був найближче до Росії. Кордони з Росією повинні бути якнайдовшими».³⁴³

У серпні 1939 року Бенеш мав таку версію щодо Закарпаття: «Якщо Росія не буде нашим сусідом, то Підкарпатська Русь повинна бути складовою частиною ЧСР».³⁴⁴ Через місяць 22 вересня Бенеш зустрівся в Лондоні з послом СРСР у Великобританії І.М.Майським. Майський між іншими проблемами міжнародного життя торкнувся питання післявоєнної України і заявив, що СРСР, взявши Львів, раз і назавжди вирішить проблему України. На цю заяву Бенеш спитав, а що буде з Підкарпатською Руссю? Майський у відповідь посміхнувся. Бенеш заявив, що це наша територія, ми маємо на неї право. Для нас прийнятні тільки два варіанти рішення цієї проблеми: Підкарпатська Русь буде належати нам, але в тому випадку, якщо вони (СРСР) стануть нашими сусідами і будуть на неї претендувати, ми нічого проти цього не матимемо».³⁴⁵ Майський утримався від відповіді. І.Гранчак та В.Приходько вважають заяву Бенеша фатальною помилкою як політика і дипломата і оцінили поведінку президента як намір привернути на себе увагу Сталіна. Для Бенеша як сухого кабінетного політика і дипломата тоді не існувала воля того краю, котрого він робить предметом торгівлі. І це згодом майстерно використали комуністи.³⁴⁶

Уже на цьому, першому етапі Бенеш висловив чотири позиції щодо долі післявоєнного Закарпаття.

Другий етап чехословацько-радянських переговорів, під час яких піднімалося питання про долю Підкарпатської Русі, тривав з червня 1941 до грудня 1943 року. 28 серпня 1941 року відбулась чергова зустріч Бенеша з Майським, де стояло питання про долю Підкарпатської Русі. Бенеш заявив: «Ми хочемо відновити нашу державу в старих кордонах... Підкарпатська Русь буде знову нашою, ми в цьому переконані... Ми повинні знати Вашу політику з питання кордонів з Польщею. Чи хочете Ви мати з нею Східну Галичину, чи тільки її частину. Чи хочете Ви бути нашими сусідами? Ми зберігаємо лояльність у відношенні до поляків, не виступаємо ні за, ні проти, але хотіли б знати позицію Росії».³⁴⁷

Кардинальні зміни в співвідношенні сил на радянсько-німецькому фронті приніс 1943 рік. Поворот започаткувала перемога під Сталінградом, а

³⁴³ Kaplan K. Pravda o Ceskoslovensku. 1935 – 1938. – Praha. 1939. – Str.23.

³⁴⁴ Гранчак І., Поп І. Закарпаття в чехословацько-радянських відносинах періоду другої світової війни. // Карпатика, вип.2. – Ужгород. 1993. – С.226.

³⁴⁵ Гранчак І., Поп І. Названа праця. – С.227.

³⁴⁶ Нариси історії Закарпаття. Том II. – Ужгород, 1995. – С.523.

³⁴⁷ Гранчак І., Поп І. Названа праця. – С.228.

завершила битва під Курськом. Західні союзники навіть у цьому випадку не вірили, що Радянський Союз може сам вийти переможцем у війні з Німеччиною, а тому саботували відкриття другого фронту. Незважаючи на масштабні перемоги на фронтах, СРСР, на думку політиків, в дипломатичному відношенні ініціативи в своїх руках ще не мав. У договорі про дружбу і взаємодопомогу між СРСР та Чехословаччиною, підписаного 12 грудня 1943 року, і слова не було про кордони, про майбутню долю Закарпаття. Але уряд СРСР вважав, що нова Чехословаччина відновиться в кордонах довоєнних років. Це приваблювало Бенеша на бік Сталіна. Укладання договору свідчило про те що президент **Бенеш бачив майбутню Чехословаччину як державу чехів, словаків і русинів**. Такої ж точки зору притримувалися й основні союзники СРСР по антигітлерівській коаліції Англія, США і Франція. Саме після московських переговорів **двох представників Підкарпатської Русі П.Цібере та І.Петрущака** було введено до складу Державної Ради як вищого законодавчого органу Чехословаччини.

Протягом весни й літа 1944 року Е.Бенеш два рази звертався до підпільників, що діяли на території Чехословаччини, роз'яснюючи їм суть московських переговорів, положення договору і запевняв борців, що СРСР відстоює єдність країни і не має територіальних претензій до неї. Коли в травні 1944 року до кордонів Чехословаччини наближалася Червона армія, в Лондоні між урядами двох держав укладено нову угоду, яка регулювала стосунки між СРСР та чехословацькою адміністрацією. Угода передбачала передачу командуванням Червоної Армії цивільним органам чехословацьких властей території, що перестає бути прифронтовою зоною. Владу перебирав представник чехословацького уряду, який **організував управління згідно законів Чехословаччини**, створював збройні сили і т.д., але **свої дії він мав поєднувати з радянським командуванням**.

Так було до літа 1945 року, а потім все змінилося і всі проблеми дальшої долі Підкарпатської Русі вирішували політуправління 38 армії 1-го Українського фронту та НКВС СРСР. Ними вирішувалися питання продовження фронтових дій Чехословацького корпусу генерала Свободи, що мав визволяти Закарпаття, а його свідомо перевели на найважчу ділянку фронту – Дуклянський перевал, де полягли смертю хоробрих сотні підкарпатських русинів; вони керували процесом набору добровольців до Червоної Армії та Чехословацького корпусу (останніх переводили до загонів Червоної Армії) та інші операції по організації нового типу місцевого самоуправління в Закарпатті.

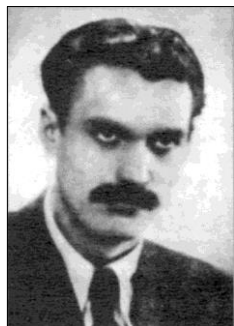
ЦІБЕРЕ ПАВЛО ПЕТРОВИЧ
(у народі «Закарпатський Валенгер»)
(5.V.1910 – 28.VI. 1979)

Про цю людину треба сказати трохи більше, бо будучи вихідцем із бідної селянської сім'ї с.Залужжя Мукачівського району, своїми зусиллями здобув високі школи, ім'я якого в 30–40-х роках ХХ століття фігурувало поряд з вищими державними діячами світу, дипломатами, політиками і вченими Європи і Радянського Союзу, а із таборів смерті сам добивався звільнення...

Народився шостим сином у багатодітній сім'ї. Батько Петро Цібере через нестатки пішов на державну службу – робочим по ремонту шосейних доріг. Старшого брата Федора за наполяганням учителя віддали вчитися в Мукачівську гімназію. Федір разом з учителем вмовив батька віддати туди і Павла як здібного хлопця, але з фізичною вадою – мав коротшу ліву ногу. Після закінчення гімназії знов за настановою брата Федора Павло стає студентом юридичного факультету Празького Карлового університету. Жив на невелику державну стипендію та допомогу брата Федора, греко-католицького священика. Студентські роки (1930–1936) Павло провів активно: був членом Товариства юристів, до якого входили і президент Чехословацької республіка Т.Масарик, і міністр закордонних справ Е.Бенеш, інші політичні діячі. Був членом Товариства карпаторуських студентів «Возродження». Після університету працював у Підкарпатському земському уряді. Ініціював створення громадсько-просвітницької організації «Російський народний університет».

Восени 1937 року звільняється з роботи і їде до Праги на операцію ноги. Післяопераційне лікування продовжив у Мукачеві під наглядом відомого хірурга О.Фединця, а жив у с.Лалово у брата-священика. У 1938 році у Хусті створюється Центральна Руська Народна Рада (ЦНР). Павло Цібере обирається її секретарем. У 1939 році мусить тікати з окупованої угорцями Підкарпатської Русі в Прагу. Деякий час тут працює секретарем в уряді генерала Прхала. Звідти на запрошення Чехословацької Народної Ради (ЧНР) їде до Франції, але за політичних умов поїздка відбувається через Югославію за документами лікування кісткового туберкульозу.

У Парижі Павло Петрович зустрівся з головою ЧНР, послом Чехословаччини у Франції Оссуським і просить сприяти антифашистській, антиугорській діяльності на Підкарпатті. Його оформляють спеціальним пресаташе при чехословацькому посольстві у Франції і дають дозвіл виступити в пресі. Цібере відвідує колонії компактного проживання закарпатців – шахтарів і чехословацькі військові гарнізони в містах Коняж, Агд, Монпельє,

Цібере Павло

налагоджує контакти з діаспорою в США. Угорці вимагають від французького уряду видачі Цібере.

З наближенням окупації Парижу Павло разом з учасниками руху опору де Голя відпливає в Англію. В Лондоні ЧНР реорганізується в Чехословацьку Державну Раду (ЧДР) на правах парламенту. 2 жовтня 1940 року спеціальним указом Е.Бенеша Цібере призначається членом новоствореної Ради і представником Підкарпатської Русі при ній. Невдовзі Цібере пропонує Бенешу створити при уряді Особливу канцелярію у справах Підкарпатської Русі для активізації допомоги краю. Історія Підкарпатської Русі, її самобутність, боротьба проти угорських окупантів стають темами публікацій Цібере у Європі та США. Міністр іноземних справ Англії Іден на прохання Павла Петровича дозволяє йому виступ по Бі-Бі-Сі.

Влітку 1941 року уряд Бенеша і СРСР укладають угоду про створення в СРСР чехословацької військової частини. Військову місію очолив полковник Піка. За рекомендацією Павла Цібере секретарем місії призначається земляк Андрій Патрус-Карпатський. Він дипломатичною поштою посилав для Цібере листи і телеграми в Лондон, де розповідав про долю закарпатців, які в період окупації угорцями Підкарпаття в 1939 році масово втікали в СРСР.

Завдяки Цібере світ дізнався правду про закарпатців. Павло Петрович звертався до Бенеша і просив про допомогу закарпатцям. Але той не спішив. Тоді він почав оббивати пороги радянського посольства і 8 вересня 1942 року звернувся до посла з листом: «Я прошу радянський уряд звільнити всіх благонадійних закарпатців з військових таборів і надати їм можливість вступати в ряди трудящих СРСР у відповідності з їх професійною підготовкою або надати їм вільну можливість вступати в ряди своїх військових частин...». 4 вересня 1943 року передав заступнику міністра закордонних справ СРСР Майському меморандум уряду СРСР. У квітні 1944 року передав телеграму особисто Сталіну. На прохання радянського посольства 23 серпня 1944 року написав «Краткую записку о Карпатской Руси и карпато-русском освободительном движении» для міністра закордонних справ Молотова. У Лондоні Павло Петрович при Особливій канцелярії створює товариство «Друзів Підкарпатської Русі», до якого залучив відомих на той час дипломатів, депутатів англійського парламенту, журналістів, вчених, викладачів університетів. Бував на прийомі у Черчіля. Крім того, він просив дозволу поїхати в СРСР для зустрічі і розмов з закарпатцями, які перебували в таборах.. Йому відмовили, бо радянське керівництво твердило: ніяких закарпатців, що прагнули щасливого життя в Союзі, не засуджували. Однак розголос поширювався і великою мірою завдяки Цібере правда про закарпатців стала явною, про це заговорила міжнародна громадськість.

Окрім долі ув'язнених в СРСР закарпатців, Павла Петровича дуже турбувала і майбутня, післявоєнна доля Підкарпатської Русі. Поступово він переконується, що Бенеш, хоч і гарно розмовляє, але реально не збирається надавати автономію краю у майбутній чехословацькій державі. У меморандумі, поданому чехословацькому уряду 20 липня 1943 року критикував надмірний централізм чехословацької влади, «не має або не хоче мати ясного погляду на реальне становище». Він вимагає письмової гарантії законодавчих та адміністративних прав Підкарпатської Русі. Наприкінці меморандуму нагадує про своє «право на відставку». Бенеш мовчить, відповіді на меморандум не дає... Павло самовільно залишає роботу, і у березні 1943 року президент емігрантського уряду призначає на заміну Цібере І.Петрущака.

У жовтні 1944 року Цібере разом з чехословацькою делегацією прибув до Москви з тим, щоб їхати додому, в Закарпаття. В Москві кілька разів зустрічався з Майським та Пікою, розмова з ними найбільше стосувалася звільнення з тюрем і таборів карпаторосів...

З Москви Павло Петрович приїхав до брата-священника в Лалово. Трохи відпочивши, почав шукати роботу. На той час створювався Ужгородський університет і Павло сподівався там викладати. Адже він був досвідченим юристом, доктором юридичних наук, знав англійську, французьку, німецьку, сербську, хорватську угорську, польську, чеську, російську, українську. Вирішальне слово при влаштуванні Павла Петровича в університет залишалося за представником політорганів 4-го Українського фронту Тюльпановим. Результат: Павлу Петровичу відмовили не тільки у влаштуванні в університет, але навіть діловим Мукачівського міськрайонного товариства мисливців та рибалок. Залишилось Лалово: допомога брату Федору, який хворів на цукровий діабет, газдував, доглядав за маєтком.

У вересні 1947 року Павла Цібере арештували в ресторані «Зірка» в Мукачеві, де була зустріч з друзями за кавою, коли Павло хотів їхати в Москву шукати роботи. І сталося так, як хотілося комуністичній владі. Із ресторану «Зірка» П.Цібере відвезли в Москву, але в... Лефортовську тюрму. Із Москви на адресу закарпатського КДБ поступила вказівка допитати Петрущака, який зайняв пост П.Цібере в Лондоні, коли той подав у відставку. Що міг сказати п. Петрущак про свого колегу, коли він займав посаду члена бюро Закарпатського обкому компартії України та депутата Верховної Ради УРСР?

Жорстокість при допитах, фізичні пошкодження тіла підсудного, голодування, хворобливий стан привели Павла Петровича до відчаю, про що він писав у одному з листів на адресу Молотова: «Находясь на грани смерти, окончательного сумасшествия... три года в тюрьмах, в одиночном заключении, я пришел к твердому убеждению, что Комитет госбезопасности, орган, в руках которого находится моя жизнь, решил замучить меня, угробить в

тюрмах и лагерях, на этой страшной каторге...». Він просив замінити йому ув'язнення на смертну кару: «Я готов умереть, но сразу, не агонизируя до бесконечности». Листи до керівників держави дали результат: його справу переглянули на засіданні Комісії Президії Верховної ради СРСР від 3 вересня 1956 року і у виписці з протоколу було зазначено: «За відсутністю складу злочину обвинувачення визнати безпідставним».

9 років рідні та знайомі нічого не знали за долю Павла Петровича. Листування було заборонено. Повернувшись з табору, Цібере знову взявся за пошуки роботи. Але знову нікуди не приймали. Блиснула на мить щаслива доля, коли його прийняли на роботу в Харківський університет на кафедри загальної історії та англійської мови. Через два тижні йому відмовили в праці через... відсутність прописки. (!?)

Повернувшись в Ужгород, одержав уроки англійської мови в школі №4 аж на ... 4 дні. Пізніше Цібере призначили у невеличке село Петрівка Ужгородського району, де викладав англійську мову, біологію, географію. Залишив по собі добру пам'ятку, озеленивши школу. З цієї школи вийшов на пенсію. Мукачівська міська влада виділила йому однокімнатну квартиру, де він жив самотньо, бо власної сім'ї не мав. Автор цієї статті часто зустрічався з Павлом Петровичем, коли той навідувався до свого друга Юрія Алмашія в Ромочевицю, і ми багато розмовляли про все прожите. Завжди мав при собі газети на англійській, французькій і німецькій мовах.

Павла Цібере цінували у всій Європі, крім комуністичних СРСР та України, де і молодшому поколінню із родини Цібере П. не було належного місця в суспільстві (заборона навчатися у вузах, влаштовуватись на престижні посади та ін.). Великі почесті і визнання мав в Чехословаччині, особливо, коли президентом був Людвиг Свобода.

За спогадами автора статті та за матеріалами журналіста газети «Старий замок» Лариси Подоляк.

XIV. РОЗВИТОК ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ

Вирішальним чинником розвитку історичних знань було становлення системи шкільної освіти: початкових шкіл (парафіальних і державних), горожанських шкіл, гімназій богословських шкіл, духовних та учительських семінарій, пізніше торгових шкіл та академій. Наукова молодь краю здобувала вищу освіту в навчальних закладах Відня, Будапешта, Трнави, Великого Варадіна, Кошиць, Праги, а також Львова, Києва, Петербурга. А першими історичними джерелами, що давали знання, як уже згадувалось вище, були так звані маргіналії чи покрайні записи, які поступово переходили від коротких інформацій про події, що відбувалися, у невеликі літописи, потім у історичні перекази (уривки з Мукачівського літопису XV ст., літописні записки мукачівського священника Ю.Вусяника, «Гукливіська літопис», «Про походження с.Гукливе», «Александрії» (різні варіанти оповідання про Олександра Македонського), «Пам'ятна книга с.Тересви». Незаперечним фактом є те, що сівачами «доброго і розумного» були церковні діячі М.Андрелла, Й. де Камеліс, М.Ольшавський, І.Брадач, А.Бачинський. Наприкінці XVIII століття з'являються перші ластівочки наукових рукописних праць І.Пастелія, Д.Бабіля. Не треба скидати з історичної пам'яті і той факт, що й сама Австрійська держава відчула необхідність змін у галузі освіти. Саме цими факторами зумовлена реформа народної освіти в імперії в кінці XVIII ст. («Ratio educationis», 1777).

Свідченням підвищеного інтересу до історичної науки є той факт, що на Закарпатті вже з початку XIX століття були у вжитку праці відомих істориків (В.Татіщев, М.Щербатов, І.Міллер, М.Карамзін) та праці західноєвропейських істориків (угорських, польських). Вже наприкінці XVIII століття кращі представники духовної інтелігенції почали звертатися до історії свого рідного краю. Поступово появляється така кількість літератури, що постала потреба дослідження процесу зародження і розвитку історичної думки: «Про походження русинів», «Історія карпатських русинів» І.Пастелія, «Історія історіографії угорських русинів» Ю.Жатковича. Ця тема зацікавила російських вчених. Наприклад, І.Філевич закликав учасників IX Археологічного з'їзду (Вільно, 1893) включитися в дослідження історії Закарпаття у контексті всього Карпатського регіону. І вже через рік виклав свої думки з цього приводу в брошурі «Угорская Русь и связанные с нею вопросы и задачи русской исторической науки». Інший вчений В.Францев послідував прикладу І.Філевича і видав брошуру з історії закарпатської історіографії під заголовком «Обзор важнейших изучений Угорской Руси» (1901). Є.Перфецький у статті «Обзор угрорусской историографии» значно розширив свій огляд працями історичного характеру, чого не було у І.Філевича.

Позитивно вплинув на розвиток історичного мислення і появи історичних праць на Закарпатті культурно-національний рух чехів і словаків, який почався скоріше. Біля його витоків стояли Ф.Палацький, Ф.Челаковський, Й.Юнгман, Ян Коллар, П.Шафарик. У своїй славнозвісній поемі «Дочка Слави» Ян Коллар проголосив **право кожного народу на вільний розвиток і самобутню культуру**. Павло Шафарик написав фундаментальну наукову працю з історії слов'ян «Слов'янські старожитності (1837)». Людовит Штур у своєму передсмертному заповіті «Слов'янство і світ майбутнього» написав «Послання слов'янам з берегів Дунаю», в якому висловив пророчі слова про майбутнє слов'янських народів, які здобудуть національну незалежність і побудують свою державність. Нині ми є свідками правоти таких його слів: «Ніяка сила, ніякі уряди не в силі розтоптати наші народності, які несуть в собі ідеї майбутнього».

Не залишилися поза процесом національного пробудження і розвитку свої історії і культури південні слов'яни. На початковій стадії цього важливого процесу помітними стали болгарські просвітителі Софроній Врачанський, Паїсій Хілендарський, Петро Берок, Аспарухов. Оживив і підніс на вищий рівень національну свідомість болгарського народу русин Юрій Венелін-Гуца. А в Сербії виявилися такими Д.Обрадович, В.Караджич, І.Раїч (автор «Истории разных славянских народов, наипаче Болгар, Хорватов и Сербов из тьмы забвения изъятая и во свет исторический произведенная. – Віен, 1794, – 23 с.)

Ідеї Просвітництва в Центральній Україні пов'язувалися з творчістю І.Котляревського та відкриттям Харківського університету в 1804 році. В Галичині загальнослов'янське національне пробудження пов'язане з діяльністю Михайла Левицького, Івана Могильницького, Йосифа Лозинського, які більше займались мовознавством, Михайла Герасевича, який сповідував ідею про єдність етнічних коренів галицьких русинів з українським населенням Поділля, Волині, Київщини. Новіший етап національного відродження русинів Галичини пов'язаний з діяльністю культурно-освітньої організації «Руська трійця – Маркіяна Шашкевича, Якова Головацького та Івана Вагилевича.

Таким чином ідеї західноєвропейського Просвітництва та пробудження національної свідомості охопили буквально всі слов'янські народи всіх трьох імперій – Австрійської, Російської та Османської.

Дещо в специфічній ситуації опинилися карпатські русини в процесі пробудження національної свідомості і прагнення опанувати історичними знаннями та наукою.

1. Керівництво навчальними закладами в Угорщині перешкоджало проникненню ідей просвітництва в середовище семінаристів-слов'ян, в т.ч. й русинів, і вживало всі заходи, щоб перешкодити цьому. Свідченням такої практики є документ-розписка ужгородських семінаристів, який Ю.Гаджега

включив у свою працю «История Ужгородской богословской семинарии в ее главных чертах» (Ужгород, 1928). Ось зміст розписки: «Я, нижеподписавшийся, с чистою совестью удостоверяю, что в настоящее время не состою членом никакого тайного общества или объединения ни внутри границ, унаследованных Императорско-Королевской Державной, вне них, и что ни под каким предлогом не вступлю в них (общества) в будущем».³⁴⁸

2. Окремі іноземці-вчені намагалися принизити рівень духовного розвитку карпатських русинів і заперечити їх національне відродження. До таких відносився француз Мак-Карті, автор словника «Nouveau dictionnaire géographique universell». Русин І. Орлай із далекої Росії висловив різкий голос протесту позиції Мак-Карті у своїй рецензії на названий словник і довів конкретними прикладами, що закарпатці мають культурно-освітніх діячів і вчених, імена яких відомі не тільки вдома, але і в Росії. Як патріот свого народу Іван Семенович Орлай переконливо зауважив, що закарпатські русини «не находятся в столь грубом невежестве, как полагает г-н писатель, ибо они пользуются всеми выгодами учения наравне с господствующим народом – Венгерцами и были и бывают столь просвещенными, что из сей многочисленной колонии при Петре II находился в качестве наставника один из Карпато-Россиян, именем Зейкан. Кроме сего, известно всем, что два карпато-русские ученые, как-то Балудянский и Кукольник удостоились быть наставниками по правоведению Великого князя Михайла Павловича».³⁴⁹

Не байдужим залишився Василь Довгович до необ'єктивної характеристики способу життя русинського народу угорським етнографом І. Чапловичем. В угорськомовній статті «Зауваження до етнографії як до науки» не без обурення, але як людина морально-етичних принципів дорікав І. Чапловичу: «Подиву немає меж, коли висловить іноді таке (як би то сказати м'якше?) безглузде твердження, що не лише суперечить дійсності й тверезому глузду, але й ображає націю».³⁵⁰

На подібні негативні оцінки способу і образу життя карпатських русинів відзивався більш коректно, як подобає людині духовній, але з патріотичною пристастю, у формі риторичного запитання М. Лучкай: «Невже не було тут талантів, чи може тут панував глибокий сон, коли в цілому світі наполегливо розвивалася література?... Таке твердження було б далеким від правди, бо гордився народ та духовенство й будуть пишатися нащадки єпископом-реставратором Бачинським, красномовним Олексієм Ільковичем, дотепним Іоанном Пастелієм, видатним єпископом Григорієм Тарковичем... Тепер

³⁴⁸ Гаджега Ю. История Ужгородской богословской семинарии в ее главных чертах». – Ужгород, 1928. – С.41.

³⁴⁹ Цит. За: Флоровский А. Заметки И.С. Орлая о Карпатской Руси (1828) // Карпатский свет. – Ужгород, 1928. – №9. – С.332–338.

³⁵⁰ Довгович В. Зауваження до етнографії як науки. Переклад з угорської Н.Коляджин. – Ужгород, 2003. – С.5–13.

теж є талановиті люди і дуже добрі знавці мови, наприклад, Степан Андрухович та Іоанн Чургович...».³⁵¹

Не залишився до цієї проблеми – захисту честі і слави своїх земляків-вчених – байдужим А.Дешко, що проживав в Росії і там російській публіці не без гордості називав «почтенные имена карпатских уроженцев», людей «весьма сильными умами», які прославляють «себя и родину свою служением в империи русской».

На протывагу тим, хто прагнули принизити русинів як людей мало-освічених, А.М.Ігнат, людина наших часів, історик народної освіти в Закарпатті, довів, що русинська освіта завдяки таким просвітителям, як І.Брадач, М.Ольшавський, А.Бачинський, інспектор шкіл Д.Попович уже наприкінці XVIII – початку XIX століть досягла немалих успіхів як в кількісному, так в якісному плані.³⁵² По стану на 1802 рік на Закарпатті успішно функціонували понад 200 шкіл). Це дало підставу М.Лелекачу зробити висновок: «Тым часом архивні матеріали недвозначно показують, що «загальна освіта русинів, як інтеллигенції, так и простых селян, стоить на такой самой уровени, як хоть котрого народа Угорщины, а о много выше от сусідних народов на сівер, восток и юг от Угорщины».³⁵³

3. Австрійський уряд по відношенню до русинів вів подвійну гру. З одного боку, Австрії було вигідно показати росіянам, які настирливо вимагали, щоб русинський народ, який проживає в Прикарпатті і Підкарпатті не був стіснений ні в своїй вірі, ні в своїй мові, що вона робить все можливе, щоб задовільнити культурні потреби русинів.

Австрійські власті упродовж усього часу панування не випускали з поля зору розвиток духовного життя підкарпатських русинів. Це були і прямі наміри до знищення «русських еретиків», що виразив віденський католицький кардинал Марк у підбурюваннях і вимогах до угорського короля Матяша Корвіна «викоренити і знищити» в Угорщині всіх русинських еретиків.³⁵⁴

Найпридатнішим і ефективнішим способом для цього могли бути навчальні заклади. З цією метою граф Юрій Другет у 1613 році в Гуменному заснував гімназію, яка в 1645 році була переведена в Ужгород. Така ж гімназія була заснована в Трнаві (нині Словаччина), а в 1635 році заснований тут же університет. В цих навчальних закладах виділялися місця для «русинів із Карпат». Оскільки навчання велось на латинській мові, підкарпатська молодь поступово забувала традиції і звичаї свого народу. Марія Терезія й сама ініціювала у 1774 році відкриття у Відні уніятську (греко-католицьку) семі-

³⁵¹ Лучкай М. Граматика слов'яно-русська. Переклад з латинської П.Лизанця та Ю.Сака. – Київ, 1989. – С.49–50.

³⁵² Ігнат А.М. Загальноосвітня школа на Закарпатті в XIX – поч. XX. ст. – Ужгород, 1971. – С.15.

³⁵³ М.М.Лелекач. Мукачевская богословская школа (1744–1776) // Литературна неділя. Рочник III. – Ужгород, 1943. – С.237.

³⁵⁴ Г.Стрипській. Гді документи старшей історії Подкарпаской Руси. – Ужгород, 1924. – С.23.

нарію «Барбареум» при церкві св.Варвари. Для закарпатських юнаків виділялося тільки 12 місць. Важливими подіями культурно-освітнього напрямку були видання указу Марії Терези «Ratio educationis» (1777) та відкриття в Ужгороді учительської семінарії (1793) з русинською мовою навчання, яка готувала вчителів для всього Карпатського краю.

З іншого боку, австрійський уряд прагнув з допомогою шкіл залучати підкарпатських русинів до католицької віри і т.ч. розірвати зв'язки зі Сходом. З цією метою в 1784 році замість латинської мови в гімназіях і вищих навчальних закладах вводиться німецька мова. Внаслідок цього угорська панівна верхівка висунула свої вимоги – введення угорської мови в школах і державних установах. Австрійський імператор Леопольд II задовольнив цю вимогу угорців.

Цісар Йосиф II декретом від 9 березня 1787 року відкрив «Studium Ruthenum» (руський інститут), у якому богословські і філософські науки можна було викладати на «материнському язичі» (вірніше – на церковно-слов'янській мові). При Львівському університеті було організовано підготовку греко-католицьких священників («studio rutheni»), але з обмеженими можливостями займати високі посади в церковній ієрархії. Обмежувались в правах і викладачі. Русинські професори І.Земанчик і П.Лодій скаржилися, що їх не допускають до участі у факультетських та університетських нарадах. «Studium Ruthenorum» існував до тих пір, поки служив Відню. А коли така потреба відпала, у 1804–1805 роках його ліквідовано.

Проте незважаючи на неоднозначні оцінки політики Австрійської держави в галузі освіти, культури і науки, слід погодитися з тим, що в цілому ця політика сприяла піднесенню загальноосвітнього рівня всього населення Австрії, в т.ч. і слов'янських меншин та русинів Підкарпаття, і відповідала високим ідеям епохи Просвітництва XVIII ст. Цю думку висловив і французький спеціаліст у галузі науки і освіти Сен Марк Жирарден у своєму спеціальному дослідженні «О народном просвещении в Германии». Він відзначив: «Бросив быстрый взгляд на устройство учебной части и на состояние народного просвещения в Австрии, на различные учреждения для воспитания и образования умственного вообще, мы не можем не отдать полной справедливости попечениям австрийского правительства об усовершенствовании этой власти государственного управления. Все меры клонятся к образованию людей практически для будущей службы государству, или для так называемых Brodstudien, наук, доставляющих пропитание».³⁵⁵

Попри всякі обмеження русинська молодь по своїх розумових здібностях (П.Лодій як студент II курсу університету уже був одночасно його про-

³⁵⁵ Состояние учебной части в Австрийской империи // Журнал народного просвещения. – Москва, 1843. – ч. XXXVII, отд. IV. – С.1. Цит. за: Дмитро Данилюк. Історія Закарпаття в біографіях і портретах. – Ужгород, 1997. – С.55-56.

фесором) не поступалася нікому. Я.Головацький з цього приводу писав: «Неимоверная жажда знания и ревность к наукам овладела тогдашнюю молодую Р(русинська – М.А.) засияла в полном блеске. Одно десятилетие успели Русины развернуть столь численных докторов богословия, что были в состоянии заместить ними все кафедры университетские на латинском и русском (русинском) языках.³⁵⁶

Підсумовуючи сказане вище, можна сміло зауважити, що незважаючи на не надто лояльне ставлення до русинів як з боку держави, так і деяких недоброзичливців, XVIII – початок XIX ст. відзначилися для Підкарпаття активізацією духовного, культурно-освітнього життя, пробудження творчих сил народу, з середовища якого виросла ціла плеяда власної інтелігенції, вчених, культурно-освітніх і церковних діячів, які вірно служили справі дальшого розвитку в краї власної культури, наукової думки на основі прогресивних методів наукового дослідження власної історії.

Як указувалось вище, інтелектуальна частина карпатських русинів здобувала теологічну освіту, служила священиками у віддалених від центрів селах, але при тому, як високо освічені люди, активно займалися просвітницькою діяльністю серед населення краю, займались науково-дослідницькою діяльністю, публіцистикою, поширювали серед населення історичні знання про всьому рідному краю, були і поетами, письменниками, драматургами, фольклористами. Серед таких, що вірно служили своєму русинському народу і заслужили добру славу, назовем не всіх, а найбільш видатних.

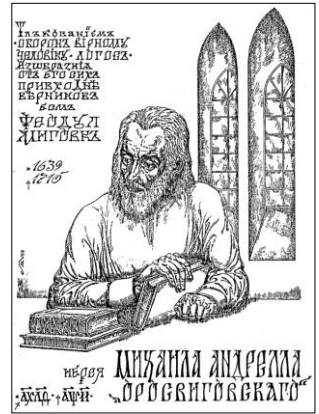
ПРОБУДЖЕННЯ СУСПІЛЬНОЇ ДУМКИ ТА ІСТОРИЧНИХ ЗНАТЬ. ОСВІЧЕНІ РУСИНИ XVII–XVIII ст.

Михайло Андрелла (Оросвиговський) (1637–1710) (уроженець с.Оросвигово біля Мукачева, нині правобережна частина Мукачева) був добре освіченою людиною: вчився у Відні, Братиславі, Трnavі, володів кількома мовами: грецькою, латинською, угорською, чеською, польською. Працював священиком в Оросвигові, Севлюші, Вонігові, Ізі (де і помер).

М.Андрелла увійшов у історію Карпатського краю як письменник, мислитель, філософ, активний захисник православ'я. Він автор багатьох творів,

³⁵⁶ Головацький Я.О первом литературно-умственном движении Русинов в Галиции со времени австрийского владения в той земли // Науковий збірник Галицько-Русської Матиці. – Львів, 1865. – С.77. Цит. за: Дмитро Данилюк. Історія Закарпаття в біографіях і портретах. – Ужгород, 1977. – С.53–54.

найвизначнішими серед яких є «Логос» (1691–1692) і «Оборона вірному кожному чоловіку» (1697–1701). Спонукала його до написання «Оборони» така обставина: «Сія книга, глаголеная «Оборона вірному кожному чоловіку», списанна правомірним і, могу рещи, достойним иереєм, Михаилом Феодулом и Христодулом року того, котрого zelo римляне на нас наступали и гонили нас, восточных, и по вкладах и затворах нас держаще, и пакость велию нам віры ради православной задавающе...». ³⁵⁷ Він щоденно спілкувався з селянами і доступною розмовною мовою застерігав їх від прийняття унії.

М.Андрелла активно впливав на формування національної самосвідомості русинів, невпинно пропагував приналежність русинів до православної віри. «Мы восточницы есме спочатку», – всюди заявляв він. М.Андрелла високо цінував моральні якості людини, зневажав «брехню і зраду», «грошолобство», бо одних срібло не допускає бути людиною, інших губить золото. Полеміст був добре відомий серед народу. Коли його кинули у в'язницю в Мукачеві, місцеві жителі поспішили на допомогу, виступили на його захист. Відстоюючи національну гідність підкарпатських русинів М.Андрелла з іронією ставився до тих, хто не міг чи не хотів зайняти чіткої позиції в протиборстві двох світоглядів. Про таких він з насмішкою говорив: «Велика голова в русина, мозгу в ней мало».

Головна заслуга М.Андрелли як полеміста в тому, що він на ранній стадії суспільного розвитку краю зумів поставити на порядок денний такі важливі питання тогочасного життя, як викриття вад суспільно-політичного ладу, політики окатоличення з боку Ватикану. Як представник тієї далекої епохи М.Андрелла прожив життя достойним сином свого народу.

М.Андрелла про мову

Не по римску глаголю сіє, ани по латині, ані по лютерську, ниже кальвиниским, но языком власным, нашим.

Наприкінці XVIII століття чітко вимальовуються контури історичної науки. Помітну роль у її розвитку відіграв **Іван Пастелій** (1741 – 1799), уроженець с.Пастілки Унгської жупи. Освіту здобував в Ужгороді, Будині, Егері. Як богослов працював професором етики в Мукачівській богословській школі, пізніше – священиком і каноніком в Гуменному, Мукачеві, Хусті, Ужгороді, де й помер. Написав історичну працю «Історія Мукачівської єпархії» («Historia Diocesis Munkatsiensis, concinnata per Ioannem Pastelyi»).

³⁵⁷ Цит. за: Петров А.Л. IX–X. Критика и библиография // Журнал народного просвещения. –1893. Ч.289. – С.534; Дмитро Данилюк. Історія Закарпаття в біографіях і портретах. – Ужгород, 1997. – С.39.

Ця праця доповнила п'ятитомну працю М.Лучкая «Історія карпатських русинів». Основний зміст праці – на матеріалі історії Спишської жупи спростувати намагання офіційної австрійської історіографії представити русинів як окремих народ імперії. Влада не допустила працю до друку. Сьогодні її рукопис хорониться в Закарпатському державному архіві. Іван Пастелій є автором ще однієї праці – «Про походження русинів» (Pastelyi I. De origine Ruthenorum. 1781), яка теж зберігається в Закарпатському державному архіві. У своїх історичних творах І.Пастелій критично виступив проти антинаукових концепцій угорських істориків і закликав до написання об'єктивної історії підкарпатських русинів.

Цікавою науково-освітньою постаттю кінця XVIII століття був уроженець с. Ракошино Березької жупи **Даниїл Бабіля** (Бабилович), професор Мукачівської богословської школи, доктор філософських наук, людина великого розуму і педагогічного таланту, про якого згадували не раз дослідники пізніших часів, а Михайло Лучкай часто цитував деякі уривки з його «Історії Мукачівської єпархії». Як зазначає професор Д.Данилюк, «Нагромадження історичних знань, перші спроби їх систематизації у формі покрайніх записів та літописних записок, піднесення загальноосвітнього рівня значної частини народу у другій половині XVIII ст. сприяли зародженню на Закарпатті історичної науки. Кращі представники закарпатської інтелігенції вже мали на той час досить широкий науковий світогляд, володіли значною джерельною базою для створення власної наукової концепції історичного розвитку».³⁵⁸

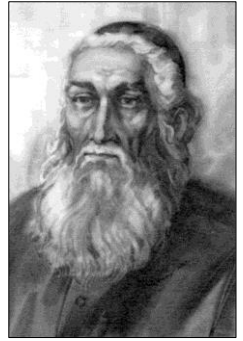
Процес пробудження національної свідомості русинів та обґрунтування його автохтонності, прагнення убити владою у них інтересу до пізнання свого минулого та перешкодити виникненню історичної науки і виданню праць набрали настільки широкого розмаху, що зупинити їх було вже неможливо. Крім того, необхідність створення історико-краєзнавчої літератури диктувалася ще й тим, що Закарпаття своїм геополітичним положенням привертало увагу правлячих кіл різних держав, які виводили всілякі міфи, щоб обґрунтувати свої права на цей чудовий край.³⁵⁹

Так поступово до кінця XVIII століття визріли на Підкарпатті умови для появи наукових досліджень власних авторів. Але під впливом зарубіжної історіографії необхідно було створити науково обґрунтовану концепцію історичного розвитку Закарпаття. Така концептуальна праця з'явилась на початку XIX століття. Її автором був **Іоаннікій Базилович** (1742–1821), який таким чином став фундатором історичної науки на Підкарпатті.

³⁵⁸ Дмитро Данилюк. Історична наука на Закарпатті. – Ужгород, 1999. – С.55–560.

³⁵⁹ В.С.Попов (секретар російської імператриці Катерини II) переконував, що Росія споконвік володіла Карпатами; С.Катона (професор Пештського університету) видав 42-томну працю «Критична історія королівства Угорщини змішаного походження, створена на основі вітчизняних та зарубіжних істориків», але як прихильник Габсбургів, висновки робив в інтересах австрійської історіографії.

Базилівич був талановитим та освіченим церковним і громадським діячем другої половини XVIII століття. Свої наукові здібності показав ще будучи викладачем філософії та теології в Марія-Повчанському монастирі, а потім як протоігумен Мукачівського монастиря протягом 38 років. Працював надзвичайно багато в науковому плані, глибоко вивчав літературу з історії Підкарпаття. Був досвідченим бібліографом, пристрасно займався впорядкуванням монастирської бібліотеки, систематизував архівні матеріали, які потім стануть для нього основою для роботи над найважливішою і цінною працею «Короткий нарис фундації Федора Корятовича», вміщеною на 900 сторінок. Написана праця на латинській мові, бо така була тенденція – писати наукові праці тільки латинською мовою. Історію Мукачівського монастиря і діяльність Федора Корятовича показує на фоні історії всього Карпатського краю.

Базилівич Іоаннікій

Головна заслуга І.Базилівича в тому, що він започаткував історичну науку в Закарпатті. До нього в Закарпатті такі фундаментальні, науково мотивовані історичні праці ніхто не писав. Тому треба вважати, що він на голому місці поставив фундамент історичної науки, з якого почалася історіографія як наука на Підкарпатті. І.Базилівич обґрунтував концепцію історичного розвитку краю, суттю якої є **визнання підкарпатських русинів автохтонним, корінним народом**, який проживав на цій території ще до приходу угорців. Він заклав основу джерельної бази з історії духовної культури історичного Закарпаття, історії церкви та релігійних відносин в єдності із світською історією русинів.³⁶⁰

І.Базилівича високо оцінено видатними діячами науки і культури XIX століття. А.Крालицький назвав працю Базилівича «изрядным сочинением», а Є.Фенцик відзначив, що «без сочинения И.Базилівича мы ничего не знали бы о наших предках, нам была бы неизвестна древняя история нашей епархии».³⁶¹

Західноукраїнський історіограф І.Левицький назвав І.Базилівича «першим угро-руським історіографом, і хоч його праця написана латинкою, вона все ж «пронизана любов'ю до угро-руського народу і свого часу мала великий вплив на пробудження національного життя в Угорській Русі».³⁶²

³⁶⁰ Глибока характеристика праці І.Базилівича дана професором Д.Данилюком у його книзі «Історична наука на Закарпатті». – Ужгород, 1999. – 345 с.

³⁶¹ Листок, 1892, – №6. – С.53.

³⁶² Левицький І. Прикарпатська Русь в XIX віці в біографіях і портретах її діячів. – Львів, 1899. – Т.І. – Вип. II. – С.112.

ДРУГА ПОЛОВИНА XVIII – ПОЧАТОК XIX ст. ВНЕСОК ПІДКАРПАТСЬКИХ РУСИНІВ У РОЗВИТОК ОСВІТИ І НАУКИ В УКРАЇНІ ТА РОСІЇ

У другій половині XVIII століття, як зазначено в попередньому розділі, Закарпаття відзначилося появою на культурно-освітньому небосхилі значної кількості діячів, які були талановитими педагогами, поетами, письменниками, драматургами, писали історію рідного краю і таким чином пробуджували національну самосвідомість народу. Здібна молодь прагнула до знань, долаючи всілякі матеріальні нестатки і труднощі, іноді національні образи, здобувала освіту в навчальних закладах, далеких від рідних місць, у Великому Варадіні (Румунія), Трнаві, Кошицях, Левочі (Словаччина), Егер, Будин (Угорщина), Відень (Австрія). Значна група русинів Закарпаття навчалася в «Studium Ruthenum» при Львівському університеті. Таким чином закарпатці навчалися в дусі західноєвропейської системи освіти, здобували глибокі знання в гімназіях, духовних семінаріях, філософських академіях, теологічних факультетах університетів, сприймали прогресивні ідеї просвітництва. Але набуті знання не завжди могли застосувати у практичній діяльності на користь рідного народу, їм не надавалась можливість (з національно-політичних міркувань властей) займати відповідні посади в рідному краї серед своїх співвітчизників. Типовою в цьому відношенні була скарга І. Орлая, який скаржився на те, що «греко-католический закон в австрійських областях препятствует отличению талантов». Син В. Кукольника Нестор відверто заявляв: «Карпатороссу не представлялось никаких средств проложить себе в Венгрии или Австрии почетную дорогу». В таких умовах кращі інтелектуальні сили покидали рідні місця і шукали такі місця, де були затребувані. З цього приводу найкраще заявив І. С. Орлай, коли його насильно направляли на роботу в угорське середовище: «Ти ж русин!», – сказали йому чиновники. Орлай відповів: «Якщо я русин, то я піду в Росію!». І пішов. А за ним – ціла плеяда обдарованих вчених. На той час (кінець XVIII ст.) як в системі освіти, так і в інших сферах суспільного життя Росії (народне господарство, юриспруденція, законодавство, проблема кріпосного права) намітилися реформи, які вимагали високоосвічених кадрів. Саме в цей час почалася значна еміграція карпатських русинів в Росію, які досягли вершин світової слави: І. С. Орлай, М. А. Балудянський, В. Г. Кукольник, П. Лодій, І. Дудрович, М. В. Білевич, І. В. Білевич, К. П. Павлович, М. І. Молнар, Ю. І. Венелін, а між ними й серби: Ф. І. Філінович, Г. Перлаич, С. П. Милинович, А. І. Лазич. Між ними були філософи, юристи, лінгвісти, математики, слов'янознавці, лікарі, економісти...

Первенцем, який гідно представив Карпатський край в далекій Росії, був **Іван Зейкан**.

Народився в селі Карачфолво Угочанського комітату (за іншими даними в с.Імстичово на Іршавщині). Увійшов у історію як високоосвічена людина, педагог, просвітитель, політолог, дипломат карпаторусинського походження, учасник культурного і політичного життя Росії кінця XVII – початку XVIII століття. Середню освіту здобув в Сатмарі та Львові, вищу університетську – Регенсбурзі (Німеччина), Празі (Чехія), Відні (Австрія). Влаштувавшись перекладачем при російському посольстві у Відні (1698), брав участь в укладанні проекту Карловицького договору між Туреччиною і країнами Священної ліги (Росія, Австрія, Польща і Венеція) та перекладі його «набело по латыни». З 1702 року жив у Москві. У 1709 – 1721 рр. – наставник двоюрідних братів Петра I Олександра та Івана Нарішкіних. Супроводжував своїх вихованців у Європу (Францію, Англію, Голандію). Після повернення в Росію з волі Петра I став наставником царевича Петра II, внука Петра I. Іван Зейкан усвідомлював всю відповідальність за таку роль при царському дворі і просив не призначати його вихователем, бо, мовляв, «в науках к таким высоким лицом пристойных я недостаточен, в языках недоволен, в придворных поступках весьма необычен, к тому же я человек чужестранный, беспомощный, сиротливый и многими напастями настрашенный, а сам я уже стар и дряхл, и так по всему предвижу, что меня на такое дело не станет».³⁶³

Лист І.Зейкана Петру I

Государь мой, Раболепною покорностью признав Его императорского величества ... высокую личность в том, что изволил мне последнему сироту назначить в служение великому князю, но я уважая к толикому делу негодность, зело боюся что ... оное бремя не снесу, тут надобна бодрость неусыпная, и искусство повсеместное, а я на что ни подумаю, всего мне недостает к исправлению моей в таком служении, должности.

В науках таких высоким лицам пристойных я недостаточен, в языках не доволен, в придворных поступках весьма неозабочен, к тому же я человек чужестранный, беспомощный, сиротливый и многими напастями настрашенный, а сам уже стар и дряхл...

Покорно прошу Государь дабы меня в моем недоумении не принять гневу. Порадуйте меня желанным ответом, за что я вам вечно и верно служить обещаю.³⁶⁴

Історик Я.Штернберг пояснює відмову І.Зейкана бути вихователем при царському дворі не тим, що він не знав мови і що «уже стар и дряхл», а тим, що бачив інтриги при царському дворі і передбачав двірські перевороти. Однак Петро I був невмолимий і в листопаді 1723 року видав царський указ,

³⁶³ А.В.Флоровській. Карпаторосс И.А.Зейкан – наставник императора Петра II-го.// Карпаторусській сборник. Подкарпатская Русь в честь президента Т.Г.Масарика 1850–1930. – Ужгород. Типография «Школьная помощь», 1930. – 116.

³⁶⁴ Соловьев С.М. История России с древнейших времен. В 15 кн. Кн. X. – М., 1963. – С.92.

в якому рішуче наказав: «Указ господину Зейкану. Определяем вас учителем к нашему внуку, и когда сей указ получишь, вступи в дела свои немедленно. Петр».³⁶⁵

До великого князя-царевича Зейкан прийшов як досвідчений педагог. Робота при царському дворі тривала три з половиною року. Після смерті Петра I в 1725 році в Петербурзі розпочалась боротьба за російський трон, яким оволоділа Катерина I, дружина Петра I (1725–1727), а після неї імператором став Петро II. Позиції Зейкана могли укріпитися при владі Петра Олексійовича, але вплив перейшов до Голіциних і Долгоруких. Зейкан з Петербурга через Київ повернувся на батьківщину. Спроба князя Меншикова вернути Зейкана в Росію не увінчалась успіхом, бо сам потрапив у немилість і був висланий у Сибір. Він вважав Івана Олексійовича не тільки високоосвіченим, а й багатим і впливовим при дворі російського імператора. Розповідають таке: перед від'їздом з Росії Зейкан відправив двох синів до Австрії з бочками золота і срібла. Хоронителем дорогоцінностей став брат його дружини Дмитро Рац, який відмовився повернути багатство законному господарю Зейкану, коли той повернувся з Росії і поселився в рідному селі.³⁶⁶

Ім'я Зейкана згадується в літературі як приклад успішної кар'єри русинського вченого і педагога в Росії, який проклав дорогу багатьом іншим вихідцям із Підкарпаття.

ІВАН СЕМЕНОВИЧ ОРЛАЙ (1870 – 17.ІІ.1929)

І.С.Орлай – людина-енциклопедист – учений-медик, філософ, природознавець, історик, педагог, культурно-освітній діяч Росії карпаторусинського походження, урженець с.Нове Давидково Мукачівського округу.

Навчався в Ужгородській та Великокарлівській гімназіях, Великоварадинській академії. Вищу освіту здобув у Львівському університеті, де навчався на теологічному та філософському факультетах. Тут познайомився з земляком П.Лодієм, викладачем університету.

Працював професором Великоварадинської гімназії піаристів (1789 – 1790). Спроби влаштуватись у державні навчальні заклади завершилися невдачею. У 1891 році виїжджає в Росію, в Петербург. Тут поступив у Медичну академію, після закінчення якої ще три роки підвищував свої знання у Відні.

Орлай Иван

³⁶⁵ Там само. – С.118.

³⁶⁶ А.В.Флоровскій. Там само. – С.119.

У 1806 році Іван Орлай у Дерптському університеті захистив дисертацію на звання доктора медицини і хірургії на тему: «Історія, зміст і вимоги до вчення про лікувальні властивості природи». У 1807 році став членом «Московского общества испытателей природы». У 1808 році затверджений вченим секретарем медико-хірургічної академії. За активну роботу на ниві історичної науки І.Орлая в 1809 році обрано членом «Московского общества истории и древностей российских». Він надіслав листа до цього товариства, в якому обґрунтував слов'янське походження закарпатських русинів, які є нащадками «київських русичів і зберегли мову «з таким наріччям, яке багато чистіше нинішнього київського». Кенігсберзький університет присвоїв йому звання доктора філософії.

У 1811 році Орлай призначений редактором «Всеобщего журнала врачебной науки». Багато зробив для поліпшення медичної освіти в Росії. Як лікар Генерального сухопутного госпіталю брав участь у Вітчизняній війні 1812 року. Залишив помітний слід у розвитку народної освіти Росії: турбувався про вдосконалення системи освіти в Росії, зокрема середньої ланки освіти (гімназії, ліцеї), виступав за безстанову систему навчання, захищав право бідних дітей на здобуття освіти. Педагогічний талант Орлая найбільше проявився, коли був директором Гімназії вищих наук ім. Безбородька в Ніжині (1821–1826). Великих успіхів домогся завдяки демократичним принципам управління, створення атмосфери свободи вибору, творчості, доброзичливості, широко застосовував у навчально-виховному процесі принцип прагматизму. Орлай велику увагу приділяв методиці викладання і проведення практичних занять з історії, заклав основи історичних досліджень. Турбувався про якісний склад педагогів як один з основних факторів успішної діяльності гімназії. Довів гімназіальне навчання до рівня III курсу університету. З 1826 року очолив Рішельєвський ліцей в Одесі. Попередники-директори із німців і французів занедбали цей навчальний заклад, незацікавлено управляли навчальним процесом, не розуміли національних інтересів Росії. Завдяки енергійній діяльності нового директора вдалося піднести ліцей на вищий рівень: ліцей забезпечили кваліфікованими кадрами, зміцнили навчально-лабораторну базу. Все це створило передумови для подальшої реорганізації ліцея в Новоросійський університет.

Як вчений Орлай був відомим за межами Росії: своїм членом його вибрали Фізичне і Мінералогічне товариства університету у Ієні, Альтенбурзьке ботанічне та Ерлангенське фізико-математичне товариства. Його запрошували професором Харківського університету. Як людина всебічно освічена велику увагу приділяв проблемам історії «Юго-западной Руси». І.Орлай з-поміж усіх закарпатців, що емігрували до Росії, зробив найбільше корисного для свого народу. Він ніколи не забував свою батьківщину і за сприятливих мов давав про це знати, писав статті, реферати («История о Карпато-Россах» – 1804), «О Юго-Западной Руси» – 1824), виступив з проектом істо-

ричного товариства «Южной России», яке би займалось проблемами «Карпатской Руси». Себе вважав «благонамеренным русином и истинным сыном отечества своего», «русином» – в розумінні родинності з росіянами. Східнослов'янський масив вважав єдиним, російським, а його складовою частиною – і карпато-русинів. Він настійно говорив про наявність в Закарпатті талановитої і здібної молоді і рекомендував російським академічним колам запрошувати їх до викладацької роботи у вузах Росії. Рекомендація вченого була почута. У доповідній записці царю про це писав міністр духовних справ і народної освіти Голіцин: «Один народ, від якого можна нам вчених, є карпатороси, які розмовляють однією з нами мовою і зберегли віру предків наших».³⁶⁷ Орлай сприяв розвитку історичної науки. Його цілком правомірно можна вважати одним і родоначальників історіографії Закарпаття.

ВАСИЛЬ КУКОЛЬНИК (30.І.1965 – 6.ІІ.1821)

Василь Кукольник – уроженець Мукачівщини, один із наступних підкарпаторусинських вчених, що переїхали в Росію після І.Орлая на початку царювання Олександра І. Він був педагог, фізик-природознавець, агроном, юрист.

Василь Кукольник навчався в академії у Львові. Був професором в академії в Замості Люблінської губернії, читав лекції з фізики, природної історії і сільського господарства. Цікавився агрономією, видавав журнал «Dzennik Ekonomiczne».

Закінчив Віденський університет, очолив кафедру агрономії в Замості (Західна Галичина). На запрошення Івана Орлая в 1805 році В.Кукольник приїхав в Санкт-Петербург на кафедру римського права, став професором Головного педагогічного інституту, викладав технологію, фізику, агрономію, римське право. Читав римське право і в новоутвореному Училищі Правознавства. Разом з Балудянським був домашнім учителем великих князів Миколи і Михайла Павловичів (1813 – 1817).

У 1816 році у Головному Педагогічному Інституті займав кафедру римського і вітчизняного права, а потім директора інституту. При інституті відкрив курси по забезпеченню державних установ освіченими людьми. Брав участь у заснуванні Петербурзького університету (1819), де викладав римсь-

Кукольник Василь

³⁶⁷ И.С.Свенцицкий Материалы по истории возрождения Карпатской Руси. – С.207–208.

ке і російське право. В 1805, 1816, 1818 роках вибирався директором Петербурзького педагогічного інституту.

У 1919 році під головуванням В.Кукольника відбулася наукова конференція, на якій йому було запропоновано посаду першого ректора новоствореного Петербурзького університету. У вступній промові на урочистому відкритті університету В.Кукольник зняв свою кандидатуру на цю посаду на користь М.Балудянського. Одержавши звання заслуженого професора, він виїхав у Ніжин (прагнув поправити на Україні здоров'я).

Влітку 1820 року за пропозицією свого колишнього вихованця по інституту князя Безбородька В.Кукольник заснував гімназію вищих наук, був першим її директором. У відповідності з Статутом, випускники гімназії одержували свідоцтво про закінчення середньої і вищої освіти. Навчання тривало 9 років: перші шість років велися за програмою губернських гімназій, останні три – за програмою університету. В гімназійному курсі вивчали російську, латинську, грецьку та німецьку мови і літературу, географію, історію, фізико-математичні, військові і політичні науки; в університетському курсі – логіку, моральну філософію, основи права. Для цього потрібні були кваліфіковані викладачі. Василю Григоровичу довелося запросити в гімназію крім інших кваліфікованих педагогів і своїх синів Нестора і Платона. Бачачи недоліки навчальних посібників для вищих шкіл в Росії, видав цілий ряд праць з питань права і економіки: «Курс хозяйственных сведений» (1805), «Начальныя основания римского гражданского права» (1810), «Начальныя основания сельского домоводства» (1810), «Начальныя основания Российскаго частного гражданского права» (1815–1816), «Руководство к преподаванию римского права» (1821). На цей час у Василя Григоровича здоров'я було надірваним. Крім того, розрив із столичним колом учених викликав у Кукольника важку депресію, що привело його до самогубства.

Нестор Васильович Кукольник, син Василя Григоровича, народився 8 вересня 1809 року. Вчився разом з Миколою Гоголем в Ніжинській гімназії, де батько був директором. Був відомим російським письменником. Написав п'єси «Торквато Тассо», «Роксолана», «Князь Михайло Шуйський», «Рука Всеvyšняго отечество спасла» та ін., а також оповідання, повісті, присвячені епосі Петра I. Виявився талановитим журналістом. Видавав «Художественную газету», «Иллюстрацию». Писав також вірші, на які музику писав М.Глінка.

Платон Васильович Кукольник відомий як поет і живописець. Змалював портрет свого батька, а також серію сатиричних малюнків. Здобув юридичну освіту в Петербурзі. На прохання батька переїхав у Ніжин. Викладав римське та російське право. Захистив докторську дисертацію на тему «Вплив римського права на російське».

МИХАЙЛО БАЛУДЯНСЬКИЙ (26.IX.1769 – 3.IV.1847)

Видатний російський вчений і державний діяч карпаторусинського походження з с.Вишня Ольшава, Земплин (Східна Словаччина) Михайло Андрійович Балудянський увійшов в історію Закарпаття і Росії як учений, доктор права, економіст, педагог-прагматик, політичний і державний діяч, реформатор в багатьох галузях російського суспільного життя, людина енциклопедичних знань, поліглот (знав англійську, італійську, французьку, німецьку, латинську, угорську, російську мови).

Балудянський Михайло

М.Балудянський учився в Кошицькій академії, право вивчив у Віденському університеті. Перебував під впливом французького просвітництва. У політекономії – послідовник англійського економіста Адама Сміта. Він був учасником тайної угорської якубінської організації «Товариство свободи і рівності». Після розгрому «Товариства» – професор політичних наук у Велико-Варадинській юридичній академії і в Будапештському університеті. З 1802 року – декан юридичного факультету академії.

В 1804 році за рекомендацією І.Орлая виїхав в Росію, викладав політичну економію в Петербурзькому педагогічному інституті. Широка наукова ерудиція і висока людська добропорядність дуже скоро стали помітними в російському суспільстві і наблизили його до царського двору. Разом з земляком В.Кукольником стає учителем великого князя, майбутнього імператора Миколи I та його брата Михайла. Знання і високу педагогічну майстерність учителів високо цінувала сама імператриця, яка була присутня на кожному занятті. Для історії залишився такий повчальний епізод. Коли одного разу великий князь Микола спізнився на урок на 5 хвилин і виправдовувався, Імператриця суворо нагадала йому: «Не забувай, що за п'ять хвилин можна позбутися імперії». Коли Микола I вступив на престол, то першим, кого запросив імператор, був саме М.Балудянський.

Як справжній педагог, Балудянський вболівав за успіхи студентів, вимагав виділити для них вільний від лекцій час для самоосвіти, для «власного роздуму», щоб вони могли «вправлятися на самоті». За заслуги в науковій і педагогічній діяльності його обирають деканом юридичного факультету. Після перетворення педінституту в університет Балудянський стає першим ректором С.-Петербурзького університету (1819 – 1821). Висока освіченість, феноменальна пам'ять, чіткість і ясність думки та блискуча форма їх викладу, бездоганне знання багатьох європейських та класичних мов висунули Балудянського в ряди кращих педагогів і вчених Росії. Не випадково багато його вихованців-випускників стали відомими діячами Росії (Куніцин, Галич,

Арсеньєв та ін.). Прогресивні погляди вченого, сумлінне ставлення до праці, до обов'язків, висока культура поведінки, демократизм у взаєминах з оточуючими людьми не давали йому права миритися з бюрократами та несправедливістю.

Як розумна, чесна і порядна людина, Балудянський відстоював права студентів, своїх колег-професорів. На події 1821–1822 років – чистка в російських університетах за «вольнодумство» – він заявив, що за таких умов не бажає більше зберігати посаду ректора. Для захисту істини і невинних людей, ні хвилини не вагаючись, він пожертвував своєю кар'єрою вченого, керівника провідного, Петербурзького університету, своїм благополуччям.

Та добра доля віднайшла його у іншій сфері корисної для суспільства діяльності. Крім плідної педагогічної діяльності, Балудянський виконував різноманітну державну роботу: таємний радник, стат-секретар, член комісії з кодифікації Законів Російської імперії, очолюваної Сперанським, реформатор народного господарства, автор проекту фінансової системи Росії та розкріпачення селян. Він висунув вимоги особистого визволення всіх категорій селянства і наділення їх громадянськими правами: правом власності на рухоме і нерухоме майно, правом вільно обирати рід заняття і заключати угоди, правом на вільне пересування, правом переходу в інший соціальний стан, правом наслідування і опіки, правом на вільний вступ до шлюбу та ін., але головною вимогою було право власності на землю.

За багаторічну плідну працю М.Балудянський був заслужено удостоєний багатьох нагород, в т.ч. гербом з написом числа «XV» за числом томів Зводу Законів Росії, до підготовки якого був причетний, йому було присвоєно звання колезького радника, нагороджений орденом св.Володимира IV ступеня, який надавав право спадкового дворянства.

Надзвичайно напружена праця не могла не позначитись на його здоров'ї. Тричі побував на лікуванні в Карлових Варах. Тут він зустрічався з визначним чеським письменником, вченим, діячем національного відродження Вацлавом Ганкою, який увів Балудянського в прогресивні чеські кола.

Як представник західноєвропейської науки М.Балудянський досяг вершин державної діяльності в Росії і зробив вагомий внесок у розвиток економічної думки, розробив кодифікацію законів, прикладав всі зусилля до реформування російської держави вцілому.

Петро Лодій – один з талановитіших російських вчених карпаторусинського походження, уроженець с.Збой, Земплин (Східна Словаччина), юрист, філософ, естет, фізик, математик, поліглот. Навчався в Великоварадинській гімназії та на філософському факультеті Львівського університету. За активну наукову роботу був удостоєний наукового ступеня доктора «язящных искусств, права и богословия». Разом з ним викладали й інші закарпатці. У 1790-х роках переклав з латинської мови на руську «Наставленія Любомудрія» Християна Баумейстера.

Лодій Петро

З 1797 року – декан філософського факультету. До творчих успіхів русинів-професорів з Підкарпаття польсько-німецьке керівництво ставилось вороже. Тому всі вони покинули Львівський університет. Лодій спробував свою долю в Краківському університеті, де у 1802 – 1803 роках читав польською мовою логіку, філософію, фізику, математику.

В 1803 році переїхав в Росію, працював професором Петербурзького педагогічного інституту (1804 – 1819), професором і першим деканом філософського факультету Петербурзького університету (1819 – 1825). У 1815 році видав підручник з логіки «Логическія наставленія руководствующія к познанію и различенію истинного от ложного». Невдовзі написав наукові праці: «Теорія общих правил», «Естественное право народов» (праця, тема якої і сьогодні є актуальною), «Полный курс философии». На особливу увагу заслуговує його праця «Теория общих правил, содержащая в себе философское учение об естественном всеобщем государственном праве» (С.-Петербург, 1828). Викладав курс філософії і теорії загального права, знайомив російських вчених і студентів з філософією Канта, перекладав на російську мову праці німецьких вчених Ф.Цайлера «Частное естественное право» (СПб, 1809) та А.Феєрбаха «Уголовное право» (СПб, 1810). На посаді декана філософсько-юридичного факультету з повною силою виявився його талант вченого і педагога.

За оцінкою дослідників, Лодій був «муж талантливый». Петро Лодій як представник молоді підкарпаторусинської просвітницької інтелігенції наголошував на тому, що **треба розвивати руську (русинську) науку, прагнув, щоб руська наука запрезентувала себе у світі, щоб підкарпаторусинські вчені увійшли у сім'ю відомих світу постатей науки, щоб вони своїми дослідженнями поборювали тьму і неукість руського (русинського) народу, несли в народ освіту і світло, здобутки науки.** Сумлінна праця і широкий науковий діапазон справедливо вписали ім'я П.Лодія в число кращих вчених Петербурзького університету, створили йому високий авторитет і шанобливе ставлення викладачів і студентів. А риси його особи-

стості – простодушність, чесність, доброта, різнобічність і глибина знань – принесли повагу і довіру.

Приклад П.Лодія свідчить, що Підкарпаття тих часів в культурно-освітньому і науковому відношенні перебувало на високому рівні, а підкарпатські русини, як і всі слов'янські народи тодішньої Австрійської імперії, перебували в стані романтичного культурно-національного піднесення і відродження. Як видана особистість, високоосвічена людина, талановитий і авторитетний педагог карпаторос П.Лодій зайняв почесне місце одного з головних персонажів роману польського письменника Стефана Жеромського «Роріолу», в якому автор підмітив «красочную живую личную особливість ученого оригінала «господина Лоди», який у всіх випадках спілкування з студентами виявляв до них «любов і доброту».³⁶⁸

П.Лодій залишив за собою в Росії талановите родословне покоління: три сини і донька. Станіслав Лодій одержав медичну освіту, працював хірургом в Петербурзькій лікарні для бідних; Андрій Лодій – учитель історії та географії, захоплювався музикою, був другом композитора М.Глінки; обдарований внук Петро Андрійович тісно пов'язаний з композиторами «могучей кучки»; його правнучка Зоя Петрівна – камерна співачка і професор Ленінградської держаної консерваторії.

ЮРІЙ ВЕНЕЛІН (22.IV.1802 – 7.IV.1839)

Велика Тибава на Свалявщині – мала батьківщина славного карпаторусинського вченого-болгариста з світовим іменем, історика, етнографа, фольклориста, мовознавця, педагога, поліглота Юрія Венеліна. Закінчив Ужгородську гімназію, Ужгородську духовну семінарію, Сатмарський ліцей. Ще в гімназії та духовній семінарії добре опанував грецькою та латинською мовами, перекладав вірші античних поетів. Був найкращим учнем в гімназії та семінарії як по навчанню, так по вихованості і поведінці. Був улюбленцем директора гімназії Івана Чурговича.

У 1822–1823 роках – студент Львівського університету. Цікавився історичними джерелами. 1823 року залишив Львівський університет і разом з двоюрідним братом І.Молнаром пішки добирається до Кишинева, де їх доброзичливо прийняв генерал-губернатор Інзов і призначив учителями Кишинівського ліцею. Упродовж дворічного перебування в

Венелін Юрій

³⁶⁸ Ю.А.Яворській. П.Д. Лодій в изобразені польского романиста.// Карпатский свет Год III. – 1930. – С.1017–1019.

Кишиневі серед численних молодих болгар-студентів Ю.Венелін вивчав їх мову та побут, його глибоко зацікавила тема Болгарії.

Влітку 1825 року брати відправляються в Москву. За рекомендацією земляка І.Орлая поступають на медичний факультет Московського університету. Близькуче закінчив медфак і почав працювати лікарем. Проте, ще вивчаючи медицину, заглибився в історію слов'ян, зокрема болгарського народу, який вже п'ятсот століть знаходився під владою турків. У 1829 році водночас із закінченням університету видав окремою книгою монографію дослідження з історії болгарського народу «Древнейшие и нынешние болгаре в политическом, народописном, историческом и религиозном их отношениях к Россиянам. Историко-критические изыскания, составленные Юрием Венелиным. Т.І. – Москва, 1829. – 256 с.».

Ознайомившись з цією працею, спеціалісти-історики відразу високо оцінили її: «Справа майже безприкладна в історії слов'янства, щоб зусиллям однієї особи, при вкрай мізерних коштах, могли привести з собою духовне відродження п'яти мільйонного племені!» Загорівшись ідеєю написання багатотомної історії болгарського народу, Венелін вирішив здійснити наукову поїздку в Болгарію. Російська Академія Наук задовольнила його бажання. Із квітня 1830 року до жовтня 1831 року жив і працював в Болгарії, Валахії та Молдавії. Написав «Граматику нынешнего болгарского наречия». Його наукову спадщину складають праці: «Об источнике народной поэзии вообще, и о южно-русской в особенности», «О зародыше новой болгарской литературы», «Скандинавомания и ея поклонники», «Мысли об истории вообще и русской в частности», «Конспект преподавания славянского языка и литературы», «О характере народных песен у славян Задунайских», «Об украинском правописании» и др.

Своєю невтомною працею і щирим бажанням допомогти болгарському народу в його боротьбі за визволення з-під гніту турецького панування Ю.Венелін принаджував до себе пристальну увагу з боку діячів болгарського відродження: В.Е.Апрілова, Н.Х Палаузова, А.Капиловського, Г.Пешакова, В.Неновича, П.Сапунова та ін.

Ю.Венелін ніколи не забував свій рідний край і закликав вивчати і знати його історію: «Кто бы имел столь скотское сердце, чтобы не жаждал знакомства с своими отцами, дедами, предками ... с корнем самого себя, с частью самого себя?». На підтвердження цього патріотичного заклику він написав кілька праць з історії рідного краю: «Мадярские слова, взятые из русского языка», «Карпато-росские пословицы», «Несколько слов о Россиянах Венгерских и также одно словцо историческое о православной греко-восточной церкви в Венгрии», «О песнопении славян закарпатских».

В короткім, але до країв насиченім житті-спаласі Гуци-Венеліна помітне місце займала також педагогічна діяльність. Із 1832 року учителював у приватному пансіонаті М.Погодіна в Серкові під Москвою. Заробляв на хліб пе-

дагогічною працею в іменитих російських родинах, а з 1836 року і майже до останніх днів життя був інспектором шкіл у Москві. Неперехідне значення мають його праці з теорії навчання і виховання, досі не видрукувані «Три вида способностей», що зберігаються в Москві в національній бібліотеці та недавно опублікована «О воспитании» («Нечто об общественном воспитании»). Цікавими і актуальними залишаються донині його роздуми про роль учителя у начально-виховному процесі. «Я всегда был того мнения, что всякий учитель, наставник или профессор должен так вести себя в глазах юношества, чтобы никогда не подать ему случая даже подозревать, что его образователи могут быть люди лживые, недобрые». Академик О.Піпін відзначив, що «Венелін, родом карпатський русин, має велике історичне ім'я в розвитку слов'янського національного відродження, а частково і в нашій історіографії. Це була палка, обдарована натура, пройнята слов'янським патріотизмом».

Ім'я Венеліна заслужено посідає одне з почесних місць у всіх великих енциклопедичних словниках як минулого, так і новітніх століть. Вдячні болгари назвали його іменем одну з кращих вулиць Софії, спорудили йому пам'ятник. Ю.І.Венелін-Гуца зробив серйозний вплив не тільки на хід розвитку славістики в Росії і Болгарії, але й на окремих вчених і письменників, у тому числі на М.Погодіна, К.Аксакова, О.Хом'якова, О.Бодяньського та ін. Деякі з них стали його прямими послідовниками. Отже, Венелін вважається піонером слов'янського руху.

Відгуки про життя і діяльність Ю Венеліна

Ви дуже зобов'язані всім моїм співвітчизникам, якщо не перестанете трудитися на користь їх історії. Вони вмістять Вас в число своїх благодійників і нащадки впишуть Ваше ім'я у храм безсмертя.

Лист В.Апрілова до Ю.Венеліна. 1837, 28 червня

Российская научная общественность навечно утратила знаменитого ученого, которым может истинно гордиться русская народная история как в наше, так и во всякое время.

Московские новости. – 1839. – № 40.

Монографию о болгарях Ю.Венелин начертил не на бумаге, а в сердцах целого возрождавшегося народа, начертил не пером, а живым влиянием своей личности.

Безсонов П. Юрий Иванович Венелин // Журнал Министерства Народного просвещения. – С.-Петербург. – 1882. – Ч. ССХХL. - С.7,8

Скромная фигура благородного, самоотверженного и честного русского ученого, в молодые годы сошедшего в могилу как жертва житейских невзгод и лишений в обстановке господствующего в царской России полицейско-бюрократического режима, фигура Венелина стоит на высоком пьедестале, особенно в сознании бол-

гарского народа, в числе первых его будителей и основоположников национально-освободительного движения.

В истории болгарского возрождения Ю.И.Венелин, закарпатский украинец по происхождению, русский по культуре и романтик-славяновед по настроению, своими историческими и филологическими трудами, написанными на русском языке и изданными в Москве, представляет собою яркую выдающуюся фигуру, сыгравшую исключительно крупную роль «народного будителя» в начальный период болгарского возрождения.

Державин Н.С. История Болгарии. – М.;Л., 1945. – Т.1. – С.154,236.

... Имя Гуцы не должно быть забыто и в истории национального пробуждения славянских народов.

Маевдин В.В. Борьба с норманизмом в русской исторической науке. – Л., 1949. – С.13.

Ю.И.Венелин не был принят академическим обществом столицы и не стал классиком славяноведения. Одной из причин такого недоразумения было холодное, если не сказать отрицательное отношение к нему ведущих авторитетов того времени. В русине, приехавшем из Закарпатья, они видели лишь одаренного провинциала и дилетанта, который со временем может составить им конкуренцию.

В этом судьба Венелина чем-то напоминает драму гоголя и Шевченко, гениальных писателей, попавших из теплых уютных городков «неньки Украины» в студеные просторы северных столиц.

Тулаев П. Юрий Венелин. Древние и нынешние словяне / П.Тулаев, Ю.Ругел. – М., 2004. – С.16

Едва ли в истории мировой культуры можно отыскать подобное феноменальное явление, когда молодой ученый одного народа оказал бы столь мощное воздействие на духовную жизнь другого народа.

*Смолянинова, М. Юрий Венелин и болгарская литература
Эпохи национального возрождения // Ю.И.Венелин
в Болгарском возрождении. – М., 1998. – С.5.*

... Это слабое численно, бедное материально, иногда даже угнетаемое более сильными соседями ... племя уже более тысячи лет не только существует и сохраняет свой язык, но еще и выдвигает из своей среды таких великанов духа и мысли, которые трудятся над духовным пробуждением и просвещением не своего только народа, но и всего славянства. Такого великана дала Подкарпатская Русь сто лет тому назад в лице Михаила Лучкая. Лингвист, историк, проповедник – он всю свою, сравнительно недолгую жизнь (1789-1843) посвятил труду на пользу своему народу и на пользу славянства.

*Погорелов В. Карпаторусские этюды. 1939. Цит. за:
Рудловчак О. Біля витоків багатоводної ріки. До 200-ліття
від дня народж. Михайла Лучкая //НЗМУК у Свиднику. –
№16. – Пряшів, 1990. – С.7.*

Між тодішніми угорськими Русинами розпочався такий науковий рух, що вони не тільки у себе дома мали відповідні сили для виховання молодіжі, але достарчували їх і до Галичини, а навіть для Росії. Такі імена, як Балудянський, Венелін-Гуца, Ор-

лай, даліше Іван Земанчик, Петрро Лодій, ще і досі мають почесне місце в історії російського шкільництва і російської науки... Здавалось через якийсь час, що Угорська Русь станеться джерелом, з котрого живуча вода розтілась по цілій Україні-Русі.

Наш угорський русин Юрко Гуца, що, втікши з Австрії перед рекрутчиною, прозвався в Росії Юрієм Венелінім, як будитель народного духу болгарського, воскреситель їх славної минувшини стоїть гідно обіч імен таких болгарських патріотів, як Любен Каравелов, Раковський, брати Миладинови, Заря Стоянов.

Франко І. І ми в Європі. Протест галицьких русинів проти мадярського тисячоліття: зібрання тв. у п'ятдесяти томах. – Т.46, кн. 2. – К., 1986. – С.25,341.

АНДРІЙ ДУДРОВИЧ (1783 – 25.V.1830)

Якщо закарпаторосійські зв'язки вивчені, на нашу думку, в достатній мірі, то питання про діяльність деяких інших закарпатських вчених залишається маловивченим. До «російської України» в першій половині ХІХ століття емігрувала значна частина закарпатських вчених, зокрема до Харкова, де влаштувалися на посади професорів Харківського університету. Перший ректор цього університету В.Каразін міг дізнатися про них від І.Орлая, якому міністерство освіти доручило запрошувати в професори та вчителі здібних людей із слов'ян і карпаторосів. Таким чином в Харкові опинились А.Дудрович, К.Павлович, брати Михайло та Іван Білевичі, які стали професорами університету. Харківський університет уже з перших днів свого існування відігравав велику роль у розвитку науки і культури на Україні. Адже тут працювали такі відомі професори російської словесності як І.О.Срезневський, І.Рижський, професор математики Т.Осиповський, професор права І.Тимковський, академік М.Остроградський, П.Гулак-Артемівський, А.Метлинський, П.Кеппен, І.І.Срезневський, О.Потебня (троє останніх були академіками Російської АН). Закарпатці з усіма згаданими професорами були в добрих контактах, близьких особистих та наукових відносинах, також приймали активну участь у суспільно-політичному та культурному житті міста, брали участь у різних виданнях, журналах, газетах, збірниках. Особливо активним у цьому відношенні був А.Дудрович. Про нього й піде більш розширена розмова.

Первинну освіту здобув в рідних місцях, філософські знання одержав в Кошицькій академії, вищу освіту здобув у Віденському університеті. Працював нотаріусом у Пешті (1804–1806). У Росію (на Україну) переїхав разом з К.Павловичем та М.Білевичем. Спочатку викладав у Чернігівській, а потім у Харківській гімназіях. З 1811 року працював до кінця життя в Харківському університеті. Займав посади секретаря Ради університету (1816), був ін-

спектором студентів, деканом, в 1829 – 1830 – ректором університету. Склав правила для студентів, які були на державному утриманні. В університеті читав лекції з логіки, психології, етики, історії філософії, вступу до загальної філософії, природного права. Під керівництвом професора Н.Є. Шада захистив докторську дисертацію і став професором кафедри філософії. Його лекції користувалися великою популярністю. У спогадах колишніх студентів дана висока оцінка професорської діяльності А.Дудровича: «Мы любили профессора Дудровича за его безукоризненное преподавание, за его добрые отношения к студентам и вообще честную добросовестную деятельность... Профессор увлекал своих слушателей богатством мыслей, простотою и ясностью изложения». Був членом общества наук, створеного в Харківському університеті в 1812 році. Був обізнаний з філософією І.Канта, Й.Фіхте, Ф.Шелінга. Писав статті з філософії, класифікував медальєрну та нумізматичну колекції університету, привів у порядок 12000 монет і медалей, склав їх опис.

В Харківському університеті в той час училися і закінчили університет майбутні вчені П.І. Кеппен (1793 – 1864), І.Срезневський та ін. Вони слухали лекції закарпатців Дудровича, К.Павловича, І.Білевича та підтримували з ними постійні стосунки. П.І.Кеппен був особисто знайомий з І.Орлаєм, П.Лодієм і М.Балудянським. Близькість Кеппена до закарпатських русинів пробудила його інтерес до Карпатського краю. Мандруючи по обидва боки Карпат, Кеппен ставив собі за мету ознайомитися з місцевими вченими, мовою, звичаями і побутом русинів Закарпаття. Відвідав Східну Словаччину, побував на батьківщині М.Балудянського. Побував також на Закарпатті, про що свідчать його «библиографические листы» в «Путевых записках».³⁶⁹

Другим таким вченим, що цікавився Закарпаттям був І.І.Срезневський, визначний учений-славист. При поверненні із слов'янських земель (Чехія, Моравія, Сілезія, Сербія, Лужицька земля) в 1842 році Срезневський завітав на Закарпаття, в Ужгород, був гостем М.Лучкая, О.Духовича. З Ужгорода поїхав до Мукачева, Верецьок, а звідти до Львова. Перебуваючи на Закарпатті, Срезневський спілкувався не тільки з місцевою інтелігенцією, а й з трудовим населенням, вивчав його мову та робив фольклорні записи. Через десять років, привівши в систему свої подорожні записи, учений опублікував у «Вестнике Русского Географического Общества» нарис «Русь Угорская» (1852), де наводить історичні відомості про край, його природу, населення, огляд русинських говорів краю. Особливо розглядає фонетичні особливості говорів, які ілюструє прикладами, взятими із живої розмовної мови.

Отже, перебування закарпатських вчених в Харківському університеті не залишилось безслідним і принесло користь у вивченні зв'язків Закарпаття з слов'янським вченим світом. На жаль через хворобу скоро пішов із життя

³⁶⁹ Матеріали по истории возрождения Карпатской Руси. – С.122.

А.Дудрович, не завершивши своїх наукових проєктів. Похований на харківському т.зв. німецькому кладовищу, де йому поставлений пам'ятник від вдячних харківчан з таким написом: «Воздвигнут в 1836 году на месте, где покоятся смертные останки ректора Императорского Харьковского университета, профессора, Коллежского Советника, родившегося в 1783 году, предавшего по свершении в мире земного поприща, дух в руке Создателя своего 25 мая 1830 года. Иждивением его почитателей. Жил так, как учил».

Попутно скажемо тут і кілька добрих слів про русинського вченого К.Павловича, який був запрошений в Харківський університет на кафедру прав давніх і нових народів. Викладав римське право, загальне кримінальне право, а також курс дипломатії, який був єдиним в університетській практиці Росії в першій половині XIX століття. Цей курс був виданий ним окремою книгою в 1829 році як підручник для гуманітарних факультетів. К.Павлович вважається основоположником української сфрагістики. За працю «*Jus romanum in prdinem systematicum*» йому присвоєно звання екстраординарного професора. А в 1831 році – звання заслуженого професора.

ІСТОРИЧНА НАУКА В ЗАКАРПАТТІ В ПЕРІОД КУЛЬТУРНО-НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ СЛОВ'ЯНСЬКИХ НАРОДІВ (ПЕРША ПОЛОВИНА ХІХ ст.)

Народи Європи, натхненні ідеями французького просвітництва широким фронтом виступили для вирішення масштабних проблем, в тому числі державного управління, економічних реформ, знищення кріпосницького ладу, а також реалізації ідей знищення національного гніту народів, підвласних великим імперіям під гаслом «Свободи, Рівності і Братерства». Національні меншини імперій, в т.ч. слов'янські народи Австрійської імперії, висловили готовність розірвати кайдани багатівікового національно-духовного рабства, вони по-новому почали дивитися на себе і на навколишній світ, оцінили свої духовні сили, потяглися до пізнання свого «Я», своєї історії, культури, мови. В межах Австрійської імперії найскоріше і найвиразніше виявили свої національні прагнення чехи і словаки. Біля колиски їх національного відродження стали Ян Коллар та П.Шафарик. Фанатично налаштовані на реалізацію своєї програми, сповнені великої любові до слов'янства, вони віддали все своє життя цій великій ідеї і розпочали її реалізацію з вивчення власної історії, своїх слов'янських старожитностей, духовної культури, літератури, що пробуджували національну самосвідомість, розуміння повноцінності і рівноправності з іншими народами. П.Шафарин у 1837 році сколихнув науковий світ своєю працею «Слов'янські старожитності». З неї вперше слов'яни дізналися про свою батьківську землю, довів, що вони мають свою власну історію, багату культуру і в них «jednu i tu samu movu rusku» аж до Сиготу на Підкарпатті.

Справу Я.Коллара і П.Шафарика підтримала ціла плеяда патріотів, які будили національну свідомість свого народу – Й.Добровський, Ф.Палацький, Ф.Челаковський, Й.Юнгман, серби Д.Обрадович, В.Караджич. Національним героєм словацького народу став Людовит Штур (1815 – 1856).

Цей процес національного відродження захопив і патріотичну інтелігенцію Закарпаття. Першою ознакою його було пробудження національної свідомості та сильний потяг до знань, до науки. Реалізувався цей процес двома шляхами. Перший – здобуття знань у навчальних закладах Відня, Будапешта, Кошиць, Ужгорода, а можливість застосування їх на практиці – у великому слов'янському світі – Росії та України, де закарпатці користувалися великим авторитетом і довір'ям з боку владних структур та наукових кіл. Другий шлях – активізація значної інтелігенції Закарпаття, яка завзято і зацікавлено працювала вдома, серед свого народу, і пробуджувала в ньому національну свідомість, поширювала народну освіту, науку, досліджувала власну історію.

ВАСИЛЬ ДОВГОВИЧ (7.ІІІ.1783 – 13.ХІІ.1849)

Син бідних, закріпачених батьків із с.Золотарьово Хустського округу – священик, поет, філософ, етнограф, мовознавець, музикознавець, педагог-просвітянин – гімназійну освіту здобув у Мараморош-Сиготі (1800 – 1805), навчався в філософських класах академії у Великій Варадині (1805 – 1807), богослов'я опанував в Ужгороді та Трnavі (1807 – 1811). Працював священиком і педагогом у с.Довге на Іршавщині (1811 –1824, в В.Лучках (1824 –1828), Мукачеві (1828 –1844), Хусті (1844 – 1849). У молодості захоплювався літературою, малюванням, музикою (грав на скрипці). Ще під час навчання завдяки здібностям отримав визнання та посаду приватного учителя у баронів Перені у Сиготі.

У Варadinі В.Довгович був допущений в дім каноніка О.Почія (майбутнього Мукачівського єпископа), де навчав його двоюрідну сестру. Син закріпачених батьків, інтелігент у першому поколінні, він відчув необхідність боротьби проти темряви за освіту народу, розвиток шкільництва. Велику частину свого життя віддав справі навчання дітей на рідній мові, поєднував педагогічну роботу з науковою.

В.Довгович відзначився як високоосвічений філософ. Добре володів надбанням західноєвропейських філософів – Вольтера, Руссо, Канта. Написав на латинській мові оригінальні філософські твори: «Творець з точки зору Всесвіту» (1823), «Про будову світу одним ступенем вище Декарта і Ньютона», «Система видимого світу в новому розумінні (1825 – 1830), «Зусилля, спрямовані на підтвердження існування Бога» (1829). Критично аналізував ідеалістичну філософію, був близьким до позитивізму. Вірив у необмежені можливості розуму людини в пізнанні навколишньої дійсності. Спірні питання рекомендував вирішувати з точки зору пацифізму, не силою і насильством, а мирним шляхом. Він радив: «Хочеш перемогти ворога? Не воюй жорстоким знаряддям. Повір, його скоріше переможеш ласкавістю».

Як лінгвіст В.Довгович написав на угорській мові працю «Про слова, які за звучанням або ж за значенням подібні в угорській і руській мовах». Це – перша спроба етимологізувати гунгаризми в русинській та слов'яно-русизми в угорській мові (379 слів). За свої праці Довгович був обраний членом-кореспондентом Угорської Академії Наук (1831). Цікавився також питаннями етнографії. У 1824 році вийшла у світ його праця «Міркування над етнографією як наукою», у якій викладено важливі думки щодо значення збору, збереження і вивчення етнографічного матеріалу, який автор вважає «сим-

волом мудрої давнини». У ній вперше на Україні та Угорщині було науково обґрунтовано предмет і завдання етнографічної науки. Про це він сам сказав: «З метою вдосконалення Етнографії, якщо вона хоче колись стати Наукою, я подав короткі міркування щодо науки як такої».

Відзначився і як поет. У 1833 році завершив роботу над рукописною збіркою «Поєма Василя Довговича», в яку увійшли 190 віршів: русинською мовою (18), угорською (41), латинською (131).

В.Довгович, подібно до Ломоносова, виріс від бідняцького сина до визначного науковця і є гордістю підкарпаторусинського народу.

МИХАЙЛО ЛУЧКАЙ (19.XI.1789 – 3.XII.1843)

Священик, народний будитель, русинський просвітител, історик, фольклорист, мовознавець М.Лучкай народився в с.В.Лучки на Мукачівщині. Початкову освіту здобув у рідному селі та в Ужгородській початковій школі. Навчався в Ужгородській (два класи) та Варадинській гімназіях (закінчив у 1812 р.). Протягом 1812 – 1816 рр. навчався у Віденській цісарсько-королівській семінарії (Convictus alumnus). У Відні брав участь у роботі вченого гуртка при церкві св.Варвари (Barbareum) під керівництвом відомого славіста І.Копітара та познайомився з діячами слов'янських народів Австрійської монархії. З вересня 1816 року до кінця 1817 року працював священиком у Великих Лучках. Потім перевівся в Мукачівську єпархію, займав посаду бібліотекаря та архіваріуса. Обирається членом синоду, виконує тут обов'язки нотаря єпархіального собору і голови Мукачівської консисторії. У 1827 році переходить на роботу в Ужгород, займає на Цегельні посаду пароха і намісника. В цей час розпочинає велику організаторську і просвітницьку роботу, створює школи, допомагає учителям-дякам у здійсненні навчання і виховання, інспектує школи з метою піднесення освіти та підняття авторитету свого народу.

17 червня 1829 року на прохання герцога Карла Людвіга Бурбона направлений у італійське місто Лука. З ним поїхали греко-католицькі священики Микулич, Талапкович, ієромонах Сяч. Тут поєднав священицьку роботу з науковою, щоб підняти «честь свого народу». Завершив і видав свою граматику «Grammatica Slavo-Ruthena» (Буда, 1830) на латинській мові з наведенням прикладів на русинській мові, яка народу принесла користь, а її автору – заслужену славу. Це була перша друкована граматика для русинів на всіх західноукраїнських землях. Крім того, видав два томи «Церковных бесед на все недели рока на поучение народное», які відіграли велику роль у вихованні народу. У 1832 році з наказу єпархіальної консисторії на нього покла-

дені функції інспектора шкіл Мукачівської домінії (зокрема Перечинщини і Великоберезнянщини).

Приділяючи велику увагу народним школам, Лучкай боровся за те, щоб діти бідняків мали можливість здобувати освіту. Вимагав від вірників направляти до школи не тільки хлопців, але й дівчат, дбав про забезпечення шкіл відповідними вчительськими кадрами. Він вважав, що причиною відсталості сільської молоді є велика бідність русинського народу, що в школах немає необхідного обладнання, низька заробітна платня учителів, невідвідування учнями школи. Як тільки міг, він намагався допомагати людям. Взяв участь у збиранні коштів у «вдовиний і сиротинський» фонд, часто навідувався у сиротинський дім, побудований в Ужгороді єпископом О.Повчієм для дітей-сиріт священників.

У 1843 році завершує фундаментальну шеститомну історичну працю «Історія карпатських русинів» («Historia Carpato-Ruthenorum»). В ній порушено проблему, яка замовчувалася протягом усіх років радянського режиму, – розвиток освіти і науки на Підкарпатті. Тільки сьогодні говориться відкрито про те, що навіть в умовах феодально-кріпосницького гніту та політичного безправ'я в краї з'явилася ціла когорта «славних мужів», які сповна віддали свій талант розвитку освіти, науки, культури. Лучкай подав у книзі біографії і огляди 54 «славних мужів», які працювали у всій тодішній Мукачівській єпархії у XVII – першій половині XVIII ст., а також докторів філософії, професорів Мукачівських шкіл.

М.Лучкай ще за життя здобув собі європейське визнання. У тяжкі часи наступу денационалізації з боку властей М.Лучкай ставив собі за мету довести світу, що Закарпаття має своє ім'я, свою історію що воно має своїх соплемінників у родині слов'янських народів. У своїй шеститомній «Історії карпатських русинів» на основі достовірної джерельної бази дослідив комплекс питань соціально-економічного, політичного і культурного розвитку Закарпаття від найдавніших часів до XVIII століття. Позаяк археологічної бази на той час ще не було, тому свої висновки про первісне заселення краю М.Лучкай побудував на основі оронімів, гідронімів, етнонімів та антропонімів. На цій основі довів головну думку своєї праці, що русини – народ слов'янського походження, що вони – автохтонне (корінне) населення краю, яке зайняло цей регіон задовго до приходу угорських племен. М.Лучкай досить високо оцінив рівень суспільного життя угорців і пише, що хоч вони – «сини степів Азії, не були знайомі з сільським господарством, навіть самого льняного одягу не знали, проте вони не були брутальної вдачі, вже у київських русинів багато чому навчилися, прибувши до більш культурних країв, вже християнською вірою освячених, стали більш, ніж можна було очікувати, культурними, не жадали крові племен, а просили дружби».³⁷⁰ Вони, як каже

³⁷⁰ М.Лучкай. Історія Карпатських русинів. Т.ІІ. – Ужгород, 2000. – С.18.

автор, «перейняли від слов'ян форму управління, а також спосіб господарювання та використання ремесел».³⁷¹

Незважаючи на велику цінність історичної праці, ні угорські, ні австрійські власті не дозволили її видрукувати. Лише завдяки старанності патріотів-вчених Ю.Саку, В.Оросу, Д.Данилюку ця перлина закарпатської історії побачила світ у 1999 – 2011 роках.

ДУХНОВИЧ ЯК ІСТОРИК

В 50–60-х роках ХІХ століття почався новий етап захоплення історією Закарпаття. Характерною рисою його є те, що історія стає не тільки предметом наукових інтересів. Історичні дослідження здійснювались не тільки з метою дістати об'єктивні наукові істини, але й придати їм національно-патріотичного і політичного відтінків. Початок такому напрямку було закладено на початку ХІХ століття у праці І.Орлая «Исторія о Карпатороссах». З ростом національних почуттів закарпатців-русинів появляється прагнення усвідомити себе в національному відношенні і розуміти, що заняття історією повинно стати патріотичним обов'язком кожного. Тому О.Духнович і О.Павлович звертаються до письменників і культурних діячів з закликом розпочати вивчення минулого свого краю, збирати історичні матеріали, жертвувати гроші на їх публікації, щоб на основі цих матеріалів написати справжню, правдиву історію для потомків. О.Павлович писав, що було би «непростительным преступлением, если бы потомство наше принуждалось считать достоверную лишь ту историю, которую составляли и составляют для него иноплеменные писатели, которые перековывали, переиначивали и объясняли древние памятники наши противозестественному их смыслу, по своему личному усмотрению».³⁷²

О.Духнович

О.Духнович уже 40-х роках написав перші дослідження з історії краю, хоч жодна з праць не була опублікована за його життя. Причина цього в тому, що будитель-історик порушував питання минулого Закарпаття, які не відповідали політиці панівних правлячих кіл угорців та австрійців. Однак частина з написаного згодом публікувалася в періодичних виданнях Росії та Галичини. З любов'ю і не без задоволення говорить О.Духнович про минуле свого краю. Він пишається тим, що незважаючи на всебічний гніт, народ зберіг мову, культуру, національну свідомість, віру східного обряду.

³⁷¹ М.Лучкай. Там само.

³⁷² Газета «Свет», 1869, №48; цит. по статті Т.М.Чумак. Характер исторической концепции А.Духновича //Науковий збірник УжДУ, 1965, присв. 100-річчю смерті О.Духновича. – С.19.

Історична тема в науково-творчій спадщині розкрита в трьох основних працях: «История Пряшевской епархии», «Истинна история карпато-россов или угорских русинов», «О Народах Крайнянских» та «Краткий землепис для молодых русинов». Як показує життя і народний досвід, національне відродження будь-якого народу відбувається через вивчення свого далекого минулого, наскільки досягає людська пам'ять та писані історичні джерела. На часи Духновича уже були відомі історичні праці І.Базилевича, М.Лучкая. Цим літописним документам потрібно була широка огласка та ознайомленість читацького загалу з їх змістом. Цю місію взяв на себе О.Духнович, зображуючи у різних жанрах творчої і наукової діяльності історичні відомості, походження, спосіб життя та інтереси свого народу. На жаль його історичні праці стали доступними тільки в новітні часи, оскільки за життя автора вони не друкувалися, бо не відповідали, як уже зазначалося, політичному смаку правлячим колам королівської Угорщини та Австрійської імперії. Тільки на початку ХХ століття деякі були виявлені й опубліковані в Росії. Цю благородну справу зробив видатний російський славист професор Ф.Ф.Аристов, автор монографії «Карпаторусские писатели» (Москва (1916), за яку був удостоєний премії Академії наук. Він в журналі «Русский архив» у 1914 році опублікував статтю «Истинная история Карпато-Россов или Угорских Русинов, изданная Народолубцем Александром Духновичем. 1853». В заголовку не випадково вжито словосполучення «истинная история». На другій сторінці статті написано: «Veritas odium parit» («Правда очи колет»). Духнович в своїй «Истинной истории...» виступає проти тенденційних і брехливих заяв представників німецько-угорської історіографії, які вказували, що слов'яни в Австрії – це пришельці, які поселилися на територію, яка споконвічно належала угорцям і німцям. Зате Духнович і пише «Истинную историю» русинів». Духнович відкидав як антинаукове і тенденційне найменування русинів «рутенами».

Виклад історії краю Духнович розпочинає від найдавніших часів, про що свідчить заголовок першого параграфу «О исходе Карпато-Россов». Важливим твердженням автора є те, що карпатські русини є корінним (автохтонним) народом і належить до східнослов'янських племен». Говорячи про прихід мадьяр, Духнович подібно Ю.Венеліну, свідомо загострив думку про те, що мадьяри відчули на собі вплив уже культурних слов'ян-русинів. Духнович з боєм говорить про важке матеріальне і політичне становище русинів в цілому і закріпаченого селянина зокрема. Політичне безправ'я було причиною пошуку русинською інтелігенцією кращих умов для наукової і творчої діяльності, і тому вони змушені були залишати рідний край і емігрувати в Росію. Багато говорить Духнович про менталітет русинського народу, в тому числі уміння жити в дружбі і злагоді з представниками інших національностей, зокрема з угорцями: «Мы чествуем мадыарский народ, як и от них

чести пожадаем, мы уже через девять столетий с мадярами живем, и никогда не была против нас жалоба, чтобы доколи мы им кривду учинили».³⁷³

Основною тезою «Истинной истории...» Духновича є доказ автохтонності слов'ян в Європі. (в т.ч. карпатських русинів) і їх величезної ролі в формуванні європейської цивілізації. Видатний чеський археолог-славист Л.Нідерле вказував, що теорія автохтонності слов'ян в Центральній Європі була особливо популярною в кінці XVIII – початку XIX століття, «когда идея национального возрождения проникла в литературу славянских народов».³⁷⁴ Історики-професіонали вбачають в історичних працях Духновича деяку ідеалізацію давньої епохи історії підкарпатських русинів до покорення їх угорцями, відсутність точного наукового підходу до фактів. Тут суперечка зайва, бо Духнович не був істориком-професіоналом. І треба погодитися з думкою істориків, що Духнович основну задачу бачив у тому, щоб викликати у читачів певний емоційний настрій, викликати любов до рідної історії.³⁷⁵ І все ж концепція О.Духновича відіграла певну позитивну роль в процесі становлення національної самосвідомості карпатських русинів в їх боротьбі проти австро-угорської політики асиміляції і денационалізації слов'янських народів, що проживали на території Габсбурзької імперії.

Духнович був переконаним пацифістом. Відстоюючи принципи гуманізму, він був прихильником мирного розв'язання будь-яких конфліктів, гостро засуджував війни і всяке насильство. Позиція Духновича залишається актуальною і для наших днів. Варто і нам прислухатися до таких слів гуманіста О.Духновича: «Человеку дан есть разум, он может судить, и рассуждать, добро от зла различить, и про то слободный есть в делах своих... Если б все люди владели правым разумом, или лучше сказать, если б разум прав владел всеми смертными, тогда неприменный мир господствовал бы в мире, если б все по пути разума проходили, не было бы никакой войны, отсутствовали бы ссоры, споры, убийства...».³⁷⁶

Як активний громадсько-політичний діяч і як очевидець реальних подій, що відбувалися в світі і в суспільно-політичному житті Австрійської імперії та королівстві Угорщини, не проходив байдуже мимо них і давав їм оцінку з позиції патріота свого народу у відповідності до його становища і прагнень до кращого життя. Він старався розібратися в політиці Л.Кошута, лідера угорської революції, яка мала багато позитивних програм (в т.ч. звільнення селян від закріпачення селян, від австрійського державного диктату та ін.). Але в його програму вкрався і зародиш угорського шовінізму, заперечення права неугорських народів на національне самовизначення, рівність прав на

³⁷³ О.Духнович. Твори в 4-х томах. – Братислава. – Т.ІІ. – С.259.

³⁷⁴ Л.Нідерле. Славянские древности. – Москва, 1956. – С.47.

³⁷⁵ Т.Чумак. Характер історичної концепції А.Духновича.// Науковий збірник УжДУ, 1965. До 100-річчя смерті О.Духновича. – С.21.

³⁷⁶ О.Духнович. Там же. Том ІІ. – С.586–587.

демократичних засадах свободи, рівності, дружби між народами. Зате Духнович виступив проти революції і відстоював національні інтереси закарпатських русинів, піклувався про піднесення їх національної самосвідомості. За це був жорстоко покараний угорськими властями. 27 квітня 1849 року його заарештували, вели як розбійника на місце страти (за що Духновича критичували і знецінювали його прогресивні освітньо-культурні ідеї радянські політики). Позиція О.Духновича в національному питанні була відвертою, відкрито активною. Вона полягала в тому, щоб «каждому народу честь и почтенъе достойное воздать».

О.Духнович активно виступав за втілення в життя автономних прав національних меншин австрійської імперії, приймав участь у складанні петиції до австрійського уряду з вимогою об'єднання коронних областей в одне адміністративне ціле. Однак австрійський уряд негативно віднісся до цих прохань.

ІВАН ДУЛІШКОВИЧ (1812 – 21.ІІ.1883)

Яскравий приклад, як рядовий сільський священик, справно виконуючий свої службові обов'язки, громадсько-виховну діяльність серед простого люду знаходив час і невгасиму енергію для історико-дослідницької діяльності, знаходить і вивчати необхідні історичні матеріали для своєї, хай і єдиної тільки тритомної історичної праці «Исторические черты угрорусских».

Виходець с.Голятино на Міжгірщині, закінчив гімназію та духовну семінарію в Ужгороді, доповнив свої філософські знання в Кошицькій академії і пішов служити Богові і людям. Служив греко-католицьким священиком у Скотарському, Верхніх і Нижніх Верецьках та до кінця свого життя в Чинадієві на Мукачівщині. Протівився політиці мадяризації, антинародній, зрадницькій антинаціональній діяльності Мукачівського єпископа С.Панковича, який за просвітницьку роботу з населенням зняв його з посади благочинного. Розпочав науково-дослідницьку діяльність з написання невеликих нарисів з історії краю і друкування в газеті «Свет». Це помітив будитель-просвітитель О.Павлович і порекомендував йому зайнятися більш серйозно і масштабно історією русинів та пообіцяв і деяку матеріальну допомогу. Публікації в «Светі» і нариси стали базою для чотиритомної праці «Исторические черты Угро-Русских». Перші два томи були видруковані вже в 1874 році в Ужгороді; третій том – в 1877 році теж в Ужгороді. Автор не забув надану йому допомогу і у вступі до першого тому написав: «Должностію сво-

Дулішкович Іван

єю вважаю, що можливість печатання сего сочинения удалось наиболее вследствие поддержки Его высок. Преп. Приходского Священника Свидницкого Александра Павловича, мужа благородных чувств, народного писателя и продолжателя всего ведущего к просвещению народа нашего, далее вследствие и других мною уважаемых лиц, давших предварительно денежное пособие».³⁷⁷ Ці три томи охоплюють події на Підкарпатті до кінця XVIII століття. Перший розповідає про найдавніші часи населення, що проживало на території історичного Закарпаття, та давню історію слов'ян. Звернення до праць П.Шафрика, Й.Енгеля, М.Карамзіна, літописця Нестора свідчить про те, що Дулішкович був добре обізнаний із станом історичної науки XIX століття. Другий том розповідає про перебування і діяльність подільського князя Ф.Корятовича на Історичному Закарпатті, дає йому високу оцінку як захиснику національних інтересів русинів. Разом з тим І.Дулішкович один з перших русинських істориків визнав фантастикою традиційну легенду чи-то міф про прихід князя Корятовича з 40 тисячами селян із Поділля, вказуючи, що при наявності такої кількості своїх людей князь міг сміло захищати свої володіння на Поділлі і не тікати під захист угорського короля. У третьому томі досліджується історія Мукачівської єпархії та боротьбу єпископів М.Ольшавського, І.Брадача та А.Бачинського за незалежність від Егерської єпархії латинського обряду.

Четвертий том не був надрукований і втрачений. Джерельна та історіографічна база, використані при написанні праці, свідчать, що її автор був глибоко обізнаний з найновішими досягненнями на той час історичної науки. Свою увагу автор концентрував на історії розселення слов'ян, часі їх появи на території історичного Закарпаття, а також на церковних проблемах краю. Відстоював тезу про автохтонність слов'ян в Центральній і Східній Європі як одного з відгалужень індоєвропейського масиву уже в I тисячолітті до н.е. Дотримувався думки про заселення Підкарпаття слов'янами задовго до приходу угро-мадьяр в Тисо-Дунайську долину. Чи бездоганно написана ця праця? Критики завжди найдуться. Була критика і на «Исторические черты». Але і сам автор бачив та визнавав свої недоліки і сказав про це: «Все возможное сделал для представления достопочтенным читателям чего-то занимательного, и если все-таки мое намерение мне не удалось – то недостатки пусть исправят опытнейшие».³⁷⁸

Але навіть така самокритичність ні в якій мірі не применшує значення цієї праці. Вона була значним кроком на шляху дальшого розвитку історичної науки на Закарпатті та в піднесенні самосвідомості карпатських русинів, коли прогресивні сили вели боротьбу проти денаціоналізаторської політики угорських властей.

³⁷⁷ І.Дулішкович. Исторические черты Угро-Русских. – Унгвар, 1874. – С.3.

³⁷⁸ Там само. – С.3.

АДОЛЬФ ДОБРЯНСЬКИЙ (19.XII.1817 – 18.III.1901)

В історію підкарпатських русинів та слов'янських народів в цілому, що проживали в Австрійській імперії, А.Добрянський увійшов як вчений, теоретик і практик, громадсько-політичний і культурно-освітній діяч. Уродженець греко-католицького священика (с.Рудльово, Східна Словаччина), навчався в гімназіях у Левочі, Рожняві, Мішкольці, філософію вивчав в Кошицях, право в Егері, гірничу справу в гірничо-лісовій академії в Банській Штявниці. Тут він познайомився з російським вченим-славістом І.Срезневським. В цей час А.Добрянський мав уже чітко сформовані політичні погляди. Освіту закінчив у Відні (1823–1831). Тут під впливом професорів та російських емігрантів, піддався русофільству, а підкарпатських русинів причисляв до великоросійського народу. Володів мовами: російською, англійською, німецькою, французькою, угорською, грецькою, латинською, італійською, словацькою.

Добрянський Адольф

При загальній оцінці діяльності будь-якої видатної людини та її суспільно-громадської діяльності, на нашу думку, треба враховувати два головні фактори: 1. Врахування рис особистості, рівень інтелектуального розвитку й освіченості; 2. Глибоке усвідомлення обов'язку перед своїм народом у відповідності до задач, які виникли у час великих суспільних перемін. Відповідно до вищесказаного, А.Добрянський відносився до тих людей, що здатні позитивно діяти в ситуаціях, які швидко змінюються, критично зіставляти можливі варіанти прийняття швидких рішень, уміти реалізувати себе у поліетнічному і полікультурному середовищі, шанувати загальнолюдські цінності та розуміти виклики часу. Він вступив на історичну арену у складний період буржуазних європейських революцій, коли народи пробуджувалися від феодального застою і формували свою національну свідомість та починали будувати життя на нових демократичних засадах.

Після звершення всіх студій, як інженер гірничої справи, навідався в Чехію, познайомився з політичним безправ'ям чеського народу та чеськими політичними і культурними діячами Ф.Палацьким, Ф.Рігером, К.Гавлічком-Боровським. Під впливом чеських і словацьких будителів сприйняв їхню ідею слов'янської єдності і поставив на порядок денний стан національного питання в Австрійській імперії та вступив у рішучу боротьбу за його розв'язання. Будучи обраним депутатом угорського парламенту, планував вирішити національне питання слов'ян на парламентському рівні. Але угорці визнали вибори недійсними. Коли розпочалась угорська революція, слов'янські народи підтримували її з надією звільнитись від габсбурзького національного гніту. Але вождь угорської революції Л.Кошут поставився до слов'янських

народів некоректно (навіть вороже). Коли на засіданні тіньового уряду в Бреславі сербська делегація звернулася до Кошута з вимогою вирішити національне питання, мовляв, слов'ян в імперії багато, що це велика сила і просив, у випадку перемоги революції, зберегти для них рідну мову, народні звичаї, обряди та східне богослужіння, Л.Кошут відповів: «А ми слов'ян не боїмося. Ми слов'ян направимо проти слов'ян». У відповідь сербська делегація покинула засідання, а з нею і русинський будитель О.Духнович.

А.Добрянський був свідком національного відродження усіх слов'ян і намагався об'єднати усі слов'янські народи у єдине національне ціле на основі етнічної, культурної і мовної спільності. Але ця програма була нереальною і не була реалізована. Добрянський був свідком зростання національно-культурного відродження не тільки народів Європи, але й австрійських слов'ян, які потяглися до пізнання своєї історії, мови, культури. Свої національні почуття вони насамперед виявляли через відродження рідної мови, літератури. Найяскравіше це виявилось у чехів Яна Коллара, Ф.Палацького, словака Павла Шафарика, серба Вука Караджича, хорвати Юрія Крижанича, словена Валентина Водника, галицьких русинів Я.Головацького, І.Гулашевича, Богдана Дідицького, підкарпатських русинів О.Духновича, А.Добрянського.

Оскільки ідея всеслов'янського національного об'єднання не була реалізована, Добрянський взявся за менш масштабну ідею – об'єднати Закарпаття з Галичиною в єдине адміністративне ціле, в окремий адміністративний округ в межах Австрійської імперії. В 1848 року Добрянський переїздить у Пряшів, де очолює групу активістів, що створюють політичну програму, яка закликає до об'єднання всіх русинів Угорського королівства та Австрійської Галичини та Лемківщини. У січні 1849 року він подав новому австрійському імператору Францу Йосифу I петицію «Про об'єднання руських коронних земель в єдине політичне та адміністративне ціле» та поїхав до Львова з метою координації зусиль з Головною Руською Радою. Але ця ідея була відкинута Віднем.

Політична діяльність А.Добрянського в 1848 – 1849 роках була дуже інтенсивною, і русини досягли деяких успіхів. Але в цьому була і деяка «заслуга» австрійської влади, яка шукала тісні зносини з іншими народами Угорщини. Домагання русинів австрійська влада не тільки відкидала, а ці домагання до деякої міри сповнювала: Ужгородська гімназія була передана русинам, урядовцями призначалися русини: А.Добрянський (референт і директор канцелярії Ужгородського жупанату), О.Негребецький (секретар наджупана), шеф краювого суду був серб Михайло Іванович, який називав себе русином. Начальниками округів в Ужгородській жупі були Людвиг Черський, Іван Ляхович, Рудольф Добрянський, Юрій Невицький, Іван Пастелі, Іван Горзо, Іван Попович.³⁷⁹

³⁷⁹ М.Лелекач Нові причинки до політичної діяльності Адольфа Добрянського // Науковий збірник товариства «Просвіта» в Ужгороді. Річник XIII-XIV. – 1937–1938. – С.160.

У жовтні 1849 року в Угорщині запроваджене воєнне положення. Добрянський призначається радником начальника Ужгородського округу, куди входили Унг, Берег, Угоча, Мараморош. На думку Добрянського, ця адміністративна одиниця мала стати першим кроком до автономного «руського округу». Ідеї А.Добрянського не були ілюзорними чи віртуальними, а мали перші конкретні практичні результати: видавав документи «руським язиком»; запроваджував викладання в школах «руським язиком» (через активну позицію брата Віктора, шкільного куратора); призначав русинів на державні посади. У цих, хоч і малих, але вже перемогах, є дуже важливий фактор – завдяки діяльності А.Добрянського Європа більше дізналася про карпатських русинів.

А.Добрянський сміло добивався аудієнції у найвищих, першого рангу австрійських державних посадовців – самого імператора, який своїм благосклонним прийомом підтверджував силу політичного розуму і логіки, як мислителя європейського рівня, як представника хоч і малого, але народу, а це означало, що імператор визнавав русинський народ. 10 жовтня 1849 року було обрано спеціальну комісію на чолі з А.Добрянським, до складу якої увійшли його брат Віктор, лікар Вікентій Алексович, Михайло Вісяник, священники Й.Солтис і Олександр Яницький, яка виїхала до Відня з вимогами під назвою «Висланства Русинов Угорских». Делегація вимагала вирішення таких питань: виділення території, компактно заселеної підкарпатськими русинами «яко цілість в один округ с особливим соймом краєвим», тобто надання краю автономних прав; введення в школах «руської» мови, відкриття в Ужгороді «руської» академії (тобто університету), заснування газети і видання її кириличним шрифтом, надання дозволу займати посади в уряді й армії та ін. Делегація була прийнята всіма міністрами австрійського уряду. Після зустрічі з міністрами делегацію прийняв сам імператор. До нього на німецькій мові звернувся А.Добрянський. Із його рук Франц Йосиф I прийняв меморандум і сказав: «Мені було приємно прийняти лояльні побажання угорських русинів, русинський народ був завжди вірним австрійському дому, і тому Ви можете бути впевнені в тому, що всі Ваші справедливі побажання здійсняться».³⁸⁰ Цей факт говорить про те, що А.Добрянський не просто сміливий проситель чогось у влади, а **людина-авторитет**. Протягом своєї 50-річної діяльності він розробив більше десяти проектів з національного питання, розвинувши в них у різних варіантах ідею національно-культурної автономії.

Але австрійський уряд уважно стежив за пульсом громадсько-політичного і культурно-освітнього життя підкарпатських русинів і коли отямився і

³⁸⁰ Свенцицкий И.С. Материалы по истории возрождения Карпатской Руси // Научно-литературный сборник Галицко-Русской Матицы за 1908 г. – Львов, 1809. – С.143. Цит. за кн. Дмитро Данилюк. Історія Закарпаття в біографіях і портретах – Ужгород, 1997. – С160.

помітив, що свідомість русинів росте, що русини починають поводитися так, ніби від них залежала консолідація краю, перейшов у наступ і вже в березні 1850 року міністр внутрішніх справ О.Бах ліквідував три округи – Кошицький, Лєвоцький та Ужгородський. Цим було покінчено з автономією, якої домоглися русини в ході революції 1848–1849 рр. Тоді у Добрянського виникає нова ідея, яка частково могла вирішувати долю підкарпатських русинів і помітно виділяти їх серед інших, не тільки слов'янських, але й інших народів Австрії. Це – поділ Угорщини на п'ять національних округів: мадярсько-німецький, сербський, румунський, словацький та русинський. Це була по суті федералізація не тільки Угорщини, але й всієї Австрії, як приклад для інших держав Європи... І тут Добрянський випереджував тих державних діячів, які використали федерацію як інструмент процвітання і розквіту держав, які сьогодні є найуспішнішими в Європі. Але Австрія побоюлася іти шляхом федеративності, бо боялася, що розпадеться австрійський монархічний моноліт.

А.Добрянський ніколи не діяв одноосібно, а завжди шукав підтримку розумних і авторитетних людей, які ставали в процесі діяльності його однодумцями. Він очолював такі відомі патріотичні товариства: «Общество св. Иоанна Крестителя» (1862–1876), статут якого розробив він сам разом з Й.Рубієм (секретарем Королівського намісництва в Буді)», «Общество св. Василия Великого», взірцем роботи для якого вибрав «Матицу словенскую». Про авторитет А.Добрянського як досвідченого політичного діяча свідчить і той факт, що у вересні 1881 року А.Добрянський був запрошений на збори членів «Народного дому» у Львові. Збори виявили велику довіру до Добрянського і просили його переїхати до Львова і очолити справу об'єднання галицьких партій та керівників галицько-руського політичного життя взагалі. Він погодився, але з умовою, що в майбутньому він перенесе центр цього об'єднання в Ужгород.

Основоположним принципом всієї діяльності А.Добрянського було визнання права кожного народу на самовизначення, рідну мову, національну культуру. Російський історик К.Грот представив А.Добрянського як «угро-руського вождя-патріота і слов'янського діяча». Його біографи відмічали, що це була людина «залізної волі і невичерпної енергії».³⁸¹

Для будь-якого народу немає коштовнішого скарбу, ніж його історія. Пізнати скарби своєї минувшини означає не тільки згадувати минуле (славних предків, важливих подій, моментів успіху і невдач, радощів і смутку предків та ін.), але й глибоко усвідомити сучасними поколіннями пізнати глибину коренів свого роду і закономірності подальшого історичного розвитку, завдяки яким сучасне життя одержало свій зміст форми людського життя-буття. Золотими буквами в людську пам'ять треба вписати справедливі і ві-

³⁸¹ До історії вивчення закарпато-українського фольклору. – С.206.

чно актуальні слова громадського діяча А.Крालицького ще в ХІХ столітті: «Народ, який не вмiє оцiнити свою народнiсть, не вартий iснування».

Наше скромне дослідження Карпаторусинського краю і проаналізоване на основі об'єктивних історичних джерел свiдчить, що Закарпаття – це не безлика і не забута земля. Русини пронесли в своїй пам'яті в чистоті і правдивості усi етапи своєї історії і передали мов естафетну паличку сучасникам.

РОЗВИТОК ЕТНОГРАФІЧНОЇ НАУКИ

В 1900 році в кількох номерах газети «Kelet» надрукована одна з найбільш ґрунтовних праць про карпаторусинську етнографію під псевдонімом Рускоці (по всім ознакам автором статті є Я.Стрипський) під заголовком «Valami a mi néprajzunkról» («Дещо по нашу етнографію»). «Фактично у нас немає етнографії, але є невідкладна потреба створити її... Ця галузь науки завоювала останнім часом такий авторитет в розвинених культурних країнах, що посіла почесне місце в науково-дослідницьких закладах цих країн. Етнографічні товариства підтримуються урядом, а також багатими меценатами, національності і національні групи залучені у процес етнографічного дослідження».³⁸²

Відсутність повноцінної русинської етнографічної науки в значній мірі стримує процес вирішення багатьох наукових проблем. Автор нагадує, що кожна культурну людину мало б цікавити питання: звідки ми прийшли, як заселили русини територію на північному сході Угорщини... Автор пропонує негайно розпочати широке організоване комплексне дослідження матеріальної і духовної культури, побуту карпатських русинів. Ця праця за змістом надзвичайно багатопланова і потребує окремого аналізу. Як підмітили науковці, вона могла би покласти фундамент для майбутньої серйозної роботи, в якій відчувається велика потреба для монографії русинів.

Активними у фольклорно-етнографічній діяльності були Спiлка ім. Сечені та Спiлка ім. Кiшфолушi. За рiзноманiтнiстю змiсту i жанровостi матерiалiв варто згадати книгу Ореста Сабова «Про угорських русинів», яка, як признається автор, складена за роботами трьох авторів: Ю.Жатковича («Опис угорських руських»), Т.Легоцького (Історія Мукачівської греко-католицької єпархії), І.Семана (про русинів Шаришської, Земплинської та Списької жуп) та в додаток Я.Стрипського (Лайош Кошут в народній поезії угроруських русинів) і Д.Урайї (Про православний рух в Угорщині). Не забув автор про фольклорну діяльність М.Драгоманова, І.Франка, В.Гнатюка, І.Верхратського. Вважаємо за доцільне познайомити читача з надто

³⁸² Там само. – С.216.

плідним етнографом-угорцем Іштваном Семаном, який багато корисного зробив для пропаганди русинського фольклору та етнографії та слов'янської культури взагалі. Він переклав на угорську мову і видав цілий ряд творів українських і російських письменників; у своїх рецензіях виявив солідні лінгвістичні, історичні, етнографічні знання; написав кілька нарисів про російських письменників, видав першу в Угорщині історію російської літератури; залишив цілий ряд педагогічних праць, видав кілька підручників для русинських шкіл Східної Словаччини.

Багато цінного задуманого на початку ХХ ст. в галузі русинської фольклористики і етнографії не здійснено через першу світову війну, багато рукописів стало надбанням хіба що архівів і чекають своїх дослідників.

Серед активних дослідників фольклору та етнографії карпатських русинів оглянутого періоду помітне місце посідає на жаль призабутий нашими сучасниками активний громадський діяч, талановитий педагог, публіцист, філолог, фольклорист і етнограф **Йосиф Рубій**.

Йосиф Рубій (1833 – 1919) народився в Східній Словаччині, виростав у середовищі активної громадсько-політичної діяльності Карпатського краю, посилені інтереси до фольклору, етнографії та історії, культурно-літературних та мистецьких інтересів краю. Закінчив гімназію в Ужгороді (1858), три роки навчався в духовній семінарії у Відні та одночасно у університеті. В той час «Барбареум» був розсадником симпатій до Росії. За три роки навчання у Відні Й.Рубій подружився з М.Ф.Раєвським, протоієреєм церкви при російському посольстві. На четвертий курс перевівся (не без участі ректора Віденської семінарії М.Нодя³⁸³ в духовну семінарію в Ужгород. Тут він розгорнув широку пропаганду ідей, привезених з Відня з оточення М.Раєвського, резидента, що здійснював зв'язки між громадськими і культурними діячами слов'янських народів монархії Габсбургів. По закінченні богословських студій переїхав у Пряшів, відмовився прийняти священство і став викладачем грецької та латинської мов у тутешній гімназії, попередньо здобувши в Будапештському університеті диплом професора. На цій посаді працював більше 40 років. У 1862 році Рубія обрано секретарем заснованого «Общества св. Іоанн Крестителя», в середині 60-х років взяв активну участь у створенні в Східній Словаччині «Общества св.Василя Великого». В 1863 році за його ініціативою створено організацію «Общество Андрія Первознанного», при якому заснував бібліотеку російської літератури, Рубій став центральною постаттю в справі розповсюдження російської літератури і періодики серед русинів Підкарпаття та Східної Словаччини. За його рекомен-

³⁸³ Справа в тому, що запальна натура Й.Рубія, його патріотична натхненність і гарячість ставили під загрозу тайну діяльність Раєвського і його співробітників. Видимо, з цієї причини ректор семінарії М.Нодя подбав, щоб Рубію було заборонено закінчити навчання у Відні.

дації в Росію поїхав викладач Лєвоцької гімназії К.Ю.Годобай і викладав латинську мову в московських гімназіях, педагог П.Фєєрчак став викладачем латинської мови в Одеському Ришельєвському лицєі. Пряшівський друг Рубія М.В.Молчан відвіз до Москви експонати для Московської етнографічної виставки, зібрані русинами Східної Словаччини. У 1867 році взяв участь у слов'янському з'їзді як член русинської делегації. Оцінивши несприятливі умови для громадської діяльності в рідному краї, вирішив переселитися в Росію і реалізувати там свої знання та досвід. Спроба не вдалася. На його місце поїхав К.Годобай, латиніст за фахом. Через М.Молчана встановив зв'язки з А.Дешком. Одержавши від І.Молчана твори Ю.Венеліна, Рубій написав розгорнуту біографію знаменитого земляка і надрукував у газеті «Свет». У 1890 році видав цінну монографію «Історія Пряшівської гімназії в 1673 – 1890 роках». Листування Рубія з галицьким дослідником А.С.Петрушевичем свідчать про те, що Рубій мав репутацію знавця етнографії та діалектів підкарпатських русинів. Залишилися ненадрукованими рукописні твори історичного характеру, рукописний збірник пісень та листування з братом Антоном, що жив і працював у Будапешті.

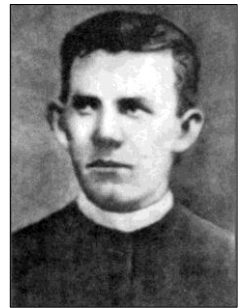
АНДРІЙ ДЕШКО (1821 – 1874)

Російський педагог, лінгвіст, етнограф підкарпато-русинського походження, уроженець с.Дешковиця (Іршавщина, Берег). Закінчив Ужгородську духовну семінарію, служив священником у Великих Лучках. Навчався в Пештському університеті, вищу освіту завершив у Київському університеті. Росію виїхав в 1846 році на запрошення М.Балудянського. Працював в гімназіях в Кам'янець-Подільському, Пскові, Симбірську. На відміну від деяких своїх земляків не забував про рідний край. Ще навчаючись в Київському університеті написав статтю «О Карпатской Руси» і надрукував в «Киевлянині» (1847). Пізніше в переробленому виді надрукована в журналах «Семейная библиотека» та «Киевская старина». Пізніше опублікував статтю з етнографії та фольклору підкарпатських русинів. Дотримувався поглядів про «общерусское происхождение» русинів, вважав їх «южнорусской ветвью». Славу лінгвіста йому принесла граматика угро-фінських мов. А.Дешко був лінгвістом і це відбилося на його історичних неточностях, допущених у статті. Зокрема він помилково говорить, що предки русинів почали заселятися тільки в XIII столітті і то людьми визваними венгерським королем із Подолії разом з князем Корятовичем, «дабы заселить горы и долины Карпатскія, опустошенныя песьеголовцами Татарами». Але це стаття не історична, а етнографічна. Вона знайомить читача з життям і побутом, одягом і харчуванням, житлом, інтер'єром і екстер'єром карпатських русинів.

А. Дешко зробив немалий внесок у вивчення духовної культури, фольклору, зокрема збирав народні пісні, приказки, обряди («Народные песни, пословицы и поговорки Угорской Руси», «Свадьба на Угорской Руси»), які пізніше використали Г. Де-Воллан та М. Врабель. Що стосується мови підкарпатських русинів, то його позиція сходиться з позицією І. Срезневського, який ще в 1843 році висловився так: «Русины в полном смысле слова, родные братья Малороссиян, однокровные дети старой Руси и по народности, и по большею частию по самым воспоминаниям».³⁸⁴

ЮРІЙ ЖАТКОВИЧ КАЛМАН (14.X.1855 – 29.IX.1920)

Людина широкої ерудиції, священник, історик, етнограф, літературознавець, перекладач, народний просвітник, будитель Юрій Калман Жаткович займає особливе місце в русинській історіографії та етнографії краю. Закінчив гімназію (1876) та духовну семінарію (1881) в рідному місті Ужгороді. Служив священником в селах Великий Раковець, Іза, Стройне. В своїй громадсько-просвітницькій діяльності продовжував традиції підкарпатських будителів. Досліджував історію та етнографію русинів. Свої праці друкував в журналі Є. Фенцика «Листок» та «Місяцесловах»: «Князь Федор Корятович (1860), «Несколько слов о русских, живущих в Венгрии» (1890), «Очерки из жизни угорских русинов» (1895), «Воеводство карайнянское» (1903).

Жаткович Юрій

У провідному угорському журналі «Századok» надрукував критичний нарис з історії русинської історіографії «A magyarországi történetírásának történelme» (Історія історіографії угорських русинів). Це був перший огляд процесу зародження і розвитку науки на Підкарпатті (1890) і детальний аналіз боротьби Мукачівської єпархії за визволення від патроната над нею Егерського римо-католицького єпископства «Az egeri befolás és az ellen vitott harc a munkácsi görög szertártásu egyházmegye történelemében» (1884). Написав нарис з історії Грушевського монастиря (1906), а також короткі нариси про життя діячів греко-католицької церкви Підкарпатської Русі (Іоанн де Камеліс, 1893; Михаїл Ольшавський, 194; Іоанн Брадач, 1898; Григорій Маркович (1902); Василь Тарасович, 1902; Георгій Блажовський, 1905). У 90-х роках ХІХ століття написав узагальнюючу працю «Етнографический очерк угро-русских» (на угорській мові). Ю. Жаткович закликав вивчати історію свого народу. Народ, на його думку, лише тоді може успішно розвиватися,

³⁸⁴ Цит. за кн. Д. Данилюк. Історична наука на Закарпатті. – Ужгород, 1999. – С. 195–196.

коли він буде знати, «як і коли прийшли його предки на тоту землю, на котрій он днесь живет, як жили и что творили предки его на сей земли». У своїх публікаціях викривав колоніальний характер політики угорського уряду щодо підкарпатських русинів, стверджував, що русини в минулому користувалися самоврядуванням, мали певні автономні права. Сам глибоко вивчав історію рідного краю, порівнював інтерпретацію історичних подій, що відбувалися на Підкарпатті, різними авторами, знаходив неточності. Зокрема він, як і Дулішкович заперечував, що Ф.Корятович прибув на Підкарпаття із 40 тисячами подолянської людності, бо з такою силою «он не был принужден бежати от гнева дяди своего Ольгерда, а мог бы с успехом бороться с ним». За наукові досягнення був вибраний членом НТШ у Львові та членом Угорського історичного товариства в Будапешті. Багатопланова наукова діяльність Ю.Жатковича стала міцною науковою базою для висвітлення історії, культури та етнографії Підкарпаття і мала народно-просвітницький характер.

САМОДІЯЛЬНЕ ВІНАХІДНИЦТВО В ЗАКАРПАТТІ

В кінці XIX століття на Підкарпатті з'явилися перші паростки технічної творчості. Про це свідчать самодіяльні винаходи священика, талановитого народного технічного винахідника **Августина Єнковського** (1833 – 1923), що народився в с.Сачурово (Шариш, Східно-Словацький край), але все його життя було зв'язане із Закарпаттям: закінчив Ужгородську гімназію та духовну семінарію, служив священиком в селах Бобовище, Ракошино, Арданово, Салдобош (Стеблівка), де і помер на дев'яностому році та похований тут.

*Єнковський
Августин*

Повний сил, енергії та природного розуму в 1873 році сконструював жатку-снопов'язалку, що водночас жала і в'язала снопи. Та оригінальний, економічно вигідний винахід Єнковського не був затребуваний угорськими землевласниками (у них було достатньо безкоштовної кріпосницької робочої сили). Цим винаходом зацікавилися в Росії. Довірливий і щирий русин навіть не підозрівав, що його обкрадуть, але ... американці. У 1878 році одна з американських фірм «Макк Кермін» стала випускати сільськогосподарський механізм, придуманий Єнковським, за його кресленнями. Та світова громадськість не спішила увінчати виробників лаврами за справді незнану доти машину, що так ефективно підвищувала продуктивність сільськогосподарської праці. Навпаки – сказала у пресі світові правду, що це винахід Єнковського. Судом Єнковському повернуто авторство. Цей випадок зробив вина-

хіднику рекламу. Ним зацікавилися вчені Америки, Росії, Австрії і вели з ним активне листування, а сам винахідник мав з ними особисті зустрічі в Петербурзі, Костромі, США, Бельгії. Неспокійний священик посилено працює над кресленнями нового винаходу. І ось наступному році один з його винаходів за № 1469 під назвою «Механізм руху суден за допомогою систем лопаток із зворотно-горизонтальним рухом» уже запатентований у 1895 році. Мотор цього судна забезпечував швидкість руху у шість разів більше, як тоді мали діючі судна. Модель судна з сконструйованим механізмом демонструвалася в Берлінському музеї патентів. У цьому нас переконає лист до Єнковського якогось невідомого винахідника з Відня за прізвиськом Г.Купченко, у якому писалося: «Получив почтенное Ваше письмо, я с удовольствием готов исполнить Ваше желание и поехать в Петербург, чтобы продать там Ваше изобретение – парходные весла ... я еду уже через 12 дней в Россию».

Про те, що матеріали про винахід були надіслані до Петербургу, свідчить лист самого А.Єнковського у морське міністерство. Він писав керуючому міністерством М.Чиханову: «И зачем я не имею денег патентовать изобретение мое в Россию, зато еще Вам угодно есть, я готов передать изобретение мое в пользу империи Российской».³⁸⁵

Німці – люди з розумом. Вони зберегли модель Єнковського в Берлінському музеї. А американці і на цей раз залишились вірними собі – видали модель за свою. Пробивав Єнковський внести вдосконалення в конструкцію мотора літака, сконструювати паровоз-укладач залізничної колії. Після цих складних механізмів Єнковський вирішив повернутись до простіших винаходів на користь сільських працівників. Він сконструював оригінальні вулики для бджолярів, за які на виставці в Будапешті в 1892 році удостоєний премії.

Ще один унікальний винахід відноситься до часу його переведення на нову парафію в с.Арданово Іршавського округу. Це була самопрядка тонких ниток і ткацький станок по виготовленню різноманітної ткацької продукції, що приводився до руху без електроенергії. Коли Єнковський випробував ці станки, результати перевершили усі його сподівання. 1893 року Паризька Академія Наук нагородила нашого винахідника великою золотою медаллю, грошовою премією та почесним званням члена-кореспондента Академії. Повертаючись додому, у Відні купив великий годинник і подарував Ужгородському греко-католицькому кафедральному собору. З того часу цей годинник щочверті години нагадував ужгородцям години і хвилини денного і нічного часу. Нині багато ужгородців та гостей міста, не знають, хто був тим благодійником, що подарував цей мелодійний годинник.

А ще А.Єнковський був талановитим художником-портретистом, активним громадським активістом та поліглотом (знав багато європейських мов).

³⁸⁵ Качій Ю. Російський патент нашого земляка // Молодь Закарпаття. – 1967, 8 грудня.

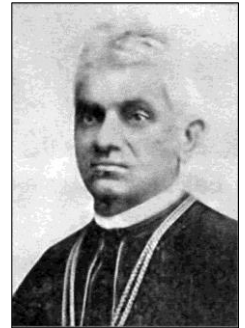
НАРОДНО-ПРИКЛАДНЕ МИСТЕЦТВО

Первинні види народно-прикладного мистецтва беруть свій початок у глибокій давнині. Археологи виявили предмети розписної кераміки, що відносяться до культури Кереш V–IV до н.е. Композиція візерунків виділялася моно- і поліхромними розписами. Це була культура лінійно-стрічкової кераміки.³⁸⁶

У II тисячолітті до н.е. у східно-карпатському регіоні виник цілий ряд археологічних культур, до яких археолог Балагурі відносить пам'ятки культури шнурової кераміки.³⁸⁷

За часів Угорщини з боку держави не було жодного прояву зацікавленості русинського люду до народно-прикладного мистецтва. Така ситуація заставляла народну масу замикатися в собі і займатися тим, що мало глибокі традиції і чим займалися їх предки.

Михайло Балог (28.XII.1857 – 6.VIII.1916) – греко-католицький священник, педагог, громадський діяч поряд з церковним богослужінням здійснював велику патріотичну громадську і педагогічну діяльність. В Мараморош-Сиготі організував ремісничу школу для дівчат з виробничим ткацьким цехом. Протягом п'яти років (1903–1908) її закінчили 140 дівчат із 45 сіл з ткацтва і 140 дівчат з вишивання. Для хлопчиків Балог організував школу-інтернат з лозоплетіння. За той же час вивчилось ремеслу лозоплетіння 630 хлопців, які виготовили близько 135 000 виробів (корзин). Завдяки діяльності Балого Михайла ці ремесла і нині розвиваються на Мараморошчині.

Балог Михайло

Після перевороту Підкарпатська Русь стала місцем широкомасштабної уваги просвітницької роботи взагалі і відродження народно-прикладного мистецтва і старого карпаторусинського побуту зокрема і виведення його на шлях технічної цивілізації. Питанням народного мистецтва зайнялося міністерство освіти, громадські організації, творчі об'єднання. В 1921 році міністерство освіти здійснило велику акцію збирання карпаторусинських вишивок, що дало можливість добре підготуватись до виставки в 1924 році в Празі багатої за кількістю і високохудожньою за якістю матеріалів під назвою «Життя і мистецтво Підкарпатської Русі». На ній було представлено витвори майстрів народного декоративно-вжиткового і кустарного виробництва із 16 округів краю: килимарство, гончарство, різьба по дереву, взуття, одяг, рушники, покривала, скатерті, серветки, сорочки, спідниці, фартухи, капе-

³⁸⁶ Потушняк М.Ф. Неолит Закарпаття: культури Криш и расписной керамики // Антология Украинской ССР. – Київ, 1985. – С.139–150.

³⁸⁷ Балагурі Э.А. Восточно-словацкие курганы// Археология Украинской ССР. – Т I. – С.395–397.

люхи та ін. Виставка репрезентувала собою не тільки музейно-науковий інтерес, експозиції були поставлені на виробничо-кустарну, переважно рукодільну основу з метою реалізації відповідної продукції. Виставка пройшла з небувалим успіхом.

Під цим же заголовком на чотирьох мовах вийшло багатоілюстроване видання, підготовлене С.К.Маковським. В 1930 році виставочні матеріали були доповнені і експонувалися на виставці в Брно під назвою «Сучасна культура». Матеріали виставки не повертались на Підкарпаття, бо на той час ще не було спеціального приміщення, і щоб оці дорожочінності не пропали, етнографічні музеї Праги та Брно взяли їх під охорону.

В 30-і роки завдання збирання карпаторусинських візерунків вишивок взяла на себе Спілка вчителів домашніх наук на Підкарпатській Русі і поставило собі дві головні завдання: 1. Колекціонування старих вишивок з тим, щоб це багатство залишилось на Підкарпатській Русі. 2. Планомірне використання візерунків для цілей кустарного виробництва і збуту. По характеру вишивок спеціалісти поділяли Підкарпатську Русь на 16 округів, з яких найбільш оригінальними були район Ужжа з найбільш давніми візерунками, Верчанський округ з біло-синьо-червоною гамою барв, характерних слов'янам з складними візерунками. Волівський округ знаменитий своїми стьобаними червоно-пурпурними, рідше синіми вишивками; Ясіня славилася візерунками з теплими барвами, які прийшли сюди з Молдавії та Румунії, але значно доповнені і урізноманітнені своїми русинськими домислами. У рахівському вишивальному осередку у композиціях з геометричних орнаментів домінували червоні, чорні і білі барви, а у вишивці квітково-рослинних мотивів – зелені, жовті, оранжеві і червоні кольори. У великобичківському осередку щільні смуги геометричних орнаментів вишивали червоними, чорними і білими нитками, а квітково-рослинні – червоними, малиновими, жовтими, зеленими і білими нитками. У долинян мукачівського вишивального осередку комбінували білі барви з червоними, синіми і світло-оранжевими, а у вишивках квітково-рослинних мотивів домінували червоні, бордові, рожеві та блакитні барви. У долинян перечинського етнографічного осередку поширена техніка вишивки хрестиком. У колориті вишивки жіночих сорочок домінували червоні і чорні барви, а з початку ХХ ст. поширилась поліхромна вишивка при вишивці гладдю квітково-рослинних орнаментів.³⁸⁸

Орнамент карпаторусинських вишивок викликав інтерес наукових досліджень. Він розкладається на складові частини і кожна з них має свою назву: «смерічки», «кривулька», «павук», «ружі», «очка», «кінське копито», «ляльки», «баби» та ін. Таких первинних типів орнаменту нараховується вище 70, не враховуючи комбінацій.

³⁸⁸ Традиційна вишивка Закарпаття ХІХ – початку ХХ ст. Роман Пилип, кандидат мистецтвознавства, Інтернет, ЕтноМан. Вишивка.

Ще із 1920 року почали відкриватися на Підкарпатській Русі т.зв. «ремесельські школи». У 1936 році діяло 25 таких шкіл у всіх окружних місечках краю. Найбільш знаменитою із них була Ясінська школа, заснована в 1921 році і стала центром поширення такого цікавого виду народного мистецтва як різьба по дереву. До речі, в цій школі навчалися майбутні народні художники-скульптори Василь Свида та Іван Гарапко. Було організоване спеціальне товариство для розвитку кустарного промислу, особливо по виготовленню покрівців-килимів, в Ужгороді та Севлюші відкриті спеціальні магазини для продажу кустарних виробів.

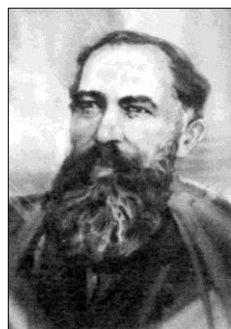
На промислову основу при школах було поставлено традиційне для краю лозоплетіння. Його центрами були Іршавський, Свалявський та Хустський райони. Майстерні лозоплетіння Підкарпатської Русі брали участь у міжнародних виставках у Чехословаччині, Англії, Бельгії, Голландії. За свої витвори майстри та народні умільці одержували дипломи та золоті медалі.

Таким чином загальний висновок по відношенню до народно-прикладного мистецтва можна сформулювати так: то, що раніше було обмежено колом сільського побуту на Підкарпатті, на початку ХХ століття викликало і науковий, і мистецький, і музейний інтерес; крім того, зроблені перші кроки до того, щоб деякі вироби індивідуальних чи кустарних мистецьких виробів стали предметом кустарної промисловості.

НАУКА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Новий підйом у вивченні фольклору та етнографії почався у другій половині 80-х років і особливо підсилюється на стику двох століть ХІХ–ХХ. В історико-етнографічній науці відбулися якісні зрушення в оцінці ряду важливих питань з минулого життя підкарпатських русинів. Посилився інтерес культурно-просвітницької інтелігенції до соціальних проблем простого русинського народу. Головна їх заслуга в тому, що вони реально зображували життя, звичаї і побут народу, розвиваючи і розширяючи зміст етнографічної науки. На цій ниві помітне місце займає трагічна фігура з поміж будительських діячів.

Священик, поет, публіцист, етнограф, фольклорист, лінгвіст О.Митрак займав непримиренну позицію як до угорської урядової політики відносно русинів, так і проти ренегатів типу єпископа С.Панковича. У літературній та публіцистичній творчості чітко викристалізувалися погляди на історичну минувшину підкарпатських русинів, зокрема на те, якого вони роду і племені. Коли реакційна газета «Карпат» звинуватила Митрака за співробітництво з львівською газетою «Слово» в «измене государству», він відповів різкою статтею, в якій заявив: «Извините, если любовь моя к народности (тобто до русинів – М.А.)

Митрак Олександр

вас, и с вами весь народ угрорусский, подозреваю и поруганию подвергает, если так, если то правда, что вы написали в «Карпате», то я готов и должен отречься от такого народа, который не хочет мене считать своим, и заявити, что я не принадлежу ни к якому народу, ни к какой народности: русином не свободно мне быть, а другим по происхождению не могу быть».³⁸⁹ Одним із кращих творів у спадщині О.Митрака є його нарис «Путевые впечатления на Верховине». На протязі 60-ти років Митрак мав достатньо часу, щоб добре познайомитися з життям-буттям підкарпатських верховинців та долинян. На початку твору О.Митрак стисло подає етнографічну характеристику Верховини, потім – коротку історичну довідку, і перед очима читача постає картина страшених злиднів, яку спостерігає оповідач. Автор змальовує Карпати не лише як місце дії, але й як висоту, яка дає змогу спостерігати широкі обрії. Піднявшись на перевал, автор бачить по обидва боки Карпат картину людських злиднів, завмираючого життя: «Я стоял на самой границе и обращал взор мой то на угорскую, то на галицкую сторону. И тут и там мертвая тишина среди гор, будто в сих горбах нашего народа погребена и его доля».³⁹⁰

Подібні твори на той час писалися й іншими літераторами. Зокрема, відомий словацький письменник Б.Носак-Незабудов у 1843 році здійснив подорож від Ужгорода до Хуста і написав репортаж «Листи з невідомої країни до Л...», що була опублікована в словацькому журналі «Orol tatranský». У своїх «Листах» Носак-Незабудов виступив на захист підкарпатських русинів, різко засуджував колонізаторів та їх прислужників, висував пропозицію про заснування русинами власного друкованого органу і запрошував місцевих діячів до співпраці у словацьких часописах. Але якщо Носак-Незабудов розповідав про русинів низинних районів, то Митрак відтворював правдиву і страшну картину на Верховині. Знайшовши кілька гарних прозорих камінців

³⁸⁹ «Карпат», 1885, №14.

³⁹⁰ Митрак А. Избранные сочинения. Ужгород, 1942. – С.16.

– драомитів, Митрак мимоволі подумав: не окаменелые ли это слезы нашего народа только веков страдавшего и наплакавшегося не мало!»³⁹¹

Митрак залишив цінні етнографічні нариси, в яких реально і яскраво описав працелюбність підкарпатських русинів, їхню любов до землі, уміння господарювати: «Как исполняет свои весенние работы угрорусский народ», «Сенокосы угро-росов», «Домашний быт угро-русского крестьянина». Митрак, як і Духнович, не раз побував у селянській хаті, добре знав домашній побут русина-селянина і описав його жалюгідний вигляд. Цілісне уявлення про житло русинів дає стаття «Домики или избы угро-русских крестьян»: «Избушка состоит из синеи, налево от которых ведет дверь в комору, а из коморы на чердак; направо из синеи есть другая дверь, которою можно вступить в самую избу. В избе находится огромная печь, из глины, и занимающая четвертую часть всей избы. Около печи находятся лежаки (лавицы), чтоб было где систи, даже полежати членам семейства. Зимой и самая печь – любимое место для отдыха и в «кочергах» часто видишь русые головки ребятишек... У печи дымной трубы не имеется; дым сквозь цівку так и валит на чердак».³⁹²

Однак, серед крайньої матеріальної бідності А.Митрак не залишив поза своєї уваги багатство духовної культури русинів. Він з захопленням збирав перли цієї культури, зокрема співанкового фольклору. Зібрані матеріали через посередництво дістануться Я.Головацькому, який надрукує їх у 1878 році в Москві під заголовком «Народные песни Галицкой и Угорской Руси». Вся творчість Митрака, як ми бачили, пронизана шанобливим ставленням до русинського народу.

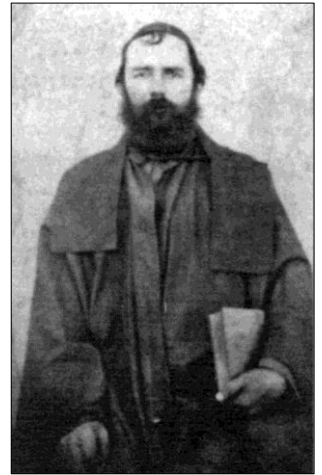
АНАТОЛІЙ КРАЛИЦЬКИЙ (12.ІІ.1835 – 1.ІІ.1894)

Ідейним спілником усіх діячів науки, культури та літератури Підкарпаття другої половини ХІХ століття був Анатолій Федорович Кралицький – прозаїк, публіцист, фольклорист, етнограф, історик та журналіст. Народився в с.Чабини Міжлабірського округу на Східній Словаччині. Учився в Ужгородській духовній семінарії, після закінчення якої в 1858 році став викладачем у школі Марія-Повчанського монастиря. З 1869 року призначений ігуменом Мукачівського монастиря, де прожив до самої смерті 1894 року. Контактував з І.Франком, який друкував деякі праці Кралицького в журналі «Житте і слово», був у дружніх стосунках із багатьма культурними діячами Львова, Києва, Москви, Петербурга, Будапешта, Відня.

³⁹¹ А.Митрак. Путевыя впечатленія на Верховине.// П.Линтур. А.А.Митрак. Очерк жизни и деятельности. Избранныя произведения. – Типографія «Школьная помощь». – Ужгород, 1937. – С.49–50.

³⁹² Избранные сочинения А.А.Митрака. Стихи и проза. – Ужгород, 1942. – С.25.

Друкувався А.Крालицький у всіх виданнях Підкарпаття: «Свет», «Новый свет», «Карпат», «Листок», «Місяцесловах»; галицьких: «Зоря Галицкая», «Слово», «Галичанин», «Науковий сборник галицко-русской матицы», «Бескид», «Жите і слово»; віденських: «Вестнике», «Отечественном вестнике»; в петербургском «Славянском вестнике». Мав намір видавати свою газету під назвою «Словесность». Особливо помітні зусилля Крालицького у збиранні, осмисленні та публікації пам'яток давнини, етнографічного, фольклорного та іншого матеріалу. Перебуваючи у різних монастирях краю, вивчав їхні архіви, виявляв найбільш цінне і знайомив читачів у статтях «Древние исторические памятники и записки из архива монастыря Имстичевского», «Древняя грамота монастыря Заречовского», «Летопись Мукачевского монастыря», «Мукачевская псалтырь XV века», «Памятки старинной русской письменности в Угорщине», «Дата к истории Угорских русинов» та ін. Заслуговує на увагу серія статей Кралацького в «Науковому сборнику галицко-русской матицы» під назвою «Северовосточная Угорщина» з історико-топографічним описом Земплинського, Ужанського, Березького, Шариського, Спишського, Мараморошського та Угочанського комітатів. У цьому ж збірнику надрукований етнографічний нарис «Сербія». Залишив Кралацький і кілька невеликих біо-бібліографічних нарисів про Максима Грека, Арсенія Коцака, Олександра Духновича, Василя Поповича, І.Срезневського, І.Крилова, Д.Григоровича, І.Аксакова, В.Ламанського. Великий інтерес проявляв А.Кралацький до духовної культури південнослов'янських народів. Як патріот своєї землі і народу, з великою любов'ю описав край свого дитинства – Лабірський округ, у якому на той час були 32 села з 9370 жителями-русинами, 22 церкви, 15 священників, 1 монастир з чотирма монахами. Кралацькому належить опис усіх тодішніх в Мукачівській єпархії монастирів. Для історії вони представляють особистий інтерес.

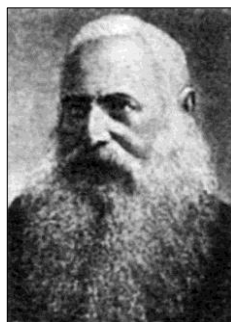

Кралацький Анатолій

А.Кралацький, як і І.Орлай та Ю.Венелін намагався привернути увагу до історії підкарпатських русинів російських і українських учених. Був особисто знайомий з професором Петербурзького університету О.Петровим, який кілька років перебував на Підкарпатті і вивчав народну культуру краю і в результаті видав у дев'яти томах «Материалы для истории Угорской Руси». Вивчення наукової спадщини А.Кралацького – найдостовірніше свідчення того, що він дав найбільш об'єктивне висвітлення найбільш актуальних питань історії та культури Підкарпаття та приклав усі свої фізичні, моральні та інтелектуальні сили, щоб підняти культурний рівень того народу, із якого вийшов сам – русинського народу.

А.Кралацький, як і І.Орлай та Ю.Венелін намагався привернути увагу до історії підкарпатських русинів російських і українських учених. Був особисто знайомий з професором Петербурзького університету О.Петровим, який кілька років перебував на Підкарпатті і вивчав народну культуру краю і в результаті видав у дев'яти томах «Материалы для истории Угорской Руси». Вивчення наукової спадщини А.Кралацького – найдостовірніше свідчення того, що він дав найбільш об'єктивне висвітлення найбільш актуальних питань історії та культури Підкарпаття та приклав усі свої фізичні, моральні та інтелектуальні сили, щоб підняти культурний рівень того народу, із якого вийшов сам – русинського народу.

Одночасно з А.Крालицьким на суспільно-історичній арені Підкарпаття почесне місце зайняв священник, поет, байкар, письменник, етнограф, фольклорист, художник, музикант, громадський діяч, русино-русофіл Іван Антонович Сільвай. Уроженець с.Сусково Березького комітату. Навчався в гімназіях в Ужгороді, Сатмарі. Теологію вивчав в Центральній духовній семінарії при Будапештському університеті. Там вивчив мови угорську, німецьку, великоруську, словацьку, латинську. Був приходським священником в селах Сусково, Дусино, Тур'я-Ремета, Нове Давидково. Під псевдонімом Уріил Метеор активно співробітничав у всіх тодішніх часописах («Свет», «Новый свет», «Сова», «Карпат», львівська газета «Слово», збірниках «Місяцеслов», а також петербурзькі «Живая старина» та «Славянский мир»). В його творчому доробку багато віршів, оповідань, повістей, публіцистичних та наукових статей, кореспонденцій, велика автобіографія, яка має велике історико-літературне та пізнавальне значення та містить цікаві міркування з питань матеріалістичної естетики. Історична цінність його «Автобіографії» в тому, що він висловив оригінальні погляди на працю письменника, сила якого – в його органічному зв'язку з своїм середовищем, суспільством і народом. Читаємо: «В начертании одного скромного делателя, работающего на ниве литературы, чтобы его духовный образ вышел верным, он, подобно живописцу, должен становиться перед зеркалом в соответственном освещении. Таким зеркалом служит для него народ, из крови и костей которого он происходит, освещением – служит вековая судьба или благоприятные и противные обстоятельства, под влиянием которых, с черты на черту слагался духовный образ народа, и созданся гений самого литературного делателя. Итак, биография одного которого-нибудь из делателей литературы, собственно не иное есть, как отражение биографии народа».³⁹³

Сільвай Іван

Публіцистичні статті, інформації про проугорську політику Мукачівського єпископа Стефана Панковича свідчать про громадянську мужність І.Сільвая. Зустріч в єпископській канцелярії і розмову з єпископом І.Сільвай описав з сміливою і дивовижною майстерністю. Дивним саме є те, що після проклинань Уріил Метеор пішов від єпископа майже по-дружньому проведений Вичпуром. В непростій розмові Панкович використав всі можливі засоби плиннути на Сільвая, що признався в авторстві твору «Люди в железных шляпах»: пригрожував, умовляв, підкупував, накінець вирішив приховати свій гнів і свою невдачу і цим задобрити сміливого священника-сатирика і не

³⁹³ Сильвай И.А. Избранные произведения. – Ужгород, 2014. – С.77.

показати виду, що сатира попала «не в бровь, а в глаз». Як відомо, Панкович за вказівкою Будапешта, таємно і відкрито повів наступ проти всіх «руських інституцій», зокрема товариства «Св.Василія Великого», редакцій газет «Свет» і «Сова» та клубу «Русская беседа», проти організації в Ужгороді «руського» театру і музею, «народної академії» та ін. Підсумовуючи «заслуги» цього мадярона, у статті «Положение угорских русских под управлением Стефана Панковича, епископа Мукачевского», Сільвай писав: «Он свой народ ценою невинности которого добивался своих чинов, очернил перед мадырским правительством, а от тех самых мадыр, от которых надеялся, что они будут глашатаями его подвигов, славы, величия, удостоился большой чести, именно названия коменданта кошачьих музык».³⁹⁴

І.Сільвай високо цінував учених і культурно-освітніх діячів краю, які вірно служили своєму народу, до яких в першу чергу відніс А.Добрянського, якого назвав «душою движения», та О.Духновича, «який пробуждал своих соплеменников из летаргического сна». Звідси випливає така незаперечна теза, якої дотримувались русинські будителі і сам І.Сільвай: «Мы живем не для одних себя, но и для будущих поколений. Малы ли мы или велики, находимся ли мы в малолетстве, или на верху возмужалости, в предвидении лучших дней должны мы прилагать все усилия, принести посильную лепту в дар своему племени, потому что жизнь человека оценивается пользою, принесенною для общего блага».³⁹⁵

І.Сільвай відзначався масштабністю мислення про перспективу свого краю і народу, яка залежить в значній мірі від наявного інтелектуального потенціалу, здатного вести свій народ до прогресу. Про це він, як талановитий письменник, образно висловився в художньо-філософському стилі: «Неоспоримо то положение, что: **тому народу предстоит блестящая будущность, которому бог дарует много великих умов.** Назначение их, в отношении к составным частям народа таково, как назначение рек, которые служат вместилищем множества ручеев, потоков и речек. В их величии сосредоточивается, кристаллизуется и возрастает весь народ, они состоят артериями народной жизни, в них отражается образ, сила, совесть, душа народа. Они живут народом и в народе, и народ живет в них. Такие люди бесспорно составляют счастье для своих соплеменников, но явление их много зависит от благоприятного времени и обстоятельств».³⁹⁶

Підсумовуючи свій життєвий шлях, він як чесна, справедлива, суспільно об'єктивна людина в оцінці суспільних явищ того часу, не без суму говорить, що його боротьба з панівним класом в умовах, коли, з одного боку, прогресивні часописи закривалися, все живе душилося австро-угорським

³⁹⁴ Сильвай И.А. Избранные произведения. – Ужгород, 2014. – С.389.

³⁹⁵ Сильвай И.А. Избранные произведения. – Ужгород, 2014. – С.80.

³⁹⁶ И.А.Сильвай. Автобиография // Избранные произведения. Словацкое издательство художественной литературы. Пряшев, 1957. – С.800.

абсолютизмом, а з другого боку «на поприще не було простора розвитку сил, діяльність должна была вращаться в крайне узких рамках, давило безнадежье на успех, давила всеобщая апатия, давили обстоятельства», – не досягла кінцевої мети. Поле діяльності виявилось для нього не настільки масштабним, про яке мріяв і прагнув: «В конце поприща осталось прийти к тому заключению, что рыба может становиться великой только в великих водах, а в маленьких потоках видишь одну ничтожную мелюзгу. Только по великим водам возможно плавание кораблей, а на потоке не движется и ничтожный челнок».³⁹⁷

Я скучал за моими родными горами, они постоянно представлялись в моём воображении в таком райском освещении, в каком может их представлять одно тужащее сердце. Не было меры моей радости, когда я после двухлетнего отсутствия, на возвратном к дому пути уже из-за Тисы завидел синеющие вдаль родные горы и почувал от них веяние свежего воздуха.

Сильвай И. Избранные произведения. - Братислава, 1957. - С.13.

КАРОЙ МЕЙСАРОШ (29.VII. 1821 – 2.II.1890)

На рубежі XIX–XX століття на Підкарпатті свою лепту в історіографію краю внесли угорські історики: Карой Мейсарош, Т.Легоцький, А.Годинка, О.Бонкало. Серед широкого читача вони мало відомі, бо історичні праці писали на угорській мові. Проте до історії підкарпатських русинів проявили немалий інтерес. Карой Мейсарош – уроженець с. Завадка (Шариш, Східна Словаччина) навчався в Дебреценській гімназії, у Пейчському університеті, юридичну справу вивчав в Будапештському університеті. Після революції 1848–1849 рр. по політичних мотивах місцем проживання обрав Ужгород. Як освічена особа включився в громадське життя міста, займався юриспруденцією. В 1850 році видав монографію «Історія русинів Угорщини», яка в бібліотеках краю не збереглася. Прагнув глибоко розібратись в проблемах підкарпатських русинів, в своїх роздумах прийшов до висновку, що **підкарпатські русини є автохтонним населенням на своїй території**. Ще важливо, що він визнавав природне право русинів на власність усіх природних багатств краю, право розпоряджатися ними в своїх інтересах. У своїх працях представляв підкарпатських русинів як народ, що перебуває у важкому матеріа-

Мейсарош Карой

³⁹⁷ Та само. – С.84.

льному та політично безправному становищі. Співчутливо звучать його слова: «Боляче бачити, що хоча русини відзначаються рідкою обдарованістю, цей народ... живе в найбільш пригноблених матеріальних умовах і в найбільшій духовній самотності в Угорщині».³⁹⁸

Як істинний демократ і гуманіст він звертається до своїх співвітчизників-угорців з закликом: «Покажімо, що ми щодо кожного народу не скупимося на благо свободи, не заздriamo їм і не бажаємо пригноблювати їх. Горнімося до кожної народності, з якою пов'язала нас доля; поважаймо її національність, як найважливіше право її свободи...».³⁹⁹

Наступні проблеми, до яких торкається угорець Мейсарош – це духовне життя, висвітлення боротьби русинів за православ'я та звільнення Мукачівської єпархії з-під впливу Егерського римо-католицького єпископату. Добрий внесок зробив К.Мейсарош у підкарпатську історіографію таким видом дослідження як історія вивчення міст і сіл Підкарпаття. Першою ластівкою в цьому напрямку була книга «Історія Ужгорода з найдавніших часів до сьогодні» (1861). Книга складається з п'яти частин. В першій частині (розділі) говорить про походження назви Унгар, про перших жителів міста, його географічне розташування у давніших часах. Він у своїй праці висловив важливу і для сьогодення думку про те, що мешканцями Унгару до приходу угорців в кінці IX століття було слов'янське населення: «Перші жителі Унгару до того, як це місто і околиці потрапили у власність мадяр, були слов'яни, а точніше рутени, або руські слов'яни».⁴⁰⁰

Думки К.Мейсароша збігаються з думками інших вчених про те, що «руські слов'яне» переселилися на територію історичного Закарпаття із Малоросії, особливо з Федором Корятовичем та що підкарпатські русини етнічно споріднені з русинами на схід від Карпат.

Другий розділ присвячений опису пам'яток Унгару (замка, палаців, каплиць, садів). Господарями Ужгородського замку до 1308 року були Арпадовичі, після того – графи Другети, вихідці з Італії – до 1684 року. Під час антигабсбурзьких війн замком володіли трансильванські князі І.Текелі, М.Берчені, Ф.Ракоці, а після поразки визвольної війни (1703–1711) замок став власністю казни. У 1777 у замку розмістилася греко-католицька духовна семінарія. Третій розділ присвячений юридичним проблемам: привилеї Унгару, автономія міста, традиції громадян, господарське життя міста, ремісництво. Четвертий і п'ятий розділи характеризують діяльність єпископства, церковних громад, культурно-освітніх закладів, духовної семінарії.

³⁹⁸ Mészáros Károly. A magyarországi oroszok története. – Pest, 1850. – ol.6. Цит. за кн. Данилюк Д. Історія Закарпаття в біографіях і портретах. – Ужгород, 1997. – С.237.

³⁹⁹ Там само.

⁴⁰⁰ Цит. За кн. Данилюк Д. Історія Закарпаття в біографіях та портретах. – Ужгород, 1997. С.238.

ТИВОДАР ЛЕГОЦЬКИЙ (5.X.1830 – 25.XII.1915)

Уроженець Хорватії, угорський юрист, археолог, етнограф, фольклорист, історик, організатор музейної справи на Підкарпатті. Т.Легоцький здобував освіту у Словаччині в м.Ружомберг, де закінчив гімназію ордена піаристів. Право вивчав у Кошицькій академії. Учасник революції 1848 – 1849 рр. як офіцер угорської революційної армії. Закінчив юридичні студії після поразки революції в 1851 році. Працював у різних судових інстанціях, а в 1855 році переселився в Мукачево, де прожив все своє життя. З 1863 року працював головним юристом Мукачівсько-Чинадіївської домінії графів Шенборнів.

Легоцький Тиводар

З початку 60-х років зацікавився археологією, проводив самостійні розкопки і цим започаткував розвиток археологічної науки на Підкарпатті. Це сталося в 1869 році, коли біля с.Клячаново на Мукачівщині було знайдено скарб бронзових предметів. Наступні археологічні знахідки дозволили вченому зробити висновок про те, що на території Березької жупи вже тисячоліттями тому назад тут жили люди. Дослідник стверджує, що на історичному Закарпатті у IV т. до н.е. люди знали срібні монети і робить висновок про наявність контактів між різними народами чи племенами. Вражаюча активність і інтенсивність археологічних досліджень молодого вченого дала перші неочікувані результати. Він зібрав найбагатшу археологічну колекцію в Австро-Угорщині, яку експонував на Всесвітній виставці, що відбулася у Відні в 1873 році, на VIII Міжнародному археологічному конгресі в Будапешті в 1876 році,⁴⁰¹ на якому був обраний членом Археологічної комісії Академії Наук Угорщини. Знання мов (угорської, словацької, німецької, латинської) дозволив йому опрацьовувати матеріали не тільки архіву Мукачівсько-Чинадіївської домінії, але й Будапешта, Кошиць, документи Угорської Академії наук, Історичного товариства. З метою ознайомлення з археологічними здобутками інших археологів світу він відвідав багато країн Європи й Азії, на власні кошти придбав багато експонатів із різних музейних колекцій і таким чином збагатив свою власну колекцію. У 1907 році організував в Мукачеві музейне товариство, а у власному будинку, без державної підтримки, на перетині 4-х вулиць створив перший на Підкарпатті музей історії та побуту краю.

Відкриті Легоцьким пам'ятки в околиці с.Зняцево на Мукачівщині та в околицях Берегова дозволили йому зробити висновок, що **слов'яни заселили Тисо-Дунайську низовину не до приходу сюди угорських племен, а**

⁴⁰¹ На цій виставці Легоцький із своєї колекції показав 402 кам'яні, 118 бронзові, 4 золоті, 3 глиняні пам'ятки і 1 скляний предмет.

ще в період великого переселення (III–IV ст.). Пізніші археологи підтвердили тезу Легоцького про те, що слов'яни Верхнього Потисся, хоч і номінально, але перебували під владою Болгарської держави.

Славу Легоцькому як археологу принесло відкриття одного з найбільших у Європі ремісничих центрів кельтських поселень II–I ст. до е. в урочищі Галіш Ловачка біля Мукачева. Він глибоко вивчив архівні матеріали краю, був їх найкращим знавцем і на основі зібраного матеріалу написав понад 70 наукових праць. Найбільш відомі з них: «Монографія Березького комітату («Beregvármegye monográfiája», 1881–1883), історія комітату Берег і Мукачівського замку в роки революції («Beregmegeye és a Munkácsi vár 1848–1849-ben? 1899), монографія м.Мукачево («Munkácsi város új monográfiája», 1907). Головними проблемами та висновками дослідження вченого були:

а) проблема заселення території історичного Закарпаття слов'янами і, зокрема, русинами. І це не випадково. Ця проблема була предметом дискусій як в закарпатській, так і в угорській історіографії на протязі всього XIX століття. Учений без найменшого сумніву стверджував, що **територія історичного Закарпаття була заселена первісно людиною ще в період неоліту.** Але складність точної відповіді заключалася у визначенні етнічної належності населення. Як стверджують історики, через цю територію проходили десятки племен під час переселення народів у III–V століттях із Сходу на Захід. Легоцький стверджує, що усі вони не збереглися на цій території, а зникли чи в результаті сутичок з місцевим населенням, чи асимілювалися з ними. Легоцький робить беззаперечний висновок, що першим **етносом, що поселився на постійне місце проживання на території історичного Закарпаття були слов'яни.**

б) Наступне важливе питання монографії – місце первісного поселення підкарпатських русинів на території історичного Закарпаття і спосіб їх зростання. Легоцький стоїть на тій позиції, що перші поселенці – русини – були скотарі пустинної території на північному сході Березького комітату, а джерелом поповнення, згідно з хронікою Аноніма «Gesta Hungarorum», була Галичина. На його думку, «Галицькі князі дали угорцям на допомогу дві тисячі стрільців і три тисячі селян з сокирами».⁴⁰² Легоцький вказував, що значна (скільки? – М.А.) кількість русинів переселилася на історичне Закарпаття із району Києва, що прийшли разом із мадярами «київські» або «малоросійські» елементи». Пізніше А.Годинка заперечував наявність серед підкарпатських русинів «київських русинів».⁴⁰³

в) Значне місце в теоретичній спадщині Т.Легоцького займає питання історії духовного життя русинів. Легоцький узагальнено говорить про те, що русини перейшли від язичництва до християнства, не конкретизує цю подію,

⁴⁰² Данилюк Д. Історія Закарпаття в біографіях і портретах. – Ужгород, 1997. – С.243.

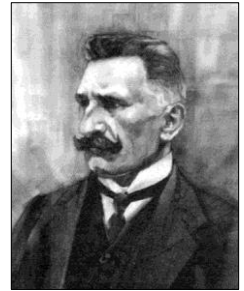
⁴⁰³ Про ці факти не згадує ні один український історик.

переходить до характеристики унії. Він підкреслює, що русинське населення було переважно православним, а в період реформації схильніше ставилося до протестантів, ніж до латинян, бо вони не забороняли виконувати обряди рідною національною мовою.

«Суть історичної концепції Т.Легоцького полягає в тому, що територія історичного Закарпаття була заселена ще в період кам'яного віку, через неї пройшло багато народів, а задовго до приходу мадярів в кінці IX ст. тут проживали слов'яни. Учений у другій половині XIX ст. зробив висновок, **що слов'янське населення – русини є автохтонами**».⁴⁰⁴

АНТОНІЙ ГОДИНКА (7.II.1854 – 15.VII.1946)

Угорський вчений русинського походження – історик, етнограф, славіст, мовознавець, педагог, фольклорист – А.Годинка з різних причин до цих пір залишається мало відомим для широкого читача та навіть для вчених-спеціалістів. Його чисельна рукописна спадщина знаходиться неопрацьованою в угорських архівах. Народився в с.Ладомирів (Словаччина) в сім'ї священика. Дитячі роки провів в с.Сокирниця Хустського округу. Закінчив гімназію та духовну семінарію в Ужгороді. Після закінчення Центральної теологічної академії в Будапешті повернувся в Сокирницю (звідси і псевдонім «Сокирницький Сирохман»), священиком не став, бо вирішив займатися наукою. Спочатку працював науковцем бібліотеки Угорського національного музею в Будапешті (1888), а в 1899 р. переведений у Віденський Австрійський історичний інститут, де віддався вивченню історії слов'янських народів і вже не в довгому часі захистив докторську дисертацію на тему «Джерела і перший період історії Сербії», після чого став науковим працівником імператорської Королівської фідеокомісійної бібліотеки у Відні. З 1895 року переходить на педагогічну діяльність, стає викладачем Будапештського університету, де за наукову працю «Істрія угорсько-слов'янських контактів до 1526 року», багату на фактичні джерела й оригінальні судження, йому присвоєно звання приват-доцента філософського факультету. Швидко посувається по педагогічній сходинці, до якої прилучається з усією пристрасною і доходить до вершин: у 1906 році – професор Братиславської академії права; 1818 завідує кафедрою угорської історії на філософському факультеті Братиславського університету; 1923 рік – завідує кафедрою загальної історії Пейчського університету; 1932 рік

Годинка Антоній

⁴⁰⁴ Данилюк Д. Названа праця. – С.246.

– ректор Пейчського університету. В 1935 році виходить на пенсію, проживає в Будапешті, займається наукою, спрямованою у бік Закарпаття. У 1941 – 1943 роках – почесний голова «Подкарпатского Общества Наук».

Наукова сходинка продовжується у таких напрямках: історія Угорщини; монографія «Історія Мукачівської греко-католицької єпархії» (1909, Будапешт, на угорській мові) публікація дослідження з історії слов'ян, зокрема публікація дослідження про літописи Київської Русі (1916). Питання історії Закарпаття розкриває на основі широкої історіографії, але відповідно до своєї концепції, іноді історично не виправданої. Так, наприклад, він розвиває думку, що територія історичного Закарпаття до приходу угорців у IX столітті була пустою, ніким не заселеною, вкрита густими, непрохідними лісами. Іншу думку (дані анонімного баварського географа, хроніку угорського Аноніма «Gesta Hungarorum») А.Годинка не визнавав. Він вважав, що територію краю почав заселяти угорський король Бейла III русинами із Галичини. Ця позиція зводиться до того, що русини не є аборигенами своєї землі. Не обминув А.Годинка питання про переселення подільського князя Ф.Корятівича в Закарпаття і доводить, що князь не міг прибути сюди раніше 1398 року і називає його біжинцем. До позитивних сторінок діяльності А.Годинки слід віднести збір великого матеріалу з історії культурного життя, зокрема введення в науковий обіг цінних джерел про масове завезення на Підкарпаття книг з Москви, Петербурга, Києва, Почаєва, різноманітної літератури – культові книги, шкільні підручники, букварі, місяцеслови, – завезені російськими купцями Вакуровим, Івановим, Тимофієвим, Шаляпіним. А.Годинка серйозно поставився до збору історичних джерел з історії Підкарпаття. Він зібрав велику кількість документів з русинської історії, знайдені ним в Угорському державному архіві, Марошваргельському архіві (Румунія), Мукачівському, Естергомському, Егерському єпископатах, архівах Лелеського конвенту, Марія-Повчанського монастиря, Відня, Риму, Братислави. У планах ученого було написати узагальнюючу працю з соціально-економічної історії Підкарпаття, але матеріали залишилися в рукопису під назвою «Утцюзнина, газдувство, и прошлость южнокарпатських русинов» на народній русинській мові. У 20-х роках ця праця надрукована за кордоном на англійській і французькій мовах.

Годинка цікавився мовними проблемами, був переконаний в багатстві та необмежених можливостях русинської мови, про що свідчить його «Русинсько-мадярський словарь глаголув» («Глаголиця»). Не знімав з порядку денного інтерес до русинської народної співанки. Він підготував дуже цінну збірку під назвою «Сто наших співанок». Він дотримувався поглядів про етнічну самостійність їх до центрально-європейського культурного ареалу.

Завдяки настирливій праці доктора філологічних наук, професора Ніредьгазського педагогічного інституту Іштвана Удварі у 90-х роках ХХ століття з'явилась серія наукових праць з аналізом рукописної спадщини

А.Годиники, що стосується історії, фольклору, літератури та мови підкарпатських русинів. Ось деякі з них: Панько Сергій. «Проста народна мова у літературній обробці Сокирницького Сирохмана»; Василь Орос «Языковые особенности русинских произведений А.Годинки, тождественные с диалектизмами с.Стеблівки (с.Салдобош)»; Юрій Туряниця «Антоній Годинка – збирач народних пісень-колядок Закарпаття»; Степан Арпа «Мелодика речи и напевов 100 русинских народных песен (собираетель: Антоний Годинка)»; Олег Лещак «Зауваги до «Глаголиці А.Годинки»; Иштван Удвари «Русинские глаголы венгерского происхождения в «Русинско-венгерском словаре глаголов» Антония Годинки»; Любица Бабота «Література русинів Угорщини в оцінці Антала Годинки»; М.Алмашій «Позиція Антона годинки у підходах до кодифікації русинської мови»; «Риси характеру А.Годинки – вченого і людської особистості».

РОЗВИТОК І СТАНОВЛЕННЯ ФІЛОСОФСЬКОЇ НАУКИ

Русинський народ, як і всякий інший, створив свою народну філософію, свою мудрість у пошуках істинності світу: як цей світ виник, які в ньому рушійні сили, як і чим пояснити явища, що відбуваються в природі, тобто ще в головах неписьменних людей виникла філософська думка, перша спроба з допомогою розуму пізнати навколишній світ у повному його обсязі. Виразилася ця філософська думка у формі первісних елементів духовної культури: різних віруваннях, звичаях і обрядах, у образності мови, насиченої розумними лексемами і фразеологізмами (образними висловами), в епічному розповідному жанрі (народних казках), співанковому фольклорі (баладах, обрядово-звичаєвих піснях), у яких формувався народний світогляд. Послухаймо, як у далеку давнину русини визначили домінанту мислення у взаємовідносинах між собою:

Розумный у горú не йде, розумный горú обыйде;
Розум видить и там, де не видко очам;
Розум написаний у нього на чолі, – кажуть люде на селі;
Розумный, коли вадиться – не горячиться;
Из розумнов головов и ногам легше;
Добрый розум у ковды не поведе, – і багато інших.

А скільки мудрості, афористичності, природної народної філософії у ідіоматичних фразеологізмах повчально-виховного характеру на різні життєві випадки:

Язык ся плете (Говорить не те, що треба);
Міхом удареный (дурняковатий);
Чужыми руками лем грань гребсти (не надійся на іншого);
Я му не буду свічку палити (іти на поступки);
Най ся не приказує (до слова хай буде сказано);
Треба комен друтити (коли з'явився несподіваний гість);
Тото ушитко вилами по воді писано (недостовірно);
Ни поле, ни ораниця, ни дівка, ни одданиця (Ні це, ні те);
Ко другому яму копле, сам у неї лопне
(Хто шкодить іншому, сам собі шкодить);
Забыла корова, кой телятьом была (Забула про свою молодість);
Без вихра листя ся не махать (Нічого не відбувається без причини).

Або як народна байка легко врозумить хвалькувату людину:

«Сталось же сімня тыквы упало при дубі. Найшло добру землю и почало скоро рости. Незадовго вересло дуба переросло. Уросло великое листя и красныи цвіт. И тогды тыква почала ся хвалити, посмівковати и глумитися: «О, небоже, от коли ростеш, а ще малый есь. Тот ко ты сяв, не дочекаться жолуди, бо лем раз у 20 літ їх родиш. Позерай на мене: недавно'м сімня было и уже'м вышша от тебе, твои листкы, ги гниды, а мой еден за твоих сто, цвіт твой нико не видить, а мой великий и красныи блищить ги золото. Колько сто жолуди треба, обы ся веперь наів, а моеи едой тыквы цілому монастыреви доста. Ци не ганьбишся? Ище в цілому лісі царем хочеш быти? Я заслужила царицев быти...» Необавкы приїде мороз, поварить листя, цвїтя и вересло. Тогды дуб прогварить: «Як ты маєш, царице?... – «Теперь я вижу, же ты лем тыква...» Мораль: най ты учать, котрі надашто подберуться и забывают, што они суть.⁴⁰⁵

Наукові філософські прагнення з'являються в Закарпатті тільки в кінці XVIII століття і то під впливом західної філософської думки і завойовують собі провідне становище в філософії європейського сходу. Це була доба кантїніанства. Як пише Ф.Потушняк, «у нашої філософії припала роля быти ширителем новых думок на сході Європы и класти подвалины под єї нову філософію».⁴⁰⁶

⁴⁰⁵ Скорочений текст з кн. М.Лучкай. Граматика слов'яно-руська. – Київ. Наукова думка, 1989. – С.165.

⁴⁰⁶ П.Ф. Короткий нарис філософії Подкарпатя» //Літературна неділя Подкарпатского Общества Наук. Под ред. д-ра Ивана Гарайды. – Рочник III. – Унгвар, 1943. – С.18.

ВАСИЛЬ ДОВГОВИЧ – ФІЛОСОФ (7.III.1783 – 13.XII.1849)

Серед визначних мислителів першої половини ХІХ століття на Підкарпатті (тоді Угорській Русі) помітно відзначився **Василь Довгович**, виходець із родини селянина-бідняка с. Золотарьово Хустського округу. Він пройшов складний шлях становлення вченого, поета, громадського діяча. В гімназійні роки проявився у нього талант до музики, малювання та поезії. Закінчивши в 1805 році гімназію переходить на філософські студії до Великого Варадіна (нині Румунія). Тут появляється у нього інтерес до філософії. Здобуваючи теологічну освіту в Трнаві (Нині Словаччина) та в Ужгороді, філософія стає для нього пристрастю. Щоб читати філософські твори Канта в оригіналі, досконало вивчає латинську мову. Уже в період навчання в Ужгороді, Варадіні, Трнаві багато приділяв уваги роботі над філософською, теологічною, природознавчою та гуманітарною літературою.

В 1811 році висвячується в священники, призначається парохом у с.Довге, де протягом десяти років посилено вивчає філософію Канта, Фіхте, Шеллінга та проявляє ширший інтерес до наук: астрономії, фізики (теорії світла, магнетизму, електрики), природознавства, антропології. З 1824 року одержує фару у Великих Лучках. Тут організує церковний хор. В 1828 році переходить в Мукачево, своєю діяльністю підносить авторитет мукачівської церкви Успенія святої Богородиці. Тут приютив тимчасово знаменитого регента церковного хору К.Матезонського. В цей час він уже автор кількох праць природознавчого характеру, які написані в філософському аспекті: «Про порядок Всесвіту» (серія статей за 1825 – 1830 роки), «Про комету, що з'явилась у 1823 році» (1829), в яких висловив цілий ряд важливих думок з питань астрономії, що свідчили про його добру обізнаність у складних питаннях природознавства. В 1831 році Довгович обраний членом-кореспондентом Угорської Академії Наук. В цей час відчуває великі потенційні наукові сили, та скаржиться в своїй автобіографії на несприятливе оточення, в якому живе, що «не може дати світу те, що міг би дати світу своїми здібностями, якби жив ближче до центру культури, бібліотек і не був би зайнятий днями буденними, справами парохії «в Содому, ворожом Музам».⁴⁰⁷

Як філософ, В.Довгович стояв на позиціях філософської школи деїзму – визнання Бога першопричиною світу, але заперечував його втручання у явища природи та суспільного життя. Поглиблений інтерес до філософських вчень Канта, Фіхте, Шеллінга та інших, В.Довгович поступово відмовляється від них, в своїх поглядах рухається вперед, завдяки своїм здібностям і на основі ґрунтовного пізнання різних наукових теорій наближається від ідеалістичної філософії і підходить близько до позитивізму. У нього формують-

⁴⁰⁷ Ф.П. Короткий нарис філософії Подкарпаття». Літературна неділя Подкарпатського Общества Наук под ред. Д-ра Івана Гайрайды. – Рочник III. – Унгвар, 1943. – С.43.

ся нові погляди на будову світу. Критично ставиться до існуючої теорії гравітації Ньютона, вважає її надто абстрактною і окультною, прагне до створення власної системи побудови світу, більш досконалої ніж у Декарта і Ньютона. Історик Іреней Кондратович, називаючи представників ученої еліти Підкарпаття, зауважив: «Упомянути треба туй еще найбільше образованого писателя, философа Василия Довговича».⁴⁰⁸

Як поет, Довгович присвятив багато своїх віршів видатним мислителям і політичним діячам: французьким просвітителям Вольтеру і Руссо, родоначальнику німецької класичної філософії Канту, Наполеону... Поет і філософ В.Довгович стояв на позиціях раціоналізму, пропагував необмежені можливості людського розуму у пізнанні навколишньої дійсності, осмислював європейські події початку XIX століття і гостро засуджував кровопролитні наполеонівські війни, висловлював віру у мудрість прийдешніх поколінь, які позбавлять людей від цього лиха., рекомендував спірні питання вирішувати не силою, а мирним шляхом. Така позиція свідчить, що Довгович був природним пацифістом і гуманістом і з точки зору філософії, і з точки зору теології.

ОЛЕКСАНДР ДУХНОВИЧ – ФІЛОСОФ

О.Духнович у багатьох питаннях філософії близький до В.Довговича. Але особливість всієї творчості О.Духновича заключається в тому, що його літературно-творча, наукова, мовознавча, історична, етнографічна, педагогічна, публіцистична діяльність пронизані філософським осмисленням людської екзистенції, онтології та гносеології, як основного поля притягання визначного русинського просвітителя-будителя. Буття світу і пізнання його людиною – ось глобальна проблема філософських роздумів, наукових пошуків мислителя Духновича. Онтологія світу через онтологію Бога у Духновича пов'язана із гносеологією, згідно якої головною притягальною силою і потребою людини є пізнання світу.

До онтолого-гносеологічного аспекту християнської філософії звертали ся ще у XIII столітті мислителі Августин Блаженний та Фома Аквінський. О.Духнович в середині XIX століття ставить важливу проблему самопізнання, яку, на його думку, можна розв'язати тільки через пізнання Бога-Творця. О.Духнович пише: «...без твоего вдохновения непонятна есть тайна истины,

Духнович Олександр

⁴⁰⁸ И.Кондратов История Подкарпатской Руси для народа». – Ужгород, 1924. – С.86.

и не познавается истинное блаженство, – подай же мне, Господи, чтоб Тебя познавши, Тебе угодным быть можно, посему же чтоб познавши самого себя, узнал я, что есть? чему на земле живу? почему зде пришел? и где от туду подеюсь? – что мне подобно делать, чего остерегаться в жизни моей? да егда придет кончина жизни, когда ударит мне последний час, смерть благоприятна мне и пристань спасения».⁴⁰⁹

З іншого, прагматично-емпіричного боку, філософські погляди О.Духновича потрібно розглядати через призму соціально-етичної проблематики. Вихідним пунктом його теоретичних роздумів була особа людини в її цілісному зв'язку з суспільством. Інтерес Духновича до цієї проблеми був об'єктивним відображенням процесу формування нового світогляду в суспільстві, який почався з проголошення розуму основним суддею всього існуючого. Європейська філософія цього періоду була проникнута вірою в розум та необмежені можливості пізнання світу у вільній і гуманній характер людських взаємовідносин і вчинків. Розум, Свобода, активна життєва позиція людини були символом віри в краще майбутнє. Духнович теж проголосив розум одним із головних факторів, який визначає долю людини. Через розум він намагався обґрунтувати положення, яке б забезпечувало можливість індивідуальної свободи людини, її активного втручання в дійсність. Проголошення розуму головним принципом людського життя виражало раціоналістичну спрямованість філософських поглядів О.Духновича.

«Человеку дан есть разум, он может судить и рассуждать, доброго от злаго разлучить и прото свободный есть в делех своих... О если бы все люди владели правым разумом или лучше сказать, если б разум прав владел всеми смертными, тогда непрменный мир господствовал бы в мире, если б все по пути разума проходили, не было бы никакой войны, отсутствовали бы ссоры, споры, убийства... покойно и свободно делали б люди землю, и земля избылиновала бы плодами, как то кажется бывало в молодых летах мира».⁴¹⁰

ФЕДІР ПОТУШНЯК (1910 – 1960)

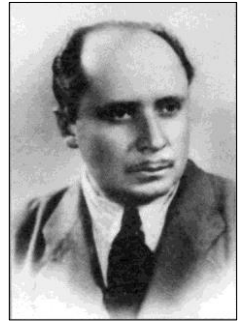
Серед вчених-філософів пізніших після О.Духновича часів виділився **Федір Потушняк**. Селянський хлопець із села Осій Іршавського округу залишив за собою слід як педагог, поет, письменник, перекладач (*знав багато мов – М.А.*), етнограф, археолог, філософ під багатьма псевдонімами. Таке було життя, що потрібно було ховатися придуманими прізвищами:

⁴⁰⁹ О.Духнович. Естественно-духовные рассуждения. Рассуждение о Бозе // Олександр Духнович. Твори. – Том 2. – Пряшів, 1967. – С.576.

⁴¹⁰ О. Духнович. Естественно-духовные рассуждения. Рассуждени VIII. Освободе ума и деле // Олександр Духнович. Твори. – Том 2. – Пряшів, 1967. – С.586.

Ф.Пасічник, П.Селянинович, Ф.Вільшинський, Theodorus Bercolensis, Vox clamantis, Криптограмою П.Ф.

Ф.Потушняк навчався в українській гімназії в Берегові (1922–1930). Юнак прагнув до знань, його цікавили історія краю і народна творчість, мовна палітра і етнічне розмаїття закарпатців, природа і духовний світ людини. У своїх ідейних пошуках він приходив до висновку: задовільнити свої різноаспектні запити може єдина наука – філософія.

Потушняк Федір

Подолавши всі труднощі, Федір Потушняк поступає на філософський факультет Карлового університету в Празі (1930–1937). Тут одержав глибокі знання із західної філософії різних течій. Як майбутній талановитий вчений глибоко аналізував, синтезував та шукав своє місце в філософській науці. Саме в період празького навчання у молодого Ф.Потушняка сформувалось філософське світосприймання навколишнього світу.

Початкова трудова діяльність розпочалась на педагогічній ниві в сільських школах с.Білки, Великий Бичків. Одночасно захоплювався літературною творчістю, написав оповідання «Земля» (1938), видав три збірки віршів «Далекі вечори» (1934), «Таємничі вечори» (1938), «Можливості» (1939). В цій галузі знаходився під впливом французької літератури, звідки переніс на літературну ниву Підкарпаття сюрреалізм. В час анексії Підкарпаття Угорщиною залишив свій рідний край і працював бібліотекарем у м.Брно на території Протекторату Чехії і Моравії нацистської Німеччини. Будучи в той час українофілом, зміг повернутися на рідну землю тільки після того, як угорський уряд надав підозрілим особам амністію. Та не був вільним від підозри і нагляду угорських властей, залишився безробітним. Але успішно співпрацював з «Подкарпатским Обществом Наук», яке публікувало його поезію під псевдонімом Пасічник (збірки «На білих скалах» (1941), «Хатка та млинок» (1944), «Оповідання» (1942), «Гріх та інші оповідання» (1944). На завершальній стадії Другої світової війни мобілізований до угорської армії та відправлений на Східний фронт, де через певний час попав у полон і провів кілька місяців у таборах для військовополонених в Радянському Союзі.

Після закінчення війни повернувся додому, деякий час працював у газеті «Закарпатська правда» (орган обкому компартії), а через невеликий час влаштувався у новостворений Ужгородський університет викладачем. Викладав археологію, етнографію, слов'янські мови (чеську, сербську). Щодо громадської діяльності займав позицію нейтралітету, точніше прийняв пасивну позицію ігнорування комуністичної системи. Проте активно займався археологією, писав статті («Археологічні знахідки бронзового та залізного віку на Закарпатті» (1958).

Інтерес до літературної творчості ще з студентських років не згас і пише епічні романи із життя русинів: «Повінь» (1959), «Мати-земля» (1962), кіль-

ка повістей і оповідань. Але вона не вписувалася в рамки комуністичної ідеології і соціалістичного реалізму в літературі, за що піддався критиці. Та важливе інше: його літературна творчість пронизана філософським підходом до аналізу природних і соціальних явищ, відбитих в поетичних та прозових творах Потушняка-письменника.

Як етнограф і фольклорист, Ф.Потушняк особливо цікавився традиційними обрядами, віруваннями русинів, демонологією («Писанки», «Клятва в народном вірованю», «Жертва в народном вірованю», «Подорож душі на другий світ», «Останки культу предків», «Злі очи», «Уроки»), історичними баладами з трагічними елементами («Пісня про дітогубницю и її варіанти», «Дожинкові пісні»).

Фундаментальний, філософський, аналітико-синтетичний метод знаходимо і в працях Потушняка-історика, археолога, етнографа (хай навіть в міфологічних формах сприймається світ). Уся його творчість, як і життя, – це роздуми про суще, вічна розмова із світом і собою. Отже, філософська творчість Федора Потушняка охоплює різні розділи. Як філософ, торкався проблем буття людини, пізнання як чуттєвого, так і раціонального, безмежного світу. Дослідженням науковця є психологія людини і народу: він давав філософський аналіз суспільних явищ. Та чи не найближча Потушняку-філософу проблема розвитку філософської думки в нашому краї, до якої він підходить з позиції порівняльного аналізу через призму європейської історії філософії.

На думку Ф.Потушняка, філософія Закарпаття розвивалася під впливом німецької класичної філософії, і в першу чергу Імануїла Канта. Чи не вперше дослідник Потушняк помітив, що філософія краю через діяльність закарпатських «одиниць» стала зв'язуючою ланкою між західною і східною, між німецькою «філософією розуму» і русинською «філософією серця». «Філософія Подкарпаття се проява одиниць, але всетаки проява, на дні котрой також лежать своєродні народні знаки, чим може она стати подвалиною до нашой філозофичной думки. А філозофія сама по собі має глубокое значеня для народа и его духовного житя».⁴¹¹

Схід ознайомився з філософією європейського Заходу значно повніше завдяки таким закарпатським просвітникам і науковцям, як Петро Лодій, Михайло Балудянський, Юрій Венелін-Гуца, Іван Орлай, Василь Кукольник і його сини Нестор та Платон, Андрій Дудрович та ін. З цього приводу Ф.Потушняк пише так: «Перші початки філозофичного думаня сягають у нас в добу кантіянства. И нашой філозофії припала роля быти ширителем новых думок на сході Европы и класти подвалины под еї нову філозофію. Першое місто занимає Петро Лодій».⁴¹²

⁴¹¹ П.Ф. Короткий нарисок філозофії Подкарпатя //Літературна неділя. – Рочник III. – Унгвар, 1943. – С.17.

⁴¹² Ф.П. Там само. – С.18.

Закарпатців помітили як справжніх вболівальників за розвиток науки і освіти як на Сході взагалі, так і тогочасна влада Російської імперії зокрема. Процес залучення інтелектуального потенціалу, який розпочався ще за першого російського імператора Петра Великого (діяльність Івана Зейкана як вихователя майбутнього імператора Петра II), продовжувався в XIX (за владарювання імператора Олександра) та XX століттях. На Захід (у Прагу, Відень, Будапешт) підкарпатські русини йшли самі здобувати знання в університетах і академіях, а на Схід їх запрошували передавати набуті знання. Коли на початку XIX століття в Російській імперії заснувалися ліцеї і університети, на викладацьку роботу запрошувалися вчені із Заходу. Красномовний факт із цього приводу наводить дослідник Карпатського краю Іларіон Свенцицький. Коли новостворений Казанський університет звернувся до царського міністра у справах релігії і освіти князя О.Голіцина із запитом на кадри викладачів, останній відповів: «Єдиний народ, у якого ми можемо взяти вчених, – карпатороси, що розмовляють такою ж мовою, як і ми, і зберегли віру наших батьків». До цього варто додати, що першим ректором створеного у 1819 році столичного Петербурзького університету був учений – виходець із нашого краю Михайло Балудянський, а в Харківському університеті в 1829–1830 роках таку посаду займав наш земляк-філософ Андрій Дудрович. У «Короткому нарисі філософії Подкарпаття» Ф.Потушняк відзначає, що вченим нашого краю випала роль бути поширювачами нових думок на сході Європи і класти підвалини під її нову філософію. Серед таких провідників-філософів автор називає Петра Лодія, Андрія Дудровича та Авксентія Гавелича.⁴¹³

Виділяючи Петра Лодія із усієї плеяди підкарпатських філософів, Потушняк відносить його до тих мислителів, які на все життя зберегли материнську русинську мову, незважаючи на те, що у власних дослідженнях та в перекладах філософських творів західних авторів використовує російську мову та спеціальну термінологію. Учений завжди і за будь-яких обставин зберігав зв'язки із своїм краєм. Ф.Потушняк справедливо вважав, що особливий вплив на формування філософського світогляду в Росії в т.ч. і закарпатських науковців XIX століття мала видана в Петербурзі в 1915 році робота П.Лодія «Логические наставления, руководствующие к познанию и различению истинного от ложного» та переклад з латинського підручника з філософії німецького автора Х.Баумейстера «Настанови нравоучительної філософії». Потушняк підкреслює, що підручник з філософії в перекладі П.Лодія призначений для русинів Підкарпаття (до яких завжди відносив себе перекладач). Враховуючи надзвичайне значення цього підручника, Петоро Лодій присвячує переклад одному з перших закарпатських просвітителів, своєму вчителю мукачівському єпископу Андрію Бачинському.

⁴¹³ Ф.П. Там само. – С.32.

Як досконалих знавців європейської філософії характеризує Ф.Потушняк ще двох закарпатських філософів: Андрія Дудровича та Авксентія Гавелича.

Ф.Потушняк був всебічно обдарованим інтелектуалом і міг легко зробити кар'єру за межами рідного краю. Але вірив в ідею патріотичної самопожертви і свідомо залишився в провінційному оточенні, переконаний у своїй здатності піднести інтелектуальний рівень молодого покоління науковців рідного краю. На жаль, методичне переслідування Ф.Потушняка з боку доморошених «патріотів» і прибулих диктаторів у науці спричинили його передчасну смерть.

РОЗВИТОК НАУКИ НА ПОЧАТКУ ХХ ст. НА ПІДКАРПАТТІ

З розпадом Австро-Угорської імперії розірвалися кайдани духовного рабства слов'янських народів. Колись поневолені народи дихнули свіжим національним повітрям, почуттям національної гідності. Вони потяглися до пізнання свого минулого, до витоків духовності і джерел національної культури. У цьому потужному потоці духовного відродження не залишилися осторонь і підкарпатські русини.

Цей період характеризується значними зрушеннями в розвитку наукової думки підкарпатських русинів. Головне: зростає інтерес до пізнання власної історії, витоків духовності, джерел національної культури, проблем національної ідентичності русинів як корінного населення краю. В цьому процесі приймають активну участь як громадські організації (товариства «Просвіта», «Культурно-просвітне товариство ім. О.Духновича», товариства «Школьная помощь», «Учительское товарищество» (1920–1938), «Учительська громада» (1929–1939) та ін.), так і окремі вчені (В.Гаджега, І.Кондратович, М.Бескід, П.Сова, В.Феделеш та ін.). Почали видаватися газети «Учитель» (1920–1938), «Карпатский край» (1923–1924), «Карпатский свет» (1928–1933, 1938), «Науковий збірник товариства «Просвіта» (1922–1938), «Наш родный край» (1922–1939), «Листок» (1885–1903), наукові праці, науково-популярні підручники з історії («История Подкарпатской Руси» (Ужгород, 1920); Феделеш В.И. «Учебник истории Подкарпатской Руси от найдавейших времен до днейших дней и Чехословакии до XIV века» – Мукачево, 1922. – 49 с.; друге видання: Ужгород, 1924. – 61 с.; І.Кондратович «История подкарпатской Руси для народа». – Ужгород, 1924; Н.Бескід «Карпато-русская древность». – Ужгород, 1929). Автори цих публікацій з історії

Підкарпаття у популярній формі висвітлювали етапи розвитку краю від найдавніших часів до 20–30-х років.

Разом з тим з точки зору етнічно-національної орієнтації чітко визначилися дві концепції історичного розвитку Підкарпаття: а) русофільська (утвердження, що русини, «карпаторосси з усіма східними слов'янами складають єдиний «великий русский народ»; б) діаметрально протилежна історична концепція походження підкарпатських русинів, яку інтенсивно пропагував галицький емігрант Василь Пачовський (русини – є органічною частиною русько-українського народу, початки якого сягають в далекий Антський союз племен).

Лінію В.Пачовського підтримували і продовжували її розвивати науковий відділ «Просвіти» на чолі з А.Волошином, членом президії «Просвіти» В.Желтвай, галицькими емігрантами В.Бірчаком, І.Панькевичем. Третю громадсько-політичну силу складала т.зв. «карпатороси», які вважали себе окремим народом. Їх гаслом було: «Ми не москалі, але ні не українці, ми окремі, підкарпатські русини».

ГІАДОР СТРИПСЬКИЙ (7.V.1875 – 9.III.1946)

По закінченні Ужгородської гімназії навчався в університетах Будапешта, Клуза (Коложвара, Румунія), Львова, де близько познайомився з галицько-українськими діячами В.Гнатюком та І.Франком (1897–1898). Протягом наступних десяти років проживав і працював у Клузі в Етнографічному музеї та в Трансильванському культурному товаристві. Паралельно викладав в університеті українську мову та літературу. Вісім років (1910–1918) виконував функції наглядача (куратора) пам'яток історії та зібраних ним великої кількості етнографічних старожитностей і публікацій про Підкарпатську Русь. Його цікавила і румунська історіографія, досліджував давні румунські стародруки, за що в 1913 році його обирають членом Румунської Академії наук.

Стрипський Гіадор

Дружба з галицькими діячами стимулювала творчу діяльність Стрипського. За порадою І.Франка він переклав на угорську мову «Слово о полку Ігоревім», твори українських письменників: Т.Шевченка, В.Стефаніка, М.Коцюбинського, С.Руданського, І.Франка та ін. І знов за порадою І.Франка Стрипський опублікував кілька досліджень давніх підкарпато-русинських рукописів і стародруків («Старша руська письменність на Угорщині» (1907), «Угро-руські літописні записки» (1911), «З старшої письменности Угорської Руси» (1913). За чисельні публікації в «Записках Наукового

товариства імені Шевченка» його обрано членом цієї наукової інституції (фактично Академії Наук).

У 1980-х роках у полі зору Г.Стрипський мав велику програму вивчення русинської етнографії та фольклору. Під час дослідницької експедиції в 1905 році зібрав 50 казок та 1000 народних пісень в русинських селах Березького, Угочанського та Марамороського комітатів. За ці роботи удостоєний обрання його членом Угорського етнографічного товариства. Стрипському належить першість у звукозапису русинських співанок на фонографі (записав 50 пісень). В результаті фольклористичної експедиції написав антологію русинського фольклору (1921), яка, на жаль, залишилася в рукопису. Був редактором журналу «Ukránia» (1916) (вийшло всього 16 чисел). Після заснування «Руської Крайни» в грудні 1918 року обраний головою освітньої адміністрації. На цій посаді розробив проект кодифікації русинської мови, русинського крайового музею. За його ініціативою при філософському факультеті Будапештського університету було відкрито кафедру русиністики. Останні роки життя супроводжувалися психологічними стресами, викликаними відмовою чеських властей переселитися в Ужгород, а Міклош Горті запідозрював його в революційних настроях і не дозволив йому працювати в Національному музеї. А сам він пориває зв'язки з галицькими українцями, побачивши їх шкідливу діяльність на Підкарпатській Русі. Заключним акордом діяльності Г.Стрипського була публікація під заголовком «Гді документи старшей исторіи Подкарпаской Руси» (1924). В останні роки життя приймав участь у діяльності «Подкарпатского Общества Наук» (1941–1944).

ЮЛІЙ ГАДЖЕГА (16.I.1879 – 1.XII.1947)

Юлій Гаджега – уроженець с.Руське Поле (Мараморош), вчився в Ужгородській гімназії (1888 – 1897), в духовних семінаріях в Естергомі та при університеті в Будапешті, у Віденському університеті. В 1902 році рукоположений у священники. Дістав титул доктора філософії. Був призначений професором духовної семінарії, в 1910 – 1933 роках – її префект. З розпадом Австро-Угорщини включився в політичне життя краю, виступав за приєднання Підкарпаття до Чехословаччини. Був відповідальним за церковні справи в краю. Редагував газету «Карпат», приймав участь у діяльності «Общества им. А.Духновича», головою літературно-наукової секції у правлінні товариства. Написав цілий ряд праць з історії церкви («Статьи по вопросам «православия», народности и католичества», 1921; «История общества св.Василия Великого», 1925; «Очерки культурной истории Подкарпатской Руси», 1927, под псевдонимом Юлий Русак; «Два исторических вопроса», 1928.

Появляються наукові дослідження про наукову спадщину Ю.Венелина («Кратный обзор научной деятельности Юрия Ивановича Венелина (Гуцы)», Михайла Лучкая («Михаил Лучкай», – Ужгород, 1929. – 128 с.), культурно-освітнє життя («Очерки культурной жизни Подкарпатской Руси.» – Ужгород, 1927. – 20 с.; «Воспоминания», 1938). В 30-х роках звинувачений в порушенні церковної моралі, позбавлений сану священника. Після анексії Підкарпатської Русі СРСР арештований, звинувачений у антирадянській пропаганді, помер в тюрмі НКВС у Львові.

ІРЕНЕЙ КОНДРАТОВИЧ (1878 – 1957)

Непоследовну позицію у питанні національної приналежності підкарпатських русинів займав **Ірней Кондратович**, уроженець с.Дубриничі, жупи Унг, русинофіл, який приспособлювався до всіх режимів (австро-угорського, чехословацького, угорського, радянського). Написав декілька книг з історії Підкарпаття («Князь Федор Корятович и Мукачевский монастырь», «Коротка історія Общества св.Василія Великого», «К истории стародавняго Ужгорода и Подкарпатской Руси до XIV века», «Очерки из истории Мукачевской епархии: Епископы Ольшавские и их деятельность в борьбе за церковную унию и за канонизацию Мукачевской епархии»). Його підручник «Історія Підкарпатської Русі для народу» витримав три видання. Метою цієї книжки була «составити про тебе, честный Русине, щобысь упознав своих предков, прадідов и их часом славный, часом бідный живот, их долю, словом твою минулость. Бо котрый народ не знає минулости, не буде знати жити ни теперь, ни в будущности. Історія – учитель живота».⁴¹⁴

У свій час книга була популярною, доступною до широкого читача, написана зрозумілою народною мовою. Тут автор визначив свою точку зору щодо етнічної приналежності підкарпатських русинів. Він заявив: «Мы Русины происходиме из одного великого племени славянского, из котрого выйшли окрем нас Великоросы, Білоросы, Поляки, Чехи, Словаки на повночній Европі, а на полудневой Болгары, Сербы, Хорваты и Словенці... Наша праотчина с перед даяких 1500 роками была за Карпатами там, де днесь суть города Львов, Перемышль, Володимир-Волинскій, Холм, Київ.

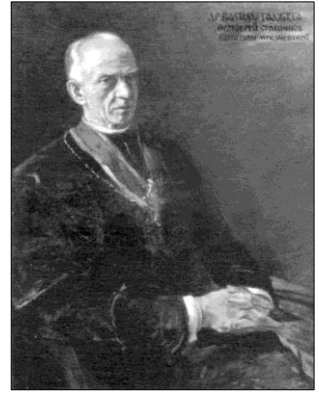
*Кондратович
Ірней*

⁴¹⁴ Історія Підкарпатської Русі для народу. Составив о.Ірней Мих.Кондратович, парох хоньковскій. В Ужгороді, 1924. – С.4.

Там были всі славяне в'єдно».⁴¹⁵ Підкарпатських русинів вважав переселенцями з Київської Русі. Пізніше, в період гортіївської Угорщини Кондратович відмовився від цієї концепції і обґрунтував ідею окремішності підкарпатських русинів.

ВАСИЛЬ ГАДЖЕГА (1864 – 1938)

Відомим і продуктивним дослідником історії русинів Підкарпаття початку ХХ століття був **Василь Гаджега**, уроженець с.Поляна (Мараморощ), вчений широкого профілю (історик, етнограф, філософ, педагог, громадський діяч), високоосвічена людина, автор багаточисельних історичних праць, в тому числі біографічних досліджень про корифеїв русинської історії М.Лучкая⁴¹⁶ та Івана Фогорашія. Але найбільшим внеском в русинську історіографію стала його серія монографічних статей «Додатки к історії Русинов и руських церковей» (1922 – 1937), в яких він відстоював тези про автохтонність русинів і прийняття ними християнства до приходу місії Кирила і Мефодія в 860-х роках. Свої праці писав на русинській мові, українською літературною мовою не користувався, не дивлячись на співробітництво з українофілами. Він володів достатньою кількістю джерельних матеріалів, щоб переконливо вступити в дискусію з такими авторитетними «мужами історії» ХІХ століття, як Г.Бідерман, А.Годинка, О.Петров стосовно проблеми первісного заселення русинами території Історичного Закарпаття. Він переконливо довів антинаукові твердження названих істориків, які твердили, що ця територія почала заселятися тільки з ХІV століття.

Василь Гаджега

В.Гаджега детально прослідковує ситуації, які сталися на Історичному Закарпатті з приходом мадяр, він констатує, що кінчилася свобода русинів і вони стали рабами мадярів. А угорці з свого боку зазнали позитивних змін, бо звикли до осідлого способу життя, перестали вандрувати, навчилися від русинів газдувати, займатися господарством; для своєї мови запозичили від русинів багато слів, звичаїв, елементів культури суспільних відносин. Виходить, що переможені русини стали вчителями мадяр. Почався наступ на православну віру. Римські папи по зговору з королем Бейлом ІV задумали лати-

⁴¹⁵ Історія Подкарпатської Русі для народу. – Ужгород, 1924. – С.5.

⁴¹⁶ Михайло Лучкай, життєпис і твори. // НЗ Т-ва «Просвіта», Ужгород, 1929. – Т.6, С.1–128.

нізувати русинів і створити для них єпископство латинського, католицького обряду. Бейла IV доносив до Риму, що Угорщина «обгорожена русинами», які мають свої монастирі. А примас Угорщини Ліппай у донесенні в Рим заявив, що від Спиша до Марамороша в довготі 70 миль бігучих Закарпатських гір живе біля 300 000 русинів із 600 священниками. В.Гаджега як істинний вчений не міг промовчати принизливу оцінку угорських істориків (О.Сабов), які виставляли наших предків-русинів як народ з низьким рівнем культури. Відомо ж, що церкви і монастирі були головними осередками культурного життя русинів. Чи могли вони бути малокультурними, якщо за протоколом М.Ольшавського після відвідин всіх парафій Мукачівської єпархії констатував, що тут на 1751 рік було 40 церков камінних і 801 дерев'яна. В.Гаджега спростував і інші нісенітниці, які фальсифікували історію русинів, серед яких і те, що історичне Закарпаття до XIV ст. не було заселене (А.Годинка, О.Петров). Він документально підтвердив час заснування десятків сіл ще у XIII столітті.

МИКОЛА ЛЕЛЕКАЧ (19.XII.1907 – 6.IX.1975)

Формування історичних поглядів М.Лелекача відбувалось в 30-х – на початку 40-х років ХХ століття. Уроженець с.Коритняни на Ужгородщині, історик, педагог, культурний діяч Підкарпатської Русі української національної орієнтації. Закінчив гімназію в Ужгороді (1929) та філософський факультет Карлового університету в Празі (1929–1934). Ще студентом приєднався до молодих українських націоналістів, приймав участь у діяльності їхнього журналу «Пробоем». Тут опублікував свої перші дослідження на теми русинської літератури та культури, збірку релігійних пісень с.Коритняни, автобіографію письменника XVIII століття Миколи Теодоровича (1934), нарис ідеологічного розвитку літератури Підкарпатської Русі (1934). Це був перший етап дослідницької діяльного молодого вченого-студента. Після військової служби працював в у крайовому архіві в Ужгороді (1936–1939). В цей період опрацював багато матеріалів для документального дослідження політичної діяльності Адольфа Добрянського та праці «Руська шляхта на Підкарпатській Русі: шляхта Ужгородської країни» (1936). У час анексії Підкарпатської Русі Угорщиною через українофільські погляди не міг знайти праці. Тільки в середині 1941 року, дякуючи Івану Гарайді, одержав посаду асистента директора «Общества Подкарпатских Наук». Одноразово здав кваліфікаційний іспит у Дебреценському університеті на право викладацької роботи. В 1942–

Лелекач Микола

1944 викладав історію та російську мову і Ужгородській греко-католицькій вчительській семінарії. Ці роки вважаються вершиною наукових досягнень М.Лелекача. В скарбницю його діяльності слід віднести такі праці: «Мукачівська богословська школа (1774–1746)⁴¹⁷, «До історії культурного життя Підкарпатської Русі в другій половині XVIII – початку XIX ст.»⁴¹⁸, «Зекані» (До історії фамилії Зекань)⁴¹⁹; «Нові причинки до політичної діяльності Адольфа Добрянського» // Наукові записки товариства «Просвіта». – Річник XIII–XIV. Ужгород. – 1938. – С.160–164.

Досліджуючи стан культурно-освітнього життя на Закарпатті у XVIII столітті, М.Лелекач в умовах угорської окупації заявляв про його належний рівень: «Архівні матеріали недвозначно показують, що загальна освіта руснаків, як інтелігенції, так і простих селян, стоїть на такому самому рівні, як і хоч котрого народу Угорщини».⁴²⁰ М.Лелекач поклав на наукову основу вивчення такої актуальної теми, як історія міст і сіл. Ще в 30-х роках він опублікував серію статей не тільки про заснування багатьох сіл, а й про соціальний склад населення, його майнове становище. У співавторстві з І.Гарайдою видав велику працю з бібліографії Закарпаття.⁴²¹ Ще в 30-х роках, будучи на позиціях галицьких українців, переконував закарпатських русинів, що вони є органічною частиною українського народу.⁴²²

Наприкінці 1944 року Лелекача було мобілізовано до угорської армії. Воював на східному фронті. Попав у радянський полон. Був перекладачем з угорської та чеської мов на російську. Це спасло йому життя, коли СМЕРШ робив чистку підозрілої інтелігенції і розстрілював без суду. Після війни виконував обов'язки директора архівів Закарпатської України. З 1946 року став викладачем давньої та середньовічної історії в УжДУ. Саме йому було доручено висвітлити в марксистському дусі про приналежність Закарпаття до Київської Русі.⁴²³

⁴¹⁷ Літературна неділя. – Унгвар, 1943. – С.237–240.

⁴¹⁸ Подкарпатска Русь. – 1935. – №1-10. – С.13–31.

⁴¹⁹ Зоря – Najnal. – Унгвар. – Рочник II. – 1942. – №1–2. – С.35–42;

⁴²⁰ Лелекач М. Мукачівська Богословська Школа (1744-1746) // Літературна Неділя. – Унгвар, 1943. – С.237.

⁴²¹ Лелекач Н., Гарайда И. Загальна библіографія Подкарпаття. – Унгвар, 1944. – 213 с.

⁴²² Лелекач М.М. Як давня назва «українець» на Підкарпатті? // Українське слово. – Ужгород, 1937. – 7 січня.

⁴²³ Лелекач М.М. Про приналежність Закарпаття до Київської Русі // Наукові записки УжДУ. – Ужгород, 1949. – Т.II. – 28–39.

КУРТА ОМЕЛЯН ЮРІЙОВИЧ (14.ІІІ.1940)

*Усе життя моє з дитинства
Прожив немовби в боротьбі.
Шукав себе я у русинстві,
Знайшов русинство у собі.*

О.Курта

Іменем цієї людини ми завершуємо інформацію про видатних істориків Карпаторусинського краю, бо це – унікальна людська постать, про яку ще ніхто не писав, ніхто його не вихваляв, не дивувався природному розуму простого селянин, але захопленого до глибини душі історією та культурою рідного краю. Розмовляючи з Омеляном Юрійовичем і не знаючи його минулого життєвого шляху, подумаєш, що це високоосвічена людина, яка легко оперує історичними подіями і датами, прізвищами видатних вчених, аналізує їх наукові праці. А познайомившись ближче і глибше, приходиш до висновку: це – вчений-самородок, «народний академік», який залишає для потомства десятки книг в галузі різних наук: історії, етнографії, фольклору, художньої літератури, лексикографії... Перед тим, як говорити про Омеляна Курту, доцільно повідомити, що корінь його «академізму» закодований в кількох поколіннях його предків. Через велику їх чисельність ми розповімо тільки про батька Омеляна, а вже потім і про самого Омеляна.

Курта Омелян

Юрій Курта, як бідний селянський хлопець, розпочав свій життєвий шлях в США, як емігрант-заробітчанин. Працелюбний і прагматичний, швидко заробив багато грошей, повернувся додому, купив землю, порядну суму грошей подарував церкві. Коли в Закарпатті настала чеська влада (1919), Юрій мав уже 40 га землі, але при цьому і 8 дітей, то кожному виділив відповідну частку. Передав церкві 4 га землі. Прийшла радянська влада і всю землю від Юрія забрала. Та він – людина мисляча. Дався до вивчення подій, що відбувалися в світі.

За 15 років Юрій Курта тричі перетинав океан. Коли повертався додому на кораблі «Карпатія», став свідком трагедії найбільшого на той час круїзного лайнера світу «Титанік». Це був найстрашніший день у його житті. Ще багато років йому снилися моторошні сни... І ось Юрій задумав на власні кошти побудувати пам'ятник загиблим із «Титаніка» у рідному селі. Хай люди знають, що це була за трагедія. Своїми думками поділився з видатним закарпатським істориком і археологом Теодором Легоцьким. Вчений підтримав ідею і розробив ескіз майбутнього монументу. Та ще й розповів про доброго майстра з Паланку, німця Екшмідта. Для огорожі пам'ятника при-

годився талант коваля з Мукачева Мондика. Металеву таблицю Юрій Курта замовив у ливарному цеху графа Шенборна. Спорудити пам'ятник Курта вирішив на власному полі між Червеньовим та Домбоками. Розмалюнки на пам'ятнику (корабель, що тоне і гибель людей в хвилях океану) виконав художник Й.Бокшай. Приклад батька був добрим уроком для Омеляна у пробудженні інтересу до історії та до подій, що відбувалися в світі.

Курта Омелян Юрійович народився в с.Червеньово. Після закінчення середньої школи, а потім Хустського лісотехнікуму у 1958 році по т.зв. комсомольській путівці направлений на будівництво Казахської магнітки в місто Темиртау Карагандинської області. Там працював шофером, а потім майстром виробничого навчання у місцевому профтехучилищі №5. Повернувся додому в 1964 році. Влаштувався на Мукачівський приладобудівний завод в експериментальний цех. Виконував різні технічні роботи. І всюди був новатором, раціоналізатором виробництва. Нагороджувався. Творча думка працювала й на суто виробничих об'єктах.

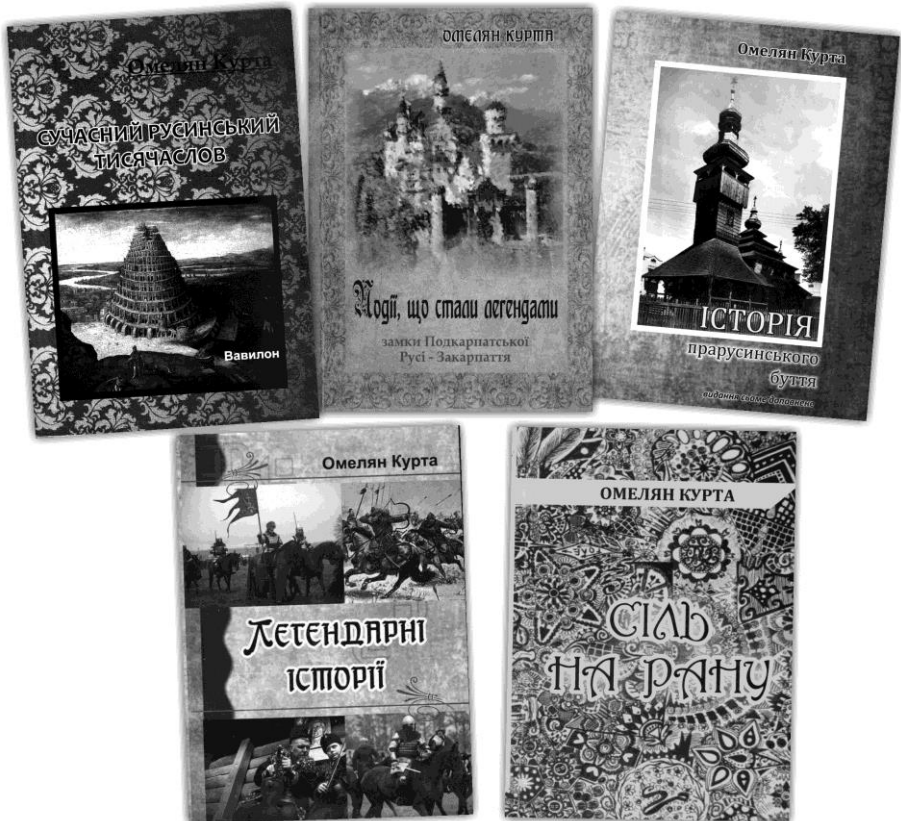
Та освіта (лісотехнікум) і, головне, любов до живої природи перетягнули Омеляна до лісгосподарської галузі в Ужгородський лісокомбінат на посаду техника-лісовода. Тут пропрацював двадцять років. Полюбив ліс і спілкування з лісовим середовищем, флорою і фауною: робив цікаві дослідження, закладав шкільки для розмноження різних порід лісової флори, встановлював годівниці для годування оленів, диких кабанів, птахів. Щоденне перебування на лоні природі, спілкування з лісом будоражили творчу й наукову думку лісовика.

Прийшла черга самореалізуватися у протилежній, гуманітарній сфері, бо зародок її проявився ще в п'ятирічному віці, коли почав, як він каже, «вигадувати» перші вірші. З часом віршова творчість вдосконалювалась і по якості, і по числу. Віршами вже заповнено кілька зошитів. Одні хвалили Омеляна, інші нагнали на нього страх перед НКВД, коли почав писати вірші антирадянського змісту. Постійно мав при собі зошити для запису оригінальних думок, складених віршів, спогадів про старину, легенди про навколишні села. Накопичилось кілька десятків тематичних рукописних збірок... Та друкувати не поспішав. І сьогодні він не говорить, чому так робив.

Першу книжку видав у сімдесятирічному віці. Виключенням була публікація історико-краєзнавчої статті про рідне Червеньово, в якій насмілювався виступити проти професора УжНУ Павла Чучки, що в одній із наукових праць подав фальсифіковану історію про події, що відбувалися в Червеньові та навколишніх селах в далекому XVII столітті. Далі була перерва в публікаціях. Першою збіркою були легенди про рідний край. Після того на протяжці чотирьох років з'явилося ще 14 книжок. Це були п'ять прозових творів-оповідань та дев'ять поетичних збірок. Деякі з них перевидавались по декілька раз. Був на них великий попит у читачів. Особливо з захопленням читали його твори відвідувачі санаторіїв із східної України та Росії. Їх надто

цікавила історія Закарпаття, про яке вони раніше нічого не знали. «Історія «Прарусинського буття» витримала за чотири роки сім перевидань. Якби не брак коштів, було б більше видань цієї надзвичайно цікавої і правдивої історичної книги. Омеляна Курту цікавить і лексикографія русинської мови, в результаті він видав словник під заголовком «Сучасний русинський тисячослов».

Зараз на виході об'ємна поетична збірка із серії «Комусь кровію ригнеться». Змістом більшості його книг є пропагування правдивої історії підкарпатських русинів та утвердження русинської національної ідеї. Як говорить сам Омелян Курта, «з Божої ласки ці книги вже читаються на всіх континентах земної кулі тими людьми, які хоч раз побували на Закарпатті і мали нагоду дістати мої книги». Отакий русинський народний академік. І таких на цій землі немало.

Обкладинки книг О.Курти

РОЗВИТОК РУСИНСЬКОЇ ЕТНОГРАФІЧНОЇ НАУКИ

За визначенням вчених, етнографія – це суспільствознавча наука, метою якої є відображення життя народу у всіх його аспектах: походження, розселення, традиційно-побутова культура, історія житла, повсякденна життєва практика, народне мислення, світогляд, вірування, звичаї і обряди, одяг, їжа людей та інші аспекти, пов'язані з поняттями «етнос» – етноархеологія, аграрна етнографія, етнокультура, етнопедagogіка та ін. Ця галузь науки має виключне значення в житті кожного народу, бо її наявність свідчить про **реальне існування сформованого народу як субстанції, її історичного буття з специфічним способом життєдіяльності, своєю етнофілософією.** Для підкарпатських русинів етнографія є живим свідком, що доказує перед судом історії їх **природне право на національне самовизначення, на своє законне місце в системі етносвіту, їх участі в загальних процесах, взаємодіях, взаємовпливах і змінах в ході історичного розвитку етнічних ознак конкретних народів.** Етнографія виконає свою наукову місію тільки тоді, коли факти, збережені в народній пам'яті, вчені люди, цвіт нації, перенесуть і зафіксують їх як письмові свідчення минулого у формі літописів, хронік, бібліографій, збережуть зразки матеріальної і духовної культури народу, археологічні зразки, музейні зібрання, твори народного мистецтва і різножанрового фольклору, дані мовознавства та ін.

Все наведене вище об'єднується етнографічним терміном – етніонімом, закріпленим історією за конкретним народом. У даному випадку буде йти мова про етніонім «русин», навколо якого велась і ведуться тривалі наукові та часом заполітизовані дискусії на регіональному, державному та міжнародному рівнях. Цей етніонім зафіксований у чисельних наукових працях, літературних творах, народних переказах, фольклорі, бібліографічних покажчиках та інших етнографічних матеріалах. Світова етнографічна наука глибоко і зацікавлено вивчає походження, розселення, культурний розвиток, спосіб життя всіх народів, не дивлячись на чисельність населення конкретного народу, бо кожний, **навіть наймалочисельний народ робить свій помітний внесок у світову культуру.** Тому не дивно, що русинський історик Михайло Лучкай до своєї праці «Історія карпатських русинів» поставив глибокозмістовний епіграф: «Історія навіть маловідомого народу проливає світло на славніший народ». Кожний народ, малий чи великий, як і окрема людина, має свою національну гордість, своє національне «Я», гідність, честь і право на повагу, своє законне місце в суспільстві. **Образа малого народу, безпідставне його заперечення, невизнання чи відкидання до числа «задніх» є проявом варварства, якщо підходити до проблеми з нинішніми цивілізованими критеріями демократизму і гуманізму.** Русинський просвіти-

тель і гуманіст О.Духнович з цього приводу писав: «Бідному жебраку так само дорога честь, як і славному богатиру, бо почуття гідності властиве кожному». Це стосується і ставлення до малого народу з боку панівних, великих народів. Карпатські русини, історія яких вимірюється тисячами років, завжди визнавались чужеродними державами і народами як окремішній слов'янський народ. І раптом вони перестали існувати, коли 22 січня 1946 року сьомою сесією Верховної Ради УРСР Закарпатську Україну (29 листопада 1945 р.) (бувшу Підкарпатську Русь і Карпатську Україну з державним статусом) проголошено як звичайну Закарпатську область в складі України з центром в Ужгороді. При СРСР термін «русин» було жорстоко знято і забронено для ужитку. Коли утворилася Україна як незалежна держава (1991) і ледь «прорізався» русинський голос, розпочалися на всіх рівнях запеклі нападки, образи і приниження представників русинського руху, а самий рух кваліфіковано як сепаратизм. Етнонім «русин» у цій ситуації став синонімом образи, що принижує людську гідність: слабодухі русини, розмите поняття, крикливі русини, невідоме плем'я. Офіційна аксіома – Русини то є українці.

З цим іменем – «русин» – пов'язана вся історія маленького народу в центрі Європи, доля якому не дала мати свою маленьку, але власну державу. Для О.Духновича «Русин» – священне слово, якому треба поклонятися, якому треба давати клятву на вірність. Що він сам і зробив. У поетичних, прозових і драматичних творах, в історико-наукових працях, кореспонденціях знаходимо понад 600 випадків вживання етноніма «русин». Але справа не в кількості, а в змісті, який вкладав О.Духнович у це слово. Частим вживанням етноніма «русин» Духнович доводить свою пристрасть не лише до самого терміну, але, головним чином, до історичної долі своїх одноплемінників. Духнович ніби домагався цим втлумачити національно загубленій, виродженій чи зрадливій карпаторусинській інтелігенції його та й наших часів хибність її поглядів на етнічні процеси, пробудити у неї почуття гордості за своє історичне минуле, за свій кількісно малий, але славний карпаторусинський народ, який гідно пережив бурі, натиски поневолювачів упродовж тривалого історичного часу. Етнонімом «русин» Духнович визначив і своє, і сотень тисяч земляків національне кредо: «Я русин был, есмь и буду». В комедії «Головний тарабанщик» Духнович возвеличує мозолисті руки чесного русина – робітного чоловіка, показує вірного своєму роду інтелігента, вихідця із сільських мас, який в середовищі, де людину-русина називають скотом, заявляє: «Я русин, и мой отец убогий селянин... я гордый в моем роді руском». У вірші «Вручание» (Я русин был...) Духнович виражає свої заповідні думки про любов до свого народу і обов'язки перед ним, дає обіцянку служити йому до останніх сил: «Честный мой род не забуду, останусь его сыном... Я твой буду, твоим другом и умру». А в іншому варіанті цього вірша ця думка про готовність служити русинському народу значно розширена. Останні рядки звучать мов клятва:

Прото тобі, о роде мой,
Клянусь живым Богом,
За печальный труд и любовь
Повинуюся долгом.
О я тебе не забуду! –
От всіх сердечных утроб
Возлюблю тя, твоим буду
Сыном, другом, аж по гроб.

Після цих патріотичних слів чи має право хтось називати О.Духновича українцем?

Етнонім «русин» у теоретичній спадщині Духновича дає відповідь на багато запитань, які хвилюють сучасників: чи є «русин» терміном для позначення нації, чи ідентичні поняття «русин» – «українець», у якому співвідношенні різновиди русини-бойки, русини-лемки, русини-гуцули чи гуцули-верховинці, русини-доляни та ін. Справа в тому, що коли наближався строк перепису населення України у 2001 році на прохання русинів внести у переписний лист національність «русин», із Центру відповіли, що русини – то «територіальна група українців». Але для заспокоєння додали, що поряд з лемками, бойками і гуцулами буде зазначено і самоназву «русин».

Звідки взялися бойки, лемки й гуцули в Закарпатті, про яких в останні роки часто говорять більше політологи, ніж самі етнографи та історики? Розгадка розв'язується дуже просто. В кінці XIX століття галицько-українські народовці розробили схему розділення прикарпатських русинів (Галичина, Буковина) на лемків, бойків та гуцулів. Підкарпатські русини сюди не були причислені. Але з відомих причин цю схему автоматично перейняли радянсько-українські етнографи, але уже із зачисленням у цю схему і підкарпатських русинів. Більшовицьке керівництво 20-х років XX ст. підтримувало цю «теорію» як спосіб українізації усього населення, яке проживало в ті часи в Галичині, Польщі, Буковині та Підкарпатті. Про це однозначно заявив генсек ЦК КП (б) Лазар Каганович ще у 1927 році: «Ми повинні завоювати на нашу користь симпатії більшості українського населення шляхом негласної підтримки з боку УРСР національного руху. Необхідно також забезпечити її через прихильні до нас місцеві культурно-просвітницькі економічні організації Польщі». Для цього використовувалися всілякі методи, між ними і фінансування націоналістичних товариств, організацій. Комуністичні ідеологи у союзі з українськими націоналістами «знайшли» і на Підкарпатті бойків, лемків і гуцулів (Рахівський, Воловецький, Велико-Березнянський). А куди ділися інші русини? Ті «науковці» забули, що на Підкарпатті є і

русини-долиняни Притисянської, Прилаторичної, Приборжавської, Ужанської долин.⁴²⁴

Передові представники інтелігенції, учені-історики, письменники (М.Лучкай, О.Духнович, А.Кралицький та ін.) мали зовсім інші погляди на етнічний склад населення свого краю і в своїх наукових працях та художніх творах писали тільки про верховинців та долинян. Слушно зауважує проф. М.Тивадар: «Прикро констатувати, що в науково-популярних статтях населення рівнинних, передгірських та сереньогірських районів краю безпідставно зараховують до бойків чи лемків. Між тим населення названих територій складає окрему етнографічну групу долинян».⁴²⁵ Долиняни складали більшу частину населення і вони якраз і були носіями русинської національної самобутності. Дивним є сам факт, що тема круглого столу в Ужгороді обмежила зміст обговорення етнографічного поділу Закарпаття тільки бойками, лемками й гуцулами без долинян.

Русинська етнографія тісно пов'язана з іменами таких відомих етнографів, як М.Лучкай, І.Фогарашій, І.Ріпа, А.Митрак, А.Кралицький, А.Духнович, Є.Фенцик, Ю.Жаткович, Ф.Потушняк. Зародженню русинської етнографії передував довгий історичний шлях накопичення етнографічних знань, життєвої практики русинського народу, витоки яких відносяться ще до первинних культур часів палеоліту (раннього, середнього і пізнього) (12–10 тисяч років до н.е.), мезоліту неоліту, мідно-бронзового віку (культура Полгар III ст. до н.е.), раннього заліза (різних культур: латенської, культури Баден, отоманської культури, культури лінійно-стрічкової та шнурової кераміки), станівської культури (бронзові вироби, землеробство, скотарство), куштано-вицької культури (VI–III століття до н.е.), культури Латен (III – I ст. до н.е.), культури карпатських курганів, празької культури, поширення етноніму «русин» (VIII–IX ст. н.е.).

З часів появи «*homo sapiens*», з давніх давен люди спостерігали за навколишнім світом, за природою і природними явищами, вони поступово пізнавали найрізноманітніші прояви, які впливали на розумовий розвиток і душевний настрій наших пращурів, які побачене і почуте аналізували, систематизували і робили відповідно висновки на своєму рівні розумового і емоційного розвитку і типові ознаки явищ запам'ятовували. Так накопичувались зернини простонародного кодексу-календаря побутово-господарської діяльності, обрядовості і звичаєвості, який став щоденною необхідністю людей і узагальнювався такими часовими вимірами: до третіх півнів, од свята до свята (у кожного своє свято), на все свій час, часи міняються, лем спогади

⁴²⁴ Г.А.Де Воллан у праці «Угросские народные песни», (Санкт-Петербург, 1885) населення Підкарпаття ділив на Верховинців і Долинян, про бойків, лемків і гуцул не йшла мова.

⁴²⁵ Тиводар Михайло Петрович. Складові етнографічної зони// Збереження та відродження історико-духовної, культурної спадщини гуцулів, бойків та лемків Закарпаття: витоки і сьогодення Матеріали круглого столу 15 травня 2008 року, Ужгород. – С.15.

лишаються, роки беруть своє, формули родоводу: людському роду не є переводу, не мило нікому без отчого дому, без роду не є й народу; родинних взаємовідносин: без родини не є щастя для родини, кожний рад, коли в родині лад, у кожній родині є старші й молодші та ін.

Перу В.Довговича належить оригінальна праця «Міркування над етнографією як наукою» (1824), у якій укладено важливі думки щодо значення збору, збереження і вивчення етнографічного матеріалу, який автор вважає «символом мудрої давнини».

Велику наукову роботу здійснив на Закарпатті В.Гнатюк, який зібрав немалу кількість етнографічного матеріалу і видав його у чотирьох томах.⁴²⁶ У своїх чисельних статтях він обґрунтовував автохтонність підкарпатських русинів, виступав на захист їх прав і викривав денаціоналізаторську політику угорських властей. Перебуваючи кілька разів на Підкарпатті, В.Гнатюк зустрічався з місцевими етнографами і громадськими діячами О.Митраком, Ю.Жатковичем, надавав їм практичну допомогу в організації наукової роботи, рецензував наукові дослідження, які проводилися і публікувалися на Підкарпатті.⁴²⁷

Духовні багатства народної етнографії Закарпаття, народної мудрості народу цього краю привертали посилену увагу й інших українських етнографів та фольклористів, зокрема Ф.М.Колесса та І.Г.Верхратський, В.Терлецький, І.С.Свенцицький та ін. Заслужують на увагу книги В.Терлецького («Угорська Русь», Київ, 1874) та І.С.Свенцицького (дві книги під назвою «Материалы по истории возрождения Карпатской Руси», «Сношения Карпатской Руси с Россией в первую половину XIX в.» – СПб, 1906.

У центрі наукового і громадсько-політичного життя в 50-х – першій половині 60-х років XIX ст. продовжував залишатися О.Духнович. Окрім літературної творчості, історії, філософії, педагогіки, він надзвичайно велику увагу приділяв русинській етнографії, при чому етнографічні елементи знаходимо у значній частині його поезії. У 98 рядковому вірші, написаному чотиристопним хореем, О.Духнович показав повну картину життя підкарпатського русина. Ось перші десять рядків вірша «Жизнь русина», які можна вважати прологом до великої поеми про життя бідного матеріально, але багатого духовно підкарпатського русина:

Под горами, под лісами
Зимный вітер віє,
Там покойный, богобойный
Русин бідно жие.

⁴²⁶ Етнографічні матеріали з Угорської Русі. Т.ІІІ, 1900; Т.ІV, 1909; Т.V, 1910; Т.VI, 1911.

⁴²⁷ Гнатюк В. Угроруські календарі //Житіє і слово. – Львів. – Кн. IV. – С.329-335.

Подобно роду своему
Жіє во Карпатах,
Незавидит он никому
В высоких Полатах,

Он маетности не мает
Ни сребра, ни злата,
Едноє сердце благое
Сут его богатства...

Більш широко і до подробиць Духнович описує життя русина у праці «О народах крайнянских или карпатороссах под Бескидом в Земплинской, Унгской и Шаришской столицах живущих. 1848». Олена Рудловчак всебічно охарактеризувала цей твір, назвавши його «маніфестом історичної і національно-культурної концепції О.Духновича», оскільки в ньому йдеться про гуманність, демократизм, соціальні аспекти, критику і засуд системи гноблення, бажання свободи, прогресивну історичну концепцію, велич трудового народу, красу його душі і побуту. Одним словом, «з любов'ю креслить світлий образ народу».⁴²⁸

О.Духнович добре знав життя і побут підкарпатських русинів, їхні звичаї, спосіб життя, ментальні особливості, вірив у незламний дух цього маленького народу, він вірив, що ні економічне, ні духовне закабалення не можуть убити в народі кращі його природні риси високої моральності, що передаються із покоління в покоління. Крайнянський народ «єсть яко здорового тела, так ясного и здорового ума и понятія, в очах его характер ширости, справедливости, великодушия й совестнія чистоты показуются, в лицах же и устах жаль сердца й неспокойность души видима єсть».⁴²⁹

В краю «любезно играют, весело спевают, но слова стыдного не говорят». Карпатський русин «єсть чистого сердца» ... «не жадаєт чужое, он красти не знает и просто все его имение смело лежит без замков».⁴³⁰ Чужинці обікрали його матеріально, але не змогли вбити в ньому людяність, порядність, благочестивість. Характеризуючи звичаї, які цілком і повністю заслуговують на відродження, О.Духнович коротко підсумовує так: «Нравы народа сего суть по исте прекрасныи».⁴³¹ Вони надихали Духновича, надавали йому сили для подальшої боротьби, надихали його на подальше етнографічне дослідження свого народу, про що свідчать такі запевнення:

⁴²⁸ Рудловчак О. Олександр Духнович. Старинська долина. До твору «О народах Крайнянских» // НЗ МУКС. – Пряшів, 1979. – С.35-36.

⁴²⁹ О.Духнович. О народах крайнянских, или карпатороссах Угорских, под Бескидом в Земплинской, Унгской, и Шаришской столицы живущих // О.Духнович. З наукової спадщини будителя. З нагоди 200-ліття від дня народження О.Духновича. – Ужгород, 2003. – С.87.

⁴³⁰ Там само. – С.89.

⁴³¹ Там само. – С.89.

«...о народе сем распространенную испишу, кедь жити буду, достовірну историю».⁴³²

Із числа вчених-русинів, яким судилося жити й працювати в Росії і там здобути собі славу, заслуговує на увагу вченого світу **А.Дешко** (1821 – 1874), уроженець с.Дешковиця, якому приходилось вчитися і працювати далеко за межами рідного краю (Угорщина, Київський університет, педагогічна діяльність у Кам'янець-Подільському, згодом у Пскові, Симбірську, накінець у Петербурзі), як вчений став відомим мовознавцем і етнографом. Працюючи на педагогічній ниві у різних містах України та Росії, А.Дешко ніколи не забував про рідний край, намагався викликати до нього інтерес з боку українських та російських вчених. Зокрема у 1850 році він написав статтю «О Карпатской Руси», яка викликала надзвичайний інтерес і була загадкою для читачів журналу «Киевлянин»: що то за Карпатська Русь, і хто-такий автор «природный карпаторусс, переселившийся в Россию». Потім стаття була надрукована в журналах «Семейная библиотека» у Львові (1855) та «Киевская старина» (Київ, 1887). Стаття «О Карпатской Руси» більше етнографічна, ніж історична. Вона знайомила читача з життям і побутом, одягом і харчуванням карпатських русинів. Для прикладу візьмемо опис їх робочого дня: «В сельском быту рабочий день начинается звоном колокола на молитву пресвятой Дивы; после чего выходят на работы. Часу в 8-м садятся за обед, т.е.завтрак, состоящий обыкновенно из кукурузяного хлеба и дзямы – говяжьего отвара, подбитого кукурузною мукою, после того продолжается работа, пока на колокольне второй звон не воззовет к молитве полуденной; тогда народ садится *полуденковати*, т.е. обидати. Обыкновенный обед состоит также из дзямы, либо из киселицы потом из бобов или картофеля. Отдохнув час, снова работают до солнечного захода. Тогда при звуке колокола на вечернюю молитву, возаращаются домой, и там уже садятся за *вечерю*, на которую подается или свинное варенное мясо или *лемишка*, которая здесь делается тоже из муки кукурузной, и при том двояка: или густая называемая *токаном*, пориже и называется *чиром*; первую едят с овечим сыром или свиным салом, а вторую всегда с молоком».⁴³³

У статті яскраво описано взуття і одяг підкарпатських русинів, чим змальовується зовнішній вигляд людей в середині XIX століття. Чоловіки «на ногах носят кожанные *постолы*. Волосы носят длинные. Подстригаемые только на лбу, на голову летом надевают *клебаны*, у мужчин широкие *гати*; рубахи короткие, кожаны пояса, называемые *чересами*, и верхнее длино-

⁴³² Там само. – С.91.

⁴³³ А.Дешко.«Карпатской Руси // Семейная библиотека. – Львов, 1855. – С.223. Цит. По кн. Дмитро Данилюк. Історія Закарпаття в біографіях і портретах. – Ужгород, 1997. – С.194.

шерстяное одяние, назваемое *гунями*». Детально описано селянське житло – «хижи», які завжди «как внутри, так и снаружи вымазаны и выбелены».

А.Дешко зацікавлено ставився до духовної спадщини русинів, зокрема до співанкового фольклору. Він зібрав і опублікував народні пісні, приказки й поговірки, які пізніше використали для своїх досліджень Г.Де Волан та М.Врабель. Крім того він описав розмаїтість сільського життя, оригінальні звичаї та обряди (сільські весілля, хрестини, вечорниці), які крім пізнавального мали велике морально-етичне та естетичне значення.

Не залишив поза увагою А.Дешко і людський фактор – найбільшу русинську національну цінність: ознайомлення з інтелектуальною русинською елітою, «весьма сильными умами», якими надзвичайно гордився: М.Вісяником, І.Чурговичем, В.Довговичем, М.Лучкаєм, а також тими, доля яких повела в далеку Росію: І.Орлаєм, М.Балудянським, П.Лодієм, В.Кукольником, Ю.Венеліним, які прославили не тільки себе, але й свою батьківщину та європеїзували російську науку, педагогіку, народну освіту.

Етнографічні роздуми А.Дешка пов'язані з естетичним світосприйманням рідного краю. Він з великою любов'ю пише про красу Карпатського краю, його невичерпні природні багатства. Але вони не належать народу, а злиденне становище самого народу затьмарює цю красу і багатство. Тому А.Дешко пише: «На Угорскую землю указывают как на одну из прекраснейших стран в Европе, но возьмите от нее Карпаты, и вы взяли всю ее красоту».

Загальне визнання А.Дешку як вченому-мовознавцю принесла його граматику угорської мови, яка була першою граматику такого роду в Росії і мала таку повну назву: «Венгерская грамматика с русским текстом и в сравнении с чувашским и черемисским, составленная титулярным советником Андреем Дешко. Санкт-Петербург, 1855».

Така діяльність А.Дешка сприяла ознайомленню наукової громадськості України та Росії з багатою народною творчістю Закарпаття, оригінальними народними традиціями, природною красою краю, його інтелектуальною елітою та викликала підвищений інтерес до невідомого маленького народу та невідомої карпатської землі. Не випадково, що через деякий час Угорську Русь (так тоді офіційно називалось Закарпаття) відвідають відомі російські та українські вчені.

Ю.Жаткович (1855 – 1920) подібно до русинських будителів попередніх десятиліть як священик, займався не тільки церковно-релігійною діяльністю, а й проводив велику дослідницьку роботу з історії та етнографії. У свій час його багатогранна діяльність одержала високу оцінку у слов'янському ученому світі. Це був «муж великого і бодрого духа! Он не смотрел

на матеріальну сторону живота, лишь трудился в общую пользу, робив умом, читал премного и духовно усовершался».⁴³⁴

Досліджуючи процес розвитку науки на Підкарпатті, він підкреслював, що тут жили і працювали відомі вчені-історики, які залишили велику наукову спадщину. Не без перебільшення він говорив про те, що «Угорски русины соразмерно ко числу своему столько историков имеют, яко мало котра народность на Угорщине».⁴³⁵

Ю.Жаткович ідучи назустріч українському етнографу В.Гнатюку і допомагаючи йому у зборі етнографічних матеріалів, сам написав цікаву етнографічну працю «Замітки історіографічні з Угорської Русі», в якій ґрунтовно описав життя і побут підкарпатського русина. По змісту і стилю письма ця робота є ніби продовженням праці О.Духновича «О народах крайнянских» та статті А.Дешка «О Карпатской Русі». Із глибоким знанням справи Ю.Жаткович описує народні звичаї, обряди та традиції, побут (весілля, хрес-тини, похорони, щоденну працю, одяг, їжу та ін.) і робить короткий, але правдивий висновок: «Русин живе дуже скромно». Ось русинська їжа: «Між стравами перше місце у Русина мають крумплі і пасуля і то так, що ачей нема в році такого дня, в котрім не варили би їх. Дуже часто варять також чир из тенгеричаної муки... У Марамороши, і взагалі там, де держать вівці, варять дуже часто токан... Зимою варять капусту и то або сырú з крум-плями, або варёну з пасулею. Капуста з капустою становлять в говіню головну їду. М'ясо їдять русини лиш у гостині, на комашни и коли хворі, бо лиш для хворых відважуються зарізати курицю або куря...».⁴³⁶

В протягу року (русини) їдять дуже не рівно, пів року їдять тричі, а знов пів року лиш двічі у день. Коли скінчаться осінні роботи, батько каже: "Но, діти, понесли журавлі полуденок, себто відтепер будемо лиш двічі у день їсти". Коли прийде яр, батько знов особливо на велику радість дітей, говорить: "Но, діти, принесли ластівки назад полуденок, себто уже тепер тричі будемо у день їсти" (обід, полуденок, вечера).

Жаткович Ю. Замітки етнографічні з Угорської Русі. 1896. – С. 29-30.

Ю.Жаткович залишив для нас цінні свідчення про велику повагу русинів до землі і їх прагнення до культури її обробітку. Обов'язковим моментом при цьому було утримання на господарстві тяглової сили (воли, корови, коні) і дбайливе ставлення до неї. Проблемним було питання про лікування худоби при захворюванні, бо тільки на 3–4 селі знаходилась людина, що розумілася у тваринних хворобах. Про велику любов до праці русини склали мудрі прислів'я, які актуальні і сьогодні: «Без діла сидіти – не жити, а сні-

⁴³⁴ Мустіанович Е. Юбілей літературної діяльності Ю.Жатковича // Месяцеслов на 1907 год. – Унгвар, 1906. – С.66.

⁴³⁵ Жаткович Ю. Михаил Лучкай // Месяцеслов на 1910 год. – Унгвар, 1909. – С.101.

⁴³⁶ Цит. За кн. Д.Данилюк. Історія Закарпаття, – Ужгород, 2013, – С.153.

ти». «Будеш чесно робити – будуть тя хвалити». «Волій не роби нияк, ги сяк-так». «Учися так робити, обы не треба переробляти». «Де люблять роботу, не бояться ни мозолів, ни поту» та ін.

В поле діяльності вчених-етнографів та фольклористів входить вивчення і аналіз такої духовної спадщини як народна співанка та казка. Але в цьому питанні не спостерігається прагнення сучасних аналітиків дотримуватись такої прописної істини, про які влучно говорить І.Хланта: «Незважаючи на органічну спорідненість пісенного фольклору Закарпаття із загальноукраїнським мелосом, пісні тут мають своєрідне забарвлення, певну самотність, зумовлені історією краю, його географічним розташуванням, умовами життя».⁴³⁷

ПОБУТ РУСИНІВ ЯК ФАКТОР НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОІДЕНТИФІКАЦІЇ

Незважаючи на складні умови багатовікової бездержавності, проживаючи під пануванням інших народів, карпатські русини, до яких відносяться і русини Східної Словаччини, і польські русини-лемки, і русинська автономна республіки Воєводина Сербії, і банатські русини Румунії, виробили прагматичну організацію життєдіяльності і способу життя, витворили особливу систему звичаїв, вірувань, моральних народно-правових норм (неписаних законів), естетичних форм упродовж історичного періоду від перших відомостей про поселення в краї первісних людей⁴³⁸ до наших днів. Володіючи багатющим духовним і матеріальним потенціалом, русини постійно прагнули раціонально задіяти себе у державотворчі процеси і визнати себе окремим слов'янським народом.

Упродовж майже двох тисяч історичних років карпатські русини творили своє, властиве йому духовне середовище, наповнюючи час від часу і збагачуючи його оригінальними формами світосприймання і життєдіяльності через усну народно-духовну культуру. Ця традиційна народна культура тісно пов'язана з природними умовами, історичним буттям народу, способом його життя, діяльністю, його природним характером, психологією. Вона виражена в різних формах: матеріальній (будівлях, знаряддях праці, ремеслах,

⁴³⁷ Хланта І. Пісні над Карпатам. Державний заслужений закарпатський народний хор. – Ужгород, 1994. – С.9.

⁴³⁸ Королівська стоянка 1,5 – 1 млн. років.

саморобних засобах транспорту, одязі та ін.) і духовній (звичаях, обрядах, виробах народно-прикладного мистецтва, творах усної народної творчості).

Це важливо і надто потрібно для науки у наш час з двох причин: По-перше, під впливом глобальної цивілізації і модернізації культури в широкому плані зникають різні види традиційної культури або стають вже музейними експонатами.

По-друге, русинська етнокультура, в т.ч. й русинська мова, писемна література, наука, русинський фольклор на Україні не визнаються. Такі терміни, як «русинська мова», «русинська література», «русинська співанка», «русинська колядка», і в цілому «русинська національність» викреслені із українського лексикона і з наукового ужитку та визнані «надуманими».

Після багатьох віків існування русинського народу, у ХХІ столітті Україна не хоче визнати цей малий, але давній народ. Чиняться всілякі перепони і в формі наукової дискредитації, і в формі політичного тиску, і кримінальними загрозами,⁴³⁹ щоб вибити із свідомості русинів переконання, що вони не русини, а українці. І таким чином позбавити їх знання про свою власну історію, свою традиційно-побутову культуру, про своє русинське походження, забути рідну материнську русинську мову, народну історію, які ведуть до пізнання глибин і реального історичного буття русинського народу, його етнічної і культурної самобутності, до усвідомлення своєї національної своєрідності.

Історична наука, етнографія, археологія достатньо переконливо з'ясували питання щодо походження русинського народу, бібліографія про русинів, що нараховує біля п'яти тисяч позицій, яскраво доводить, що здавна був такий на світі народ і про нього писали історики наукові праці. Було достатньо часу і багато віків, щоб сформуватися русинам, утвердити себе і відшліфувати по всіх етнографічних параметрах власну самобутність. Семантика зрозуміло пояснює, що «самобутність» – від займенника «сам» і дієслова «бути», тобто бути самим собою, не схожим до іншого.

При цьому вагомим фактором спільної єдності у русинів була своя первісна мова, яка пізніше зілллася в єдину праслов'янську мову і до сьогодні свято зберігає значну частину лексичного складу тієї праслов'янської мови, якого зараз не знаходимо в інших слов'янських мовах.

Цікава деталь, що стосується території і розселення русинів на нинішній, своїй землі. Для багатьох народів світу, в т.ч. і для українського, характерний кочовий чи напівкочовий спосіб життя. Долаючи великі відстані, пристосовуючись до різних кліматичних умов, зустрічаючись на своєму шляху з іншими племенами, використовуючи набуті на попередньому місці проживання і засвоюючи на новому місці інші знаряддя праці і добування їжі, призвичаювалися до «новосілля» і створювали новий спосіб життя. В

⁴³⁹ План заходів щодо розв'язання проблем русинів-українців, пункт 10.

цьому процесі відбувалися зміни і в мові: з'являлися нові слова, що відображали місцевість, навколишнє середовище, рельєф, топоніми, гідроніми, назви нових знарядь праці та ін.

Карпатські русини не були кочовиками. Осілий спосіб життя формував їх погляд на зведення житла, знарядь праці, мисливства, виготовлення одягу, організацію праці на землі, вирощування хліба, розведення та утримання домашніх тварин і птахів. Одним словом, русини формували своєрідне матеріально-культурне середовище протягом тривалого історичного часу і тільки на одному постійному місці.

У середовищі русинських племен відбулося активне творення спорідненої культури, спільних навичок, в результаті чого членами племені усвідомлювалися дії щодо збереження себе і своїх практичних життєвих набутків і, головне, встановилась психологічна племінна близькість. Оця племінна близькість дає підставу говорити про русинський культурогенез, який згодом сформується у русинський етногенез, русинський етнос.

Земля, на якій зародився русинський етнос, залишає за собою поняття «етнічна русинська земля», базис цілісності народу і його державотворчих потенцій. Отже, русини мають свою етнічну землю, поняття «етнічна», або національна територія означає землю, яку з найдавніших часів заселив, освоїв і захистив русинський народ, був і зараз є її корінним жителем і господарем.

ЖИТЛО

Як показали археологічні дослідження у населення тодішнього Карпатського краю періоду новокам'яного віку найбільш поширеними були два типи жител: землянки і напівземлянки – прямокутні або овальні в плані, розміром 20–50 квадратних метрів. Були відомі й будівлі на палях. У житлах знаходилися вогнища або глинобитні печі, а також господарсько-побутові ями. Біля печей розташовувалися овальні за формою зернотерки, кам'яні мотики, сокири, крем'яні ножі, серпи, глиняні конуси і пряслиця.

На початку мідного віку (III тисячоліття до н.е.) поселення розташовувались біля водних джерел, на берегах річок, на невеликих підвищеннях. Житла мешканців вже були наземні каркасно-стовбової конструкції. Господарські й побутові ями виявлені як всередині, так і поза житлами. Порівняно з ранньомідним, у пізньомідному періоді помічається прогрес у густоті землеробських селищ, які розташовувалися біля водних джерел, на вершинах пагорбів, були схожі на укріплення (це райони нинішніх сіл Мала Гора біля Мукачева, с. Великі Лази, Дідово, Заставне). Типовими житлами були назем-

ні споруди з глинобитними майданчиками і печами, навколо яких у великій кількості знаходились керамічні вироби високої обробки (район нинішніх сіл Великі Геївці, Дрисино, Береги). Археологи роблять висновки, що поселення не були довготривалими. Матріархально-родові общини часто міняли місця проживання і закладали недалеко від попередніх селищ нові. Це було викликано виснаженням оброблюваних ними ділянок землі.

У II тисячолітті до н.е. (період отоманської культури) з'являються нові невеликі поселення, розташовані уздовж берегів рік і боліт (райони нинішніх сіл Квасово, Дідово, Дяково, Чапа, Солотвино). Житла були наземні – прямокутні чи овальні, одно і двокамерні, розміром 20–30 кв. метрів. В них були переносні печі-жаровні, вздовж стін жител розташовувались господарсько-побутові ями.

Носії станівської культури теж будували житла на берегах річок та на острівках серед болот площею до 2 га. Це були сталі і великі поселення. Більшість будов – наземні житла каркасно-стовбової конструкції. Житла вдосконалені. В кожному – глинобитна піч. На поселеннях виявлені колодязі, глибиною 5–7 метрів.⁴⁴⁰

Після цих віддалених часів різних культур житло на Закарпатті пройшло довгу еволюцію від простих будівель, зумовлених можливостями і діяльністю з погляду селянина в той чи інший період історії, до сучасних модернізованих стилів і форм. Наші далекі предки жили в невеличких хатинках, які, однак, раціонально використовувались в умовах багатодітності і немалих побутових потреб. Хоча будувались з дубового дерева (в низинних районах, де було багато дубових лісів, та смерекових у Верховинських районах), дахи вкривались довгою житньою соломою. Люди уміли надійно і міцно зв'язувати зжату житню соломку в так звані паляниці і надійно накривати хату від затікання дощової води й танення снігу. Взимку солом'яна покрівля добре зберігала в хаті тепло, а влітку приємну прохолоду. Проте з точки зору пожежної безпеки не завжди було спокійно і надійно. Не дай Бог, загорілась одна хата, вважай, що загоряться і всі сусідні, якщо поблизу знаходяться.

В окремі історичні моменти (1241 рік – татаро-монгольське нашествя, 1526 – турецько-угорська війна,) багато сіл було спалено, приходилось заново вибудовувати хати. Нові хати набували нового, більш досконалого і практичного вигляду.

Як пише канд. іст. наук В.Олашин у своїх дослідженнях «Деякі питання побуту селян XVIII – поч. XX ст. в етнографічних працях», селяни проживали в селах, що склалися з кількох хат. Села склалися з однієї або кількох вулиць. «Верховинські села, – пише Василь Лукач – на відміну долинних, розкидані доволі живописно по горбах і роблять добре враження».

⁴⁴⁰ Пап Степан. Заповіт предків. З Історії Закарпаття. – С.26–27; Пеняк С. Пеняк П. Чи входило Закарпаття до складу Київської Русі // Новини Закарпаття. – 1992. – 11 квітня.

Ю.Жаткович теж наголошує, що крім тих «малочисленних сіл, котрі на долинах лежать, руські села розметани суть по ґрунках и по поточинах». Те, що у гуцулів розкиданість осель зумовлена характером рельєфу, зрозуміло. У жителів низинних районів село становило компактну масу осель, розташованих громадками вздовж потічка, річки чи дороги.

За описом А.Дешка, «будинок або хатина у верховинців будується із соснового дерева і покривається осокою, розділяється на жиле приміщення, сіни і комору як в середині так і зовні вимазаний і вибілений; але стеля від сажі скоро чорніє, тому що димарів на будинках, як правило, не роблять». О.Духнович писав, що будинок русина, «подобний єсть скотовим стайням». Ю.Жаткович стверджував, що своє житло русин міг збудувати при допомозі родичів та знайомих за три-чотири тижні. Будівельним матеріалом служили дерево (дуб, смерека, ялиця, явір, бук, ясен, тополя). Дах робили із соломи, шинглів або черепиці. Інтер'єр не відзначався оригінальністю. Він був двокамерними. Як правило вхід вів спочатку у сіни, а потім у жилу кімнату. В кімнаті знаходилася піч, одна-дві лавки під стінами, стіл, колиска, мисник із простим та дерев'яним глиняним посудом, на стінах ікони, рушники. Інколи стіна, піч, двері могли прикрашуватись простим орнаментом.

Але чи не найважливішим фактором поліпшення будівельної справи і впорядкування поселень відбувся після закінчення Першої світової війни, коли повернулися русини Закарпаття із довголітніх заробітків і почали будувати на немалі зароблені гроші добротні хати, повністю відмовляючись від солом'яних стріх і переходу на черепичні стріхи. На цей час уже були в Закарпатті цегельно-черепичні заводи в Мукачеві, Берегові, Ужгороді.

В ХХ столітті житло бідніших селян складалося з передньої кімнати (світлиці, як правило, від вулиці), сіней і малої, або «задньої» кімнати, яка в основному служила коморою-складом (в такому разі передня кімната була робочою). Більш заможні газди-господарі передню кімнату обладнювали під світлицю. Тут були, як правило, два гарно застелені ліжка одна біля другої з перинами у два поверхи, покрівцями, постільною білизною, яка не вживалася, а служила як запасні речі, для дівчат, коли вийдуть заміж, накриті великою кольоровою або вишиваною плахтою, великий гостинний стіл, накритий вишиваною скатерттю, стільці, шафа-касня з фінджами-чашками, тарілками, підносами для печива. В фійоках касні висотою 1,5 метра складалася випрасувана постільна білизна. До столу передньої кімнати запрошували найдорожчих гостей. Тут відбувалася вечеря на Святий вечір, хрестини, весілля, гостювання родичів на престольний празник. При похоронах стіл служив місцем для труни з померлим.

Задня кімната була робочою. Тут розміщалися дві або три постелі, дві у віддалених кутах, третя – відразу за дверима з правого боку. Дітей було багато, спали по 2-3-4. Постелі-ліжка застеляли м'якою соломою, житньою чи вівсяною, набиваючи її в «солможаки» – спеціальний мішок з домотканого

полотна і накривали біленою домотканою плахтою. Над постелями висіли Божі образи-ікони. Межи двома постелями під вікном до двору знаходилася лада понад два метри довжиною, 60 см шириною, покрита гарним домотканим покрівцем. В ладі хоронилося білизна першої необхідності та важливі господарські документи. На ладі можна було й спати одній людині. Задня кімната була одночасно й кухнею з чавунною пічкою-шпором. Робилося тут усе: чистили крumpлі-картоплю, скубли пір'я з гусей, качок, курей, лушили тенгеричю-кукурудзу, прасували білизну, плаття, пряли, ткали полотно, покровці, снідали, обідали, вечеряли, вечіркували. На столі завжди був хліб, закритий чистеньким вишиваним рушником. Коли комусь із дітей захотілось перекусити, мати чи старша особа мастила скибу хліба лекваром (повидлом) чи свиною мастю (смальцем).

Сіни – середня кімната, прохідна в передню і задню кімнати. В сінях розміщувалася піч, яка знаходилася в лівому задньому куті. На задній стіні біля печі були стелажія для тарілок щоденного вжитку, каструль, продукції першої потреби. Над стелажем кріпився ложичник, а поряд – дерев'яна солянка. У сінях за дверима стояло лазиво (драбина) для виходу на під (горище). Сіни могли служити і кухнею-їдальнею, якщо у велику піч вставлявся шпор-пічка для варіння. При вході в задню кімнату під стіною стояла лавиця для відер з питною водою та горнятками (кружками), а також керамічні глечики-довжанки з молоком.

У печі пекли хліб щосуботи на цілий тиждень – по 4–6 круглих великих хлібин. Коли сажали хліб до печі, на лопату стелили листя з кукурудзи, щоб до нижньої шкірки хліба не попало вугілля. Довгі колачі – баники пекли у противнях (тепшах). На плетених з верби підставках у печі сушили сушениці-печениці із груш, яблук, слив та гриби. Були випадки, коли на гарячій печі, після випікання хліба, старші люди лежали і лікували гостець-радикуліт. Під подом-стелею була прикріплена грядка, на яку тимчасово (у сезон різання кабанів) вішали ковбаси-пikниці, а протягом року – одяг першої потреби.

СТРАВУВАННЯ – ВАЖЛИВИЙ КОМПОНЕНТ МАТЕРІАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ РУСИНІВ

Загальновідомо, що предки карпатських русинів завжди жили просто і скромно, але розумно, раціонально. Весь уклад їхнього життя накладав помітний відбиток і на харчування-стравування людей, соціальну суть, як засіб відновлення фізичних сил і медико-оздоровче призначення. Природні умови краю, специфіка навколишнього середовища, традиційна практика господа-

рювання, широкий асортимент вирощуваної продукції, уміле використання природних ресурсів (плодів, ягід, грибів, риби), еволюційне опанування кулінарного мистецтва в селянському середовищі, – все це наклало свій відбиток на спосіб харчування, сприяло розмаїтості їжі, збагаченню і вдосконаленню кулінарної майстерності русинських газдинь (господарок).

У щоденному харчуванні людей у всі віки і часи хліб посідав чільне місце, про що свідчать і розумні та дотепні прислів'я підкарпатських русинів: «Без хліба в роті – слабкий у роботі», «Буде хліб – буде й д'яка», «Добре жити й на горбі, кедь є хліб у торбі», «Добрий хліб і не мащений, лем би добре спечений», «Хліб і капуста голода не допустять», «Хліб і солонина – то вже гостина» та багато інших. З покоління в покоління передавалось шанобливе ставлення людей до хліба, як основного продукту харчування. З хлібом пов'язано багато звичаїв як родинних, так і загальносуспільних. Хліб – свята їжа. За релігійним вченням хліб – саме тіло Ісуса Христа. Коли родина сідала за їжу, батько чи старша особа в родині перед тим як різати хліб, на спідній кірці ножем позначала хрест, а потім розрізала на скибки хліб кожному члену родини. Пекти хліб знала кожна жінка, бо її ще з дитячих років привчала рідна мамка. І так із покоління в покоління вдосконалювався процес випікання. Хліб випікали великої круглої форми в діаметрі до 40–50 см вагою до трьох кілограмів і більше. Пекли хліб один раз на тиждень, як правило, по суботах до обіду по 4–6 хлібин, скільки ставалося до печі. У п'ятницю перед сном у великому дерев'яному кориті приправляли «причину» на «квасові», який щораз поновлювали для наступного випікання. Такий хліб не черствів протягом тижня і більше.

В основі народної кулінарії карпаторусинського краю лежить довготривалий досвід як щодо кількості блюд, так і режиму приймання їжі. Готували страви з тих продуктів і сировини, що вироблялися чи вирощувалися на своєму городі, в своєму саду. Русинки-домогосподарниці газдині добре знали, на які дні і які страви готувати, що має бути в денному раціоні, які страви є буденними, а які – святковими, як готувати страви молочні, мучні, овочеві, грибові, рибні, бобові. Життєвий практицизм допомагав жінкам без особливих роздумувань і хвилювань покласти на стіл домочадців різні страви кожного дня тижня, чи нечеканих гостей, яким треба щось поставити на стіл.

Найхарактернішою ознакою харчування карпатян була простота. Недарма тут кажуть «Гота Марія із гвозда дзямую зварить».⁴⁴¹ В цьому разі – все: винахідливість, економічність, невибагливість, смакота. Простота у всьому: у виборі продуктів, у доступності технології приготування, у раціональності компонентів, відсутності зайвину з метою надання страві пишності чи святковості. Такий підхід соціально мотивований: у приготуванні страви головне

⁴⁴¹ Дзямю – дуже поширений вид поливки (супу), а в деяких селах вона є обов'язковою стравою навіть на весіллях (Завидово, Мукачівський район).

– не зовнішня форма, а калорійність і смакові якості, що мусять забезпечувати працездатність і здоров'я. У сільських газдинь була єдина орієнтація на страви з продуктів власного поля і горобу. Нині ми вживаємо термін «Natur product». Ніхто з селян не вживав тоді цього терміну, ні поняття «калорійність їжі», але газдині емпірично відчували і твердо знали, яка страва ситить людину, яка дає силу, яка буде «держати чоловіка» цілий день. М'ясні страви минулих часів вважалися святковими. У робочі дні люди мало думали про м'ясні розкоші. А якщо і споживали щось м'ясне, то тут переважала буженина: дзяма з шовдаря чи бужених пікниць, або свинських ребер. Гов'яже м'ясо було рідкісним явищем. Холодильників-морозильників не було. Велику рогату худобу не вбивали. На свята, бувало, зарізали телятко і ділили його межі родичами для одноразового вжитку (на празники або великі свята, на хрестини, на свальбу). Зате у широкому вжитку були кури, гуси, качки, бо була з них подвійна користь: і м'яса достатньо, і пір'я для подушок і перин. А ще штучно підгодовували гуску чи гусака: відкривали рот, засипали жменьку кукурудзи і пальцем проштовхували в горло птаха. Птах набирив вагу і жирність уже через місяць. Цю процедуру здійснювали з потрійною метою: для харчування родини, для продажу євреям, яким щосуботи потрібне було м'ясо курки чи гуски та лікувальною: гусячий жир використовували для закапування хворого вуха.

Із курки, качки, гуски (гусака) виготовляли такі страви: поливка куряча, качача, гусяча з спеціальними смаковими добавками та різною зелениною з тонко нарізаною лашкою (локшиною); другі страви: курятина (качатина, гусятина) смажена на олії чи свинному жирі, курятина (качатина, гусятина) смажена у клярі з сухарями, відварна курятина з соусом і топтаними крумпллями (пюре), рисом, макаронами.

Свинину заготовляли на цілий рік у формі буженої (копченої) солонини, менше засолювали, набивали пікниці (комашню вовбасу), бужені шовдарі (копчені окорки), із внутроців (супродуктів) виготовляли гурки з рисом та білими легенями (білі гурки), гурки з рисом, кров'ю та печінками (чорні гурки), набивали спеціальною начинкою свинський шлунок і забужували (коптили) шойт (сальтисон).

Русини здавна любили гостру їжу. Смакові якості страв покращували внесенням у їжу різних прянощів: червоної поприги (перцю), чорного попря (чорного молотого перцю), кмину, свіжої петрушки, чесноку (часнику) цибулі, зелеру, королаби, моркви. До смакових додатків до їжі русинські газдині приготувляли різноманітні соуси: сметановий, парадичковий (томатний), чесноковий (часниковий).

Найбільш поширеними стравами були з картоплі: крумплі (картопля) насухо чи топтані (картопляне пюре), крумплі в лупині (картопля в мундирах), крумплі смажені, гуглі (кремзлики, кечери). Крумплі печені на шпорі (на плиті): цілу картоплину дочиста мили водою, нарізали скибками, трохи

посолили і ставили на гарячу плиту, потім обертали іншою стороною, їли гарячими; крумплі печені в бловдері (в духовці): цілі картоплини дочиста мили, цілими вставляли в бловдер. Чистили вже спечені картоплини, підсолювали і їли. Печені крумплі на вогні, в полі на вугіллях. Коли картопля спечена, її обчищають від попелу, розрізають на половинки, потім на рожні печуть солонину і змащують жиром ще гарячу картоплю і їдять. З перших страв: крумплі підбивані, крумплі рантовані, крумплі на левеш (суп картопляний).

Страви з квасолі були і перші (пасуля з капустов)⁴⁴², пасуля колочена, пасуля підбивана, пасуля рантована, підбивані лопатки, підбивані сушені лопатки; з других – суха пасуля, засмажена на олії з цибулею, або з шкварками солонини, дзьобачки.

У широкому вжитку були курячі (качачі, гусячі) ратота (омлет): яєчка засмажені на олії або з смаженою солониною, ратота із мукою з добавкою смаженої пікниці (домашньої ковбаси), смаженого шовдаря (окорку); яєчка, зварені насуху чи наріdko.

У меню русинської кухні було багато мучних страв: перші – суканиця з молоком, а в пісні дні – з зелениною. Заміщували дуже круте тісто і терли в тертушці, варили у воді, потім заправляли молоком і знову доводили до кипіння. Лашка з молоком робиться як і суканиця, тільки замість суканиці (тертого тіста) до молока додається лашка (тонко нарізана локшина).

Другі страви: галушки з білої муки із смаковими добавками: Смажена цибуля, смажена (чи сира) капуста, твoрог з шкварками солонини, леквар (яблочний, сливовий, абрикосовий та ін.); палинята (широко нарізана локшина) з такими ж смаковими добавками як галушки, тільки з іншим варіантом: запечені слоями палинята в перемішку: шар палинят, шар сухих яєчок, шар палинят, шар твoрога з шкварками солонини, знов шар палинят і запікати у бловдері. Такі запіканки можуть бути з одноріною смаковою добавкою: леквар, паштет. Кнедлики, приготовлені з тіста на парі і подаються з сегединським гуляшом (кислою смаженою капустою з м'ясом, а в пісні дні з сушеними грибами). Гомбовці – на парі зварені бухти, наповнені різними вареннями (сливами, черешнями, різними лекварями, твoрогом. Пирого, зліплені з розкатаного тіста у формі трикутника і начинені смаковими добавками: лекварами, твoрогом.

Паланиці (в деяких районах називали «пержгівки») – печиво із негусто замішаного тіста, в яке, крім солі, клали трохи харчової соди, розкачували, надавали круглої форми (в деяких районах різали на квадратики) в діаметрі 15–20 см, присипали трохи муки і клали на гарячу чавунну плиту шпора, контролювали, щоб тісто не пригоріло, обертали на другий бік. Їли пала-

⁴⁴² У Києві один з ресторанів запозичив цю страву від русинів і вніс у своє меню без змін: «Пасуля з капустов».

ницю відразу теплою чи холодною як самостійну страву, або вживали замість хліба з іншою їжею чи напоєм (молоком, кавильом (ковою), варом (узваром) із сухофруктів, (якщо не було хліба), можна було змащувати смаковими придатками – лекваром, маслом.

Нашвидкоруч пекли палачінти з білої муки (млинці), змащували лекваром чи наповняли творогом, закручували і їли як окрему страву або з наптками: кавильом (кавою) з молоком, чорним кавильом, чаєм, варом із сухофруктів.

Нашвидкоруч з такої же продукції, як палачінти, тільки густішого за колоту, на олії чи маслі пекли оладі, які змащували лекваром чи сметаною і їли як окрему страву.

Із кукурудзяної муки, крім хліба, готували смачні страви: чир (кулешу з парним молоком, як правило холодним, бо сам чир був гарячим; токан (мамалига), який приправляли з творогом, лекваром, шкварками; мачанка, яку готували так: просівали муку, розмішуючи дерев'яною ложкою у кип'яченій воді, а потім заливали солодке і кисле молоко та сметану, доводили до кипіння і в ріденькому вигляді ложками їли, або мачали шматками хліба (зате і мачанка), інколи додавали смакові добавки – підсмажені шматочки пікниці (домашньої ковбаски). Із кукурудзяної муки теж пекли оладі.

Дуже популярним був такий вид печива із кукурудзяної муки, як богач. Готувався він дуже просто. Мука замішувалася на воді (якщо пісний богач) та молоці – кислому і солодкому (для пісного богача ще додавали трохи соняшnikової олії), для більшої калорійності додавали одно-два яєчка, надрібно нарізали свіжу петрушку, все змішували до відповідної кондиції і заливали в противень, ставили в блондер. Через 30–40 хвилин богач готовий – на вид схожий на торт. За смаком – неперевершена простонародна кулінарна смакота. Богач можна їсти окремо чи запивати парним молоком чи білою кавою. (Був випадок, коли одного пана і Міністерства освіти пригостили богачом, то він без сором'язливості спитав: чи не можна би шматок цього пирога повезти в Київ і показати освітнім чиновникам, як з простих продуктів можна спекти таке унікальне печиво. Гостинна господарка-вчительна спекла для нього цілий богач).

Літо і особливо осінь для русинського селянина були не тільки періодом землеробської праці, але й періодом збору, обробки і заготівлі різноманітної продукції на зиму. Сюди входили різноманітні заварювання (компоти) з ранніх (літніх) і пізніших (осінніх) фруктів, овочів, польових плодів (чорниць, малини, клубніки, яфину, черешень, вишень, абрикос; маринування огірків, помідор, білих грибів, закладка квашеної капусти (осінньої), виготовлення різноманітних сиропів-соків (малинового, сливового, грушевого, яблучного, виноградного, шипшинового, березовий сік. Русинська кухня і кладовки наповнювалися сушеною продукцією: сушені лопатки (зелена квасоля), сушені гриби, сушені сливи, яблука, груші). Як лікувальні засоби у асо-

ртимент входили сира малина, сира яфіна, сира чорниця, сироп малиновий, сушена шипшина, кропива (жалива).

Русинська кухня формувалася під впливом багатьох історичних факторів:

а) русинський край перебував під владою різних держав і народів, тому і в ході природної асиміляції, і в ході насильницького нав'язування русинам елементів культури і звичаїв панівних націй, корінний русинський народ навіть у кулінарії мав багато чужеродних запозичень;

б) тривала трудова еміграція русинів в пошуках заробітку перебувала в розвинених на той час державах Північної і Південної Америки, багатьох європейських держав, зокрема Бельгії, Франції, Італії, Іспанії, Австрії, де вчилися жити за зразками народів тих держав, відбирали для себе все найкраще, привозили в рідний край і успішно застосовували в своїх домівках;

в) русини були в тісних контактах з народами без кордонів в межах Австрійської імперії (німцями, угорцями, чехами, словаками, румунами, поляками), від яких вони запозичували багато елементів їхніх культур;

г) на територіях русинського краю проживало багато угорського населення, німецькі та словацькі колонії, румуни, євреї, спілкування з якими теж привносило в копилку русинської культури окремі елементи культури цих національностей.

Таким чином, закономірно русинська культура, в т.ч. й кулінарія, набувала інтернаціонального характеру. В русинське меню від угорців потрапили такі страви, як бограч (bogrács), гуляш (gulyás), перкельт (rörkölt), паприкаш (paprikás), тепертови (tepertős); від словаків – страпачки, карбонатки, бухти; від чехів – кнедлики; від євреїв – човлент, фарширована риба; від німців – шницель, яловичина по-швабськи.

Що сприяло утвердженню і зміцненню кулінарних традицій в Закарпатті?

По-перше, кожна мати старалася, щоб донька з ранніх років привчалася варити і пекти хліб та колачі. Ця традиція міцна й зараз. Можна привести безліч прикладів з різних районів краю, коли 12–14 річні дівчата самостійно, незалежно від мами, варять і печуть різні печива і навіть мають свої власні оригінальні рецепти.

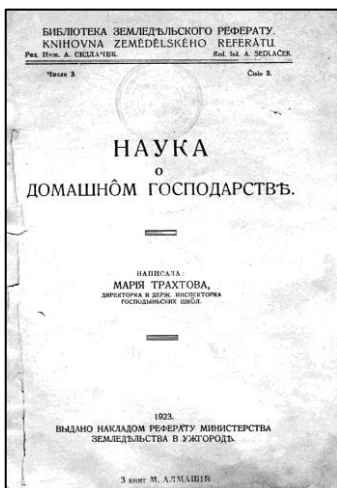
По-друге, тут міцна традиція міжсусідського в межах села, міжрайонного в межах краю міжнародного (міжнаціонального) обміну кулінарно-кондитерськими новинками. Зварила чи спекла газдиня щось нове, оригінальне – обов'язково поділиться з сусідкою чи близькою знайомою, а та в свою чергу, відразу, знявши пробу, записує рецепт.

По-третє, надто поширені в Закарпатті гостини на храмові свята, на дні народження, хрестини та ін. теж були засобом обміну досвідом куховаріння. До того ж господарка до записаного рецепта вносила щось своє, і в результаті виходить зовсім новий варіант печива чи страви.

По-четверте, чималий вплив на характер кулінарії мали міграційні процеси. Багато русинів з родинами мігрувало в Америку, Канаду, Бельгію, Аргентину та інші розвинуті країни. Пробувши там кілька років, повертались додому з іншими поглядами не тільки на кулінарію, а й на весь спосіб життя і господарювання. Крім того, багато жінок-русинок йшли на заробітки в Чехію і там збагачували свої кулінарні знання, зокрема у приготуванні м'ясних страв.

По-п'яте, із самого початку приєднання Закарпаття до Чехословаччини в 1919 році на Підкарпатській Русі організувались масові кулінарні курси при райцентрах. Багато молодих жінок проходили ці курси, де вчилися смачно варити, економно витратити продукцію, поєднувати народну куховарну традицію з цивілізованими кулінарними новинками.

Після курсів кожна слухачка одержувала для практичного користування книжку або суто кулінарного змісту, або із загальними відомостями про наукове ведення домашнього господарства, але з розділами кулінарії, догляду за житлом, оформлення інтер'єру житла, рекомендації по крою і шиттю домашнього одягу та ін.

Підручник для домогосподарок

Зразок документа про курси домогосподарок

По-шосте, в начальну програму народних шкіл при чехах вводилися як обов'язкові предмети для дівчат 7–8 класів «домашнє господарство», де більшу частину програми займала кулінарія. Для цього предмету призначалася спеціальна вчителька-професіонал свої справи. Дівчата вели спеціальні зошити для запису рецептів оригінальних страв з урахуванням місцевих умов і наявності продукції (для низинних, передгірських і гірських районів). Це були дівчата 14–15-річного віку. На заняття приносили з собою відповідні продукти, готували їжу, самі смакували, а з нагоди певних свят чи залікових занять запрошували своїх родичів для дегустації страв молодих кулінарів (це був своєрідний іспит для дівчат і стимул для

старання). Отже, таким чином в селах школа започаткувала кулінарну рецептуру в селах краю.

Відразу після 1945 року, після приєднання Закарпаття до України, направлені в закарпатські школи вчителі (переважно вчительки), партійні працівники, медсестри були вражені новизною для них русинської культури, побуту, особливо нової для них кулінарії. А туристи з Росії, України, Білорусії, переїжджаючи з району в район, почувши різну мову на вулицях міст вважали, що вони попали в іншу державу. Багато приїжджих вчителів, з якими нам доводилось працювати і бути з ними добре знайомими, чесно признавалися: коли ми перетнули карпатські перевали і в'їхали в Закарпаття, ми відразу відчули, що ми в Європі. Вони нічого не знали до цього часу про Закарпаття, про русинів, їхню історію.

*Заготівки на зиму
господарки Маріани Мінько*

КОРОТКО ПРО ДЕЯКІ ТРАДИЦІЇ І ЗВИЧАЇ

Карпатський край – Закарпаття при всій своїй спорідненості із слов'янськими народами багатий на народну обрядовість, звичаєвість та традиції. Але в силу певних історичних і соціально-економічних умов на цій землі вони набули дещо відмінних, самобутніх ознак. Їх надто багато. Про них варто писати окрему книгу, хоч уже і зроблена спроба узагальнити тему обрядовості в книзі, виданій Відділом національностей та релігій облдержадміністрації та Центром культур національних меншин Закарпаття в 2013 році. Тому в нашій книзі ми зупинимось тільки на декількох, які найбільш яскраво засвідчують специфіку русинського менталітету, що проявився саме в звичаях і традиціях.

...Само собою думається і дивується... Як люди ще в далекі від нас часи при відсутності техніки і передових технологій встигали виконувати величезний обсяг господарських робіт? Чи завжди обходилися власними силами? Чи часом не виникала потреба у порадах, у діловому спілкуванні, у взаємодопомозі? Однозначна відповідь: «Так!». І це було природно. Бо підкарпат-

ські русини характеризувалися насамперед такою благородною рисою, як **добросусідство**. Воно починалося з перелазу до сусідського двора. У бесідах з представниками багатьох сіл різних районів краю, особливо старшого покоління, з'ясовано, як вони з теплотою згадують сусідські взаємини – без заздрощів, без суперечок і конфліктів, без ворожнечі (навіть у різнонаціональних селах, де проживали русини з німцями-швабами, словаками, угорцями, румунами), а у взаємодопомозі, взаємовиручці, взаємообміні речами чи посадковим насінням, продуктами харчування, виробами кулінарії...

Анцьо, попробуй лем, який колач спекла м. Дуже удався.

Маріє, на лем посади собі сесю пасулю, дуже родить і смачна.

Гафіко, пой лем най ти штось повім (най тя штось позвідаву) ...

Ці та подібні звернення сусідки до сусідки складали основу народного добросусідства, народної моралі, доброзичливості.

Чи не припадає до душі добра воля і щире серце сусіда чи сусідки, коли ті приносять тобі шматок свіжини (вони вже зарізали кабана, а ти ще ні), або позичають тобі половину великого круглого хліба, доки ти не виймеш із печі свого і не остине, щоб можна їсти?

Чи не відкривається твоя душа на всю широту, коли поспішаєш зібрати сіно, не встигаєш, а над тобою висить вже дощ, і в ту хвилини збігаються сусіди і допомагають управитися з роботою, і сіно не змокло? Чи не залишаєшся вдячним на довгий час, коли ти не встигаєш посадити картоплю, а завтра неділя, і раптом бачиш – прийшли добрі сусіди і допомогли?

Скільки таких та подібних випадків бувало між добрими сусідами! Та цим сусідство не обмежувалось. Воно проявлялося і в інших формах морального співіснування, сусідського співжиття – у щирих вітаннях («Добрий рано, сусіде, як спалося?», «Слава Ісусу Христу, дорога сусідко!» та ін.), у співчутті один одному в біді чи нещасті, у співраді з приводу удачі («Слава Богу, дуже ся радуєме»); відвіданні хворого; щирому вибаченні за якийсь вчинок, чи сказане не так слово; у прагненні будь-як або будь-яким способом зняти гріх з душі...

Селянська праця ніколи не була легкою. Вона була виключно ручною. Механізмів у широкому вжитку було мало. Де-не-де зустрічались механізовані процеси обробки землі (сівалки, картоплесаджалки, окучування кукурудзи і картоплі, січки-дробилки кукурудзяного билля для силосного корму, віялки для очищення зерна, вибитого ціпами). Все це було раніше лише у поміщиків, а потім і у тих селян, які побували у великому світі, бачили, як можна полегшити ручну працю, і старались придбати для себе усе необхідне. Пропагували механізований спосіб сільськогосподарського виробництва і чеські журнали, а особливо Мукачівська господарська школа, де вчилися молоді майбутні культурні господарі землі. Але на загаль селяни поралися власними силами, власними руками, особливо в гірських районах. Та все ж сільськогосподарська праця не вважалася настільки рабською, як про неї пи-

сали деякі «вболівальники» за народ. Люди з насолодою обробляли землю, бо вона щедро відплачувала їм непоганими врожайми. У багатьох випадках сільський спосіб життя і праці не був позбавлений романтики (заготівля лісу, тесання дуг для гордовів бочок), нічні випаси коней, масові, непогано організовані процеси збирання винограду, лушіння тенгериці (кукурудзи), молотьба, варіння леквару...

Яке велике задоволення мав господар-газда, коли він встиг до Юря (Юрійів день) завершити всі весняно-польові роботи та ще й допомогти тим не дуже заможним газдам, які з тих чи інших причин не мали тяглової сили – коней чи волів. У закарпатських селян була добра звичка, яка пов'язана з гуманістичним прагненням і відповідала християнській моралі – «Допоможи ближньому». Така можливість надавалась кожному благочестивому чоловікові (челяднику) якраз на Юря – заключне весняне свято, остання межа, коли повинні завершатися всі посівно-посадкові весняні роботи. У цей день вірники ішли в церкву, відмолились на святій літургії, а після – ішли допомагати тим, хто не встиг справитися з посівами ярої пшениці, вівса, ярцю, посадити картоплю. Так на народному ентузіазмі завершувався весняний цикл робіт. Хіба це не було великим моральним здобутком наших пращів, дідів, батьків? Хіба це не радість буття селянина? Нині такого не зустрінеш. Все людське, душевне, моральне втрачене і замінене прозаїчними ринковими відносинами, де на першому місці гроші. Хочеш допомоги – плати, родич не родич, знайомий не знайомий, р

А ще на Юря в селах відбувалися традиційні сільські сходи, на яких вибирали чи затверджували відповідальних осіб сільських служб: чередарів (пастухів сільської череди корів), свинарів, нічних бохтарів (сторожів), бубнаря (сільського інформатора новин від імені сільської влади). Домовлялись про оплату цим людям, про харчування. Процедура таких виборів мала урочистий характер. «Вибрані» відчували прилив оптимізму і готовності вірно служити селу.

На таких сходках без писаного протоколу затверджувався графік «вармищини» (заходів по благоустрою території села: польових доріг, сільського кладовища, тваринного кладовища, польових колодязів, водоймищ для поїння худоби, пасовиська). Коментарі тут зайві.

Окремі процеси супроводжувались цікавими традиційними сценаріями, схожими на театральне дійство, про які коротко розповімо.

Першим урочисто святковим колективним трудовим процесом у річному господарському циклі були жнива і молотьба зернових. У більш віддалені часи (часи Австро-Угорщини) цей процес супроводжувався суто ручною працею: косарі скошували жито, пшеницю, овес, ячмінь, жінки за косарями підбирали підрізані стебла, складали в снопи, третя бригада в'язала снопи повереслами, а ще наступна група зношувала снопи і складувала в крести (у один крест вмещалося 20–24 снопи). Через кілька днів, коли снопи

під літнім сонцем трохи підсушилися, їх звозили на господарський двір, де спеціалісти-молотильники із ціпами молотили, тобто вибивали з колосся зерно. Молотьба ціпами зерна вимагала високої майстерності. Молотильники, вибиваючи зерно ціпами, підбирали спеціальні ритмічні фігури ударів, що викликало враження, що молотильники створювали чотиритактну музику, потім, тільки імітуючи удари, тільки помахами, вони ніби робили паузу, а потім знову сильними ударами били по стеблах у тому ж чотиритактному розмірі, і в такому темпі і ритмі працювали цілий день. Великими майстрами цієї справи були молотильники з верховинських районів, їх радо приймали в низинних районах краю і добре платили за роботу.

При чехах уже зв'явилися молотарки з дизельними моторами. Процес молотьби на одному дворогосподарстві скорочувався до пів дня (за день молотарка могла обслужити двох газдів). Але господар мусів формувати з числа родичів чи друзів цілу бригаду помічників: одні подавали вилами снопи до бункера молотарки, там один робітник (часто жінка чи сильна дівчинка) серпом розрізав (розрізала) повересла і передавав снопа годувальнику (це був стаціонарний працівник, який добре знав техніку безпеки і дозування стебел у машину), той рівномірно пропускав через бункер малими дозами снопа, щоб машина «не вдавилася». Солома з колоссям проходила механізми, що вибивали зерно, яке спеціальними приладами провітрювалося і очищалося від полови. Вибита від зерна солома виходила з іншого боку молотарки через т.зв. клоаку, де підбирали вилами двоє інших робітників і складали солому в навилки. Це була неприємна робота, бо вся пилука і дрібні соломинки забивали очі, тому тут була зміна. Солому, складену в навилки, на ношах ще двоє інших несли до місця її скирдування (метрів до 30–40). Ще двоє інших кидали солому на чотирикутного скирда, а там ще двоє розставляли солому порівну і «в'язали» кути, щоб скирд не розсипався. Найсильніші двоє молодюки носили наповнені міхи з зерном по 70–80 кг на горище і висипали у спеціальну зернову дерев'яну судину, яка називалася «сусік». Господар молотарки одночасно був вагарем-обліковцем, адже оплата за молотьбу була натурою – 10% від намолоченого. Не мало – ні много, а при молотарці треба було мати 15–20 челядників-помічників. Газда-господар не працював, а тільки керував процесом, давав вказівки. Господарка парилась за шпором, готуючи обід чи вечерю. Цей процес проходив оперативно, супроводжувався діловими взаєминами працюючих, а іноді і жартами: підколювали один одного, шукали помилок в роботі, підганяли один одного до роботи.

Осінній трудовий цикл був насичений більшою кількістю робіт і проймався трудовою романтикою, веселощами, життєрадісністю. Особливістю осінніх трудових процесів було те, що кожний вид роботи мав завершуватись в один прийом.

Наприклад, для збору винограду збирались (кооперувались) переважно молоді люди (специфіка праці – треба і силу, і спритність, гнучкий поперек). Водночас це – приємна робота: багато сонця (виноград збирали лише в сонячну погоду, коли висока цукристість цього продукту), тепла. До того ж радують пахощі винограду, можна наїстися солодких ягідок скільки хочеш. Зранку до вечора робота мала бути закінчена. На завтра не залишали, бо «осіння днина цідить віна», – поговорювали. Зношували виноград у корзинах-гатикошарах, виноградники було не на далекій відстані, майже під боком господарського двору. Газда лише перемелював грона і наповняв задалегідь добре підготовлену тару (бочки гордови-каді, в яких кілька днів перемолота маса відстоювалась, підброджувала, а мушт (свіжий сік) всмоктував з лушпиння вітаміни та терпкість, що складає специфіку смаку вина. Через кілька днів (тижнів) вино зливали в бочки-гордови. Витрошений (випресований) жмих (тиркийль) не викидали, а засипали в окремий гордів-бочку, а через місяць варили з нього паленку-теркелянку. Газдиня займалася кухонними справами, варила мушт: на зиму треба припастися і таким делікатесом, як виноградний сік! Завершувався трудовий день винобрання вечерею. Оскільки в цьому процесі брали участь молоді люди, підлітки і юнаки, під час вечері алкоголь не вживали. Крім основного меню, господарка ставила на повну миску найкращого винограду і варене струча (кукурудзу). Передбачлива газдиня не забувала залишити певну кількість винограду на той час, коли прийде процес лушіння кукурудзи (лушанки). Коли всі господарі збрали виноград, знімався сторож, а діти тоді вже мали право йти в будь-чий виноградник і толозувати, тобто вишукувати залишене випадково грона-два на виноградних кущах. Оцей виноград був особливо смачний..

Як уже згадувалось вище, в Закарпатті поширеним було садівництво. Окремі села буквально утопали в садах. Садovina для підкарпатських русинів була вагомим резервом вітамінних продуктів харчування. Яблука сушили в спеціальних сушарнях або в печах на лісках в такій кількості, щоб можна було досита їсти в сухому вигляді та цілу зиму варити вар (узвар) із солодких печениць (сушених слив, груш, яблук). Особливо сухофрукти були в ходу підчас посту. Говорили старі люди: «Як прийде пост – и печениця кост» (кост – харч).

Сливи-паданиці збирали в гордови, а коли процес бродіння завершувався (через місяць-два) варили паленку-сливовицю (слив'янку). «Вшитко, што достигло, не сміє пропасти, а киселиці і гнилиці – у газдів для сливовиці», – завжди повчав уже згадуваний мудрець Іван Русин із Ромочевиці.

У багатьох випадках садовину несли продавати на ринок-п'яц в Мукачево. Все-таки приходила до хати якась копійка (філлер, геллер). Бо по-правді, «гроші не падають з неба» і не «валяються у сміттію». Люди знали ціну грошам.

Варіння леквару (повидла)

Леквар варили із соковитих і солодких слив, яблук. То був цікавий, тривалий процес з участю кількох осіб. Начищали велику кількість здорових, непошкоджених і непідгнилих слив, викидали кісточки, чистили і лупили яблука у великій кількості. Поки це робили господарки з допомогою сусідок та дівчаток, чоловіча половина займалася підготовкою місця варіння продукції: викопували спеціальну круглу яму, в яку вставляли мідний столітровий котел. До ями ще підкопували траншею зі східцями, щоб зручно було підкладати дрова у вогонь під котел. Заготовляли спеціальні висококалорійні букові чи грабові дрова розміром відповідно до печі. Ставили мідний котел на своє місце, вставляли в нього мішалку з довгою палицею. Засипали в котел чищені сливи та яблука, але не всю масу зразу, бо вона не піддавалась би мішанню, а лише на одну чверть котла. Коли маса почала підігріватись і видавати рідину, тоді постійно підсипали невеликими дозами свіжу масу. Десь після обіду під вечір запальовали вогонь. З запаленням вогню вже потрібно було мішати засипану масу, щоб не пригоріла. Варіння леквару – це була нічна процедура з участю переважно молоді – хлопців та дівчаток, але під контролем газдині-господарки. Сюди сходилися хлопці й дівчата, по черзі мішали леквар, жартували-фіглювали, розказували казки, співали пісні. «Без пісні і свято – не свято, і робота – не робота» – бувало говорив мудрець Іван Русин в селі Ромочевиця, який любив побувати між молоддю при варінні леквару. Сиділи в гурті. Від полум'я на фоні довколишньої темені жовто-червоним блиском сяяли обличчя хлопців і дівчат, що надавало їм особливого романтичного вигляду. А очі їхні іскрилися, випромінювали назовні їх добрий, веселий внутрішній настрій, виражали безмірне задоволення всім, що відбувалося навколо. Нікому не хотілося дрімати чи йти додому. Все їхнє ество було сконцентроване на лекварі, що при перших проявах кипіння починав булькати і вибрикувати уже розтоплену рідину. Коли булька виявилася великою, досягала голих ніг дівчат, прихована тиша порушувалась: дівчатка квиліли, сміялись, ховали ноги, все рухалося... Іноді замріяні погляди підносились до звіздяного неба. Дівчата спостерігали за падінням зірок і думали: а де ж вона впала та чиясь зірка, чи можна б її знайти? А хтось із «винахідливих» з наближенням дванадцятої години ночі починав розповідати про опудала (чи не навмисно це робилось, щоб часом хтось не подумав залишити веселу компанію?), які ходять рівно о дванадцятій годині. Спробуй хтось піти додому в цю хвилину. Там тебе й схопить десь по дорозі пужало! Розповіді були настільки емоційними і переконливими, що аж волосся від страху вставало. Тоді мимоволі стали наблизатися, притискатися щільніше один до одного – не так страшно. Чи в одній парі просиналось від цих дотиків один до одного перше сердечне почуття? Хто зна?.. Булькання лекварової патоки гармонічно поєднувалося зі звуками ночі: передражнювання сов, нічних трудівниць, любовні ігри кішок, шелест листя від легень-

кого подиху теплого літньо-осіннього вітру, перекази про те, що було і чого не було, м'який мелодійний спів при яскравому світлі місяця і миготінні небесних зірочок – створювали чудову гармонію, своєрідний осінній ноктюрн...

Готовий леквар господарка вдень розфасовувала у спеціальну керамічну судину, розпалювала піч і закладала до неї наповнену лекваром судину, щоб поверхня леквару запеклася і затверділа. Така була технологія герметизації продукції і гарантія, що леквар протягом тривалого часу не зіпсується і не заплісніє.

Останнє трудове зібрання – трудове свято допокровського періоду – ламання і лушіння тенгериці (кукурудзи). Кожного року ця культура була врожайною і треба було добре організувати роботу, аби справитися своєчасно. Спершу на полі гуртом ламали (відривали від бадилля) струча (качани), укладали їх на вози, везли додому, зсипали у задній робочій кімнаті або в сінях. Але щоб тенгериця не запарилася, її треба негайно лушити, знімати листя-пір'я того ж дня. На лушіння збиралися ввечері. На поміч приходили сусіди, родичі, хлопці, дівчата. Лушіння перетворювалося у своєрідний молодіжний вечір, фіглювали, розповідали небилиці, пригоди, співали. Хлопці потаємно робили із дині пужала: вирізали очі, ніс, рот, вставляли в середину свічку і ставили десь в темну закутину подвір'я так, щоб дівчата напудились, коли будуть іти додому... Під час роботи хлопці шукали снітеюватий стручок. Робота спорилася і від того, що кожний хотів чим скоріше знайти струча з червоним зерном. Хто знайшов, тому надавалося право припинити роботу, сидіти або йти додому. Але ніхто не користався цим правом, бо покарав би сам себе. Залишити веселу компанію?! Доки йшло лушіння, газдиня варила молоде струччя, накладала на великі тарілки грозники винограду. Газда помалу виносив пір'я (листя з качанів) у хлів або чурь (сарай) для худоби. Коли робота закінчилася, молодь влаштовувала пір'явашар: котрусь із дівчат хлопці обсипали пір'ям і навалювалися на неї. Межи тим продовжували маститися снітийом, хлопці ліпили собі бороди і вуса із тенгеричаної чулки (рильця), фіглювали, сміялися до болячок у череві, потім умивалися, сідали за стіл і гостилися струччям і вином (виноградом). Паленку не давали, не було в моді і в звичці. Оцю картину лущанок майстерно описав русинський письменник із с.Голубине Василь Молнар у нарисі «Лущанки».⁴⁴³

⁴⁴³ В.Молнар. Цукрики з материнськов наповнянков. – Ужгород, 2009. – С.32-34.

ГЛИБИНА І КРАСА РУСИНСЬКОГО ФОЛЬКЛОРУ

Фольклор у перекладі на зрозумілу мову – це народна мудрість, народні знання, один із компонентів національного виховання, засобів народної педагогіки. Фольклор – це народна школа поза шкільними класами, в гурті дітей і дорослих у полі і лісі, на галявинах і на березі річки, на тривалих зимових вечорницях і прядках, і під час виконання різноманітних звичаїв та обрядів... Фольклор – невичерпна прадавня криниця народної духовності. Сила і невичерпність фольклору – в силі і невичерпності народного художнього мислення, народної філософії, силі самого народу, у ньому – першовиток оригінального світосприймання, самобутнього тлумачення явищ природи і багатогранної діяльності Людини та людського життя в цілому. У думках, баладах, піснях, прислів'ях, приказках, скоромовках, лічилках, казках, легендах, народних історичних переказах та інших фольклорних перлинах у високо-поетичній формі відображено весь культурно-історичний, мистецький ідеал, шлях формування національної самосвідомості народу.

У фольклорі – вся доля русинської нації: періоди злетів і падіння, радощів і смутку, зневіри і зради, творчої праці і насолоди від успіхів і досягнень у цій праці, періоди сподівань, надій і ілюзій на кращу долю... Через фольклор відбувається родинне і шкільне виховання,⁴⁴⁴ які стали першоосновою народної педагогіки в школах Закарпаття. Засвоюючи колискові пісні, історичні думи і балади, мудрі прислів'я та інші багатства фольклору, русинські діти в повній мірі черпали з них моральні, емоційні та естетичні цінності. У фольклорі в концентрованому вигляді відображено весь культурно-історичний досвід русинського народу, його світоглядні і естетичні погляди. Адже в творах фольклору і глибокі й теплі родинні стосунки, і всеперемагаюча любов до рідної землі, і високі пориви до свободи (Д.Вакаров, М.Попович, А.Карабелеш та ін.), і звитяжна слава батьків і дідів (М.Лучкай, І.Кондратович, В.Гаджега, Я.Стрипський, Ю.Ставровський-Попрадов, Є.Фенцик), і прославлення трудових і мистецьких традицій роду і народу (родина Сільваїв – Іван, Сіон, О.Духнович, Й.Бокшай, А.Ерделі, І.Гарапко та ін.). Щоб фольклорне виховання досягло необхідної мети і результативності, русинські діячі культури та педагоги русинських шкіл не обмежувались тільки вербальними засобами виховання (читанням, розповіданням), але й підключали учнів та студентів до записування скарбів народної творчості. Так робили у свій час учні народних, горожанських шкіл, гімназій, учительських семінарій, ліцеїв на всіх русинських землях під мудрим керівництвом О.Духновича, О.Павловича, П.Кузм'яка, Ю.Костюка, А.Латти, М.Шіллер, П.Мило-

⁴⁴⁴ Видавництво дитячих краєзнавчих журналів «Наш родный край», «Пчїлка» – 20–30 роки ХХ ст. під ред. О.Маркуша, його підручник «Краєзнавство» та ін.

славського та ін. В такий спосіб учні творили власний фольклор, свою дитячу субкультуру і ставали продовжувачами творчих традицій народу.

Із початкового періоду виникнення інтересу до фольклору і його записування слід згадати І.Югасевича-Скларського (1741 – 15.XII.1815), як носія зацікавлення народною культурою. Він вважається першим закарпатським фольклористом. Дяк, вчитель, фольклорист – був ще іконописцем, ілюстратором, поетом, книгодрукарем, переписувачем книг. В кількох селах він був вчителем початкової школи. Із 1795 року жив у Невицькому близько Ужгорода, де й помер та похований. Був пристрасним збирачем релігійних та світських пісень, що складали кілька неопублікованих томів. Він уклав 30 рукописних збірників. Серед них – три альманахи (1807, 1807, 1809), чотири пісенники (1761–1763, 1807, 1811, 1812), сім збірників церковних пісень (ірмодогіонів) (1778–1779, 1784, 1795, 1800, 1806, 1809, 1811–1812). Будучи художником, Югасевич майстерно прикрасив свої рукописи-збірники малюнками та ілюстраціями. Особливий інтерес і для сучасного читача складає збірка прислів'їв та моральних настанов під назвою: «Общая присловія во Товаристві неукіх. Время, и часть есть молчати, и глаголати» (1807). Про цього народного мудреця вчені написали багато наукових праць. Але шкода, що в наш цивілізований час не знаходиться доброго благодійника, який би взяв на себе видавництво рукописної спадщини І.Югасевича-Скларського.

Залишається для опрацювання фольклористична спадщина діячів Пряшівської літературної спілки О.Духновича, О.Павловича, І.Добе, М.Мигалича, І.Вислоцького, Й.Петрашевича, О.Гомичкова, М.Нодя.

Сучасні вчені виявили одну неправдоподібність у процесі розвитку русинської фольклористики та етнографії. Деякі вчені минулого приписували Я.Головацькому таку його заслугу, ніби він був учителем О.Духновича і дав поштовх його зацікавленню фольклором і етнографією. Ця «неточність» спростовується дуже легко. Дружба Духновича з Головацьким розпочалась в 1853 році, а Духнович до того уже займався збором співанкового фольклору, в 40-х роках уже написав етнографічну працю «О народах крайнянських», яка є свідком вже розвиненої етнографічної думки і початком фольклорної діяльності М.Лучкая, В.Довговича та ін.

Особливе поживлення фольклорної діяльності русинських діячів відбувалося в кінці 50-х – початку 60-х років XIX століття. Після невдалої спроби укласти і видати у 50-х роках колективним зусиллям фольклорну збірку, на початку 60-х років О.Духнович власними зусиллями укладає збірку народних пісень з нотами, яку намагається видати друком у типографії Будинського університету. Після смерті О.Духновича аж до 1873 року збирання матеріалів продовжував А.Крालицький. За цей час вдалося знайти 15 рукописних збірників дванадцяти русинських фольклористів, серед яких вісім із Східної Словаччини (Михайло Бескид, Іван Воробель, Антоній Крालицький, Олександр Павлович, Йосиф Петрашевич, Василь Сухий, Іван Яцкович), ін-

ші підкарпатські (Василь Денис, Олександр Митрак, Іоан (Василь) Талапкович, Корнелій Шафранкович).

Активізатором фольклористичної діяльності підкарпатських русинів у 60-х роках ХІХ століття була періодична преса, яка обслуговувала читачів русинської етнічної території. Це була передусім газета «Свет» (1867–1871), яка по суті стала організатором збирання фольклорних матеріалів. Газета публікувала заклики до збирання, публікування і вивчення рідного фольклору. Плідним і активним дописувачем «Света» був І.Романець, який друкував статті про музичну культуру підкарпатських русинів, про патріотичне виховання молоді, про віфлеємські ігри. На сторінках «Света» формувалися такі фольклористи як Теодозій Злоцький, О.Митрак, І.Сільвай, Є.Фенцик. Активними збирачами фольклорних матеріалів були Т.Легоцький та М.Фінцицький. Були зацікавлені русинським фольклором деякі угорські дослідники, серед яких помітне місце займав Янош Ердеї, який видав у 1864 році збірник «Угроських народних пісень» угорською мовою, упорядкований Т.Легоцьким.

На перешкоді фольклорної діяльності молоді генерації русинських будителів стала система дуалізму після 1867 року, що породила угорський шовінізм і фольклористична діяльність послабилася. Із періодичної преси залишився животіти єдиний періодичний орган – «Карпат» (1873–1886), але і він опинився в руках крайне реакційної постаті русинської публіцистики М.Гомічкова. В газеті панувала атмосфера страху та обережності, зі страхом торкались питання національної культури, що понижувало інтерес до фольклору. Треба дивуватись, як в перших номерах «Карпату» за 1873 рік появився заклик до громадськості, який своєю схвильованістю прозвучав як сигнал на сполох, в якому автор зачепив проблему вивчення карпаторусинського фольклору. Це був допис жителя с.Егреш (Виноградівщина) Миколи Бачинського. Він згадав, що перед кількома роками газета «Свет» помістила заклик до громадськості збирати народні пісні, але не повідомлено про наслідки цієї акції. А до цього нового заклику спонукав його такий неприємний випадок. Вчений німець із ГанOVERA, знавець чи не всіх мов світу при зустрічі з М.Бачинським захоплено і натхненно говорив про слов'янські мови, і між тим сказав про мету свого приїзду в Закарпаття: вивчити, яка різниця між русинською, велико- і малоросійською мовами. Щоб встановити різницю, йому потрібні були тексти народних пісень. До великого сорому М.Бачинський не міг задовольнити прохання почесного гостя... І в тій розпущі і смутку М.Бачинський вирішив збирати і записувати народні пісні. Його заклик в газеті звучав так: «Народні читателі! Подайте мені руку допомоги. Записуйте по селах від Ярембини по Брустуру народні пісні, надсилайте мені їх по пошті або передавайте іншим шляхом. Я їх зберу і подбаю про їх опублікування. Зробіть це, брати! Допоможіть захистити честь руського на-

роду! Зберіть це швидко, щоб з весною соловій руський з книжки співав свої пісні».⁴⁴⁵

Заклик М.Бачинського не залишився безрезультатним. Зібрані ним матеріали були передані російському досліднику Г.А.Де-Волану, який у 1885 році використав їх для своєї публікації під назвою «Угро-русские народныя песни». В додатку до цієї публікації вони подані під заголовком «Песни верховинцев. Сборник Бачинского», в якому вміщено 114 ліричних пісень.

З початком 90-х років угорська влада висунула завдання міцно взяти в свої руки керування духовним життям «рутенів» і для його стимулювання вжити заходів, щоб національний характер угорських русинів оберігати та ізолювати від «закордонних впливів» (Під цим закордонним впливом треба розуміти діяльність Львівського товариства ім. Т.Шевченка). Ця хитра акція була включена в порядок денний, стала гаслом дня і набула модного патріотичного обов'язку. І ще одна хитра маніпуляція угорців була в тому, щоб приверненням уваги русинів до своєї вузькомісцевої культури відвернути їх від вивчення загальнонаціональної та загальнослов'янської культури і пересікти контакти підкарпатських русинів з закордонними, тобто російськими та українськими дослідниками їх культури, а значить перенести центр дослідницької роботи з фольклору в Угорщину. Отже, у цих умовах зростаюче зацікавлення карпаторуським фольклором стало помітним як з боку русинів, так і з боку угорців. Наполегливо шукались способи і можливості здійснення дослідження на місцях, робились спроби зацікавити і підготувати для записування фольклору широку громадськість русинської етнічної території Угорщини, публікувались заклики з центра угорського наукового життя, з Будапешта, укладались збірки фольклорних матеріалів, висувались пропозиції щодо створення монографії про «рутенів». Угорська наукова періодика друкувала розвідки, матеріали, рецензії на сторінках угорської преси, зокрема газети «Kelet» («Схід»), розпочалось масове перекладання зразків русинського фольклору на угорську мову. В цій справі активістами були Т.Легоцький, Фінцицький (перекладач русинських казок на угорську мову), Ф.Злоцький (референт Угорського етнографічного товариства), Іштван Семан (збирач великої кількості пісень, казок, легенд, переказів), Ю.Дрогобецький, який у газеті «Kelet» писав: «... з вірою в успіх закладаємо фундаментальний камінь. Хай будуть благословенні руки того, хто хоча б один каміньчик вкладе у спільну споруду, яка стане нашим спільним храмом. – бідного і багатого, пана і наймита. – бо це буде поезія» (переклад з угорської – М.А.).⁴⁴⁶ Такою була скрита (крім відкритої), замаскована політика денаци-

⁴⁴⁵ Олена Рудловчак. До історії вивчення закарпатоукраїнського фольклору та етнографії в XIX та на початку XX ст. // Біля джерел сучасності. – Пряшів, 1981. – С.196.

⁴⁴⁶ Олена Рудловчак. Названа праця. – С.196.

оназації русинів угорцями та доморощеними ренегатами типу С.Панковича та його оточенням, яких І.Сільвай назвав «партизанами».

Але які б вітри не віяли на протязі віків над отчим краєм, які би громи не гриміли, з народом завжди залишалась його пісня (співанка), яка увібрала в себе і вічну красу навколишньої природи, і присмак гіркої долі, яку історія уготувала рідній землі, і віру та сподівання на краще. Через фольклор підкарпатські русини пройшли свої університети, художні академії, консерваторії. Духовне творіння русинів – різножанрова пісня, казка, матеріалізована творчість у вишивках, писанках, сакральній архітектурі, житлових спорудах – у всьому цьому скрите бездонне джерело мудрості і краси, колективного розуму і духовної висоти. Чи не фольклор зберіг для нас русинську мову, народні звичаї, обряди, велич людського духу русинів. Тому лозунг «Вперед до фольклору» був завжди прогресивним і вічно живим.

Пісня завжди була там, де збиралися люди: співали на гостинах, на святкових і родинних зібраннях, у сусідів з різних нагод у довгі осінні та зимові вечори, де крім пісень розповідали захоплюючі казки та неймовірні бувальщини. Без пісні не обходилися виконання обрядових і трудових дійств: варіння леквару, лущіння кукурудзи. Але найбільше і найемоційніше звучала пісня на весіллях, хрестинах, різних народних звичаях.

Прикрим стає факт, що на теперішніх весіллях та інших зібраннях рідше звучить русинська народна пісня, підмінюється «роковими» та «дискотечними» гуртами, що розважають публіку своїми дешевими шлягерами, в яких десятки разів рефренується один і той же куплет. Проте дійовим і надійним заміном стає театральна сцена, концертні підмости, фестивалі русинської культури, де успішно виступають ще не вимерлі русинські народні хори, ансамблі.

Змінилося багато поколінь русинського народу, а їх душа в пісні жива віками серед нас. Бо категорії народної пісні прості, доступні та вічні і вони для нас найзрозуміліші саме в своїй простій геніальності поетичних текстів, і мовної та мелодійної образності. Візьмемо для прикладу деякі русинські пісні, що складаються з декількох звуків («Дай ня, мамко, дай ня», «Дівчино, прощай», «За горою високою», «Через поле широке» та і. При музичній обробці цих пісень професіоналами-композиторами вони перетворюються у зразковий поліфонічний твір, що не поступається класичним хором зразкам.

За 50–70 роки ХХ ст. русинська народна пісня зазнала немалих деформацій, як за змістом і формою, так і за її цільовим призначенням. Одна справа, коли вчені-фольклористи досліджують близькість і відмінності одного народу від іншого, зовсім інша, коли номенклатурні діячі культури протиставляють фольклорні здобутки навіть в межах одного народу чи національності. Ось що писав з цього приводу колишній художній керівник Закарпатського народного хору, народний артист України М.Кречко: «Нова народно-

поетична творчість радянського періоду соціалістичного Закарпаття є глибоко патріотичною (любов не тільки до своєї великої соціалістичної Вітчизни, але пошани і любові до трудящих всього світу) і наскрізь партійною; отже, вона якісно відмінна від народнопісенної творчості дорадянського періоду».⁴⁴⁷

На нашу думку, такий поділ творчості на «до» і «після» є антинауковим і знецінюючим усі здобутки народу за попередні періоди. Не можна забувати, що народна пісня – це вічна святиня народу. Ні один жанр художньої творчості не дає нам стільки інформації про життя народу, як народні пісні. Народжена на світ пісня відразу западає в душу, в наше серце. Чому? Бо у неї глибоке і міцне духовне коріння. Народне мистецтво невмируще, воно вічне, як людська душа. Народна пісня жила, живе і вічно буде жити. Її треба співати із великою душею, з якою співали її наші предки.

Народна пісня у наші неспокійні дні, у дні перебудови національної психології, формування національної ідеї повинна відігравати роль могутнього фактору національно-патріотичного виховання русинської молоді, дітей та юнацтва. Останні роки виник інтерес до запису русинських народних пісень та видання збірок.⁴⁴⁸ Але вони видані без нот, без мелосу, що не дає можливості оцінити їх музичні якості. Тут порушена беззаперечна істина: «Пісня без мелодії мертва». Лише в єдності тексту і мелодії пісня може виконувати своє призначення: зберігати і нести крізь віки таїнство людського духу та любові, вчити добру і милосердю. Ось як влучно з цього приводу сказав музикознавець і диригент О.Кошиць про народну пісню: вона --«серце, яке гонить кров у жилах націй, вона образ і дзеркало нашого Духа, скарбниця нашого Слова, невисихаюче Джерело національної сили і здоров'я, Євангеліє нашої моралі і Заповіт нашого майбутнього».⁴⁴⁹

Як позитивний момент у цьому питанні треба відмітити, що в наш не надто сприятливий час для розвитку русинського фольклору знаходяться сміливі культурні сили, які відроджують, осучаснюють і пропагують старовинні русинські народні співанки, в яких свято збережена автентичність витворів народного таланту. Піднімаючи невичерпні пласти давнього співанкового мистецтва талановиті аматори Ольга Прокоп із Чинадієва, Віра Баганич із Ужгорода, Ганна Кедик із Виноградова, Петро Куцкір із Лохова, Ганна Молнар із Голубинога та ін., а також професіонали-співаки: народна артистка України Марія Зубанич, народний артист України Петро Матій, заслужена артистка України Клара Лабік, заслужена артистка України Надія Мерцин, керівники професійних співочих колективів: заслужений діяч культури України Наталія Петій-Потапчук, художній керівник Закарпатського

⁴⁴⁷ Закарпатські народні пісні. Порядкував М.Кречко. – Ужгород. – С.6

⁴⁴⁸ Кеминь М. Русинські коломийки Мараморощини. – Ужгород, 2007; Завадяк М., Поп Д. Русинські співанки з Верховини і Гуцульщини». – Ужгород, 2007

⁴⁴⁹ Цит. за газетою «Срібна земля», 2010. – 19 лютого

академічного народного хору; народний артист України Еміл Сокач, художній керівник академічного хору «Кантус»; доктор мистецтвознавства Федір Копинець, керівник хору Хрестовоздвиженського православного собору в Ужгороді, заслужений учитель України Михайло Алмашій, керівник народного акапельного хору «Стара співанка» Мукачівського товариства ім. О.Духновича та ін. підносять на високий виконавський рівень русинську народну співанку.

В русинській народній співанці не тільки сива історія, але й невмиручий народний дух, глибинний світ реального життя, надій і сподівань живучих на карпаторусинській землі людей. Залишається головне завдання: з огляду на згубні асимілятивні наслідки глобалізаційних процесів вкрай необхідно застосовувати не тихий чи мовчазний супротив цим процесам, а активну науково-дослідницьку, культурно-просвітницьку роботу з виявлення, збереження, відродження призабутого і дальший розвиток розмаїття автентичного народного мистецтва, відмовитись від «революційних часів» другої половини і особливо кінця ХХ століття, які позначалися невиправданим насильницьким втручанням в недоторканий народно-співанковий світ; відмовитись від колишньої «ленінізації» («Ленін в Карпатах»), і «щасливого майбуття» (у пісні «Верховино, мати моя»), а також від стремління нової ідеології адаптувати народну русинську співанку так, щоб її назвати українською народною».⁴⁵⁰

Народну пісню треба співати так, як вона задумана автором-народом. Дуже повчальним народним твором є народна пісня «Червена ружа трояка», яка має глибокий життєвий зміст сімейної драми, що в свою чергу визначив жанр балади, але балади з благополучним закінченням. Її часто виконують як жартівливу пісню, що не відповідає її змісту, бо це пісня про сімейну ситуацію, яка може привести до родинної драми. Пісня-балада «Червена ружа» настільки популярна, що під її назвою в Закарпатті щорічно проводяться фестивалі «Червена ружа».

Пісня «Чорні очка, чорні очка, як терен» має інший характер. Вона належить до жанру фіглярських (гумористичних) пісень у формі діалогу «молодого» і «молодої» про перспективу їхнього подружнього життя.

«Іванку, Іванку, купи ми рум'янку» – мрійлива, наспівна пісня з ліричним змістом про глибоку і вірну любов молодих, яка може супроводжуватись несподіванками сімейного життя, та попри все дівчина збереже свою любов до кінця життя.

Інша пісня з майже таким же заголовком, теж на тему про любов, але в іншому ракурсі, «Іванку, Іванку, на тім боці ярку» має протилежний харак-

⁴⁵⁰ Завадяк М. Співанкове творчество русинів сіверо-восточної Мараморщини // Власний архів. Папка «Руснацький світ». Випуск 4; Завадяк М. Русинські співанки з Верховини и Гуцульщини. – Ужгород, 2007. – С.8.

тер. Співається вона легко, весело, ніби напівжартома, бо молоді розумніші, ніж їхні батьки і їх легко «обійти» та влаштувати собі побачення в міру відповідних обставин. Це мудрість юних, це філософія життя. Послухаймо закоханих, як вони домовляються про чергове побачення:

На плоті солома,
Не йди – старі дома (2),
А як буде сіно (2),
Можеш прийти сміло.

А яка глибока народна мудрість закладена в народну пісню «Летів голуб понад воду». Народ (автор твору) каже: дівоча любов – це не тільки фізичні почуття до протилежної статі, не миттєвий спалах емоцій, це – процес серйозного аналізу взаємин між двома особами, це іспит на майбутнє життя, це балансування «за» і «проти» у виборі супутника на все життя (мужа-чоловіка, жінки-дружини). Піддаються оцінці не лише гарне обличчя, статура, очі, культура поведінки, але й найголовніше – розум.. І тільки після того робиться остаточний вибір. Прислухаймося до милозвучного діалогу закоханих. Він ставить дівчині умову-загадку:

Угадаєш – моя будеш,
Не вгадаєш – чужа будеш.

А далі – доленосні запитання:
Ой што росте без коріння?
А што сходить без насіння?
А што грає – голос має?
А што плаче – слез не має?

Дівчин трохи подумала і під акомпонемент задушевної мелодії впевнено виспіває – відповідає:

Камінь росте без коріння,
Сонце сходить без насіння,
Скрипка грає – голос має,
Серце плаче – слез не має.

Глибокий зміст, оригінальне народне мислення, чарівна мелодія, гармонізована на чотири голоси, виконавська майстерність солістів Заслуженого Закарпатського народного академічного хору заставили диригента хору в одному з концертів у Канаді виспівати цю задушевну пісню аж на кілька разовий «біс».

Отже, співанковий фольклор – це знакова система, тут панують закони музичного мислення, а разом з тим і пошук та глибоке вивчення діалектних особливостей народної музичної творчості. Відомо ж, що пісні Ужанщини, долини Латориці, Боржави, Терєблі, притисянські регіони мають свою спе-

цифіку музикотворення. Ф.Колесса, говорячи про специфіку і багатство русинської народної пісні, її специфіку у порівнянні з іншими регіонами України, зауважив, що «поміж галицьких гірняків хіба лише лемки багатством пісенних мелодій дорівнюють закарпатським русинам».⁴⁵¹

Недопустимим є навмисна фальсифікація текстів, їх підробка під українську літературну мову. Ось яскравий приклад. В.Гошовський записав у с.Ромочевиця від Івана Русина пісню «Сіло потя на черешню». Гарне русинське слово «потя» деякими виконавцями замінювали на «пташка». У пісні «Покладу, покладу на облачок значок» зроблено переклад у такому варіанті: «Покладу, покладу значок на віконце». У пісні «Порізала м перстик та болить» такий переклад: Порізала м пальчик тай болить». У багатьох піснях замінено слова: «вояк» на «військо», «хлопці» на «товариші», «капітан» на «козак». У баладі «Ой, Боже, Боже, ой Боже муй, Який нещасний живот муй» зроблено такий переклад: «Долю жіночу, мужа п'яницю, І світ біленький я кляню».

ЗАКАРПАТТЯ ЗНАЄ І ПАМ'ЯТАЄ ПЕТРА ВАСИЛЬОВИЧА ЛІНТУРА (4.V.1909 – 2.II.1969)

Уродженець с. Горонда Мукачівського округу. П.Лінтур був одним із найбільш авторитетних науковців, педагогів і громадських діячів 30-50 років минулого століття. Інтелігент у найвищому розумінні цього слова. Стриманий у емоціях навіть під час серйозних наукових дискусій, толерантний до опонента. Таким постає образ П.Лінтура у споминах його колег-сучасників. Його науковий діапазон надзвичайно широкий: учений-славіст, невтомний фольклорист (теоретик і практик), дослідник літературних процесів у слов'янському світі. Активний громадський і державний діяч, він закладав основи нового соціально-культурного та освітнього життя на Підкарпатті.

Лінтур Петро

Кόло інтересів Петра Васильовича не замикалося рідним краєм, межі професійної діяльності охоплювали увесь слов'янський світ. Для більшої переконливості у висвітленні літературних процесів і явищ застосовував порівняльно-історичний метод. Пушкін і Лермонтов, Гоголь і Шевченко, Достоевський і Толстой, Горький і Єсенін... Серед цих імен Петро Васильович знаходив місце і для своїх земляків: О.Духновича і О.Павловича, А.Крالی-

⁴⁵¹ Цит. за ст. П.Федаки «Дослідник музичного фольклору».

цького і І.Раковського, О.Митрака і І.Сільвая, Ю.Ставровського-Попрадова і Є.Фенцика, А.Карабелеша і Д.Вакарова. В результаті творчого порівняльного аналізу у дослідницькій літературній палітрі Петра Лінтура з'являються своєрідні пари: Пушкін і Ставровський-Попрадов, Гоголь і Сільвай, Некрасов і Павлович, Фонвізін і Духнович, Радішев і Митрак...

Упродовж багатьох років П.Лінтур гуртував навколо себе талановиту молодь у Хусті, коли був професором тамтешньої гімназії. Він завжди був готовий ділитися знаннями і підтримувати талановиту гімназійну молодь. Його поетичну школу пройшли Кирил Галас, Петро Продан, Мойсей Шпіцер, Василь Вальо, Михайло Симулик, Дмитро Вакаров...

П.Лінтур увійшов у фольклористичну науку як справжній цінитель і знавець фольклору у першу чергу рідного Закарпаття. У своїх дослідженнях він захищав і оберігав від фальсифікації самобутність і автентичність народної духовної культури свого краю. Особливість П.Лінтура як фольклориста в тому, що він завоював довір'я носіїв народної творчості – казкарів, піснярів, баладистів і створював їхні переконливі творчі портрети. Одноразового побачення з мудрими, пам'ятливими людьми, знавцями сотень казкових сюжетів йому було замало. Протягом багатьох років вчений спілкувався з десятками талановитих казкарів, здатних вносити нові елементи, власні творчі доповнення (А.Калін, Ю.Ревтьо, Х.Плещинець, В.Королович, І.Ділінко, М.Галиця, М.Плеша (Баба Галькуля) та ін.

П.Лінтур вивчав фольклор не кабінетним способом, не за готовими друкованими джерелами, а в живій практиці протягом тривалого часу, місяцями й роками зустрічаючись віч-на-віч із казкарями буквально на їхніх робочих місцях, на вулиці, на городі, у полі, лісі... Пригадується перше побачення професора, а потім кількаразові зустрічі з Бабою Галькулею (Марією Плешою) в Залузі. Уже після першої «спроби» (прослуховування казки) вчений вичленив «бабу» серед інших, не менш любимої і шанованої казкарів, назвавши її артисткою, майстром не тільки розповідати, але й буквально грати ролі казкових персонажів: вона стрибала по стільцях, носилася на вінику, махала крилами (руками). Тож фольклорист доручив мені, колишньому його студенту, записати увесь казковий репертуар казкарки. Три великі бабіни магнітної стрічки були записані протягом двох тижнів і передані вченому. На жаль, ці записи йому не вдалося опрацювати, вони залишилися не розшифрованими, не паспортизованими (через раптову смерть вченого).

Зовні професор П.Лінтур більше схожий був на закарпатського селянина. Увійшовши у студентську аудиторію, займав місце, як правило, за першим столом, ближче до студентів. Говорив без конспекту, уважно оглядав усю аудиторію, ніби хотів охопити обличчя кожного студента, звести їх усіх до купи та разом ввести у гіпнотичний світ чарівного фольклору. А було кілька випадків, коли Петро Васильович проводив третю пару на своєму подвір'ї (на вулиці Митній, №23) під розкішними черешнями, пригощав студен-

тів соковитими плодами своїх червневих черешень. А студенти смакували унікальні плоди і слухали лекцію з фольклору. Для більшої емоційності і переконливості включав у лекцію епізоди із власного життя, із чисельних закордонних поїздок (Італія, Бесарабія, Чехія, Югославія, Сербія, Болгарія). Розповідав про звичаї та обряди різних народів, їх етнографічні особливості. З подивом ми приймали його мандрівку велосипедом у Югославію. Постійно нагадував, що всі країни гарні, але наш край не гірший від інших, можливо у дечому і кращий за природою і історією, за менталітетом свого народу.

Був закоханий у російську мову та літературу. Хоча його російська мова звучала з місцевим акцентом, але то була мова широко ерудованої людини, яка наповнювала і розширювала зміст академічних лекцій численними прізвищами, назвами творів, їх персонажів, історичними подіями, науковими коментарями та порівняннями літературних процесів у слов'ян. Донині з подачі Лінтура запам'яталися діячі слов'янського світу серб Андрич («Міст на Дрині»), поляк Генрик Сенкевич («Камо грядеши»), словак Янко Краль («Хрестonosці»), русин Гуца-Венелін та ін. Як заповідь, лунав заклик Петра Васильовича: перш ніж цікавитися іншими країнами і народами, треба об'їхати чи пройти свій рідний край, самобутній, цікавий, захоплюючий.

Під впливом Петра Васильовича уже студентом першого курсу я визначив свої фольклорні інтереси. Тож у травні 1950 року я був доповідачем на науковій конференції з темою «Народні пісні про визволення Закарпаття». Було боязко і тривожно на душі. Але коли підводили підсумки конференції, Петро Васильович назвав моє ім'я серед кращих. Це додало мені впевненості і з тих пір я співпрацював з моїм першим вченим-наставником аж до кінця його земного шляху.

П.В.Лінтур певний час (в час існування Закарпатської України як окремої державної структури (26 листопада 1944 – 1 січня 1946 р. 1946) відав питаннями освіти і культури в краї. При його прямій участі відкрито Ужгородський державний університет, музичне училище, училище прикладного мистецтва в обласному центрі, культосвітнє училище в Хусті, засновані Закарпатський народний хор, картинна галерея, історико-красзнавчий музей тощо.

У житті П.Лінтура-вченого вистачало й прикростей. На об'єднаних засіданнях кафедр УжДУ прикомандировані в порядку допомоги молодому університету «вчені» повчали Петра Васильовича як треба любити рідний край, що хвалити, а що критикувати. Найбільш ревні критики навіть пропонували вигнати (саме «вигнати») Петра Васильовича з університету. Але він був послідовним науковцем-дослідником, глибоко переконаним у своїй правоті. Ніколи не йшов наперекір власній совісті, не піддавався номенклатурним впливам і повчанням, не вибирав середнього шляху, а йшов власним, але справедливим. Переконливо про це написав Володимир Фединишинець у вірші «Баладний витязь».

Тривала хвороба, важка операція, психологічні стреси. Надії на видужання не справдилися. 2 лютого 1969 року видатний вчений-фольклорист передчасно пішов із життя. Йому було всього 60! Пішов назавжди, але його образ, живий і неповторний, залишився у нашій живій пам'яті саме як фольклорний велетень.

РУСИНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА СИМВОЛІКА.

ГЕРАЛЬДИКА

Історія національних символів Закарпаття для багатьох звичайних людей, навіть вчених є «terra incognita» і докорінно відрізняються від українських – княжих, полкових і сотенних Запорізької Січі, від міських гербів Лівобережної і Правобережної України. Для того, щоб краще зрозуміти особливості закарпатських символів (гербів, прапорів, гімнів, природних та побутових символів), треба добре вивчити і знати геральдичні традиції суміжних із Закарпаття країн – Угорщини, Словаччини, Польщі, Чехії, Австрії, Румунії, колишніх Трансільванії, Галичини та традиції самого Закарпаття. Розпочнемо з геральдики. Достовірно і ретельно вивчене питання про геральдику дозволяє нам більш повно і широко розкрити історичне минуле, повноцінно ознайомитись із становленням і розвитком адміністративних структур певної землі, краю чи іншого регіону, їх культури, традицій та специфічних особливостей, пов'язаних із життям минулих поколінь. Питання про необхідність створення стабільної русинської національної символіки для Закарпаття на державний рівень поставлено після того, коли остаточно визначився Статус усі як майбутньої автономної складової Чехословацької республіки, як окремої адміністративно-територіальної одиниці після світової війни.

Нова чехословацька влада уже наприкінці 1918 року створила спеціальну геральдичну комісію, до складу якої увійшли фахівці з історії, геральдики і мистецтва. Найскладнішою проблемою у діяльності цієї комісії було визначення концепції державних символів. У результаті дебатів комісія зупинилась на принципі гербів т.зв. «історичних земель». Усі землі Чехословацької республіки (Моравія, Сілезія, Чехія, Словаччина) на початок 1920 року уже мали свої земельні історичні герби. Підкарпаття свого герба не мало. Його треба було створювати таким чином, щоб він вписався у середній та великий герб Чехословацької республіки з урахуванням побажань місцевих політичних і культурних діячів Підкарпаття.

До 1918 року (при Австро-Угорщині) в Закарпатті не стояло питання про створення єдиного національного герба за принципом: немає влади – не треба й герба. Підкарпаття не вважалося історичною землею, хоч до тих пір мало історичні назви «*Marchia Ruthenorum*», «Руська Країна», «Угорська Русь», знову «Руська Країна». Комітатські (регіональні) герби існували за часів Австрійської імперії. Вони дають нам уяву про історичну обстановку, дух часу, світогляд людей, спосіб їхнього мислення, місцеві природні ресурси краю, регіональні особливості, пов'язані з умовами життя русинів.

Ось герб Ужанського комітату. Це – геральдичний щит французької форми, розділений на дві частини по горизонталі. Над ним намет, який складається із рицарського шолома, увінчаного дворянською короною золотого кольору. Поле щита синьо-голубе (символізує великодушність і щедрість – за тодішніми уявленнями). У верхній його частині людська постать у бронзі з короною на голові тримає в руках по три золоті колоски (символ врожайності в низинах комітату). Перед постаттю дворянська корона – символ дворянської влади, прав і привілеїв. У нижній частині щита срібні смуги на червоному фоні – ріки комітату (зразок №1).

Поява першого герба Березького комітату відноситься до XVI ст., але ні сам герб, ні його опис не збереглися. Новий герб створений у 1836 році. Це – італійський геральдичний щит овальної форми, розділений на чотири частини хрестом срібного кольору. У правій верхній частині на червоному тлі – зелене гроно винограду (символ багатства). У лівій верхній частині на червоному тлі – жолуді з листками дуба. У нижній правій частині щита бурий ведмідь, у лівій частині – дві риби. Цей герб символізує основні багатства даного регіону, якими були виноградники, дубові ліси, потужний водний басейн (ріки, озера, водоймища), а в ньому – різні види риб (зразок №2).

Найдавніший герб Угочанського комітату теж не зберігся. Новий створено в 1715 році. За змістом він дуже схожий на герб Березького комітату. Але за формою – це щит іспанського зразка, обведений каймою із жолудями. Кожна чверть щита повторює зображення Березького герба, тільки в іншому порядку. У правій верхній частині – те ж саме гроно винограду, у лівій – одна риба, у правій нижній – жолудь з листками дуба, а лівій нижній частині новий персонаж – легендарний «чорний рак», мешканець ріки Батор. У центрі герба золотий лев на червоному тлі, перенесений із родового герба графа Перені – найбільшого землевласника цього регіону (зразок №3).

Є думка, що герб Марамороського комітату був створений ще в XIV ст., але він не зберігся. У час виходу закону Австрійської імперії 1550 року Мараморош не входив до складу Угорщини, а до Трансільванського князівства. Але все-таки в 1748 році був створений незвичайний герб цього регіону. У верхній частині щита німецької форми на білому тлі входу в шахту два робітники-солекопи з кірками в руках добувають сіль (за тодішньою інтерпретацією це символ вірності і переконаності у потрібності праці солекопів). Над

входом у шахту відтворений характерний для лісової фауни регіону гірський козел. Білий колір – це сіль, солекопи в чорному кольорі – подвійний символ трауру, бо це символ небезпечної роботи і наполегливості працюючих (зразок №4).

Пропозиція щодо герба Підкарпатської Русі надійшла «згори», з Праги. Професор Празького університету Густав Фрідріх та нотаріус Ярослав Курса запропонували русинам взяти за герб землі один із гербів найбільших міст краю, зокрема Мукачєва. Але офіційна Прага не погодилася з гербом Мукачєва, оскільки він не розкривав специфіки краю в цілому і таким чином не вписувався в середній і великий герб Чехословаччини. За архівним описом 1903 року герб виглядав так: тло щита – синьо-голубе (колір великодушності і щедрості) земля, на якій стоїть кінь, зелена (колір надії і веселощів). Кінь білого кольору символізував віру, вірність. Прага хотіла бачити ескізний варіант, який би влаштовував адміністрацію. Але адміністрація Підкарпатської Русі не поспішала з відповіддю Празі. Це тривожило Прагу. На 1920 рік у Підкарпатській Русі з'явилася значна кількість галицьких емігрантів українського націоналістичного напрямку на чолі з лідерами «Просвіти» – В.Пачовським, В.Бірчаком, І.Паньківичем, А.Аліськевичем, М.Підгорянкою. Вони нав'язували русинам синьо-жовті кольори, які ніколи не були і нині не є характерними для краю. Партія Волошина запропонувала ускладнений проект герба, що включав елементи семи жупанатських гербів: Березького, Земплінського, Марамороського, Списького, Шариського, Угочанського, Унзького. В центрі типового геральдичного щита поміщено малий щит Корятовича, над яким на зеленому тлі гірської панорами силует карпатського оленя, що рухається в праву сторону, попереду і позаду якого розміщені силуети вічнозеленої смереки. З правого боку від малого щита Корятович – людина зі снопом, зліва – жінка з виноградним гроном. Нижче щита Корятовича на білому тлі – п'ять горизонтальних синіх смуг із зображенням риби на кожній смугі (зразок №5).

Інша політична сила – партія Гагатко-Цуркановича – обрала кольори червоний і білий або червоний і синій.

Через два місяці, 9 березня 1920 року, на вимогу головного доповідача про проект закону про державний прапор і герб Міністерство внутрішніх справ вдруге звернулось до Ужгорода за відповіддю про проект герба Підкарпатської Русі. Після цього події пішли стрімко. Але напередодні, 8 березня 1920 року до Праги надійшов телефонний дзвінок про протистояння прихильників синьо-жовтих та біло-синьо-червоних кольорів у справі герба. Реакція Густава Фрідріха була такою: для герба обрати ведмедя, а щодо кольорів піти на компроміс і внести у герб чотири кольори: у правій половині щита на синьому полі подати три золотисті смужки, а в лівій половині на срібному полі розмістити червоного ведмедя, що стоїть на двох ногах з відкритою пащею. Ведмідь – символ Карпат. Представник влади мав рацію, бо зо-

бражений ведмідь – володар карпатських лісів, одна з поширених фігур закарпатської геральдики (і не лише геральдики, але й сфрагістики). Т.Легоцький описав понад триста емблем сільських місцевостей, у яких ведмідь відбитий навіть на печатках населених пунктів. Отже, ведмідь – традиційний символ краю.⁴⁵²

10 березня 1920 року до Праги прибула делегація Підкарпатської Русі, що складалася з членів Центральної Руської Народної Ради (ЦНРР) у складі Гагатка, Гомічкова, Прокопа та Бескіда (голова делегації). 12 березня 1920 року на Президії Ради Міністрів вказана делегація погодилася з висловленими пропозиціями.

Насамкінець, 17 березня 1920 року цивільна управа Підкарпатської Русі (шеф цивільної управи д-р Брейха) внесла опис двох проектів гербів Підкарпатської Русі. Перший варіант – партії Гагатко-Цуркановича⁴⁵³ – великих розходжень із проектом проф. Густава Фрідріха не мав. Пропонувався щит розділити на дві частини, у нижній передбачалось зобразити три пагорби, також розділити на дві частини: права сторона у золотому кольорі, ліва – у синьому. У правій половині шита замість трьох золотих смуг мала бути половина греко-католицького хреста; у лівій срібній половині на синій основі пагорбів мав постати червоний ведмідь (зразок 6).

На народних Зборах Чехословацької республіки (Прага, вівторок, 30 березня 1920 року, засідання №136) свою точку зору на геральдику нової держави висловив заступник голови Конституційного комітету депутат д-р Гнідек. Він сказав: «Середній герб Чехословацької республіки пропонується створити таким чином, щоб у ньому були представлені основні герби всіх земель, які складають нашу державу. Таких земель є п'ять: Чехія, Моравія, Силезія, Словаччина і Підкарпатська Русь. Як окремі герби цих земель були використані їхні історичні герби, якщо такі були, а якщо їх не було, то необхідно їх створити».⁴⁵⁴

6 квітня 1920 року завершальним документом зовсім відкинута проект А.Волошина через надмірну його фантастичність і перенасиченість., а проект Гагатко-Цуркановича передано до доопрацювання. Спеціалісти з етнографії, а також деякі політичні сили по-своєму прагнули прокоментувати зміст герба Підкарпатської Русі. В 1924 році знавець етнографії Карпатського краю професор Іржі Крал так прочитав Герб Підкарпатської Русі: чотири полоси синіх і три золотисті – сім головних рік краю: Тиса, Тересва, Ріка, Тербля, Боржава, Латориця, Уж; ведмідь – типовий представник фау-

⁴⁵² Новини Закарпаття. – 1991. 2 лютого.

⁴⁵³ Цурканович Іларіон (1878–194?) – буковинський русофіл прочехословацької орієнтації. Належав до Карпато-руської трудової партії. Редагував газету «Русский народный голос». Директор типографії «Школьная помощь». Вів гострі дискусії з галицькими українофілами краю.

⁴⁵⁴ Цит. за кн. Олексій Філіппов. Таємниця герба Підкарпатської Русі. – Ужгород, 2006. – С.6.

ни Карпат.⁴⁵⁵ Деякі дослідники вважали, що три золоті смуги на синьому тлі – це три головні ріки краю, якими є Уж, Латориця, Тиса (зразок 7).

Невгамовні галицькі емігранти навіть у затвердженому гербі прагнули висловити бажане за дійсне, стверджуючи, що синьо-золотими кольорами чехословацький парламент підкреслив ідеї єдності Підкарпатської Русі з Україною. Таке трактування герба межувало з фантастикою і не підтверджувалося ніякою логікою. По-перше, у 1920 році не існувало ніякої української держави. По-друге, держава, яка включила в свій державний герб якусь територію, що входить до її складу, не буде демонструвати її належність якому-небудь іншому цілому, державному чи національному.

Лідери ОУН у вихорі капітулянтських подій 1939 року запропонували офіційний герб Підкарпатської Русі (Карпатської України) «збагатити» тризубом св. Володимира Великого із хрестом в середньому зубі, що і було затверджено Законом №1 (параграф 6) від 15 березня 1939 року.⁴⁵⁶ Сорок один рік (1939–1990) Герб Закарпаття був під заборонаю, накладеною Радянською владою. 18 грудня 1990 р. на засіданні Закарпатської обласної Ради народних депутатів крайовий герб відновлено.

Августин Штефан, директор Мукачівської торговельної академії в 1936 році намагався переконати, спираючись на розташування полів у розтятому навпіл щиті герба, що крайовими барвами Підкарпатської Русі мали би бути синя і жовта.⁴⁵⁷

Під час проголошення незалежності Карпатської України 15 березня 1939 року лідери УНО не мали часу для розгляду нового герба, бо на Хуст наступала угорська армія, та проголосила герб Підкарпатської Русі в якості державного, додавши до нього ще й «тризуб» св. Володимира Великого.⁴⁵⁸

У 1990 році Павло Федака, етнограф з Ужгорода, пояснюючи зміст гербу Підкарпатської Русі, дав нове пояснення семи смуг як єдність семи колишніх комітетів Закарпаття, а поєднання срібного і червоного кольорів відбулося під впливом чеської та словацької геральдики.⁴⁵⁹

У 1994 році львівський історик, голова геральдичного товариства Андрій Гречило, описуючи герб Закарпаття після ознайомлення з дослідженнями чеських етнографів Мілана Гліномаза та Йозефа Новака, назвав їхні пошуки помилкою, яка стала набувати політично-провокаційного характеру.⁴⁶⁰

⁴⁵⁵ Jiří Kral. Podkarpatska Rus. - Praha, 1924. Str. 7.

⁴⁵⁶ Степан Росоха. Сойм Карпатської України. – Львів, 1991. – С.81.

⁴⁵⁷ Августин Штефан. Наші краєві барви. // «Земля і воля». – Ужгород, 1936. – С.79–86.

⁴⁵⁸ Степан Росоха. Сойм Карпатської України. – Вінніпег, 1949, «Меморіал», Львів, 1991, – С.81.

⁴⁵⁹ Павло Федака. Про символіку нашого краю // «Пам'ять рідної землі». – Ужгород, 1996. –С. 156–186.

⁴⁶⁰ Andrij Grečilo. K otázke vzniku gerbu Zakarpatska - «Genealogicke-heraldicky hlas», Martin, Slovensko, 1996. Al. str.15-19.

У 2001 році доктор історичних наук Іван Поп констатував, що герб Підкарпатської Русі став національним гербом русинів усього світу і офіційним знаком Всесвітнього конгресу русинів.⁴⁶¹

У 2002 році викладачі УжНУ Федір Шандор, доктори історичних наук, професор Дмитро Данилюк, Сергій Федака та Ігор Ліхтей пояснили, що ведмідь є легендарним господарем Карпатських гір і має бурий колір, а три жовті (*золотисті* – М.А.) смуги символізують три найбільші ріки краю.⁴⁶² Доречно тут нагадати, що у геральдиці бурого кольору взагалі не буває.

ДО ПИТАННЯ ПРО РЕГІОНАЛЬНИЙ ПРАПОР ЗАКАРПАТТЯ

Відомо, що в Закарпатті найдовше тривав процес затвердження регіонального, тобто обласного прапора. Депутатам, яким належало визначитися із оптимальним варіантом, це завдання було для них не легким, бо все залежало від їх просторих знань, історичної мудрості, політичної виваженості, наукової об'єктивності, а головне – відповідальності за правильність рішення. Таке почесне завдання можуть вирішувати люди з високим почуттям любові до рідного краю, прив'язаності до нього душею і тілом, люди-патріоти, які несуть в собі дух предків, відчувають запахи, звуки і красу рідної землі.

Звісно, що кольори в житті людини відіграють надзвичайно важливу роль. Їх не можна видумувати чи позичати від когось, бо вони існують у природі, а народ вибирає для себе найкращі в його розумінні. Протягом тривалої історії люди регіону зафіксували свій вибір у вишивках, писанках, оздобленні свого національного одягу, нарешті – у національних прапорах. Поєднання кольорів, символів, асоціацій просякнуте філософією людського існування, естетичним сприйманням навколишнього світу. Відтак через «національні» кольори відбувається формування патріотизму, гордості за своє рідне, історично і географічно вмотивоване минуле. У вирішенні питання про регіональний прапор слід керуватися такими вихідними положеннями:

1. Згідно з положенням, виданим обласною радою, **регіональний прапор не може дублювати загальнодержавний прапор.**

2. Прапор Закарпатської області має відповідати геополітичному розташуванню краю у центрі Європи, як контактної зони між багатьма слов'янськими і неслов'янськими народами Центральної та Східної Європи. Треба враховувати інтереси представників усіх національних меншин, які

⁴⁶¹ Іван Поп. Енциклопедія Подкарпатской Руси. – Ужгород, 2001. – С.131–132.

⁴⁶² Федір Шандор, Дмитро Данилюк, Сергій Федака, Ігор Ліхтей. – «Обличчя Закарпаття». – Міністерство освіти і науки України, Ужгородський національний університет. – Ужгород, 2002. – С.45–46.

проживають у Закарпатті. Тут, у Центральній Європі, формувалися слов'янські державні символи Чехії, Словаччини, Польщі, Сербії, Хорватії, Словенії, Македонії, Чорногорії. Хочеться віддати належне позиції старшого викладача кафедри нової і новітньої історії та історіографії УжНУ О.Сліпецького, яка зводяться до «врахування місцевих історичних традицій», бо, «ми не безбатченки, а продовжувачі традицій наших пращурів, а це означає, що ми повинні дбайливо ставитися до їхніх культурних надбань»,⁴⁶³ які відображають «Історичні, культурні, соціально-економічні та інші особливості і традиції».⁴⁶⁴ Не можна не погодитися з п.Сіпецьким, коли він каже, що «стяг Закарпаття повинен слугувати консолідації жителів області, а не їх розділенню».⁴⁶⁵ Це означає, що **кожна національна меншина**, яка проживає в Закарпатті, **має знайти себе в регіональному прапорі**. Крім того, прапор регіону нашому населенню має давати емоційний заряд. «Наш прапор, – пише Сліпецький, – мусить бути гарним з художньо-естетичного погляду, милувати око і втішати душу».⁴⁶⁶ Таким русини і уявляли собі прапор Закарпаття (Підкарпатської Русі), у якому гармонійно поєднані синьо-біло-червоний кольори.

Виходячи з цих міркувань, триколірний прапор Закарпатської області (в минулому Підкарпатської Русі) повністю відповідає специфіці краю. Пропоноване поєднання синього, білого та червоного кольорів для Закарпаття мотивується тим, що а) саме вони є основними у природній кольоровій гамі (інші є похідними від них: помаранчевий утворений від злиття червоної та жовтої, зелений – від злиття жовтої і синьої, фіолетовий – від синьої та червоної барв, коричневий – від червоної та зеленої, сірий – від злиття всіх барв; б) під цим поєднанням кольорів у різних конфігураціях (розміщеннях) створювалися прапори слов'янських держав: Чехії, Чехословаччини, Росії, а також Словенії, Сербії, Хорватії, Словенії, Чорногорії, Македонії, Боснії, Герцеговини в складі колишньої Югославії; в) саме ці кольори втілювали ідею слов'янської єдності, про яку мріяв великий українець Т.Шевченко, думаючи про ті часи, коли всі слов'янські ріки зіллються в одне слов'янське море;⁴⁶⁷ г) синьо-білі-червоні кольори домінують у традиційних виробках народно-прикладного мистецтва, зокрема вишивання та ткацтво. Тут доречно нагадати, що синьо-біло-червоний прапор Підкарпатської Русі знаходиться в багатьох історичних музеях Європи, де свого часу з офіційними візитами побував президент Чехословаччини Т.Масарик і залишав у подарунок прапори і герби Чехії, Словаччини і Підкарпатської Русі як складових частин Чехосло-

⁴⁶³ Символіка Закарпаття: традиції і сучасність. – Ужгород, 1007. – С.54-55.

⁴⁶⁴ Там само.

⁴⁶⁵ Там само. – С.55.

⁴⁶⁶ Там само. – С.55.

⁴⁶⁷ Тарас Шевченко. Повна збірка творів в трьох томах. Т.І.Поезія. – К., 1949. – Державне видавництво художньої літератури. – С.231.

вацької федеративної республіки. Як бачимо, синьо-біло-червоний кольори в Закарпатті не є російськими, як це люблять повторювати представники української «Просвіти» та прибулих в Закарпаття з інших областей України, а історичним закарпатським (підкарпатським).

3. Поєднання кольорів, домінування тих чи інших дають змогу говорити про менталітет народу. Підкарпатські русини мають таке розуміння синьо-біло-червоного кольорів:

а) Синій колір – колір глибокого неба, це – перспективне зображення карпатських гір (4/5 території Закарпаття), полів підкарпатського надвечір'я і літнього світанку, колір сподівань на краще, колір холодного розуму, колір, який справляє враження свіжості духу і тіла, невичерпної працелюбності краян.

б) Білий – традиційна миролюбність підкарпатських людей усіх національностей, їхня толерантність, спокій, моральна і фізична чистота. Це – природний пацифізм краян, який заповідав великий будитель О.Духнович. Білий колір символізує миролюбність, гостинність, привітність, доброзичливість, толерантність, високу культуру краян. Без білого кольору важко уявити собі прапор Підкарпаття.

в) Червоний колір асоціюється з життєвим, насиченим силою, снагою життя. Це – естетичний ідеал населення Закарпаття. Синонім слова «червоний» в русинській мові – «красний», тобто гарний. Це – символ, що активізує людину, впливає на підняття загального тону, це вияв здоров'я людини. Отаке багатство змісту поєднання синього-білого-червоного кольорів характерне для світовідчуття закарпатських людей, всіх національностей краю.

4. Пропонований (але не затверджений обласною радою) триколірний прапор враховує природні й історичні традиції Закарпаття. Він задовольняє усі національності, що проживають тут, бо кольори їхніх материнських держав входять у регіональний прапор краю. Ніхто не ображений. Всі три кольори словацького, чеського, російського прапорів у різній конфігурації на 100% входять до крайового прапора; із трьох кольорів угорського два (білий і червоний) теж наявні у крайовому прапорі (64,7%); обидва елементи польського прапора (білий і червоний) відбиті у крайовому прапорі (100%); із трьох кольорів румунського два (синій і червоний) теж знаходяться в крайовому прапорі (64,7 %); із двох елементів українського прапора синій вписується до крайового прапора (50%); із двох елементів білоруського (червоний, зелений) – червоний – в прапорі краю (50%); із трьох кольорів вірменського (синій і червоний) вірмени бачать у регіональному закарпатському (64,7%), червоний колір німецького (33,3 %) у регіональному прапорі; із болгарського прапора два – білий і червоний – (64,7 %) посідають місце в регіональному закарпатському прапорі; два синьо-білі кольори євреїв та греків включені в триколірний прапор Закарпаття (64,7%), червоний і синій кольори ромів теж знайшли своє місце в крайовому триколірному прапорі (64,7 %). Таким чином, представники всіх національних меншин

краю побачили б себе і відчували б притягальну силу своїх вітчизняних кольорів в пропонованих русинськими громадськими організаціями у регіональному прапорі Закарпаття. (Зразки 8, 9, 10). Ці показники одночасно заперечують «вченому» із Києва, який на підставі невідомо з яких джерел стверджував, начебто Закарпатська область має найвищий відсоток неслов'янського населення серед інших регіонів України, тобто українців, русинів, росіян, чехів, словаків, поляків, білорусів, болгар, разом взятих менше, ніж угорців, румун, вірменів, євреїв, ромів, греків.

5. Що стосується синього і жовтого кольорів, то вони не є для Закарпаття ні в побуті, ні в орнаментах та візерунках, ні в інтер'єрах та екстер'єрах будинків, ні в одязі людей тощо. Відомо, що князі Київської Русі ішли в походи під червоними стягами. Читаймо «Слово о полку Ігоревім»: «Русичи великая поля чръленими щиты преградиша, ищучи себе чести, а князю славы», і далі: «Чрълень стягъ, бела хоругвь, чрълена чолка, сребрено оружие – храброму Святославичу!»⁴⁶⁸ Відомо, що між 12 козацькими прапорами Київського полку XVII століття немає синьо-жовтого. У підручнику для шкіл читаємо: «Прапори козацької вольниці були червленого (темно-червоного), малинового, синього, жовтого, чорного, білого, блакитного, оранжевого кольорів».⁴⁶⁹

Звичайно, на Закарпатті, як і у Галичині, були синьо-жовті прапори як епізодичні атрибути історії нашого краю. Але звідки вони прийшли? Скористуємося літературою. Кандидат історичних наук Йосиф Кобаль пише: «Ці кольори домінують у всіх комітатських гербах, які приймали не русини, а угорські лідери комітатів...».⁴⁷⁰ А далі наводить зразок герба німців Другетів: тло синє, обрамлення жовте, сім коричневих шпаків, але із жовтими дзьобами і ніжками. Аналогічні барви знайдено в родині Перені».⁴⁷¹ Це правда. Не відповідає правді тут лише такий неправильний висновок автора: «... традиція синьо-жовтих кольорів на території Закарпаття сягає столітніх глибин» (!?).

Думки Й.Кобалю про неукраїнськість синьо-жовтого прапора підтверджуються й іншими фактами. Відомо, що революція 1848 року дала поштовх і для українського народного руху. У Львові було створено Головну Руську раду, яка займала лояльне становище щодо австрійської влади на противагу польській Центральній раді народів, яка підтримала революцію. У червні того ж року у Празі відбувся Слов'янський конгрес, який розглянув питання про подальшу долю слов'янських народів у Австрійській імперії, де панівною була німецька нація. Галицько-українська і польська делегації до-

⁴⁶⁸ «Слово о полку Ігореве». – Ленинград, 1953. – С.41.

⁴⁶⁹ Г.Я.Сергієнко, В.А.Смолій. Історія України. – Київ 1993. – 122.

⁴⁷⁰ Символіка Закарпаття XVII – XVIII століть // Символіка Закарпаття: традиції і сучасність. – Ужгород, 2007. – С.40.

⁴⁷¹ Там само.

мовилися, що загони Національної гвардії у Галичині матимуть для розрізнення герби своїх народів. А коли на ратуші Львова з'явився синьо-жовтий прапор, члени Головної Руської ради поспішили відмежуватися, заявивши, що «то не русини учинили й навіть не знають, хто то є причинив».⁴⁷²

У 1849 році для придушення угорської революції в Галичині з'явилися російські війська. Люди приязно ставилися до російських солдат. У відповідь на це губернатор Галичини граф фон Стадіон поспішив висловити готовність підтримати український національний рух, але за умови, що галичани не вважатимуть себе частиною російського народу. Після розмови сторін губернатор передав представникам руху синьо-жовтий прапор, зшитий матір'ю імператора Франца Йосифа – Софією Баварською. Таким чином, офіційним прапором Королівства Галичини у складі Австрійської імперії став синьо-жовтий прапор, запропонований австрійцями. Австрійське походження синьо-жовтого прапора підтверджується і тим, що у сучасній федеральній землі Нижня Австрія офіційним прапором є синьо-жовтий. Він з'явився ще у першій половині XIX століття, коли у Австрійській імперії запроваджувалася для всіх земель офіційна символіка. Вдруге цей прапор затверджений як офіційний прапор для Нижньої Австрії 9 серпня 1954 року в день проголошення військового нейтралітету Австрійської республіки. Питається п.Кобалю: хіба то традиція, якщо синьо-жовтий кольори занесли на Закарпаття мадяри, німці і австрійці? За українським словником традиція – це «досвід, звичаї, погляди, смаки, норми поведінки і т.ін., що склалися історично і передаються із покоління в покоління».⁴⁷³ Отже, традиції творить народ, а не той, хто панує над народом.

Відомі факти, коли і австрійка Марія Терезія дарувала синьо-жовті прапори галичанам та Мукачівській греко-католицькій єпархії. Коли Австрія у 1914 році оголосила війну Сербії, а потім і Росії, на допомогу їй у Галичині організувався 25-тисячний Легіон Українських Січових Стрільців, який протягом усієї війни вірно воював проти слов'ян сербів та росіян під синьо-жовтим прапором. Частина Легіону знаходилась і в Закарпатті (у селах Страбичово та Горонда). Провідними отаманами цього військового об'єднання були галичани: Михайло Волошин, Гриць Коссак, Степан Шухевич. Визначними сотниками і старшинами стрілецтва були: Сень Горук, Дмитро Вітовський, Омелян Левицький, Василь Дідушок, Осип Семенюк, Осип Будзиновський, Клик Гутковський, Роман Сушко... Першим начальником комендантом Легіону став Михайло Галушинський.⁴⁷⁴

У вересні 1914 року у Воловці з'явився табір (місцева дислокація) добровольців січових стрільців із сусідньої Галичини з офіцерами під великим

⁴⁷² Старий Замок Паланок. – 2005. – 31 серпня.

⁴⁷³ Великий тлумачний словник сучасної української мови. – Київ, 2001. – С.1260.

⁴⁷⁴ Антон Лотоцький. Історія України для дітей. Львів, 1990. – С.216-217.

синьо-жовтим прапором. Група складалася із учнів галицько-українських гімназій із їхніми викладачами. Вони поспішали у Верецькі рятувати Австрію перед наближенням «москалів», тобто російської армії.

У 1918 році Усуси (українські січові стрільці) разом з австрійськими військами ввійшли до України. Вони за наказом австрійського командування мали «поширювати між українським народом добру славу про австрійців. Вони мали запевнити людей, що австрійська армія прийшла на Україну в добрих намірах, щоб звільнити край від більшовизму та завести тут лад».⁴⁷⁵

У пізніші роки (1938–1939) під синьо-жовтими прапорами в Закарпатті відбувалися деструктивні акції. Тож слід ще і ще раз зважити на терезах минулого докази «за» і «проти», затверджуючи прапор Закарпаття.

НАЦІОНАЛЬНИЙ ГІМН РУСИНІВ ЗАКАРПАТТЯ

Відомо, що гімн – це урочиста мелодія, у якій прославляється народ, його рідна земля, край (державна) із усіма особливостями історичного розвитку, з традиціями. Гімн є виявленням почуття патріотизму, належності до роду-племені, народу, нації. Гімн є одним із регіональних національних символів нарівні з гербом і прапором.

Гімни з'являються, як правило, у найвідповідальніші періоди історії народу, коли пробуджується національна самосвідомість у людей, виникає (чи відроджується) національна ідея, коли прокидається прагнення народу до свободи, його бажання жити вільно, незалежно від чужої волі, влади чи панівної нації. Підкарпатські русини відчували цю потребу після подій 1848–1849 рр., під час «весни людства», коли завдяки активній національно-патріотичній діяльності А.Добрянського наш край одержав від австрійського уряду певні автономні права з утворенням Ужгородського адміністративного округу під назвою «Руська Країна». Національне кредо русинів сформувалося у творчості великого будителя русинського народу О.В.Духновича.

О.Духнович після подій 1849–1849 років пише ряд патріотичних віршів, серед яких особливо виділяється «Вручание» (заповіт), що починається словами «Я русин был, есмь и буду». Вірш ще при житті автора набув великої популярності, став народним гімном. І це не випадково. У ньому автор відобразив устремління своїх одноплемінників у тяжких умовах гніту та переслідування з боку чужоземної влади. «Вручание» написано в 1850 році і вперше надруковане в літературному альманасі «Поздравление русинов на год

⁴⁷⁵ Там само. – С.228.

1851 от литературного заведения Пряшевского»,⁴⁷⁶ наприкінці альманаху як післямова, у якій автор виражає свої заповітні думки, любов до свого народу і обов'язок перед ним. Незадовго до смерті (1865) О.Духнович написав ще один вірш «Подкартські русини», який теж став улюбленою піснею русинів, а пізніше національним гімном.

Такі поезії як «Вручание» і «Подкарпатські русини» у період національного відродження слов'янських народів Австрійської імперії мали важливе значення, активізуючи їхній культурно-національний рух. Тому їх треба розглядати як єдине ціле, як вираз єдиної патріотичної теми. «Вручание» справило таку вражаючу дію на народні маси, що воно швидко поширилось у всі регіони Австрійської імперії, де проживали русини (Підкарпаття, Пряшівщина, Руський Кересур, навіть Львів): У «Місяцеслові» на 1864 рік вірш передрукований із приміткою: «Сія піснь есть достойна того, обы ю каждый русин на память знал».⁴⁷⁷

Дві головні поезії «Вручание» (Я русин был, есмь и буду) та «Подкарпатські русини» захопили тодішню інтелігенцію і простий люд своєю духовною піднесеністю, мелодійністю текстів, які легко перекладалися на музику. Особливо любила і співала їх шкільна молодь, якої на той час було багато: на 1874 рік у Підкарпатті існувала 571 школа.⁴⁷⁸ Вірші О.Духновича стали надбанням широких верств. Їх співали скрізь, запалючись ідеями любові та служіння народу.

Та попри цю історичну правду знаходилися одиниці чи групи недоброзичливців, які прагнули відкинути все на смітник історії. Особливо багато таких було серед емігрантів 20-х років, які прибули в край із Галичини, – В.Пачовський, В.Бірчак, А.Аліськевич та інші. В кінці 30-х років ХХ ст. з'явилися ще більш екстремальні сили – у вигляді військово-політичного формування «Карпатська Січ». Воно теж мало галицьке походження і було пронизане духом українського войовничого націоналізму, прагнуло розправитися з русинством, як із ворожим табором. Вперше вірш «Подкарпатські русини» надрукував М.Врабель у збірнику «Русській селовой у 1890 році. За свідченням Є.Сабова, у 70–80-х роках ХІХ століття вірш відомий у краю як пісня, яку особливо охоче співала шкільна молодь».⁴⁷⁹

У книзі «За правду і волю» Августин Штефан, подаючи коментар до портрета О.Духновича, зазначив: Духнович – «пробудитель Пряшівщини» (? – М.А.), автор гімнів «Підкарпатські русини оставте глибокий сон», «Я русин був і буду».⁴⁸⁰ А в третьому підрозділі «Гімни в Угорській Русі в 1890–1919» А.Штефан згадує: «Про підкарпатські народні гімни «Підкар-

⁴⁷⁶ Відень, 1851. – С.69-70.

⁴⁷⁷ О.Рудловчак. Олександр Духнович. Твори. – Том І. – Пряшів, 1968. – С.686.

⁴⁷⁸ Журнал «Учитель», – 1929. – № 3–4. – С.102–103.

⁴⁷⁹ Е.Сабов. Очерк литературной деятельности и образования угро-русских. – 1983. – С.12.

⁴⁸⁰ Августин Штефан. За правду і волю. – Торонто, 1981. – С.32.

патські русини» та «Я русин був» довідався я в 1910 році в Богословській ліцеї в Ужгороді. Самоосвітній кружок богословів підготовляв свято з нагоди відкриття нового шкільного року в жовтні 1910 року».⁴⁸¹ А трохи нижче автор спогадів передає діалог з Миколою Русинком, студентом IV курсу, організатором свята:

Русинко: Ти знаєш наш гімн?

Штефан: Знаю... І зачав співати «Ще не вмерла Україна...»

Русинко: То не наш гімн... і заспівав «Подкарпатські русини, оставте глубокий сон ...».⁴⁸²

Русинська національна ідея закріпилася у період автономії Підкарпатської Русі в складі Чехословацької республіки 1919–1939 років. Тоді гімн «Подкарпатські русини» виконувався на урочистостях після чеського «Kde domov můj» та словацького «Nad Tatrou sa bliska».

Під час Чехословацької республіки вірш «Підкарпатські русини» був офіційним гімном підкарпатських русинів. У 1922 році Ф.Тихій опублікував його у виданні «Поезії Александра Духновича» (на стор.84). Вірш «Подкарпатські русини» виконувався як пісня відразу після смерті автора. Вона передавалася в усній формі від покоління 70-х років XIX століття до 1920 року. Пісня-гімн не існувала в нотах до травня того ж року, аж поки композитор і хоровий диригент С.Фенцик, їдучи у складі делегації до Праги з приводу приєднання Підкарпатської Русі до Чехословаччини, у Кошицях не написав мелодію у нотах.

У 20-х роках минулого століття галицькі націоналісти робили все можливе, щоб принизити роль русинського гімну. У 1926 році вони подали уряду Чехословаччини сфальсифіковану інформацію, ніби гімн Духновича «співали у нас под гнітом маляр тільки за білим столом».⁴⁸³ Таким чином, вони за всяку ціну хотіли викоренити з духовної практики русинів їхню національну пісню-гімн і запропонувати інший варіант головної пісні. Чинники шкільного відділу місцевої адміністрації своїм рішенням за №8297 оголосили «Подкарпатські русини» не національним гімном, а звичайною піснею, яку не обов'язково виконувати після чеського і словацького гімнів. З протестом виступило «Учительское товарищество» і вимагало від Союму постанови визнати «Подкарпатські русини» національним гімном русинів. Меморандум-вимогу підписали В.Шпенник, В.Анталовський, Г.Шутка та ін. Союм прийняв до уваги меморандум і визнав таки «Подкарпатські русини» гімном Підкарпатської Русі».⁴⁸⁴

⁴⁸¹ А.Штефан. Названа кн. – С.34.

⁴⁸² Там само.

⁴⁸³ І.Комлошій. До питання про переклад віршів Олександра Духновича // Збірник «Олександр Духнович». – Пряшів, 1965. – С.334.

⁴⁸⁴ В захиту нашого гимна. Карпатській світ. – Год II. – №4(14). – 1929. – С.526.

Не замовкав гімн підкарпатських русинів і за часів гортіївської Угорщини (1930–1944). За угорського панування (1939–1944) гімн викликав чималий інтерес угорських культурних діячів і був перекладений угорською мовою. Переклад гімну вийшов у Будапешті у 1939 році під назвою «Rutének nemzeti himnusz» («Русинський національний гімн»).

У період незалежності України деякі доморошені націонал-патріоти виступили з відкритим запереченням гімну авторства Духновича. На їхньому боці опинився академік О.Мишанич. Але за всього негативізму академіка, він мусів визнати, що «заклик невідомого (!? – М.А.) поета кінця ХХ століття «оставте глубокий сон» залишається актуальним.⁴⁸⁵ Категоричне заперечення авторства Духновича русинського гімну прозвучало у статті Ю.Балеги «Плагіаторство чи містифікація. І хто автор гімну «Підкарпатскіи русины»».⁴⁸⁶

До 125 річниці з дня народження поета-будителя О.Духновича 24 квітня 1928 року в Ужгороді вийшла з друку книжечка під назвою «Хоры на слова Александра Духновича. Гармонізацію «Вручанія» та Гімну підкарпатських русинів для змішаних, дитячих і чоловічих хорів зробили композитори З.Лиско, О.Кизим та Ф.Колесса. Вони по-різному підійшли до трактування цих патріотичних творів, зокрема гімну відносно музичного розміру (3/4, 4/4, 2/4), тональності (ля-мажор, до-мажор), темпів, ритмики, сили звучання. Наступні нотні публікації гімну мали дещо відмінні метро-ритмічні особливості, залежно від авторського розуміння змісту слів. Це зумовлювало певні труднощі для масового виконання. В народі виробився свій традиційний підхід до виконання гімну – стандарт, який зберігся донині.

У 1965 році В.Микитась та О.Рудловчак видали в Пряшеві антологію закарпатоукраїнської поезії «Поети Закарпаття». В ній у розділі «Олександр Духнович укладачі на перші місця поставили патріотичні вірші «Вручаніє» («Я русин был, есмь и буду») та «Подкарпатскіи русины» на знак визнання цих творів як програмових, першорядних у творчості О.Духновича. А у вступній статті упорядники антології так прокоментували появу цих текстів: «Поштовхом до написання багатьох творів (Духновича – М.А.) була відкрита шовіністична діяльність урядових кіл Габсбурзького двору та угорської буржуазії. У відповідь на шалену реакцію, цькування патріотично налаштованих людей О.Духнович у 1851 році пише відомого вірша «Вручаніє», де гордо заявляє шовіністам і підлим ренегатам:

Я русин был, есмь и буду,
Я родился русином,
Честный мой род не забуду,
Останусь его сыном».⁴⁸⁷

⁴⁸⁵ О.Мишанич. Маю перед народом обов'язок // Закарпатська правда, №5 (1946).

⁴⁸⁶ Закарпатська правда. – 1991. – 7 лютого.

⁴⁸⁷ В.Микитась, О.Рудловчак. Поети зелених Карпат // Поети Закарпаття. Антологія закарпатоукраїнської поезії (XVI ст. – 1945). – Пряшів, 1965. – С.26-27.

Текст Гімну підкарпатських русинів привертав увагу перекладачів на українську мову. Порівняймо один з перекладів. Ось текст Духновича:

Подкарпатські русини,
Оставьте глубокий сон,
Народный голос зовет вас
Не забудьте о своем.

Ці піднесені і могутні слова, теплий голос Будителя точно визначають гуманістичні асоціації, зігрівають душу. А ось переклад Ю.Шкробинця, надрукований в журналі «Дукля», №2 за 1983 р.

Гей, русини Підкарпаття
Пробудіться, бо вже час,
Куйте власну долю –
Гідний голос кличе вас.

Читач легко переконається, що у перекладі пробиваються трошки інші асоціації: голос войовничого натовпу, нетерплячого, готового кувати зброю для боротьби, що не властиво ні Духновичу, ні русинському народу.

Принагідно варто пригадати таку істину: кожний гімн (слова і музика) стає приводом для роздумів про одвічну (первісну), глибинну складову його спрямованості – на творення чи на руйнування. Русинський гімн налаштовує на творення, але без зброї та без насильства. Відомі приклади, коли сучасні гімни не позбавлені елементів руйнування, тобто заражені негативізмом, мають агресивний характер.

Наприкінці існування СРСР у 1990 році Ужгородська міська рада (голова Е.Ландовський) своїм рішенням від 14 червня 1990 року «Про традиційну символіку на території м.Ужгорода» постановила: «Під час свят, пам'ятних дат та інших заходів, які проводяться з ініціативи президії міської ради, після гімну УРСР виконуватиметься Гімн підкарпатських русинів на слова А.Духновича, музика С.Фенцика».⁴⁸⁸

Незважаючи на велику кількість нотних аранжувань Гімну підкарпатських русинів, що друкувалися в 20–30-х роках ХХ століття, виконавці, як правило, відходили від композиторських інтерпретацій. Останні передавали характер надмірної революційності, рішучості, бойового темпераменту, а це перечило менталітету русинів (толерантність, м'якість характеру, пацифізм, гуманність, відсутність революційності, нетерпимості, гострої рішучості).

У сприйманні народом гімн пройшов певну еволюцію від революційного маршу до лірико-патріотичного твору. Цей народний варіант (і нині існуючий в народі неофіційно) дав можливість редакційній комісії, створеній

⁴⁸⁸ Закарпатська правда. Про символіку Ужгорода. – 1990. – 20 червня. Це рішення нині не діє.

при обласному науково-культурологічному товаристві ім. О.Духновича у складі народного артиста України П.П.Магія, заслуженого діяча мистецтв України П.М.Рака, заслуженого діяча мистецтв України В.Г.Співака, заслуженого діяча культури України Н.Й.Петій-Потапчук, доктора мистецтвознавства Ф.І.Копинця, заслуженого учителя України М.І.Алмашія для впорядкування музичного тексту, зробити сучасну інтерпретацію мелодії гімну, надавши їй більшої ліричності без шкоди патріотичному настрою. Комісія одногосно погодилася із необхідністю модернізувати аранжировку гімну із такими елементами: змінити музичний розмір із 4/4 на 12/8, надати м'якість гармонізації, використати динамічні відтінки, що узгоджуються зі змістом тексту і здатні відображати психологічний настрій виконавців і слухачів. Примірний темп (**moderato**), сила звучання – **mf** (меццо-форте) перших двох тактів (текст: «Подкарпатські русини, оставте глубокий сон»), перехід на **forte** (голосно): «Народный голос зовет вас». Нова фраза «Наш народ любимый да живет свободный» виконувати з переходом від **mp** (mezzopiano), **crescendo** (крещендо) до **f** (forte) – «Народный голос зовет вас». Наступна фраза «от него да отдалится неприятелей буря, да согриет справедливость уж и русское племя» виконується у темпі **moderato**, а за характером життєстверджуюче. Фраза завершується могутнім мажорним акордом. Наступний текст «Желаніє руських вождь, руський да живет народ» підкреслює право русинів на його визнання і свободу. Звернення до Бога «Просим Бога вышняго, да поддержит руськаго» звучить **молитвенно**. Завершується гімн оптимістичним сподіванням на краще майбутнє русинського народу. Комісія доручила зробити аранжировку у такому варіанті Ф.І.Копинцю (зразок 15)

Закарпатська обласна рада протягом останніх років пережила немало неприємних миттєвостей, коли на порядок денний виносились питання символи Закарпаття (герба, прапора, гімну). Чим частіше і більше потрапляли до депутатського складу представники різних партій і політичних сил за закритими (таємними) партійними списками, внаслідок голосування за «кота в мішку», чим більше проникали сюди представники некорінного населення краю, тим важче було вирішувати ці питання на користь історичної правди та захисту вікових традицій жителів краю.

Не легко «пробивався» Герб Закарпаття, важче було з прапором, ще важче з Гімном, бо на заваді були депутати, які байдужі до власної історії, або закомплексовані на ідеях, що межують з авторитаризмом, унітаризмом, диктатурою, або користуються послугами недобросовісних науковців, інколи й недовчених. Чого варті заяви Павла Федаки, голови товариства «Просвіти» кандидата історичних наук: «46 неуків з облради заганьбили Закарпаття (при 5 «уках», тобто розумних, які голосували проти прийняття гімну Духновича – М.А.); за таку постановку питання треба було всього-на-всього дати по пи-

ску головуючому», треба було «одягнути наручники на «сепаратистів».⁴⁸⁹ Звісно, звідки ідуть такі настрої, про які каже сам «учений»: «...організації, які входять до УНО, НРУ, УНП, УРП «Собор», КУН, НУНС, «Свобода», між ними «Просвіта».⁴⁹⁰ Ось хто закликає розпустити Закарпатську обласну раду «за антидержавну діяльність». У наступному реченні «вчений-інтелегент», перевершивши будь-які моральні повноваження, пропонував відправити частину депутатів (46 неуків) «для профілактики на перевиховання до Берегівського спецзакладу».⁴⁹¹ Тут коментарі зайві. Активісти «Свободи» Тягнибока, що в 2009 році протестували біля будинку обласної ради, згадали навіть концтабір «Думен», куди, мовляв, треба відрядити корінне населення Закарпаття – русинів – як це колись робив о.А.Волошин.

На сесії 22 грудня 2009 року депутати Володимир Піпаш та Василь Дряшкаба (обидва з Рахівщини) назвали гімн «Подкарпатські русини» архаїчним. Їм слід нагадати, що гімн підкарпатських русинів увібрав домінуючу ідею свого часу, відобразив мету і устремління русинів на конкретному історичному етапі. Але ідея, мета і устремління залишаються актуальними й сьогодні. Тож до чого тут звинувачення в архаїзмі? Ще одно звинувачення полягало в тому, начебто гімн «не має жодного поетичного звучання». Це може вважатися для тих людей, у яких висохли історичні корені, вони не здатні плекати та надихати крону задля національного відродження, накінець, у яких не все в порядку з музичним слухом. Цей висновок відноситься і до депутата Михайла Поповича, який визнав мелодію гімну надто обтяжливою.

Не треба забувати, що гімни не міняються, як одяг, залежно від погоди чи сезону. Гімн – це стала субстанція, яка зародилася історично і залишається актуальною завжди. Мадяри пережили багато державно-політичних метаморфоз, але ніхто з них не збирається відкидати старий гімн Угорщини «Isten áld meg a magyart» («Боже, благослови мадяра»), який існував уже в 90-х роках XIX століття. Не збираються робити щось подібне ні чехи, ні словаки, ні серби. Радянський Союз – це вже історія, але Росія не поміняла традиційного гімну і з задоволенням співає мелодію старого радянського гімну. Револьюційна пісня «Марсельєза», яка стала гімном Франції, слова і музика якої написані ще в ніч з 25 на 26 квітня 1792 року, донині залишається головною піснею цієї країни. Таких прикладів безліч.

Для нинішнього закарпатця-русина заклик Духновича пробудитися від сну і дочекатися ліпших часів, має не менше значення, ніж у часи автора.

⁴⁸⁹ Павло Федака. 46 неуків з облради загальбували Закарпаття. – Трибуна. – 2009. – 26 грудня. – С.1,5.

⁴⁹⁰ Там само.

⁴⁹¹ Там само.

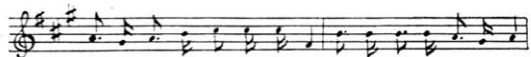
Гимн Подкарпатских Русиновъ.

Отрывисто

Духновичъ

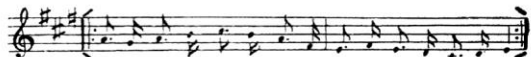
Под-кар-пат-ски-и Ру-си-ны о-ставь-те-те-плу-бо-кий-сонь

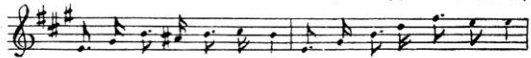
На-род-ный-голосъ-зоветь-вась-не-за-будь-те-осво-ихъ.

Нашъ-на-родъ-лю-би-мый-да-жи-ветъ-сво-бод-ный,

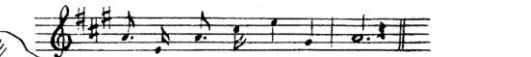
отъ-не-го-да-от-да-лит-ся-не-при-я-те-лей-бу-ря,
да-по-святитъ-справедли-вость-ужь-и-руско-е-пле-мя,

Же-ла-ни-е-руски-хъ-вотъ-руско-й-да-жи-ветъ-на-роды!

Про-симъ-Бо-га-Выш-ня-го,-да-под-дер-житъ-руско-го

и-да-сть-въ-ка-луч-ша-го

ПРИРОДНІ РУСИНСЬКІ СИМВОЛИ

Природа і Людина – це вселенська, духовна і органічна єдність. Це – єдине ціле і нерозривне. Природа – невичерпне джерело для життєдіяльності Людини. Людина з свого боку всім своїм єством причетна до природи, прагне зріднитися з нею тілом, розумом, почуттями. Вона співтворець, співучасниця всіх метаморфоз, що відбуваються в Природі. Природні символи пробуджують духовні сили народу. Недарма в архетип людини закладений культ природи, це – святість, це – все земне, що наповнене животворящим духом, це – таїнства, в яких навколишнє преображається, просвітлюється, наповнюється новим змістом. Всі ці поняття, цінності і постулати особливо притаманні і одній із часточок слов'янського світу у Центральній Європі – підкарпатським русинам.

Треба уміло читати книгу природи, щоб навчитись її шанувати, пізнати її таємниці, знаходити в ній стимулюючі символи допомоги, спасіння, відповіді на болючі питання, заспокоєння душі, віру в майбутнє. Шанування природних святинь-символів безпосередньо пов'язані з проблемами екології. Неповага до її законів призводить до розмивання і втрати розуміння і сприйняття нами землі, води, унікальних видів флори і фауни, які є нашими національними символами.

Флора і фауна Карпатського ареалу – це не випадковий набір рослин і тварин. Формування складної екосистеми тут формувалося протягом віків у результаті взаємного **приспосовування до сумісного життя різноманітних організмів між собою**. З одного боку, **приспосовування цих організмів до навколишнього середовища, зокрема ґрунту як материнської породи**.

Русини свої відносини з природою, з навколишнім середовищем завжди будували на релігійних засадах. Тому термін «символи» є майже синонімом таких слів як «святість», «святе», «святиня». Виплекана ще нашими далекими предками категорія прекрасного, неповторного, життєво необхідного, одухотвореного ставлення до навколишньої природи повинна становити обов'язкову компоненту не лише екологічного, але й духовного виховання сучасної людини. Наш сучасник має бути свідомим своїх завдань і обов'язків перед майбутніми поколіннями. Не можна байдуже проходити повз руйнування об'єктів нашої природи, по-хижацьки користуватись її багатствами, бо вона втілює в собі не тільки матеріальну сторону світу (придатну для споживання), але й і духовні сили народу, який у ній проживає.

Уміння віднайти в природі символи та святині – доказ високої духовності людської спільноти. Шанувати їх – означає шанувати самих себе, бо ми, люди, покликані дивитися на природу не лише очима споживача, але бачити в ній самих себе як її інтегральну частину. Бо саме наші далекі предки в природі і через природу творили свій специфічний спосіб життя, мислення,

плекали мову, називали своїми іменами об'єкти рельєфу, джерела, види флори і фауни, явища природи.

Із багатства і розмаїття природи рідного краю русини вважають своїми такі символи:

ЗЕМЛЯ – символ щедрості, багатства, благополуччя. Землю називаємо матір'ю, бо вона ласкава до тих, хто її любить, доглядає, обробляє, робить її гарною, родючою. Земля добре відчуває людські руки і щедра до них. **На щедрість матері-землі люди віддячують щедрістю до неї.** Народ зберіг у своїй пам'яті багато мудрих висловлювань, які дають високу оцінку землі-годувальниці:

Більшого скарбу, як земля, немає: вона годує й одягає.

Да святиться людська земляця.

Доглядай землю плідну, як матір рідну.

Земляця – народна скарбниця.

Землі кланяйся низько – будеш до хліба близько.

Землю треба любити, кедь хочеш з неї жити.

Земля не тягар, а Божий дар.

Земля як мати: сама не раз бідує, а нас годує.

Ко до землі із ласков, тому она из рясков.

ЗЕМЛЯ в народному розумінні – це рідний край, рідна батьківщина, рідна земля. Рідна тому, що ми на ній народилися, тут жили прадіди, діди, батьки. Цю землю треба любити. А щоб її любити, її треба добре знати, на ній треба працювати, її треба захищати.

Родна земля ліпша як чужа парна.

Тота земля мила, котра тя родила.

Ко свою земляцю має, тот у неї коріньом проростає.

Справжній патріот і помирати повертається на рідну землю.

ЛІС (ХАЩА) – це незамінна ланка життя на Землі. Зелені рослини активно поглинають шкідливий для людини вуглекислий газ. Наприклад, середньої висоти бук може за 24 години відновити стільки кисню, скільки потрібно для дихання 3-х людей. Але дерева не тільки відновлюють кисень, вони є фільтром, який очищає атмосферу від пилу та шкідливих хімічних речовин і навіть екраном, який зупиняє звукові хвилі. Захищаючи дерева, ми цим самим захищаємо життя.

ХЛІБ – символ достатку, гостинності, єдності, міцності і благополуччя родини. З хлібом пов'язане питання благополуччя людини та народу (Насущний хлібець – наш отець, його сила жива – вшиткому голова). З хлібом пов'язано багато русинських звичаєвостей і традицій. Існувала і нині існує приказка: «Благослови Господи, хліб почати, себе и фамилию поговорати».

Ці слова газда (голова родини) примовляє, починаючи різати цілий хліб, похрестивши ножем нижню частинну круглої хлібини нахрест, перед тим коли родина сідала за стіл (обід, вечерю, гостину). «Хліб и солонина – то вже гостина», «Де хліб и вода, там ніт голода». Ко хліб не честує – пак тяжко бідує».

До поняття «хліб» відносимо й інші види хлібної продукції:

ПРОСКУРА – хліб, виготовлений із пшеничної муки на воді та солі. Нарізані із проскури шматочки-кубики називаються **дорою**. Дора вживається разом із вином при святому причасті (Хліб – Божа дора для нашого добра).

КРАЧУН – обрядовий хліб, який випікається до Різдва. Газдиня випікала кілька таких хлібин (9–12) і ділила: один – на Святий вечір, один – на Щедрий вечір, один – бабин вечір, інші – на кожний день Різдвяних свят.

ВЕРЧЕНИК – хлібець-плетеник у вигляді кільця. Його печуть для молодят напередодні свадьби і з ним ідуть до церкви вінчатися (Верченичок из мучиці – молодому й молодиці).

ПАСКА – спеціальний хліб незвичної форми, який випікався до воскресіння Христа (до Великодня). За традицією паска випікалася в четвер або суботу. Закваску (причину) заговляли ще в середу чи в п'ятницю ввечері. Ставили причину у дерев'яне корито накривали ручником (скатертю), щоб оберігала закваску від нечистої сили і щоб причина добре сприяла наростанню тіста (Паска – Божа ласка).

КОЛАЧКИ – хлібинки які випікалися спеціально для колядників за колядування замість грошей чи фруктів (яблук, горіхів). Модерний світ витіснив цю традицію як соціально не виправдану.

ХЛІБ-НЕВІСТЯК – звичаєва хлібна продукція. Хліб випікала невіста після свадьби (свадьби, весілля), коли гості збиралися в одну із неділь і переконувалися, що молода газдиня вміє самотійно випікати хліб.

Збереглося і вірування, пов'язане з хлібом: випікання родинного (круглого) вважалося у давні часи своєрідним священнодійством. Газдині не любило, щоб хтось був присутній, заходив чи виходив з хати в той час, коли садовили хліб у піч (Коли хліб печеся, иди вон и не сердися).

Хліб як найважливіша життєва потреба є духовним компонентом однієї з найголовніших християнських молитов «Отче наш»: «Отче наш, иже еси а небесах... Хліб наш насущный даждь нам днесь...».

ВОДА – найбільша цінність у житті людини. Вона використовується для вгамування спраги, для підтримання життєдіяльності людського організму, прохолоджує, напуває, омиває, зволожує.

Вода – свята, засіб духовного очищення. Водою люди охрещуються, благословлять, посвячують храми, будинки, житло, навчальні заклади, цехи, майстерні та інші об'єкти, де працюють люди.

Водиця – наша живиця.

Водиця – чарівниця.

Де вода капне, там хлібом пахне.

Водичка робить файні личка.

Де квасна водиця – там и здравниця.

Де пропала вода – там и земля худа.

Воду треба пити колінопреклонно. (Молнар)

ТИСА – символ краси і гордості Карпатського краю. З нею пов'язана наша історія, вона є справедливим свідком багатьох історичних подій. Вона була колись основним видом транспортування солі та смереки в інші держави. Вона – і символ врівноваженості, спокою, тиші, про що свідчить етимологія слова: «тихша» від слова «тиха», тобто «спокійна», «повільна».

СИМВОЛИ-РОСЛИНИ

ДУБ – символ сили і мужності чоловічої частини суспільства. Він міцний, ніяка буря не в змозі подолати стійкість дуба. Він глибоко вростає в землю. Тому сильних хлопців порівнюють з дубами: «Стоїть як дуб», «Міцний, як дуб». Дуб довго живе – до 1500 років. Вироби з дубової деревини дуже міцні. Віками стоять хати та інші будівлі, зроблені із дуба. Не випадково у гербах Березького та Угочанського комітатів знаходимо дубові листочки та жолуді.

СМЕРЕКА – символ дівочої краси і стрункості постави. Завжди зелені (вічність), пишні та витривалі, прості, як свічки (стрункість), морозостійкі. До породи смерекових належать і інші шпилькові породи: тис, ялиці, сосни... смерека живе до 300 років.

У народі кажуть: «Смерекам не страшні ні мороз, ні спека», «Ялиця круглий рік зелениться», «Ялиця – хашова цариця» Закарпатський поет Василь Діянич написав про смереку:

Люблю смереку не за вроду,

А за постійність ту просту,

Що в жовту спеку і в негоду

Вона в зеленому цвіту.

ШОВКОВА КОСИЦЯ (ЕДЕЛЬВЕЙС) – символ кохання, мужності, зрілості парубка-коханця. Хлопець може одружитися з дівчиною лише тоді, коли зірве едельвейс і подарує його своїй нареченій. А це не легка справа. Шовкова косиця росте високо в горах на важкодоступних стрімких скелях полонини Ненески у Карпатах, куди рідко ступає людська нога. Важко дістатися шовкову косицю не лише через її важкодоступність, але і через охорону її міфічними істотами. За народними легендами шовкову косицю охороняють «красні дівки». Кожного, хто спробує зірвати цю квітку, вони скидають у прірву, у безодню.

БАРВІНОК (БЕРВІНОК) – символ вічності і постійності. Йому приписують також чародійну силу. Люди переконані, що барвінок здатний захищати від усілякої нечистої сили та від злих ворожок. Барвінок використовують під час весілля. Сплетені у вінок вічнозелені листки символізують вічне кохання. Напередодні весілля (свальби) діти приносять з лісу барвінок, дівчата плетуть для молодої і дружок вінки, ними прикрашають також вхід до подвір'я чи в приміщення, де відбувається свадьба. Вінком прикрашають і «курагов» (святкові хоругви зі стрічок). Росте в дубових хащах. Дуже шанував барвінок французький мислитель Жан Жак Р

НАРЦИС (КОЛІНЦЯТА, ПОДКОЛІНЦІ) – символ краси, тендітності, юнацької гордості (у стародавньому світі був символом перемоги). Це холодолюбива високогірна рослина. В Закарпатті водиться від часів льодовикового періоду. Нарцис на межі повного вимирання через байдужість людей. Широко відомою є Долина нарцисів у Хустському районі.

РОЗМАРІЯ – символ стійкості, витривалості. Про неї співають у піснях (одну з них записано у с.Ярок Ужгородського району).

Розмарію називають ще **ПІЗНЬОЦВІТОМ**, бо цвіте пізно восени, навіть **ЗИМОЦВІТОМ**, бо цвіте під снігом ліловою барвою, за що рослину називають **ШАФРАНОМ**.

XIII. ОСВІТА – ШЛЯХ ДО СВІТЛА У ПІТЬМІ

Історія освіти і шкільництва пишеться для того, щоб передати із покоління в покоління суму знань первісної елементарної родинної педагогіки, щоб дати сучасному читачеві уяву про тривалий час формування духовного життя народу, його освіченості, вихованості, а в кінцевому рахунку – цивілізованості і власного менталітету. «Звертаючись до вітваря минулого – беріть із нього не попіл, а вогонь», – учили мудреці минулих часів. Ці напутні слова треба пам'ятати й нам, освітянам, інтелектуальній еліті та всім, хто пройшов шкільне і вузівське навчання, коли йдеться про одну із найбільш складних і багатопланових наук про формування, виховання Людини – педагогічну науку, яка пройшла такі основні фази:

- а) накопичення ідей і думок про навчання і виховання;
- б) критичне осмислення і оцінку всього, що надбано емпірично;
- в) створення на основі аналізу і синтезу наукової педагогічної теорії.

Історики русинської освіти і педагогіки та вчителі-практики, починаючи від раннього періоду розвитку шкільництва на Закарпатті, робили багато спроб, щоб розібратися у великій кількості фактів, ідей, висловлювань, оцінок, концепцій. В цих намаганнях вони наштовхувалися на особливості шкільництва, освіченості народу, форм і методів навчання і виховання, витоків педагогічної думки. Особливість полягала в тому, що в цьому нелегкому процесі брали участь і державно-політичні діячі, і педагоги, і церковнослужителі (у значній мірі), і представники простого люду. Кожен із цих соціальних прошарків по-своєму розумів і розкривав мету, завдання і генезу педагогічних проблем. Кращі представники русинського народу віднайшли і відкрили їх життєвість, позитивно сприйняли хоч і скромні, але поступальні успіхи народного шкільництва як закономірний процес, що сягав народних глибин, менталітету русинського народу. Хай не завжди йшло гладко, хай доводилось переборювати, здавалось би, незборимі перепони, та на кожному відрізку часу проявлялись позитивні тенденції, що впливали із історичного поступу, принципів народності, гуманізму, демократизму, прагматизму. Логіка, зміст і розвиток освітньо-педагогічних ідей минулого в неповторній історичній специфіці Карпаторусинського краю були продиктовані конкретними факторами економічних і соціально-політичних особливостей кожного етапу історії краю (статус бездержавності краю, постійне периферійне становище, зміни державно-політичного устрою, належність до різних державних структур, чужомовне середовище, асимілятивні природні і насильницькі процеси з боку панівних народів).

Розвиток освіти і шкільництва на Закарпатті – процес складний, довготривалий, але недостатньо вивчений. Адже достовірних даних де і коли виникли перші осередки освіти в цьому краї немає. Однак, виходячи із загаль-

них закономірностей, властивих навіть первіснообщинному ладу, можемо припустити таку гіпотезу, що первинне навчання і виховання з'явилося тут, в Карпатах, з появою homo sapiens (розумної людини), з формуванням гомогенної родини та матріархату як форми первісного родового суспільства. При цих умовах вже започаткувався розумний спосіб життя, продумані процеси праці, виготовлення зручних знарядь праці, виготовлення необхідних предметів побуту, а з розширенням і розвитком родини, народжуваності дітей у моногамній родині виникла потреба навчання і виховання дітей. Враховуючи те, що у первісній моногамній родині фізичною силою був чоловік, який узяв на себе зобов'язання забезпечувати родину засобами життя і харчування, тобто чоловіки виконували продуктивні функції, а жінки, як правило, – репродуктивні функції. Репродуктивними вважалися насамперед виховання дітей, догляд за ними, догляд за хворими, приготування їжі, виготовлення одягу, приведення до порядку житла та ін. Жінки в певні періоди (в часи мисливства і збиральництва) теж були збирачами. Регулярне здобування їжі збиральництвом було економічно важливим і вигідним. Жіноча здатність народжувати і цим збільшувати і зберігати рід робило жінку постаттю соціального значення. Жінка – матір дитини – підсилювала однозначність визначення ролі жінки як головної особи в родині. Це була її стабілізуюча роль. Так народжувався матріархат, головним осередком якого була **материнська сім'я**, а в ній – **материнська школа**, де **материнською мовою** мама навчила дитину пізнавати навколишній світ у багатогранних виявленнях, де формувався світогляд підростаючого покоління. Ще одна особливість формування моногамної родини в умовах давнього Закарпаття – осілий, не кочовий, спосіб життя. У кочівників моногамна родина – явище запізніле.

Виховання в первіснообщинному ладі з'явилося із потреби батьків (і батька, і матері) передавати дітям усе те, що вони створили у власній практиці, свої погляди на навколишню дійсність. Уже на цій первісній стадії розвитку суспільства навчання і виховання здійснювалось як збоку матері, так і самовихованням. Дорослі (мати, батько, старші діти) навчали дітей дотримуватись родинних традицій, передаючи їм те, що знали самі, зокрема, правил гігієни, збереження здоров'я, дотримання добрих звичок, здобуття життєвої мудрості. Діти ж через спостереження і наслідування переймали досвід дорослих. Вони поступово залучалися до життєдіяльності родини, в результаті чого самовиховання здійснювалось через наслідування, але воно не було планомірним. Та уже на цій ранній стадії розвитку суспільства виховна практика набувала широкого діапазону і полягала в передачі дітям трудових навичок, правил поведінки, релігійних уявлень, традицій, звичаїв і обрядів. Важливу роль відігравала усна народна творчість: перекази, легенди, міфи, пісні, загадки, казки, а також релігійні заборони дій, вчинків, слів, порушення яких викликало кару надприродних сил. Важливу роль відігра-

вали також організаційні форми виховання: ігри, танці, хованки, прогулянки, звичаї, ритуали, під час яких прищеплювалися правила і норми поведінки. Усі ці форми і засоби виховання були органічною частиною життя первісного суспільства, а діти виховувалися, беручи безпосередню участь у цьому житті. Але це був період неписьменного навчання, виховання і елементарної освіти. І все ж родинно-сімейне виховання залишається настільки важливим в житті кожної людини, що Генеральна асамблея ООН постановила, що «починаючи з 1994 року 15 травня щороку буде відзначатися **«Міжнародний день родини»**, підкресливши цим величезне значення сім'ї в фізичному і духовному становленні особистості і суспільства. Від роду – до народу, – говорять люди. Ось чому головними вічними постулатами були такі:

1. Родина – основа держави (род, родина, родовід, родичі, народ – держава).

2. Родина – берегиня людського роду.

3. Родинне виховання – перша природна, постійно діюча ланка виховання, основа формування особистості, її моралі, самобутності національного самопізнання і світорозуміння.

4. Родинне виховання – складова частина народної педагогіки, яка вичає і вирішує проблеми обов'язковості, моральності вихованців, реалізує ідеї народно-педагогічної деонтології як закону життя (повага до батьків, свого родоводу, рідної материнської мови, до рідної землі, шанобливе ставлення до культури і історії свого народу; повага до праці, бережливе ставлення до хліба, природи, матеріальної культури; вірність заповітам предків, вшанування пам'яті померлих, співпереживання та милосердя до тих, у кого горе, біда та інші високі моральні якості.

5. Сім'я – найкраща вихователка підростаючих поколінь за всіх часів і народів. Тут народжується власна виховна практика, яка з переходом до наступних поколінь переростає в родинну традицію, а ще в наступних поколіннях становить систему і набуває змісту загальнолюдських здобутків. Отже, належне родинне виховання є визначальною базою успішного навчання і виховання підростаючого покоління.

Оскільки русинська родина формувалася в умовах компактного місця проживання, на одній сталій території осілим способом життя, тут формування моногамної родини відбувалося успішно і тому виховна практика була прагматичною і стабільною, незмінною навіть у пізніші історичні періоди при різних державно-політичних режимах. Таким чином, тут народжувався і менталітет наступних поколінь русинського народу.

Коли говоримо про школу періоду більш цивілізованого рівня розвитку суспільства, то тут приходиться говорити про школу як про суспільну субстанцію, яка повинна турбуватись про виховання молодого покоління з позиції державності, корисливості школи для розвитку держави. З цих позицій школа розглядається і як джерело та показник культурного розвитку кожно-

го народу, як засіб, знаряддя виховання молоді як громадян держави. Даючи оцінку русинській школі і освіті в Закарпатті та і всьому русинському Карпатському ареалі в минулому, ми повинні з об'єктивних позицій враховувати ті історичні умови, в яких розвивалася школа. Бо ж її розвиток залежав у багатьох випадках від різних факторів. І на першому місці був фактор ставлення до школи державних мужів, чи панівних осередків (землевласників, державних адміністраторів, вождів, князів, королів, церковнослужителів), накінець, ставлення простого народу до потреби навчання і виховання своїх дітей. Інший фактор – загальний економічний, політичний і культурний розвиток держави, освіченості народу в цілому у даному випадку Австрійської, а пізніше Австро-Угорської монархії та матеріального становища простого народу в цій державі і можливостей давати освіту дітям із народу.

Факт залишається фактом, що первинне навчання і виховання дітей на історичному Закарпатті залежало від рівня культури духовенства і зацікавленості церковної ієрархії у навчанні і вихованні дітей з народу. З цього випливало, що з підвищення освіченості духовенства буде підвищуватися і народна освіта. В умовах Закарпаття цей процес відбувався паралельно. Спочатку самі церковнослужителі у багатьох випадках були неграмотні, про що у свій час говорив єпископ Йосиф де Камеліс. Ознайомившись із станом освіти в єпархії, він підкреслював: «Багато церков без книг, села без шкіл, священники і вчителі неосвічені, а про простий народ навіть говорити не можна».⁴⁹²

Слід зазначити, що попередники А.Бачинського Йосиф де Камеліс, М.Ольшавський, І.Брадач розуміли ситуацію з відсутністю учительських кадрів (півцєвчителів) і усвідомлювали, що від освіченості священників і дяків залежить успіх парафіяльних шкіл і якісне навчання дітей. Тому уже в 1655 році при Мукачівському монастирі відкрито школу для підготовки священників і півчих. У 1690 році єпископ Мукачівської єпархії Йосиф де Камеліс відкрив кілька приходських шкіл і написав для них «Букварь языка Славенська» і «Катехизис для науки Угроруським людем», які були призначені для молоді. А.Бачинський постійно й наполегливо дбав про освіту священників, богословів, півцєвчителів, усвідомлюючи, що від їх освіченості залежить і доля русинських шкіл та освіченість народу. Тому у 1781 році організував богословську семінарію і домігся виділення додаткових місць для молоді краю у вузах Будапешта, Відня, Трнави.

Ці позитивні дії Мукачівських єпископів детально проаналізували вчені Василь Гаджега,⁴⁹³ Іреней Кондратович.⁴⁹⁴ Але вчений-комуніст УждУ

⁴⁹² Цит. По кн. В.В.Гомонай, В.В.Росул, М.І Талапканич. Школа та освіта Закарпаття – Ужгород, 1997. – С.10.

⁴⁹³ О первых початках народного школьництва на Подкарпатской Руси.// Подкарпатска Русь. – 1927. – С.331–335.

⁴⁹⁴ Історія Подкарпатської Руси для народа. Ужгород, 1924.

О.Ф.Хичій піддав гострій критиці наукові праці В.Гаджеги та І.Кондратовича, назвавши їх фрагментарними, а самих вчених буржуазно-клерикальними «істориками». «Всі вони, – пише далі О.Хичій, – намагалися довести, що католицька церква відіграла позитивну роль у розвитку шкільної справи в Закарпатті. Насправді роль католицької церкви⁴⁹⁵ була реакційною... а школа ніколи не була народною».⁴⁹⁶ О.Хичій не визнає факту, що уже в XV–XVI століття в Закарпатті працювали школи в Берегові, Вишкові, Тячеві, Мукачеві, Бедевлі, В.Лучках, Чорному Потоці, Чорнотисові, які знаходилися під контролем священників.⁴⁹⁷ Він пише: «Набагато пізніше почали відкриватися школи в Закарпатті, а про навчання тут рідною мовою можна говорити тільки починаючи з другої половини XVIII ст. Взагалі в XVII–XVIII ст. освіта в Закарпатті ледве існувала» і посилається на «факт»⁴⁹⁸: «В 1833 році існувала тільки одна школа в Коритнянах».⁴⁹⁹ Такий висновок з марксистської точки зору зробив комуніст О.Хичій.

Поширення християнства у Закарпатті з IX століття вимагало попів, дяків, які б уміли читати, писати і переписувати книги. Той факт, що в Закарпатті уже в XI–XII ст. було чимало освічених людей, яких запрошували інші країни, в тому числі і Київська Русь,⁵⁰⁰ є яскравим свідченням існування тут освітніх центрів при перших монастирях, церквах і капітулах. На думку дослідників, найкращі школи існували при Мукачівському та Грушівському монастирях. Вони вважалися школами вищого типу і готували не лише попів і дяків, але й духівництво для православної церкви. Проте на тій стадії розвитку шкільництва навчання в більшості шкіл носило примітивний характер. Учителі-монахи самі мали мізерні знання і перебували в становищі кріпосного селянства. Як зазначає проф. О.Петров «на Закарпатской Руси, при господстве крепостного права и произвола инородцев-помещиков иные духовные лица прямо принадлежали к крепостному состоянию, другие, считавшиеся свободными, жили на податных дворянских землях, третьи – так или иначе приобретенных в собственность, но не все они облагались, наравне с крестьянами, произвольными податями, подвергались телесным наказаниям, тюремному заключению, случалось, что дети их обращались в рабство и продавались».⁵⁰¹

⁴⁹⁵ Пан Хичій не уточнив про роль якої католицької церкви йде мова, бо греко-католицька церква східного обряду виступала тільки на захист інтересів простого русинського народу і турбувалася про освіченість русинської молоді.

⁴⁹⁶ Хичій О.Ф. З історії шкільництва на Закарпатті з XVIII до 1945 року// Наукові записки УжДУ, том ХХІХ. – Ужгород, 1957. – С.331.

⁴⁹⁷ В.В.Гомонай, В.В.Росул, М.І Талапканич. Названа книга. – С.9.

⁴⁹⁸ П.Федор. Краткий обзор истории карпаторусской народной школы // Народная школа. Год XV. – Март, 1935/36. – С.5.

⁴⁹⁹ О.Ф.Хичій. Названа праця. – С.332.

⁵⁰⁰ Мишанич О. Давні зв'язки. – Дукля. – 1963. – №1. – С.80.

⁵⁰¹ Петров А. Материалы для истории Карпатской Руси. – Т. VIII. – Прага, 1923. – С.19–20.

Організованою формою розвитку освіти стали в Закарпатті парафіяльні школи, які появились в XV–XVI століттях. Це були в першу чергу елементарні, приходські або народні школи. У цій справі певну роль відіграв король Леопольд I, який в 1692 році видав свій «Привілей», згідно якого Мукачівський єпископ забезпечувався правом будувати церкви, а при церквах школи. Одночасно «Привілей» зобов'язував землевласників виділити необхідну кількість землі для побудови церков, парафій і шкіл. Вони відкривалися у великих селах, де зосереджувались ремісники, торгівці, організовувалися торговлиці (базари). Серед перших шкіл цього типу були школи в Ужгороді, (відкрита в 1401 році),⁵⁰² в Мукачеві (1552), в Берегові (1467), Севлюши та Хусті, Тячеві, Сиготі, Солотвині. Нова школа в Ужгороді згадується в середині 80-х років XVI століття, в Мукачеві в 1827 році. У наступній школі при цегольнянській церкві в Ужгороді вже працював досвідчений педагог, «руський учитель», М.Майданович, який добре вчив дітей на рідній мові.⁵⁰³ У цей самий час появились школи в кількох селах – Бедевля, Чорний Потік, Велика Копаня, Чинадієво, Великі Лучки, Чорнотисово, Ромчевиця. В середині XVII століття вже працювало понад 40 парафіяльних шкіл.⁵⁰⁴

Частина тодішньої молоді, в основному діти духовних осіб навчались і дома, тобто в приватних школах. Про рівень і способи навчання в домашніх школах свідчать деякі прямі і побічні документи. ІрENEЙ Кондратович у праці «Очерки и истории Мукачевской епархии. Епископы Ольшавские» писав: «Кандидат в священники обыкновенно – сын священника – (попович) учился дома читать и писать, усваивал кое-какие основы катехизиса и церковного служения, и с этими скудными знаниями тут сам становился священником, благо, что для посещения не требовалось никакого ценза или особой духовнообразовательной подготовки».⁵⁰⁵

В парафіяльних школах обов'язкового, законом встановленого відвідування школи не було. Діти відвідували школу з перебоями і, як правило, лише взимку, бо весною, влітку і осінню допомагали батькам в роботі на полі. Були і винятки з цього правила.

Крім сільських парафіяльних шкіл на Закарпатті та Східній Словаччині існували монастирські школи при монастирях: Грушівському, Мукачівському, Краснобрідському, Марія-Повчанському, на Буковій Гірці (поблизу Стропкова). В монастирські школи приймалися діти священників і готували з них переважно церковнослужителів та сільських учителів. Серед названих особливий інтерес представляє Краснобрідський монастир, заснований ще у XIV столітті, у якому в XVIII столітті діяла монастирська богословська і філософська школа. У цій школі, згідно конспекту А.Коцака, вивчали:

⁵⁰² Сова П. Прошлое Ужгорода. – Ужгород, 1937. – С.69.

⁵⁰³ Гранчак І., Пальок В. Місто над Ужем. – Ужгород.

⁵⁰⁴ Нариси історії Закарпаття. Т.І. – Ужгород, 1993. – С.186.

⁵⁰⁵ Там само.

- «1. словеноруську граматику, по-руськи і по-латинськи;
2. поетику і риторику;
3. хронологію;
4. філософію (поученія и размышленія из філософії християнскої)».

Ця школа організована протоігуменом Макарієм Шугайдою в 1762 році. Спочатку школа мала 6 іноків (монахів), в тому числі Арсеній і Антоній Коцаки, вихідці із села Буківця. Арсеній Коцак після закінчення школи сам став учителем у цій школі, став автором двох граматик. Краснобрідська монастирська школа готувала також дяків-учителів для сільських шкіл. Надзвичайно важливу роль у розвитку освіти підкарпатських русинів відігравали й інші монастирі, зокрема Мукачівський, Мало-Березнянський, Імстичівський, Хустський, Грушевський, Марія-Повчанський, на Буковій Горі. Мукачівська монастирська школа існувала ще до 1744 року (коли була відкрита перша богословська школа) і виконувала функцію свого роду дяко-учительського училища, а з переводом її в Ужгород – була реорганізована в богословську семінарію; монастир на Буковій Гірці (біля Стрпковца) мав спеціальну школу, з якої виходили дяко-учителі сільських шкіл.

Існували в Закарпатті в XVII столітті і так звані мандрівні вчителі, які ходили з села в село, переписували книжки і навчали грамоті.⁵⁰⁶ Учитель учив, як знав і як хотів. Навчального плану, програми, розкладу уроків не було.

У XVII столітті На Закарпатті і в Східній Словаччині схрещувалися і боролись між собою три культурні течії, підтримувані трьома релігійними напрямками:

1. Русько-слов'янська культура, яка була найближча до народу. Ця культура, в тому числі освіта і школа мали прямий вплив на підкарпатських русинів.
2. Латинська, феодально-католицька культура, чужа карпаторуському народу.
3. Протестантська, антикатолицька, а тому менш шкідлива для русинів.

В 1613 році відкрито Гуменську колегію (гімназію). Це була перша гімназія на території Закарпаття і Східної Словаччини – один із старих навчальних закладів Середньої Європи. Гімназію відвідувала молодь з Угорщини, Польщі, навіть з Герцеговини. Вона мала на меті окатоличення слов'ян, в т.ч. підкарпатських русинів. Тому у 1640 році переведена в Ужгород. Для русинської молоді доступ до неї був обмежений. Широкий доступ до Ужго-

⁵⁰⁶ Гончаренко А.А. До питання про мандрівних і так званих доморошених учителів на Закарпатті в 17–19 ст.//Тези доповідей Ужгородського університету. Серія педагогічна. – Ужгород, 1964. – С.38–40; Алмашій М. Русинська педагогічна енциклопедія. Мандрівні вчителі. – Ужгород, 2005. – С.148–149.

родської гімназії русини одержали лише коли Мукачівська єпархія переселися разом з єпископом А.Бачинським до Ужгорода.

В австрійській державі в першій половині VIII століття панувала думка (на наш погляд несправедлива), ніби «з огляду на школи і на культуру «ума і душі» русини і волохи останні між іншими церковними і релігійними товариствами»⁵⁰⁷ з посиленням на великі розрухи і знищення духовних цінностей під час угорсько-турецької війни 1526 року. Марія-Терезія без огляду на вищесказане уже в 1770 році задумала провести реформу освіти в державі і розпочала цю багаторічну акцію з обліку шкіл по цілій країні. В результаті виявилось, що в Австрії на 1770 рік нараховувалося до 3000 шкіл. Опис шкіл показав, що сільські діти навчалися тільки в зимовий період, значна частина шкіл не мала своїх приміщень, всі учні навчалися в одному класі. Поділу учнів на класи не було. Навчання було безплановим. Вчителі вчили на свій розсуд, хто як хотів. Але насправді, чи була освіта в Закарпатті на нижчому рівні ніж в Угорщині? Якщо дивитися з огляду на соціальні умови, коли русини-селяни були переважно безгрошовими йовбадями, залежними від багатих землевласників-чужинців і не мали ні землі, ні грошей за що будувати школи, то це правда. Школи знаходились у важкому становищі. Але якщо взяти до уваги факт посиленого потягу селян-русинів до освіти, то вимальовується трохи інша картина.

Ще у 1776 році Марія-Терезія розпорядилась підготувати детальні вимоги щодо реформи освіти в Угорщині. В цьому ж році ці рекомендації були затверджені, а в 1777 році опубліковані. Реформа Марії-Терезії «Ratio educationis totiuspue xei liberariae per Regnum Hunrariae et provicias eidem adnexax» (Спосіб виховання і учіння по цілій Мадярщині і її провінціях) ввела деяку чіткість в організацію системи освіти на Закарпатті.

Школи поділялися на:

1. Елементарні (scholae vernaculae), які могли бути а) сільські (scholae paganae) – однокласні з одним учителем; б) селищні чи містечкові (scholae oppidanae) – трикласні з трьома вчителями; в) міські школи в окружних центрах були чотирикласними і носили назву «нормальні школи» (scholae primariae seu normales). Вони готували майбутніх вчителів для елементарних шкіл. Навчання проводилось на рідній мові.⁵⁰⁸

2. Латинські або граматичні школи (scholae latinae seu gramaticae) з трирічним курсом навчання.

3. Гімназії (gymnasia) – два роки навчання.

4. Академії

5. Університети (останніх в Закарпатті не було).

⁵⁰⁷ В.Гаджега. О первых початках народного школьництва на Подкарпатю. //Подкарпатска Русь. Рочник IV, 1927, ч.1. – С.8.

⁵⁰⁸ Д-р Василій Гаджега. О первых початках народного школьництва на Подкарпатю» //Подкарпатска Русь, рочник IV, 1927. – 333/

В параграфі III «Ratio educationis» ставилась вимога: «Мають бути такі вчителі, які знають не тільки рідну мову, але мають також практику в більш вживаних мовах».⁵⁰⁹

Хичій вважав цю вимогу помилковою. А.Бачинський і О.Духнович дотримувалися позиції багатомовності у навчанні. Згідно з реформою перебував як зміст, так і форма навчання. Зверталась увага на те, щоб народу була дана змістовніша освіта, головним чином з предметів, потрібних і корисних для учнів у майбутньому дорослому житті. У першому класі початкової школи як обов'язкові – читання, писання і рахування. Ці предмети називалися «терезіанською тріадою». Додатковими предметами (не для всіх) були німецька і латинська мови для тих, хто прагнув учитись далі в граматичних школах чи гімназіях. Погоджуючись в цілому з реформою Марії Терезії, О.Духнович наголошував на праві викладати й інші предмети та мови. О.Духнович своїм навчальним планом відхилився від вказівок «Ratio educationis» і пропонував для початкової школи крім читання, писання і рахування в першому класі, для другого класу ввести географію, ботаніку, зоологію, бджолярство, землеробство, садівництво та історію. Замість латинської мови Духнович пропонував в старших класах вивчати мови, якими розмовляли співвітчизники-сусіди у державі: словацьку, польську, угорську, німецьку. Такий навчальний план, на думку Духновича, міг краще підготувати дітей Підкарпаття до практичних потреб життя і забезпечити шлях до реальної прагматичної освіти.

У другій половині XVIII століття в Закарпатті з'являється перший спеціальний навчальний заклад – духовна семінарія, утворена для підготовки дяко-учительських кадрів. Протягом півстоліття цей навчальний заклад пройшов складний шлях. Початок йому заклав єпископ М.Ольшавський, який ще в 40-х роках XVIII століття, коли на місці монастирської богословської школи відкрив Мукачівську вищу богословську школу. В школі була вимога, щоб всі учні володіли руською (русинською) мовою. Термін навчання встановлювався на три роки, але учень міг навчатися і п'ять років, «доки не пізнав наук». Основними предметами в школі були латинь, моралістика, теологія, читання, письмо, арифметика. Предмети викладались на русинській мові. Школа проіснувала до 1778 року, коли єпископ А.Бачинський перевів її в Ужгород і перетворив у духовну семінарію. Створення і початок розвитку семінарії, із стін якої вийшли не тільки священники, але й чимало вчених, громадських діячів, котрі боролися проти режиму Габсбургів, тісно пов'язані з іменем А.Бачинського, який був не лише главою греко-католицької церкви східного обряду протягом 36 років, але й значним освітнім діячем.

⁵⁰⁹ Цит. За працею д-ра В.Гаджеги. О первых початках народного школьництва на Подкарпаттю// Подкарпатска Русь, Рочник IV, 1927. – С.335.

Парафіяльні, церковноприходські школи не залишалися безконтрольними, про що свідчить розпорядження семиградського князя Гавріила Бетлена, який надавав права́ Мукачівському єпископу І.Григоровичу «школы и семинарии посещать, школных настоятелей выслуховати и о их учености, животе и нравах – школы и гимназии поставляти и в них учителей и профессоров держати, которы бы славянский, рутенский (*русинський* – М.А.), як и грецкий, латинский, еврейский и инаки языки учили».⁵¹⁰

З наведеного наказу Бетлена переконаємося, що обсяг знань, які повинні були засвоюватися учнями, виходили далеко за межі елементарних та тодішніх середніх шкіл і наближалися до вищих шкіл. Але цей факт означає ще й інше: прагнення вже в кінці XVII – на початку XVIII ст. відкрити вищі школи на Підкарпатській Русі.⁵¹¹

Король Леопольд I видав у 1692 році указ, у якому надавав право Мукачівському єпископу будувати при церквах школи. Зі вступом А.Бачинського на посаду єпископа Мукачівської єпархії шкільна справа прискорилося. В 1778 році заключений договір:

1. про виділення телека (землі) для півцов і учителів;
2. відбудувати окремі будинки для них із двох кімнат і однієї меншої комори і однієї кімнати для навчання дітей;
3. парафіяльні телеки звільнялися від податків, учителям діставали пасло, топливо, жолуді для свиней, дерево для будови, півцеучителі звільнялися від панщини.

Помітну роль у розвитку освіти на Закарпатті відіграв великий слов'янський педагог-гуманіст зі світовим іменем Як Амос Коменський. Ознайомившись зі станом освіти в Угорщині,⁵¹² у 1654 році мав зустріч з видатним богемським педагогом М.Адрелла,⁵¹³ який проінформував його про жалюгідний стан і великі перешкоди в розвитку русинської освіти в Закарпатті з боку «папезників», які силоміць тягнули русинський народ в унію. Ознайомившись із станом освіти в Угорщині та на Закарпатті в 1654 році, Я.А.Коменський в праці «*Gentis felicitas*» («Щастя народу») критикував, що в Угорщині не можна знайти школи з навчанням рідною мовою і водночас зазначив, що під угорською короною живуть не тільки угорці, а й словаки, русини, румуни та інші, з інтересами яких угорці повинні рахуватися. Просвітницькі і гуманістичні ідеї Я.А.Коменського знайшли своє втілення і в

⁵¹⁰ Годинка А. Грамотность и ученость наших священников до епископа А.Бачинского; Д-р В.Бірчак. Джерела освіти Підкарпатських Русинів в 17 і 18 віці // Руська читанка. – Прага, 1924. – С.210.

⁵¹¹ В.Бірчак. Там само.

⁵¹² В цей час Я.А.Коменський 6 років (1852–1658) проживав у Шаришському Потоці, що недалеко від Закарпаття, і вивчав стан освіти в Угорщині

⁵¹³ Адрелла М. – русинський письменник-полеміст, народний просвітител, борець за освіту і школу для народу на рідній мові, борець за православну віру. Див. Алмаший М. Русинська педагогічна енциклопедія. – Ужгород, 2005. – С.13.

педагогіці Закарпаття уже в кінці VIII – на початку XIX століття, зокрема в педагогіці О.Духновича.⁵¹⁴

Д.Попович, інспектор шкіл при Мукачівській єпархії у 1802 році проінспектував понад 200 русинських парафіяльних шкіл і дав непоганий відгук про їх роботу. А в 1806 він обслідував уже понад 300 шкіл і дав такий звіт до кошицького продиректора: «Большая часть посещенных школ была в порядке, что больше процветала. Учители были образованными, говорившие и по 4 языки – русский (*руський – М.А.*), мадярській, латинській, німецькій, кончившіє по 6–8 гимназимальных классов, и тогда поступившіє на поприще учительское».⁵¹⁵

В першій половині XIX століття справа з освітою не так інтенсивно про-сувалася вперед. Справа в тому, в 1806 році уряд Угорщини видав нове «Ratio educationis», яке в структурному плані не ввело нічого нового, а з точки зору навчального процесу в ньому передбачалися елементи мадяризації і латинізації. Новий шкільний закон надавав угорській мові першорядного значення. Прокотилася хвиля мадяризації русинів. В умовах «меттерніхівщини»⁵¹⁶ у школах заборонялось викладання рідною мовою. Насильно запроваджувалась німецька мова, а на Закарпатті – угорська. Кількість русинських шкіл дещо почали скорочуватись. Але у більшості селах русинські школи збереглися: в Чинадієві, Страбичові, В.Лучках, Ракошині, Ромочевиця (Мукачівщина), Великі Ком'яти, Велика Копаня, Чорнотисово, Королево (Севлющина), Довге Поле, Бедевля, Солотвино, Тересва, Теремля, Усть Чорна, Дубове (Тячівщина), Богдан, Ясіня (Рахівщина, Великий Березний, Дубриничі, Зарічово, Порошково, Тур'я Ремета, Перечин, Ворочово, Ставне, Люта (Ужанщина).⁵¹⁷

Угорський уряд використовував школи з метою мадяризації русинів. На захист русинських народних шкіл виступила передова частина інтелігенції – М.Лучкай, Духнович та ін. М.Лучкай, ставши інспектором Ужгородської шкільної округи, систематично подавав допомогу в організації шкіл в різних селах, виступав на захист учителів, сприяв їх навчанню. У листах до уряду та Мукачівського єпископа М.Лучкай постійно інформував, що шкіл у Закарпатті не вистачає, що шкільна справа занепадає, у тяжкому становищі знаходяться учителі. Приділяючи велику увагу народним школам, Лучкай боровся за те, щоб діти бідняків мали можливість здобувати освіту, вимагав від вірників направляти до школи не тільки хлопців, але й дівчат. Він вважав, що основою відсталості молоді є велика бідність нашого руського народу, що в школах немає необхідного обладнання, низька заробітна плата вчите-

⁵¹⁴ Алмашій М. Русинська педагогічна енциклопедія. – Ужгород, 2005. – С.120–122.

⁵¹⁵ Сабов Е. Очерк литературной деятельности и образования карпатороссов. – Ужгород, 1925. – С.13–14.

⁵¹⁶ Меттерніх – міністр внутрішніх справ Австрії.

⁵¹⁷ В.Гаджега. Михаил Лучкай // Науковий збірник товариства «Просвіта». – Ужгород. Рочник I, 1928–1929. – Ужгород, 1929. – С.100–102.

лів. У 1839 році висловив свою думку про Мукачівську тривіальну школу, де у відповідності епархіальної політики, навчання повинно проводитися тільки на рідній руській мові. У своїй «Історії карпатських русинів» М.Лучкай говорить про вчителів, які вже проявили себе талановитими педагогами, і пропагує їх досвід. Серед них: Ієротій Андрелла, Олексій Кертес, Симеон Орлай, Шустай, а також професори теології Чирський, Іван Пальчик, Іоанн Кермецький, Георгій Шутко, Деметрій Дорош.⁵¹⁸

На захист народних шкіл рішуче виступив найвизначніший культурний діяч Закарпаття середини ХХ століття О.Духнович. Будучи депутатом угорського парламенту, просвітитель і патріот О.Духнович переконався, що угорські діячі, захищаючи інтереси і права угорського народу перед Габсбургами, не тільки не виявляли турботи про русинів, словаків, а сушили мозок над тим, як змідяризувати їх. Знав О.Духнович, як захищали свої національні права чехи, хорвати, словенці. Це і спонукувало його вже на початку діяльності активно включитися у справу захисту інтересів русинів, їх освіти і культури. У 1847 році він опублікував перший в історії не тільки Закарпаття, а всієї Західної України буквар для народних шкіл «Книжицю читальную для начинающих». «Книжиця» мала величезний успіх, перевидавалася кілька разів. Перші зрушення мали місце і в розвитку середньої освіти в Закарпатті. Зростає роль Ужгородської гімназії як одного з головних навчальних закладів. Її директор за правилами був і головним інспектором шкіл Закарпаття. Значна частина гімназистів Ужгорода навчалася на гімназійних курсах на базі учительської семінарії і поповнювала число педагогів. Строк навчання збільшився від 4-х до 6 років.⁵¹⁹

Важливим культурним центром для східних районів Закарпаття був Мараморш-Сигот, де було аж дві гімназії – шестирічна реформатська і трирічна католицького ордену піаритів. Хоч гімназії в Мараморш-Сиготі були в руках церков і готували лише церковнослужителів, у них навчались і вихідці з ремісників, торгівців, міщан з поміж русинів, румун, угорців, німців. У реформатській гімназії значна увага приділялася русинській мові. У 1837 році була відкрита чотирикласна приватна гімназія, яка в середині ХІХ століття стала державною.⁵²⁰ У розвитку педагогічної освіти, у справі вдосконалення підготовки вчителів, піднесення ролі і якості середньої освіти (гімназій, духовних семінарій та педагогічних училищ) відіграв талановитий педагог, вчений, громадський діяч, який понад двадцять років був директором Ужгородської духовної семінарії та Ужгородської гімназії І.Чургович.

Але у 1848 році в Угорщині спалахнула революція проти панування монархії Габсбургів. Вона була покликана ліквідувати феодально-кріпосницькі

⁵¹⁸ Сноска:.....

⁵¹⁹ Гранчак І., Пальок В. Місто над Ужем. – С.57.

⁵²⁰ Історія міст і сіл Української РСР. Закарпатська область. – С.316.

відносини і важкий національний гніт австрійського абсолютизму, який перешкодив політичному і культурному прогресу країни. Після придушення угорської революції 1848–1849 рр. Габсбурги, боячись нового революційного піднесення пішли на пом'якшення питання про права національних менших на вільний розвиток їх культур, мови, освіти. Це особливо відчули підкарпатські русини. Скориставшись сприятливою ситуацією прогресивна частина русинської інтелігенції розгорнула роботу у справі розширення освіти серед свого народу, захисту і розвитку русинської мови, народної культури та прадідівської православної релігії. Серед практичних заходів слід назвати створення 1862 року за ініціативою О.Павловича Товариства Іоанна Хрестителя, при активній підтримці О.Духновича та Пряшівського єпископа Й.Гаганця. Головою Товариства був А.Добрянський, секретарем – педагог А.Рубій (вони же були й авторами Статуту). За Статутом «Общество» поставило перед собою задачу «воспитанія русского (*русинського* – М.А.) юношества на счет будущего народного движения и воскресенія».⁵²¹

Через рік, в 1863 році, було створено «Общество Андрея Первозванного» з ініціативи Йосифа Рубія – педагога, русинського політичного діяча, публіциста, фольклориста, етнографа, історика. Статут «Общества» зобов'язував його членів «утверждать самих себя и других в православии, чтоб они веру свою русскую паче всего любили на земле».⁵²²

Ще в 1862 році О.Духнович виступив ініціатором створення товариства св.Василія Великого, яке почало діяти в 1864 році, пройшовши ступені від «Богословского общества» при Ужгородській духовній семінарії через іншу назву «Литературное общество подкарпатских сынов Восточной католической церкви» до «Общества св.Василія Великого», метою діяльності якого було «сочинение, составление, издание, награждение и распространение книг школьных».⁵²³ Завдяки діяльності товариств почали виходити перші періодичні видання: «Месяцеслов» (1865), газети «Свет» (1867–1871), «Новый свет» (1873), «Карпат» (1873).

Після 1848–1849 років виникла деяка можливість росту сільських, народних шкіл. Цьому розвитку сприяло скасування кріпосного права, наростання політичної боротьби національних менших за національні права, що дало можливість освіті проникати в народні маси. Сільські школи розвивалися так швидко, що Ужгородська вчительська семінарія не в змозі була випускати потрібну кількість учителів. Одноразово в другій половині ХІХ століття в шкільній справі висувається на перший план питання якісної сторони навчання. В першу чергу йде посилена боротьба за збереження рідної мови, як мови навчання в школі. По-друге, настала потреба вирівнювання якості

⁵²¹ И.Поп. Энциклопедия Подкарпатской Руси. – Ужгород, 2001. – С.282.

⁵²² И.Поп. Названа книга. – С.280.

⁵²³ Цит. за кн. Данилюк Д. Історія Закарпаття. – Ужгород, 2013. – С.142.

знань сільських і міських учнів. По-третє, вкрай необхідно було взяти курс на підвищення кваліфікації вчителів, їх методичного рівня викладання. Кваліфікованих учителів для русинських шкіл не вистачало ні в Закарпатті, ні в Східній частині Словаччини з компактним проживанням русинів особливо в жупах, віддалених від Ужгорода. Про це писалося в тодішній пресі. О.Павлович, поет і культурний діяч, з Біловежі в «Церковну газету» писав: «Відомо, що ... в нашій єпархії... нема дотепер так званої препарандії або педагогічного інституту для навчання сільських учителів і дяків. Якщо ця вопіюча нестача не буде доповнена, то скоро в нашій єпархії не буде нікого, хто би заспівав «Господи помилуй». Ми живемо надією... що буде створено в Пряшеві або в котромусь монастирі педагогічний заклад для навчання сільських учителів і дяків. Ми повинні визнати, що кілька людей, які з боку єпархії нашої одержують освіту в Унгварській препарандії, зовсім не можуть задовольнити вимоги цілої єпархії, бо число їх зовсім незначне. А потім бажано було б, щоб ті, хто хочуть поступати в звання сільських вчителів і дяків, не змушувались одправлятися в досить віддалене місто Унгвар, а мали можливість і спосіб внутрі своєї єпархії навчатись для майбутнього свого звання. Оскільки в цьому випадку вирішили би многі і збідніших хлопців поступити на згадане поприще, від чого гальмує їх нині нестача засобів для закінчення педагогічного курсу в Унгварі, то нема сумніву, що таким чином було б напевно допоможено нині чутливій нестачі в нашій єпархії здібних сільських учителів і дяків».⁵²⁴

Ще до цього єпископ Й.Гаганець займався справою відкриття учительської семінарії в Пряшеві. Він звертався з проханням в міністерство освіти відкрити учительську семінарію, але революційні події перешкодили цій справі. Пізніше угорське міністерство відгукнулося на це прохання, але з вимогою подати письмовий проект відкриття семінарії. Проект «заведения на образование учителей сельских» був розроблений Віктором Добрянським і через єпископа Гаганця переданий в Міністерство освіти. Все було зроблено, але справа відкриття учительської семінарії не рушила з місця. І в наступні роки кілька разів піднімалось це питання за єпископа Товта, якому вдалося відкрити духовну семінарію в Пряшеві, а на учительську семінарію його вже не стало. Він помер. Серед переважної більшості досвідчених вчителів були і малодосвідчені, які не забезпечували якісне навчання дітей. Явно не вистачало в цих вчителів знань та досвіду в нових методах навчання. Через це шкільні власті змушені були робити певні кроки відносно їх кваліфікації. В 1870 році вчителі Мукачівської єпархії були скликані на переєкзамен в Ужгородську учительську семінарію. Були проведені іспити з релігії, математики, фізики, мовознавства, педагогіки, історії та географії, природної історії і господарства, співу, малювання та темпописання.

⁵²⁴ Церковная газета, 1898, №13.

З метою підвищення кваліфікації народних вчителів у 70-х роках були організовані **доповнюючі курси**. Такі курси відбулись в 1871 році в Пряшеві, де були присутні словацькі і русинські професори. Зокрема проф. Й.Рубій у Шарошпотоці, у 1872 році – в Спиській Новій Весі. Всі учасники курсів закінчували своє зібрання співом «Я русин был, емь и буду». В додаток цьому піднесенню русинської освіти були засновані учительські Товариства в Шаришу, Берегові, в Угочанському комітаті. В ці роки з'являється багато нових підручників: «Русская грамматика» І.Раковського, «Арифметика» в двох частинах, «Всемирная история» в трьох частинах І.Кимака, «Русская книга для чтения» І.Гашпара, «Грамматика письменного русского языка» та «Краткий сборник избранных сочинений в прозе и стихах для упражнений в русском языке» К.Сабова, «Краткая всеобщая география» І.Раковського, «Малая всеобщая география» А.Ройковича та ін.

У 1868 році була проведена нова реформа шкільної системи, яка мало чим відрізнялася від реформи Марії Терезії, але школи остаточно звільнялися з-під контролю церкви і підпорядковувалися державі. Було прийнято Закон Й.Етвеша – міністра культу і освіти Угорщини, згідно якого вводилося загальне обов'язкове навчання дітей віком від шести до дванадцяти років. Закон передбачав поділ загальноосвітніх шкіл на а) початкові народні, б) вищі народні, в) горожанські, г) вищі жіночі, д) учительські семінарії. Вони могли бути державними, обцинними, церковними і приватними. Усі учні після закінчення початкової народної повинні були відвідувати т.зв. «повторні» школи, які працювали з жовтня по березень у вечірній час. У цих школах хлопцям прищеплювалась любов до сільського господарства, зокрема садівництва, виноградарства і бджолярства; дівчат привчали до домашнього господарства та ручної праці. Навчальним планом початкової народної школи передбачалось вивчення Закону Божого, розмовні та розумові вправи, писання та читання, граматики, рахування, описова географія батьківщини, історія, загальна історія та географія, вивчення громадянських прав і законів, фізика, природознавство, співи, гімнастика. Вища народна школа була трирічною для хлопців та дворічною – для дівчат. У вищій народній школі навчалися такі предмети: для хлопців – Закон Божий, красочис, малювання, рідна мова, рахування і геометрія, фізика і природознавство, географія, історія, конституція держави, основи бухгалтерії, для дівчат – Закон Божий, красочис, малювання, рідна мова, географія та історія, фізика і природознавство та жіночі професії.

Закон XXXVIII з 1868 року створив новий тип школи – горожанські (неповні середні) школи, які призначались для дітей ремісників і торговців, а також низькооплачуваних службовців. Горожанські школи мали шестирічний курс навчання для хлопців та чотирирічний – для дівчат. У горожанській школі приймалися учні по закінченні чотирьох класів початкової школи, після якої були кваліфікованими майстрами чи підмайстрами, оскільки протягом

трьох років вивчали ремесла. Навчальний план передбачав вивчення таких дисциплін: Закон Божий, історія, географія і статистика, угорська мова і література, німецька мова і література, рідна мова і література, природознавство, фізика, хімія, математика, бухгалтерія, основи народного господарства та хімічної і машинної промисловості, красопис, малювання, співи, гімнастика і військові вправи. Крім цього, факультативно вивчали латинську, англійську і французьку мови та музику. Дівчатами вивчались ті самі дисципліни, але в скороченому вигляді, а практичні роботи проводились з рукоділля.⁵²⁵

На цьому загальнодержавному фоні на Закарпатті справа з горожанськими школами виглядала так. В кінці 90-х років та напередодні Першої світової війни в Закарпатті було 9 горожанських шкіл – три чоловічі та шість жіночих. Перша була відкрита в Берегові товариством жінок у 1873 році (для дівчат), а в 1874 році почала діяти горожанська школа для хлопців (на базі реформатської неповної гімназії), Ужгородська греко-католицька парафіяльна жіноча горожанська школа у 1877 році. Крім Берегівських та Ужгородських, були відкриті державні горожанські школи в Мукачеві – жіноча у 1882 році, в Севлюши чоловіча і жіноча у 1881, Хустська чоловіча у 1897 році, жіноча в 1907 році. Пізніше в Ужгороді відкрилися ще дві горожанські школи. Як показала практика, горожанські школи виправдали свою життєдіяльність, оскільки давали учням загальну освіту і готували їх до практичного життя.

Вищенаведені факти свідчать про велике кількісне піднесення в шкільній справі Закарпаття в другій половині XIX століття. Але паралельно з цим піднімалась і якість навчання учнів в школах краю. Народ став усвідомлювати собі свою національність та потребу якості національних шкіл. Сільські школи стали заповнюватись шкільною молоддю, батьки більше уваги стали приділяти відвідуванню дітьми школи. Діти стали більш розумнішими. Ось як гарно пише про русинську шкільну молодь німецький історик Бідерман: «Що стосується культурного рівня «русинів», то він значно вищий, ніж про це думають взагалі в Мадярії. Я бачив, – продовжує Бідерман, – письмові роботи та малюнки простих дітей з усіх сторін угро-руської землі; їх роботи свідчать не про малі здібності».⁵²⁶ Бідерман закінчує: «останнім часом угорські дбають про школу и радуються, якщо їх діти навчаються грамоті (писати і читати) та малюванню».⁵²⁷

Таке становище не задовільняло пануючу угорську верхівку та єпископа-рenegата С.Панковича. Святкування тисячоліття угорського королівства (millennium) підсилило хвилю мадяризації залишків русинських шкіл.

Подана статистика розвитку шкільництва на Закарпатті вказує на дві сторони медалі цього процесу: 1. Поступове і мобілізоване будівництво на-

⁵²⁵ В.В.Гомонай, В.В.Росул, М.І.Талапканич. Школа та освіта Закарпаття – Ужгород, 1997. – С.17-18.

⁵²⁶ Андрій Чума, Андрій Бондар. Українська школа на Закарпатті та Східній Словаччині (історичний нарис). Частина I. – Пряшів, 1967. С.-63.

⁵²⁷ Юлий Русак. Очерки культурной истории Подкарпатской Руси. – Ужгород, 1927.

родних шкіл, починаючи з XVII століття і кінчаючи піковою вершиною, коли **в 1874 році** кількість шкіл досягла рекордної висоти – **571 школа на русинській землі!** 2. Планомірне повне знищення русинських шкіл в Закарпатті та на Східній Словаччині в кінці XIX – на початку XX століття.

Кінець XIX століття ознаменувався приємною подією для русинської освіти тим, що в 1895–1896 н.р. розпочала свою роботу **руська учительська семінарія**. Потреба відкриття такого навчального закладу відчувалась вже давно через відсутність в краї вчительських кадрів. Але держава відмовлялася від матеріальної допомоги. Це вже наступав момент вирішального наступу на все русинське. У відповідь на державну відмову греко-католицьке єпархіальне управління на чолі з єпископом І.Валлієм взялось за організацію учительської семінарії. Ще в 1887 році був утворений комітет по організації семінарії. Головою цього комітету був єпископський каноник Котрадов. Комітет опрацював план відкриття учительської семінарії і запропонував міністерству освіти. Міністерство взяло план до уваги, але до його реалізації не поспішало. Угорські власті просто не збиралися відкривати для русинів учительку семінарію. Кількість русинських шкіл на Закарпатті на 1895 рік згідно плану угорської влади скоротилося до 194 (з 571 у 1874 році). Уряд планомірно виконував свій шовіністичний план денационалізації русинів.

В 1896 році в Будапешті з ініціативи уряду відбувся з'їзд угорських учителів, основним питанням якого було: як навчати угорську мову в школах з дітьми неугорської національності. Уряд увів додаткову оплату тим учителям, які домагалися високих показників у засвоєнні угорської мови учнями неугорської національності.

1 жовтня 1895 року Руська учительська семінарія в Пряшеві з милості властей була відкрита, але... з угорською мовою навчання. Витрати на семінарію покривались із народних пожертвувань та з єпископської каси. Що стосується характеру навчання, то про нього можна судити по викладацькому складу. В ньому не було світської особи, всі були священиками, але це були люди по духу русини і вони виховали значну кількість молодих вчителів, які зуміли перекинути компоненти своєї освіченості із церковщини на справжню педагогічну діяльність. Ось перший учительський склад семінарії 1895–1896 н.р.: Корнелій Ковалицький, священик, директор; Микола Петричко, священик, вчитель музики; Йосиф Войтович, священик, викладач угорської та німецької мови та літератури; Іоанн Кізак, священик, викладач природознавчих предметів; Зенон Ковалицький, священик, викладач віросповідання та науки моралі; Емілій Мигалій, священик, викладач математики, чиstopисання та гімнастики; Константин Запотоцький, священик, викладач релігії, Юрій Бакайса, півцучитель, викладач дяківства.

В 1902 році була відкрита жіноча учительська семінарія в Ужгороді – вже третя на Закарпатті та Східній Словаччині. Але вона була призначена тільки для дочок греко-католицьких священиків. Думка про цей навчальний

заклад виникла ще в 1897 році, коли священники, побоюючись чужого впливу на своїх дітей, винесли на розсуд ширшої громади. Ця ідея була реалізована лише тоді, коли єпархіальна управа взяла на себе всі відповідні матеріальні витрати. План семінарії складений о.А.Волошиним.

Вершиною мадяризації русинської молоді був шкільний закон міністра освіти графа Аппоні від 1907 року. Закон мав мету створити етнічно один народ Угорщини, створити угорську політичну націю. Один з параграфів цього закону прямо проголосив: «Кожна школа і кожний вчитель, незважаючи на характер школи і на те, чи одержує школа державну допомогу або ні, повинні розвивати і зміцнювати в дитячій душі усвідомлення того, що вона належить угорській країні та угорському народу». Дуже схвально відгукнувся на цей закон о.А.Волошин, мадярон, який наробив багато лиха русинському народу в культурному і політичному житті. Він написав: «Цим законом заслужив собі щиру подяку всього краю міністр граф Альберт Аппоні, складач цього закону, який своєю вченістю, своїм ораторським талантом, своєю побожністю і своїм народолюб'єм придбав собі повагу перед усім цивілізованим світом».⁵²⁸ А у відповідь на інший закон Аппоні – про безплатне навчання – А.Волошин відгукнувся так: «...вже не буде такого бідного, который про худобство не може ся выучити, хотяй бы наилучший разум мав. Теперь уже наука доступна каждому, и наибіднішому».⁵²⁹ Та це була показуха і обман, бо всі витрати на «безплатне навчання» уряд під тиском переклав на сільські громади та на багатих людей. Всі ці філантропічні кроки були далекі від правильного вирішення шкільного питання.

В 1910 році в Пряшеві була відкрита перша греко-католицька горожанська школа за кошти єпископального правління для русинської молоді на угорській мові, а в 1914 році в Мукачеві відкрита державна учителька семінарія для спільного навчання дівчат і хлопців.

На допомогу народній освіті русинів підключалися громадські організації «Общество Андрія Первозванного», «Общество Иоанна Крестителя», які при допомозі Пряшівської єпархії не тільки виявили підвищену зацікавленість у вихованні русинської молоді, а й здійснювали практичні і корисні акції, серед яких слід назвати відкриття гуртожитку під назвою «Алумнея» для вихованців-гімназистів, що здобували освіту в нерусинських школах. Головною метою цієї акції була всебічна матеріальна допомога «частным и талантливым русским (*руським – М.А.*) молодым людям, без различия и происхождения подавало бы нужное пропитание и средства к образованию и под непосредственным своим надзором подготовила бы верных образованных людей для народа».⁵³⁰

⁵²⁸ Календар на 1910 рік. – Унгвар, 1909. – С.24.

⁵²⁹ Там само. – С.23.

⁵³⁰ Отчет о двенадцатилетней деятельности (1862–1874) общества «Св.Иоанна Крестителя и Предтечи» в Пряшеве. – Будапешт, 1875. – С.48.

Великі заслуги в заснуванні товариств і її успішній роботі мав О.Духнович. «Здесь мы должны с благодарностию и признательностью отнестись к памяти покойного Ал.В.Духновича, который как председатель комитета, с обычною сердцу его благию, понес ревностные и безвозмездные труды при основании общества тем, что сам писал к многим влиятельным и могущим пожертвовать людям, которые и действительно своими щедрыми жертвами положили прочное основание обществу».⁵³¹

У 1863–1864 роках комітет вирішив допомогти п'яти гімназістам, оплативши за них приватні русинські квартири та харчування. На клопотання А.Добрянського товариство дістало від земського фонду 5000 гульденів, що дало можливість купити будинок з садом за 3650 гульденів. За 1000 гульденів будинок перебудовано під гуртожиток. В 1864–1865 н.р. тут вже проживало 20 студентів. У 1865–1866 н.р. в гуртожиток «Алумнея» вже прийнято 34 вихованців, з них на проживання і харчування, а десять тільки на харчування. Гроші збиралися і самими студентами під час канікул, що дало можливість розшити житлову площу виховного закладу. Протягом багатьох років в «Алумнеї» проживало щорічно 40 вихованців-гімназістів. З 1866–1867 н.р. для кращих гімназістів засновано стипендію ім. О.Духновича. У 1868–1869 н.р. Іван Раковський подарував для бібліотеки гуртожитку 35 примірників своєї «Граматики русского языка». На прохання комітету магістрат Пряшева виділив «Алумнеї» 6 сажнів дров. В кінці 70-х років єпископ Товт подарував на потреби гуртожитку 20.000 крон, а магістрат Пряшева для побудови другого поверху – 20.000 цеглин, а 110.000 цеглин за зниженою ціною. Наступний єпископ Валій потурбувався про розширення «Алумнеї». В 1937 році «Алумнея» збільшила площу, прибудувавши до старого триповерховий будинок, в якому вже були і навчальні класи нововідкритої в 1936 році Греко-католицької руської гімназії. Зі збільшенням класів розширювалась і матеріальна база. Гуртожиток «Алумнея» повністю забезпечував потреби гімназії. Таким чином, «Алумнея» виконала своє призначення: тут одержали належне виховання і освіту діти бідних селян-хліборобів, тут вони стали національно свідомими людьми, вивчали рідну мову, вчилися любити свій рідний край і все своє і таким чином уникли денационалізації. Від 1864–1865 н.р. до 1945 року тут дістали виховання понад 5.000 учнів.

В Ужгороді відкрито було два подібні гуртожитки. Перший ще в першій половині XIX століття, побудований єпископом Повчі на свої кошти, а другий «Алумней» – 1883 році єпископом Пастелій. Найбільший за обсягом у 1912 році відкритий гуртожиток в Ужгороді у Василіанському монастирі.

⁵³¹ там само. – С.5.

Греко-католицький священник, церковний діяч, просвітитель, педагог, світла постать на ниві Просвітительства Підкарпаття, молодший брат Мукачівського єпископа Сімеона Ольшавського – Мануїл Михайло Ольшавський – уроженець с.Ольшавиця (Спиш), навчався в гімназії в Левочі, філософію вивчав у Кошицькій академії, ієзуїтську колегію закінчив в Трнаві (1722–1727).

Рукоположений у 1725 році. Служив в Мукачеві. Призначений генеральним вікарієм Мукачівської єпархії (1733–1738). В 1743 році духовенством Мукачівської єпархії обраний єпископом і затверджений на цій посаді Марією-Терезією та папою Римським.

Ольшавський добре розумів важливість виховання духовенства в «руському» дусі. З цією метою у 1744 році «на средства, отнятые у своего рта» (І.Пастелій) приступив до будівництва приміщення для богословської школи в Мукачеві. При Мукачівській богословській школі відкрив і підготовчу дяко-учительську школу. Марія-Терезія дарувала 6 стипендій для русинських студентів-богословів, які забажають навчатися в Егерській духовній академії. Але русини не виявили бажання навчатися в Егері через приниження їх католиками. Тому М.Ольшавський звернувся до імператриці з проханням відкрити в Мукачеві на виділені стипендії кириличну друкарню. Спроба Ольшавського не вдалася через протести егерського єпископату, але зате він відкрив богословські школи в Марія-Повчі, Нодь Бані, Мараморош-Сигеті. У Турці була відкрита школа для румунських юнаків. Для потреб вивчення латинської мови Ольшавський написав і видав у Коложварі книгу «Elementa puerilis institutionis in lingua latina» («Начало письмен дetyам к наставлению на латинском языке»). Це була двомовна книга, в якій речення подавались латинською і «руською» мовами.

Важливою акцією культурно-освітньої діяльності М.Ольшавського було відвідання ним церковних парафій Мукачівської єпархії в 1750 році. Під час цієї візитації цікавився також освітнім рівнем народу. Єпископ констатував, що на Закарпатті було 40 кам'яних і 801 дерев'яна церква, при кожній з них – багато книг. Цей факт є яскравим свідченням того, що в краї інтенсивно проходить культурний процес: люди читали книги, переписували їх, робили в них покрайні записи, писали хроніки, у монастирях збирали бібліотеки в тисячах примірників. Єпископство М.Ольшавського припало на період розгортання боротьби за уми і серця підкарпатських русинів між двома центрами – Мукачівським єпископатом грецького, східного обряду і егерським – латинського обряду. Вирішення цього питання набувало історичної ваги, бо від нього залежало, в якому руслі піде формування національної свідомості

*Ольшавський
Михайл*

підкарпатських русинів, розвиток їхнього духовного життя. М.Ольшавський зайняв чітку позицію на захист незалежності від егерських католиків і забезпечення греко-східного обряду.

БРАДАЧ ІВАН (4.II.1732 – 4.VII.1772)

Уроженець Спиша, єпископ Мукачівської єпархії (1767 – 1772), просвітител, талановитий педагог – Іван Брадач початкову освіту здобув у рідному селі та в Камйонці. Закінчивши в 1750 році клас риторики, а в Егері продовжив навчання як філософ другого класу, був прийнятий у Трнавську семінарію. Середню освіту здобув у Спиській Капітулі і Левочі. У 1755 році висвячений на пресвітера та направлений у Трnavу для продовження теологічних студій. Після року навчання відкликаний єпископом в Мукачєво, де після смерті Дмитрія Бороша призначений викладати моральну теологію в богословській школі. Він володів великим педагогічним талантом. За час його професорства в богословській школі із 40 учнів число слухачів школи збільшилося до 200.

У 1760 році призначений архідіаконом єпархіального собору в Мукачєві і одночасно інспектором єпархіальних шкіл. Відзначився високою освіченістю, знаннями і моральною гідністю, своєю скромністю. Здобув велику любов і повагу у всього кліра Мукачівської єпархії. У 1762 році написав цікавий з точки зору педагогіки «Пастырский лист Иоанна Брадача об обучении детей с года». З цього «Листа» довідуємось, що розуміло духовенство під вихованням і які обов'язки ставились батькам. Брадач «повелевает» всім дякам, «абы каждого дня рано и вечер звонили про две причины», перша, щоб народ, «когда глас звонов услышит... вседержителя своего молитвою прославляял». По-друге, «прото абы люде слышавшие глас звонов, дети свои до дяка на молитву и на научение веры христианской послали». Як бачимо, діти скликались до школи оригінальним способом, дзвоном. З пастырського листа довідуємось і про карі по відношенню до дяка-учителя, який

Брадач Іван і його слов'яно-руський буквар

несправно виконує свої обов'язки. Суворі кари вживалися і по відношенню учнів та батьків, які не посилали дітей в школу на навчання.

У 1764 році І.Брадач брав участь у дипломатичній місії у Відні з метою досягнення правової фіксації незалежності Мукачівської єпархії від Егерської римо-католицької єпархії. У 1767 році він призначений єпископом Мукачівської єпархії, але незалежності від Егера домогся тільки в 1771 році.

У 1770 році у Відні видав слов'яно-руський «Букварь или руководіе хотящим оучитися письмены руско-словенскими книг». Але Брадача постигла невдача: буквар складений за київськими зразками, і цензори побачили в ньому «схизму», невідповідність догматам католицької церкви (прояв православ'я), а імператриця Марія-Терезія наказала тираж конфіскувати і спалити. Збереглося кілька примірників. Брадача звинуватили в невірності римському престолу, піддали гонінням, заставили прийняти присягу «сповідання віри». Все це викликало його передчасну смерть.

БАЧИНСЬКИЙ АНДРІЙ (14.XI.1732 – 1809)

Відомий просвітитель русинського народу, греко-католицький церковний діяч, найвизначніший єпископ Мукачівської греко-католицької єпархії, педагог, народолюбець – уроженець с.Бенятина (Унг), навчався в Ужгородській гімназії. Теологію і філософську освіту здобув у Трнаві. Як представник просвітницького абсолютизму мав енциклопедичні знання. У 1758 році став доктором філософії. У 1755 році перевів Мукачівську єпархію в Ужгород, створив при ній велику бібліотеку (9000 примірників книг). У 1778 році перевів богословську семінарію з Мукачева в Ужгород. Домігся у властей викладання в семінарії на русинській мові. Був добре обізнаний зі станом народної освіти на Підкарпатті і дійшов до висновку про необхідність корінних змін у цій важливій справі. Намагався всілякими способами вивести народ із темряви, добре розумів необхідність загального навчання молоді, забезпечення їй у крайньому випадку елементарної освіти. Підтримував ідеї світської «нормальної школи», яка повинна готувати учителів. У своїх посланнях вимагав від священників організувати при церквах школи, а від батьків – давати дітей до школи в обов'язковому порядку. На думку Бачинського, всі діти – хлопці та дівчата від 6 до 14 років – повинні навчатися

Бачинський Андрій

в школі. А.Бачинський постійно і наполегливо дбав про освіту священників і богословів, усвідомлюючи, що від їхньої освіченості залежить і доля народу. Сприяв створенню головної королівської греко-католицької семінарії при церкві св.Варвари у Відні («Барбареум»), де 11 місць передбачалось для Мукачівської єпархії. Домагався виділення додаткових місць для русинів Підкарпаття у навчальних закладах Будапешта, Трнави, Відня з обов'язковим призначенням їм стипендії (як богословам, так і кандидатам інших факультетів). А.Бачинський докладав багато зусиль, щоб русини Підкарпаття навчалися у Львівському університеті. Виявляв велику турботу про рідну русинську мову, виступав проти латинізації. Він часто повторював улюблену фразу: «Докля буде **Аз, Буки, Веди** – сего не буде» і підписувався «**АБВ**».⁵³²

А.Бачинський добре усвідомлював, що для зміцнення народності треба в першу чергу зберігати материнську мову. Він показував особистий приклад ставлення до мови, розмовляючи мовою свого народу навіть з високопоставленими духовними особами, що тоді не було прийнято. Офіційною мовою канцелярії зробив русинську. Виступив борцем за рідну мову, культуру, звичаї як єдині засоби і форми боротьби за національну самобутність русинів.

Вся діяльність єпископа Андрія Бачинського свідчить, що він непохитно стояв біля витоків національного відродження підкарпатських русинів. Він відкрив їм шлях до західноєвропейських культур, але вчив і власну інтелігенцію віддано служити своєму народові, як сам це робив: «Я оддав Богу життя, церквам – труд, а серце – народу».

ВАЛЬКОВСЬКИЙ МИХАЙЛО (24.VI.1837 – 4.IV.1890)

Уроженець с.Нехваль Полянка (Снинщина), талановитий педагог-практик, початкову освіту здобув у рідному селі. Далі вчився в елементарній школі в Ужгороді, де почав ходити в гімназію. 7–8 класи гімназії закінчив у Пряшеві. У 1857 році почав студіювати теологію у Відні. Крім теології, слухав лекції з філософії, історії та мовознавства. У 1802 році призначений вчителем історії та філософії Пряшівської гімназії, а в 1866 році в Будапештському університеті склав іспити на гімназійного професора історії, географії та філософії і спеціальним декретом іменований дійсним гімназійним професором.

Викладаючи в Пряшівській гімназії, включався в русинське культурне життя, став одним із засновників Товариства Іоанна Хрестителя. У 1865 та 1868 рр. обирався членом комітету, а в 1871 році секретарем Товариства. Поряд з цим в алумнеї, де проживали учні-русини, виступає вихователем

⁵³² Підписувався першими буквами слов'янського алфавіту, що означало «Андрій Бачинський Владыка».

молоді. Щоденне спілкування тут проводилося на русинській мові. Його діяльність в алумнеї увінчалася тим, що цей заклад став осередком виховання у його мешканців почуття патріотизму. Михайло Вальковський подбав, щоб учні народних шкіл мали свій підручник історії. Його «Історія Угорщини» – це підручник не для угорців, а для русинів: знайомить учнів з минулим русинів Угорського королівства. У кожному розділі на кількох сторінках йдеться про русинів. Упродовж тривалої педагогічної діяльності (1862–1890) Михайло Вальковський вписав своє ім'я до пантеону видатних освітніх діячів минулого.

ЧУРГОВИЧ ІВАН (26.I.1791 – 2.X.1862)

Священик, теолог, педагог, публіцист, шкільний і церковний адміністратор І.Чургович увійшов в історію освіти Закарпаття як високоосвічена людина, патріот карпаторусинського краю, педагог-новатор, послідовник передових ідей просвітницького абсолютизму, поліглот. Навчався в Ужгородській гімназії. Богословську семінарію закінчив в Ужгороді. Філософію студіював у Будапешті. Рукоположений в священники в 1817 році. Працював учителем в Ужгородській гімназії (1818 – 1819). В 1819 році направлений на продовження навчання у Відень в інститут св.Августина («Фрінтанеум»), де в урочистій обстановці в 1823 році йому присвоїли звання доктора богословія. Став високоосвіченою людиною свого часу. Володів дев'ятьма європейськими мовами. Як педагог дотримувався системи видатного швейцарського педагога Й.Г.Песталоцці. В 1825 – 1857 – директор Ужгородської гімназії. Вніс вагомий вклад як в організацію шкільної справи, так і в підготовку вчителів для народних шкіл.

Чургович Іван

Діяльність І.Чурговича була спрямована на поліпшення стану національної школи, творення та будівництво народних шкіл. В 1831 році займав посаду капітульного вікарія. В цій ролі намагався виправити недоліки в житті епархії, допущені в результаті єпископства А.Повчія. Разом з А.Добрянським і О.Духновичем вів боротьбу за національні права русинів, зокрема за руську мову не лише в школах, але і в адміністративних установах. Великий інтерес виявляв до слов'янознавства, цікавився літературою з питань «австрійських слов'ян», здобутками російської літератури. Значну увагу приділяв розвитку фізичного виховання учнів. Виступав проти фізичних мір покарання. Солідаризувався із педагогічними ідеями Песталоцці щодо виховання особистості, надаючи особливої ваги особистому прикладу вихователя. Йому особливо імпонувало положення Песталоцці про те, що мора-

льне виховання тісно пов'язане з релігійним. Доходив до згоди з Песталоцці і в питанні ролі матері у вихованні дітей, яка повинна з раннього віку розвивати фізичні сили дитини, прищеплювати їй трудові навички, вести до пізнання навколишнього світу. Гармонійний, природовідповідний розвиток сил і здібностей дітей, поєднання навчання з виробничою працею розглядав як фактор дальшого розвитку теорії і практики суспільного і сімейного виховання. Під керівництвом І.Чурговича були складені нові моральний і дисциплінарний статуту Ужгородської вчительської семінарії. Прагнув випустити «Руську народну газету», заснувати русинську кириличну типографію в Ужгороді. Велика заслуга Чурговича полягає передусім у тому, що він активно захищав культурно-освітні інтереси підкарпатських русинів, докладав багато зусиль для створення початкових шкіл, піднесення рівня підготовки педагогічних кадрів, формування професорського викладацького складу гімназії, учительської та духовної семінарії з числа русинської інтелігенції, яка успішно розвивала в учнів національну свідомість. Велике виховне значення мали і проповіді Чурговича, які частково друкувалися в журналі Є.Фенцика «Листок» і були видані окремою книгою в 1888 році О.В.Камінським. За словами біографа І.Мондока, Чургович був не тільки особою духовною, але й мудрим керівником і педагогом, карпаторуським Плутархом.

ОЛЕКСАНДР ДУХНОВИЧ– ПЕДАГОГ (24.IV.1803 – 30.III.1865)

В умовах суспільно-політичного та освітньо-культурного становища в XIX столітті в Закарпатті життя вимагало освічених діячів, талановитих педагогів, відданих борців за русинську національну ідею, які б чесно і самовіддано служили інтересам народу. Таким на ниві освіти був О.Духнович. Священик, письменник (поет, прозаїк, драматург), публіцист, історик, етнограф, фольклорист, видавець, філософ, педагог – він всюди знаходив своє належне корисливе місце і залишив по собі велику наукову та культурно-освітню спадщину. Увійшов в історію як народний будитель карпаторусинського народу.

*Духнович
Олександр*

О.Духнович народився в сім'ї священика. Початкову освіту здобув у домашніх умовах. Навчався в Ужгородській гімназії (1813 – 1820), Кошицькій академії (1821–1823), Ужгородській духовній семінарії (1823–1827). Деякий час працював домашнім учителем, а потім нотаріусом Ужгородської консисторії. У багатій єпископській бібліотеці займався самоосвітою, ознайомився з творами Ф.Прокоповича, А.Кантемира, Д.Фонвізіна, М.Карамзіна,

які мали на нього великий вплив. Потім деякий час служив в канцелярії Пряшівської єпархії. Потрапив у немилість єпископа-консерватора Г.Тарковича, через що в 1833 – 1838 роках перебував з його волі на засланні у віддалених приходах Комлош і Біловежа. У 1838 – 1843 рр. працював в єпархіальному управлінні в Ужгороді. Після смерті єпископа Г.Тарковича в 1843 році призначений каноніком Пряшівської єпархії. З 1844 року все життя Духновича пов'язане з Пряшевом, де став центральною фігурою культурно-освітнього життя русинів. Багатожанрова і велика за обсягом літературна творчість О.Духновича спрямована на поширення просвітянських ідей. Освіту він вважав найважливішим засобом поступу суспільства. Як пацифіст відкидав революційні методи перебудови суспільного ладу.

З позицій вірності рідному народу у своїх творах з питань шкільництва розвивав ідею народності виховання. В умовах посиленої насильницької асиміляції, з одного боку, і ренегатства, з другого, власним коштом видав буквар та ряд інших навчальних посібників і рішуче вимагав, щоб кожний вчитель «в детях народолюбие возбудил и в сердце их закрепил любовь к своей народности». Важливим складником народності вважав мову й виступив за те, щоб викладання в школах Підкарпаття велось рідною мовою. У школі, на його думку, повинна бути створена система виховання відповідно до історичних і національних традицій русинського народу. Вагомим впливовим засобом виховання в народному дусі вважав народну пісню, яка будить і розвиває любов до рідного краю. Вимоги Духновича щодо виховання в дусі народності не мають нічого спільного з шовінізмом. Видатний педагог і просвітитель, він з повагою ставився до всіх народів (словаків, чехів, угорців, німців, румунів та ін.).

Духнович-педагог обґрунтував вимогу виховання людини-громадянина і патріота: «силы человеческие, телесные и духовные от природы данные, с молодости ... сохранить и совершенствовать». Відповідно до цього, на його думку, повинно здійснюватися розумове, моральне, естетичне, трудове і фізичне виховання молоді. Кожен з цих напрямків він наповнює конкретним змістом. У процесі розумового виховання учням необхідно дати повний обсяг знань, розвивати їх пізнавальні інтереси і здібності. Знання, набуті в школі, повинні допомагати в майбутній практичній діяльності. Освіта, наголошує Духнович, – не самоціль і лише тоді є корисною, коли служить «засобом для добробуту». У початковій школі, на його думку, треба обов'язково вивчати географію, ботаніку, зоологію, сучасні іноземні мови, землеробство, садівництво. Таке широке для початкової школи коло знань пояснювалося його прагненням забезпечити в єдиному доступному для широких русинських мас типі школи ґрунтовну підготовку учнів до життя.

Неперехідне значення мають дидактичні принципи, викладені Духновичем у праці «Народна педагогія в пользу училищ и учителей сельских» (1857). Це насамперед наочність у навчанні. Він радив учителям використо-

увати різні натуральні речі, картинки, малюнки, карти, чучела, муляжі, бо це сприяє свідомому засвоєнню матеріалу. Важливе місце надавав принципу міжпредметних зв'язків. Учителі повинні порівнювати ті чи інші предмети або явища, вказувати на їх спільні і відмінні ознаки, всебічно аналізувати їх, що позбавляє від бездумного заучування та зубрячки, яка завдає великої шкоди духовному розвитку дітей.

О.Духнович не залишав поза увагою питання доступності знань, радив вчителям враховувати вікові та психологічні особливості учнів при визначенні змісту навчання, для міцності знань рекомендував застосовувати різні види повторення і закріплення, бо це, в свою чергу, веде до активізації навчального процесу, як процесу двостороннього, що включає як працю вчителя, так і активну діяльність учнів. Він дав чимало порад щодо організації навчального процесу, практикував групову роботу з учнями на уроці та працювати з групами не фронтально, а диференційовано, щоб забезпечити належний інтелектуальний розвиток кожного учня.

Розумове виховання, за Духновичем, перебуває у тісному зв'язку з моральним вихованням, у процесі якого діти вчать розрізняти добро і зло, гарне і потворне, корисне і шкідливе, чесне і нечесне, наслідувати у всьому приклад високоморальних людей. Важливим завданням морального виховання він вважав також формування в учнів патріотизму, любові до рідного краю, гуманізму, правдивості, чесності, дисциплінованості, відповідальності.

О.Духнович особливо наголошував на необхідності виховання працьовитості. Людина, вихована поза працею, вважає він, є тягарем для суспільства, а праця – важливий засіб фізичного та інтелектуального розвитку майбутнього громадянина, вона «сили зміцнює и розум розвиває». У системі трудового навчання і виховання, розробленій Духновичем, велика увага приділена праці дітей і молоді в сільському господарстві. Підготовкою до трудової діяльності є належне фізичне виховання, загартування молодого організму, здатного долати труднощі. Це чітка система фізичних вправ, серед яких домінують «природні» вправи: лазіння, біг, стрибки, купання в річці, ігри, що розвивають не тільки тіло, а й інтелект, спритність і винахідливість. Духнович пов'язував фізичне виховання з національним: здорова людина – здорова нація.

До учителя Духнович ставився з великою повагою. «Кто дал тебе воспитание, он больше тебе дал, чем тот, кто дал тебе жизнь», – так оцінював він благородне покликання вчителя, який, на його думку, мусить бути кращим, ніж митець, художник, оскільки учитель творить не якусь «ломкую вещь, но человека». Разом з тим він ставив до учителя великі вимоги: справжнє покликання до педагогічної професії, добре знання свого предмету, висока моральність, добра методична підготовка, вміння підтримувати дисципліну серед учнів, любов до дітей, але крім цього, учитель не може замика-

тися в рамках своєї професії, свого предмету, він повинен поширювати знання в масах, виконувати громадську роботу за місцем проживання.

Ефективність праці вчителя, за Духновичем, значною мірою залежить від того, як виховуються діти в сім'ї. Батьків він називає першими і головними наставниками дітей, на них лежать великі обов'язки: підготувати своїх дітей фізично і психологічно до майбутньої трудової діяльності, виховати з них справжніх громадян і патріотів. Батьки повинні бути для дітей добрим особистим прикладом високої моральності, працелюбства та відповідальності.

У своїх філософських і моралістичних поглядах Духнович був ідеалістом, але в окремих питаннях відносився до матеріалістичного світорозуміння. Прекрасно розбирався в людях, виділяв кілька типів особистостей, визначаючи їх корисність чи шкідливість для суспільства.

О.Духнович виставляв великі вимоги щодо зовнішнього вигляду будови школи, її оздоблення, обладнання, інтер'єру, екстер'єру. В цьому питанні він поділяв погляд Я.А.Коменського, який ще в XVII столітті говорив, що школа сама по собі має бути місцем веселим, повним утіхи для дітей усередині і зовні. Духнович також бачив русинську школу великою, світлою, устаткованою необхідним обладнанням; двір має бути великим, щоб на ньому діти могли гратися і проводити гімнастичні вправи. Школа має мати горід-сад, у якому діти мають вчитись городництву, садівництву, а після перебування в класі прогулюватись на свіжому повітрі. Питання «радісної школи»⁵³³ є першорядним, бо від нього залежить загальний успіх навчання і виховання. Недаром О.Духнович часто говорив «о школьских радостях», про те, що учень має відчувати в школі «радість пізнання».

ОЛЕКСАНДР ПАВЛОВИЧ – ПЕДАГОГ (19.IX.1819 – 25.XII.1900)

Греко-католицький священник східного обряду, підкарпато-русинський будитель, поет, публіцист, педагог, фольклорист; уроженець с. Чарне (Шариш) з раннього віку здобував освіту не на рідній русинській мові, а на польській та німецькій у Львові (1833 – 1835). Середню освіту здобував у гімназіях Бардієва, Мішколца, Егера. За рекомендацією єпископа Й.Гаганця вивчав богословіє в Трнаві в богословській семінарії (1843 – 1847). Зазнав благотворного впливу майбутніх діячів словацького національного відродження Яна Паларика, Мартина Гаттала, Людовита Штура, які навчалися з ним. У семінарії навчився читати і писати кирилицею. Рукоположений священником у с.Комлошу (Хмельова). Незабаром в Пряшеві зустрівся з Духновичем. У серпні того ж року став домашнім учителем в сім'ї графа Сірмая

⁵³³ Коменський був творцем модерної школи, тобто «радісної школи».

(1848 – 1850). З лютого 1850 року – архіваріус і протоколіст епархіальної канцелярії в Пряшеві. Почав співпрацювати з «Літературним заведенням Пряшевским». Мав запрошення на кафедру російської мови Кошицької гімназії, але відмовився. В липні 1851 року прийняв фару в с. Біловежа біля Бардієва. Тут прослужив 13 років, потім працював у Свиднику. За цей час займався фольклористикою, збирав фольклорні та етнографічні матеріали. За культурно-просвітницьку і літературну діяльність цього періоду його стали іменувати співцем русинської Маковиці. Активно співпрацював з русинськими літераторами О. Митраком, І. Сільваєм, Ю. Ставровським-Поправдовим, галицькими русофілами Я. Головацьким та Б. Дідицьким, словацькими діячами культури Я. Андращиком, Й. Заборським. Писав поетичні твори на русинській мові. Серйозно і відповідально ставився до справи поширення шкільної освіти і виховання серед русинського народу. Як і всі просвітители середини XIX століття на Підкарпатті, не мав спеціальної педагогічної підготовки, але педагогічна діяльність була для нього другою професією. За освітою і професією священика, Павлович був педагогом за покликанням, не знав терміну «андрагогіка», але успішно здійснював її у щоденному навчанні і вихованні дорослого населення за місцем проживання.

З питанням добросовісного виховання Павлович пов'язував всі сподівання на краще майбутнє свого народу. Став одним з найбільш популярних пропагандистів передової педагогічної думки на Підкарпатті. Практична діяльність вимагала педагогічних знань, майстерності і покликання. Всього цього Павлович набув шляхом самоосвіти. Засобами поетичного слова він будив в широких масах русинського народу почуття національної і соціальної свідомості. Як людина лагідного характеру, у своїй педагогічній практиці уникав жорстокості і цим завоював любов і повагу з боку учнів та батьків. Під впливом німецької педагогіки (Ф. Дістервег) відстоював ідею розвиваючого навчання. Роки перебування Павловича в Біловежі були роками найбільш активної педагогічної діяльності О. Духновича. Цей факт визначив зміст педагогічної діяльності О. Павловича. Він не тільки займався педагогічною практикою, але й робив спроби упорядкувати підручник для навчання. На тему школи і освіти Павлович пише десятки віршів («Піснь дяка», «Родителям нерадивым о детях», «Василь роду изменил, русский букварь осквернил» та ін. Його педагогічні погляди вилились у продуману систему, яка нині має практичний інтерес. Услід за Духновичем захищав русинів від нападок, звинувачень, принижень. Він заявляв, що коли б русинським дітям дати належну освіту, то вони в колі культурних народів посідали б належне місце. Ідучи за передовими педагогами свого часу, керуючись настановами Я. А. Коменського і Духновича, О. Павлович радить віддавати в школу і починати навчати дітей «от молодых ногтей», бо дитина, будучи за своєю природою пластичною, значно легше піддається впливові вихователів. Народність виховання є однією з основ його педагогічних поглядів. Народністю

пройнята вся його поетична творчість, а ідея народності складає основу його педагогічних переконань та педагогічної діяльності. Як і Духнович, Павлович прагнув до масовості народної школи, вболівав за кваліфіковані педагогічні кадри. Він був першим, хто виступив за відкриття учительської препарандії чи педагогічного інституту на Підкарпатті. Приділяв велику увагу питанню родинного виховання, неодноразово звертався до батьків бути прикладом для дітей. Відводячи жінці-матері провідне місце у вихованні дітей, він обурювався тим, що п'янством захоплюються і жінки. Добродісна родина, за Павловичем, – запорука справжнього виховання дітей, школа і родина у тісній співпраці можуть виконати свій святий обов'язок – виховання дітей не тільки для себе, але й на користь суспільства.

ВІКТОР ДОБРЯНСЬКИЙ (30.III.1816 – 12.VI.1860)

Греко-католицький священик, педагог, громадсько-культурний та політичний діяч русинофільського напрямку, брат політичного лідера підкарпатських русинів А.Добрянського. уроженець с.Рудльова (Земплин) Віктор Добрянський вписався в плеяду культурно-освітніх діячів епохи відродження русинської національної ідеї після революції 1848–1849 років. Закінчив гімназію в Левочі. Філософію і теологію вивчав у Відні. Працював помічником секретаря єпископа Пряшівської єпархії, префектом інтернату для дітей збіднілого дворянства, секретарем єпископа Пряшівської єпархії, радником і нотаріусом консисторії. Під час революції 1848–1849 рр. прагнув досягти розуміння угорським дворянством національних устремлінь русинів, строго відкидав звинувачення угорських націоналістів в «панславізмі» русинських діячів. Наштовхнувшись на повне нерозуміння, разом з іншими русинськими діячами пішов на співробітництво з імператорським двором. Член русинської делегації у Відні в жовтні 1849 року, один з авторів «Меморандуму русинів угорських», переданого імператору Францу Йосифу I. У створеному Ужгородському штатному окрузі (1849–1850) В.Добрянський був призначений шкільним інспектором, увів «руський язык в школах, одержав розпорядження на відкриття «руської гімназії» в Ужгороді, в якій відкрив «кафедру руського языка», а також домігся викладання історії і географії на «руському языку». Після ліквідації Ужгородського округу працював шкільним радником в Кошицях (1850–1852). У Кошицькій гімназії увів як предмет російську мову, викладав грецьку мову. Коли в 1852 році до Пряшівської гімназії було приєднано два класи філософії, що раніше належали до університету, В.Добрянський безплатно викладав грецьку класичну літературу. Співпрацював з редакцією «Вісник для русинов Австрийской державы», на його сторінках публікував статті з політичних і культурних проблем. На свій час був дуже культурною людиною. Позитивно ставився до русинської народно-

розмовної мови, засуджував мовну боротьбу, яка з особливою силою точилася в Галичині. Тяжко сприймав глухоту влади до русинської проблеми в умовах бахівського неоабсолютизму. Психічно захворів. Помер в Пряшеві, похований поряд з О.Духновичем – у крипті пряшівського кафедрального собору.

АНДРІЙ РІПАЙ (1829 – 1.IV.1914)

Представник педагогічної еліти Закарпаття та Східної Словаччини, урожець с.Улич-Криве (Шариш), педагог, журналіст, публіцист, просвіти-тель народу. Освіту здобув у гімназії (1853) та Кошицькій учительській се-мінарії (1858), Віденському вищому народно-навчальному училищі (1859). Його педагогічна діяльність співпала з періодом кризи Австрійської імперії і переходу до конституційної монархії. Ця обстановка активізувала молодого педагога, метою якого було давати практичні знання народів, бо діючі школи давали мало практичної користі. У «Листку» за 1894 рік (с.258-261) він про це пише докладніше. З цією метою написав книгу «Народное гос-подарство в пользу и в употребление земледельцев Русских» (1864), мету якої вбачав у тому, щоб викликати інтерес до школи і народної освіти. У книзі подані рекомендації щодо належного обробітку землі і ведення тваринницт-ва. В 1859 – 1862 рр. А.Ріпай працював в селах Хлумець, Боронява, а з 1862 року – викладач Ужгородської учительської семінарії. Професійна педагогі-чна діяльність А.Ріпая була спрямована на професійну підготовку сільського вчителя, який, на думку Ріпая, має бути в постійних контактах з селянами, знати їх інтереси, прагнення, працю, а головне – глибоко поважати селяни-на. Велику увагу надавав підготовці семінаристів з питань трудового і есте-тичного виховання, їх фізичного загартування. «Школа має довести учени-ков до того, обы знали розлучити красное од поганого, правдивое од невір-ного, чтобы знали радоватися красоте и совершенности природы. Для сеї ціли учитель повинен наглядно представити красоту природы и искусствен-ных творов». Його випускники добре володіли поезією, співом, різб'яр-ством, малюванням, природознавством. Пильну увагу надавав вивченню ге-ографії, бо якраз вона повинна «указовати на богатства и красоты родной земли». Свої педагогічні ідеї поширював через газету «Учитель», яку реда-гував у 1867 році, та «Газету для народных учителей» (1868). Завданням йо-го газет було надання практичної допомоги учителям у їх повсякденній ро-боті, захист їх людської гідності і піднесення авторитету учителя. Він закли-кав ставитися до вчителів з повагою і розумінням їх тяжкого становища, пі-дносити рівень освітньої роботи серед народних мас. Плідну роботу здійс-нював на посаді голови «Союза ужгородських учителей». З 1895 року про-живав в Кошицях, Клузі, Ужгороді та Врутках.

Педагог, русинський громадський діяч, публіцист, етнограф, філолог, молодший соратник О.Духновича, брат Антона Рубія, відомого на той час літератора. Закінчив гімназію в Ужгороді (1858), три роки навчався в духовній семінарії у Відні, на 4 курс не без участі ректора Віденської семінарії М.Нодя перевівся в Ужгородську духовну семінарію, де розгорнув широку пропаганду ідей, привезених з Відня з оточення М.Раєвського, резидента, що здійснював зв'язки між громадськими і культурними діячами слов'янських народів монархії Габсбургів.

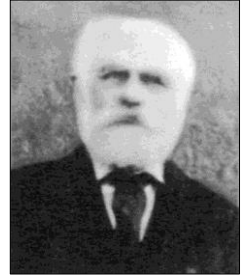
По закінченні богословських студій переїхав у Пряшів. Відмовився прийняти священство. У 1862 році став викладати грецьку та латинську мови в тутешній гімназії, попередньо здобувши в Будапештському університеті диплом професора. На цій посаді працював більше сорока років.

У 1862 році Й.Рубія обрано секретарем заснованого «Общества Іоанна Крестителя», в середині 60-х років (ймовірно у 1863 році) за його ініціативою створено організацію «Общество Андрея Первозванного». При «Обществе» заснував бібліотеку російської літератури. Рубій став центральною постаттю у справі розповсюдження російської літератури і періодики серед русинів Підкарпаття та Східної Словаччини. За його рекомендацією в Росію поїхали викладачі Лєвоцької гімназії К.Ю Годобай, який викладав латинську мову в московських гімназіях та педагог П.Феєрчак, який став викладачем латинської мови в одеському Ришельєвському ліцеї. Пряшівський друг Рубія М.В.Молчан відвіз до Москви експонати для Московської етнографічної виставки, зібрані русинами Східної Словаччини.

У 1867 році Й.Рубій взяв участь у слов'янському з'їзді як член русинської делегації. Оцінивши несприятливі умови для громадської діяльності в рідному краї, вирішив переселитися в Росію і реалізувати там свої знання та досвід. Спроба не вдалася. На його місце поїхав К.Годобай, латиніст за фахом. Через М.Молчана встановив зв'язки з А.Дешком. Одержавши від І.Молнара твори Ю.Венеліна, Рубій написав розгорнуту біографію знаменитого земляка і надрукував у газеті «Свет». У 1890 році видав цінну монографію «Історія Пряшівської гімназії в 1873 – 1890 роках» (Пряшів, 1890).

Залишилися ненадрукованими рукописні твори історичного характеру, рукописний збірник пісень та листування з братом Антоном (знаходяться в музеї в Пряшеві). Твори і педагогічна діяльність Й.Рубія потребують подальшого сумлінного дослідження та видання.

Педагог, основоположник художньої літератури бачвансько-стримських русинів, поет, хоровий диригент. Народився в бідній сім'ї в с. Фолварк (Страняни). на Словаччині, зазнав багато нестатків. Середню освіту здобув в Подолинці та Дебрецені. Був талановитою людиною, вільно володів латинською мовою. Був добре обізнаний з античною літературою.

Все його життя позначене потягом до культури і освіти. До світла знань йому прийшлося пробиватися в час правління єпископа Г.Тарковича, скупого і суворого, який відмовив юнаку в єпархіальній стипендії. Змушений був піти в Мукачівський монастир, який тоді був центральним русинським монастирем, і на монастирські кошти здобувати освіту. Готувався стати викладачем гімназії. Спочатку вчився під керівництвом монаха, потім на педагогічних курсах в Ужгороді. Навчався також музичному, зокрема хоровому мистецтву у видатного диригента Костянтина Матезонського, основоположника хорової культури на Підкарпатті. Кузм'як став продовжувачем свого вчителя, добрим і натхненним диригентом, невтомним поширювачем хорової культури. Але умови в монастирі були нестерпними, панували жорстокість, приниження і знущання монастирської верхівки, і вольнолюбива душа перспективного вченого не витримала. Він покинув монастир, встигнувши здобути вчительську кваліфікацію.

У 1838 році працював півцєвчителем в селі Шамброн (на Спиші), в 1841 році – в Якуб'янах. У 1854 році Темешварська шкільна дирекція призначила його учителем бачкерестурським. Тут він працював з 1854 по 1892 рік, до виходу на пенсію. Прожив в Керестурі ще 8 років, до смерті. Перебував у немилості австрійських властей, був навіть арештований з загрозою смертної кари.

Позитивні результати його діяльності відчують і нинішні покоління бачвансько-керестурських русинів. Він був сіячем рідного русинського слова, заклав тут підвалини хорової і музичної культури, переніс на південь традиції Ужгородської «Гармонії» К.Матезонського, а ще до прибуття в Керестур Кузм'як розгорнув широку педагогічну і хорову діяльність на Спиші. У Руському Керестурі П.Кузм'як заохочував своїх учнів записувати народну музику та пісні від місцевих русинів. На знак визнання його заслуг на ниві освіти воєводинських русинів раннього періоду гімназія у Руському Керестурі, заснована по Другій світовій війні, названа іменем Петра Кузм'яка.

ШКІЛЬНА СПРАВА І ОСВІТА ЗАКАРПАТТЯ ЧЕХОСЛОВАЦЬКОГО ПЕРІОДУ (1919 – 1939)

Населення Закарпаття більше тисячі років проживало у статусі бездержавного народу і ніколи не мало управління справами в своїх руках. Після розпаду Австро-Угорщини чехословацький уряд та органи автономної влади Підкарпатської Русі одержали надзвичайно важку спадщину в цілому і на ниві освіти особливо. По стану на 1918 рік в краї після закону Аппоні із 571 школи, що були в 1874 році, не залишилось жодної школи з русинською мовою навчання. Матеріальна база шкіл була вкрай незадовільна. Класні кімнати не відповідали санітарно-гігієнічним вимогам. Критичним було становище з педагогічними кадрами. Із загальної кількості вчителів з встановленням Чехословацької влади (674) тільки 379 дали присягу служити новій владі. У незадовільному стані опинилися шкільні будинки, які не відповідали архітектурним стандартам, багато з них були зруйновані в ході Першої світової війни. Для нової школи не було підручників. Значна частина молодих людей та тих, яким прийшлося вчитися в змідяризованих школах після 1907 року і опанували латинським письмом, склали значний відсоток неграмотних, в гірських районах майже третина дітей була неписьменною. Все це разом взяте негативно впливало на душевний стан як учнів, педагогів, так і батьків. Тому, коли перший шкільний референт на Підкарпатській Русі зайняв своє місце 17 вересня 1921 року, шкільна справа була на Підкарпатській Русі на невтішному стані.

Треба віддати належне президенту Т.Г.Масарику,⁵³⁴ який був досвідченим педагогом, добре знався в педагогіці, добре розумів, з чого потрібно будувати нову незалежну, суверенну державу. На його думку, потрібно починати будувати демократичну, модерну державу із побудови «модерної школи», про яку мріяв ще в XVII ст. видатний чеський педагог Я.А.Коменський. За роки його президентства побудовано сотні шкіл, що відповідали санітарно-гігієнічним і архітектурним стандартам, в яких ще й нині проводиться навчально-виховна робота. Не випадково старше покоління підкарпатських русинів, проходячи мимо цих шкіл, називають їх «масариковими школами». У відповідь на запити громадян про ще не вирішені проблеми уряд Чехословаччини негайно реагував: будував нові сільські школи, зокрема в гірських районах, виділяв кошти на шкільні потреби, впорядкування шкільних територій, турбувався про педагогічні кадри, про їх заробітну плату та ін. Протя-

⁵³⁴ Педагогічна спадщина Т.Масарика складала цілісну концепцію навчання і виховання підростаючого покоління, що включала систему родинного, шкільного і вузівського виховання. Ним написано кілька педагогічних праць («Реформа шкільної справи», «Організація освіти в Чехословаччині», «Мета модерної школи» та ін.), висунута обґрунтована ідея створення в Чехословаччині «модерної школи», в якій велика роль відводилася моральному вихованню, фаховій підготовці учнів та вчителів, правам і свободам людини.

гом 20–30-х років безперервно зростала мережа народних, горожанських, середніх та спеціальних навчальних закладів.⁵³⁵

Таким же активним у розбудові народної освіти був інспектор шкіл Ужгорода, а практично всієї Підкарпатської Русі, Іван Поливка. З його допомогою відкривалися нові школи, до вчительської роботи залучалися місцеві кадри, мова навчання в школах була русинська. Надзвичайно велику корисну організаційно-освітню роботу здійснював інспектор шкіл Мукачівського району Маркович, який головну увагу звертав на підвищення професіоналізму вчительської праці, мав на обліку всіх передових вчителів і домагався від держави для них грошових нагород. Якщо в 1920 році на Підкарпатській Русі діяло 475 народних шкіл, то в 1938 році їх уже було 803.

На початку 30-х років уряд Чехословаччини здійснив шкільну реформу: введено восьмирічне обов'язкове навчання (народні школи), приведено в систему і удосконалено навчальні плани. Надто важливим було збільшення у програмах кількості годин для вивчення рідної мови (8-10 годин на тиждень), математики (4-6 годин), природознавство (2-3 години) введено предмети історії, науки про рідний край. У старших класах вводилися предмети, що мали загальнокультурне і прагматичне спрямування: фізика, природознавство, предмети сільськогосподарського напрямку та домогосподарства. Навчально-виховний процес набрав яскраво вираженого національно-патріотичного характеру. Відповідно до нових програм видавалися нові підручники. Все це засвідчувало якісно новий етап у розвитку освіти в Чехословаччині в цілому і Підкарпатській Русі зокрема. Для реалізації названих вище нововведень держава значно збільшила асигнування на розвиток освіти. Ось деякі конкретні приклади. Витрати на побудову нових шкіл – 15.307.788 Кч, витрати на ремонт і впорядкування старих шкільних будинків – 20.030.000 Кч; резервні асигнування на ті самі потреби – 568.779 Кч; державні і земські субвенції на будівництво – 5.480.950 Кч. Разом на витрати будівничого характеру асигновано 41.387.950 Кч.⁵³⁶

Нижченаведена таблиця дає уяву про побудову шкіл на Підкарпатті за період з 1919 по 1936 роки:

А. Середні школи: 1.Хуст, реальна руська гімназія.

Б. Горожанські школи:

1. Перечин з 11 класами, руська з ч/сл. класами;
2. Свалява з 13 класами, руська.

В. Громадські школи:

⁵³⁵ Для переконливості можемо навести приклад Свалявського району, де інспектор шкіл Іван Добош домігся від держави побудови 14 шкіл у віддалених гірських селах і довів загальне їх число до 97.

⁵³⁶ Ф. Дудаш. Школьные здания и постройка новых школ на Подк.Руси //Подкарпатская Русь за годы 1919-1936. – Ужгород, 1936. – С.105.

	Число класів	Мова викладання
1. Гандеровиця	1	руська
2. Мукачево	3	чехословацька
3. Хуст	4	чехословацька
4. Рахово	3	руська, чехосл.
5. Бочаря	1	руська
6. Нов.Кленовець	1	руська
7. Тересва	1	чехословацька
8. Беня	1	чехословацька
9. Уклин	1	руська
10. Изворська Гута	1	руська
11. Іовра	1	чехословацька
12. Ужгород	14	чехословацька
13. Севлюш	5	чехословацька
14. Буштино	5	руська
15. Гута	1	руська, чехослов.
16. Анталовці	3	руська
17. Воловець	3	руська
18. Хуст, Кереш	2	руська
19. Бовтрадь	1	чехословацька
20. Гунядов Хутор	1	руська
21. Королево н.Тисою	2	чехословацька
22. Вишня Апша	3	руська
23. Ниж.Верецькі	4	руська, чехослов.
24. Кетергенъ	1	руська
25. Худлово	2	руська
26. Залуж	1	руська
27. Липці	2	руська
28. Порошково	2	руська
29. Гайдош	2	руська

Таким чином на кошти держави побудовано шкільні будинки в 29 селах з 72 класами, з яких 30 для руських і 42 для чехословацьких.

На цей час розпочалась побудова в:

30. Росвигово	4	чехослов.
31. Нова Бовтрадь	1	руська
32. Требушани-Хміль	1	руська
33. Ромочевиця	2	руська
34. Рахово-Новоселиця	2	руська
35. Тур'я-Пасіка	2	руська
36. Ниж.Селище	2	руська
37. Луг	2	руська

В стадії будування знаходились школи у 8 селах, 16 класами, із яких із яких 12 для руських і 4 для чехословацьких.

Поряд з цим були побудовані шкільні будинки на кошти краю в таких селах:

1. Кострино	2	руська
2. Ст.Стужиця	2	руська
3. Лубня	1	руська
4. Гусний	1	руська
5. Ставне	2	чехословацька
6. Жорनावий	1	чехословацька
7. Канора	1	руська
8. Феделешовці	1	руська
9. Грабово	1	руська
10. Ниж.Вижниця	1	руська
11. Ясіня-Стебне	1	руська
12. Поляна	1	чехословацька
13. Красна	2	руська
14. Стрипа	1	руська
15. Перехресне	2	руська
16. Новоселиця	1	руська
17. Балашовці	1	руська
18. Бодолово	4	мадярська
19. Брестово	1	руська
20. Фогораш	2	руська
21. Н. і В.Розтока	2	руська
22. Н.Коропець	1	руська
23. Плоске	2	руська
24. Черник	1	руська
25. Велятино	2	руська
26. Глинянець	2	руська
27. Сусково 2	2	руська
28. Майдан-Рудавець	1	руська
29. Н.Студений	1	руська
30. Прислоп	2	руська
31. Вучкове	1	руська
32. В.Студений	1	руська
33. Майдан Лопушне	1	руська
34. Синевир-Товчка	1	руська
35. Д.Заріка	2	руська
36. Кальник	2	руська
37. Черейовці	1	руська
38. Шкуратовці	1	руська
39. Куштановиця	1	руська
40. Іванівці	1	руська
41. Косино	2	руська
42. Крайниково	1	руська
43. Богдан	5	руська

44. Тихій	2	руська
45. Медведівці	1	руська
46. Чопівці	2	руська
47. Мукачево	3	руська
48. Розсошка	2	руська
49. Сокирниця	2	руська
50. Богаровиця	2	руська
51. Собатин	1	руська
52. Лавки	2	руська
53. Мал.Раковець	2	руська
54. Влахово	2	руська
55. Ялове	1	руська
56. Солочин	4	руська
57. Стройно	2	руська
58. Бедевля	2	руська
59. Руське Поле	2	руська
60. Тереска	2	руська
61. Вонігово	2	руська
62. Турички	1	руська
63. Тур.Лумшори	1	руська
64. Тур.Ликицари	1	руська
65. Ужок	1	руська
66. Вел.Бичково	9 гор.школа	руська

Таким чином при підтримці місцевих органів самоврядування побудовано 66 шкільних приміщень з 105 класами, із яких 96 руських та 5 чехословацьких і мадярських. Крім того, в стані завершення знаходяться школи в селах Барбово, Лецовиця, Серное, Лохово, Богдан, Березник, Дюлово, Ярок, Липовець, Бистрий.

По стану на 1936 рік побудовано шкільних будинків: 1 гімназія, 3 горожанські школи з 33 класами та 94 в селах з 177 класами. Ще у 18 селах школи в стадії завершення. Попереду ще залишалось багато невирішених проблем. Серед них – повне охоплення школоповинних дітей загальною освітою, поліпшення відвідування учнями школи за прикладом уже згаданого інспектора шкіл Свалаявського району Івана Добоша, який домігся майже стовідсоткового відвідування учнями школи в своєму районі, за що був нагороджений міністерством освіти Чехословаччини.

Попри всі труднощі загальна культура населення Підкарпатської Русі зростала, неписьменність і малописьменних громадян різко скорочувалась. Під кінець 30-х років кількість таких, що не вмiли читати й писати серед молоді скоротилась до 10%, а число дорослого неписьменного населення зменшилось до 27%. Це, як дослідили фахівці, ще було більше, ніж у Чехії та Моравії, але менше, ніж у деяких країнах Центральної та Південної Європи

(Румунії, Угорщини, Югославії). Але численність курсів по ліквідації неписьменності давали гарантію на повну ліквідацію неграмотності в краї. Цій справі служили також наявні бібліотеки при громадських організаціях, хатах-читальнях, які були майже у кожному селі.

Прогресував в краї розвиток системи неповної середньої школи у форматі горожанських шкіл. Тут навчалися учні після закінчення 5-го класу народної школи. Горожанські школи були шестирічними і готували молодших службовців, обслуговуючий персонал торгівлі та інші обслуговуючі сфери. Горожанські школи відкривалися в кожному окрузі краю і не тільки в містах, а багатьох селах: Ясіня, Тячево, Нересниця, Великий Бичків, Великий Березний, Білки, Довге, Перечин, Волове, Воловець, Нижні Ворота, Великі Лучки, Чинадієво, Середнє, Ракошино, Порошково, Кальник... По стану на 1938 рік їх було вже 21 руська горожанська школа. Багато горожанських шкіл відкривалось в містах з чеською мовою навчання (Ужгород, Мукачево, Берегово, Рахово, Хуст, Тячів). Протягом 20–30-х років, крім уже існуючих в попередні роки, відкрито ще п'ять гімназій з руською, чеською, мадярською, єврейською мовами навчання. Це – ознака справжньої демократії по відношенню державної влади до національних меншин. Широкий доступ до навчання в гімназіях одержали діти бідних селян, які вже складали майже половину учнівського контингенту в гімназіях.

Успішно вирішувалося питання підготовки педагогічних кадрів На початковому етапі до освіти прилучалися добровольці-вчителі з Чехії, Моравії, Словаччини, Галичини, Росії. Завдяки успішній діяльності учительських семінарій на 1938 рік в Підкарпатській Русі вже працювало близько 2 000 русинських учителів.

Школа на Підкарпаттю за часів Чехословаччини перестала бути тільки навчальним закладом, де вчили читати, писати, рахувати. Вона стала соціальним інститутом, де виховувалися громадяни-патріоти, школа прививала учням любов до свого рідного краю. Зв'язок між школою і національними почуттями з кожним роком зростав, а випускники різних шкіл (початкових, неповних середніх) виходили з різними національними переконаннями, залежно від того, хто їх навчав. В початковій школі переважали ті вчителі, які вважали себе русинами-автохтонами, навчання проводили на місцевому діалекті (як це робив великий швейцарець-педагог Песталоцці), а потім переходили на граматику І.Гарайди. Деяка частина вчителів горожанських та середніх шкіл з числа галичан та тих, що піддалися їх впливу, відстоювали українські національні позиції і користувалися граматику І.Панькевича, побудовану за нормами української літературної мови. Третій напрям, що охоплював переважно горожанські школи і середні навчальні заклади (гімназії, семінарії) – русофільський. Під впливом вчителів-росіян та тих, що перейшли на їх сторону, випускники шкіл були переконані в тому, що русини – частина великого російського народу, а руська (русинська) мова – діалект

руського языка. Боротьба цих трьох течій в школах охоплювала не лише мову, а й усі сторони громадського і культурного життя.

Незважаючи на всі складності, пов'язані з побудовою нової Чехословацької держави (подолання відсталості, залишеної від Австро-Угорської імперії, розрухи в час Першої світової війни, пошуки і прорахунки періоду на шляху становлення Чехословацької модерної держави, неспокійні обставини у зв'язку з появою в Європі фашизму і підготовки до Другої світової війни) прогрес в галузі освіти на Підкарпатській Русі в другій половині 20-х – першій половині 30-х років не може викликати щонайменших заперечень. Освітній рівень був частиною тих корінних і глибоких змін, які відбулися в Чехословаччині, як в одній найбільш демократичних і процвітаючих держав Європи першої половини ХХ століття. Головний підсумок 20-річного періоду в історії Закарпаття – глибокий прогрес, який відбувся на ниві народної освіти, створення громадянської національної патріотичної школи, прогрес небувалого культурного і освітнього рівня населення.

За весь чехословацький період влада турбувалась про наукову організацію праці в сільському господарстві. Видавались спеціальні посібники із землеробства, ілюстровані журнали, як треба працювати на землі. Тому не дивно, що і в школах проводилася велика робота у галузі біології. Серед активістів вивчення природи в школах був д-р Лаудона Іштван (1862–1924) – викладач грецької і латинської мови в Ужгородській гімназії. Як спеціаліст дендрології створив на власні кошти дендросад по вулиці Собранецькій 27, який згодом був названий його іменем. На жаль, за радянський період самі ужгородці його повністю знищили.

Інший вчений – Маргітай Антон (1890–1939), уроженець Паланок (біля Мукачеве) – закінчив Будапештський університет (філософський факультет за спеціальністю фізика і математика). Був професором Мукачівської гімназії. За порадою лікарів (був серйозно хворий) відправився за кордон в екзотичні держави з оздоровчою природою. Лікуючись проводив дослідницьку роботу над флорою, став ботаніком і став одним із найкращих ботаніків Підкарпаття дорадянського часу. Здійснив надзвичайно багато публікацій про флору майже всіх регіонів краю, серед яких дуже цінним є монографія про лікувальні особливості шипшини Підкарпаття.

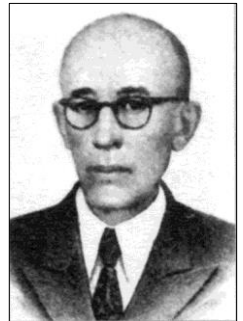
З почуттям великої вдячності слід відзначити значку й різнобічну педагогічну, національно-патріотичну діяльність десятків культурно-освітніх діячів, шкільних інспекторів, директорів навчальних закладів та вчителів-практиків за їх немалий внесок культурно-освітній процес краю, віддавали свої знання, уміння педагогічний талант навчанню та вихованню, духовному збагаченню русинської молоді за період першої Чехословацької республіки.

ІВАН ПОЛИВКА (12.II.1866 – 3.X.1930)

Уродженець с.Березничка (Земплин), педагог, громадсько-політичний та культурно-освітній діяч, шкільний інспектор Ужгородської жупи, автор численних підручників. Навчався в Пряшівській гімназії, закінчив Ужгородську учительську семінарію. Працював учителем в Селисках (Земплин) (1884–1887) та 22 роки в Свиднику (Шариш) (1887–1919). Став на шлях боротьби з мадяризацією русинів угорською владою. У складних і важких умовах, коли уже нечисленні русинські школи після закону Аппоні ледь животіли і були під загрозою повного закриття, Поливка написав і надрукував універсальний підручник російською мовою «Учебная книга реальных наук для подкарпатских угро-русских народных школ повседневного и повторительного учения».⁵³⁷ В ній подавались основні відомості з історії, географії, фізики, природознавства, сільського господарства. Як і більшість учителів того часу записував народні співанки, казки, легенди, прислів'я. Зібрані співанки надрукував М.Врабель під назвою «Собрание народных песен карпаторусских» (1890). Поливка написав порівняльно-аналітичну працю «О карпаторусских и словацких песнях» (залишилась ненадрукованою). Видав збірку віршів О.Павловича, з яким тривалий час був у дружніх стосунках («Венец стихотворений о.Александра Ив.Павловича», 1920). Після розпаду Австро-Угорщини створив і очолив у Свиднику «Народну раду» (1918–1919), яка була виконавчою владою на Маковиці до приходу в Східну Словаччину чехословацьких легіонерів. Коли легіонери зайняли Ужгород, Поливку призначено інспектором шкіл Ужанської жупи (1919–1922). Взяв активну участь у створенні «Общества им.А.Духновича», був членом його правління. Видав серію брошур популярного характеру в «Народной библиотеке» Общества.

ОЛЕКСАНДР МАРКУШ (2.XI.1891 – 27.X.1971)

Уродженець м.Хуст, педагог, освітній діяч, краєзнавець, фольклорист, письменник, публіцист, видавець – такий широкий діапазон діяльності цієї скромної, гуманної, працьовитої людини на благо свого краю, свого народу, на розвиток народної освіти на Підкарпатті. Закінчив учительську семінарію в Мараморош-Сиготі. Працював у Тячеві учителем початкової школи, потім горожанки, викладав русинську мову і літературу, географію, природознавство. Понад 30 років віддав навчанню і вихованню дітей русинів Підкарпаття. Як інспектор шкіл Тячівщини,

Маркуш Олександр

⁵³⁷ Прешов, 1896-1901. – Кн.1-2.

велику увагу приділяв комплектуванню педагогічних кадрів в окрузі, надавав практичну допомогу вчителям, домагався відкриття нових шкіл у віддалених гірських селах. Запоруку успіху вбачав у створенні добросовісного, кваліфікованого педагогічного колективу, очолюваного авторитетним управителем (директором). У взаєминах з учителями і учнями та між учнями, вважав Маркуш, має домінувати педагогічний такт – поміркований, стриманий, доброзичливий, вимогливий, вольовий; принциповий наставник молоді ніколи не поступиться своїми педагогічними позиціями, поглядами, не буде приховувати беззаконня, несправедливість чи негідні вчинки учнів.

О.Маркуш був справжнім народним учителем, віддав усі свої знання, уміння, педагогічний талант навчанню і вихованню дітей, сприяв піднесенню духовного і педагогічно-професійного рівня учителів Тячівщини. О.Маркуш виступив як справжній учитель-методист, з-під пера якого вийшли понад 20 навчальних посібників та шкільних підручників для народних і горожанських шкіл, а також багато статей педагогічно-психологічного та методичного характеру – буквар «Зорниця» (1925), підручники з краєзнавства «Нова Європа», (1925), «По рідному краю» (1926), «Наша республіка» (1926), «Далеким світом» (1926), «Отчина» (1931), «Краєзнавство» (1937). Був заступником голови «Педагогічного товариства» (1922–1939).

О.Маркуш – автор цілого ряду статей з питань педагогіки, психології та методики навчання і виховання. Великий інтерес проявляв до етнографії, видав кілька фольклорних збірок: «Казки» (1823), «Підкарпатські народні казки» (1941, 1942, 1943), «Старинні замки Підкарпаття» (1943). Як письменник увійшов у літературу 20-х років ХХ століття і видав ряд книг малої прози – повісті «Виміряли землю» (1925), «Юліна» (1942), новели, оповідання, «Ірину засватали» (1941), «Коровку гнали» (1943), «Марамороські оповідання» (1961), «Мрійники» (1963) та ін. Про широкий інтелектуальний розвиток і діапазон О.Маркуша свідчить знання багатьох мов та його перекладацька діяльність. За угорського і радянського режимів йому не довіряли працю в школі, до середини 50-х років працював бухгалтером в райзаготконторі. Русинською педагогікою О.Маркуша радянська влада не дуже цікавилася.

Багатогранна його діяльність мала свою цільну внутрішню національну концепцію, була підпорядкована відродженню підкарпаторусинської землі, її культури, визволенню краю з-під влади тисячолітнього денационалізаторського молоху, прилученню до європейських національно-визвольних рухів. Вона мала великий вплив на розвиток освіти, літератури, культури Підкарпатської Русі. Широка ерудиція, висока педагогічна кваліфікація, загальнокультурний розвиток, талант митця, громадська свідомість, національна орієнтація і самовизначеність, – все це виводить О.Маркуша в ранг видатних діячів загальнослов'янської культури.

МИХАЙЛО ПАЛЛАГ (21.XI.1899 – 17.XI.1992)

Народний учитель за покликанням, етнограф, фольклорист, громадський і культурно-освітній діяч. Учитель звичайних сільських шкіл Верховини є яскравим зразком народного інтелігента-патріота, що віддав багато років справі навчання і виховання сільської молоді. Навчався в Мукачівській гімназії, Мукачівській угорській семінарії. З останнього курсу семінарії напередодні розпаду Австро-Угорської монархії мобілізований в австро-угорську армію. З армії втік, бо не бажав нікого вбивати і сам не бути вбитим.

В 1919 році із встановленням чеської влади призначений вчителем в с.Пістрялово, а в 1921 році переведений у найбідніший район Підкарпаття – Воловецький, в с.Буковець. Тут стає не лише вчителем дітей, але і їх батьків. Через Червоний Хрест домігся допомоги голодуючим дітям, сиротам війни. Разом з селянами в 1926 році побудував Руський Народний Дім, який в 1930 році згорів. Замість нього М.Паллаг домігся побудови нового Народного Дому. Як кращого вчителя округу Паллага призначають попечителем і головою Ради десяти сіл Жденіівської долини. Вчив не тільки дітей, але й усе доросле населення. Був порадиником у всіх питаннях, що хвилювало тоді простих людей. Учив селян новому способу господарювання, об'єднував їх в кооперативи (дружества). За порадами Паллага села купували в складчину і в кредит сільськогосподарську техніку, запаси продовольства на випадок неврожаю. Як істинний народолюбець разом з учнями записував фольклор, звичаї і обряди, збирав верховинські вишивки, написав про них оглядову статтю. Зібрані ним в 20–30 роки в селах Веловеччини коломийки підготував для видання. Ще будучи студентом в Мукачеві, познайомився з видатним археологом Т.Легоцьким, а в 1930 році – секретарем Льва Толстого Валентином Булгаковим. В 1928 році його переведено в шкільний інспекторат Свалявського округу, де працював до 1938 року. В 1938 році призначений завідуючим школою в с.Голубинне, потім учителем в Сваляву. В 1940 році переміщений в Мукачівський шкільний інспекторат, де працював статистом. Після визволення краю працював директором Росвігівської семирічної школи. З 1945 року призначений інспектором Мукачівського відділу народної освіти з дошкільного виховання. З 18 квітня 1946 року переведений інспектором шкіл Мукачівського окружного відділу народної освіти.

Вже будучи людиною похилого віку, включився в процес відродження русинського руху, потурбувався про реставрацію пам'ятника О.Митраку на Росвігівському кладовищу.

ІВАН ДОБОШ (17.VI.1871 – 1951)

Виходець із народного середовища, з якого виніс кращі ментальні риси менталітету підкарпаторусинського русина, талановитий педагог, культурно-освітній діяч, поет. Навчався в монастирських школах в Мукачеві, Марія-Повчі, закінчив учительську семінарію в Ужгороді (1897), працював півце-вчителем, директором народної школи в Неліпині (1895–1921), інспектором шкіл Свалявського округу. За 15 років інспекторської діяльності домігся спорудження 14 шкіл в гірських селах округу, довів загальне число шкіл у Свалявському окрузі до 97, які охоплювали 13 364 учнів. Не було жодної «незашколованої» дитини, яка би не відвідувала школу щодня без пропусків. Інспектор І.Добош розпочинав свій робочий день з відвідування шкіл з метою перевірки відвідування учнями школи, з'ясовував причини пропуску дітьми школи, переконував батьків у необхідності відсилення дітей в школу щодня. Інспектор І.Добош не обмежував свою діяльність шкільними справами. Близькі були його серцю культурні потреби дорослого населення. Його сприянням вибудовано 11 «Руських Народних Домов» ім. О.Духновича, що розвивали русинську культуру, при них організувались хори, драмгуртки, оркестри. Славу Свалявщині принесли учительський та дитячі хори, якими керував запрошений І.Добошем талановитий диригент Г.Гузенний. Від директорів та вчителів вимагав ведення серед населення широкої просвітницької роботи, в т.ч. фінансово-економічного напрямку. Сприяв створенню в селах «хозяйственно-торговых дружеств» (кооперативов). Разом з П.Федором склав і видав «Букварь для русинських дітей». У 1935 році у зв'язку з виходом на пенсію (через хворобу) Міністерство ЧСР нагородило Івана Добоша Декретом визнання і вдячності за багаторічну сумлінну роботу, а правління «Общества им.А.Духновича» – Дипломом в якому було записано: «Прийміть цей диплом, як вияв особливої любові до Вас і сердечного визнання Вашої плідної, багаторічної, кришталево чистої культурно-просвітньої діяльності. За 16 років Ви встигли зробити свій округ найкращим в Підкарпатській Русі».

МИХАЙЛО КОРОПЧАК (31.VIII.1916 – 7.VII.1985)

Народився м.Міжлабірці (Східна Словаччина) в сім'ї залізничника. Педагог, громадський діяч, патріот-русин, аматор-актор. Поліглот. Початкову школу закінчив в рідному містечку, гімназійну освіту розпочав у Хусті, закінчив Мукачівську гімназію (1942). Вищу освіту здобув у болгарському Асеновограді та Будапешті. Вчителювати почав у початковій школі в одному з сіл Верховини. Після визволення краю Радянською Армією перед закриттям кордонів між Закарпаттям і Словаччиною повернувся в рідне місто і

став одним з перших вчителів Міжлабірської гімназії. У 50-і роки працював у Пряшівській гімназії, звідки знову повернувся в рідні Лабірці, де працював до смерті. М.Коропчак високопрофесійний педагог міг викладати будь-який гуманітарний предмет за курс середньої школи, але найбільше любив педагогіку, психологію, історію, латинську та російську мови. Мав багату домашню бібліотеку, багато читав, поглиблював свої знання шляхом самоосвіти, зокрема з філософії та світової літератури. Володів однією, головною для педагога, рисою: умів навчити, свої знання і досвід належним чином передати на уроках своїм учням. Цим даром володіє не кожен, хто є власником учительського диплома, а лише ерудований педагог і психолог. Маючи акторські навички, він проводив уроки емоційно, образно відтворював дійсні життєві ситуації чи особливості літературних персонажів. М.Коропчак був мудрим педагогом-практиком, прагматиком, скромним, ласкавим до учнів, справедливим, в той же час по-доброму вимогливим, насамперед до себе, а потім вже й до учнів, бо таким сформувався ще в молоді роки, як учень гімназій далеко від рідних місць, коли доля бідним русинським дітям аж ніяк не посміхалася. Ім'я Михайла Коропчака відоме на всій Пряшівщині та за її межами.

ЮРІЙ КОСТЮК (3.III.1912 – 12.VII.1998)

Педагог, композитор, музикознавець, хоровий і оркестровий диригент, уроженець с.Сирма на Виноградівщині. Закінчив Мукачівську учительську семінарію (1931) та Мукачівську гімназію (1935), музичну школу в Празі, філософський факультет Карлового університету в Празі. Працював учителем в школах багатьох сіл Підкарпаття, де крім викладання інших навчальних предметів, викладав музику, створював фольклорні ансамблі. Заснував на Підкарпатті понад 40 фольклорних ансамблів (вокальних і інструментальних).

Костюк Юрій

У 1944–1945 роках був капельмейстером Чехословацького армійського корпусу. Після демобілізації викладав музику в школах Праги (1945–1948), перевівся в Пряшів і продовжив педагогічну діяльність серед шкільної молоді русинської Пряшівщини (1948–1958). Був ініціатором створення професійних фольклорних ансамблів на Пряшівщині. Працював викладачем, доцентом (1966–1977) університету ім. П.Й.Шафарика в Пряшеві. Вдумливий вчений, історик хорового співу на Закарпатті. Написав чимало теоретичних праць, багато з яких, на жаль, залишилися в рукописах, в т.ч. «Хорова культура Закарпаття і Пряшівщини» (300 сторінок), «Музичний ренесанс Закарпаття в період 1918–1938». Т.1-2, 600 сторінок. Разом з Д.Задором і Мило-

славським видав збірку «Народні пісні подкарпатських русинів» (Унгвар, 1944). До кінця життя підтримував творчі зв'язки з учительськими хорами Закарпаття, робив для них оригінальні обробки народних пісень рідного краю.

АНДРІЙ ЛАТТА (28.VIII.1917)

Педагог, учитель-практик громадсько-культурний діяч, уродженець с.Пчолине (Снинський округ Східної Словаччини). А.Латта все своє професійне життя провів серед селянських дітей с.Пихня. Основну школу закінчив у рідному селі. Як кращий учень після 8 класу народної школи поступив у Пряшівську учительську академію. У 1937 році пройшов конкурс на посаду півцвечителя в Пихні. Пряшівська препарандія готувала майбутніх учителів професійно. Її абсолювент мусів знати не тільки навчити дітей читати, писати, рахувати, але й канторувати, грати на музичному інструменті, займатися спортом, добре знати фізіологію та анатомію дівчат і хлопців, уміти диригувати хором, знати режисуру театральних вистав. Все це Андрій Латта виконував бездоганно. Від вересня того ж року двадцятирічним юнаком почав учителювати. Школа була руська (русинська). В школі навчалося 70 дітей у дві зміни. Напарником Латти був чех Коларжік. Крім школи, старші дівчата і хлопці ходили до о.Шпільки на «Отче наш» (духовно-моральне виховання та підготовка до сімейного життя). У 1939 році розпалася Чехословаччина і колега Коларжік мусів повертатись на батьківщину. До 1948 року Лата працював у школі з доньками священика Ярославою та Іриною. Молодий учитель цікавився кожним школярем, проводив заняття настільки цікаво, що дітям не хотілося йти додому. Виховані А.Латти вивчали різб'ярство, ліпку, малювання. Навчив грати в футбол і хлопців, і дівчат. У формі позаурочної роботи проводив літературні читання, багато розповідав про цікавих людей, знав і передавав учням фантастичні сюжети, які ніколи не доводив до кінця, а залишав «на завтра» і цим викликав надзвичайний інтерес учнів до наступних занять. Учив поза розкладом стільки, скільки було потрібно, щоб навчити всіх. Відвідував родини, вивчав побутові умови кожного учня, давав поради батькам, безкоштовно давав бідним підручники та інші шкільні приладдя. Не визнавав фізичного покарання дітей. Незважаючи на молодий вік, був у дружніх взаєминах з кожним жителем села. Все село приймало участь у підготовці п'єси О.Духновича «Добродітель превышает богатство»: виготовляли декорації, сценічний одяг, сцену. У 1943 році мобілізований до війська. Служив у містах Середньої Словаччини. У 1944 році був свідком Словацького Народного Повстання, брав у ньому участь. Восени 1944 року повернувся в рідне село. До червня 1945 року учив у Пихнях. Від осені того ж року став директором школи словацького Нового міста на словацько-угор-

ському кордоні. Там заснував руську школу для тих русинів-греко-католиків, які не стидалися свого національного походження. Тут пробув недовго, бо був відкликаний до Братислави на Реферат українських шкіл, де працював до розпаду Реферату в 50-і роки. Повернувся до Пряшева, женився. Учителювати не продовжував. Був директором високошкільного інтернату. У кінці 70-ї років вийшов на пенсію.

АНДРІЙ КАРАБЕЛЕШ – ПЕДАГОГ (24.IX.1906 – 4.IX.1964)

Педагог, російськомовний поет, художник, співець Карпатського краю, антифашист, уродженець с.Тибава (Свалявський округ), якому життя «подарувало» тяжку незаслужену долю, долю страдальця за рідний край. Навчався в Мукачівській гімназії та Ужгородській духовній семінарії. З четвертого курсу перейшов на філософський факультет Карлового університету в Празі. Після закінчення студій в 1934 році повернувся в рідний край. Вчителював у Воловому (Міжгір'я), в Хустській та Мукачівській гімназіях. Сприяв створенню літературного гуртка та журналу «Наши стремления». Ще будучи учнем Мукачівської гімназії, перебував під впливом російських емігрантів, полюбив російську мову та літературу. У 1939 році у зв'язку з окупацією Закарпаття Угорщиною виїжджає в Чехію, в Літомишці, до родини. За підпільну роботу проти німців заарештований. Упродовж чотирьох років, до 1945 року перебув у багатьох тюрмах та концтаборах: Градець Кралове, Панкрац, Літомержице, Маутхайзен, Бухенвальд, Ашерслебен, Шенебек, Саксенгаузен, Орієнбург. По війні, в 1945 – 1953 роках працював директором гімназії в м.Світаві і займався літературною діяльністю. Андрій Васильович був природженим педагогом. До виходу на пенсію викладав російську літературу на філологічному факультеті Кошицького університету в Пряшеві. Паралельно працював редактором у видавництві КСУТ. У 1957–1964 рр. знову проживає в Чехії як пенсіонер. Почуття любові до рідного краю спонукало його у тяжкому стані повернутися в рідні місця. Помер в Мукачівській лікарні.

Карабелеш Андрій

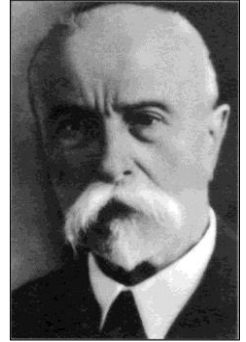
А.В.Карабелеш як педагог формувався під впливом К.Ушинського, М.Пирогова. М.Добролюбова, Л.Толстого. На його думку, людина має право на вільне формування світогляду та переконань без будь-якого насильства з боку суспільства і освітньої політики властей. Як педагог, вважав, що вільне виховання сприяє саморозвитку, саморозкриттю моральних якостей дитини, її нахилів і здібностей, закладених природою. Видав кілька збірок віршів: «Избранные стихотворения» (1928), «В лучах рассвета» (1929), «На

смертном рубеже» (1953). Крім того займався образотворчим мистецтвом, намалював багато пейзажних картин. Вся художня творчість і педагогічна діяльність А.Карабелеша сприяла збагаченню духовного життя рідного народу, його інтелігенції, вчителів та молоді.

ТОМАШ ГАРІК МАСАРИК – ПЕДАГОГ (7.ІІІ.1850 – 14.Х.1937)

Політичний і державний діяч, перший президент Чехословацької республіки (1918-1935), філософ, соціолог, юрист, педагог видатна особа європейського політикуму, яка органічно поєднала в собі риси державно-політичного діяча з рисами талановитого педагога, організатора шкільної справи, національного вихователя всієї чеської нації та націй, що входили до складу ЧСР. Навчався у Віденській гімназії, Віденським та Лейпцігським університетах. У 1878 – 1882 роках – доцент Віденського університету. З 1882 року професор Празького університету. В кінці ХІХ – на початку ХХ століття лідер малочисельної партії інтелектуалів, єдиний її депутат в австрійському парламенті (1907–1914). Висував ідею реформування Австро-Угорщини шляхом федералізації. Виступав проти переслідування за національними переконаннями, засуджував Мараморош-Сиготський процес проти русинських селян-православних. У 1918 році вів переговори з представниками русинів США про включення т.зв. Угорської Русі до складу Чехословацької республіки на автономних правах. Роздумуючи над майбутнім Чехословаччини, моделював всі сторони життя, в т.ч. і систему освіти. В результаті висунув цілий ряд прогресивних педагогічних ідей, без яких не могло бути й мови про створення демократичної Чехословаччини. Серед них була і ідея т.зв. «модерної школи». Т.Масарик чітко уявляв собі усі складники шкільної освіти і написав кілька педагогічних праць: «Реформа шкільної справи», «Організація освіти в Чехословаччині», «Мета модерної школи», «Перехід від середньої школи до вищої», «Як працювати», «Академічна освіта учителів», «Закони про освіту і будучність слов'янська». Особливої уваги заслуговують промова до шкільної молоді на першому з'їзді чехословацьких учителів. Ще будучи хлопчиком він не міг не бачити принижених, ображених, обманутих людей, на яких ніхто не звертав уваги. Його глибоко ображало, коли бачив, як бідних людей наймали в загонщики під час полювання і, будучи голодними, вони кидались на огризки панської їжі, як собаки.

В юнацькі роки Масарик вирішив, що буде сам собі паном, в яких би умовах не приходилося жити, ніколи не стане рабом. У німецькій гімназії в Брно був найкращим учнем, любив співати й танцювати, завжди виучував

Масарик Томаш

більше, ніж задавали. Він взяв собі за правило: не вірити тому, що не є правдою. Масарик весь час переконував своїх співвітчизників, як важливо бути серйозним, правдивим, працелюбним, не захоплюватися зовнішнім блиском, а шукати істину, засуджував будь-яку аморальність. Він учив цьому студентів університету. Про свою віру і правду писав у книгах «Чеське питання», «Ян Гус», «Карел Главачек». Глибоко шанував великих попередників Палацького, Коменського, Домбровського як національних героїв, яких треба наслідувати. Вважав, що молодь і студенти повинні знати свої права і не давати себе в оману. Як і А.Чехов, закликав вичавлювати із себе раба, думати не лише про себе, а й особливо про покинутих, принижених і упосліджених, допомагати їм. Особливо турбувався про дітей. Заснував Чехословацький Червоний Хрест. Свої педагогічні ідеї Масарик реалізував ще вчителем в Чейковицях, а потім викладачем і вихователем в середній школі у Відні. Але педагогічна майстерність особливо розквітла, коли працював на посаді професора спочатку Віденського, а потім Празького університетів. Його лекції вражали глибиною думки та силою аргументації. Він по-новому висвітлював явища життя, розкривав їх філософську сутність. Нові теми викладав, змушуючи студентів думати і самостійно робити висновки. Його поважали всі: і чехи, і словаки, і серби, і болгари... Він виховував студентську молодь своєю високоморальною, зразковою поведінкою, дружнім спілкуванням без всякого натяку на загравання чи лібералізм. Педагогічна спадщина Масарика складає цілісну концепцію виховання підростаючого покоління, що охоплює методику родинного, шкільного і вузівського виховання. Він пропонує батькам: більше самостійності в повсякденному житті дітей та в навчанні; пряме, безпосереднє і відкрите ставлення до дитини; повага до внутрішнього світу дітей та їх душевних таємниць. Головні недоліки сучасної йому школи він бачив у зайвій академічності (схоластиці) навчального процесу, раціоналізмі, нехтуванні виховним елементом навчання. Нормальне функціонування школи, за Масариком, можливе за умови реалізації таких провідних педагогічних принципів, як взаємодія і взаємовплив дітей один на одного, співробітництво в системі «учитель – учень», створення позитивного психологічного клімату в школі, спільне навчання дітей. Найважливішим він вважав виховання моральності, як цього вимагали прогресивні педагоги Європи, в т.ч. О.Духнович, які домінантою вважали виховання, зокрема моральне. Спірним для Масарика залишалося вивчення в школі релігії. На думку Масарика, органічним складником змісту освіти повинно бути мистецтво, зокрема малювання, художня творчість, поезія. Велику увагу надавав дитячому читанню з акцентом на твори, що виховують моральність. У школі повинні займати належне місце життєво важливі предмети: вивчення мов та художня праця (рукоділля, народні ремесла). Для модерної школи, вважав він, важливою проблемою є підготовка кваліфікованого вчительського персоналу. Учитель, за Масариком, повинен мати вищу фахову освіту і стати

широко ерудованою особистістю. Управління школами мусить здійснюватись державою в особі інспекторського відділу, а також громадськістю (батьками), учительськими об'єднаннями, спілками, товариствами. Педагогічними принципами і поглядами Масарика на освіту пройняте все шкільництво Підкарпаття періоду 1919 – 1939 років.

Як уже зазначалось, для становлення народної освіти Підкарпатської Русі Чехословацького періоду, прибуло багато талановитих педагогів із Чехії, Моравії, Словаччини, про яких варто сказати добре слово і виразити вдячність хоча би кільком.

ЕМА ВЕЧЕРОВА (20.II.1907 - ?)

Уроженка с.Страдниця, окреса Городін (Чехія), педагог-природознавець чеського походження, здобувши педагогічну освіту в чеських навчальних закладах, добровільно приїхала на Підкарпатську Русь з метою ближче пізнати найвіддаленішу частину чеської держави і реалізувати себе як педагога в новому для себе середовищі. Викладала в Хустській гімназії природознавство та фізику з 1 вересня 1935 року по березень 1939 року. Швидко встановила контакт з гімназистами, опанувала їх серця. Її вихованці добре вчилися, виконували велику позашкільну роботу, сплановану улюбленим професором. Навчальну роботу будувала на принципах доступності, прагматизму, емоційності, наочності. Крім урочно-навчальної, виконувала велику і змістовну позашкільну роботу з краєзнавства: організувала цілеспрямовані турпоходи (влітку пішки, взимку на лижах), науково-природничі експедиції. За п'ять років перебування в Хусті вона побувала з учнями на горах Поп-Іван, Петрос, Драгівський Менчул, Боржава (гірська група в Полонинському Бескиді між річкою Вовчою та Великою Рікою), Стой та ін. Її цікавила сакральна архітектура краю, про що свідчать десятки фото дерев'яних церков Велятина, Салдобоша, Сокирниці, Данилова, Тячева та ін. Вона обійшла з своїми студентами села Кваси, Волове, Синевірська Поляна, Бедевля, Вишково, Тересва, Брустури, Теревля та ін. Гарно зафіксувала на своїх фото види Хуста за 1935–1939 роки. Збереглись фото нарцисового поля за 1935 рік. Все це відбито в кількох тематичних фотоальбомах талановитого педагога Вечерової Еми. Швидко знайшла спільну мову з місцевими інтелігентами, професорським складом гімназії. Автору цих рядків вдалося зустрітись з уже старенькою, 98-річною жінкою з світлим розумом і бездоганною пам'яттю про прожиті роки на Підкарпатті. Ця зустріч відбулася в м.Моравська Граніце у 2005 році, коли Мукачівський хор «Стара співанка» товариства ім. О.Духновича був на гастролях у Чехії. Вона тоді передала збережені фотоальбоми про свою педагогічну діяльність в Хусті, щоб передати їх в нинішню Хустську гімназію як історичну реліквію.

ОЛЬГА РІШАВІ (10.І.1903 – 23.V.1993)

Уроженка м.Містек (Моравія) чеського походження, в рідному місті здобула середню гімназійну освіту, з дитинства захоплювалася музикою та здобула і музичну освіту. Обрала фах учительки і залишилася йому вірною до кінця життя. На Підкарпаття потрапила у зв'язку з сімейними обставинами разом з чоловіком-лісовиком у 1928 році. Полюбила Підкарпатський край, його чарівну природу, русинську людність, народний русинський побут, русинську співанку. Влаштувалася на роботу вчителькою німецької мови та музики і співів спочатку в Рахові, потім в Ясінях, а після визволення краю – в Кушниці Іршавського району. Будучи кваліфікованим музикантом, на високому професійному рівні проводила уроки музики і співів на рівні дитячої музичної школи. Самовіддано працювала на цій посаді, її уроки були наповнені теорією музики, сольфеджування, вокалу. Все це допомагало їй легко працювати з шкільними хорами, діти вивчали хорові партії за нотами, що забезпечувало швидке і якісне опанування хоровим двох- трьох-голосним репертуаром а-капела (без інструментального супроводу). Її хори завжди займали призові місця на оглядах художньої самодіяльності. Здійснювала продуктивну фольклористичну роботу, записувала зразки різних жанрів русинської народної співанки (коломийки, обрядові пісні, балади, лірико-патріотичні пісні) в селах Кушниця, Лисичово, Бронька, Довге, Приборжавське, Імстичове, В.Раковець. Крім цього займалась поезією. Знаючи добре німецьку мову, писала вірші на німецькій мові, читала їх своїм учням, учні легко запам'ятовували німецькі тексти і цим доповнювали знання з німецької мови. Ольга Рішаві ніколи не мала намірів покидати Закарпаття, яке полюбила на все життя і дожила тут до 90 років.

АВГУСТИН ВОЛОШИН (18.III.1874 – 19.VII.1945)

Уроженець с.Келечин (округ Волове, нинішнє Міжгір'я), виходець із греко-католицького священництва, професійний педагог, письменник, журналіст, громадський, релігійний та політичний діяч першої половини ХХ століття. Після навчання в початковій школі навчався в Ужгородській гімназії, теологічну освіту здобув у духовній семінарії, фах математики і фізики – в Будапештській вищій педагогічній школі. Педагогічну діяльність розпочав учителем препаративної (духовної семінарії), з 1912 року став її директором. В особі А.Волошина вихованці семінарії бачили високоінтелектуальну і працювиту особистість, яка власним прикладом та взірцевою поведінкою виховувала семінаристів. Початкова

Волошин Августин

стадія його діяльності характеризується пошуками національної ідеї, яка була невизначеною, нестійкою, непослідовною і політично хибною. У 90-х роках ХІХ – перших десятиліттях ХХ століття угорські правителі у національних питаннях спиралися на меншу частину уніатського духовенства, яка плазувала перед шовіністичними властями. До них відносився і А.Волошин, який після прийняття антинародного, антирусинського закону Аппоні підтримав цей закон і негайно відгукнувся на нього виданням граматики «*Gyakorlati kisorosz (rutén) nyelvtan*» («Практична граMATика малоруської (рутенської) мови), написаної угорською мовою, та надрукував похвальне послання і вдячність міністру Аппоні за «жорисливість» цього закону для русинського народу. Коли у 1916 році єпископ Мукачівської греко-католицької єпархії Антал Пап розпорядився замінити кирилицю латинським алфавітом навіть у богослужбних книгах, А.Волошин знов постарався видати підручник (*Azbuká uhraruszkáha jázóká*) та ряд інших книг латинським шрифтом і угорською транскрипцією.⁵³⁸

Коли Підкарпаття стало складовою частиною Чехословаччини, А.Волошин, підлаштовуючись під нову владу, почав складати для русинських шкіл читанки і граматики на чеській мові. У газеті «Свобода» популяризував «теорію» про особливість населення краю і силкувався довести, що мова русинів ближча до чеської, ніж до української. Недарма урядова газета «*Podkarpatské hlasy*» в номері від 17 грудня 1927 року вітала новоявлену «теорію» А.Волошина і заявила, що ця «теорія» прийнятна для «підкарпатських чехів».⁵³⁹

Як талановитий педагог А.Волошин видавав на власні кошти підручники для початкових і горожанських шкіл, а також для гімназії та вчительської семінарії: «*Методическая грамматика карпаторусского языка для народных школ*», Ужгород, 1899; «*Читанка для угрорусской молодежи*», часть III, Ужгород, 1900; «*Азбука*», Ужгород, 1904; «*Азбука и перва читанка для I кл. народных школ на русском языке*», Будапешт 1905, 1913; «*Малая Библия для низших кл. народных школ*», Ужгород, 1904 «*Наука о числах для III кл. нар. школ*», Ужгород, 1919; «*Физика*», Ужгород, 1923; «*Наука стилізації для IV, V, VI кл.*», Ужгород, 1923; «*О письменном языке Подкарпатских Русинов*», Ужгород, 1920.

З метою надання допомоги початкуючим учителям і підвищення їх кваліфікації А.Волошин видав ряд підручників: «*Педагогика и дидактика для учительских семинарий*» (1923); «*Коротка історія педагогіки для учительських семінарій*» (1923, друге видання 1931 р.), «*Психологія*», «*Логіка*» та ін. В педагогічних працях, зокрема в питаннях виховання, А.Волошин спирався на класичну педагогіку, зокрема вчення Руссо про фактори виховання: при-

⁵³⁸ Юрій Балега. Художні відкриття чи правда факту? – Ужгород, 1969. – С.7.

⁵³⁹ Юрій Балега. Названа книга. – С.14.

рода, люди і особа вихователя, при цьому вимагав враховувати «родинний дом, школу, державу і церков».⁵⁴⁰ Духовне виховання пов'язував з вихованням народного духу. В § 24 «Педагогіка» підкреслював, що «Народна школа лиш тогдa буде справді народною, если работа учителя буде перенята народним духом. Школа должна розвивати в учениках любов и одушевленность ко народному языку, ко народным интересам и народной культуре».⁵⁴¹ А далі пише: «Сія ціль досягається отповідним матеріалом наук, як напр.: наука языка должна лектуру свою брати из найкрасших творов народної літератури и предствити красу народного языка. История має представити заслуженніших патріотів народа, географія же повинна указати на богатства и красоти родної землі. Так нпр. народна пісня, народна архітектура (будова), народна ноша и пр. все способно для вытвореня пошани и любви к своему».⁵⁴²

Значне місце в підручнику «Педагогіка» займає методика окремих наук.⁵⁴³ Цінним доробком А.Волошина у висвітленні розвитку педагогічної науки є його «Коротка історії педагогіки для учительських семінарій» (1923, 1931 роки видання). Студенти семінарії одержали повну картину розвитку педагогічної думки на певних історичних етапах, а також одержали можливість розібратися у концепціях таких видатних корифеїв педагогіки, як Я.А.Коменський (Чехія), Ж.Руссо (Франція), Песталоцці (Швейцарія), Локк (Англія), Герbart (Німеччина) та ін. Для нас, сучасників, велику цінність представляє V розділ цієї книги, де йдеться про «Історію шкільництва на Закарпатті» від дотатарського періоду до початку ХХ століття. Свої педагогічні ідеї підтверджував практичними діями: з його ініціативи відкривалися школи (Колочава-Горб, Присліп, Синевірська Поляна, хати-читальні, дитячі будинки (в Ужгороді відкрив на власні кошти сиротинець на 60 учнів-сиріт).

Августин Волошин утвердив себе головним чином як культурний діяч, просвітитель, письменник. Ця його діяльність була спрямована на поширення знань у народі, на виховання національної самосвідомості русинів. Він вірив у те, що «народ наш путем просвіти встане із глибокого сна, піднесеться к лучшей людській матеріальній жизни и так обеспечит собі красну будучину».

На політичній ниві, на яку став в кінці 30-х років ХХ століття, на жаль, не розібрався в складній міжнародній ситуації, піддався ідеям німецького фашизму про можливість утворення монархічної української держави під протекторатом уявної держави-переможниці у Другій світовій війні і тому, арештований радянською контррозвідкою «СМЕРШ», трагічно завершив своє життя в Москві, в Лефортовській в'язниці 19 липня 1945 року.

⁵⁴⁰ А.Волошин. Педагогіка и дидактика, – Ужгород, 1923. – С.14.

⁵⁴¹ Там само. – С.76.

⁵⁴² Там само. – С.76.

⁵⁴³ Там само, – С.173–179.

Галицько-український лінгвіст, педагог, літературознавець, освітній адміністратор, фольклорист, громадський діяч Закарпаття, уроженець с.Цеперів Львівського повіту, дійсний член Наукового Товариства імені Шевченка (НТШ) Іван Панькевич студював у Львові, Відні й Москві. Доктор філософії. Викладач академії св.Терези. В 1919 році емігрував до Чехословаччини. Від Праги дістав направлення в Ужгород на посаду голови референта нової освітньої адміністрації Підкарпатської Русі (1920–1924). Як науковець І.Панькевич залишив помітний слід у вивченні історії культури Підкарпатської Русі. Він виявив, вивчив і опублікував багато рукописних і друкованих книг. Зокрема йому вдалося відшукати і опублікувати «Славено-руську граматику» Арсенія Коцака. Працював над спадщиною М.Андрелли, М.Лучкая, А.Духновича. В цей період І.Панькевич викладав в Ужгородській гімназії (1920–1938). Був активним засновником товариства «Просвіта» Підкарпатської Русі. Маючи досвід організаційної роботи (в Галичині він був активістом українського національного руху, секретарем товариства «Просвіта»), І.Панькевич використовував свій досвід на Підкарпатській Русі як основи освіти молоді в українському національному дусі. На відміну від деяких радикальних націоналістів, він проводив українську національну ідею більш обережніше. Так було з граматику, яку він склав на основі русинських діалектів з деякою домішкою української літературної мови (1922, 1927). За це галичани його критикували. Але він знав, що і як треба робити. Уже в 1930 році видав граматику повністю на українській літературній мові. І.Панькевич добре вивчив діалекти Підкарпаття і Прашівщини і написав про них солідну монографію «Українські говори Підкарпатської Русі і суміжних областей» (1938). З 1921 року і до кінця життя працював над словником русинських діалектів обсягом більше 100 000 лексичних одиниць, але так і не завершив його. Ця праця залишилася ненадрукованою і зберігається в Музею чеської літератури в Страговому монастирі в Празі. З боку ідейних позицій робив висновок про те, що протягом століть Закарпаття було під культурним впливом Київської і Галицької Русі.⁵⁴⁴

Панькевич Іван

У складі Чехословаччини вченим важливо було показати, що підкарпатські русини свідомі важливих демократичних перемін, бо і в минулих часах мали свою освіту, школи, вчених і перебували не на нижчому рівні культурного життя, ніж інші народи колишньої Австро-Угорщини.

⁵⁴⁴ Панькевич І. Ювілей штуки друкарської на Русі // Подкарпатська Русь. – 1924. - №3. – С.66.

ГОСПОДАРСЬКО-ПРОСВІТНЯ РОБОТА НА ПІДКАРПАТСЬКІЙ РУСІ У 1919–1939 РОКАХ

За вказаний період з'явився новий напрямок сільськогосподарського навчання обробітку землі, розвитку різних видів сільськогосподарських культур, їх обробки, збереження, використання в господарських цілях. Такі школи організовані в багатьох селах. Заняття в них проводилися в зимовий період протягом п'яти місяців. Головна увага зверталась на предмети практичного значення. В 1931–1932 шкільного року було 147 русинських господарських шкіл, в яких навчалось 3.828 молодих людей та 2.644 дівчат. Школи працювали по національному принципу, зокрема працювало 16 мадярських шкіл з 363 молодими людьми та 311 дівчатами та жінками. В кінці навчання учні здавали іспити. В Мукачеві держава побудувала новий шкільний будинок, в якому поміщалася дворічна професійна господарська школа для дрібних земледільців і постійна школа домашніх господарників. При школі було власне господарство розміром 36 гектарів землі. В Сваляві працювала державна школа лісовиків для навчання нижчої лісничої служби. Крім названих шкіл, були організовані щорічні короткотривалі та довготривалі курси: огородницькі, садові, молочно-сироварні, земледільсько-кооперативні, господарсько-ветеринарні, домашніх ремесел і промислів (лозоплетіння). Для цих шкіл держава видала підручники на русинській і мадярській мовах. За ініціативою держави і за її матеріальною допомогою організувалися окружні виставки: в 1927 році – в Мукачеві, в 1928 – році – в Хусті в 1929 році – в Великому Березному, в 1930 році – в Берегові, в 1931 році – в Перечині.

Із цих фактів видно, що Чехословацька держава не шкодувала коштів, щоб підняти народне господарство автономної Підкарпатської Русі, і разом з тим піднести сільськогосподарське виробництво автономного краю не тільки західних земель республіки, але й до рівня європейських досягнень.

ОСВІТА ЗАКАРПАТТЯ В РОКИ ОКУПАЦІЇ (березень 1939 – жовтень 1944)

Як уже зазначалося, в 1938 році (останній рік чехословацького панування) на Підкарпатті працювали 803 школи, із них 469 русинських, 182 чеські, 123 – угорські, 35 – європейських.⁵⁴⁵ А протягом 1939–1940 рр. частина чеських, єврейських, німецьких були ліквідовані. Таким чином на 1941 рік маємо таку картину: в народних школах навчалось 112 420 або на 34 261 учня

⁵⁴⁵ О.Д.Довганич. Культура Закарпаття в роки окупації. Освіта. Наука. Література і мистецтво // Нариси історії Закарпаття. Том II (1918-1945). – Ужгород, 1995. – С.549.

менше, ніж у 1938 році. З них 97 074 русинів, 13 165 євреїв, 4 415 словаків, 3 007 угорців, 1 795 німців.⁵⁴⁶ До 14 років в народних школах навчання було обов'язковим і безкоштовним, а в середніх школах – платним, в залежності навчальних успіхів учнів. Проблемним було питання з підручниками, яких для гімназій зовсім не було. Для народних шкіл вже в 1939 році почали з'являтися. Складались переважно на російській мові. Якої вони були якості, ніхто не давав оцінки, а радянська критика була однозначною: підручники були реакційні. Хоч якщо проаналізувати підручник для 5-6 класів, то він був достатньо змістовним і широко інформаційним. Тут були відомості з історії рідного краю, з елементарної географії (гори, ріки, долини) промисловість краю (про хімзаводи в Перечині, Бичкові, соляні копальні). Краєзнавчий матеріал представлений рубриками «Наши замки» (Хустський, Королівський, Невицький), «Наши будители» (О.Духнович, І.Раковський, А.Добрянський, О.Павлович, Е.Фенцик, Ю.Ставровський, Е.Сабов). Є й загальнослов'янські матеріали, про давніх слов'ян, про Кирила і Мефодія; надруковано вірші Духновича «Последняя моя песнь», «Песнь земледельца весною», О.Митрака «На Верхині», О.Павловича «В чужині», М.Поповича «Восход солнца», А.Карабелеша «Походная». Є вміщені і деякі казки. Вірші українських поетів не друкувалися.

Яку політику проводив угорський уряд у галузі освіти? На це питання дають відповіді деякі донесення самих угорських представників влади. Один з чиновників міністерства внутрішніх справ Угорщини доповідав раді міністрів і виражав незадоволення, що «русинських учнів в гімназіях і горожанських школах занадто багато... угорський уряд дуже обережно розпочав уже скорочувати середні школи, але з відкриттям професійних шкіл запізнюється».⁵⁴⁷

Коли в результаті Віденського арбітражу 22 листопада 1938 року від Підкарпатської Русі до Угорщини відійшли Ужгород, Мукачево, Берегово з прилеглими до них районами, русинські гімназії були розміщені: Ужгородська у В.Березний та Перечин, Мукачівська – в Сваляву та Білки. Хустська гімназія залишилась на місці. Після повної окупації Закарпаття Угорщиною Березнянська та Перечинська повернулися в Ужгород, Свалявська та Білківська – в Мукачево, Рахівська в Берегово. Пішло скорочення учнів у гімназіях: В Ужгородській з 497 у 1939 році до 445 в 1942 році, в Мукачівській із 1500 учнів у 1938 році до 766 у 1942 році.

В кінці кожного навчального року по традиції (після чехословацького періоду) в гімназіях видавалися звіти-щорічники, в яких була різноманітна інформація про навчання учнів і життєдіяльність гімназій взагалі. Наприклад, в річному звіті Мукачівської гімназії з російською мовою викладання

⁵⁴⁶ Там само. – С.549.

⁵⁴⁷ Шляхом жовтня. – Т.V. – С.272-273.

за 1942–43 навч. рік подана хроніка діяльності гімназії, професорсько-викладацький склад з навчальним навантаженням по предметах; розділ з інформацією про позаурочну діяльність гімназистів, урочистості, діяльність творчих гуртків, організацій (маріянська конгрегація, ученичий улей, спортивні гуртки (футбольна команда, чемпіон Угорщини, легка атлетика, гімнастика), щонедільні конкурси, творчі змагання, наукові конференції. Далі йшли покласні списки учнів з оцінками по кожному предмету та розміром оплати за навчання чи звільнення від оплати за відмінне навчання; далі – статистика: число учні по класах, вік учнів (роки народження) по класах, кількість учнів за віросповіданням; список учнів за материнською мовою; кількість учнів за соціальним станом батьків (селян-земледільців, робітників-ремісників, дрібних чиновників-службовців, священників, учителів, військових, пенсіонерів, без занять); кількість учнів із сіл краю; засоби відвідання гімназії: поїзд, автобус, велосипед, пішки; кількість учнів, що вчать на відмінно (1), добре (2), достатньо (3), незадовільно (4), дуже недостатньо (5); загальна кількість звільнених від оплати, за оплатою по 20 пенгев, 40 пенгев, 60 пенгев, 80 пенгев, 100 пенгев; результати навчальних занять (оцінки по предметах); перелік матеріальної бази гімназії. В учительських семінаріях паралельно працювали відділення русинське та угорське. Угорські урядовці часто нарікали, чому на русинських відділеннях вчиться багато русинів (тобто налякали, що треба їх скорочувати). Наприклад, на русинському відділенні Мукачівської учительської семінарії навчалося 138 хлопців-русинів та 269 дівчат-русинок. «Треба регулювати цю практику», – заявляли чиновники-мадярони. Шовіністичні претензії висловлювалися й на адресу торговельної освіти (торгових академій). Угорський чиновник 30 січня 1942 року повідомляв, що «в русинській торговельній середній школі, на його думку, так само немає потреби, як і в словацькій. На сьогодні ні румуни, ні навіть німці не мають своєї торговельної середньої школи. Русинські випускники торговельних середніх шкіл не підуть працювати в державні або приватні установи, а на цих посадах треба досконало знати угорську державну мову».⁵⁴⁸

Офіційний угорський уряд у особі окремих високих чиновників вів подвійну гру по відношенню до русинів. А.Т.Патакі, міністр культів і освіти Угорщини у своєму виступі на одній з нарад 26–27 червня 1942 року заявив: «Двадцятирічне чеське панування не завдало тільки шкоди Підкарпаттю, скільки нашкодив чотиримісячний волошинсько-український режим».⁵⁴⁹

З другого боку, угорська сторона відзначала, що Підкарпаття було в економічному і культурному відношеннях «найзанедбанішою територією Чехословацької держави». І тут же наводить цифру, що поселила на Підкарпатті 35 тисяч осіб чеської національності, головним чином службовців. Але

⁵⁴⁸ Нариси історії Закарпаття. – Ужгород, 1993. – С.552.

⁵⁴⁹ Шляхом Жовтня». Там само. – С.298-299.

міністр освіти не подумав про угорську політику, що угорська влада так само направила на Підкарпаття своїх службовців, особливо осіб, які працювали в карних органах – поліції, жандармерії, контррозвідці та інших службах, яких було не менше, ніж чехів. Хитро-мудро думав міністр про паралельне відкриття угорських відділень у русинські учительські семінарії в Ужгороді та Мукачеві, але не говорить про це вголос, а стиха практично робити справу, або замаскувати операцію іншим варіантом: не називати семінарії ні русинськими, ні угорськими, а греко-католицькими. Не випадково вищезгадана нарада рекомендувала русинським вчителям вивчати угорську мову шляхом літніх курсів, мовляв ця практика вже виправдала себе. І знову хитрий маневр: уряд запроваджував навіть вивчення русинської мови угорськими чиновниками, жандармами та поліцаями, угорськими вчителями, щоб краще «обробляти» місцеве русинське населення у великодержавному «свято-стефанівському дусі». Жандарми, які оволоділи русинською мовою, одержували навіть премію.

Про вищу освіту, відкриття на Підкарпаттю університету навіть не піднімалося питання, мовляв в Угорщині достатньо вузів (Будапешт, Дебрецен, Пейч) і русини охоче в них навчаються.

АНДРАГОГІКА

ДУХНОВИЧ НЕ ЗНАВ ЦЬОГО ТЕРМІНУ, ОДНАК УСПІШНО РЕАЛІЗУВАВ ЇЇ ІДЕЇ

Життя людини – це сукупний і безперервний процес самовдосконалення, самоосвіти та самовиховання, збагачення досвіду роботи, покращення професійних навичок кожної людини. Щоб бути добрим фахівцем (вчителем, лікарем, інженером, архітектором, тощо) треба навчатись. В теперішній час створено різноманітні інституції – вищі навчальні заклади, середньо-спеціальні, професійно-технічні наукові заклади, курси підвищення кваліфікації та ін. Сучасне життя вимагає великі теоретичні та практичні знання. Існує багато прикладів, коли люди дорослого віку навчаються новим спеціальностям та здобувають нові професії. Цей процес може відбуватися як традиційно, через здобуття додаткової освіти, так і самостійно, через вивчення спеціальної літератури, участь у тренінгах, майстер-класах, через практичну роботу. Все вище перераховане тісно пов'язане з андрагогікою – наукою про навчання старших людей. Заняття андрагогікою навчає людину критично думати, прагматично та по-філософськи аналізувати життєві процеси, інтегрувати їх з чуттєвим потенціалом особистості.

Всім відомо, що Олександр Духнович був священником. Однак, нелегке особисте життя та проблеми соціального життя його народу призвели до то-

го, що, займаючись самоосвітою, за допомогою науки, мистецтва, творчості, О.Духнович став народним просвітителем, вченим, письменником, драматургом, філософом, педагогом, лінгвістом, етнографом, фольклористом...

Розвиваючи тему андрагогіки, тобто навчання і самоосвіти старших людей, потрібно виходити з такої позиції: навчати та виховувати дітей можуть лише розумні та освічені вчителі та родичі, батьки та матері.

На Підкарпатті існують давні традиції великого потягу людей до освіти та виховання. В сучасному світі для цього є всі можливості, технічні, фінансові, тощо. У Олександра Духновича таких можливостей не було. І не дивлячись на це, навчально-виховна робота зі старшими людьми проводилася дуже серйозна. Її здійснювали вчителі, інтелігенти, священники. Та і самі прості люди хотіли навчатися, читали новинки (газети), місяцеслови, прислухалися до порад своїх наставників. Вони робили це інтуїтивно, прагматично, добровільно, що могло би послужити для наших сучасників добрим прикладом.

Серед багатьох напрямків цієї проблеми варто відмітити наступні:

Потреба навчання родичів (батьків, матерів), з метою ознайомлення їх з методами виховання та навчання їх власних дітей.

Потреба у самоосвіті вчителів з метою покращення професійних здібностей.

НАРОДНО-ПРОСВІТНИЦЬКА РОБОТА О.ДУХНОВИЧА СЕРЕД ПРОСТОГО НАРОДУ

Добре відомо, що О.Духнович бачив у освіті єдиний шлях до покращення життя народу. Тому він задавався питанням: чи готові батьки виховувати своїх дітей? І відповідав: «Не готові». Саме тому він навчав їх. У книзі «Народна педагогіка в пользу училищ і учителей сельских» (1857) О.Духнович дає батькам наступні рекомендації.

Батьки повинні народжувати здорових дітей. Для цього потрібно відмовитись від алкоголю, вдома створювати спокійну атмосферу, щоб молода мама (а з нею і ще ненароджена дитинка) не нервувалася. В домі повинна бути тиша, спокій, ласка, тиха розмова, чоловік не має права ні кричати на дружину, ні дозволяти їй виконувати важку фізичну роботу. Тоді дитина народиться здоровою. О.Духнович дає рекомендації щодо дотримання гігієни в домі, правил зміцнення дитячого організму, ділиться порадами щодо розумового вербального виховання, говорить про необхідність тривалого лагідного спілкування з новонародженим дитям та акцентує увагу на гарному ніжному співі. Вже на першому році життя, вважає Духнович, треба привчати дитину до твердої їжі. Коли дитині виповниться 1 рік потрібно пристосовувати її до природи, до температурних змін, треба привчати дитину ходити босоніж по траві, а у 2-3 роки дозволяти спроби вилізати на дерево, купатися у природних водоймах. Звісно, все це повинно робитися під наглядом бать-

ків. До школи дитина повинна бути добре підготовлена фізично, загартована, а також повинна бути готова розумово. Окрему увагу приділяє О.Духнович настановам для молодих мам, яким він радить годувати немовлят грудним молоком якомога довше, позаяк материнське молоко – то не лише цінна їжа, але й продукт, через який дитині передається материнська природа, сприйняття світу, родинний генезис.

Надзвичайно серйозну роль у вихованні дітей відводить О.Духнович особистому прикладу батьків. Як поводять себе в житті батьки, так будуть поводитись і їхні діти. Свою позицію відносно цього О.Духнович висвітлює на прикладі персонажів п'єси «Добродитель превішає багатство». У бідних, але добрих батьків вирости розумні і добрі діти, а у багатого, але невихованого Многомава виріс син-бандит. У наш час цей приклад є актуальним.

Задача вчителя, на думку О.Духновича, – не тільки навчати дітей в школі, але й проводити широку народно-просвітницьку роботу серед людей, так би мовити педагогізувати їх. О.Духнович писав: «Учителі! Вы есте соль, вы есте просвітители народа, – народа доселе оставленного, народа просвіщеній требующаго!.. да вашим попеченієм, вашим руководством истребитя зло, а процвітаєт добродитель». О.Духнович нагадував, що бути вчителем – нелегко. Ця професія є важкою і відповідальною. Вчителем може стати тільки людина, що має відповідний талант, а педагогіка – то не лише наука, але й «художество художеств». Той, хто хоче стати вчителем, повинен мати такі риси: природний талант, досконалі знання свого предмету, володіти високиморальними якостями, бути доброчесним, добропорядним, скромним, серйозним, любити дітей, довіряти їм, бути дисциплінованим.

Духнович заявляв, що морально виховати інших може лише моральна людина. Він вчив, що роль вчителя не обмежується стінами школи та навчальними предметами, його функції дуже широкі і мають соціальний характер. Тобто, Духнович соціологізував педагогіку. «Народ треба учити жити», – казав наш будитель. Учити жити, в його понятті, – означає учити господарювати, сіяти зерно, робити собі хліб, будувати гарні будинки, як то робили чехи та німці, розвивати торгівлю та ремесла, як то робили австріяки. Духнович навчав селян розводити сади, бо так робили італійці. Не забував Духнович нагадувати селянам, щоб гарно огороджували свої обійстя, як то робили французи...

Одним словом, Олександр Духнович у ті далекі часи, не володіючи таким поняттям, як андрагогіка, дуже добре реалізував її ідеї своїми практичними справами і залишив для нащадків добрий слід, ідучи яким ми можемо повноцінно займатися проблемами цієї важливої науки – андрагогіки – науки про навчання старших людей. В наші часи андрагогіка – важливий фактор піднесення інтелектуального потенціалу Русинів.

6. РУСИНСЬКА БІБЛІОГРАФІЯ

Із розвитком підкарпато-русинської історіографії і з початком процесу пробудження поневолених народів, в т.ч. підкарпатських русинів і поступового переходу до самостійного національного, соціального і культурного життя, тісно пов'язана русинська бібліографія. Бібліографія – така галузь науки про методи і способи систематизованого опису і обліку складання книг та інших видань, яка робить важливий вплив на стан і тенденції розвитку кожної науки про певний народ та його історію, дає повну уяву про рівень наукового мислення суспільства в конкретні історичні періоди, про видатних людей, які залишили для нас безцінну наукову спадщину, яку з успіхом використовують сучасні учені, діячі культури і мистецтва. Нас в даному випадку цікавить стан бібліографічної справи, що стосується карпаторусинського народу, його історії в різні періоди його життєдіяльності та участі в подіях, що відбувалися протягом тривалого історичного часу від найдавніших часів до сьогодні. Вагоме місце в русинській бібліографії займають питання розвитку церкви на Історичному Закарпатті за увесь період від прийняття християнства до сьогоднішніх часів, оскільки церква, зокрема її кращі представники (І.Брадач, М.Ольшавський, А.Бачинський, В.Попович, О.Духнович та багато інших) активно впливали на соціально-політичне життя русинського народу, визначали шляхи його духовних прагнень, устремлінь, сприяли формуванню русинської національної ідеї. Якщо зробити порівняння із станом бібліографічної науки на Україні та Росії, то побачимо, що ця галузь на Історичному Закарпатті ні в чому не поступається перед наукою інших слов'янських і неслов'янських народів. Переважали тематичні бібліографії, очевидно в них була більша потреба, ніж в загальних бібліографіях. Ось кілька прикладів:

Ф.Николайчук – «Библиографический указатель сочинений Н.И.Костомарова» (1885); В.Иконников – «Опыт русской историографии» (1901); Д.Багалий – «Сочинения, материалы, статьи и заметки, относящиеся к истории Харьковской губернии» (1886 – 1891) у двох частинах.

На західних землях України: І.Левицький – «Українська бібліографія Австро-Угорщини за роки 1887 – 1900»; «Галицько-руська бібліографія ХІХ століття» (у ній подано інформацію про твори деяких закарпатських вчених); у міжвоєнний період Ф.П.Максименко видав «Матеріали до краєзнавчої бібліографії країни»; після війни, у 1960 році Р.С.Кац та Ф.П.Максименко видали «Бібліографію української і російської бібліографії та історії УРСР».

Найновішою порівняно з іншими була бібліографічна енциклопедія з історії України «Україна і сучасність. Популярна, бібліографічна енциклопедія».

Інтерес до написання більш кваліфікованих біо-бібліографічних нарисів з історії та життєдіяльності провідних діячів Закарпаття посилювався уже на самому початку ХХ століття, з приєднанням Закарпаття до Чехословацької республіки (1919). Перші труднощі на цьому шляху зводилися до збору повноцінної інформації з усіх можливих джерел і визначити об'єктивну оцінку кожному за заслугами перед власним народом. Як сказано вище, такої широкої інформації попередні автори бібліографій не мали, а тому їхня робота не мала належної цінності. Є.Перфецький, дослідник історії Закарпаття говорив: «Для того, щоби правильно зрозуміти поведіння тої чи іншої особи, діяльність котрої в цій історії відзначилася, дуже треба багато передовсім попрацювати над тим, щоб зібрати потрібний для цього матеріал. Це найголовніше завдання тепер карпаторуської історіографії... Трудність в збиранні або реєстрації цього матеріалу полягає в тому, що цей матеріал є дуже розкиданий в різних архівах. Його шукатимем не тільки в Ужгороді або Мукачеві, чи взагалі в різних підкарпатських архівах, але і в архівах Будапешта, Братислави, Відня та навіть далекого Риму... В немалій мірі історичний карпаторуський матеріал друкувався в різних карпаторуських, галицьких та російських періодичних виданнях, – але всі ці видання тепер мають бібліографічну рідкість, що деякі з них годі відшукувати».⁵⁵⁰

У працях окремих наукових діячів відчувається велика любов і повага до русинів, вони стараються висвітлити образ русина у найкращому світлі. Вони у свій час дали належну відсіч іноземцям, котрі прагнули принизити рівень інтелектуального розвитку русинів. Так, І.С.Орлай наголосив і конкретними прикладами довів, що підкарпатці мають своїх культурних діячів і вчених, не гірших за іноземців. Виступивши моральним захисником русинів, Орлай переконливо довів, що русини «не знаходяться в столь глибоком невежестве, как полагает г-н писатель (*француз Мак-Карти – М.А.*); ибо они пользуются всеми выгодами учения наравне с господствующим народом – венгерцами и были и бывають столь просвещенными, что из сей многочисленной колонии при Петре II находился в качестве наставника один из карпато-россиян, именем Зейкан, кроме сего известно всем, что два карпаторусские ученые, как-то: нынешний тайный советник и ст.секретарь его И.В.Балудянский и статский советник Кукольник удостоились быть наставниками по правоведению его И.В. Великого Михайла Павловича».⁵⁵¹

Не без гордості за русинів пише М.Лучкай, який риторичними запитаннями утверджує талант і здібності свого народу: «Невже не було тут талантів, чи може тут панував глибокий сон, коли в цілому світі наполегливо розвивалася література?». І тут же розвіює цей сумнів конкретними прикладами

⁵⁵⁰ Перфецький Є. Василій Тарасович, єпископ мукачівський (до історії початків унії в Підкарпатті) // Науковий збірник т-ва «Просвіта». – Річник II. – Ужгород, 1923. – с. 84.

⁵⁵¹ Цит за Флоринський А. Заметки И.С.Орлая о Карпатской Руси (1828)// Карпатский свет. – Ужгород, 1928. - №9. – С.332–338.

ми: «Таке твердження було б далеким від правди, бо гордився народ та духовенство й будуть пишатися нащадки єпископом-реставратором Бачинським, красномовним Олексієм Льковичем, дотепним Іоанном Пастелієм, видатним єпископом Григорієм Тарасовичем».⁵⁵²

М.Лучкай не оминув можливість висловити оцінку мудрості русинського народу: «Русини мають багато розповідей і загадок, які засвідчують високу дотепність і гостротою та влучністю висловів приголомшують навіть ученого... Самі народні міфи укладені з таким талантом, що даремно шукатимеш подібного серед культурних народів».⁵⁵³

Гордився своїми земляками-русинами в Росії А.Дешко, який у статті «О Карпатской Руси» називає «почетные имена карпатских уроженцев, котрі являются уже весьма сильными умами і працюють як вдома, так і «прославивших себя и свою родину служением в империи русской».⁵⁵⁴ Спроба створити біографічні нариси про науковців, культурно-освітніх та церковних діячів Закарпаття мала місце ще в середині XIX століття на сторінках галицьких видань. Відомо, що журнал «Отечественный сборник» вів цікаву рубрику «Історичні спогади про знаменитих русинів», у якій згадувались імена великих закарпатських русинів. Відомості в них були вкрай обмежені часом не точні. Але все-таки були. Ось як записано у статті про П.Лодія: «Он был родом Угорский Русин – но жаль, що нам не суждено знати нич ні о его місті і году рожденія, ні дитинстві, фамиліи».⁵⁵⁵

У кінці XIX століття Іван Левицький видав біографічні нариси науковців, серед яких зустрічаємо імена русинів Угорської Русі. В цьому виданні, як і в попередньому, біографічні відомості надзвичайно бідненькі. Про них мало знали навіть їх діти. Ось як розповів про свого батька В.Кукольника син Нестор: «Мой отец родился в Венгрии, но где именно, положительно не знаю, вероятнее всего в Мункачи».⁵⁵⁶

Про Венеліна-Гуцу в «Очерках истории исторической науки в СССР» сказано стільки: «Уроженец Западной Украин».⁵⁵⁷ Про І.С.Орлая в одному з підручників історії України сказано, що він «відноситься до західно-української інтелігенції».⁵⁵⁸

⁵⁵² М.Лучкай М. Граматика слов'яно-руська. Переклад з латинської П.Лизанця та Ю.Сака. – Київ, 1989. – С.49-50.

⁵⁵³ П.М.Лизанець. Михайло Лучкай і його граматика. Вступне слово до кн. Михайло Лучкай. Граматика слов'яно-руська. Переклад з латинської П.М.Лизанця та Ю.М.Сака. – Київ. Наукова думка, 1989. – С.31.

⁵⁵⁴ Дешко. А.Н. О Карпатской Руси. – Москва, 1830. – кн.3. – С.26.

⁵⁵⁵ Отечественный сборник. Додаток до осмнадцатого рочника, видаваного в Видни. «Выймка» часопису урядовом для русинов Австрійской державы – 1866. – ч.64. – С.184.

⁵⁵⁶ Левицкий Ив. Подкарпатская Русь в XIX вѣцѣ в біографіях і в портретах еи діятелей. – Львов, 1898. – Т.І, выпуск I, - 112 с.; вып II. – Львов 1899. – 112 с.; вып.ІІІ, Львов, 1901. – 224 с.

⁵⁵⁷ Очерки исторической науки в СССР. – Москва, 1955. – Т. I. – С.496.

⁵⁵⁸ Історія України. Курс лекцій: у двох книгах. I. – Київ, 1991. – С 417.

Сміхотворно виглядає інформація про Олександра Духновича – ідеолога підкарпатських русинів, поета, прозаїка, драматурга, етнографа, історика, філософа, організатора народної освіти, професійного педагога у виданні наших часів, виданому у Львові і рекомендовано Міністерством освіти для вивчення. Читаємо: «Духнович отець Олекса (*не Олекса, а Олександр – М.А.*), 1803–1865, український громадський діяч, письменник, педагог з Пряшівщини (Словаччина); 1847 року видав буквар для читання (*назва букваря «Книжиця читальная для начинающих» – М.А.*), перший в Угорщині український календар-альманах «Поздравлення русинів на 1850 рік», заснував у Пряшеві культурно-просвітницьке «Литературное заведение», домагався разом із А.Добрянським запровадження в Закарпатті викладання у школах української мови».⁵⁵⁹

Подана інформація є фальсифікованою, неправдоподібною, безвідповідальною і принизливою стосовно такої особистості, якою був Олександр Духнович, та ще й рекомендується Міністерством освіти для вивчення в школах, вузах. Навіть «Педагогическая энциклопедия», видана на 37 років раніше (1964 р.) від «Універсального словника-енциклопедії» (2001) дала багатшу і достовірнішу інформацію про О.Духновича.

Ось чому Іван Франко, який першим серед українських літературознавців виявив інтерес до літератури Угорської Русі (Карпато-руське письменство XVII–XVIII вв.// Записки НТШ, 1900. – Т.37–38; Студії на полі карпаторуського письменства XVIII в. // Записки НТШ, 1902. – Т.4) у рецензії на працю О.І.Левицького «Прикарпатська Русь в XIX в. в біографіях» справедливо зауважив: «По моїй думці, дуже пожадане, щоб біографічний лексикон давав нам звістки про всіх людей, що чим-небудь відзначилися в нашій житті, нехай це буде й найдрібніша заслуга. Тільки маючи відомості про найбільше число дрібних і зовсім дрібних діячів, ми зможемо досягнути оком у глибину народного організму, в ті найдрібніші пружини й мотори народного відродження, зможемо відповідно оцінити праці й заходи видніших діячів або донеслість елементарних, масових рухів. Власне, чим повніший з того погляду лексикон, тим більше його вартість».⁵⁶⁰

Час виникнення посиленого інтересу до русинів Підкарпаття настав з початком XIX століття і активно тривав до кінця XX століття. Всяка поява праці з історії, науки, освіти, культури русинського народу свідчить про те, що останній займав і нині займає у цивілізованому середовищі людства своє відповідне місце, яке вимагає осмислення і усвідомлення історичного буття цього народу, пройденого ним тривалого історичного шляху. Зростання кількості таких досліджень, їх поглиблення, аналіз і синтез, переосмислення

⁵⁵⁹ Універсальний словник-енциклопедія, 2 видання, доповнене. Рекомендований Міністерством освіти України. – Київ-Львів, 2001. – С.45.

⁵⁶⁰ ЗНТШ. – Львів, 1902. – Т.46. – С.27.

є показчиком росту національної самосвідомості русинів. Як слушно зауважує проф. Поп І.І. у розділі «Історіографія» до перевиданої «Энциклопедии Подкарпатской Руси» (Ужгород, 2006), підкарпатські русини в далекому минулому не мали свого державного утворення, а територія їх проживання не складала певної адміністративної одиниці і тому їхньою єдиною структурною одиницею була церков і церковна організація.⁵⁶¹

Відповідно і перші наукові праці торкалися передусім історії церкви, боротьби між Мукачівською греко-католицькою єпархією та римо-католицьким Егерським єпископатом. Це протистояння привело до дійсного, історично об'єктивного вироблення концепції минулого підкарпатських русинів. Первенцями такого типу робіт були книга відомого просвітителя словака А.Ф.Коллара «*Humillium pro memoria de ortu, progressu et in Hungaria incolatu gentis Ruthenicae*» (1749) та праця підкарпатського історика, «Геродота» підкарпаторусинської історіографії Іоаннікія Базиловича «*Brevis Notitia Foundationis Theodori Koriatovits*» (1799–1804–1805). Ці історики сформулювали п'ять основних тез концепції історії русинів:

1. Русини жили в Тисо-Дунайській низовині ще в 1 ст. до н.е.
2. Русини були християнізовані ще до приходу Кирила і Мефодія.
3. Мукачівська єпархія була заснована в VI столітті.
4. На початку IX століття уже існувало незалежне руське князівство «*Marchia Ruthenorum*» (Руське князівство).
5. Приток руських колоністів в Угорську Русь тривав довго, в т.ч. і селян з Поділля.

На підставі цих тез автори робили загальний висновок, що русини в Тисо-Дунайській низовині проживали ще до приходу сюди мадяр у 896 році і мали вже свою Мукачівську єпархію. Ці ідеї знайшли своє продовження в працях Даниїла Бабіля («*Historia Diocesaana*») та Іоанна Пастелія («*Historia Diocesis Muncatsiensis de origine Ruthenorum*»). Спогади Аноніма про легендарного Лаборця позитивно сприймалися русинами, бо він доводив не тільки автохтонність русинів у Центральній Європі, але й наявність у них князівства відповідно до традиції державності.

Із іноземців на початку 60 років XIX століття, з'явилася праця, яку можна вважати одним із перших наукових досліджень історії підкарпатських русинів («Історія карпатських русинів» М.Лучкая була ще в рукопису), автором якої був австрієць Герман Ігнацій Бідеррман (1831–1892), який видав свою монографію під назвою «*Die ungarische Ruthen? Ihr Wohngebiet? Ihr Erwerb und ihre Geschichte. – Bd 1–2. – Innsbruck, 1862–1867*» («Угорські русини, їх регіон, заняття» у двох томах). Вона стала явищем європейської науки і відомою також на Україні і Росії. Вчений Австрії, за власним визнанням, захопився ідеєю «зобразити перш за все русинський народ, на той час

⁵⁶¹ Поп И.И. Энциклопедия Подкарпатской Руси». – Ужгород, 2006. – С.66.

мало відображений у науковій літературі, а значить, маловідомий в Угорщині, Австрії та Європі». Для написання своєї монографії австрієць використав матеріали, зібрані ним самим в час перебування у «центрі русинської області» (Ужгород, Мукачево, Малий Березний, інші міста і села), а також широко використав т.зв. польовий народознавчий матеріал. В монографії Бідерман підняв чотири принципові питання: самоназва «русин», етнічна належність, автохтонність та походження карпатських русинів.

У кінці XIX століття з'явився перший узагальнюючий нарис історії культури русинів, доповнений антологією літературних текстів русинського вченого Є.Сабова.⁵⁶² Автор розглядає русинську літературу за окремішне ціле, незалежне як від літературного життя Росії, так і України на противагу Е.Недзельському⁵⁶³ та Ю.Яворському,⁵⁶⁴ які вважали підкарпатурсинську літературу окремим розділом «общерусской литературы».

Після Першої світової війни Підкарпатська Русь, як частина Чехословаччини в цілому, русини зокрема, вийшли із політичного небуття. Це викликало значний інтерес до краю і його народу у дослідників і публіцистів європейських держав: у Франції,⁵⁶⁵ в Італії,⁵⁶⁶ у Великобританії,⁵⁶⁷ в Німеччині⁵⁶⁸ та в Швейцарії.⁵⁶⁹

Із входженням Підкарпаття до складу Чехословаччини почалося друге, нове відродження культури та літератури Карпатського краю. Сприяли тому провідні товариства ім. О.Духновича та «Просвіта». Почали виходити на рідній русинській мові календарі, альманахи, окремі тематичні збірники. До їх видання підключилися редакції газет «Рускій народный голос», «Русское слово», «Русин», журналів «Наша земля», «Пчолка», комітету «Красного креста», видавництва «Унію» та Юрія Фельдешія «Карпатський орел».

На десяту річницю Чехословацької республіки і перебування в ній Підкарпатської Русі просунулася вперед справа бібліографічної інформації про Підкарпатську Русь та русинів. Про Угорську Русь у складі Австро-Угорщини чуло не багато людей. Знали про неї тільки учені, дослідники, а в період Першої світової війни інформація про неї дещо розширилась через пресу у

⁵⁶² «Христоматія церковно-славянских и угро-русских литературных памятников. – Унгвар, 1893.

⁵⁶³ Недзельский Е. Очерк карпаторусской литературы. – Ужгород, 1932.

⁵⁶⁴ Яворский Ю. Значение и место Закарпатья в общей схеме русской письменности. – Прага, 1931.

⁵⁶⁵ Garrenie Dalmay. De la. La Ruthenie tcheco-slovaque Russie subcarpatige. – Annales de geographi. – Paris. – 1924. – Т.33; Manel Rene/ La Ruthenie subcarpatige/ Paris, 1935.

⁵⁶⁶ Giusti Wolfgang La Russia subcarpathica t la sua letteratura/ Revista di letterature skave. Roma, 1926/ #1-2; Antinio Scrinali La regione autonoma delta Ruthenia dopoil trattato di San Germano/ Palirno 1938; La ruthenie subcarpatige et L'Etat tchecoslovaque Paris, 1938.

⁵⁶⁷ Macarthey Carliste A. Ruthenia/ – Hungary and Her Successors. The Treary of Trianon and its Consequences 1919-1937/ London, 1937.

⁵⁶⁸ Panteth Philip. Umbruch im Osten: ein Tatsachenbericht aus Karpatorussland. Wien. 1937; Ballreich Hans/ Karpatorussland: Ein tchechischen Nationalitatenrecht und tchechischen Nationlitenpolitik, Heidelberg. 1938.

⁵⁶⁹ Dami Aldo La Ruthenie subcarpatige Geneve, 1944.

зв'язку з фронтowymi подіями. Російський вчений Ф.Ф.Аристов вступив добровольцем до російської армії, яка перебувала в час Першої світової війни в Підкарпатті тільки тому, щоб побачити Угорську Русь, познайомитися з русинським народом, почути його голос.

За перше десятиліття Чехословацького періоду зроблена велика реклама Підкарпатській Русі. Особливо багато публікацій про Підкарпатську Русь поміщалося в закордонних слов'янських газетах, журналах – зокрема російських: «Возрождение», «Новое время», «Руль», «Последние новости», «Новая Европа», «Россия и славянство», «Россия», «Дух славянській», «Время», «Сегодня», «За свободу», «Слово» та ін. Про неї знали іноземці, про неї багато читали різнонаціональні читачі як в Європі, так і за її межами. Підкарпатській Русі присвячені праці різних закордонних авторів (письменників, журналістів, політиків) правда, інколи вони мали тенденційний характер, спрямований на приниження самих карпаторусинів (карпаторосів), бо очорнювали Чехословацьку республіку в очах закордоння. Але все ж таки переважали статті об'єктивні, науково цінні, написані людьми, не зацікавлені одностороннє чи політично заангажованими. Про Підкарпатську Русь було видано дуже багато публікацій на англійській, французькій, мадярській, чеській, польській, російській мовах. Уже в 1919–1920 роках Міністерство закордонних справ Чехословаччини видало декілька книг пропагандійного характеру, написаних з добрими знаннями Карпатської Русі. Такими були брошури професора К.Кадлеца, Горака та ін. З допомогою цього ж Міністерства була видана чудова книга «Народное искусство Подкарпатской Руси» (1925). Перший великий збірник з інформаційними статтями вийшов під редакцією Яроміра Нечаса (Прага, «Обрис»). Збірник мав заголовок «Подкарпатская Русь». Він був надрукований в Америці в газеті «День». Була ще й інша книга «Подкарпатская Русь» Кодміної (написана більш об'єктивно і з більшим почуттям відповідальності).

Однією з кращих публікацій про Підкарпатську Русь можна вважати «Восемь лекций о Подкарпатской Руси», виданої Політичним клубом партії народних демократів. «Ежегодники», що видавалися д-ром Гайним, дають багатий матеріал за своїми внутрішніми цінностями і заслуговують особливої уваги. В той же час в Чехословаччині з'явилась значна кількість російських і українських емігрантів із Петербурга, Москви, Києва, Львова, Чернівців. Різниця між російськими і українськими авторами була в тому, що росіяни О.Петров,⁵⁷⁰ Д.Вергун,⁵⁷¹ Н.Павлович,⁵⁷² А.Лукович,⁵⁷³ В.Францев,⁵⁷⁴

⁵⁷⁰ К вопросу о словенско-русской этнографической границе. – Ужгород, 1923.

⁵⁷¹ Карпаторусская литература: краткий очерк. – Прага, 1925.

⁵⁷² Русская культура и Подкарпатская Русь. – Ужгород, 1926.

⁵⁷³ Национальная и языковая принадлежность Подкарпатской Руси. – Карпатский свет, 1929. –Т.2. –№1.

⁵⁷⁴ К вопросу о литературном языке Подкарпатской Руси. – Ужгород, 1924; Из истории борьбы за русский литературный язык в Подкарпатской Руси в первой половине XIX ст. – Ужгород, 1930.

А. Попов,⁵⁷⁵ К. В. Коханный-Горальчук⁵⁷⁶ та інші вважали русинів найбільш західною гілкою «общерусского народа».

Українські же вчені-емігранти Д. Дорошенко,⁵⁷⁷ В. Пачовський,⁵⁷⁸ Л. Мишуга,⁵⁷⁹ В. Гнатюк,⁵⁸⁰ М. Творидло (Ортоскоп),⁵⁸¹ О. Мицюк⁵⁸² вважали русинів найбільш західною гілкою українського народу. Для доказу своєї правди вони всіляко гіперболізували окремі акти історії, підпорядковували їх під свої ідеї. Наприклад, знаходили якусь князівську лінію від русинського князя Лаборця до подільського князя Ф. Корятовича (В. Пачовський), видавали тісні контакти О. Духновича та А. Добрянського з галицькими русофілами за їхню ніби орієнтацію на «українську єдність». Вони не мирились з термінами «русин», «руський», вважали їх ідентичними з термінами «українець», «український». В одному українофіли і русофіли були єдині – в запереченні не тільки існування самобутнього русинського народу, національності, але і самої можливості його виникнення і саморозвитку.

Російський професор О. Петров біля тридцяти років займався вивченням Підкарпатської Русі і написав про неї багато досліджень. Здійснюючи на практиці ідеї т.зв. позитивістської школи, російський вчений виявляє, детально вивчає і публікує документи з історії Угорської Русі. Відомі п'ять тез, на яких будувалася русинська історіографія. Зокрема, в своїх аналітичних працях О. Петров віднісся до угорських джерел досить категорично, називає хроніку Аноніма малозначущою, її повідомлення – легендами. На думку О. Петрова русини в силу географічних умов не могли раніше XII століття, відповідно ніякого державного утворення типу «*Marchia Ruthenorum*» не було, як і особистості князя Лаборця. На його думку прихід проторусинського населення відбувався тільки зі сходу. Не були русини, на думку О. Петрова, зв'язані з Великою Моравією та місією Кирила і Мефодія. Але ці тези Петрова відкидає цілий ряд досліджень після його досліджень, в першу чергу це робить археологія. Знайдені в захороненнях IX – початку X століття є моравськими виробами. Сучасні археологічні матеріали свідчать і про те, що поява слов'ян у Верхнє Потисся відбулося уже в першій половині I тисячоліття не зі сходу, а півночі і заходу через низькі перевали на території Східної Словаччини. О. Петров розвінчав міфи про «русинського магната» Петра Петуню і про подільського князя Ф. Корятовича. Він об'явив фальшивою

⁵⁷⁵ Карпаторусские достижения. – Мукачево, 1930.

⁵⁷⁶ Podkarpacka Rus v minulosti a pritomnosti, 1931.

⁵⁷⁷ Угорська Україна. – Прага, 1929.

⁵⁷⁸ История Подкарпатской Руси. – Ужгород, 1920; Срібна земля: Тисячоліття Карпатської України. – Львів, 1938.

⁵⁷⁹ Підкарпатська Україна. Сучасний стан. – Відень, 1921.

⁵⁸⁰ Чи закарпатські українці автохтони? – Літературно-науковий вісник. – Львів, 1922. – Т. 76. - №3.

⁵⁸¹ Державні змагання Прикарпатської України, 1924.

⁵⁸² Нариси з соціально-господарської історії угорської, нині Підкарпатської Русі. – Ужгород, - Т. I, 1936, Т. 2, Прага, 1938.

грамоту Ф.Корятовича 1360 року. Поселення в Угорській Русі 40 000 подільських селян, ніби приведені Корятовичем, вигнаним із Поділля великим князем Вітовтом, вважав чистою видумкою, легендою.⁵⁸³ На думку О.Петрова творцем русинської історії були не міфічні вожді чи князі, а сам «карпаторусский народ». О.Петров детально опрацював історію Закарпаття в дев'яти томній серії «Материалы для истории Угорской – Закарпатской Руси» (выпуск I–VI, 1905, 1906, 1908, 1909, 1911, выпуск VII, Петроград, 1914, выпуск VIII, Прага, 1923).

Серед великої кількості опублікованих джерел та коментарів до них в науковій спадщині О.Петрова особливе місце займає невелика за обсягом праця «Задачи карпаторусской историографии». Ця стаття є особливою за своїм задумом. Це – **заклик до деміфологізації історії Закарпаття**. Як бачимо, уже в часи О.Петрова прагнення міфологізації історії краю давалися знати. Стаття О.Петрова залишається актуальною і для наших часів, оскільки саме зараз міфам в історії Закарпаття відкрита широка дорога. Як зазначив сам О.Петров, це була його остання праця. І все ж дослідники Ужгородського університету Надія та Василь Керецмани виявили в Закарпатському державному архіві невідому статтю російського вченого «Деякі роздуми про дослідження архівного матеріалу з історії карпаторосів». Вона написана за два місяці до смерті О.Петрова 12 листопада 1931 року в пражському пансіоні «Аметист». Це уже була справді остання праця великого дослідника історії Закарпаття.

Угорські історики висновки і підходи О.Петрова і позитивістської школи використовували в своїх націоналістичних цілях – заперечити достовірність про те, що до приходу мадяр тут у Карпатському регіоні, уже було слов'янське плем'я русинів. З цього часу в Угорщині утверджується теза про цивілізаторське і благодотворче ставлення мадяр по відношенню до русинів. Вони стали твердити, що у Тисо-Дунайському басейні до приходу мадяр не було жодного державного утворення, а русинів угорські королі запросили пізніше як гостей-колоністів.

Ці ж тези сприйняли угорські історики русинського походження: Антоній Годинка,⁵⁸⁴ Олександр Бонкало,⁵⁸⁵ Гіадор Стрипський.⁵⁸⁶

Такі погляди прагнули розвінчати українські вчені В.Гнатюк,⁵⁸⁷ Михайло Грушевський,⁵⁸⁸ русинські історики кінця XIX століття, в т.ч. В.Гаджега,⁵⁸⁹ І.Кондратович,⁵⁹⁰ Микола Бескид,⁵⁹¹ Юлій Гаджега.⁵⁹²

⁵⁸³ Цю саме легенду розвіяли і І.Базилевич, і М.Лучкай – «Історія карпатських русинів».

⁵⁸⁴ Сокырницький Сирохман. Утцюзнина, газдувство и прошлость южнокарпатських русинов. – Будапешт, 1922.

⁵⁸⁵ A Magyar rutének. – Budapest, 1920.

⁵⁸⁶ Заблудлым сынам Подкарпатья // Литературна неділя. – №14. – Ужгород, 1941.

⁵⁸⁷ Русини Пряшівської єпархії і їх говори // Записки НТШ. – Т.35. – Львів, 1900; Словаки чи русини. Причинок до вияснення спору про національність західних русинів // Записки НТШ. – Т.42. – Львів, 1901.

Позитивістські інтерпретації русинської історії дотримувались молодші сучасники О.Петрова, серед яких російський історик-емігрант Е.Перфецький, який працював у Братиславі.⁵⁹³

У 20-х роках ХХ ст. зразком соціологічного аналізу явищ життя виявився вчений **Питирин Сорокин**, який видав збірку лекцій під назвою «Популярные очерки социальной педагогики и политики». Цей факт засвідчує зацікавленість вченого історією і життям підкарпатських русинів і зворотний процес інтересу найбільш вчених верст населення тогочасними досягненнями суспільної думки.

Підкарпатській Русі присвятив кілька робіт професор **В.А.Францев**.⁵⁹⁴

Темою дослідження історії Закарпаття зацікавилися російські вчені. Зокрема І.Філевич закликав активізувати дослідження історії Закарпаття у контексті всього Карпатського регіону по обидві сторони Карпат.

Цінні праці написані професором **Ю.А.Яворським**.⁵⁹⁵

До питання русинської історіографії підійшов ширше Є Перфецький у статті «Обзор угрорусской историографии».

Наукову цінність мають праці чеських учених Ф.Тихого,⁵⁹⁶ Іржі Крала,⁵⁹⁷ Л.Нідерле.⁵⁹⁸

За часів «других мадяр» (1939–1944) завдяки настирливості, величезній працездатності керівників ПОН (Подкарпатского Общества Наук, яке приривнюється за масштабами наукової і творчої діяльності до Малої академії наук Підкарпаття), М.Лелекач та І.Гарайда у 1944 році видали у світ «Загальну

⁵⁸⁸ Історія України-Русі. – Т. I. – 1898–1913.

⁵⁸⁹ Додатки до історії Русинов и руських церковей, 1922–1937.

⁵⁹⁰ Історія Подкарпатской Руси для народа. – Ужгород, 1924.

⁵⁹¹ Карпаторуская древность. – Ужгород, 1928.

⁵⁹² Два исторических вопроса: старожилы ли карпатороссы и о началах христианской религии на Подкарпатской Руси. – Ужгород, 1928.

⁵⁹³ Угорська Русь-Україна в першій половині XVII віку. – Київ, 1917; Hlavně vyvojové stupně v církevných dějinách Podkarpatskej Rusi // Průdi, Bratislava, 1924.

⁵⁹⁴ Современное состояние Угорской Руси // Русский вестник. – Москва, 1900. – Т.2. – С.629–655; Из истории письменности Подкарпатской Руси в XVIII-XIX ст. Ужгород; Из эпохи возрождения Угорской Руси. – Львов, 1902. – 14 с. Обзор важнейших изучений Угорской Руси. – Варшава, 1901. – II. – 53 с.

⁵⁹⁵ Ветхозаветные библейские сказания в карпаторусской церковно-учительской обработке конца XVII века // изд. Тов. «Просвіта». – Ужгород, 1927. – С.125–204; Значение и место Закарпатья в общей схеме русской письменности // Sbornik prací I. Sjezdu slovanských filologů v Praze 1929. – Прага: Obrís, 1931. – Т.2. – С.74–89 с.; Национальное самосознание карпатроссов на рубеже VIII–XIX вв. – Ужгород, 1929; Исторические личные и другие записи в карпаторусских рукописных и печатных книгах XVI–XIX вв. // Науковий збірник товариства «Просвіта» за 1930–1931 рік. – Ужгород, 1931 та ін.; Повести из «Gesta Hungarorum» в карпаторусской обработке конца XVII в. – Прага, 1929 та ін.

⁵⁹⁶ Иоанникій Базилевич – первый літописець Подкарпатской Руси // Месяцеслов на год 1922. – Ужгород «Унію», 1921. – С.42–50.

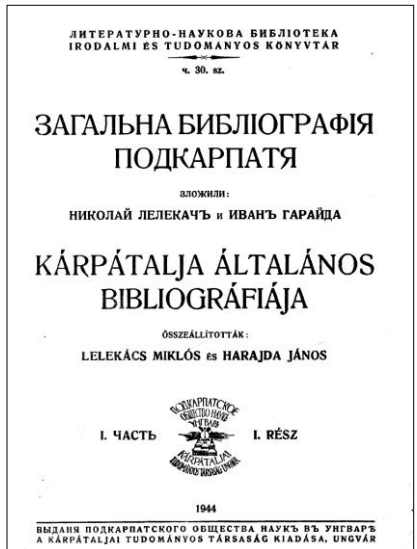
⁵⁹⁷ Історія колонізації Підкарпатської Русі // Подкарпатська Русь. – Ужгород, 1923. – Р.І., № 2-3.

⁵⁹⁸ Обзорение современного славянства // Энциклопедический словарь филологии. СПб; Славянские древности. – Москва, 2001: Быт и культура древних славян. – Прага, 1924.

бібліографію Подкарпаття». В ній представлена бібліографія праць з історії багатьох галузей науки, народного господарства, духовної і матеріальної культури Закарпаття ще з кінця XVIII століття до 1943 року і складає 2799 позицій. Як слушно зауважує автор вступної статті перевидання «Загальної Бібліографії» професор Д.Данилюк, «Це – своєрідний ключ до величного храму духовності, зокрема історичної спадщини, створеної нашими предками. І без неї не може обійтися жоден сумлінний історик, бажаючи зробити і свій внесок у розвиток науки. Ігнорування досягнутого призводить до застою в науці. М.Лелекач і І.Гарайда вже тоді у передмові до книги з жалем констатували: «Тому то й не раз стаєся, что и названі фахівці в поодиноких вопросах нашей науки, «открывают Америку», не беручи до уваги праці и погляды своих попередников».⁵⁹⁹

Бібліографія Лелекача-Гарайди в радянські часи була поза законом. Не згадували, на неї не робили посилання, бо народ нічого не смів знати про багатющу наукову спадщину, про русинський народ, його історію та культуру. А якщо інколи до неї звертались науковці, то вона оцінювалась як буржуазна. Відсутність повних об'єктивних відомостей про життя і діяльність вчених, культурно-освітніх та церковних діячів минулого загрожувала розриву зв'язку поколінь, вимивання ґрунту, що живив почуття національної свідомості русинів. Та попри всякі неможливості, ніщо не могло зупинити потяг передової закарпатської інтелігенції до знань. Ця фундаментальна бібліографічна праця збережена і стала доступною до нас завдяки професору УжДУ Д.Данилюку, зусиллями якого вона перевидана факсимільним способом у 2000 році.

Після Другої світової війни влада СРСР зайнялась прискороною «розробкою» історії Закарпаття. Передовсім треба було «історично мотивувати» факт входження Закарпаття в певний історичний момент до складу Київської Русі. Таку місію взяв на себе М.Лелекач, який у замовній статті прагнув довести без вагомих історичних фактів, що Закарпаття дійсно входило до складу Київської Русі. Цікавий ще один момент: загальні «дослідження» з історії Закарпаття дозволялось і доручалось робити тільки вченим східного походження – росіянам і українцям. Таке завдання виконував І.Г.Коломи-

Титульна сторінка «Загальної бібліографії Подкарпаття»

⁵⁹⁹ Д.Данилюк. Передмова // Загальна бібліографія Подкарпаття. – Ужгород, 2000. – С.13.

ець.⁶⁰⁰ Його праці видавались в далекому Томську та на Словаччині і широкому загалу закарпатців були маловідомі. Крім того, бажаних результатів від його наукових праць влада не одержала, оскільки автор, будучи скурпульозним фактологом, не знайшов тих тісних зв'язків Закарпаття з Україною на протязі тисячолітньої історії краю, яких очікувала влада.

Більшість праць істориків УжДУ присвячено зображенню однієї «головної» теми – активної віковичної революційної боротьби народу Закарпаття проти гнобителів. У викладі ужгородських, львівських, київських істориків-марксистів селяни краю розпочали визвольну боротьбу майже з десятого століття і завжди їх погляди були звернені тільки на схід. Особливо напруженою змальовувалась боротьба закарпатців під впливом Великої Жовтневої соціалістичної революції і успішно завершилась в 1945 році возз'єднанням Закарпаття з Радянською матір'ю-Україною.

В Закарпатті після Другої світової війни вирости два покоління русинського населення, які не знали ні власного імені, ні власної історії. За 55 років історичний факультет Ужгородського університету, його професори та численні кандидати історичних наук не спромоглися написати фундаментальну історію свого краю та скласти повноцінну бібліографію у повному обсязі досягнень наукової історії від найдавніших часів до сьогодні. Ні колишній комуністичній владі, ні сучасній українській владі такі праці не були і не є потрібними. «Шкода, що скарбниця духовності за вказівкою компартійних функціонерів на початку 1950 рр. була «очищена» від непотребу значної кількості давніх писемних пам'яток» – написав Д.Данилюк у своїй Історії Закарпаття».⁶⁰¹ Слово «очищення» треба розуміти як «знищення». За цих умов, звідки могли молоді люди, які почали навчатися в радянських школах, вузах одержати знання про історію свого рідного краю! З найкращого боку показала себе група професійних археологів (Е.Балагурі, В.Котигорошко, С.Пеняк, І.Попович, Ф.Потушняк, о.Василій Пронін), які професійно досліджували на протязі півстоліття давнішу історію краю. Цей факт не є випадковим. Вони добре усвідомили практичне значення археології і прагнули довести, що вона – це вивчення минулого, рушійних прогресивних сил, а також причин всіляких соціальних катаклізмів, випадків регресу або асимілятивних процесів чи навіть загибелі багатьох популяцій і племен, народів. В цьому відношенні археологічні дослідження ужгородців мають виключне значення для русинів краю та їх тривалої історії. Після археологічних досліджень о. В.Проніним Чернечої гори біля Мукачеве впевнено можна говорити, що це – гора археологічних досліджень, що на ній (чи в ній) знаходяться предмети за увесь камінний, бронзовий і залізний віки аж до епохи пересе-

⁶⁰⁰ Очерки по истории Закарпаття. – Ч.1, II. – Томск, 1953; Социально-экономические отношения и общественное движение в Закарпатье во второй половине XIX столетия. – Т.1, II. Томск, 1961, 1962.

⁶⁰¹ Д.Данилюк. Історія Закарпаття. Навчальний посібник з краєзнавства. – Ужгород, 2013. – С.244–245.

лення народів. І уже цей факт є доказом виключно вигідного географічного і екологічного розташування даної Гори і давнього поселення в долині Латориці далеких предків нинішніх русинів.

На відміну від ужгородських вчених словацькі історики знаходились у більш сприятливих умовах і мали змогу широко і об'єктивно дослідити історію русинів в цілому та Східної Словаччини зокрема. Чехословацька цензура не бачила особливої загрози для тодішньої їхньої комуністичної системи в іменах О.Духновича, О.Павловича та інших русинських будителів. Крім того треба відмітити і високий професіоналізм досліджень цими вченими. Тому впевнено можемо говорити, що в роки комуністичного режиму центрами досліджень історії були не Ужгород, Львов чи Київ, а Братіслава, Пряшів, Свидник. Оживили русинську історичну науку С.Добош,⁶⁰² Шлепецький,⁶⁰³ О.Ставровський,⁶⁰⁴ Т.Байцура,⁶⁰⁵ О.Рудловчак.⁶⁰⁶

О.Ставровський продовжив традиції розробки і трактовки ранньосередньовікової історії Верхнього Потисся взагалі і Закарпаття та Пряшівщині зокрема. Він підтвердив заселення слов'янами Карпатського ареалу до X століття. Разом з тим аргументовано відкидав можливість входження Закарпаття в склад Київської Русі. На основі історичних джерел він прийшов до висновку, що русинська історія в період раннього середньовіччя була «terra indagines» між Київською Руссю, польським і угорським королівствами, а київські князі до території за Карпатами інтересу не виявляли.

Фактологічне значення має збірка русинської поезії, видана ще в 1965 році в Словаччині (Педагогічним видавництвом в Братіславі (відділ української літератури в Пряшеві) під заголовком «Поети Закарпаття. Антологія закарпатоукраїнської поезії (XVI ст – 1945)». Антологія видана під безпосереднім керівництвом Інституту літератури ім. Т.Шевченка АН УРСР (доктор філологічних наук С.Крижанівський), Ужгородського державного університету (канд. філолог. наук О.Мишанич, канд. філолог. наук П.Довгальок) з просторим вступним словом В.Микитася та О.Рудловчак. Презентовано 90 русинськомовних, російськомовних та українськомовних поетів Закарпаття з них 8 безіменних). Але аналіз творчості поетів подано в характерному для комуністичної ідеології стилі. В інших виданнях визнавалася тільки та закарпатська поезія, яка зародилась і успішно розвивалась під впливом пролетарської літератури та «під ідейним керівництвом комуністичних організа-

⁶⁰² Адольф Иванович Добрянскій. Очерк жизни и деятельности. – Братіслава, 1956.

⁶⁰³ Закарпатські будителі та наша сучасність». – Пряшів, 1957.

⁶⁰⁴ Словацько-польсько-українське прикордонне до 18 століття. – Братіслава, – Пряшів, 1987.

⁶⁰⁵ Закарпатоукраїнская интеллигенция в России в первой половине XIX века. – Братіслава-Пряшів, 1967; Юрій Иванович Венелін. – Братіслава-Пряшів, 1968; Михайло Андрійович Балудянський. – Пряшів, 1959.

⁶⁰⁶ Біля джерел сучасності. – Братіслава-Пряшів, 1981; Олександр Духнович. Твори в 4-х томах. – Братіслава-Пряшів, 1968–2007 (3-4 томи – посмертно).

цій в кінці 30-х років зміцніла... і здобула широкої популярності серед трудящих». ⁶⁰⁷ Тут коментарі зайві.

Видатним досягненням русиністики навіть в комуністичні часи було видання «Наукового збірника Українського музею в Свиднику, 21 том якого був виданий до соціально-політичних перемін 1998 року. В цьому збірнику надруковано багато раніше невідомих чи маловідомих пам'яток історії і культури, зокрема поезія Василя Довговича, шеститомна праця М.Лучкая «Історія карпатських русинів»; Степана Гостиняка. «Збірка-щоденник Олександра Духновича від 1861 року важлива пам'ятка мемуарної закарпатсько-української літератури другої половини XIX століття» //Науковий збірник Державного музею українсько-руської культури у Свиднику. – Том 20. – Пряшів, 1995. – С.526–642.

Важливим центром русиністики 80-х років стала кафедра української і русинської філології Вищої педагогічної школи в Ниредьгазі (Угорщина). Порівняно за невеликий відрізок часу кафедра під керівництвом професора Іштвана Удварі виконала величезну роботу по публікації і аналізу аутентичних документів з історії русинів взагалі і Закарпаття зокрема. І.Удварі написав декілька монографій.

Після Другої світової війни публікації про Карпатську Україну набувають апологетичного характеру, але виходять вони за межами Європи, в США і Канаді. Хто найбільше? С.Росоха «Сойм Карпатської України» – Вінніпег. Агустин Штефан «За правду і волю. Спомини з історії Карпатської України» – Торонто (Канада). Петро Стерчо, Юліан Химинець. Хто вони? Провідники УНО та «Карпатської Січі». Про що писали? Про допомогу автономному уряду з боку ОУН і української еміграції в Америці, про засідання Сойму і героїзм січовиків. Кожен з них наголошує: українська ідея на Закарпатті перемогла в березні 1939 року. Але кожен з них не наголошує на тому, яким чином це було досягнуто.

Інша частина закарпатських емігрантів – русофільська – мала свій погляд на події тих часів. У 1951 році у Нью-Йорку вийшла в світ книжка Михайла Туряниці з однозначною назвою «Авантюра галицьких самостійників на Закарпатській Русі», а в 1984 році книжку-спогад надрукував Іван Сарвадій «Змова проти уряду Карпатської України». У перші післявоєнні радянські роки «дослідники» писали те, що їм було дозволено критеріями «партійності» історичної науки. Автори радянської доби у своїх міркуваннях акцентували увагу на нескритих контактах вождів Карпатської України з німецьким Рейхом і виводили з цього такий висновок: хто спілкувався з фашистами, той і сам фашист. Таку позицію займали і судді на судових процесах,

⁶⁰⁷ М.Климентюк. Народно-революційна поезія Закарпаття 1920–1944 років // Альманах «Радянське Закарпаття». – Ужгород, 1956. – №1. – С.115.

коли виносили вирок інколи зовсім невинним людям, зокрема інтелектуалам і творчій інтелігенції Закарпаття.

Вагомий внесок у русинську бібліографію зробив професор Торонтського університету П.Р.Магочі (Канада) своєю книгою «Формування національної свідомості; Підкарпатська Русь (1848–1948)» (Ужгород, 1994), у додатках якої вміщено бібліографічні матеріали (2326 позицій), виділені в окремі розділи і підрозділи:

I. Допоміжний матеріал: А. Бібліологія, бібліографія, історичні розвідки. Б. Статистичні матеріали. В. Показчики. Атласи. Карти. Г. Підручники, публіцистика, карти.

II. Періодичні видання: А. Газети, Б. Журнали. В. Календарі. Г. Звіти, протоколи.

III. Основні джерела: А. Архіви і рукописи. Б. Урядові публікації, офіційні документи, парламентські промови. В. Меморандуми. Г. Статути. Д. Спогади, листи, промови. Е. Тогочасні описи, огляди подій. Є. Словники, граматики, читанки. Ж. Літературні твори (антології і збірники). З. Усні оповідання.

IV. Біографічні матеріали: А. Біографічні словники. Б. Окремі розвідки

V. Додаткові джерела.

У 1995 році І.Хланта видав у співпраці з Закарпатською державною обласною універсальною науковою бібліотекою ім. Ф.Потушняка тематичний біо-бібліографічний показчик «Літературне Закарпаття у ХХ столітті» (Ужгород, 1995). У ньому систематизовано й висвітлено багатющий різноманітний матеріал літературного процесу краю від 1900 до 1994 рр., розміщений в об'ємну книгу на 962 сторінки. Автор дав широку інформацію про відомих і менш відомих письменників різних орієнтацій (235 літературних діячів) назвавши всі їх твори та бібліографію публікацій про них у 5 250 позиціях. Книга дає читачеві всебічне уявлення про розвиток літератури на Закарпатті у ХХ столітті.

Певний інтерес представляє єдиний в своєму роді унікальний бібліографічний показчик русинськомовної друкованої літератури у всіх державах, де проживають русини.⁶⁰⁸ Показчик має такі розділи: наукові і науково-популярні книги, навчальні посібники і підручники, словники, фольклорні, етнографічні, мистецькі дослідження, художня література. Це перша спроба систематизувати всі русинськомовні публікації, що з'явилися у друку з 1989 року. Із 283 джерел, внесених у бібліографію, – близько 60% назви творів художньої літератури (поезія і проза), підручники та словники. Найбільша питома вага русинських видань припадає на Словаччину (89 одиниць), за нею – Україна (Закарпаття, 76 одиниць), Польща (59), Угорщина (23).

⁶⁰⁸ Лариса Ільченко. Бібліографія русинськязичних видань: 1989 – 2004. – Ужгород: Видавельство В.Падяка, 2007.

Заслуговує на увагу бібліографія праць та літопис життя дослідниці русинської проблематики Олени Рудловчак, видана в 2001 році О.Закривидорогою, Л.Льченко та В.Падяком (Вступне слово доктора історичних наук професора Д.Данилюка). Це видання за вміщеними в ньому матеріалами виходить за рамки традиційних бібліографічних покажчиків. Воно несе чимало додаткової інформації бібліографічного плану. Читач, вчені, молоді науковці мають можливість глибоко заглянути в спадщину і постать визначного вченого Олени Рудловчак. Праці дослідниці згруповано в покажчику за розділами, які найбільш об'ємно окреслюють основні напрями її діяльності, а в межах цих розділів – в алфавітному та хронологічному порядку. Для повноти бібліографічні описи фундаментальних праць вченої тут розширені і деталізовані. Довідниковий апарат у виданні представлений іменним покажчиком та алфавітним покажчиком праць вченої.

У 2011 році побачила світ «Русинська бібліографія» заслуженого учителя України Михайла Алмашія. У ній висвітлюється становлення і розвиток наукової думки в Закарпатті від найдавніших часів до сьогодні, викладено перелік наукових праць про Карпатський край та русинський народ, його історію, культуру, спосіб життя протягом тривалого історичного часу. Матеріал розміщено по розділах: I. Бібліографії. II. Бібліографічні розвідки. III. Авторські статті, розвідки. IV. На іноземних мовах. V. Різні документи (резольюції, заклики, меморандуми, заяви, декларації). VI. Енциклопедії, енциклопедичні словники. VII. Граматики, букварі, читанки. VIII. Словники. IX. Календарі, місяцеслови. X. Періодика: А. Газети. Б. Журнали. XI. Анотації про видатних вчених, які зробили найбільший внесок у об'єктивне висвітлення історії русинів (119 позицій). Розділи охоплюють 4056 бібліографічних позицій. У додатку подана бібліографія про Закарпаття, що зберігається в Державній публічній бібліотеці ім. М.Є.Салтикова-Щедрина в Петербурзі (157 бібліографічних позицій).

Ужгородський національний університет спромігся до написання трьохтомних «Нарисів історії Закарпаття» тільки в 90-х роках ХХ ст. (1993, 1996, 2003) (Редакційна колегія: проф. І.Гранчак (відповідальний редактор і керівник авторського колективу), проф. Е.Балагурі, М.Бабидорич, проф. М.Болдижар, проф. В.Лько, проф. І.Поп). Як зазначають автори, «Нариси» – перша спроба узагальнюючого викладу історії краю від найдавніших часів до кінця першої світової війни. Проте об'ємна праця, яка задумувалася як нове слово в історії, виявилася штучною збіркою окремих статей сорока дев'яти авторів старо-нової орієнтації, без чітко визначеної концепції. «Нариси» у дусі комуністичної ідеології укріплюють уявлення читача про віковичне страждання закарпатських русинів, як про багатостраждальну жертву панів-експлуататорів, феодалів, буржуїв та капіталістів, проти яких русини тільки те й робили, що боролися за своє визволення, повертаючи голови на схід та чекаючи визволення і, накінець, дочекалися до «торжества історичної спра-

ведливості». У концепцію «Нарисів історії Закарпаття» штучно вкладається погляд М.Грушевського на історію Закарпаття з такою приміткою: «Хоч в його (*М.Грушевського – М.А.*) дослідженнях немає системного викладу подій в Закарпатті, але важливою є концепція розвитку: історія краю розглядається як складова частина України». ⁶⁰⁹ Зустрічаються в «Нарисах» і моменти непослідовності авторської позиції щодо історичних подій. Наприклад: «Нагадаємо, що в той час (*князювання Володимира – М.А.*) не лише центральна частина Карпат, але й Східне Прикарпаття належали до Київської Русі, а потім до Галицько-Волинського князівства». ⁶¹⁰ А через кілька рядків читаємо протилежну думку: «Історія Закарпаття Х–ХІ ст. практично недосліджена. Відсутність джерел не дозволяє визначити форми і ступінь його взаємовідносин з Київською Руссю». ⁶¹¹

Але незважаючи на певні недоліки, «Нариси історії Закарпаття» – це перша спроба узагальнюючого викладу історії краю від найдавніших часів до кінця Першої світової війни. На основі ґрунтовних археологічних досліджень груп археологів краю (Т.Легоцький, о.В.Пронін, Ф.Потушняк, Е.Балагурі, В.Котигорошко, С. та М.Пеняки та ін.), чисельних архівних матеріалів, узагальнень великої кількості джерел і праць вітчизняних та зарубіжних вчених глибоко висвітлюються економіка, соціальні та етнічні процеси, політичне життя, матеріальна і духовна культура багатонаціонального Закарпаття. Автори слушно відмічають, що протягом багатьох століть Закарпаття входило до складу кількох держав – Угорського королівства, Трансільванії, Австрійської імперії, Австро-Угорщини, Чехословаччини, Угорщини – і це не могло не відбитись на всі аспекти життя підкарпатських русинів та інших національностей, що проживали тут разом з русинами, на специфіку їх способу життя і мислення, складності політичного життя, матеріальної і духовної культури, побуту. Автори книги намагалися достатньо переконливо визначити роль Закарпаття у розширенні зв'язків зі Східною та Західною Європою, показати Карпатський край як один із факторів трансформації європейської культури на Схід. Карпатські русини протягом століть показували приклади мирного співжиття народів різних національностей, взаємозбагачення їх культур, з чого випливає висновок, що досвід їх історичного розвитку і сьогодні вважається великим надбанням і приклад для наслідування.

У 1996 році директор архіву Закарпатської області Михайло Делеган подарував читачам цінну бібліографічну інформацію, зробивши загальний огляд державних документів про Греко-католицьку церкву на Закарпатті. ⁶¹² Їх налічується понад тисячі одиниць і охоплюють час від 1140 до 1948 року.

⁶⁰⁹ Нариси Історії Закарпаття». – Том I. – Ужгород, 1993. – С.7.

⁶¹⁰ Нариси історії Закарпаття. Том I. – Ужгород, 1993. –С.50.

⁶¹¹ Там само. – С.50.

⁶¹² М.Делеган Свідки сивої минувшини // Карпатський край. – 8-12. – Ужгород, 1996, Серпень – грудень. – С.64-67.

Першими відкрито сказали своє слово про підкарпатських русинів за період незалежності України професор-соціолог Іван Мигович та професор Микола Макара невеликою книжечкою «Слово про русинів», якою цей науковий дует ініціював написання праць з проблем русиністики. Таким чином у русинський рух влилися вчені і почали видавати серйозні наукові праці і доводити життєвість, життєспроможність невизнаного русинського народу у Центральній Європі.

Доктор філософських наук Іван Мигович збагатив бібліографію Закарпаття аналізом наукових праць на тему «Соціологія на Закарпатті».⁶¹³ Він зокрема наголосив на тому, що автори праць на цю тему (А.Бачинський, П.Лодій, В.Довгович, М.Балудянський, Ю.Венелін-Гуца, О.Духнович) орієнтували громадську думку не лише на богопізнання, але й на оволодіння світськими науками, звертали увагу на практичне відношення речей, закликали учитися різним ремеслам, об'єднуватися для задоволення спільних інтересів, зберігати і розвивати рідну мову. Соціологічний аспект проблеми русинів І.Мигович розкриває і в інших працях, зокрема: «Захищаючи права закарпатців». – Ужгород, 2007. – 454 с. «Закарпатський соціум: виклики і випробування». Частина 1. Частина 2. – Ужгород, 2009. – 376 с.; «Русини і мова». – Ужгород, 2010. – 42 с.; «Світочі і фарисеї». – Київ, 2010. – 246 с.; «Русини в Україні: тест на європейськість». – Ужгород, 2012. – 231 с.

Вагомий внесок у інтерпретації юридичного аспекту проблеми карпатських русинів зробив доктор історичних наук Михайло Болдижар. Але як зав. кафедри історії і теорії юридичного факультету Ужгородського національного університету, досліджував проблему юридичного статусу Підкарпатської Русі в складі ЧСР (1919-1939), виступив проти белетризації історії краю і створення легенд українськими націоналістами («Закарпаття між двома світовими війнами». – Ужгород, 1993. – 158 с.; «Краю мій рідний». Науково-популярні нариси з історії Закарпаття. – Ужгород, 1998. – 277 с.; «Наука вимагає правди». – Ужгород, 1999. – 67 с.; у співавт. з Олександром Грін: «Закарпатська Україна: Державно-правовий статус і діяльність (кінець 1944 р. – початок 1946 р.). – 102 с.; «Будьмо правдивими до минулого». – Ужгород, 2000. – 65 с.; «Державно-правовий статус Закарпаття (Підкарпатської Русі) в складі Чехословаччини». – Ужгород, 2002. – 237 с.; у співавторстві з Ален Панов. «Державність Закарпаття в політико-правовій діяльності Т.Масарика». – Ужгород, 2005. – 101 с.; «Русини учора, десь, завтра» (нові дослідження вченого). – Ужгород, 2006. – 35 с.; «Державно-правові аспекти входження Закарпаття до складу Чехословаччини». Монографія. – Ужгород, 2006. – 67 с.

⁶¹³ І.Мигович Пороги самопізнання. Соціологія на Закарпатті // Карпатський край. – №1-4. – Ужгород, 1995. – Січень-квітень. – С.9-12.

Багаторічна праця професора І.Попа втілена в «Енциклопедию Подкарпатської Русі» (Ужгород, 2001, переклад 2006). В 2005 році в Празі у видавництві «Libri» вийшли дві книжки професора І.Попа на чеській мові «Podkarpatská Rus» та «Dějiny Podkarpatské Rusi v datech» – книги енциклопедичного характеру. В цих та інших його працях розкрита широка історична панорама подій, що відбувались на Підкарпатській Русі в різні періоди її історії, подані наукові обґрунтування і об'єктивна оцінка політичним силам і головним діючим персонажам багатої історії підкарпаторусинського краю. Перед нами встають живі картини тривалого історичного часу, які набувають у викладі І.Попа максимального динамізму. Діючі політичні особи ніби на театральному підмостку виконують на очах глядачів свої складні ролі, від яких залежить доля Карпатського краю. Читаючи «Історію Підкарпатської Русі в датах» впливає незаперечний висновок: найсвітлішим періодом (хоч далеко не ідеальним) в історії русинів, як стверджують і самі русини старшого покоління, живі свідки того періоду, був період 1919 – 1939 рр., період перебування Підкарпатської Русі в складі Чехословаччини.

Співзвучна в цьому відношенні книга чеського дослідника Ярослава Достала «Підкарпатська Русь (Закарпаття періоду Чехословацької Республіки: 1919 – 1938). Путівник-довідник. Переклад, упорядкування та доповнення Юрія Фатули (Ужгород, Всеукраїнське державне видавництво «Карпати», 2014. – 312 с., іл.). Автор подає коротку, але досить ґрунтовну інформацію, яка стосується фактично всіх сторін соціально-економічного, культурного та релігійного життя Підкарпатської Русі станом кінця 1930-х років по кожному з тодішніх населених пунктів. Через те, що деякі аспекти тодішнього соціально-культурного життя та народногосподарського комплексу висвітлені недостатньо, перекладач доповнив деякі моменти інформацією із сучасних джерел (вони наведені у кінці книги). Для її вирізнення матеріал доповнення виділений жирним курсивом із цифровим посиланням на джерело. Текстову частину доповнено яскравим ілюстративним матеріалом (маловідомими фотографіями та листівками 20–30-х років ХХ ст.), які розміщені фотоблоками відповідно до розділів книги.

Як зазначає автор вступної статті кандидат історичних наук Йосип Кобаль, «...перед нами ще одне цінне краєзнавче видання, котре відкриває для широкого загалу маловідомі або призабуті сторінки історії закарпатських міст і сіл, коли наш край ще був частиною однієї з найбільш розвинутих і демократичних європейських держав – Чехословаччини».⁶¹⁴

Інформація, що міститься в цій книзі є настільки цікавою і в деяких аспектах новою, що кандидат медичних наук Юрій Фатула взяв на себе сміли-

⁶¹⁴ Йосип Кобаль. Відкриваючи призабуті сторінки історії. Вступна стаття до кн. Ярослав Достал. Підкарпатська Русь (Закарпаття періоду Чехословацької республіки: 1919–1938 рр.) Путівник-довідник. Переклад, упорядкування та доповнення Юрія Фатули. Ужгород, 2014. – С.4.

вість перекласти її з чеської, упорядкувати та представити сучасному читачу, оскільки матеріал, який подає автор, є надзвичайно захоплюючим і актуальним й сьогодні. «Достатньо сказати, – пише Ю.Фатула, – що наш край завдяки своїм клімато-географічним характеристикам та цілеспрямованій інформаційній і туристичній популяризації уже тоді, понад 75 літ тому, в Європі називали не тільки «малою Швейцарією», але й «Підкарпатським Давосом», що засвідчують тогочасні документальні світлини».⁶¹⁵

Структура даного видання виглядає так:

1. Населення Підкарпатської Русі за національним складом по перепису 1930 року: русини (така офіційна назва основного населення краю) угорці, євреї, німці, румуни, чехи і словаки (подаються в одній національній групі), іноземці (російські емігранти, українські емігранти та біженці, які внаслідок поразки Галицької Армії та Армії Української Національної Республіки (1918–1920) та інші менш кількісні групи, що залишилися на території краю після Першої світової війни.

2. Державні установи, органи державної та господарської влади (уряд, суд, нотаріальні установи, податковий та жандармський відділ, пошта, телеграф, телефон тощо.

3. Навчальні заклади Підкарпатської Русі та мови викладання в них: народні (початкові) школи (русинські, угорські, чеські, словацькі, циганські, горожанські школи (русинські, чеські, угорські, єврейські); гімназії (русинська, русинська з угорськими відділеннями, чеські, єврейські, державні і приватні); семінарії (учительські, богословська, жіночі, хлоп'ячі; акушерські школи, державні професійні школи (сільськогосподарські, лісогосподарські, ремісничі, торгові школи та академії); церковно-приходські школи (греко-католицькі, римо-католицькі, реформаторські); спеціальні школи: для сліпих дітей, для дітей з обмеженими можливостям, для сиріт.

4. Медичні і соціальні заклади.

5. Спортивно-оздоровчі об'єкти.

6. Заклади культури.

7. Церковні установи.

8. Народні промисли.

9. Промислові і господарські об'єкти.

10. Транспортні об'єкти.

У підсумку сказаного вище, перекладач Фатула робить такий висновок: «З позицій сьогоднішнього дня, коли більшість із нас прагне до європейського вибору, приємно усвідомлювати, що у закарпатців є свій невеликий,

⁶¹⁵ Ю.Фатула. Подорож із минулого у сьогодні. Слово перекладача до книги: Ярослав Достал. Підкарпатська Русь (Закарпаття періоду Чехословацької Республіки: 1919–1938 рр.) Путівник-довідник. Переклад, упорядкування та доповнення Юрія Фатули. – Ужгород, 2014. – С.6.

може, короткий, але позитивний історичний досвід життя у європейській демократичній спільноті».⁶¹⁶

Щоб краще пізнати наших далеких предків, які закладали основи русинської духовності, культури, літератури, мистецтва у наш час, уже в умовах незалежності, коли в школах та вузах ще не вивчалася за радянською традицією історія краю, не говорилося вголос про діячів минулого (або говорилося як про українців чи буржуазних діячів), публічні інформації у вигляді лекцій, наукових конференцій не проводились, годі було й думати про бібліографічні видання. Спрацьовував і суб'єктивний фактор невігластва, який супроводжувався пасивністю (боязню?) наукової інтелігенції, вузівської професури в пізнанні найсвятішого для кожного народу – **пізнання свого кореня**. І ось на початку 90-х років ХХ століття заповнює цей духовний вакуум книжка людини без учених звань і ступенів – мукачівського літератора і краєзнавця **Василя Пагірі (1923–2016)** «Я світ узрів під Бескидом» із 72-а портретами культурних діячів Закарпаття.⁶¹⁷

Знаковою є ця праця тим, що вийшла вона на офіційне замовлення відділу культури Мукачівського міськвиконкому. Явище незвичайне і сміливе у сучасному житті! Незаперечна цінність її і в тому, що вона була включена до програми літературного краєзнавства для шкіл Закарпаття. Книжка В.Пагірі значима ще і в іншому. Уважне вчитання в рядки життя і науково-творчої та громадсько-просвітницької діяльності, аналіз подій і явищ засвідчує, що догма про неписьменність і затурканість підкарпатських русинів була наскрізь пропагандистською і надуманою. Хоч книжка далеко неповна, але безперечно цінна й тим, що автор намагався дати на історичному фоні широку панораму науки, культури, мистецтва рідного Підкарпаття (Закарпаття).

Василь Пагіря один із перших в новітніх часах наблизив нас до наших культурних і духовних цінностей впритул, і це зробив сміливо, самовіддано і сумлінно. Він постарався заповнити білі бібліографічні плями окремими розширеними публікаціями. «Згадаймо наші старі книжки» – під таким заголовком в тому ж 1993 році друкує бібліографічні відомості про видатних літературних діячів.⁶¹⁸ Тут понад 30 прізвищ письменників, що публікувались у періодичній пресі 20–40-х років ХХ століття.

Передав В.Пагіря і інформації про ті видання, де друкувалися твори названих авторів: альманах «Трембіта» товариства «Просвіта», альманах учнів Мукачівської руської гімназії «Наши стремления» під редакцією поета Андрія Карабелела (1935–1936), «Альманах підкарпатських українських письменників» (Севлюш, 1936), збірник Мукачівської літературної школи «Живая струя» (1940), збірник поезії і прози літературної школи Хустської

⁶¹⁶ Ярослав Достал. Названа книга. – С.9.

⁶¹⁷ Пагіря В. Я світ узрів під Бескидом. Сторінки історії. – Ужгород, 1993. – 233 с.

⁶¹⁸ Новини Закарпаття. – №15–16. – 1993. – 30 січня.

руської гімназії «Будет день» (1941), альманах літературної школи Ужгородської гімназії «Накануне» (1941); альманах літературної школи Мукачівської руської реальної гімназії «Шаги», найбільший Літературний альманах, виданий у 1943 році тиражем 1500 примірників на зібрані кошти від 579 осіб – ревнителів рідної літератури, видрукований в типографії Лам в Ужгороді.

Цінними з точки зору наукової інформації є його книжки «Відлуння Карпат» (Ужгород, 1994), «Монастирі Закарпаття» (1360 – 1939) (Мукачево, 1994. – 110 с.) та десятки інших.

За останні роки глибоко і об'єктивно проаналізував процес становлення і розвитку історичної думки на Закарпатті доктор історичних наук, професор УжНУ Дмитро Данилюк. Кожна його праця («Історія Закарпаття у біографіях і портретах», Ужгород, 1997; «Історична наука на Закарпатті, Ужгород, 1999; «Історична думка на Закарпатті епохи національного відродження» (кінець VIII – середини XIX ст., Ужгород, 2009), «Історія Закарпаття. Навчальний посібник з краєзнавства», Ужгород, 2013. – 303 с.), наповнена щедрістю і любов'ю до своїх попередніх співвітчизників, вірних синів, які мозолистами руками і вродженим розумом примножували красу рідного краю, вірно служили своєму народу. Автор вважає, що такі діячі, як Михайло Андрелла, Андрій Бачинський, Арсеній Коцак, Іван Орлай, Юрій Гуца-Венелін, Іван Фогараші, Василь Довгович, Михайло Лучкай, Олександр Духнович, Анатолій Кралицький, Юрій Жаткович могли б стати окрасою духовності будь-якого народу. Для Данилюка критерієм при оцінці діяльності передових діячів Закарпаття слугувала їхня наукова і творча спадщина, вплетена в духовні здобутки русинського народу, в його освіту і культуру, у боротьбу за соціальне і національне визволення.

У монографії «Історична думка на Закарпатті» Д.Данилюк вперше глибоко дослідив і об'єктивно оцінив процес зародження і головні етапи розвитку історичної думки в Закарпатті з кінця XVIII до середини XIX століття. Адже цей край ще на рубежі XVIII – XIX століть дав світові імена вчених, які стали відомими далеко за його межами. Автор виявив, проаналізував і увів у науковий обіг спадщину буквально всіх закарпатських вчених, які проживали по волі долі за межами рідного краю, жили і працювали в Україні, Росії, Болгарії, Угорщині, Пруссії, Італії, залишивши помітний слід у науці і культурі сусідніх європейських народів. Відома словацька вчена О.Рудловчак назвала цю працю «Біблією карпатознавства», «Святим письмом закарпатських русинів».

Підкарпатською Руссю – Закарпаттям нині цікавляться і політики, і вчені, і журналісти, і письменники, і фольклористи та етнографи, і музиканти, і туристи... В цьому відношенні Підкарпаття – **Закарпаття найбільш привабливим клаптиком Європейської землі з давньою і цікавою історією, культурою, традицією.**

Галицькі емігранти завзято прищеплювали підкарпатським русинам українськість ще з XVI століття. Галичанин Василь Пачовський зокрема писав: «Історія приймає, що українці займали закарпатську землю три століття перед приходом мадярів» (896 – М.А.).⁶¹⁹ За В.Пачовським, Закарпаття було захоплено мадярами з допомогою київського князя Олега: «Олег зміркував, що угри можуть бути доброю граничною сторожею на краю руської держави, тим то й згодився дати згоду та допомогу. Таким чином, угри з Олеговим військом рушили на осаду Закарпаття».⁶²⁰ А далі говорить, що «союзне з уграми військо Олега зайняло землі білих хорватів і почало ставити станиці. Такою станицею було місто Орошвар коло Братислави» (*аж під самим кордоном Австрії – М.А.*).⁶²¹

Русинська земля мала декілька назв: Угорська Русь, Руська Крайна, земля «на юг от Карпат», Підкарпатська Русь, Підкарпаття, Верховинський край (Felvidék), Карпатська Україна, Закарпатська Україна», навіть Мукачівська Україна. Але у всіх випадках ці терміни-топоніми відносились до землі одного народу – карпато-русинського та до його віковичної землі – Карпатської Русі з її давньою історією, автентичною культурою, мовою, оригінальною обрядовістю, народною архітектурою, в т.ч. сакральною, багатющим і оригінальним фольклором, народними ремеслами і промислами.

Літературознавець, д-р наук, академік **О.Мишанич** подає огляд наукової літератури про свій рідний край в різних дисциплінах: історія, літературознавство, мовознавство, етнографії. Але він менше цікавиться широким і достовірним оглядом наукової літератури, а більше зупиняється на тих наукових працях, які слугують йому підкріпити вибраними історичними фактами основну його тему: «багатовіковий шлях Закарпаття до України».⁶²²

Радянські вчені повторювали цей рефрен понад сорок років. О.Мишанич розпочав свій трактат ніби з кінця історії (тобто що сьогодні Закарпаття становить частину України), а вже потім підбирає минулі події, які підтвер-

⁶¹⁹ Василь Пачовський. Срібна земля. – Львів, НТШ, 1938 // Перевидана 1993 році в Ужгороді В.Зилгаловим. – С.32.

⁶²⁰ Там само. – С.330.

⁶²¹ В.Пачовський. Там само. – С.34.

⁶²² 19 листопада 1944 року в Мукачеві було проведено першу конференцію Комуністичної партії Закарпатської України, на якій прийнято резолюцію про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною. 26 листопада 1944 року в Мукачеві відкрився перший з'їзд Народних комітетів Закарпатської України, на якому схвалено Маніфест про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною і прийнято звернення до уряду Союзу РСР з проханням допомогти трудящим Закарпаття возз'єднатися з народом Радянської України. Договір між Радянським Союзом і Чехословащиною про Закарпатську Україну підписано в Москві 29 червня 1945 року. Цього ж дня договір було прийнято VII Сесією Верховної Ради УРСР у Києві. Національні збори Чехословащини ратифікували договір 23 листопада 1945 р. Верховна Рада Союзу РСР – 27 листопада 1945 року. 22 січня 1946 р. було утворено Закарпатську область у складі Української РСР, а 25 січня на території Закарпатської області введено законодавство Української РСР. Цим актом завершився «багатовіковий» шлях Закарпаття до України.

джую гадану неминучість сучасної української дійсності і наголошують лише українську ідею, залишаючи для читача враження, що ці події відображають цілковиту історичну картину, інших ніби й не було.

Розпочнемо з того, що О.Мишанич вживає образ русинського народного будителя Олександра Духновича в деформованому вигляді. Він критикує теперішніх і минулих представників русинського напрямку за те, що вони підкреслювали кредо Духновича «Я русин был, есмь и буду» і забули його поетичну формулу «Бо свои то за горами не чужи: Русь едина, мысль у всіх в души». Цим О.Мишанич, як і багато інших коментаторів бажав довести, що Духнович і його послідовники вважали себе і свій народ «одним народом з галицькими українцями-русинами».⁶²³ Отже, Духнович говорив про «Русь», а не про «Україну» чи «Галичину», а під терміном «Русь» вважав галицьких і закарпатських русинів частиною одного східнослов'янського народу, до якого входили і росіяни, і малороси (українці), і білоруси. Крім того, Духнович ніколи не вживав терміну «українець» по відношенню до себе або до свого народу.

Духнович і його послідовники ніколи не друкувалися в народовецьких виданнях у Львові і не підтримували зв'язки з такими старорусинськими організаціями, як Ставропігійське Братство, Общество ім. М.Качковського, газета «Слово». У 1908 році Августин Волошин у популярному греко-католицькому місяцеслові, що його видавала мукачівська єпархія, попереджав свій народ про «тоту страшну заразу вікраїнізма и радикалізма... в Галичині... котра отчуждає от церкви, от языка, даже от имени руского».⁶²⁴

Коли Мишанич говорить про критичні роки 1918–1919, тобто коли закарпатці мали нагоду висловити свої погляди на майбутнє рідного краю, Мишанич вибрав тільки проукраїнську народну раду (21 січня 1919 р.), проігнорувавши позиції інших народних рад (Пряшівської, Ужгородської) та Гостедську резолюцію, яку прийняли русинські імігранти в США та згадує з цієї резолюції параграф 2, де говориться про можливість з'єднання з русинами Галичини й Буковини. Варіант про можливість залишити Закарпаття в складі Угорщини чи приєднання до Чехословаччини випущено.

Приклад селективної історії стосується так званого русинського руху, про який п.Мишанич наводить уривок з «Народного катехизису» «Общества ім.О.Духновича» з 1926 року, написаного вірогідно русофілом Степаном Фенциком, який нічого спільного не мав з русинофільством, але зате перекручує русинський напрям Еміліяна Бокшая (редактора газети «Неділя», історика І.Кондратовича, політичного діяча Костянтина Грабаря та Івана Парканія президентського радника в Празі, а радше наводить опис русинства в

⁶²³ Олекса В.Мишанич. Доля регіональних культур. Від підкарпатських русинів до закарпатських українців. // У кн. Тривалість регіональних культур. Класики карпато-русинських наук. Видає Карпато-руський дослідний Центр. Колумбійський університет, Нью-Йорк, 1993. – С.47.

⁶²⁴ Єпископ Ортынській и угроруській Місяцослов на 1909 р. Августин Волошин, ред.-Ужгород, 1908.

брошурі за 1932 рік комуніста Олекси Борканюка і цитує лівого чеського письменника-комуніста Івана Ольбрахта, який твердив в 1931 року, що русинська орієнтація вмирає і що Підкарпатська Русь буде українською».⁶²⁵

Натоміць чеський вчений Ян Гусек, відомий своїми науковими працями про русинів, заявив 1936 року, що караторусини все більше і більше розвиваються в самостійну національну одиницю» і що після двох-десятиліть Підкарпатська Русь упевненістю подолає хаос культурних мовних і політичних напрямів і скристалізується в незалежну відмінну народність – в карпаторусинський народ».⁶²⁶

⁶²⁵ Ванат І. Нарис новітньої історії українців Східної Словаччини. Т.І Пряшів, 1979.

⁶²⁶ Як Гусек. «Rodi se podkarpatorusky narod. Братіслава, 1936. – С.6-8.

XVI. РЕЛІГІЯ – НАДІЙНИЙ ЧИННИК КУЛЬТУРНОГО ПРОЦЕСУ РУСИНІВ

Національна ідея русинського народу завжди розвивалася паралельно з релігією. На формування русинського етносу благотворний вплив справило прийняття християнства. Задокументована дата прийняття християнства на Закарпатті 863 роком, що на 125 років випереджає цей процес на Київській Русі. Поширення християнства створювало ґрунт для культурного прогресу населення краю. Деякі вчені висловлюють сміливу думку про те, що на історичному Закарпатті ще до появи тут Кирила і Мефодія люди уже знали християнство. «Не вызывает сомнений, что христианство здесь утвердилось очень рано... Так, уже в документе I Вселенского Собора (325) упоминается епископ Дакий Феофил, а св.Микита Ремизианский (431) основывает в Карпатах уже два новых епископства «Argensem et Mikloviensem» (Аргенсийское и Миклувицкое) – то есть Николаевское, причем последнее – для русских».⁶²⁷

В документах IV Вселенского Собора (452) также говорится о русской епархии: 28 правило упоминает епископов Константинополем, и эти иноплемменные, то есть национальные епископства, относились к Фракийской митрополии и поэтому находиться могли лишь в Карпатах».⁶²⁸

Професор філософії Іван Мигович засвідчує, що могили з «візантійськими хрестами» – переконливе підтвердження того, що білі горвати в Потиссі вже за володіння аварів у VII–VIII ст. нашої ери не лише знали християнство, але й дотримувалися його.⁶²⁹ Цієї точки зору дотримувався кандидат історичних наук Петро Халус у статті «Чи бували святі отці Кирило і Мефодій на історичному Закарпатті».

Погодившись із пропозицією імператора Михайла про необхідність іти в Моравію на прохання моравського князя Ростислава, Кирило склав старослов'янську азбуку із 38 букв, переклав із грецької на слов'янську мову Євангеліє, Апостол, Псалтирь та вибрані служби. З благословіння патріарха Ігнатія святі отці Кирил і Мефодій відправились на Моравію.⁶³⁰

Степан Пап, відстоюючи тезу про те, що Кирил і Мефодій по дорозі у Велику Моравію зупинилися на історичному Закарпатті, зазначає:

«Підкарпатські русини:

⁶²⁷ Гавриил (Кризина), игумен. Православная церковь в Закарпатье (век XX) Информационно-издательский центр Украинской Православной Церкви. – Киев, 1999. – С.7.

⁶²⁸ Григорий Рачук. Подвижник Руси Карпатской. Архимандрит Иов (Кундря). // Псаломник – Москва, 2008 по Р.Х. – С.6.

⁶²⁹ І.Мигович. Релігія і церкви в нашому краї. – Ужгород, 1993. – С.8.

⁶³⁰ Див. Месяцеслов, т. III. – Москва, 1979. – С.307.

1. Пізнавали християнство набагато раніше, поки в Середній Європі з'явилися слов'янські апостоли Константин-Кирило і Methodій;

2. Прийняли християнство від Константина-Кирила й Methodія і то ще перед їх діяльністю у Великій Моравії, бо:

3. Константин-Кирило і Methodій, ідучи на Велику Мораву: а) ішли історичним Закарпаттям і на ньому зупинилися; б) назвали історичне Закарпаття «Русью» і ця назва загальноприйнялася; в) охрестили Історичне Закарпаття; г) навчили і висвятили перших священників та дали Закарпаттю руське письмо-азбуку (названу пізніше кирилицею); д) подбали, щоб Історичне Закарпаття дістало єпископа, а відходячи на Мораву, взяли з собою з Історичного Закарпаття учнів, яких пізніше висвятили на священників і єпископів.

4. Історичне Закарпаття – це всі закарпатські території, споконвіку заселені русинами, а саме: теперішня Закарпатська область, Пряшівщина аж до теперішніх середньо-словацьких гір Словаччини; ціле Потисся з усіма притоками Тиси, аж до її устя до Дунаю (це історична «*Marchia Ruthenorum*» з «*dux ruthenorum*» десятого століття (теперішня Угорщина: ціле Залісся – колишня Трансільванія – Семигород (Румунія). Це первісна етнографічна територія русинів Закарпаття, що від V століття заселена слов'янами, предками теперішніх русинів, про що свідчать русинські прізвища, топоніміка, мова, релігія східного обряду та сама історія, – все це доказує первісну русинську етнічну приналежність населення тих територій) – це земля слов'янська, яка перша стала християнською.

5. Історичне Закарпаття своїм священством ієрархією хрестило Русь-Україну.

6. Дали Руси-Україні перше русинське священство ієрархію.⁶³¹

7. В перших початках християнізувало мадярів, а після того звело величезну тристолітню боротьбу за східний обряд з мадярами і тисячолітню – в обороні своєї віри».⁶³²

Яким був шлях Кирила і Meфодія на Велику Моравію. Є багато суджень з цього приводу (сумнівів, навіть заперечень). Чи хрестили вони Болгарію? Вони не були в Болгарії і не хрестили її. Вони були на Історичному Закарпатті (в ті часи Історичне Закарпаття входило до складу Болгарії) і хрестили його, залишили тут священство і єпископа, а потім пішли на Велику Моравію.

Який був склад їх місії? Головою місії був Кирило, він мусів бути єпископом. До такої акції як християнізація Моравії необхідна була особа єпископа, щоб освячувати священників, інакше місія не мала б ніякого значення.

Рівноапостольні брати Кирило і Meфодій написали першу сторінку в історії русинів та їх духовної культури, принесли нам східну візантійську ку-

⁶³¹ На святкуваннях ювілеїв прийняття християнства на Україні про це навіть не згадується.

⁶³² С.Пап. Початки християнства на Закарпатті.// Молодь Закарпаття, №20. – 1991, 18 травня. – С.7.

льтуру і віру, яку після розколу християнства в 1054 році назвали православною. Християнство східного обряду швидко поширилося серед слов'янських народів за межами Великоморавської держави та Історичного Закарпаття. Появилися перші християнські церкви, монастирі, які стали осередками поширення слов'янської писемності і церковної літератури. Звідси християнство почало проникати на Київську Русь. Згадаймо місіонерську діяльність русинів братів Угриних – Георгія Єфрема та Мойсея. Поступово формувалися релігійні общини та церковні організації єпископату візантійського обряду. Глибока релігійність, в основі якої є висока християнська мораль, була одним із визначальних факторів формування менталітету русинів.

Важливу роль у культурному житті Історичного Закарпаття відіграв Федір Корятович, онук Великого князя литовського Гедиміна, син подільського князя Коріата. Потерпівши нищівну поразку від Гедиміна, Федір Корятович звернувся до угорського короля Сігізмунду (Жігмонда) приютити його з огляду на родинні зв'язки. Король подарував Федору Корятовичу Мукачівську домінію. Мукачевський монастир став на багато віків центром духовної і світської культури, основою якої була церковнослов'янська мова. При монастирі була відкрита школа, закладена бібліотека. З його стін вийшло чимало вчених, зокрема перший історик Закарпаття Іоаким Базилович, мовознавець Аресій Коцак, історик і літератор Анатолій Кралицький та багато інших.

Але з плином часу під впливом державної політики імперії Габсбургів та зовнішніх галицько-польських впливів православна церква почала зазнавати руйнування. Русинські православні священики, на відміну від католицьких і протестантських, у матеріальному відношенні були біднішими. Вони були зовсім безправними, знаходились на утриманні закріпаченого селянства і повинні були виконувати феодалні повинності. Православна церковна ієрархія постійно знаходилась у стані страху перед силовою католізацією своєї пастви і таким чином залишатися без засобів існування.

На Закарпатті сталися важливі зміни у релігійному житті. Слов'янське населення краю сповідувало християнство східного обряду (православ'я), яке поширювали тут Кирил і Мефодій. Однак у XVII ст. Закарпаття разом з Угорщиною перебувало в складі Австрійської імперії, правителі якої були представниками династії Габсбургів, що підтримували католицьку церкву. Вони і вирішили зміцнити свою владу шляхом залучення православних віруючих у лоно католицької віри, так як це вже було зроблено в Галичині (Берестейська унія 1596 р.). Із місцевих феодалів найбільшим прихильником унії (союзу) православних з католиками був власник Гуменської домінії Іоанн Другет. У 1613 році він заснував у м. Гуменне (Словаччина) католицький колегіум.

Під тиском католицьких можновладців мукачівський православний єпископ Василь Тарасович у 1642 році прийняв католицизм і погодився розпо-

всюджувати його серед пастви. Народ цих ідей не сприймав, а володар Мукачівсько-Чинадіївської домінії Дердь Ракоці I, який у 1630 році став князем Трансільванії, заарештував В.Тарасовича і змусив його відректися від католицизму. Але володарка Ужгородського замку католичка Анна Другет далася до рішучих дій. За її наказом 24 квітня 1646 року було скликано собор православного духовенства краю. Із 650 священників краю на собор з'явилися тільки 63 священники, які і погодилися на союз із католицькою церквою. Вірників, які прийняли унію, почали називати уніатами, а з 1774 року – греко-католиками. Унія була прийнята за таких трьох умов: залишити за уніатами право вибирати єпископа із свого середовища без втручання Риму, зберегти грецький обряд та церковно-слов'янську мову богослужіння. Дві останні умови мали принципове значення, оскільки в обрядовості та мові були закладені народні традиції, а їх збереження утверджувало духовну, тобто національну самобутність підкарпатських русинів.

З іншого боку, унія відкрила шлях до європейської культури, що дало деякі позитивні наслідки в наступних століттях, що виразилось в діяльності єпископа Мукачівської єпархії Андрія Бачинського, вченого-славіста, історика і мовознавця Михайла Лучкая, культурно-освітнього діяча, будителя русинського народу О.Духновича, які відіграли важливу роль в культурно-національному житті русинів. Рядове уніатське духовенство було прирівняне з католицьким і одержало його привілеї. Не дивлячи на це, унія серед широких народних мас поширювалася дуже повільно. Через греко-католицьку церкву русинська молодь одержала можливість навчатися у вузах Європи і опанувувати європейську цивілізацію, спілкуватися з представниками слов'янської молоді інших регіонів Австрії, а потім Австро-Угорщини. У піковий період розквіту унії за часів єпископства М.Ольшавського, А.Бачинського, В.Поповича греко-католицька конфесія була синонімом русинства. Окремі переписи населення відбувалися за так званими шематизмами, з яких дізнаємось про кількість вірників греко-католицької церкви. Поділ вірників за народністю і рідною мовою не робився, а просто було прийнято, що греко-католики є одночасно русинами. Перший статистичний підрахунок населення краю шематизмами зробив австрієць М.Швартнер у своїй «Statistisk des Ronigreichs Ungern» у 1798 році. Тоді він нарахував в Уграх 493 871 русина. У офіційних документах періоду чехословацької доби належність до греко-католицької і православної конфесій виступала синонімом русинської національності.

Помітно активізувалася діяльність Мукачівських єпископів у формуванні церковної політики в цілому і особливо в піднесенні матеріальної і духовної культури підкарпатських русинів. Це стосується і розбудови єпархії, і будівництва нових церков і монастирів. У цьому велику роль відіграв чин

святого Василя Великого: засновуються монастирі у Кричові (1696), Сольмі (1698), Біксаді (1700), Драгові (1705) Вульховиці (1708).⁶³³

Для прискорення прийняття унії віденська влада у 1690 році, всупереч умовам 1646 року, призначила мукачівським єпископом посланця Риму Й.ДЕКАМЕЛІСА. За оцінкою М.Лучкай Декамеліс був людиною виняткової чесності та належної освіченості. Він добре розумів, що для зміцнення унії потрібно покращити стан освіти простого народу. Тому він багато зробив у поширенні світла знань русинів краю за допомогою розповсюдження книг, написаних народною мовою, серед яких «Притчі» (1693), підручник з релігії «Катехизис для наоуки оугроруским людем зложенийй» (1698), «Букварь языка словенська писаний чтенія оучитися хотящим полезное руковоженіе» (1699). Час єпископства Декамеліса М.Лучкай характеризував так: «...від самого початку свого єпископського управління він усю свою увагу і свій труд звернув на те, щоб світло знання серед руського населення за допомогою книг, що вміщують справжню християнську науку, написаних зрозумілою народною мовою».⁶³⁴ У цей час на Карпатській землі виростають «освічені русини, пам'ять про яких буде благословенна» (М.Лучкай).

Подвижницьку культурно-освітню діяльність продовжив Михайло-Мануїл Ольшавський (1700–767). Новий єпископ добре розумів значення виховання духовенства у «руському дусі». З цією метою він здійснив дуже сміливий і важливий крок у культурно-освітньому житті Закарпаття: у 1744 році «на средства, отнятые у своего рта» (І.Пастелій), приступив до будівництва приміщення для богословської школи в Мукачеві, яка через два роки (1746) була переведена в Ужгород і реорганізована в духовну семінарію. Цю школу-семінарію закінчили всі видатні діячі і вчені Закарпаття. Це був відкритий наступ проти єгерських католицьких єпископів. Однією з головних умов для бажаючих навчатися в школі було обов'язкове знання русинської мови. У Мукачівській богословській школі вивчали латинську мову, моралістику, читання, письмо, арифметику, закон Божий. Засновник школи справедливо дістав високу оцінку вчених. Г.Стрипський писав, що М.Ольшавський, «далеко випередивши думки нової доби, загадав... займатися й народним шкільництвом тоді, коли укладав свої Elementa. Була се річ велика, на 122 роки перед заведенням загально обов'язкового шкільного закону».⁶³⁵

У 1750 році єпископ М.Ольшавський здійснив інспектування усіх церков Мукачівської єпархії, у своєму «Протоколі візиту єпископа Михайла-Мануїла Ольшавського» розповів про освітній рівень народу і духовенства,

⁶³³ М.Приймич. Іконостаси Закарпаття. – Ужгород, 2014. – С.15. За кн. Гаджега В. Додатки к истории русинов и церквей в Мапамороше // Науковий збірник товариства «Просвіта» в Ужгороді. – Ужгород, 1921. –С. 155–293.

⁶³⁴ М.Лучкай. Історія карпатських русинів. Т.3. – Ужгород, 2002. – С.110.

⁶³⁵ Г.Стрипський З старої письменности Угорської Русі. //Літературно-науковий збірник. – Львів, 1916. – С.191.

рівня розвитку духовного життя в краї в цілому. В «Протоколі» описані церкви у кожному селі, яке було на 1750 рік – 40 кам'яних та 801 дерев'яна. Головне при цьому, що «Протокол» засвідчив наявність у кожній церкві багато книг. Принагідно виникає запитання: чи можна говорити про відсутність культурного процесу, якщо ці книги читали в кожному селі, часто їх переписували, робили на них покрайні записи, писали хроніки.

Отже, перша половина XVIII століття була вирішальною у духовному житті підкарпатських русинів і проявом великої історичної ваги, бо тут почалося формування національної свідомості у підкарпатських русинів, потужний розвиток духовного життя.

Іван Брадач – один з наймолодших єпископів Мукачівської єпархії – «своїм гострим розумом і досконалим знанням церковної історії продовжив боротьбу відокремлення Мукачівського єпископства грецького обряду. Він вважав, що для збереження розвитку руської народності необхідно активно ширити народну освіту, видавати шкільні підручники і релігійні книги масового вжитку рідною русинською мовою. Тому у 1770 році він видає у Відні «Азбуку» (буквар) та «Сборник молитв». Але власті Відня були перелякані цими книжками, бо ніби автор звертає свої погляди на Схід, до своїх одновірників, і всі примірники були зібрані і знищені.

Ще в 1769 році І.Брадач відкрито і гостро порушив питання про канонізацію Мукачівської єпархії. В цей час східна частина Підкарпаття (Мараморощина) була охоплена рухом за повернення старої (православної) віри. Марія Терезія тверезо оцінила ситуацію в краї і вирішила допомогти встановлення «спокою не тільки пастирів обох обрядів, а також самого духовенства і дух народу та поширення святої унії».⁶³⁶

Марія Терезія таким чином інтереси імперії поставила вище інтересів Ватикану і почала вимагати від нього дозволу на відокремлення Мукачівського єпископату грецького обряду від єгерських католицьких єпископів. 4 листопада 1770 року у Відні прийнято рішення про заснування такого єпископату. Римський папа Климент не заперечував імператриці і 24 листопада 1770 року повідомив її про свою згоду. Так було завершено довготривалу боротьбу духовенства Підкарпаття за визволення Мукачівської єпархії від Єгерського єпископату. Це була велика перемога всіх підкарпатських русинів у боротьбі проти спроб їх окатоличення і латинізації. Вони гідно відстояли прадідівську віру, східний обряд і мову. Саме це сприяло утвердженню в них усвідомлення етнічного русинського походження, давніх традицій та сформуванню русинської національної свідомості.

⁶³⁶ І.Кондратович. Очерки по истории Мукачевской епархии // Карпаторусский сборник. – Ужгород, 1931. – С.103.

У другій половині XVIII століття ще більше активізувалося духовно-політичне і культурно-освітнє життя, пробудження творчих сил русинського народу, зростання молодого прошарку інтелігенції, звичайно за рахунок духовенства. Серед діячів нового покоління відзначився єпископ Андрій Федорович Бачинський (1732–1742–1809). В умовах денаціоналізації та латинізації русинського люду в другій половині XVIII століття з боку австрійських властей А.Бачинський відкрито виступив на захист русинської національної культури, намагався розбудити творчі сили народу. Він правильно розумів, що головною гарантією існування народу є збереження і розвиток його рідної мови, духовного життя в цілому і для цього він зробив дуже багато. А.Бачинський добре розумів необхідність навчання молоді. В 1780 році переводить Мукачівську єпархію в Ужгород. Тут він заснував богословську семінарію, збагатив єпископську бібліотеку, яка вже за його життя нараховувала близько 9000 примірників стародавніх рукописів, першодруків, рідкісних книг з України, Росії та багатьох європейських країн. Активно домагається виділення додаткових місць для молодих русинів у вищих навчальних закладах Будапешта, Відня, Трнави з виділенням для них стипендій. Разом з Перемишлянським та Львівським єпископами домігся від самого імператора декрету про дозвіл викладати окремі предмети у Львівському університеті (Studium Ruthenorum) руською мовою (з березня 1878 року). У 1804 році видав п'ятитомну «Біблію», сприяв публікації творів І.Пастелія і Базиловича, автора першої праці з історії Підкарпаття. А.Бачинський особисто показував приклад співрозмовникам, розмовляючи мовою свого народу. А.Бачинський, крім службових обов'язків, був носієм патріотичних почуттів, орієнтувався на церкву східного обряду, відстоював рідну мову, культуру, звичаї. В той час це було однією з ефективних форм боротьби за національну самобутність русинів. Багатогранна патріотична діяльність А.Бачинського дає повну підставу вважати його зіркою першої величини, першим просвітителем, який стояв біля витоків національного відродження підкарпатських русинів.

XVIII століття для історії Закарпаття є надзвичайно важливим, бо саме в цю пору відбулися якісні зміни в культурному і освітньому житті краю. В кінці XVIII століття завершувалась епоха просвітницького абсолютизму в Австрійській імперії. Національна свідомість вимагала обґрунтування в національній історії русинів, яка творилася як на засадах науки, так і на усних переказах, що сприяло виникненню власної національної ідеї.

Таким чином на новому етапі історичного розвитку церква стала надійним фундаментом, на якому формувалася база національної свідомості – уже в сучасному розумінні слова. Це уже був початок національного відродження на Закарпатті, що набув форми та становлення церкви греко-руського обряду. Тому історична свідомість русинів часто спиралася на віру. У продовження віків для селянина залишалася тільки батьківська віра, що проявлялася у формі східного християнства. Тільки уявити собі, яку величе-

зну територію охоплювала Мукачівська єпархія – тринадцять жуп: Мараморош, Угоча, Берег, Унг (сучасне Закарпаття), Земплин, Шаріш, Сепеш, Гемер, Абауй-Торно (Східна Словаччина), Боршод, Саболч, Гайду (Угорщина), Сатмар (Румунія), де проживали християни східного обряду.⁶³⁷

Тут не було власної політичної адміністрації. Натомість завдяки мудрому керівництву єпископів М.Ольшавському, І.Брадачу, А.Бачинському, В.Поповичу існувала чітка організація суспільного життя на рівні церкви, а це забезпечувало русинам певну духовну і культурно-освітню автономію. З церковною адміністрацією рахувалися і державні структури. А єпископи для русинів були не тільки духовними пастирями, а й до деякої міри світськими вождями. Є підстави переконливо твердити, що Мукачівська єпархія, як частина Вселенської Церкви, для русинів краю стала формою існування власної культури, яка була організаційно пов'язаною з життям церкви та обрядовістю.⁶³⁸

Маляри-завойовники кілька століть ще вчилися від побитих ними значно культурніших слов'ян-русинів у всіх відношеннях. Малярський історик Болаши писав: «Християнство ми перейняли від слов'ян; наша християнська термінологія складається майже з слов'янських слів. Більшість понять про державу, назви для вищих і низчих урядовців, багацько означень про всі три області природи, дуже багацько виразів для сільського господарства, торгівлі, підприємств, забудов, житла, вбрання, їжі, пиття, нарешті теж імена інших народів, земель, рік».⁶³⁹

Русини не випадково усвідомили себе єдиною духовною спільнотою, ознаками якої були східний обряд та руська (русинська) мова. В середовищі активних міжнаціональних контактів, де люди користувалися паралельно кількома мовами (німецькою, угорською, чеською, словацькою, румунською, російською) належність до східного обряду ставили головною для національної (русинської) самоідентифікації. Але після внесення певних змін у обряд та особливо у сакральне мистецтво, східна церква не втратила привабливості для русинів. Західні художні впливи (Італія, Австрія, Угорщина) органічно входили в іноземний сакральний простір, замінюючи попередні (візантійські) та народні традиційні художні форми.

Релігійні мистецькі впливи на Закарпатті були різними через поділ краю між Трансільванією, де серед магнатів переважали протестанти, та імперією Габсбургів, які дотримувалися римської католицької орієнтації. Ясна річ: протистояння між двома державними напрямками наносило помітний відбиток на життя церкви східного обряду упродовж XVII–XVIII століть. І одна і друга сторона (трансільванські і австрійські магнати) прагнули залучити на

⁶³⁷ Карта Мукачівської єпархії, М.Приймич, ст.8.

⁶³⁸ М.Приймич. Іконостаси Закарпаття, ст.8.

⁶³⁹ О.Мицюк. Нариси з соціально-господарської історії Підкарпатської Русі. – Ужгород, 1936. – С.18-19. За кн. Josef Balassa. Die slavischen Elemente im magyarischen// Ungarische Revue, 1885. - С.271.

свій бік християн східного обряду, основну частину яких складала на Підкарпатті русини. Це було досить легко зробити, бо не тільки священики, а й вищі церковні сановники переважно були «йовбадами» (кріпаками) у землевласників.⁶⁴⁰ Трансільванський магнат Ян II Жигмунд пропонував усіх підлеглих русинів та румун греко-візантійської віри перевести у кальвінізм.⁶⁴¹

Для встановлення та поширення унії на Закарпатті помітну роль відіграв орденов езуїтів, який вплинув на освіту та формування нових естетичних поглядів серед духовенства і населення. В езуїтських колегіях здобували освіту культурні і духовні діячі краю Симеон Ольшавський, Мануїл Ольшавський, Андрій Бачинський та інші.

Незважаючи на все позитивне, про що говорилося вище, релігія та церква як православна, так і греко-католицька, як духовна і суто суб'єктивна сфера життєдіяльності русинів в різні періоди і в різних формах та на різних рівнях піддавалась гонінням з боку панівних держав. Кожна держава прагнула перетворити релігію в свою служницю. Доказів багато. Ще раз пригадаймо тут антиправославну політику австрійських Габсбургів та трансільванських кальвіністів, які з усіх сил прагнули перетягти на свій бік (до католицизму і кальвінізму) православних русинів, пригадаймо, як деякі греко-католицькі єпископи під натиском Риму намагалися замінити кирилицю на латиницю в церковному богослужінні; пригадаймо діяльність єпископа Мукачівського Степана Панковича, який через церкву намагався мадяризувати русинів та католізувати православних краю, а міністр освіти Угорщини своїм законом від 1907 року змадяризувати увесь уклад духовного життя угорських русинів і заборонити все русинське: школу, церкву, народну русинську культуру. А не менш характерний процес, що увійшов в історію під назвою Мараморошський (чи Марамороські процес 1904, 1906, 29.12.1913 – 3.03.1914 рр.). Найбільш ганебним був процес 1913–1914 рр. над 94 русинськими селянами, чоловіками і жінками у віці від 17 до 64 років. Вони звинувачувались угорською владою у державній зраді через їх масовий вихід із греко-католицької церкви і переходу до їх старої, православної віри. Їм інкремінувалася політична мета: підпорядкування православних русинів Руській православної церкви і приєднання частини території Угорщини (комітати Мараморош, Угоча, Берег) до Росії при прямій участі нині канонізованого русинського православного проповідника архімандрита Алексія Кабальюка. Звинувачення було побудовано на дописах поліцейського провокатора Арнольда Дулішковича. «Доказами» були представлені конфісковані у селян богослужбні книги, надруковані в Росії. Процес викликав бурхливу реакцію в демократичних колах Європи. Хвиля протесту захопила Словаччину. Процес закінчився засудженням 33 звинувачених на 37 років тюремного ув'язнення

⁶⁴⁰ Гранчак М. Нариси історії Закарпаття: у 2 т. – Ужгород, 1993. – Т.І. –432 с.

⁶⁴¹ Михайло Приймич. Іконостаси Закарпаття. Історико-мистецькі нариси. – Ужгород, 2014. – С.9.

(русинське «до темниці») та 6800 крон штрафу. Мараморошський процес був першим в Угорщині політичним процесом проти русинських селян, які пасивно конфесійною формою протестували проти політики мадяризації, національної зради ієрархів греко-католицької церкви. Після приєднання Закарпаття до СРСР ці провідні конфесії краю були піддані адміністративному тиску як такі, що шкодять соціалістичному будівництву. Православна церква була підпорядкована Московському патріарху, а греко-католицька поставлена поза законом і переслідувалася.

На жаль, і нині, в незалежній Україні продовжується порушення прав віруючих. Насаджується українізація богослужіння, де віруючі традиційно користувалися церковно-слов'янською мовою, спеціально пристосованою до потреб богослужіння. Літнім місцевим людям треба переучуватись на догоду тим, які прибули в край із сусідніх областей України. Ця частинна населення домагається підпорядкування греко-католицьких общин Закарпаття Львівському греко-католицькому центру, що є приниженням ролі і заслуг перед історією й історичного значення Мукачівської греко-католицької єпархії.

* * *

Монастирі на Підкарпатті завжди були осередками духовної культури для населення краю. Вони сприяли розповсюдженню грамоти, в їх стінах велися літописні хроніки, видавалися, переписувалися як церковні, так і світські книги. Монастирі сприяли тому, що русинський народ не повністю асимілювався навіть на тих територіях, які тепер не входять до складу Закарпаття (Східна Словаччина, Угорщина, Румунія (Банат). Східний церковно-слов'янський обряд закріпився на Підкарпатті завдяки монастирям раз і назавжди. Монастирі були місцями щорічних прощ, тому збирали навколо себе велику кількість людей із найвіддаленіших і найвідсталіших куточків Карпат. Угорський король Бейла IV підтвердив, що Угорщина «обгорожена русинами, які мають і свої монастирі».⁶⁴² В кінці XVII століття – початку XVIII століття у Карпатському регіоні було більше десятка монастирів, які були головною опорою в боротьбі з унією.

З тих часів монастирі на Підкарпатті були важливими осередками духовної культури для населення краю. Вони сприяли розповсюдженню грамоти, в їх стінах велися літописи та хроніки, переписувалися та видавалися як церковні, так і світські книги. З монастирських стін вийшло чимало відомих церковних і громадських діячів, науковців, письменників, які залишили своєму народу безцінну спадщину. Тільки з Мукачівського монастиря на широку науково-культурну дорогу вийшли історики І.Пастелій, І.Базилевич, мо-

⁶⁴² В.Пагіря. Відлуння Карпат. – Ужгород, 1994. – С.35.

вознавець Арсеній Коцак, філософ-полеміст М.Андрелла (Оросвиговський), педагог Петро Кузмяк, письменник і історик монастирів А.Крालицький.⁶⁴³

Найбільшими духовними центрами уже з XVII століття були Мукачівський (св.Миколая), Маріаповчанський, Грушевський (св.Михаїла) та Краснобродський. Завдяки прощам вплив монастирів був не тільки духовний. Вони формували і естетичні пріоритети населення.

Одним із найпотужніших центрів духовного життя на Закарпатті безумовно був Мукачівський монастир, з іменем якого пов'язана вся історія Мукачівської єпархії. У Мукачівському монастирі при владиці Іларіоні велася хронологія, переписувалися богослужбні і повчальні книги. Монастир був резиденцією єпископа, притулком для мандрівних монахів і центром просвіти. При Мукачівському монастирі діяла школа, в якій основна увага приділялася вивченню мов (латинській, грецькій, руській). Ігумен монастиря в 60-х роках XVII століття був Петроній (Калинський), людина високої освіти, володів 10 мовами.

З XVIII століття при Мукачівському монастирі існувала духовна школа для монахів. Тут вивчалися богословські науки, а з 1788 року сюди прикріпили і Маріє-Повчанську школу. Звідси вийшло багато вчених монахів, які залишили велику духовно-літературну спадщину (І.Базилович, А.Коцак, А.Крालицький та ін.). За інвентаризацією 1951 року монастирська бібліотека нараховувала 6400 книг на 17 мовах. Тут зберігалися рукописи творів І.Базиловича, В.Довговича, А.Духновича та ін.⁶⁴⁴ Отже, Монастир на Чернечій горі (Мукачево) – це колиска нашої духовної культури.

Грушівський монастир – один із найдавніших монастирів Підкарпаття св.Михайла-Архангела. Закарпатський історик Іреней Кондратович в «Истории Подкарпатской Руси для народа» пише, що Грушівський монастир засновано близько 1320 року, коли волохів, які не хотіли перейти на латинський обряд, король Людовик вигнав у Молдавію, а їх маєтки передав синам князя Саса – воєводам Балиці і Драгію. Як і Михайло Лучкай, Іреней Кондратович пише, що в 1390 році Балица і Драгій звернулися до Константинопольського патріарха Антонія і «вручили ему монастирь Грушевський». Патріарх видав грамоту, якою дарував монастирю Ставропігійське право, котрим монастир не підпорядковувався єпископу, а лише патріархові.

Інший історик Євген Нездельський в «Очерках карпаторусской литературы» (Ужгород, 1932) пише, що монастир Архангела Михаїла в Грушеві було засновано румунським воєводою Сасом, але це ще не свідчить, що монастир був румунським. Монахи монастиря сповідували православну віру, мали «ставропігійське право», свою друкарню. Грушівський монастир пере-

⁶⁴³ А.Крालицький у «Временнику Старопигійського інститута» описав кілька підкарпатських монастирів: Імстичівський, Зарічанський, Малоберезнянський, Боронявський, Биксардський, Краснобродський, на горі Бівськиц, Мукачівський.

⁶⁴⁴ В.Пагіря. Монастирі Закарпаття. – Мукачево, 1994. – С.20.

творився в осередок культури краю. Тут існувала перша богословська школа, друкарня, де друкувалися церковні книги («Тріод постна і цвітна»). В 1696 році за дозволом семиградського князя Георгія Ракоці (Трансільванія) друкувалось «Руськое евангеліє» і «Молитвослов румунською мовою» (але кириличним шрифтом).⁶⁴⁵ В 1693 році тут було надруковано «Антиминс» і «Пантікостаріон» та «Буквар» для дітей. Закарпатський історик Євген Перфецький у статті «Восточная церковь Подкарпатской Руси в найдавніших временах», опублікованій в ж.Подкарпатская Русь, – Прага, 1923) стверджував, що Грушівський монастир існував до XV століття і був підпорядкований Царгороду, але позаяк тодішніх магнатів менше цікавило життя православних, тому й документів про нього збереглося надто мало.

Тут принагідно згадати про одну з найбільш загадкових проблем, зв'язаних з Грушівським монастирем – про існування в ньому в XV ст. друкарні з кириличним шрифтом. Уже сама кількість, написаних досліджень⁶⁴⁶ свідчить, що тут була друкарня.

Другим переконливим фактом наявності типографії перебування в Грушеві білоруського друкаря Фіоля Швайполта, переслідуваного польськими властями. Відомо, що на початку 90-х років XIV ст. в Кракові відбувалися інквізиційні процеси над Фіолем і він оселився в Угорщині на землях з корінним русинським населенням, в Грушеві. З іменем Фіоля пов'язана поява п'яти слов'янських книг: «Октоих», «Часослов» «Псалтир», «Тріодь посная», «Тріодь цвітная». Перші дві, згідно вихідних даних, надруковані в 1491 році в Кракові, а інші три вийшли без вихідних даних. Дослідник О.Орос припускає, що ці три могли бути надруковані в Грушеві, бо про це красномовно свідчать покрайні записи старослов'янською та румунською мовами кириличним півуставом XV століття.

Деякі дослідники ставлять під сумнів наявності в Грушеві друкарні, мовляв не знайдено жодного примірника згадуваних книг. Краєзнавець В.Пагіря іншої думки: «Відсутність книг, виданих у Грушеві, – ще не доказ того, що там не існувало друкарні. Жодного видання львівської друкарні Драпана теж не збереглося, а документи підтверджують, що така друкарня була».⁶⁴⁷

Грушевський монастир перестав існувати десь наприкінці XVII століття під час війни Текелія, коли був захоплений кальвіністами, пограбований і повністю зруйнований.

⁶⁴⁵ В румунській писемності існував кириличний шрифт до 1860 року.

⁶⁴⁶ Про Грушевську друкарню в свій час писали М.Лучкай, Михайло Балудянський, Анатолій Кралицький, Євген Сабов, Юрій Жаткович, Андрій Ігнат, Василь Маркус, польський журналіст П.Юр'єв та багато інших.

⁶⁴⁷ В.Пагіря. Відлуння Карпат – Ужгород, 1994. – С.86.

XVII. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ АСПЕКТ РУСИНСЬКОЇ ПРОБЛЕМИ ТА КАРПАТСЬКОГО КРАЮ

Сприятливі рел'єфно-кліматичні умови, географічне та геополітичне положення Підкарпаття (Мархії Рутенорум, Руської Крайни, Підкарпатської Русі, Карпатської України, Підкарпаття, Закарпатської України, Закарпатської області в складі України) помірковано-континентальний клімат завдяки Карпатам, що охороняють край від північних вітрів і природних катаклізмів... Красиві різних конфігурацій гори досягають понад 2000 м висоти, вкриті лісами, чудовими альпійськими луками та пасовищами (полонинами). Перехідна зона від рівнин до високих гір найбільш яскрава і різноманітна за флорою і фауною. Все це з давніх часів обумовило характер соціально-економічного та господарського життя підкарпатських русинів. Протягом віків тут витворились своєрідні традиційні способи видобувати і використовувати природні багатства: землю, пасовиська, ліси, полонини, річки, озера, надра (золото, срібло, залізо, сіль, нафта), традиційні способи господарювання як в гірській частині (майже 80% території), так і на рівнинах. Закарпаття з давнини мало вигідне транспортне положення, володіло значним рекреаційним потенціалом. Уже мешканці ранньопалеолітичних стоянок Закарпаття (Королево, Рокосово, Ужгород, Горяни, Мукачево та ін.) займалися збиральництвом і полюванням.⁶⁴⁸ Знаходячись у центрі Європейського континенту, воно з'єднувало Східну, Центральну і Західну Європу. На рідкість унікальні можливості для розвитку економіки, транскордонних зв'язків у галузі сільського господарства, промисловості, науки, культури, освіти...

Територія Закарпаття була заселена із найдавніших часів. Перші людські поселення з'явилися тут приблизно 1,5 млн. років тому. На підставі геостратиграфічної класифікації Королівська стоянка – найдавніша в Центральній і Східній Європі.⁶⁴⁹ З тих часів люди навчилися користуватися предметами природи – від обробітку крем'я, кістки, рогів, шкір звірів та ін. Головним видом занять було збиральництво та полювання. Це був період палеоліту (раннього кам'яного віку). У новішу добу мезоліту (середній кам'яний вік) зі зміною кліматичних умов важливим заняттям стало рибальство і разом з ним – поява рибальських знарядь, водних транспортних засобів (човни, плоти) Наступний етап – прилучення диких звірів.

Клімат і природа, природні багатства робили цю місцевість привабливою для проживання. Тут формувалися різні культури (Куштановицька, Латенська, Станівська та ін.), а змішана кельтсько-фракійська культури

⁶⁴⁸ Кулаковская Л.В. Мусьерские культуры Карпатского бассейна. – Киев. 1989. – 126 с.

⁶⁴⁹ Гладылин В.Н. Проблемы раннего палеолита. – Автореферат диссертации докт. ист. наук. – Новосибирск, 1989. – с.8-15.

сприяли утворенню стійкого симбіозу племен і сприяли поширенню цивілізаційних досягнень.

Специфічна геологічна історія і будова території призвели в її надрах велику кількість рудних і нерудних корисних копалин, мінеральних, термальних і прісних вод, яких немає в інших регіонах України. Закарпаття багате на камінну сіль (3 поклади) і корисні копалини: залізну руду (Кобилецька Поляна), 2 родовища золота, 3 свинцево-цинкові руди, 2 каоліна, 2 цеоліта, 2 кольорові метали, 5 тугоплавких глин, 2 бентонітові глини, 5 цементних сировин, 18 облицювально-декоративного каменю, 11 пильно-стінового каменю, 4 термітів, 2 керамзитових глин, 4 скляні сировини, 48 цегельно-черепичної сировини, 2 природного газу 17 термальних вод, високоякісні андезиди, які широко використовувались і в давні часи і зараз. Вогнетривка глина з найдавніших часів обумовила розвиток керамічного виробництва.

З закінченням палеолітичної епохи починається нова історична епоха. Людина намагається приручити тварин, поступово розвиваються початкові форми найдавнішого землеробства.

Порівняно з попередніми епохами пам'ятки новокам'яного віку – неоліту (початок V – середина III тисячоліття до н.е.) засвідчує докорінну зміну суспільного виробництва: відбувся перехід від привласнювальних форм господарювання до відтворюючих. Мотичне землеробство і скотарство стали провідною галуззю виробництва. Виникли ліпне гончарство, ткацтво, полірування і свердлування каменю та інші види домашніх промислів, що дало змогу мешканцям виготовляти більш досконалі знаряддя праці, кращі предмети побуту: сокири, мотики, серпи, зернотерки. Поліпшення виготовлення глиняного посуду дозволило жителям краще готувати їжу, урізноманітнювати асортимент (кулінарне мистецтво), завдяки чому зростала кількість населення.

Економіка мешканців краю, як було сказано, базувалася на мотичному господарстві; знайдені поселення Мала гора біля Мукачєва, Великі Лази на Ужгородщині, Осої на Іршавщині.

В V– початку IV тисячоліття до н.е. в Мукачівському (с.Рівне) та Берєгівському (с.Заставне) районах знайдено поселення культури Кереш, носії якої проникли у Верхнє Потисся з півдня Балкано-Дунайського регіону і започаткували мотичне землеробство і скотарство.⁶⁵⁰ Кераміка виділяється моно- і поліхромними розписами. Носії даної культури знаходились у безпосередньому контакті з населенням дунайської землеробської цивілізації – культури лінійно-стрічкової кераміки.⁶⁵¹

⁶⁵⁰ Потушняк М.Ф. Неолит Закарпаття: Культури Кереш и расписной керамики // Археология Украинской ССР. – Киев, 1985, т.І. – С.139-150.

⁶⁵¹ Там само.

У мідно-бронзовому віці (IV – початок I тисячоліття до н.е.) перехід до нових форм господарювання сприяв розширенню продуктів харчування і зростанню кількості населення. Удосконалювалися знаряддя праці, поліпшувалися умови побуту. Вироблялась кераміка високоякісної обробки, крем'яні ножі, сокири, зернотерки і розтирачі. Ці пам'ятки відносяться до культури Бодрог-Керестур.⁶⁵²

На початку I тисячоліття до н.е. відбувається процес уніфікації культур населення Карпат. Поштовхом до цього послужили нові економічні і суспільні зміни, пов'язані з широким застосуванням заліза у всіх галузях господарства замість міді і бронзи. В цей час на вищий рівень піднялось землеробство. Поступово відбувається перехід ремесла в самостійну галузь господарства. З'являються залізний меч, плуг і сокира.

В III–I ст. до н.е. Верхнє Потисся підпало під вплив середньоевропейської, так званої латенської культури. Матеріальний комплекс цього періоду представлений домашнім і гончарним начинням, залізним знаряддям, зброєю, прикрасами з бронзи, срібла і скла. Гончарні та залізні вироби за якістю і технологічним рівнем уже тоді наближався до професійного рівня. Свідченням цього є унікальна пам'ятка європейського значення на горі Галиш-Ловачка біля Мукачева. На вершині гори знаходилося укріплене поселення із залізобробними і ковальськими майстернями. Археологам удалося зібрати тут тисячі керамічних, залізних, бронзових, скляних виробів господарського і побутового призначення, навіть залишились сліди карбування монет.

Окрім Галиш-Ловачки іншими потужним виробничим центром чорної металургії був район в долині ріки Ботар (на Виноградівщині). Цей мікрорайон охоплював територію нинішніх сіл Чорна, Хижа, Нове Клинове, Дяково Вовчанське. Сировиною для плавки заліза були місцеві поклади руди. За даними археологічної науки, цей залізоплавильний центр посідав друге місце в Європі, перший центр був відкритий у Свентокшинських горах в Польщі, який датується кінцем I тисячоліття до н.е.⁶⁵³

Вчені доводять, що ботарський залізобробний центр забезпечував потреби не тільки ремісників на Галиш-Ловачці, але й інших районів Верхнього Потисся, а Мукачево в той час перетворився з економічного центру навіть у політично-адміністративне управління Верхнього Потисся.

Отже, латенська культура на Підкарпатті виникла на рубежі III–II століття до н.е. внаслідок проникнення кельтської цивілізації в місцеву куштановицьку культуру. З того часу племена, що проживали тут, уже були втягнені у широкий середньоевропейський ринок. Ця ситуація позитивно вплинула на модернізацію сільського господарства, зокрема землеробства, бо

⁶⁵² Потушняк М.Ф. Полгарская и баденская культуры Закарпатья // Археология Украинской ССР. – Т.1, – С.291–304.

⁶⁵³ Нариси історії Закарпаття. Том I. Ужгород, 1993. – С.38; В.І.Бідзіля. Історія культури Закарпаття на рубежі нашої ери. – Київ, 1971. – 183 с.

з'явилася нова «техніка» – ґрунтообробні знаряддя: рала з вузьколезими та широколезими наральниками. У прямому зв'язку з цим знаходилося і скотарство в умовах гірської місцевості. Таким чином, ремесла (залізобробне, гончарне, ювелірне, вироби з міді та бронзи) набули рівня професійного виробництва. В свою чергу виробничий потенціал краю дозволив уже в цьому далекому історичному просторі встановити широкі торговельні і культурні зв'язки з племенами Трансільванії, Угорщини, Словаччини, Прикарпаття.

На жаль, мирний розвиток Верхньотисянського регіону призупиняється. Справа в тому, що на території Трансільванії створилося могутнє політичне об'єднання гетодаків, які під керівництвом свого вождя Бурєбісти здійснювали жорстокі походи, нищили всю набуту сусідніми племенами культуру (Середнє Подунав'я, розгромлена Галиш-Ловачка в Мукачеві). На завойованих землях племені куштановицької культури даки розпочали зводити свої городища (Солотвино, Мала Копаня), а відповідно і свої ремісницькі майстерні, про що свідчать археологічні знахідки відомого археолога В.Котигорошка (сотні різної посуду, ковальські інструменти, серпи, коси, сокири, зброя, прикраси із срібла, бронзи та скла).⁶⁵⁴

Населення Підкарпаття не втратило торговельних зв'язків з сусідніми племенами, про що свідчать римські монети іллірійського та трансільванського карбування. Чи не найважливішу роль у зовнішній торгівлі відігрівала ріка Тиса, яку готський історик назвав «великою і славною рікою».⁶⁵⁵

І знову в результаті дако-римських воєн (103–106 н.е.) припиняється мирна праця. Малокопанське городище зруйноване, а на території Трансільванії утворюється римська провінція Дакії (107 рік н.е.)

Археологи розкопали на території Закарпаття велике число римських монет – динарів (понад 1500 одиниць). Це є переконливим свідченням торговельних зв'язків місцевого населення з римською провінцією Дакія. Встановлення стабільних контактів з нею сприяло дальшому соціально-економічному розвитку місцевих племен. Особливо різко зросло ремісничє виробництво після маркоманських воєн (167–180 рр.) У цей період продовжує функціонувати Затисянський металургійний район (Дяково, Вовчанське).

У басейні ріки Міц з'явився найбільший в Середній Європі гончарний виробничий район протяжністю 5 км (Берегшурань – Берегово) і охоплював понад 100 гончарних печей. Ремісники цього центру спеціалізувалися у виробництві парадного сіроглиняного посуду (мисок, глечиків, склянок, горщиків), оздобленого різноманітнішим декором. Гончарний цех проіснував протягом двох століть (III–IV ст. н.е.) і забезпечував своєю продукцією все населення Карпатського ареалу.

⁶⁵⁴ Котыгоршко В.Г. Малокопанское городище рубежа нашей эры в Закарпатье // Советская археология. – 1984. – №1. – С.252–256.

⁶⁵⁵ Нариси Історії Закарпаття. Том I. – Ужгород, 1993. – С.41.

Близько до VII століття н.е. населення Закарпаття еволюціонувало до слов'янської племінної спільності, населення якої мешкало в невеликих поселеннях в родючих долинах річок, придатних для землеробства і скотарства. Поряд з цим ці первісні слов'яни мали спеціальні ремісничі виробничі центри залізобної справи (Нове Клиново, Дяково Виноградівського району). За характером виробництва дяківський центр чорної металургії нагадував техніку виробництва заліза рубежу нашої ери. Сліди залізодобування виявлено теж у Холмоку, Ужгороді, Радванці, на замковій горі, в Червеньові Мукачівського району, в Бучі Берегівського району.

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО

Однією з провідних ділянок господарювання вже на ранній стадії суспільного розвитку русинів Підкарпаття в II–III століттях н.е. було виноградарство і садівництво. Центрами розвитку цих культури були Мукачево, гори навколо Чернечого Монастиря, в селах Лавки, Лохово, Іванівці, Форнош. Далі естафету бере Берегівщина – села: Косино, Шом, Береги, Іванівка, Мужієво. Інтенсивно розвивалась галузь на Виноградівщині – в селах: Королево, Велика Копаня, Великі Ком'яти, Буковець, Сасово, Нове Клинове. Перші спроби робила Мараморошчина.⁶⁵⁶

На Ужгородщині виноград вирощували в селах Дравці, Доманинці, Оноківці, Великі Лази, Середне. Уже в XIII–XV століттях русинські вина, а також середнянські та мукачівські яблука, горіхи і черешні славилися на ринках Галичини, Польщі, Чехії. Для зберігання вин споруджувались великі підвали, які збереглися до наших днів в Ужгороді, Берегові, Севлюши. Відбудований по татарській навалі Севлюш звався малярською Szölös від слова «szölő» – виноградне гроно. За Людовика Великого (1342–1372) вино з Угорської Русі вивозилося і до північних слов'янських земель.

В добу середньовіччя городництво ще не знало картоплі (крумплі, бараболі, бульби, ріпи). Гречка занесена татарами і залишилася тут після такого випадку: коли татари грабували села, якийсь татарин вимагав від однієї русинки гроші. Вона сказала, що всі гроші повикидала в колодязь. Татарин нагнувся, дивлячись у глибину. А жінка штовхнула татарина в колодязь. Потім глянула в «бесагу» з насінням гречки. З того часу русини стали називати гречку «татаркою».

У XIV столітті в Закарпатті було сильно розвинуте тваринництво, зокрема свинарство. Справа в тому, що села були оточені дубовими лісами, які давали багатий врожай жолуді, якою безкоштовно відгодовували свиней.

⁶⁵⁶ Мицюк О. Нариси з соціально-господарської історії. Підкарпатської Русі. – С.153.

Про плекання свиней у сільському господарстві в широких масштабах існують відомості вже з XI віку. Ця галузь господарства була значно поширена в наступні віки. В деяких документах про Ф.Корятовича нотується, що він 1401 року дістав свинячі стійла в лісах, що належали Мукачівському замку, і потім торгував свинями.⁶⁵⁷ На XVI ст. свині Мукачівського району славилися на всю Угорщину. Масла ще не знали виробляти і його заміняло головним чином свиняче сало (солонина).

З XIII століття серед населення краю поширюється вільне полювання. Як уже говорилось раніше, ліси Карпат були багаті на диких звірів (лосі, тури, олені, ведмеді, лисиці, вовки, куниці дикі кабани, зайці дикі мачки) та багато птахів. Мисливство на Підкарпатті характеризувалось різним змістом. Багаті феодали полювали для розваг та відпочину на лоні природи від міської суєти. Для селян мисливство – джерело поповнення і доповнення продовольчих ресурсів та виготовлення шкіряного та шерстяного одягу. Але вільним для селян полювання було тільки до XV століття, бо феодали позбавили селян права на полювання.

Важливу роль в економіці Закарпаття у другій половині XIII століття починає набувати лісівництво. Карпатська Русь багата на ліси цінних порід – дуб, бук, граб, ялиця. Лісистими були не тільки гори, але низовини з великими масивами дуба, граба, акації. Але розробки деревини почалися практично з XV століття, коли сільські ремісники навчилися пиляти дошки, тесати колоди, виготовляти деталі для покрівлі хат, сараїв та інших господарських споруд, випалювати вугілля, добувати смолу, огорожувати садиби, виготовляти сільськогосподарський реманент. Лісова продукція збувалася на ринках Угорщини, Словаччини Трансільванії.

Для XIV–XV століття було зростання ремесел як в селах, так і містах. Сільське ремесло було пов'язане з обслуговуванням землероба, а також задовільняло потреби феодала. Міським ремеслом користувалися всі: і селяни, і міські жителі, воно було універсальним. В містах найбільш поширеними професіями були каменярі, кравці, шевці, пекарі, столяри, цирюльники, які від індивідуального промислу переходили до колективних цехів як номенклатури, що мали свої статuti. Найбільше цехів було в Ужгороді, Мукачеві та Берегові. Цехи поділялися на привілейовані (цирюльники, пекарі, гончарі, золотарі, які підтримувалися королем, феодалами-власниками та місцевою владою) і непривілейовані (колісники, ковалі, столяри, каменярі, кушніри, бондарі, які сплачували більші податки). Цехові статuti були подібними до статутів Угорщини та Західної Європи. В них передбачалися регламент праці, процес виробництва і збут продукції, внутрішнє життя цехів, майстрів, регулювання відносин між майстрами, підмайстрами та учнями.

⁶⁵⁷ Мицюк О. Названа книга. – С.151.

Як сільські, так і міські ремісники в той час виконували великий обсяг роботи: вони шили взуття, одяг, виготовляли килими, посуд, обробляли шкіру, видобували і обробляли камінь для будівництва замків, палаців, монастирів, церков; виготовляли дошки, дерев'яний і гончарний посуд. Майстри визначалися високим професіоналізмом, будували гарні будинки, виготовляли чудові речі з дерева, каменю. Багато чого від XV століття залишилося до наших днів і свідчать про високу майстерність наших предків.

Серед промислів XV століття головне місце посідало добування солі. Відомо, що татаро-монголи в 1242 році нищівно спустошили Підкарпаття в цілому, а соляні шахти зокрема: зруйнували всі приміщення, де зберігалася добута сіль, шахти залили водою. Добування солі на тривалий час зупинилось. Люди виходили із становища видобуванням солі з річкових вод та черпали ропу з соляних колодязів. Лише з середини XIV століття запрацювала Солотвинська шахта, відновилось видобування солі. У 1360 році засновано нове поселення Солотвино, яке перетворилося у центр солевидобування. У XV столітті відбулося удосконалення видобування солі. Раніше соль діставали з ям глибиною 25–30 метрів і виносили на руках. Зараз же були споруджені конусні ями глибиною 140–150 метрів. Шахтарі спускалися до ям драбинами, виготовленими із мотузків, сіль пакували в сітки і мотузами витягали наверх. Для звільнення шахт від підземних вод виготовляли з шкіри мішки, наповняли їх водою і мотузами витягали наверх.⁶⁵⁸ Це була надзвичайно важка праця. У пізніші часи сіль із конусних ям витягували буйволячою шкірою. А м'ясо продавали в Угорщину, де буйволячина вважалась делікатесом і смакотою особливо від буйволиць. Смакотою вважалася і кава з буйволячим молоком.

У XIV–XV століттях в районі Берегова (села Береги, Мужієво, Добросілля) велось видобування золотоносної руди.

У селах Пасіка, Верхня Бистра, Стройно на Свалявщині відкрито вапнякові каменоломні і випалювалося вапно. В інших комітатах (Ужанському і Мараморошському) каменоломні забезпечували каменем будівництво фортець, церков, храмів, палаців, адмінбудинків, будівництво доріг.

В цей же період широко використовувались по всьому краю мінеральні води (в Мараморошському комітаті – с.Боронява (Безсмертна криниця), Драгово (Буркутна криниця), Золотарьово (Золота криниця), «Драговська керниця», «Князева керниця» в Тячеві; в Березькому комітаті – «Свята вода» в Бобовищах), Верхня Визниця, Поляна; в Ужоцькому комітаті – Зарічово, Сіль, Ужок; «Свята студня» (Кийов на Шариші), «Оріховиця» (на Земліні), «Чура» (в Межилаборцях). На базі цих джерел в XVI столітті подекуди вже появляються лікувальні лазні. Про це свідчить і такий випадок.

⁶⁵⁸ Науковий збірник товариства «Просвіта». Рочник І. Ужгород, 1928. – С. 141–142.

В 1558 році, повертаючись із Царьгороду до Москви, в Занівському монастирі побувало московське посольство і в своїм звіті розповіло про мінеральні багатства цієї місцевості.

Карпатські води в період XVI–XVIII століть визначалися великим рибним багатством. За оцінкою істориків Швартнера та Чапловича Тиса вважалася найбагатшою на рибу не лише в Угорщині, але і в цілій Європі. У народі склалося прислів'я, що в Тисі більше риби, ніж води. Після повені люди побережжя Тиси і її припливів годували свиней рибою, що зіставалася в ямах та в наноснім мулі. Тиса приймала в себе прибічні річки й потічки, в котрі риба з Тиси від Благовіщення до Великодня виходила тертися. Риба для людей була добрим прибутком. Але деякі води панство залишало для себе, тобто крім панства ніхто не смів «імати» рибу. По вказівці графа Текелі (1684) робилася спроба штучно розводити пструга (форель) в озерах, підготовуючи рибу пшеницею та висівками (отрубамі). Це називалося розводити пструги в «садках». Крім риби Тиса та її притоки були переповнені раками. В мочалах було багато п'явок і черепах. Желярі ловили їх і продавали в містечках панам.

Порівняно з X–XII століттями, коли переважали примітивні ручні млини, зараз появились водяні млини у селах першої водороздільної смуги (Діл). Це надто підвищило продуктивність праці і якість помолу зерна. При водяних млинах розумно прилаштовувались спеціальні вальці, на яких, використовуючи водяну енергію, валяли шерстяні сукна. Поруч з млином і вальцем були примітивні «фабрики» для виробу спиртових напоїв.⁶⁵⁹

Активізація сільського та міського ремесел, розширення асортименту товарів сприяла розвитку торгівлі. Відбувалися не тільки щотижневі торги, але й спеціалізовані річні та сезонні торги. Для цього в містах і селах визначався день торгівлі, виділялися спеціальні місця – «торговиці». (Термін «торговиця» існував на Підкарпатті аж до наших часів). В Берегові торги-ярмарки з продажем вина, худоби, зерна та всякої сільськогосподарської продукції появились з 1247 року, в Мукачеві – з 1348. Севлюш одержав право на спеціалізовані ярмарки по продажу вина у 1355 році. Спеціалізовані ярмарки були і в великих селах, наприклад, по продажу вина – в с.Косино, Королево, Середнє; по продажу худоби – у Вишкові, Білках, Довгому, Сваляві; товари лісової продукції продавали в Порошкові, Люті, Волівці, Ясіню та ін. Але треба зазначити, що торгівля була переважно в руках німецьких колоністів, вірменів та євреїв.

Поступово розширяється професія купців (перекупщиків, що по-народному звучить як «купи-продай»). Уже в XIII–XV століттях жваву торгівлю

⁶⁵⁹ Мицок О. Нариси з соціально-господарської історії Підкарпатської Русі. – Т.І.- Ужгород, 1936. – С.180.

вели купці Підкарпаття в Угорщині, Молдавії, Словаччині, Чехії, Галичині, Польщі, Греції навіть в Італії.⁶⁶⁰

Іноземні купці завозили в Закарпаття металеві вироби, дорогий посуд, шовкові тканини, золоті вироби, зброю, оливкову олію, ладан, венеціанські скляні вироби. По завоюванню турками передньої Азії, Балкан, Царгороду, через посередництво балканських крамарів, найбільше іліриків (раців) і греків, розвивалася торгівля з турецькою державою. В цьому плані помітно відзначався Землин.⁶⁶¹

Із Підкарпаття найбільше вивозили продукцію традиційних ремесел – вироби з дерева, шкіри, різьблене сукно, поташ, вина, гірських коней, карпатську худобу, сіль, вина. В обігу на ринках були динари, флорени, марки.

Період XVI–XVII століття для Підкарпаття ускладнився воєнними діями, що відбулись тут і внесли істотні зміни, які визначили напрями економічного, соціального та політичного розвитку регіону на тривалий час. Підкарпаття завжди було привабливим краєм для іноземців, які різними способами прагнули захопити хоч маленьку частинку цієї території. Розпочнемо з того, що у 1526 році під Могачем у битві з турками зазнала нищівної поразки об'єднана угорсько-чеська армія. Ця обставина відкрила для турків шлях для подальших нападів на європейські держави. В 1541 році турки добралися до Буди. і оволоділи великими просторами Центральної Угорщини. Країна розкололася на три частини: Східні землі відійшли до Смегороддя, на базі якого було утворене князівство на чолі з магнатом Я.Заполья, західні землі приєднані до Австрії, Підкарпаття було поділене на дві частини. Центральні та східні райони (Мукачево, Берегово, Севлюш, Хуст, Тячево) дісталася Смиграддю, а Ужгородський комітат, Ужгород, невичанський та середнянський замки дістались Габсбургам. Турки часто робили раптові набіги на Підкарпаття та русинські райони Східної Словаччини, грабували міста і села, розширяли свої володіння. В 1566 році війська Султана І все знищила на своєму шляху. Надзвичайно потерпіли райони Березького та Угочанського комітатів. Турки пограбували Севлюш, Берегово села Вари, Мочолу, Астень, Бучу, Дідове, Велику Бігань, Великі Береги Косино, Гуту, Квасово, Кідьош, Бене та ін. Війська Габсбургів теж не надто жалкували населення Підкарпаття, грабували селян і міщан, спалювали села і міста, руйнували фортеці, забирали людей у рабство. Проривались на Підкарпаття і шляхетські війська Польщі, особливо коли трансільванський князь С.Баторі став королем Польщі в 1576 році. На цей раз постраждали міста Мукачево, Берегово, Хуст, Вишково.⁶⁶²

⁶⁶⁰ Нариси історії Закарпаття. Том I. – Ужгород, 1993. – С.71.

⁶⁶¹ Мищок О. Нариси з соціально-господарської історії Підкарпатської Русі. – Т.І. – Ужгород 1936. – С.198-200.

⁶⁶² Нариси історії Закарпаття. Том I. – Ужгород, 1993. – С.83.

Незважаючи на грабіжницькі війни і величезні втрати, друга половина XVI–XVII століть позначилась дальшим зростанням великого феодального землеволодіння на Підкарпатті і переходом від натурального господарювання до товарного виробництва.

В той період великими маєтками володіли графські родини Перені, Другетів, Довгаї, Ілошваї, Драги. Крім них з'явилися на Підкарпатті нові землевласники із правителів Трансільванії, зокрема Бочкаї (в Марамороши), Д.Ракоці (в Берегові). Король щедро роздавав маєтки і тим угорцям, які тікали від турецьких поневолювачів. Це були графи Телекі, Стараї, Форгачі, Барковці, Стояї, Віцманді та ін. Це сприяло зміцненню влади феодалів. Окремі домінії мали ще своїх магнатів: Ужгородською домінією володіли Другети, Мукачівською – Д.Ракоці. Зростав і такий вид господарювання, як «майорні» дворянських шляхтичів. Це невеликі господарства, одержані від магнатів. Але й вони з свого боку привласнювали селянські наділи і перетворювали у власні володіння. На такий же шлях ставали й лихварі та орендарі. Кількість немешів у XVI–XVII століттях поповнювалася за рахунок шолтесів і кенезів, яких феодали нагороджували за переселення селян-ремісників у гірські райони.⁶⁶³ Все це «панство» обслуговувалося дешевими робочими руками безземельного селянства.

Значні зміни відбулися в монастирському та церковному землеволодіннях. Крім уже відомих Грушівського та Мукачівського з'явилися монастирі в Горінчові, Бедевлі, Кричеві, Імстичеві, Заріччі, Малому Березному. Під кінець XVII століття ордену Василіян належало двадцять монастирів з достатньо великим числом ченців у кожному (від 100 до 300). Більшість монастирів великих маєтків не мали, проте вели свої господарства інтенсивніше ніж феодали. Вони мали свої ліси, млини та навіть мануфактури. На монастирських маєтках працювали і селяни-кріпаки, і самі монахи. В Угольському монастирі монахи мали понад 1000 овець

У XVI–XVII столітті основним напрямком залишалось землеробство, виноградарство, садівництво і лісове господарство. Площі орних земель збільшувались за рахунок вирубування лісів, викорчовування чагарників, проведення меліоративних робіт (будівництва дамб на берегах річок, риття каналів для спускання води та ін.). Крім традиційних культур (жито, пшениця, овес, ячмінь) починається масове вирощування кукурудзи, завезеної з Туреччини. Кукурудза (мелай) використовувалась селянами на хліб, відгодівлі худоби і для продажу на ринках. Починається також вирощування тютюну, завезеного з Балкан через Трансільванію. Зростали площі під посів коноплі. найбільше цей вид популяризувався в Ужанському та Березькому комітатах, які мали добрі зв'язки з пряхівськими та бардіївськими мануфактурами.

⁶⁶³ Штернберг Я.І. З історії спільної боротьби угорських і українських селян... – С.102–103.

Дальшого розвитку набуває виноградарство і садівництво, яке ширилося на північ і досягало В.Визницю, Білок, Довгого, на сході – Бичкова, Кобилецької Поляни. Садівництво більш інтенсивно розвивалось на Мараморощині. На території, що була надовго відійшла під турків, хлопцеві не давали женитися до тих пір, доки не посадив 10 слив і 4 інших фруктових дерев. Крім вирощування різних сортів яблук, груш, слив почали садити грецькі горіхи та шовковицю. Для заохочення селян у розведенні виноградарства і садів феодали давали селянам пільги: на 8–12 років звільняли їх від сплати десятини і дев'ятини від врожаю. У такий спосіб розширялася торгівля садово-виноградної продукції на ринках сусідніх країн.

З розширенням асортименту сільськогосподарських культур помітно зростала якість культури землеробства, обробітку землі. Глибше почали орати, удобрювати ґрунт, велась боротьба з бур'янами, продумана охорона родючих полів від диких тварин, що наносили шкоду посівам. Поряд з двопільною системою вводилась трипільна система. Всі ці заходи сприяли підвищенню врожайності сільськогосподарських культур.

На базі господарства, що досить швидко розвивалося, з'являються чисельні мануфактури. Лише в Березькому комітаті до кінця XVII століття нараховувалось понад 100 поміщицьких мануфактур, а саме в Косині, Вари, Нижня Грабівниця, Куштановиця, Нижня Вижниця, Підполоззя. В одному Чинадієві були три мануфактури. В Ужанському комітаті діяли залізообробні мануфактури (Ремети, Анталовці, Лумшори) У селах Ужанського комітату нараховувалось близько двадцяти лісопилень, мануфактур по виробництву поташу та селітри (переважно в селах Великоберезнянщини).

Мараморошський комітат відрізнявся наявністю мануфактур по обробці дерева і заліза (Вишково, Крива, Буштино, Бичків), мануфактури доменного і ливарного виробництва діяли в Косівській Полянці, лісопилльні в Ясіню, Усть-Чорній, Бичкові. По обсягу роботи і профілю виробництва найбільша мануфактура була в Хусті. Ференц II Ракоцій, щоб не купувати чобіт для куруців в Туреччині, завів тут мануфактурне виробництво по переробці і фарбуванню шкіри для взуття (куруци носили високі чоботи червоної чи жовтої фарби). Для цього були закликані з Цареграда до Хуста майстри, які займалися обробкою і фарбуванням шкіри, виготовленням модного взуття. Ференц Ракоці заборонив вивозити за межі краю навіть козячу шкіру, бо з неї в Хусті виготовляли дороге червоно-чорне сукно. В Хусті діяла і мануфактура по виробництву скла і паперу. Це саме робила і Мукачівська мануфактура.

В свою чергу зростання господарської діяльності приводило до зростання народонаселення в краї, яке відбувалося і шляхом природного приросту, і шляхом колонізації. На Підкарпаття переселилася значна кількість угорців, які осіли переважно в південних районах краю. Переселилося чимало німців, які боялись переслідування за участь у реформації та селянській війні 1524–1525 років. Німці розсіялися по всій території краю, але найбільше їх опини-

лося в Мараморошському комітаті в районах лісових промислів. Та найбільшу масу колоністів становило галицько-руське населення, яке втекло від переслідувань польських магнатів і шляхти. Таким чином кількість населення і сільських осель збільшилась навіть в умовах розрухи. Тільки в Ужанській домінії Другетів кількість сіл збільшилась із 25 до 66.⁶⁶⁴ Усього в чотирьох комітатах Підкарпаття кількість сіл збільшилась віз 580 до 700.

Всі польові роботи, обслуговування маєтків феодалів, монастирів, мануфактур здійснювались селянами-кріпаками. Умови праці на мануфактурах були важчі, ніж на полях, особливо важко видобувались залізна руда, сіль, корисні копалини, камінь.

Важким тягарем для селян були великі розміри повинностей. Селянин змушений був віддавати близько десяти видів феодалних повинностей, сплачувати близько п'яти видів податків. селянство розорювалося. в цих умовах, на селі з'явилася нова категорія селян – желярі, які не мали ні наділу, ні тяглової худоби. Таких було біля 80%. Під розорення підпала ще одна частина селян – лібертини, які раніше займали привілейоване становище. Отже, селяни нестерпно терпіли від феодалного гніту.

Національно-визвольна 1703–1711 під проводом Ференца Ракоці II завершилася нищівною поразкою і залишила за собою незчисленні рани. Були зруйновані міста, знищені десятки сіл, розорено сільські господарства, занепали ремесла. Але головне – було знищено тисячі людей, розгорнулося масове переслідування учасників війни. Все це привело до обезлюднення сіл. Нікому було обробляти землю. Так, із 1031 селянського наділу 867 не оброблялися. Зменшилася кількість ремісників, в Ужгороді із 70 до 35, потім ще до 26. Підкарпаття разом з Угорщиною потрапило під владу Австрії.

Відбувся перерозподіл феодалної власності. Мукачівська домінія, що належала Ференцу Ракоці у 1728 році подарована австрійському графу Лотару Шенборну. До її складу входило 152 села, чотири міста і 15 приселків з населенням 14 тис. чоловік. Нащадки Шенборна володіли нею аж до 1928 року, коли чехословацький уряд провів земельну реформу і маєтки домінії передані фірмі «Латориця».

І все ж у другій половині XVIII століття стали помітними позитивні зміни у соціально-економічному розвитку Підкарпаття. Поліпшився обробіток землі. Двопільна система змінилася на трипільну. Це позитивно вплинуло на підвищення продуктивності праці та врожайності культур. Але ж це були графські землі. Одному графу Шенборну належало 232 тисячі гольдів⁶⁶⁵ землі. Граф Ласло Телекі мав 42 тис. гольдів землі. Ужгородська казенна домінія володіла 218 тис. гольдів землі. Центрами господарського життя були великі поміщицькі маєтки. У них вироблялося стільки господарської про-

⁶⁶⁴ Шляхом до щастя. – С.24.

⁶⁶⁵ Гольд дорівнював 0,57 га.

дукції, що вистачало не тільки для внутрішніх потреб, але й для продажу на ринку. У середині XVIII століття в Мукачівсько-Чинадіївській домінії Шенборна було зібрано 3519 коблів збіжжя.⁶⁶⁶ Культивувалася і надалі кукурудза, картопля, тютюн, конопля, льон. Значного розвитку все більше набиравло виноградарство та садівництво. Виробництвом вина активно займалися монахи Мукачівського монастиря. У 1754 році вони виробили 11 тис. літрів вина. Вино продавалося не тільки вдома, але й вивозилося Галичину та навіть в Росію.

Тваринництво також виходить на новий рівень розвитку. Як говорить статистика, селянсько-кріпацької худоби в цей час було більше, ніж поміщицької. На 1734 рік у кріпаків Мукачівсько-Чинадіївській домінії було 2004 дійних корів, а у панства тільки 132 корови разом з бугаями; у кріпаків – 1282 воли, а у панства – 84; у кріпаків – 1247 старих свиней, а у панства – 779; у кріпаків – 2595 овець, у панства – 1800.⁶⁶⁷ У домінії Шенборна було 3380 овець, 40 корів швейцарської породи. М'ясо-молочна продукція продавалася далеко за межами краю. Відкрився широкий простір для розвитку мануфактур з використанням домашньої сировини – льону, коноплі (для полотняних і суконних мануфактур, зокрема в Мукачеві,⁶⁶⁸ солі інших корисних копалин .

У другій половині XVIII століття відкрито декілька металообробних та ливарних мануфактур (Тур'я Ремета, Ужанської жупи, Кобилецька Поляна, Дубове Марамороської жупи). За межами Підкарпаття знаходила широкий ринок продукція паперової мануфактури (с.Грабівниця Березької жупи, с.Лисичово Марамороської жупи). Лисичівська продукція доставлялася на львівський ринок. Про успішне виробництво мануфактур свідчить ще до нині діюча єдина в Європі водяна кузня-музей «Гамора» в с.Лисичово Іршавського району.

Швидкого темпу набирає деревообробна промисловість. Будувалися лісопильні. До обробки деревини залучалися іноземні спеціалісти з Німеччини, Австрії. Інтенсивно почало розвиватися виробництво будівельних матеріалів – цегли, черепиці, вапна, каміння. В Мукачівській домінії швидкого розвитку набуло виробництво скла під назвою «гути» (села Гута, Велике і Мале Гутово, Середня Гута). В Солотвині відкрита шахта нового типу «Кристіна», якою було започатковано промислове видобування солі. На всіх вищенаведених виробництвах основною робочою силою були селяни-кріпаки. У Шенборна кріпаки склали 93% робочої сили, із 2767 селянських дворів в Угочанській жупі графу Перені належало 1140 дворів. Збільшилося число

⁶⁶⁶ кобел = 96 кг.

⁶⁶⁷ Мицюк О. Нариси з соціально-господарської історії Підкарпатської Русі. – Ужгород, 1936. – С.231.

⁶⁶⁸ Продукція Мукачівської мануфактури по виробництву полотна і сукна славилася на ринках Гданська і Відня.

залежних селян – желярів, незначну частину становили вільні селяни – лібертини, шолтиси, кенези.

Отже, економічна основа Підкарпаття у другій половині XVIII століття зміцніла, набуло широкого розвитку сільськогосподарське виробництво, засновано багато мануфактур з різними галузями промисловості, але все це досягалося наполегливою працею кріпосного селянства.

Скасування кріпосницького права відкрило можливості переходу від дрібних мануфактур до розвитку більш об'ємної промисловості. Модернізувалася техніка і технологія видобування солі. Почалася розробка граніту, каоліну, мармуру, вапняку, андезиту. Мармур видобували між ріками Тербля і Тересва та в районі Ділового і Рахова на Мараморщині.

У 1865 році в Ільниці на Іршавщині була відкрита перша вугільна шахта. На базі колишніх мануфактур запрацювало 13 металургійних та металообробних заводів, які виробляли сільськогосподарські знаряддя (Кобилецька Поляна на Рахівщині та в Фрідешові біля Мукачева). У 1869 році побудований перший лісопильний завод, а в 1882 році – мебльова фабрика «Мундус». Наявність достатньої кількості сировини та дешевої робочої сили приваблювали іноземний капітал. Зокрема фірма «Клотільда» об'єднаними зусиллями угорського, австрійського і французького капіталу у Великому Бичкові побудувався лісохімічний завод. Це був перший такого типу завод в Угорщині. Вслід за цим у 1893 році фірма «Бантлін» побудувала Перечинський хімзавод, а фірма «Сольва» – хімічний завод у Сваляві. В Чинадієві стала до ладу сірникова фабрика «Вулкан» (В радянські часи ця фабрика чомусь перевезена до Львова).

Наявність відповідної сировини в краї дозволила відкрити галузі будівельної промисловості, зокрема цегельно-черепичної. Центрами цього виробництва стали Мукачево та Берегово. Початок XX століття ознаменувався певними зрушеннями в техніко-економічному відношенні і початком електрифікації краю. У 1890 році в Фрідешові біля Мукачева побудована перша гідроелектростанція потужністю генератора 200 кВт, яка діяла аж до 1961 року. Другою запущена в експлуатацію електростанція в Ужгороді (1902). Одночасно розпочалося будівництво залізниць по напрямках Чоп – Ужгород (1872), а в 1860–1870 рр. – Чоп – Мукачево, Чоп – Берегово – Виноградово – Королево – Хуст – Тячево – Мараморош – Сігет, а в 1881–1887 роках до ладу стали залізнична гілка Мукачево–Свалява–Лавочне, Стрий через Верещинський перевал. Але для зв'язку з західно-українськими землями найбільше значення мала побудована в 1893–1905 роках залізниця в напрямку Ужгород–Великий Березний – Ужок, Сянки. Східну частину Закарпаття з Галичиною з'єднала залізниця Мараморош–Сигот–Рахів–Ясіня через Яблонецький перевал.

Після 1919 року Карпатський край як автономна Підкарпатська Русь у складі Чехословаччини успішно розвивався як в економічному, соціальному,

так і в культурному відношеннях. Чеська влада здійснила реформу, яка передбачила поліпшення сільськогосподарської освіти, підготовку місцевих кваліфікованих кадрів у галузі землеробства, тваринництва, ветеринарії, садівництва, виноградарства, переробки і споживання продукції. Було відкрито понад 150 народних сільськогосподарських шкіл, що дало можливість перейти на наукову основу ведення сільського господарства. Було врегульоване водне господарство здійснена меліорація, засушення заводнених земель, укріплення берегів річок, схилів. Розпочалися землеробські кредити, розбудова цілеспрямованих практичних сільськогосподарських і житлових будівель як в гірських, так і в низинних районах. Держава надавала підтримку малим землевласникам, збільшилися площі орної землі та під садівництво і виноградарство, раціонально використовувались полонинські пасовиська, підвищилася врожайність усіх сільськогосподарських культур, зросла кількість і якість вирощеної продукції.⁶⁶⁹

ЗЕМЛЯ БАГАТА – І НАРОД БАГАТИЙ

Багаторічний досвід, спогади про минулі часи, навчили нас, сучасників, на основі спостережень за природою, повернутись до думки про те, що природа в цілому і земля-годівниця зокрема потребує великого захисту від безвідповідальних людей (і минулих властей), які оголосили війну природі. Ми забули, як поводитись з природою, з землею, як потрібно її доглядати, давати їй того, що вона просить, а потім вона в нагороду віддасть людям сторицею і високими врожайми, і зі збільшенням флори і фауни прикрасить різнобарв'ям наше середовище. Відчуймо єдність з природою. Будьмо обережними в лісі, щоб не зламати гілку, захищаймо його від бракон'єрів, не палім в лісі вогнища, бо він може згоріти. Ми розумні люди, бережемо кожне гніздечко пташенят, не вбиваймо диких тварин, не винищуймо риб, яких залишається все менше і менше, а записів в «червону книгу» все більше і більше; не забруднюймо природу, бо земля боляче переносить сміття, скло, іржаве залізо, пляшки, які не гниють століттями, зливи хімічних речовин, що шкодять фауні і флорі, – бо все це приводить до глобальної катастрофи.

Після цієї сентенції (хай вибачить читач) варто повернутися назад у історичному часі хоча би на 70–80 років, коли Чехословацька новонароджена держава почала ставати «на ноги» і приступила до нового укладу суспільного життя народів (чехів, мораван, словаків, русинів, мадяр, німців, євреїв та інших), які увійшли до її складу після Першої світової війни.

⁶⁶⁹ Подкарпатська Русь за годы 1919-1936. – Ужгород; Карпаторусскія достижения . Составил и издал учитель А.В. Попов. – Ужгород, 1930.

Все розпочалося з приведення до порядку водної проблеми. Як доказали вчені-геодезисти, характерною особливістю карпатських рік було те, що в ґрунті, який структурно складався із алювіального щебеню, вони створювали побічні нові русла чи великі вибоїни в берегах і при високій воді заливали широкі простори полів. Чехословацька адміністрація та вчені зробили висновок, що всі водні течії знаходяться в занедбаному стані. Їх потрібно було досконало вивчити і приступати до реалізації програм, вироблених спеціалістами і знайти кошти, яких ще було не так багато на перших порах. Спочатку потрібно було знешкодити об'єкти, які загрожували населеним пунктам, залізницям, шосейним дорогам. Було звернуто увагу на регуляцію занедбаних потоків і рік і відведення вод меліоративними відводами, щоб в майбутньому можна було приступити до осушення дренажем чи еwentуально зволоження. Протягом першого етапу цієї програми (1921–1927) на ці роботи витрачено 19,759.807 кч (Кč). У наступні роки (1928–1935) на ці роботи держава витратила 80,7000.312 кч.

1. Укрѣпленіе канала Верке въ Береговѣ	кч. 2,000.000.—
2. Охранная плотина въ Вылокѣ	.. 1,500.000.—
3. Регуляція Рѣки въ Хустѣ	.. 1,020.000.—
4. Регуляція Тисы у Сокирницы	.. 1,000.000.—
5. Регуляція Латорицы въ Мукачевѣ	.. 2,230.000.—
6. Регуляція потока Рѣки и Зняцевскаго отвода	.. 1,057.000.—
7. Укрѣпленіе праваго берега Тисы подѣ Сл. Коп.	.. 1,550.000.—
8. Охранная плотина на Тисѣ у Петрова и Бекени	.. 2,186.000.—
9. Регуляція Тисы надѣ шосейн. мостомъ у Текова	.. 1,100.000.—
10. Регуляція Теребли между Чомальовымъ и Кричовымъ	.. 2,000.000.—

Витрати держави на регуляцію водних потоків

В цьому відношенні чеська адміністрація звернула особливу увагу на Карпатський край, про що свідчить такий показник: в 1931-1933 роки виконання меліоративних робіт підвищилось на 18%, в той час, як інші землі республіки понизили планові показники на 68%, нижче однієї третини.

а) 30 прегражденій потоківъ съ общимъ бюджетомъ	кч. 28,660.000.—
б) 30 прегражденій потоківъ съ общимъ бюджетомъ	.. 15,030.000.—
в) 14 регуляцій потоківъ и построекъ плотинъ съ бюджетомъ	.. 75,580.000.—
г) 17 поверхностныхъ осушеній съ бюджетомъ	.. 17,330.000.—
д) 10 дренажейъ съ бюджетомъ	.. 14,670.000.—
е) 14 водопроводовъ съ бюджетомъ	.. 10,000.000.—
Касається это цѣликомъ 115 підприємствъ съ общимъ бюджетомъ	кч. 161,270.000.—

Десятирічна програма регуляції потоків

У 1933 році була почата регуляція нижнього відрізка течії р.Ріка, тобто головного відводу Чорного Мочара. Бюджет цього заходу дав можливість повного осушення 12000 га землі Чорного Мочара і ще 13000 га земель, що прилягали до названого відводу. Далі були такі проекти:

1. Регуляція Малої Латориці та інших правобережних притоків ріки Латориці між Мукачевом і Ужгородом на суму 12,430.000 кч. Цей проект включав також правобережну плотину впродовж ріки Латориці і з його виконанням було висушено і збережено від паводків 5600 га землі.

2. Регуляція потоку Сольва та інших притоків для осушення 11800 га землі на суму 12,000.000 кч.

3. Регуляція Берберки і інших притоків Боржави для осушення 1800 га землі на суму 3,380.000 кч.

Прискорено виконувались ще такі проекти:

1. Впорядкування лівобережної плотини Тиси між селами Веряца і Форголань для охорони 5000 га землі від розливів ріки Тиса.

2. Впорядкування правобережної плотини вздовж Тиси від Севлюша до с. Бари для охорони 5400 га землі.

3. Регуляція Верхнього Батара між селами Веряца і Чорним Ардовим для осушення 5000 га землі.

Чехословацька адміністрація після виконання вищезгаданих робіт опрацювала перспективну програму водно-земельного будівництва на 10 років – 1936–1945. Передаємо цей проект у такій таблиці: (стор. Г -27).

Чи не викликає у читача подив турботи Чехословацької Держави про Карпаторусинський край?

І це не все. Заслуговує на увагу і може послужити добрим уроком турбота чехословацької адміністрації про розвиток базової продукції сільського господарства, яка забезпечує життєдіяльність людини продуктами харчування. Як було вказано вище, держава потурбувалась про впорядкування земельних ресурсів і зробила їх родючими. На цій основі можна було культивувати життєнеобхідну, життєвартносну рослинність: зернові, овочеві, фруктові різновиди харчового виробництва.

Ефективність виробництва цієї продукції залежала від багатьох факторів: культура обробітку землі, механізація і модернізація карпаторусинського землеробства, якісне удобрення ґрунту в першу чергу природними добривами, система сівозміни сільськогосподарських харчових і технічних культур, правильний відбір земельних угідь під сільськогосподарські культури: орна земля під зернові, овочеві культури, фруктові, виноградні, технічні культури, сінокосні масиви, пасовиська. Виходячи з цих обставин і враховуючи, що Підкарпаття аграрний край з більшістю сільського населення, що вже мало попередні господарські традиції, врахування кліматичних

умов, держава визначила специфічну програму розвитку сільського господарства, характерну саме для цього краю Чехословацької держави.

1. В галузі хлібів держава підтримувала розведення благородних сортів зернових – пшениці, жита, вівса, ячменю, організувала колекціонування сортів цих культур, вивчала місцеві умови для посіву їх в придатних для них ґрунтах. Держава виділила для поліпшення культури зернових хлібів біля 250000 кч. І це дало бажані результати в прирості врожайності. Подивімося порівняльну таблицю:

2. Кукурудза (місцева назва «тенгерія», «мелай») поширена харчова рослина, користується вона для харчування людей, тварин і для промислових цілей. Для підтримки цієї культури держава влаштовує в господарських народних школах щорічні виставки, пов'язані з демонстрацією найліпших сортів, техніки для посадки і окопування кукурудзи. На пропаганду кукурудзяну акцію держава асигнувала 150000 кч.

3. Цукровий буряк до 1919 року на Підкарпатті не культивувався. Перші випробування цієї культури відбулися в Великій Бахті. Испитова станція проводила досліди протягом кількох років і досягла позитивні результати. Ця рослина могла себе виправдати для сівозміни, бо після неї ґрунт ставав рихлим і очищався від бур'янів.

4. Картопля після кукурудзи була головним плодом в карпаторусинському землеробстві. Площі посадки картоплі постійно збільшувалися. Кожні три роки змінювались посадкові плоди завозом з Чехії, Угорщини, Польщі. Загальна сума виділена державою за час з 1919 до 1935 року становила 750000 кч.

5. Тютюн до 1919 року поширювався на Підкарпатті кустарно. З 1919 року посіви щороку збільшувалися на державному рівні і в 1933 році займали 2841 га земельної площі. Тютюн розводився в Ужгородському, Мукачівському, Берегівському, Севлюшському, Іршавському, Хустському, Тячівському округах. Середній врожай з га становив 9,6 квінталів.⁶⁷⁰ На підтримку розведення тютюну за роки 1921–1932 держава виділила 111 мільйонів кч. (приблизно 9 млн. на рік). Тютюн оброблявся на Мукачівській тютюновій фабриці.

6. Конопля і льон для карпаторусинського землеробства були продуктом другорядним. Вони розводилися в дрібних господарствах для власних потреб селян – для виготовлення домашнього полотна. Держава підтримувала тих, хто розводив коноплю і льон та преміювала грошима.

7. Із маслинних рослин заслуговували на увагу **соняшник, соя, мак**. Соняшник засівався тільки по обочинах окремих полів. Пізніше посіви здійснювались на окремих плантаціях. Держава забезпечувала високі сорти на-

⁶⁷⁰ 1 квінтал дорівнював 100 кг.

сіння, які служили сировиною для вироблення рослинного масла і жмихів високої якості для харчування худоби.

8. **Бобові рослини** (горох, чечевиця, біб, квасоля (пасуля) мали другорядне значення і культивувались тільки в індивідуальних господарствах селян (в огородах, садах) чи на полях сумісно з іншими рослинами (зокрема в кукурудзі) – для домашнього харчування. Русини з цього випадку придумали поговірку: «Пасуля – русинська годуля».

9. Особлива увага після перевороту на Підкарпатській Русі приділялася популяризації **фруктових** дерев. В Ужгороді, Мукачеві, Буштині закладено спеціалізовані шкілки по розведенню різних сортів яблук, слив, горіхів, черешні, абрикос, які продавали 2–3 річні саджанці по знижених цінах зі скидкою до 50%. В земському уряді в Ужгороді відкрита спеціальна посада інспектора фруктознавства. Починаючи з 1925 року щорічно проводились виставки фруктової продукції в Великому Бичкові, Тересві, Тячеві, Буштині, Хусті, Севлюші, Берегові, Мукачеві, Ужгороді. В Тячеві побудовано спеціалізований склад для збереження фруктів вартістю півмільйона кч. За період 1919–1935 років для пропаганди фруктознавства держава дала субвенцію на суму 1,600.000 кч. Наскільки було популярним садівництво свідчить приклад с. Стрипа біля Ужгорода, де всю землю перетворили на фруктові сади.

10. Як уже говорилося, **виноградарство** на Підкарпаттю має давню і славу традицію. Чехословацький уряд прагнув не тільки утримати цю традицію, але й розширити її. З цією метою держава організувала в Ужгороді, Мукачеві та Великій Бахті виноградні маточні шкілки, де виноградарі мали можливість одержати по низьких цінах різносортні саджанці. В Мужієві були закладені показові виноградники (винниці) розмірами від 3-х до 20 га, які повинні служити зразком і прикладом правильного, цілеспрямованого, бережливого і рентабельного ведення винниць. Для допомоги, поліпшення і розширення винниць держава з 1919 до 1935 року виділила суму в розмірі 7 млн. кч.

11. Не треба якихось особливих доводів, що основою для скотарства є культура харчових культур, луківництво, пасовиська та господарство на полонинах. Своїм положенням Підкарпатська Русь придатна до того, щоб бути в ЧСР не тільки продуцентом скотарства, але й коморою харчів, та такою коморою, яка має надлишок доброякісних харчів і може ці надлишки перевозити в західні землі республіки. На випадок несприятливих умов, що можуть вплинути на зменшення трав'яних харчів, держава передбачила розширення харчового виробництва в низинних районах краю в напрямку підвищення продукції харчових трав на полях. З цією метою розпочалась пропаганда культури клевера, люцерни, харчового буряка, сої, тимофіївки і максимальне забезпечення посівного насіння. Держава потурбувалась про забезпечення насіння трав'яної суміші для пасовиськ з метою їх «омоложення». На полонинах держава на свої кошти спорудила широку сітку доріг для

пішого і кінського сполучення та побудувала хліви для худоби. На п'яти полонинах держава побудувала молочарні і сироварні з повним машинним обладнанням. Для всіх перерахованих робіт держава виділила 6 млн. кч. Загальна грошова вартість рослинної продукції на Підкарпатській Русі на 1932 рік подана в нижченаведеній таблиці:

пшеница	49.881.199	кч	2,3%	общегосуд. продукції
жито	47.555.957	„	1,7	„ „
ячмень	5.635.476	„	0,4	„ „
прочіе хлѣба	104.328.355	„	5,7	„ „
бобовыя растенія	3.928.200	„	1,8	„ „
промышленныя растенія	25.019.106	„	10,4	„ „
окапываемыя растенія	45.437.138	„	2,7	„ „
овощи	7.156.670	„	5,1	„ „
сѣмена	4.128.088	„	2,0	„ „
полезныя отбросы	1.367.800	„	6,0	„ „
фрукты и виноградъ	36.489.793	„	3,3	„ „
Итого	337.527.793	кч	2,8%	общегосуд. продукції.

Прибуток від вищої продукції

12. Надзвичайно важливе місце в системі народного господарювання належить **скотарству**. Воно – головне джерело надходжень дрібного землероба на Верховині, який в гірських умовах крім продажу лісу, сіна нічого не має для реалізації, крім одного-двох голів рогатої худоби чи свиней та овець. Центральне державне управління відразу зрозуміло соціальне значення скотарства і його багатогранну корисливість для карпаторусинського землеробства (тяглова сила, м'ясо, молоко, їх реалізація), тому й звернуло увагу на поліпшення стану скотарства. Після війни виявилася катастрофічна недостатність племінних биків. Держава субвенціювала покупку племінних биків до 50% і всіма силами прагнула відновити, збільшити і якісно поліпшити племінне господарство. По стану на 1933 рік у державі було 431.351 голова рогатого скота, з того число на Підкарпатській Русі було тільки 5%. З 1919 року до 1935 рік для поліпшення розведення рогатої худоби держава виділила 10 мільйонів кч.

13. **Коней** по стану на 1.І.1933 року на Підкарпатській Русі нараховувалось 41 565 голів. Кінь на Підкарпатській Русі відігравав більшу роль, ніж на західних землях республіки, де значно пішла вперед механізація і моторизація землеробства. Тому держава потурбувалась про те, щоб у Турья-Реметі організувати господарство племінних жеребців на 104 голови.

14. **Свиней** на Підкарпатті у 1933 році нараховувалось 83 892 голови. З початку тут мало уваги приділялося свиноводству, а з 1925 року почали розводитися польські та німецькі свині, а домашні «монголиці» були відкинуті на другий план як малопродуктивні. Держава підтримала цю практику і виділила субвенцію на покупку племінних кабанів. Навколо проблеми свинарства держава організувала велику просвітницьку роботу: влаштовувала ви-

ставки породистих стад, проводила курси свинарів, демонстрації убоя свиней і раціонального використання м'ясної продукції. З 1919 по 1935 роки держава для цієї галузі асигнувала 1,500.000 кч.

15. **Вівчарство.** В 1933 році по державі було нараховано 465 093 голів овець. З цього числа припадало на Підкарпаття 84328 голів овець (18,13%). На поліпшення овчарства держава виділа біля 500.000 кч.

16. **Бджолярство** на Підкарпатській Русі мало сприятливі умови для цієї галузі (обширні ліси, великі площі полонин, багаті медоносними рослинами, широкі плантації сінокосів з медоносними травами, сади. З перших днів нова чехословацька влада взяла курс на перетворення бджолярства з галузі сільського господарства в галузь науки (як і інші галузі сільськогосподарського виробництва). Доцент бджолярства Савин організував на Підкарпатській Русі школу бджолярів-любителів, яка підготовляла учителів бджолярства, які в свою чергу на місцях вивчали такі теми: організація пасіки, вивчення хвороб і засоби лікування бджіл, аналіз меду, виведення благородних породистих маток і трутнів. На початковій стадії пасіки були малочисельними і на низькому технологічному рівні. Поступово число бджолярів-любителів збільшувалося і набувало наукового характеру, а бджолярство почало виходити за межі любительства і набувати форми «первинного бізнесу». Великих пасік ще було не багато, але вже в кожному районі появилися лідери. Свалявський д-р Гуменюк довів свою пасіку до 150 улеїв, пасіка Штайнбергера в Бені досягала 120 бджолосімейств; пасіка Логая в Білках мала 100 сімейств, близько до 100 сімейств досягали п.Рябухов в Чорному Ардові, п.Мишкея в Кобилецькій Полянні.⁶⁷¹

На 1936 рік на Підкарпатській Русі було 1752 членів товариств. Бджолосімей нараховувалось 25600.

Товариства були об'єднані в добровільний вседержавний Союз бджолярів. Союз займався проведенням лекцій, практичних семінарів на великих пасіках, випуском профільних книг, брошур, публікацій з досвіду роботи, посадкою медоносних дерев і кущів на вулицях міст і сіл, на набережних рік, в міських парках. Управляли Союзом такі особи: І.Крестил – голова Союзу, Ст.Медьешій та В.Цапф – заступники голови, А.Калас та Ф.Младек – секретарі і касир, А.Зарубін – редактор і голова медкомісії, М.Каласова – учителька медового печива і секретар медкомісії, д-р Гуменюг – вчитель бджолознавства, І.Береганис, Б.Буста, В.Ливак, Ф.Кара – учителі бджолознавства, І.В Камінський – старший радник, інспектори І.Врабель, В.Кузьма, І.Ковач, І.Росул, А.Черпатий, К.Франтішек, І.Душек, Р.Веселка, А.Поспіхал, І.Мадарас.⁶⁷²

⁶⁷¹ Подкарпасская Русь за годы 1919–1936. – Ужгород. – С.179.

⁶⁷² Алексій А. Забуин. Пчеловодство на Подкарпасской Руси.// Подкарпасская Русь за годы 1919–1936. – Ужгород, 1936. – С.180–181.

Пасіки були переважно осілими. Постало питання про перехід до кочового способу господарювання. Пасічники швидко відчували зацікавленість держави у розвитку бджолярства. Вони одержували від держави грошові субсидії. Це значно прискорило розвиток бджільництва як прибуткової статті і для особистого збагачення, і для поповнення державного бюджету. Про інтенсивний розвиток бджолярства свідчить така статистика:

Годь	1920	основано	1	пчелов. общество	съ	37	членами
„	1921	возросло до	6	„	„	268	„
„	1922	„	6	„	„	313	„
„	1923	„	9	„	„	384	„
„	1924-1925	„	9	„	„	400	„
„	1926-1927	„	10	„	„	418	„
„	1928	была произведена реорганизация		обществъ,	при		чемъ
число	обществъ	возросло до	18	пчелов. обществовъ	съ	449	членами
„	1929	„	24	„	„	634	„
„	1930	„	29	„	„	975	„
„	1931	„	34	„	„	1232	„
„	1932	„	38	„	„	1286	„
„	1933	„	43	„	„	1440	„
„	1934	„	44	„	„	1495	„
„	1935	„	47	„	„	1654	„
„	1936	„	49	„	„	1752	„

Бджоларі Підкарпатської Русі постійно приймали участь у республіканських та міжнародних виставках і займали призові місця. Пасічник Гуменюк зокрема в Белграді зайняв перше місце і нагороджений золотою медаллю.

Рибні господарства

Чеський уряд та вчені в галузі природних ресурсів вважали, що природа повинна стати вагомим резервом для поліпшення добробуту населення, поставщиком корисних продуктів харчування. Так, зокрема, беручи до уваги, що водний басейн достатньо великий: озера, водоймища, канали, вчені-іхтіологи опрацювали програму збереження природних ресурсів, збагатити поголів'я риби шляхом штучного розведення в т.зв. «рибних заводах» «головних представників» риб, які мають господарське та спортивне значення: судак (місцева назва «шумпо», лат. назва «*Lucioperca*»), стерлядь – місцева назва «кечеге», лат. назва «*Scipenser ruthenus*», сом – місцева назва «гарч», лат. назва «*Sirulus glanis*»), карп – місцева назва «потька», лат. назва «*Cyprinus carpio*»), щука – лат. назва «*Esox lucius*»), лосось дунайський – місцева назва «головатиця», лат. назва «*Hucho hucho*»), форель – місцева назва «пструг», лат. назва «*Trutta fario*»), харіус – місцева назва «пирь», лат. назва «*Thymallus thymallus*»). Ці риби виловлювалися щорічно сотнями і тисячами тонн.

Цікавим навчальним посібником і науковим підручником була видана книга іхтіолога В.Владикова «Рыбы Подкарпатской Руси». Розумне викори-

стання наявних природних ресурсів та успішне штучне розведення риби, вважали вчені, можуть відіграти велику роль в господарському відношенні, сприяти дальшому збагаченню краю.

* * *

За часів Радянського Союзу Закарпатська область характеризувалася своїм комплексним розвитком. На 1990 рік тут було десятки великих підприємств (Ужгородський завод «Прилад», гігант «Механічний завод», завод «Більшовик», завод імені Борканюка, завод «Турбогаз», взуттєва фабрика, лікєро-водочний завод; коньячний завод; в Мукачеві завод комплексних лабораторій, Мукачівський завод «Прилад», завод ім. Антонова, Меблевий комбінат, Верстатобудівний завод ім.Кірова, Лижна фабрика, Маслозавод, два плодоконсервні заводи, Кирпично-черепичний завод, винзавод, Хлібозавод, швейна фабрика, трикотажна фабрика; в Сваляві Лісохімзавод, Лісокомбінат, Волівецький завод «Електрон», Чинадіївська каблучно-колодкова фабрика, Ільницький абразивний завод, Тересвянський мебльовий комбінат, Хустська фетрофільцева фабрика, Солотвинський солерудник, Рахівська картонна фабрика, Виноградівська взуттєва фабрика, Виноградівський винзавод, Перечинський лісохімзавод.

Їхні виробничі фонди склали 1 534,9 млн. рублів, а обсяг випущеної ними продукції досягав 542 млн. рублів. На промислових підприємствах тоді працювало 152,8 тис. робітників. Широкого розвитку набула лісова, деревообробна промисловість, машинобудування і металообробна, виробництво будматеріалів, легка, харчова, хімічна промисловості, електроенергетика.

В 90-і роки були створені сприятливі умови для функціонування агропромислового комплексу, до складу якого входили 132 колгоспи, 42 радгоспи, 13 міжгосподарських колгоспних господарств, 134 підприємства по ремонту сільгосптехніки, 106 підприємств м'ясної і молочної продукції. 35 будівельних організацій... Був помітним постійний ріст продукції сільського господарства. В 1990 році було вироблено валової продукції на суму 758,8 млн. рублів, що складало 132,9% росту порівняно з 1980 роком.⁶⁷³ Вироблено 66,7 тис. тон м'яса 375,1 тис. тон молока, 277,9 млн. штук яєць, 7,3 тис. тон свіжої риби, настрижено 665,5 тон овечої шерсти.

Збільшення виробництва продуктів харчування стало можливим за рахунок збільшення поголів'я великої рогатої худоби. В 1990 році в області нараховувалося 352,5 тис. голів великого рогатого скота (в т.ч. у населення 132 тис. голів), 309 тис голів свиней (в т.ч. у населення 230,1 тис. голів), 274 тис голів овець і кіз, 132,2 тис. голів коней, 4.838 тис голів птиці.

⁶⁷³ Збір урожаю основних сільськогосподарських культур в 1992 році // Закарпатське обласне управління статистики. – Ужгород, – С.50.

Високими показниками характеризувалася врожайність всіх сільськогосподарських культур: пшениці – 306 тис. тон, картоплі 337,6 тис. тон, овочів – 128,6 тис. тон, плодоягідних – 1388 тис. тон, винограду – 285 тис. тон, кормових коренеплодів – 386, 2 тис. тон, кукурудзи – 452,1 тис. тон. на силос і зелений корм.

Ішла інтенсивна заготівля лісних плодів, ягід. Заготовлено по Мінлісгоспу 9 316 тон, по Укрлісу 6 700 тон. Грибів відповідно 2 508 та 468 тон.⁶⁷⁴

Таким чином, навіть при малоземеллі Закарпатська область мала можливість самостійно забезпечити себе продуктами харчування (за виключенням зерна) при умові раціонального ведення сільського господарства (і не вважалася дотаційною областю).

І раптом – вкрай негативні метаморфози в галузі народного господарства Закарпаття після 1991 року.

Що і як змінилося в економіці Закарпаття за роки української незалежності? Економіка Закарпатської області зруйнована до невпізнанності. Не працює 70% підприємств машинобудування і металообробки, повністю зупинили свою діяльність підприємства електронної промисловості. Для порівняння візьмемо такі факти і цифри: якщо в 1990 році було виготовлено металообробних станків 12 978 шт., то в 2001 році – тільки 243, тобто виробництво скоротилось на 98,1%, виробництво торгово-холодильного обладнання скоротилось на 99,7%, радіаторів і конвекторів обігрівальних скоротилось на 87,6%.

Скоротилось виробництво продукції легкої промисловості. Якщо в 1990 виготовлено 25,9 млн. штук трикотажних виробів, то в 2001 році – тільки 3,3 млн. штук. Було виготовлено 10 585 тис. пар шкіряного взуття, в 2001 році – тільки 11,9 тисяч пар, тобто скорочення становить 99,9 %. Майже призупинено виробництво фетрових головних уборів.

Зруйнований колишній лісовий комплекс області. Лісова, деревообробна та целюлозно-паперова промисловість була традиційною для Закарпаття. Цей комплекс був у числі найбільш потужних в цілому по Україні. Ліси в минулому і зараз залишаються найбільшим природним багатством і сировинною базою для розвитку економіки краю та засобом існування. Зникли з лиця землі деревообробні комбінати в Ужгороді, Чинадієві, Сваляві, Буштині, мебльові комбінати в Мукачеві, Тересві, Хусті, Берегові, Іршавська фабрика гнутих меблів. Внаслідок цього без роботи опинилися більше 50 тисяч робітників цієї галузі та висококваліфіковані інженери. Зараз приватні підприємства займаються тільки розпилюванням деревини.

У січні 1997 року Кабінет Міністрів України затвердив таксу за один кубічний метр ділової деревини, що відпускався на пню: великої породи

⁶⁷⁴ Рушак М.Ю. Концепція розвитку лісгосподарського комплексу Закарпатської області // РІО. – 1889. – 14, 21 листопада.

ялиці і піхти 14,4 гривні, середньої – 12,3, малої – 9,2 грн, а бука відповідно 27,3, 23,5, 17,6 грн. В той час як на світовому ринку вартість одного кубометра хвойної деревини складає 90–110 доларів, а букової – 120–150 доларів. Фактично майже безкоштовний відпуск лісу як фізичним, так і юридичним особам, а також іноземним фірмам привів до багатьох негативних явищ. Доступ до лісу за заниженими цінами не обмежений, і без його глибокої переробки приносить орендаторам лісоплантацій солідні прибутки. Орендарі не прагнуть створювати виробничі потужності для здійснення глибокої переробки деревини. А займаються тільки її розпилюванням на дошки і чорнові заготовки з метою вивозу на експорт. Управління лісового господарства не є одноосібним господарем лісу і не є власником ним же вирощеної деревини, позаяк в лісі господарюють сотні орендаторів. Щорічно в лісах краю господарюють від 300 до 400 власників лірорубних квитків, які не мають жодної уяви про вимоги до експлуатації лісу. Закарпатський ліс заготовлюється в основному на експорт. За офіційними даними в 2004 році було заготовлено 417 тис. кубічних метрів деревини, а за кордон вивезено 487 тис кубічних метрів (!). Експортерами значаться 786 фірм, в т.ч. 514 приватних підприємств.⁶⁷⁵ Таким чином управління господарством не має прибутків для відродження лісу, а орендатор не зацікавлений в цьому.

При передачі колгоспних лісів значні лісові площі залишилися без господаря. Наприклад, тільки в районі села Богдан Рахівського району нічийми залишилися 9 тис. га лісу. Тут же зафіксований факт самовільної рубки 21 тис. кубометрів, тобто невідомо, хто став власником 350 вагонів(!), а це дорівнює 64 гектарам знищеного лісу. Жителі по-своєму характеризували такі факти як «сурківські рубки». Все робилось т.зв. вахтенним способом, тобто без залучення до роботи місцевих лісорубів.

Фактично всі підприємства, що займаються вирубкою лісу, не зацікавлені у виготовленні кінцевої продукції, а тільки здійснюють його розпилювання та чорної заготовки для експорту в різні країни та інші області України. В даний час в області цілодобово працюють біля 500 пілорам. Не простоювати ж їм!

Масові суцільні рубки лісу стали головною причиною частих руйнівних наводнень, розливів рік, ерозії та знесення з гір родючих ґрунтів. У виправдання відповідальні працівники лісового господарства та міністерські чиновники (часом разом з допомогою науковців) стверджували, що причиною найбільших в історії Закарпаття наводнень є стихійний характер. Таке твердження не має жодних підстав.

⁶⁷⁵ М.Рушак, В.Падык. Система хозяйствования в Закарпатской области в 1991-2004 годах. – Ужгород, 2004. – С.18.

В Закарпатській області за 1967–1977 було 115 наводнень, від яких збитки склали більше 460 млн. грн. Від паводка тільки 1998 року прямі збитки склали 500 млн. грн., у 2001 році – 284,9 млн. грн.⁶⁷⁶

Закарпатські ліси багаті на дикоростучі плоди і ягоди. На всій лісовій площі за підрахунками вчених запас здобних грибів при середній урожайності складає 2 333,8 тон, в т.ч. на території природно-заповідного фонду – 711,7 тон, ягід у всіх лісах 1 831,5 тон, в заповідних зонах – 1 145,5 тон.⁶⁷⁷

В минулих часах ці природні багатства ефективно використовувались. На протязі 4-х років (1981–1984) в середньому за рік об'єднанням «Закарпатліс» було заготовлено дикоростучих плодів та ягід 2 244 тон, грибів солено-маринованих 64 тони, березового соку 50 тон, зібрано товарного меду 22,5 тон.⁶⁷⁸

До 1991 року в лісових господарствах Закарпаття діяли інкубатори по інкубації ікри і вирощенню мальків форелі. В 1985 році потужність інкубаторів перевищувала 2 млн. штук ікри одноразової закладки. Це давало можливість вирощувати щорічно десятки тон форелі столової зрілості і реалізувати населенню, наповнювати обласний бюджет. Ці підприємства теж повністю зупинили свою діяльність.

Варварське ставлення до природних ресурсів, як уже вказувалось вище, викликає загрозливі природні катаклізми і веде до страшних наслідків порушення екосистеми в краї, змінюючи цим самим середовище проживання людей: в гірській місцевості русинів – корінного населення південних схилів Карпат, а в низовинних районах Притисянської низовини – русинів, угорців, румунів. Цим самим грубо порушується стаття 10 Закону України «Про національні меншини в Україні» (№2494-ХІІ від 25.06.1992), де задеклароване наступне: «Держава гарантує національним меншинам право на збереження середовища проживання в місцях їх історичного і сучасного розселення».

Залишається багато невирішених проблем з землею-годовницею народу: регулювання земельних відносин з боку держави, правильність використання землі, контроль за виконанням рішень з питань розвитку сільського господарства, модернізація сільського господарства, запровадження нових технологій, селекції, захист рослин і тварин, збереження і реалізація продукції сільського господарства та багато інших. Колись цими питаннями займалися такі організації, як сільгосптехніка, сільгоспхімія, ремонтні та заготівельні бази, племінні, інкубаторні і семінні підприємства, які були створені в Зака-

⁶⁷⁶ М.Рушак, В.Падык. Названа праця. – С.21.

⁶⁷⁷ Дяченко І., Дяченко Т. Параметри рентонесучих угідь з грибами та ягідними ресурсами на мікро-регіональному рівні Закарпаття // Сучасний стан, напрями відновлення та перспективи розвитку харчової та переробної промисловості Закарпаття: Матеріали регіональної науково-практичної конференції (7 липня 1998 року м.Ужгород). – Ужгород, 1998. – С.224-227.

⁶⁷⁸ Кушнір Ю.Б. Проблеми підвищення ефективності використання продуктів побічного лісокористування в Закарпатській області // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія Економіка. – Випуск 3. – Ужгород, 2001. – С.116-119.

рпатті за кошти колгоспів і радгоспів. В 1990 році в області нараховувалося 18 міжгосподарських підприємств і організацій, 134 підприємства по ремонту тракторів і сільгосптехніки, 35 будівельних організацій. Чому ці підприємства не залишились для нинішніх землеробів? Замість цього держава по мізерних цінах розпродала їх, ліквідувавши основну матеріально-технічну базу виробника сільгосппродукції. Нині тисячі гектарів землі не обробляється, не засівається, не дає жодної продукції, заростає чагарниками, дикими бур'янами. В селах навіть присадибні ділянки пустують, не обробляються, бо техніки немає, добрив немає, трудова молодь залишила домівки в пошуках роботи за кордоном, старше покоління фізично не може працювати на землі. Катастрофічно знизилось число домашньої великої рогатої худоби, зокрема молочних корів.

Закарпаття має найбільшу серед областей України мережу трубопроводів протяжністю майже 2 тисячі км, що складає 17% від протяжності магістральних трубопроводів України. По території Закарпаття щорічно перекачується (Нафтопровід «Дружба») більше 18 млн. тон нафтопродуктів. За експлуатацію закарпатського відрізка сума послуг за рік складає 160 млн. доларів США, а за 12 років 1,92 млрд. доларів.⁶⁷⁹ Із названих сум в обласний бюджет не поступає ні копійки. Оце вже другий приклад і відповідь на запитання: Чому Закарпатська область залишається дотаційною областю цілих 27 років?

Бюджет Закарпаття має повне право розраховувати на певну частину таможенного мита за перевозку вантажів за кордон залізницею та шосейною дорогами. Це ж стосується і відчислень за перекачку через територію краю нафти, нафтопродуктів та газу. За всі роки існування таможенне мито направлялось в державний бюджет, а проценти відчислення обласному бюджету чомусь не передбачені. Ніяких відчислень до обласного бюджету не надходить від Міністерства оборони за експлуатацію землі і заготівлю лісу на території області (Міністерству оборони належить 10 тис га закарпатського лісу).

Незрозуміло, за якою схемою і чому проводиться розпродаж закарпатських мінеральних вод (що входить до категорії природних надр, які мають належати народу) за зниженими цінами – 14 грн. за кубометр (плата за надра), а в кінцевому рахунку підприємство-посередник одержує за цю ж кількість води 600–700 гривень! Не випадково бізнесовий світ щорічно нарощує темпи добування і розливу мінеральної води. Відповідно збільшується прибуток таким підприємствам, як ОКП «Води Закарпаття», «Води Свалявщини», «Води Хустщини», які створені штучно і обсяг роботи яких зводиться виключно для виписки накладних на кількість мінеральної води, одержаної

⁶⁷⁹ Гецько П.І., Химинець В.В.. Роль транзитних коридорів в економічному розвитку Закарпаття // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія Економіка. – Випуск 2. – Ужгород 2000. – С.143-152.

підприємством по розливу безпосередньо від підприємства ліцензіата. Оскільки всі поступлення від плати за воду (надра) держава повністю забирає в державний бюджет, до цих пір за свою мінеральну воду область не одержує ні копійки. Ось ще один приклад причин дотаційності області.

Симптоми розвалу економіки Закарпаття вже стали помітними в перші роки незалежності України. Депутат Верховної Ради України Ю.Л.Зв'ягельський на одному з засідань ВР 12 листопада 1993 року закликав: «Для виходу із кризи необхідно надати більше самостійності областям в управлінні народним господарством». Тому область уже на початку 90-х років запропонувала прийняти Закон про Вільну економічну зону «Європа Центр», складений високопрофесійними економістами і високо оцінений економістами шести провідних держав світу. Та через деструктивну позицію правих сил у Верховній Раді законопроект був відкинутий. Замість того, щоб глибоко вивчити проект ВЕЗ «Європа Центр» і глибоко проаналізувати його, осмислити його суть, чиновники-міністри та послухники-депутати Верховної Ради, яких називають «слугами народу» автоматично відкинули його як щось неприйнятне і навіть загрозливе для України. Про явно негативне ставлення депутатів до закарпатського проекту ВЕЗ свідчить заява одного з верховодів Народного Руху, який недвозначно заявив: «Я не знаю, що таке ВЕЗ, але раз її просять закарпатці – я проти неї».⁶⁸⁰ Скільки злості і ненависті у київських чиновників до закарпатців, корінних жителів краю!

Відомо, що ВЕЗ у світі близько 500. Вони дають змогу регіонам піднятися над загальнодержавним рівнем. Для Закарпаття ВЕЗ – це була спроба переосмислити те, які руйнівні процеси відбувалися в економіці та соціальній сфері краю, організувати процес раціонального розвитку регіону – творчого і ефективного. Закарпаття має всі необхідні і достатні умови для самостійного розвитку та реалізації великих, успішних економічних програм, які можуть сягати рівнів світової практики. Справжнє прагнення закарпатців – це прагнення до теплиці, яка в готовому вигляді дасть загальний рай. Під ВЕЗ розуміється, насамперед, напружена високоорганізована праця, що вимагає і серця, і розуму, і фізичних сил, чого у закарпатців достатньо. Та ні! Цьому не бути – сказали депутати.

Реальне життя не давало спокою депутатам обласної ради Закарпаття і вони 16 жовтня 2002 року на III сесії IV скликання прийняли дуже потрібний документ під багатообіцяючою назвою: «Концепція сталого розвитку Закарпаття» і з такою же метою великої гуманітарної та економічної ваги: «...забезпечення динамічного соціально-економічного зростання, збереження навколишнього середовища, раціональне використання та відтворення природно-сировинного потенціалу, задоволення потреб населення регіону на основі

⁶⁸⁰ І.Мигович. Дуже важливо не помилитись сьогодні. З виступу на Верховній Раді // Захищаючи права закарпатців. – Ужгород, 2007. – С.22.

розбудови високоефективних економіки та системи управління господарським комплексом стимулювання структурних ринкових перетворень, задіяння гео економічних, природних, мінерально-сировинних і трудових ресурсів». І, накінець, ще через 11 років після програми ВЕЗ (Вільної економічної зони Закарпаття) 30 квітня 2014 року Україна затвердила «Концепцію Державної програми сталого розвитку Українських Карпат як складової частини програми Європейського Союзу «Карпатський простір», у якій визнає, що населення Карпатського регіону потребує особливої політики регіонального розвитку. Необхідність такого підходу визнана міжнародними документами, зокрема Рамковою конвенцією про охорону та сталий розвиток Карпат (Закон України №1672-IV (1672-15) від 7 квітня 2004 р.). Визначена мета великого гуманітарного, природоохоронного та економічного значення: підняття рівня життя місцевого населення, охорона навколишнього природного середовища, збереження природних ресурсів Карпат та багатой етнокультурної спадщини регіону». Така логіка подій задокументована протягом 11 років. А віз и нині там та ще в гіршому положенні. Бо ці документи писані вилами по воді.

Закарпаття опинилось перед фактом: воно уже не має своєї фірмової продукції. М'ясокомбінати, молокозаводи знищені, сади і виноградники на грані зникнення, плодоконсервні заводи не працюють, могутні птахофабрики зруйновані в прямому розумінні слова, от і приходиться завозити сметану і масло з Коломиї, ковбасу із Стрия, кури і яєчка із Львова, замість «Мукачівських» насолоджуватись цукерками «Рошен», колишніх прославлених мукачівських, середнянських, бобовищанських, виноградівських, берегівських вин в асортименті магазинів не знайдете.

Закарпатська область в умовах науково мотивованої системи господарювання здатна сама себе забезпечити всім необхідним, не чекаючи допомоги від центру, і навіть сама може бути областю-донором. Однак, за роки незалежності тут створено такий стан, при якому область оголошена додаційною, іншими словами – катастрофічною.

XVI. СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ФАКТОРИ В ЖИТТІ РУСИНІВ

Колись мудрі казали так; «Без людських емоцій не може бути людського шукання істини». Будь-який історик може вивчати історичні події, використати ті чи інші джерельні документи, детально розповісти, в яких просторах або часових рамках відбувалися події. Але якщо він не показав, у якому конкретному психологічному середовищі відбувалися конкретні історичні процеси, в якому душевному стані знаходилися суб'єкти історії, – він не виконав своєї історичної місії. Історію треба оживляти, одухотворяти, давати їй в переживаннях, в певних емоціях. Кожна нація має свої характерні особливості, свій національний дух, свій морально-психологічний клімат, в якому купуються душа і тіло тієї чи іншої національної групи чи всього народу, має свою культуру як в широкому розумінні слова (рівень цивілізації), так і вузькому розумінні, яка проявляється у побуті (культура побуту), поведінці (розважливність, толерантність, інтелігентність), у ставленні до інших людей (дружелюбність, співпраця, взаємоповага, норми народної моралі). Історичні події не проходять мимо нас нейтрально, не зачіпаючи розум і серце свідків подій чи майбутніх поколінь, але не байдужих, коли мова йде про долю своєї нації.

Коли ми в цій книжці ведемо розмову про долю карпатських русинів, ми мусимо з точки зору психологічної науки давати оцінку численним історичним подіям, що відбувалися протягом більше тисячі років. Наші діти вивчають історію минулих епох. У якій інтерпретації доносяться інформації про ту чи іншу подію? Певно, тут зустрічаємось із фактором пануючої ідеології, яка накладає відбиток на об'єктивність чи прагнення в дечому сфальсифікувати або висвітлювати суть події на свою користь (чи в інтересах панівної державної влади) хід історії і давати свої хибні оцінки тому, що відбувалося, тобто міфологізувати історію.

Оскільки історію вивчають і малі, і великі, і діти, і дорослі, то слід взяти декілька загальних положень щодо національного виховання усіх членів суспільства. Хто може бути носієм національних рис, які групи етносу можуть самовизначитись як представники нації?

Перш за все не є виразниками нації діти-малолітки, бо у них національний склад психіки виражений ще дуже слабо. Не завжди правомірно питати дитину, якої вона національності (тим більше дитину з різнонаціональної сім'ї), бо у неї усвідомлення своєї національної приналежності супроводжується поступовим розумовим розвитком. Тут скоріше можемо говорити про те, що у дитини усвідомлення понять «нація», «національний», «національність» знаходиться тільки у процесі пробудження десь у генах, які ще не визначились і стануть помітними тільки в процесі поступового інтелектуаль-

ного розвитку. Не випадково кажуть, що в ранньому віці діти «безнаціональні» або «національно нейтральні». Доказів цьому багато. Діти легко прилучаються до чужої культури, легко вивчають іноземну мову, легко здружуються з дітьми іншої нації. Їх не цікавлять історичні, демографічні чи інші процеси, вони не мають знань з історії свого народу, його культури, їх почуття зосереджені на своєму власному маленькому світі.

В процесі пробудження і розвитку національних почуттів важливим є фактор наявності рідного, національного оточення (спочатку родинного, пізніше суспільного) як живильної сили, від якої залежить швидкість національного прозрівання. Добре, коли дитина щодня відчуває вплив національних почуттів батьків, спілкується материнською мовою, чує рідну колискову чи іншу народну пісню, цікаву казку, бере участь у обрядовості, дотримується народних звичаїв і традицій. У нинішніх умовах русинські діти національно роздвоєні. Родина зберігає в деякій мірі свій національний характер, діти розмовляють з батьками материнською русинською мовою, вже мало чують русинської казки, русинської співанки, бо вони перекладені на українську літературну мову. Нинішні батьки виховувалися в радянській і в сучасній школі в українському дусі, і мало хто з них залишився носієм русинського фольклору. Дошкільне, шкільне та вузівське виховання відбувається винятково в українському середовищі. Психологічно вони налаштовані на українськість. Рідкі випадки, коли юнак чи дівчинка усвідомлює себе русином (русинкою). Ось чому нинішні підкарпатські русини, активісти русинського руху стоять перед складною проблемою розумного педагогічного впливу на пробудження національної свідомості молодого покоління, яке вже є другим (а може і третім) коліном, українізованим, по відношенню до своїх дідів і прадідів.

Не є носіями національних ознак люди душевно хворі чи деградовані, які не можуть утворювати колективної національної індивідуальності (алкоголіки, наркомани, убивці, злодії, садисти, маніяки, кримінальні мафіозники). У цих людей здоровий глузд, національні ознаки чи відмінності самі собою зникають. Відбувається процес національного знеособлення. Таких людей немало і серед русинів (причини – у соціальних умовах). Про людей цього типу не доводилось говорити в 20–40-х роках минулого століття, на Підкарпатті вони були рідкістю).

До безнаціональних можна віднести і людей крайнє бідних, жебраків, попрошайників, бомжів, які ледве проживають з дня на день. Коли питають русина: «Ти русин?», він відповідає: «Мене це не цікавить. Мені треба роботу хліб і гроші».

Ніколи не були і сьогодні не є виразниками інтересів своєї нації свого народу ренегати, люди, які заради службової чи наукової кар'єри, вигідного матеріального становища, задоволення своїх особистих інтересів змінювали свою національність, пришивалися до пануючої нації. Серед русинів таких

було багато в минулі часи, такою є у більшості інтелектуальна кон'юнктурна частина нинішніх підкарпатських русинів. «Є серед русинської еліти окремі особи, які мусять двоїтися: на службі вони – українці, а в колі родини чи близьких друзів – русини. В офіційних місцях користуються українською мовою, у приватних місцях чи по телефону з друзями чудово спілкуються «русинським язиком».

Справжніми носіями національних рис можуть бути люди фізично здорові, морально чисті, психічно стійкі, інтелектуально розвинені, патріоти свого народу, у яких найяскравіше виражені історична і народна пам'ять про своїх далеких предків, національна філософія, національний спосіб мислення. Порівняймо людей, наділених великим розумом, геніальністю, розумово міцних, психічно стійких, глибоко переконаних у своїх поглядах, і побачимо, що національні відмінності кожного стануть яскраво вираженими, а сила національного духу буде пропорційна рівню їхнього інтелекту і обдарованості. Такими були славні в віках захисники інтересів русинів А.Бачинський, Михайло Лучкай, О.Духнович, О.Павлович, А.Добрянський, І.Раковський і сотні та тисячі інших. Це ті люди, акумулятори русинської національної ідеї, соціально активні особистості, які виступили осередками, вогнищами, оазами поширення національної інфраструктури, засобами науки і культури виражали національний патріотизм, активно виступали в тих сферах, які приносили своєму народу найбільшої користі. Чи можна допустити, щоб О.Духнович десь на хвилинку засумнівався в своїй діяльності чи виявляв легководушність? У будь-якому разі, ще ніхто цього не довів (не варті уваги намагання «патріотів» – більшовиків чи націоналістів-українців підкопатися під чисту християнську душу народного Будителя). На жаль, є на Закарпатті і інший тип інтелектуально активних діячів, професорів, високих службовців, які спрямовують свої зусилля в протилежному напрямку: принижують національні почуття своїх земляків, висміюють найщиріші прояви національного духу, гасять вогнища русинської національної культури, національну інфраструктуру. Про тих, хто прибув на Закарпаття без запрошення вже нічого й згадувати та говорити.

Сьогодні, з 90-річного проміжку часу можна об'єктивно оцінити процеси 20–40–50–80–90-х років ХХ століття – 2000-го року ХХІ, які сприяли або гальмували приєднання Закарпаття спочатку до Чехословаччини, а потім до України. Тут маємо на увазі кілька психологічних факторів, про які офіційна наука навмисне замовчує.

Перший. Тривале насаджування пануючими режимами на психологічному рівні комплексу неповноцінності русинів. Живильною базою для цього була та обставина, що вони ніколи не жили і не могли жити вільно, оскільки не мали своєї державності (вищий рівень державності була для них лише автономія та федеративна територіальна одиниця в Чехословацькій республіці (Моравія, Чехія, Словаччина, Підкарпатська Русь). Проголошена Сен-Жер-

менським мирним договором «найширша автономія» для русинського народу у складі Чехословаччини була юридично реалізована тільки у жовтні 1938 року. Висувався єдиний аргумент – відсутність місцевих управлінських кадрів. Цю ж ідею підхопили і нею користувались емігранти-українофіли в діяльності осередків «Просвіти», представники радикального крила ОУН під час т.зв. «Карпатської Січі» – військової організації на території чужої держави. Із захопленням краю угорською армією у березні 1939 року жоден з русинів не уникнув психологічного тиску націонал-шовіністів панівної нації. Наступальність колоніальної політики різних режимів щодо Підкарпаття викликала двоякі почуття в його корінних жителів. З одного боку, неприйняття цих режимів, непокора, душевний внутрішній опір будь-яким акціям урядових установ; з другого боку, – підсилення надії на захист Росії, потім СРСР, що, безумовно, сприяло підготовці і здійсненню приєднання до Радянського Союзу.

Однак надії русинів на вільне і гідне людини самопочуття у «своєму домі» не були реалізовані. Той же фактор меншовартості, з класово-революційною приправою діяв протягом усього радянського періоду. За першою хвилиною «кадрової допомоги», що у перші післявоєнні роки, мабуть, була доцільною, пішла друга – заміна кадрів з метою усунення від влади місцевих комуністів, які пройшли своє політичне становлення в демократичних умовах Чехословаччини, за соціал-демократичними традиціями КПЧ. Навіть у 80-х роках із зміною компартійного керівництва, у центральних і обласних партійних структурах переважала думка, що у Закарпатті немає кадрів, а значить – їх треба запросити з інших регіонів (в тому числі «двадцятитисячників», «тридцятитисячників» у сільськогосподарську галузь, які абсолютно не розумілися в галузі сільського господарства, не вміли розрізнити жито від пшениці та ін.) І це при тому, що в області нараховувалось близько 100 000 своїх фахівців з вищою та спеціальною середньою освітою. Й те що за тодішньої кадрової політики, орієнтованої на спеціалізацію вузів, підготовка спеціалістів для ряду галузей суспільного життя здійснювалося лише за межами області. Єдиний на весь край Ужгородський державний університет мав надто малі можливості готувати спеціалістів широкого інженерно-виробничого, технологічного, сільськогосподарського педагогічного напрямів. Тому сьогодні лише з жалем можна констатувати: запрошені і незапрошені спеціалісти в галузі управління, економіки, права, в засобах масової інформації, сільського господарювання (агрономії, виноградарства овочівництва, тваринництва) неспроможні були досягнути суть специфіки нашого краю, вникнути в реальні інтереси корінного населення.

У новій добі яскравим прикладом нав'язаної закарпатцям психологічної деформації є результати виборчих кампаній, коли до представницьких органів влади обирався будь-хто, «тільки б не свої», при чому цей «будь-хто» дуже швидко орієнтувався, що можна «викачати» з нашого краю, яке майно

легше захопити. Під настирливим зомбуванням свідомості виборців засобами масової інформації та різними методами фальсифікацій до органів місцевої влади нерідко потрапляли особи, причетні до пограбування лісових, земельних ресурсів і надрових запасів. І це в білий день, на очах у всіх! І хто сумнівається в цьому, хай поставить вимогу перед органами влади щодо оприлюднення: хто кому служить, хто і в яких урочищах вирубує ліси, вивозить мінеральну воду, кому належить добування золота, хто є виконавцем волі олігархів, які захопили 4/5 колишньої так званої загальнонародної власності держави?⁶⁸¹ Дедалі частіше дізнаємось і на власному досвіді переконаємось: народна власність нашого краю, дарована Богом, безповоротно прихоплюється центральними олігархічними кланами і їх місцевими структурами і покровителями. Така ситуація не може не впливати на психологію корінних жителів краю, які добре пам'ятали і пам'ятають минулу історію своєї малої батьківщини.

Другий психологічний фактор – тривала експансія ідей і поглядів із-за меж області, особливо з появою в 20-х роках еміграції із-за Карпат, яка негативно вплинула на малочисленну на той час місцеву інтелігенцію. Якщо М. Драгоманов, почувши в Чопі русинську мову, як він згадував, заплакав, бо вона не така, як українська, то нові емігранти, потрапивши у незвичайне для них слов'янорусинське середовище, з незвичайною для їх слуху мовою, відразу заходилися змінити русинську бесіду. Всупереч історичній правді настирливо твердили, що в Підкарпатті ніяких русинів не існує, і в той же час усіма засобами проповідували ідею меншовартості «угорських українців».

Попередня психологічна підготовка (точніше, психологічна обробка) населення краю в кінці 30-х років сприяла формуванню настроїв щодо возз'єднання (приєднання) до УРСР. Незрозуміла логіка: приєднання до УРСР, яку ненавиділи ні січові стрілки, ні галицькі емігранти-просвітяни), дала можливість військовим політорганам психологічно (і не тільки психологічно) обробляти населення вже з перших днів після звільнення краю від фашизму. Ще й шли бої за 30–40 км від Мукачева, а політоргани Радянської Армії вже приступили до реалізації «волі народу». Оскільки, за донесенням політорганів фронту, міста вважалися опорами реакції, вся політична робота була перенесена в села. Але і там без особливого захоплення селяни реагували на лозунги, що закликали до злуки (до речі, «злука» по-русинськи може стосуватися тварин, а не людей). Яскравий приклад цього є інсценірована «демонстрація» жителів Волового (Міжгір'я). «Партизани» сформували колону із учнів і службовців, працівників торгівлі і діючих підприємств. Партизан, забігаючи на 30–40 м перед колони вигукував політичні лозунги, на

⁶⁸¹ «Джерело тижня», №8.

які колона мала відповідати вигуком «Ура! Але демонстрація ішла мовчки. За це декому дісталось...

В пропагандистській роботі щодо возз'єднання головна роль належала члену Військової Ради 4-го Українського фронту Мехлісу. В умовах війни, ще коли лінія фронту була далеко від Карпат, він ретельно виконував план Сталіна щодо Закарпаття, намальований Тайною комісією «О послевоенном переустройстве Европы», очолюваною тодішнім міністром закордонних справ СРСР Літвіновим від 9 березня 1944 року. Доля Закарпаття була вирішена уже тоді, а не в результатами «волевиявлення народу». Цей факт офіційна влада й історична наука радянського періоду та нинішньої незалежної України замовчують.

Третім, основним психологічним фактором був страх. Вільні мітинги, масові демонстрації, походи безробітних, критика, вільна думка і її виявлення в період Чехословацької республіки відійшли у минуле. З 40-х років ХХ століття почався період безперервного страху. Захоплення краю угорською армією, зачистка території від «ворожих елементів», фізичне знищення людей інтелігенції сприймалися як терор проти усіх підозрілих в нелояльності до новоугорської влади.

Естафету нагнітання страху залякувань, на жаль перейняли і визволителі. Ейфорія радості від визволення швидко минула. Люди прозрівали. Багато знали про факти насильства над людьми в концтаборах ГУЛАГу. Розпач беззахисності підсилювався розповідями деяких біжинців до СРСР, русинів-легіонерів Чехословацького корпусу Л.Свободи, які на короткий час були відпущені по домівках. Там, де біженці сподівалися на допомогу, був колючий дріт, тюрми посиленого режиму, багатоденні знущання на допитах, голод, бруд, хвороби, вша... в містах Сколе, Станіслав, а далі піші етапи до Харкова. Ось як пише наш земляк, перекладач СМЕРШу Михайло Мондич «Русины мечтали о воссоединении с Россией. Начиная с 1939 года тысячи сыновей свободолюбивого народа бежали в Советский Союз. Там их след и потерялся. В армию генерала Свободы попали единицы. Остальные погибли не в боях с гитлеровцами, а в бериевских лагерях». А інший учасник тих подій, друг Михайла Мондича Федя, згадує своє минуле так: «Венгры меня били за то, что я русский (*чит. русин*). За что же меня били русские?.. Потом «шпионов» (так називали біженців кагебішти) казнили или отправляли пешком в Харьков, оттуда гнали почти раздетых по зимней дороге тоже пешком. Ослабевших пристрелили, трупы везли на телегах. И все же двоих осужденных потеряли в дороге. Тогда конвоиры для счета схватили двух случайных прохожих, втокнули их в колонну и по прибытии к месту весь этап был в целости». Чехословацькі легіонери – русини принесли ще одну неприємну звістку, що вище командування Радянської Армії змінило план визволення Закарпаття. Його повинен був звільняти чехословацький корпус генерала Свободи. Командування Ра направило його на Дуклянський перевал, замість

русинів-легіонерів Закарпаття звільняв Четвертий український фронт, а русини направили на Дуклянський перевал, ділянку фронту за визволення Чехословаччини, де у безглуздій операції полягли тисячі наших земляків-русинів.

Попри деякі позитиви визвольної місії Червоної Армії і відносну шану до неї за героїзм у боротьбі проти фашизму, за фронтовими ешелонами до краю ринули групи злочинців у військовій формі, мародерів. Почастішали факти грабежу, вимагання, насильства, виселення громадян із своїх квартир у містах Мукачеві, Ужгороді. Що це не були одиночні випадки, свідчать донесення з військових частин начальнику політуправління 4-го Українського фронту генерал-полковнику Проніну: «Имеется немало фактов аморальных явлений (пьянство, дебош, мародерство и др.) особенно среди руководящего состава. Почти все командиры полков и их заместители по политчасти привлечены к партийной ответственности» (арх. док. №22).

Фактор страху став особливо відчутним після постанови Військової Ради від 13 листопада 1944 року, за якою понад 30 000 жителів краю – русинів, мадяр, німців, колишніх солдат і офіцерів, які втекли з німецької і угорської армій, було інтерновано і відправлено в ГУЛАГи.

Під знаком підпалювання страху відбувалися акції вербування добровольців і підписання Маніфесту про возз'єднання. Відомі численні випадки, коли селяни відмовлялися підписуватись під Маніфестом. Тоді підписні листи Маніфесту передавалися в школи і діти під тиском вчителів підписувалися за батьків. А були й такі випадки, коли підписна відомість оформлялася ніби для одержання зерна, цукру, а коли відомість була підписана всіма внесеними до списку, вона переоформлялась під Маніфест про возз'єднання. Зате, що в квартирі директора Руськівської школи Ханаса Михайла Васильовича енкаведисти виявили на стіні портрет О.Духновича, його зняли з роботи. Набуло поширення словосполучення «мобілізація добровольців», що треба розуміти як примусове залучення молоді до лав Червоної Армії.

Житель села Імстичово Іршавського району згадує: «Нас мобілізували насильно. Всего из села взяли 18 чел. Приходили солдаты и забирали всех мужчин возрастом 18–40 лет. Нам было объявлено, что все должны служить в Красной Армии, а на сборы дали один час». Були випадки втечі із рядів «добровольців», але їх насильно повертали і відправляли на фронт. Були і такі випадки, коли деякі юнаки записувалися добровольцями до чеської легії генерала Свободи, а їх відвозили у військову частину, одягали в форму радянської армії і відвозили на фронт.

Не забувається «донбаська епопея», коли насильно відправляли русинську молодь на відбудову шахт Донбасу. Тих, які ховалися, ловили і судили як дезертирів.

Психологічно пригнічені люди шукали захисту в релігії. Сталіна ототожнювали з дияволом, що має число 666. Проти Сталіна виконували молитви-заклинання. Греко-католицьких священників, які відмовились перейти до

православ'я, судили і відсилали в ГУЛАГи. Багато церков було перетворено в склади. Ліквідована Мукачівська греко-католицька єпархія. Влаштовувалися теракти над священослужителями. Вбитий єпископ Ф.Ромжа. Його помічник Д.Бачинський, тяжко поранений, після лікування засуджений на 25 років.

У 1948–1949 роках почалася колективізація, яка супроводжувалася розкулачуванням. Селянин-середняк, що не мав багато землі, але не хотів записатися в колгосп і здати худобу на колгоспний двір (будівель для худоби ще не було), кваліфікувався як куркуль і був засуджений на 25 років. Селяни, які у молоді роки ішли на заробітки в США, Аргентину, Бельгію, на зароблені гроші купили землю і успішно газдували, в результаті позбавилися всього нажитого (землі, корів, волів, коней) і стали бідняками.

Спливло більше півстоліття, змінилися умови життя, але страх ще й нині у багатьох краян визначає їх позицію в найболючіших питаннях. Зі зміною державності в Закарпатті продовжується ідеологічна експансія із-за меж області. Нічим іншим як зневагою до жителів краю можна пояснити походи сусідів у міста і села Закарпаття з 1991 року з метою «пробудження» закарпатських «несвідомих українців», втручання в роботу місцевих органів влади, інсценування «голодування» під адмінбудинком обласного центру (Зілгалов та ін.). Але бачити все, що робиться в краї і мовчати – означає «погоджуватись». Та страх не смів би знімати громадську відповідальність за долю краю, а значить, за долю майбутніх поколінь.

Висновок один: необхідно позбутися негативних психологічних «надбань» минулого, стати на рівень господарів краю. Тим більше, що початок морально-психологічному утвердженню цієї якості закладено. Серед русинів, корінних жителів інших національностей краю майже немає таких, котрі б не побували на східних просторах. Усі мали змогу вочевидь порівняти себе і собі подібними там, їх укладом життя, характером, звичками і традиціями. У всіх змінилося переконання: історичні, духовні і культурні цінності нашого народу, працелюбність і працездатність русинських є неперехідними. Вони, безумовно ввійдуть до світової цивілізації.

В чому складність національної проблеми в умовах Закарпаття? Вона продиктована завданими сильними ударами по національних почуттях, особливо тоталітарного режиму та останніми 27 роками української дійсності, коли всіх жителів краю, хотіли вони цього чи не хотіли, їх зарахували до української нації.

Драматизм русинства в тому, що нинішнє молодше і середнє покоління не пережили радості становлення національних почуттів, бо їх батьків також насильно визначили українцями. Генетичний ланцюг розірвано. Багато молодих людей в силу обставин не задумується над своєю національною приналежністю і плутають національність із громадянством держави. Підкарпатські русини в значній частині призвичаїлися до іншої національності за

цією державною приналежністю, відмінною від національності ще не так далеких предків. Але родинний і національний зв'язок не зник зовсім. Люди розберуться в цій складній ситуації з допомогою глибокого аналізу і самоаналізу. Насамперед, за питаннями, які постають самі собою перед кожним: хто мої батьки, діди, прадіди, якого вони походження, де корені родового дерева? Що ми знаємо про свій рідний край, про традиційну культуру русинського народу? Чи гордимся ми своїми великими і славними земляками минулих століть? Чи ми є носіями кращих ознак підкарпатського русина – таких, як прагматизм, толерантність, працездатність, активна життєва позиція, прив'язаність до рідної домівки, естетика побуту, творча і розумова обдарованість.

ФАКТИ НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ КАРПАТСЬКИХ РУСИНІВ

Важко однозначно і в хронологічній точності відповісти на запитання: як і коли був започаткований процес національного самоусвідомлення, як він еволюціонував і якими внутрішніми механізмами регулювався. Але однозначно можна відповісти на це питання так: сильною генетичною системою, родовим русинським генетичним кодом, який бере свій початок з моменту свідомого влаштування русинами свого способу життя і мислення, світогляду, свого прагматичного побуту і всієї системи господарювання. Вчені схильні вважати, що процес самонаціоналізації русинів можна віднести до середини XIX століття, до епохи революції 1848–1849 рр.⁶⁸²

Однак, чи було це природним самоусвідомленням простого корінного люду як окремої слов'янської національності, чи то була національна ідея, що визріла в середовищі інтелектуальної і творчої русинської еліти, а вже потім, через просвітительство, активну діяльність будителів привнесена в етнічний ґрунт народу? Наша думка схиляється до останнього. Саме так відбувався процес пробудження національної самосвідомості будь-якого народу, в тому числі українців. Їх доля пов'язана з іменем І.П. Котляревського, який започаткував не тільки нову українську літературу, але й, головне, відіграв величезну роль в усвідомленні себе українцями національно індиферентних людей, а в його «Енеїді», як зазначав шведський дослідник літературних процесів європейської літератури А.Єнсен, відтворено «багатосторонній

⁶⁸² П.Р.Магочі. Формування національної самосвідомості. Підкарпатська Русь (1848–1948). – Ужгород, 1994. С.32–38.

образ цілої України, народних звичаїв і соціальних обставин». Т.Шевченко, П.Гулак-Артемівський, Є.Гребінка, Гр.Квітка-Основ'яненко та ін. розширили сферу впливу української літератури на процес пробудження національної свідомості українців. Так відбувалось відродження національної свідомості чехів на початку XIX століття зусиллями Ф.Палацького, культурних діячів – літератора Я.Неруди, композитора Б.Сметани. Цей процес пережили в рівній мірі всі слов'янські народи (серби, болгари, словаки, македонці, хорвати, словенці). Роль народу тут зводиться до підсвідомого збереження своєї народної культури (фольклору, обрядовості, звичаєвості традицій). Ця позиція актуальна і для нашого часу. Чеська державна адміністрація не спромоглася виробити сприятливу для русинів концепцію національного розвитку. Невирішене питання з автономією своєчасно і в конституційному порядку нашкодило русинам, і цим скористалися в деструктивних цілях національні радикали-українофіли, фашисти, угорські іредентисти. Чеська академія наук у питанні русинської мови підтримала рішення комуністичного Інтернаціоналу про те, що русинська мова – це українська мова, а русини – українці. Але ж це помилковий погляд на національне питання: мова ще не є доказом національної приналежності особи через вживання чужої мови. Для прикладу можемо привести іспаномовні народи Південної Америки, які аж ніяк не є іспанцями. Англійськомовні чи франкомовні канадці ніколи не скажуть, що вони англійці чи французи.

Історико-культурний розвиток русинського і українського народів протягом тисячоліття здійснювався зовсім різними шляхами і в різному культурному, господарсько-побутовому і політичному середовищі. Президент Т.Масарик не заперечував переселення на Підкарпатську Русь емігрантів із Придніпровської України, Галичини, Буковини та в меншій мірі із Росії. Це були переважно інтелігенти, політично активні у себе дома, але програвши битву в революції, громадянській війні, невдачі в утворенні ЗУНР. Вони принесли з собою свої невирішені проблеми і прагнули вирішити їх на чужій землі, прилучивши до дискусій русинів, бо одні вважали їх українцями, а другі «русскими». Емігранти обох напрямків – це були люди політично освіченими, як правило фанатиками своїх ідей. Русинський край у національному питанні розколовся на три частини: русофільську, українофільську та русинську. Після жорстокої мадяризації всяке слов'янське зерно (і чеське, і словацьке, і російське, і українське) сприймалося русинами до душі, як рідне, і знаходило сприятливий ґрунт на русинській землі. Тому немає нічого дивного в тому, що націоналізм російський чи націоналізм український захопили у свій коловорот значну частину русинської молоді та інтелектуальної інтелігенції, яка визнавала себе то росіянами, чи то українцями, а були й такі, що казали «*ty sme češi*». Русофільство в краї мало глибші традиції: живі контакти з російською армією в 1812, 1849, 1914–1918 роках, живі контакти з вченим світом Росії (А.Петров, І.Срезневський, Де Волан,

Ф.Аристов, Ю.Яворський), живі контакти і зв'язки з своїми земляками, що жили і працювали в Росії – вченими Росії І.Орлаєм, М.Балудянським, А.Кукольником, Ю.Венеліном-Гуцою, А.Дудровичем, П.Лодієм та багатьма іншими. Українофільство поширилось тільки після 1920 року. Його ідеологи (В.Бірчак, А.Алиськевич, К.Заклинський, Я.Остапчук, І.Данькевич, В.Пачовський, М.Підгірянк) цілеспрямовано, систематично впливали на молодь, через шкільну систему, читальні товариства «Просвіта», спортивні організації «Пласт» та ін. Українофіли підігрівалися поширеними в Європі націоналістичними ідеями і тому вони розраховували, що на кінець 30-х років за ними підуть маси русинів. І все одно загальна атмосфера на Підкарпатській Русі наприкінці 30-х років не була проукраїнською, про що свідчить багато фактів: Порівняльна таблиця діяльності громадських організацій.

Количество	Сельскія	Духнов.	Просв.	Чешскія	Мадьяр.	Иныя	Всего
Читалень	25	230	77	6	26	18	382
Библиот.	412	214	76	24	66	19	811
Театр. кр.	6	143	38	14	42	33	276
Оркестр.	—	29	3	16	4	9	61
Хоровъ	4	53	9	12	37	10	125
Лекцій	457	3902	627	76	559	267	5888
Всего	904	4571	830	148	734	356	7543

Як бачимо понад 60% припадає на користь товариства ім. О.Духновича, а 40% – на всі інші організації (українські, угорські, чеські, німецькі).

Референдум, проведений чеським урядом стосовно мови викладання в школах завершився на користь «руського язика», а не української мови. У даному випадку важливим було не те, за яку мову висловилися батьки – руську (русинську) чи «русскую». Вони висловилися проти української мови.

Оцінюючи етнополітичні і культурні процеси на Підкарпатті у 1920 – 1930 роки, без ризику можна назвати цей процес переломним і для народу в цілому, і для русинської інтелігенції зокрема. Спроби мадяризації, русифікації, українізації з їх явними чи замаскованими асиміляторськими діями змусили підкарпаторусинський етнос шукати в надрах свого історичного буття національну неповторність. Це внутрішнє притягнення народу до самоусвідомлення й самостійності появилось в ідентифікації себе як окремої русинської нації (національності).

Чеські політики скоро пожалкують, що підтримували українофілів, не розгляділи в них пронімецьку орієнтацію, і коли в 1938–1939 роках вони заговорили про себе як про античехословацьку політичну силу і виявили симпатії до фашистської Німеччини, всі намагання взяли під контроль ситуацію в краї виявилися для чехів запізними. Атмосферу і політичну лінію другого автономного уряду Підкарпаття (Волошинового) уже визначили радикали

націоналісти, вихідці із Галичини, які претензійно перейменували Підкарпатську Русь на Карпатську Україну, користуючись при цьому бюджетом Чехословаччини для Підкарпатської Русі. Це вже був П'ємонт, ядро Великої України, яку вони збиралися будувати з допомогою Гітлера. І це відбувалося в той час, коли Гітлер руйнував одну за одною європейські держави.

Розкол карпаторусинського суспільства на три частини – русофільську, українофільську, русинську – мав негативні наслідки. В період війни Угорщина заборонила українофільство. Русофільство послабло. Влада поблажливо ставилась до русинів, підтримувала ідею окремішньої русинської національності, поширювала ці ідеї через створене в 1941 році «Подкарпатское Общество Наук» (ПОН). Русини не виявляли симпатій до угорської влади, але і не протестували активно проти злодіянь, що чинились на території краю. Пасивною формою протесту була втеча патріотів на схід, «до руських». Іншого протесту не могло й бути. Політична ситуація не сприяла цьому. Не було й того масового партизанського руху, про який комуністична преса багато писала. Крім групи А.Тканка, В.Русина та Усти ніяких підпільних антифашистських об'єднань не було. Прояву активного національного життя русинів не відчувалось, панувала атмосфера вичікування визвольної місії «руських», з великими надіями на щось краще. Сподівання русинів краю скоро розвіялись обманами нової радянської влади, практично насильним приєднанням краю до України, зміною русинської національності на українську, а згодом насильною колективізацією та всім укладом нового життя. Національне життя перестало існувати. Здавалося, що радянський режим питання самоідентифікації русинів закритим назавжди, термін «русин» викреслений із словника. Русинам у паспорти записана національність «українець», а кому хотілося інакше, міг бути легко відрядженим на тривалий строк на «перевиховання» в «архіпелаг ГУЛАГ». Та за своєю природою русини – люди прагматичні, законослухняні змирились з «українством». Доля не такав же й жорстока. Вона відкрила очі русинам, коли після тривалого часу «запретні зони» і хрущовської «відлиги» русини масово рушилися до східних областей за «довгим рубльом». Вони побачили не той радянський рай, про який свій час говорили свої брати-комуністи, агітуючи за возз'єднання з Україною (О.Борканюк, І.Турияниця та ін.). Східне українське село виявилось біднішим від підкарпатського, не кажучи вже про загальний рівень цивілізації придніпровської України 50-х років ХХ століття, на фоні якого Підкарпатська Русь уже виглядала цілком західно-європейським регіоном. Якраз через цих русинів-мігрантів виник новий ідентифікаційний код – термін «закарпатець». Він став багатозначним і багатофункціональним. По-перше, він виражав гордість за свій цивілізований рідний край. По-друге, став захисним символом проти терміну «западенець-бандеровець», яким жителі східних областей України раніше обзивали всіх закарпатських русинів, і ототожнювали закарпатців з галичаними. Вони географічно не розрізняли

Галичину від Закарпаття. Терміном «закарпатець» компенсувався заборонений термін «русин».

У своїй початковій формі почалася еволюція підсвідомого русинського національного самоусвідомлення в умовах несвободи і бездуховності суспільства. З позицій стороннього спостерігача здавалось, що українська орієнтація на Підкарпатті остаточно перемогла. Ще в 50–80-х роках ХХ століття в офіційних бесідах чи непрофесійних і некоректних опитуваннях середне і навіть старше покоління визнавало себе українцями, але як приналежність до Української держави, а не за національною ознакою.

З поступовим послабленням комуністичного режиму все більше у «закарпатців» почав давати про себе знати їх центральноевропейський менталітет. Це почуття підсилювалось і частими поїздками «закарпатців» до Словаччини та Чехії чи у вигляді туризму, чи культурних обмінів, під час яких згадувалися роки спільного життя в складі Чехословацької Республіки в 1919–1939 роках, щорічні офіційні зустрічі представників місцевої влади з державними діячами Словаччини на закарпатсько-словацькому кордоні. Сформований протягом тисяч років як комплекс історико-психологічних особливостей не міг раптом зникнути за якихось сорок років. Коли в результаті міжнародних угод Чехословаччини і СРСР розпочався процес оптації (переселення із держави в державу) і більше 8000 русинів Словаччини були завербовані до Волинської області, ніби на історичну батьківщину, вони зі страхом виявили повне розходження їх світогляду з світоглядом місцевих волинських українців з їх життєвим укладом, моральними цінностями, тобто повну розбіжність з русинським менталітетом. Тому природним стало їх бажання повернутись на справжню свою русинську батьківщину – Східну Словаччину, колишню Підкарпатську (Пряшівську) Русь. Але бажання сповнюється відразу тільки в народних казках. Словацьким братам-русинам довелося чекати сповнення бажання цілих 50 років. Подібна ситуація була з польськими русинами-лемками, для яких «найболеснійшым для них ударом був факт, што на отзысканых землях одобрено им историчну назву их народности «русин», «руснак», а вмущено в них назву «украинец», «украинский». Каждый народ определюе сам свою народность и ей назву, бо так наказуе право природне. А у лемков знасилувано даже природный закон. Ест то кривда взываюча о помсту до неба».⁶⁸³

Всі спроби радянсько-українського режиму відвернути багатонаціональне суспільство Підкарпатської Русі від його традиційної центральноевропейської орієнтації виявилися безуспішними. І нинішніми політиками не завадить нагадати, що складовою частиною менталітету підкарпатських русинів, як і інших корінних жителів краю – словаків, мадяр, німців, русин є пра-

⁶⁸³ И.Ф.Лемкин. История Лемковины. Издание Лемко-Союза в США и Канаде. – ЮНКЕРС, Н.Й. – 1969. – С224.

гматизм, меркантильність, достатньо розвинутий індивідуалізм, концентрація інтересів на забезпечення благополуччя родини. Тому проблема русинства на Закарпатті зачіпає інтереси більшості його населення, тобто корінного населення, і сама собою не вирішиться. В той же час світова практика не знає прикладів, коли б адміністративні заходи у національних питаннях увінчалися успіхом, а у Закарпатті ще більше тому, що вони йдуть проти ментальності, яка для русинів завжди несла позитивний моральний заряд. Працелюбність, працездатність, прагматизм, прив'язаність до рідних місць, до родинного вогнища – це і є продовженням започаткованої європейської цивілізації в Карпатському ареалі. Науковець В.Пелін, який більше десятиліття досліджував міжнаціональні проблеми Закарпаття, на основі соціальних даних зробив висновок: русини, є визначальними фактором статистики (стабільності) міжнаціональних відносин у краї.

РУСИНИ В СЛОВ'ЯНСЬКОМУ СВІТІ

Більшість істориків сходяться на тому, що предками карпаторусинів можна назвати слов'янські народи, які почали малими групами з'являтися в долинах Карпат у V – VI ст., хоч Франтішек Адам Коллар у своїй праці «Про походження і розвиток життя русинів Гунгарії («*Humillium promemoria de ortu, progressu et in Hungaria incolatu gentis Ruthenicae*») стверджує, що поява русинів в Подунав'ї відноситься до I століття н.е. Любор Нідерле вважає, що присутність слов'ян в Подунав'ї та Потиссі, починаючи від III до V ст. н.е., підтверджується цілим рядом топонімічних назв Брзава (от славянск. бързь – быстрый), Тисса, Pelso, Vulka, Vrbas, Bersovia, Tsierna, Bersovia. «Именно потому, что речь здесь идет о крае, в который славяне проникали постепенно, появление в нем единичных славянских названий представляется совершенно закономерным и бесспорным».⁶⁸⁴

У 40-х роках V ст. азійський народ, відомий під назвою гунів, перетнув слов'янську прабатьківщину і вступив до Центральної Європи, потягнувши з собою слов'ян. Деякі з цих прибульців назавжди поселилися на рівнинах Паннонії по обидва боки Дунаю, а також на передгір'ях Карпат, у т.ч. на певних частинах території, згодом відомої під назвою Карпатська Русь».⁶⁸⁵

Про походження слов'ян цікаву думку висловив церковний діяч Григорій Таркович (1754 – 1841), який в 1805 році в оді на честь Австрійського цісаря Йосифа, писав, що «Карпат славянов есть истый отец, мати, но розсіяні діти то не хочуть знати», тобто істинною вітчизною, матір'ю всіх

⁶⁸⁴ Л.Нідерле. Славянские древности. – Москва, 2001. – С.54.

⁶⁸⁵ Р.Магочій.//Енциклопедія історії та культури карпатських русинів. – Ужгород, 2010. – С.285.

слов'ян суть Карпати. З позицією Г.Тарковича були солідарні і знамениті російські історики Н.М.Карамзін (1766 – 1826) та В.О.Ключевський (1841 – 1911). Ось що писав В.О.Ключевський: «Карпаты были общеславянским гнездом, из которого впоследствии славяне разошлись в разные стороны». Київський археолог В.І.Гладілін з групою археологів мав добру інтуїцію, коли розпочав розкопки на пагорбі Сарс на лівому березі Тиси поблизу с.Королево Виноградівського району і впродовж 15 років відкопав стоянку прадалекого предка, що появився в передгір'ї Карпат мільйон років тому назад. В.І.Гладілін зробив висновок: «Королівське місцезнаходження не має собі рівних в Україні і Російській Федерації, воно є пам'яткою європейського і світового значення».⁶⁸⁶

Підкарпатські русини були в полі постійних зв'язків з усіма слов'янськими народами. Жива людська пам'ять про це збереглась як велика духовна скарбниця для нині живущих, зокрема тих, хто уміє користуватися і об'єктивно оцінювати цю скарбницю-пам'ять. Відкривають перші сторінки живих зв'язків підкарпатських русинів братів Угриних Георгія, Мойсея та Сфрема з київськими князями Борисом, Глебом, Володимиром.

Вже в середині XVI століття Московщина мала інформацію про Карпатський край через послів московського царя Івана Грозного, що в 1558 році⁶⁸⁷, повертаючись з Царгороду, зупинилися в Угольському монастирі, а повернувшись в Москву, воно передало донесення про природні багатства околиць Угольського монастиря: кам'яну сіль, мінеральні джерела, багатий рослинний світ.

Виникає питання: чи випадково, чи з певною метою навідалися московські послы саме до Углі. Виявляється, Москва знала про Угольський монастир як один з центральних православних монастирів крайньої західної східно-слов'янської землі. Іван IV Грозний після підкорення Казанського ханства успішно розширював територію Російської держави і вже тоді виношував ідею виступити проти католицького Лівонського ордена. Тому його послів-розвідників цікавило, чи знайде підтримку на західно-слов'янських землях гасло «Москва – третій Рим». Ось так. Але є й друга сторінка вищеописаного факту. Вона знаменна тим, що носить слов'янський характер, що уже в ті далекі часи закладалося зерно ідеї слов'янської єдності.

Гідно представив наш край і протягнув червону нитку зв'язку підкарпатських русинів зі східними слов'янами Іван Зейкан, уроченець с.Імстичово Іршавського району, який своєю діяльністю показав справжнє обличчя і менталітет русинського селянина ще на рубежі XVII–XVIII ст. та увійшов в

⁶⁸⁶ С.Пеняк, П.Пеняк. Археологія Закарпаття: історія дослідження. Ужгород, «Краєвиди Карпат», 2013. – С.17.

⁶⁸⁷ Ця дата дослідниками піддається сумніву і доводиться, що ця подія відбулась в 1582 році (О.Монич, І.Сенько).

історію як високоосвічена людина, досвідчений дипломат європейського рівня та талановитий педагог.

З початком ХІХ ст. для всіх слов'ян розпочався перший період могутнього національного відродження. Цей процес захопив і підкарпатських русинів, надав їм духовну силу, оптимізм і віру в успішну боротьбу проти насилля і національної асиміляції та винародовлення. Поширення в Закарпатті російської та української літератури, праці чеських та словацьких вчених, а також переклади на чеську і словацьку мови творів російських класиків (підручники з російської мови, збірник «Славин» І.Добровського; «Слово о полку Игореве» в перекладах І.Юнгмана і Ганки; «Славянские народные песни» и «Эхо русских песен», видруковані Ф.Челаковським; «История славянских языков и литератур», «Славянские древности», «Славянская этнография» П.Шафарика; переклади віршів Пушкіна та ін.) сприяли укріпленню культурних зв'язків Підкарпаття з усіма слов'янськими народами. Такі твори, як «Дочь славы» Яна Коллара, що оспівували міцність і силу слов'янських народів, були близькі і дорогі масам русинів, позаяк вони виражали їх потаємні, приховані почуття, їх національні чаяння.

У протесті галицько-української громадськості стисло викладено не тільки історії русинів, але й співчуття з приводу того становища, в якому опинились вони під владою Австрійської імперії. Не без гордості за своїх соплеменників згадано про часи кінця ХVІІІ ст., коли школи й семінарії на Закарпатті виховували вчителів не лише для себе, але й для Галичини й навіть Росії: «Такі імена, як Балудянський, Венелін-Гуца, Орлай, далі Іван Земанчик, Петро Лодій ще й досі мають почесне місце в історії російського шкільництва й російської науки».⁶⁸⁸

Іван Франко добре розбирався в ситуації, в якій опинилися русини в часи посиленої угорської асиміляції і ренегатства частини русинів і з цього приводу писав: «...доки ті русини звертали очі свої на Росію, у них проявлялось хоч яке-таке життя народне, були хоч які-такі писателі, газети, починався рух народний, прокидалось і «народовство» серед молодіжі. А тепер (1889 – М.А.), коли зв'язки з Росією порвалися, коли очі угорської інтелігенції звернулись до Пешта – що там осталося?». Іван Франко гранично чітко дав відповідь ретивим українофілам про значення передової російської літератури для українців Галичини та русинів Закарпаття: «Коли твори літератур європейських нам подобались, порушували наш естетичний смак і нашу фантазію, то твори росіян мучили нас, порушували наше сумління, будили в нас чоловіка, будили любов до бідних і покривджених».⁶⁸⁹

⁶⁸⁸ І.Франко. І ми в Європі, протест галицьких русинів проти мадярського тисячоліття. Життя і слово. 1896, №1. – С.109; Є.П.Кирилюк. Іван Франко й українська література на Закарпатті //Олександр Духнович. Матеріали наукової конференції. – Пряшів, 1965. – С.43.

⁶⁸⁹ Іван Франко. Твори, т.ХVІ. – Київ, 1955. – С.139.

Найближчі соратники О.Духновича Іван Раковський, О.Павлович, І.Сільвай залишили свої спогади про безпосередній вплив на них російської літератури та літератур інших слов'янських народів. І.Раковський писав: «Наша Угорская Русь ни на минуту не колебалась заявить свое сочувствие литературному единению с великой Русью. Сия мысль столь овладела нашими писателями, что они были постоянными подвижниками великой идеи о славянском литературном единении».⁶⁹⁰

Іван Сільвай в своїй «Автобіографії» писав: «Попались мне у руки сочинения Гоголя: разумеется это было для меня неоценимым приобретением, я читал и перечитывал их с душевным наслаждением, и с тем началась во мне племенная кристаллизация».⁶⁹¹ Особливою любов'ю користувалась на Закарпатті російська громадянська поезія, зокрема поезія Некрасова. Закарпатських поетів надихала головним чином палка Некрасовська любов до знедоленого селянства, образ нещасної батьківщини, гарячий заклик до провітної роботи серед народу. Всі ці мотиви знайшли відбиток в творчості Митрака, Павловича, М.Поповича, Гореміки, Гойди та ін. Живий відгук ви-кликала в Закарпатті ідея солідарності слов'янських народів, яку проповідували російські поети Тютчев, Фет, Аксаков. Надзвичайно плідним був вплив Л.Толстого, Достоевського, Чехова, Короленка. Не обминали своєю увагою русинські письменники до творчості Т.Шевченка. І.Франка, Л.Українки, М.Коцюбинського, М.Вовчок.

Діячі чеського національного відродження, як і представники національного руху інших слов'янських народів, не тільки виражали співчуття пригноченим підкарпатським русинами виступали на захист їх національних прав, надавали підтримку русинській інтелігенції в її національно-політичній і культурній діяльності. Заява П.Шафарика: «Моему сердцу бідний руснак так само дорогий, як і руський», – говорить сама про себе. К.Гавличек-Боровський в одній із своїх статей, звертаючись до реакційних чеських писак, що підтримували політику асиміляції русинів, говорив: «...для чех таке прагнення (*грубе насильство над русинами – М.А.*) залишається ганьбою уже тому, що всі ще добре пам'ятаємо, як самі із того стану ледве викарабкались, із якого народ русинський прагне вийти. Нам скоріше пристойно було би подати руку допомоги в його прагненні, ніж разом з його неприятелими ганьбити його і відкидати його існування такими аргументами, якими ще недавно німці не визнавали наше існування. Хто сам гідний свободи, той уміє поважати свободу кожного».⁶⁹²

⁶⁹⁰ Петр Линтур. Идея братского единства украинского и русского народов в творчестве писателей Закарпатья. // Збірник художніх творів та публіцистично-критичних статей. – Ужгород, 1954. – С.177.

⁶⁹¹ И.А.Сильвай. Избранные произведения. Словацкое издательство художественной литературы. – 1957. – С.118.

⁶⁹² К.Таньчак. Між Мадярщиною, Польщею й Чехословаччиною. – Ужгород, 1936. – С.29.

Франтішек Палацький був щирим приятелем других слов'янських народів, а головно русинів. Ще в 1830 році він писав про русинів: «Русини різняться в язщі так од великороссов, як од поляков. Русини вже в давних віках утратили свою самостойность, були угнетені своїми сусідами». На народних зборах в Кромержици в 1848 році так говорив о русинах: «Русини то є окремішний народ. Сей народ доси був угнетений. Нині, Бог поможе, розвине свої способности, зробить скорый поступ и буде мати участь в поднесеню заходно-европейської культури!».

*Палацький
Франтішек*

О.Духнович спільно співпрацював з літературними і громадськими діячами Словаччини – поетом Богушем Носак-Незабудовим, письменником Сасінським, громадськими діячами Л.Штуром, М.Гурбаном, Я.Боттом, Я.Кралем, А.Сладковичом. Всі вони співчутливо відносились до культурно-освітньої діяльності підкарпатських русинів, захищали їх від нападів угорських шовіністів та закликали до співробітництва в словацьких часописах «Slovensky narodny noviny» та «Orel Tatransky». Носак-Незабудов в одному з листів на ім'я П.Добшинського писав: «Моїм добродійником і другом є його благородіє пряшівський русинський канонік пан Духнович. Подарував мені вже до 40 російських книг. При його допомозі я досконало вивчив російську мову. Вивчай її і ти. Російська література така чудова, що дорівнює французькій, німецькій і англійській. Історик Державін перевищує всіх європейських істориків. Отже, жодний із європейських народів не може писати таким піднесеним духом, як російський».⁶⁹³

З почуттям великої пошани до підкарпатських русинів Л.Штур писав: «Хіба це такий до неба взиваючий гріх, що словак русинів до духовного життя закликає і радить їм, щоб потурбувались про який-небудь журнал русинський, а доти, поки його дістануть, що «Словенські новини» та «Орла Татранського» читали, або іншими словами, щоб до словаків приєдналися? Хто тут вимагає, щоб русини словацьку мову за свою прийняли? Та ж в них є своя русинська гарна мова».⁶⁹⁴

В той час, коли угорські шовіністи не вважали слов'ян за справжніх людей, коли Кошут виступив з прямими програмами на адресу слов'янських народів, в Угорщині з метою розірвати їх єдність («Ми слов'ян направимо на слов'ян» – Л.Кошут), О.Духнович закликав усіх слов'ян протистояти цій ганебній політиці. Він закликав слов'ян до співпраці, до єдності, проводив думку кровної спорідненості підкарпатських русинів з своїми західними і

⁶⁹³ Михайло Ричалка. О.В.Духнович педагог і освітній діяч. Словацьке видавництво художньої літератури. – 1959. – С.62.

⁶⁹⁴ «Словацьке народне новини» від 6 березня 1846 р., №63. Цит. По кн. Ю.Бача. – Літературний рух на Закарпатті. – С.143.

східними братами. Сербів називав «благочестивими братами, допомагаючими нам», чехів називав «нашими побратимцями» і радить своїм землякам брати у всьому приклад з чехів як в організації господарського, так і культурно-освітнього національного життя в містах і селах. «...Чехи утешают больную мою душу немало своими созданиями» (Див. лист Духновича до Я.Головацького від 19 травня 1853 року). Спільно з Я.Головацьким О.Духнович приймає участь у замовленні видань Чеської матиці, які вони здійснювали через В.Ганку, і поширює цю літературу на Підкарпатті. Посилаючись на широко відомий в Європі твір Коллара «Дочь славы» (1824), О.Духнович у вірші «Руський марш» висловив переконаність, що саме в слов'янстві криється могутня сила в боротьбі русинів проти окатоличення і винародовлення. Цю силу Духнович назвав «зоничкою» і зробив заклик молодого покоління ставати до лав борців за загальну слов'янську справу:

Руські діти, вам світає
Уж зорничка всходить вам,
Слава – мати вас вітає
И зове к своим рядам.

Штур і Гурбан також зверталися до русинів, вимагаючи від них найсвідомішого моюзництва, поєднуючи справи русинів з словацькими справами. Словацький національний Андрій Радлінський був також у близьких стосунках з Духновичем, подаючи один одному допомогу в їх загальній справі на користь своїх народів. Теплою дружньою співпрацею характеризуються взаємовідносини між Духновичем і словацькими громадськими діячами Й.Заборським та В.Сасінським. Починаючи з 1853 року Заборський часто приїжджав до Пряшева, де мав зацікавлені розмови з русинським вождем Духновичем. Вони обмінювалися книгами, рукописами, думками про спільну боротьбу слов'янських народів за своє майбутнє.⁶⁹⁵

Заслужують на увагу зв'язки О.Духновича з польськими славістами. Коли в 1862 році професор Варшавського університету Ф.І.Іезбері заснував у Празі видавництво першого всеслов'янського журналу «Слов'янин», Духнович разом з іншими русинами-патріотами не лише привітали новий слов'янський орган, але й надіслали кошти на передплату журналу. «Все искренние славянские патриоты сочувственно приветствовали новый славянской орган. Откликнулась устами лучших сынов своих и Угорская Русь: А.Добрянский, А.Духнович и студенты Унгарской духовной семинарии», – повідомляв про це В.А.Францевич у своїй праці «Из эпохи возрождения Угорской Руси».⁶⁹⁶

⁶⁹⁵ Slovenské pohľady, 1927. - № 6-8.

⁶⁹⁶ В.А.Францевич. Из эпохи возрождения Угорской Руси. – Львов, 1902.

Посилаючи передплату на журнал «Слов'янин», О.Духнович одноразово в листі на ім'я редактора журналу з оптимізмом повідомляв (не плакав, не скаржився на тяжку долю, не проявляв слабості в боротьбі) про певні успіхи народного життя русинів, зокрема він писав, що «угорські русини воскресают, пробуждаются від сну, показують ознаки життя, життя власного і народного. «...Мы намерились согласно заложить заведение под названием св.Иоанна Крестителя для вспомогания учащейся русской молодежи, целью котрого будет молодым русинам, превосходными талантами одаренных и добронравным и к образованию довольно средств не имеющих, подавать помощь...».⁶⁹⁷ Славістичні і національні погляди Духновича сприймалися молодшим поколінням (О.Митрак, О.Павлович, М.Мигалич, А.Кралицький, І.Сільвай, Є.Фенцик, Ю.Ставровський-Попрадов та й інше наступне покоління) як дороговказ і розбуджували його до боротьби за свої права. Ось як переконливо заявляв О.Павлович: «У нас есть народная симпатия ко всему славянскому миру». Його кредо – нерозривна всеслов'янська єдність і служіння своєму народу. О.Павлович був щирим другом словацького, українського, російського польського, чеського і других слов'янських народів-братів і щиро закликав їх до братерського єднання: «Помиримся да обнимем друг друга, брат брата! Пусть борются за свободу славянские дети!»⁶⁹⁸.

Таким же полум'яним борцем за слов'янську ідею і єднання всіх слов'янських народів був Є.Фенцик, який багато сил віддав дослідженням розвитку слов'янських мов і літератур, оспівав талант і природні здібності діячів слов'янських культур, велич і силу слов'ян, їх чисельність, багатство їх земель. Як і Духнович, Фенцик закликав слов'янство до братерства і єднання та мріяв про той час, «когда названия: Болгаре, Хорваты, Серб, Чех, Поляк уступят обществу: Славяне и съединится с братом брат».⁶⁹⁹

В пам'яті наступного покоління творчої русинської молоді залишився невтомний пропагандист слов'янської культури і всеслов'янського єднання Ю.Ставровський-Попрадов, який твердо вірив у майбутню «зрю свободи», яка зійде над всіма слов'янськими землями. «Ставровський був перший із закарпатських поетів, творчість якого підводила читача до висновку, що тільки знищивши габсбурзьку тиранію, можна говорити про визволення пригнічених слов'янських народів».⁷⁰⁰ Поет був переконаний, що народ завоює собі свободу:

Придет, взойдет заря свободы,
Велик будет славы чертог.

⁶⁹⁷ Там само.

⁶⁹⁸ Цит. По кн. Ю.Бачі, О.Рудловчак. Хрестоматія нової закарпатської української літератури. – Братіслава, 1964. – С.71.

⁶⁹⁹ Там само. – С.186.

⁷⁰⁰ Там само. С.- 256.

Він вірив, що «Будут и должны цвести права, где Русский, Словак, Серб, И чех работают, там слава приобретет победы герб».⁷⁰¹

Підкарпатські русини з допомогою своєї патріотичної інтелігенції завжди доводили і сподівались, що вони своєю працею, прагненням до освіти, до морального самовдосконалення, національного самоутвердження досягнуть своєї мети – національної повноцінності та статусу рівності серед рівних слов'янських народів. Формування національної самосвідомості підкарпатських русинів, визначення свого місця серед інших слов'янських народів, позитивний взаємовплив один на одного і особисті взаємовідносини між національними вождями відбувалися завдяки плідній діяльності «найславнішого підкарпатського русина» (Ф.Тихій) – О.Духновича та політичного лідера А.Добрянського, імена яких асоціювалися з усім русинським народом. Тому коли ми чуємо голос Духновича чи Добрянського чи інших громадських і культурно-освітніх діячів-будителів, читаємо їх заклики чи повчання, то це ми чуємо голос всіх русинів краю.

Ефективна діяльність підкарпаторусинських будителів, їх плідна співпраця з слов'янськими національними діячами науки і культури сприяла утвердженню статусу підкарпатських русинів як рівного народу в родині слов'янських народів, зацікавленого у зміцненні ідеї єдності слов'ян у боротьбі за визволення від чужорідного гніту і побудові вільного і щасливого життя.

УКАЗ

ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ

Про присвоєння звання Герой України

За визначну особисту роль за утвердження української державності постановляю:

Присвоїти посмертно звання Герой України з удостоєнням ордена Держави **ВОЛОШИНУ** Августина Івановичу – президентові Карпатської України у 1939 році.

Передати орден Держави і документи про присвоєння Волошину А.І. звання Герой України на довічне зберігання Закарпатському обласному краєзнавчому музею.

Президент України **Л.КУЧМА**

Київ

15 березня 2002 року

№257/2002

⁷⁰¹ Цит. по кн. А.Шлепечького. Закарпатські будителі. – С .52.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

Ось і закінчилось наше літописання про ДОЛЮ карпаторусинського народу. З допомогою достовірних наукових джерел, чисельних наукових праць ми познайомились з основними етапами розвитку і окультурення Карпатської землі, землі нинішніх русинів, способом життя наших далеких предків. Об'єктивний читач переконався, що заселення цього благодатного краю Людиною має чи не найдовшу історію в Європі – 1 млн – 700 тис років до н.е. За цей довжезний час предки теперішніх корінних русинів успішно опанували природою, її багатствами, влаштували свій оригінальний спосіб життя. З пропонованої книги зацікавлений читач дізнався про спосіб господарювання наших далеких родичів, їх духовне життя, якими неймовірними зусиллями в іншомовному середовищі вони зберегли свою самобутність, мову, традиції, спосіб життя, менталітет.

У нашій немалій книжці ми відтворили (наскільки нам удалось з допомогою вчених-істориків, етнографів, мовознавців, культурологів, літераторів, митців), переглянули й оцінили багатовікову історію Карпаторусинського краю, відповідно й карпаторусинського народу, ознайомилися з основними етапами розвитку, еволюцією становлення та розвитку матеріальної і духовної культури корінного русинського народу. Виявлено такі параметри

історичного часу і специфіку цивілізованості пращурів русинів в доісторичну добу і темпи розвитку уже «народу русинського» на етапі слов'янізації, християнізації та наступних етапів історичного розвитку:

1. Початки названих процесів сягають сивої давнини від виявлених археологами поселень первісних людей біля с.Королево на горі Сар та багатьох інших сіл, які датуються від 1 мільйона – 800 000 років до н.е. – періодом кам'яного віку – раннього палеоліту.

2. Писемні відомості про Карпатський край, про гори Карпати, про славу річку Тису стали відомими вже у IV–II століттях до н.е. (К.Багрянородний, Клавдій, Птоломей, Йордан, Страбон та ін.)

3. Протягом III–V століть через Карпатський край пройшло багато кочових племен зі Сходу і Заходу, які принесли з собою елементи своєї культури, і в поєднанні і взаємовпливі сприяли формуванню власних «русинських» (слово «русинських» вжито умовно) культур: Кереш, Баден, Отомань, Станівська культура, Куштановицька, Пшеворська, Пряшівська Празька, Кельтська.

4. У період великого переселення народів (IV–VII ст.) вдруге пройшло багато кочових племен зі Сходу на Захід і навпаки. Тоді знайшло свою батьківщину плем'я білих хорватів у Верхньому Потиссі і південно-західних схилах Карпат.

5. З точки зору цивілізованості русинів, освіченості і розвитку їх духовної культури вирішальну роль відіграло прийняття християнства, задокументоване 863–865 роками, що випередило цей процес у Київській Русі на 125 років (988 при князі Володимирі Станіславовичу (Великому), хоч за деякими даними істориків (С.Пап, І.Мигович) християнство в Закарпатті знали уже VII–VIII століттях. Рівноапостольські брати Кирил (Костянтин) і Мефодій вписали першу сторінку в історію русинів і вперше вжили етнонім «русин» (С.Пап. «Історія Закарпаття»).

6. Вирішальною подією в історії Карпатських русинів став прихід на землю Карпатську і в Тисо-Дунайську низовину у 896 році угорських племен. Утворена держава – Угорське королівство – панувала в Карпатському слов'яно-русинському краї до грудня 1918 року. Це тисячоліття в житті карпатських русинів залишило за собою різні спомини, дещо позитивні, більше негативних, продиктованих шовіністичною політикою угорського уряду особливо після утворення дуалістичної держави – Австро-Угорської імперії 1867 року.

7. На протязі цього тривалого періоду русини пережили варварське нашестя татаро-монголів (1242); нищівну турецько-угорську війну під Могачом 1526 року; проголошення Ужгородської унії 24 квітня 1646 року. Карпатські русини підтримали угорський народ у його визвольній війні 1703–1711 років під проводом Ференца Йосифа II проти Габсбургів та в революції 1848-1849 років.

8. З позитивних моментів можна назвати 40-річну діяльність (1740–1780) австрійської імператриці Марії Терезії, яка здійснила цілий ряд реформ у дусі просвітницького абсолютизму (освіта, наука, культура – «Ratio educationis»), народногосподарську реформу «Урбаріум», що обмежила розмір панщини; військову реформу. Прихильником просвітницького абсолютизму був син Марії Терезії імператор Йосиф II (1780–1790), який своїми указами обмежив свавілля поміщиків, видав маніфест, за яким селяни звільнилися від кріпацтва. Щодо економічного становища на Підкарпатті спостерігався певний прогрес у розвитку продуктивних сил, розвитку сільського господарства (виноградарства, садівництва, тваринництва, що ґрунтовно висвітлив Олександр Міцюк у своїй праці «Нариси з соціально-господарської історії Угорської, нині Підкарпатської Русі». –Т.1-2. – Прага, 1938). Посилювся промисловий розвиток краю. З допомогою іноземних акціонерів Швейцарії та Франції збудовано ряд промислових підприємств у В.Бичкові, Перечині, Чинадієві, Мукачеві, Ужгороді; прокладено перші залізниці Ужгород-Чоп (2872), Чоп-Мукачево (1878), Мукачево-Стрий (1888). В Ужгороді працював телеграф, побудована електростанція (1902).

9. Об'єктивний читач побачив очима, усвідомив мозком і серцем відчув, що Закарпаття, яке упродовж тривалого часу називали «землею без імені», породило цілу плеяду відомих діячів науки і культури. Це були вчені-

історики, мовознавці, філософи, юристи, економісти, митці-художники, композитори, фольклористи, декани факультетів, ректори вузів, спортсмени світового рівня, вихователі царевичів, які могли б стати окрасою будь-якого народу.

10. Для сучасних читачів старшого покоління ознайомлення з книгою дасть можливість згадати як то було «за чехів», а для молодшого покоління дізнатися багато цікавого про свою батьківщину під час перебування Підкарпатської Русі в складі Чехословаччини (1919–1939).

11. Неоднозначним було життя русинів вже «Закарпатської області» (з 22 січня 1946 року) за радянський період (1945–1991). Перебудова життя на радянський лад, примусова колективізація сільського господарства, що супроводжувалась знущаннями над селянами, тюремними застінками, позбавлення мізерних присадибних ділянок, хто не подав заяви в колгосп, низька організація праці, низька врожайність сільгоспкультур та багато іншого принесло закарпатцям горезвісне життя, глибоке розчарування і ненависть до режиму. Згодом, з 60-х років справи в економіці, промисловості, сільському господарстві відбулись позитивні зміни, що вже було маленьким щастям. Люди ніби адаптувалися до радянського способу життя. З іншого боку, майже 50-річний період відзначився встановленням тоталітарного режиму, знищенням русинської інтелектуальної інтелігенції, позбавленням прав і свобод громадян, ізоляцією народу від прогресивних культурних надбань минулих часів, засудженням і ув'язненням за дотримання давніх традицій, знищення церкви (перетворення їх в сільські клуби та склади різної продукції) та багато чого іншого. Такий режим закономірно мусів рухнути і розвалитися.

12. Останній період (1991–2018) подавав підкарпатським русинам надії на щось краще. Зате русини, закарпатці в цілому (мадяри, румуни, німці та ін.) проголосували за незалежність України з найвищим показником – 92%, вищим, ніж інші області України. В перші роки незалежності ніби подуло свіжим вітром нової демократії: з дозволу державної влади (президент Кравчук) проведено референдум про спеціальну самоврядну територію Закарпаття (на жаль до нині не ратифікований Верховною Радою України); розпочалась організація і реєстрація русинських громадських організацій, з'явилися русинська періодика, перші русинські збірники русинської літератури, не було заперечення діяльності кількох русинських недільних шкіл (правда без державного фінансування). Все це було ніби новим періодом русинського національного відродження. Та настав 1996 рік, коли з'явився «славнозвісний» «План заходів щодо вирішення проблеми русинів-українців». Це була велика крапка, якою завершилася надія на національно-культурне відродження русинів Закарпаття (подробіці читайте у відповідних розділах книги).

13. Із відповідних документів читач дізнався і переконався, що Українська держава веде відносно русинів подвійну, дволику гру: русинську проблему ніби вирішують позитивно, в теорії, але фактично це не так. З одного боку, офіційна точка зору Міністра України у справах національностей і міграцій населення Олександра Ємеця, висловлена в інтерв'ю газеті «Новини Закарпаття» 20.05.1993 р., щодо вільного волевиявлення людини щодо своєї національної приналежності (див. джерело за 20 травня 1993 р.); відповідь начальника Управління Державного Комітету у справах національностей та міграції Т.Ф.Пилипенко від 9 квітня 2005 щодо вільного обрання та відновлення своєї національності; відповідь Міністерства юстиції Главі Секретаріату Президента України від 1 березня 2008 року, в якому наголошується твердження, що «нації народжуються в результаті тривалого історичного процесу – творення нації, а не за рішенням органів державної влади чи місцевого самоврядування» (Див. джерело). З іншого боку, державні відомства України на чолі з Кабінетом міністрів мобілізували всі сили, щоб заперечити русинів як народ і навіть застосовувати засоби кримінального впливу проти русинів-активістів (Див. джерело на стор.).

14. Комітет ООН з ліквідації расової дискримінації ухвалив резолюцію, в якій зокрема, висловив стурбованість відсутністю офіційного визнання в Україні русинів, незважаючи на їхні етнічні особливості, і запропонував Україні як державі – учасниці, розглянути це питання та до 6 квітня 2010 року доповісти ООН про виконання даної рекомендації (пп.20, 24). 13 вересня 2007 року ООН ухвалила Декларацію про права корінних народів, до яких, за вищенаведеними ознаками, належать, безперечно і русини. Однак, Україна до цього часу не сприйняла та не виконала рекомендації ООН з цього питання та не визнала русинів, як корінний слов'янський народ.

15. В державах Європи, Америки, Австралії русини визнані як окремий слов'янський народ, що має свою багату мову, культуру, свою історичну правду, свою віковичну ідею. При цьому, кращі представники русинського народу обрані членами парламентів своїх країн, завдяки чому мають можливість захищати та відстоювати інтереси русинів на державному рівні.

16. Русини прагнули бути в складі великої, соборної, братньої і справедливої України. Та були розчаровані, зіткнувшись з державною політикою, яка є національно необ'єктивною. Русини ніколи не прагнули і не прагнуть відокремлення від України! Русини – не сепаратисти! Русини прагнуть тільки дотримання їх конституційного права, визнання рівноцінності націй, надання природного права на національне визначення, визнання самого факту існування такого народу, як русини! Україна має для цього абсолютно достатню правову базу! Яка ж перспектива русинів на найближчі роки? – вони будуть знищені до абсолюту, чи Україна стане на європейський, цивілізований шлях визнання всіх народів, що проживають на території своєї держави,

та, зокрема, русинський народ буде визнано на державному рівні, як корінний народ, що споконвіку проживав на території Закарпаття.

17. З позицій сьогодення, коли Українська держава і русини Закарпаття прагнуть до європейського вибору, приємно усвідомлювати, що у закарпатців уже є свій набутий багатовіковий позитивний історичний досвід життя у Європі і вони з нетерпінням чекають того моменту, коли вони разом з українським народом стануть повноправними членами європейської демократичної спільноти. На цьому ілюзорному позитиві і закінчуємо літопис історичної ДОЛІ підкарпатських русинів.

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА

- Алмашій Михайло. Русинська педагогічна енциклопедія. – Ужгород, 2005.
- Алмашій Михайло. Русинська бібліографія. – Ужгород, 2011.
- Байцура Тамара. Запдноукраинская интеллигенция в России в первой половине XIX века. – Братислава – Пряшев, 1967.
- Байцура Тамара. Иван Семенович Орлай. Жизнь и деятельность. – Пряшев, 1976.
- Балагурі Е.А., Пеняк С.І. Закарпаття – земля слов'янська. – Ужгород, 1976.
- Бескид Н.А. Карпаторусская древность. Ужгород, 1928.
- Бирчак Володимир. Літературні стремління. – Ужгород, 1921.
- Бирчак Володимир Карпатська Україна: спогади і переживання. – Ужгород, 2007.
- Болдижар М. Краю мій рідний. – Ужгород, 1998.
- Болдижар М. Будьмо правдивими до минулого. – Ужгород, 2000.
- Болдижар М. Державно-правовий статус Закарпаття (Підкарпатської Русі) в складі Чехословаччини. – Ужгород, 2002.
- Болдижар Михайло. Про «закарпатський сепаратизм», «політичне русинство» та їх хоснователів.// Науково-популярний збірник «Руснацький світ», №3. – Ужгород, 2003.
- Вінч Майкл. Одноденна держава. – Томпора, 2012.
- Вчені Росії про Закарпаття. Впорядкування О.С.Мазурка та І.О. Мандрика, - Ужгород, 2009
- Гаджега Василь. Князь Федор Корятович и Мараморош // Подкарпатска Русь. Рочник VIII, ч. 1. – Ужгород, 1931.
- Гаджега В. О первых початках народного школьництва на Подкарпатю //Подкарпатска Русь. Річник IV, 1927.
- Гаджега В. Михаил Лучкай //Науковий збірник товариства «Просвіта». Ужгород. Рочник I, 1928-1929. – Ужгород, 1929.
- Геровский Георгій. Історія угро-русской литературы в изображении Володимира Бирчака. - Ужгород, 1943.
- Гнатюк В.Гуцули. -1994.
- Годьмаш Петр. История суверенной республики Закарпатская Украина (Подкарпатская Русь) для народа. – Ужгород, 2015.
- Головацкий Я. О первом литературно-умственном движении русинов в Галиции со времени австрийского владения в той земли // Науковий збірник Галицко-Русской Матиці. – Львов, 1863
- Гомонай В.В., Росул В.І., Талапканич М.І. Школа та освіта Закарпаття. – Ужгород, 1997.
- Гончарук П.С. Давня історія України. Київська Русь. Київ, 2004.
- Грамматика Панькевича. Разбор ея на основании данных науки по рецензии Георгия Геровского. – Ужгород, 1930.
- Грушевський М. Ілюстрована історія України. – Київ – Львів, 1913.
- Данилюк Д. Роль закарпатської історіографії у формуванні української національної свідомості // Українські Карпати, - Ужгород,1993.
- Данилюк Д. Історія Закарпаття в біографіях і портретах. – Ужгород, 1997.
- Данилюк Д. Історична наука на Закарпатті. – Ужгород, 1990
- Данилюк Д. Історична наука на Закарпатті. Епоха національного відродження кінця XVIII – середини XIX ст. – Ужгород, 2009.
- Дешко А.Н. О Карпатской Руси. – Москва,1830
- Добош С. Адольф Иванович Добрянский. Очерк жизни и деятельности. – Братислава, 1956
- Дулишкович И. Истотрические черты угрорусских. – Ужгород,1874.
- Духнович О.Твори. Твори в 4-х томах. Том I. – Словацьке пелагогічне видавництво. Відділ української літератури в Пряшеві, 1968.

- Духнович О. Твори в 4-х томах. Том II. Словацьке педагогічне видавництво в Братиславі. Відділ української літератури в Пряшеві. 1967
- Жизнь и подвиги святых Кирила и Мефодия просветителей славян. – С.Петербург, 1885
- Жук В.Н. Из сивої давнини. Нариси з історії України та Полтавщини (VI- до н.е –XVI н.е . – Полтава. АСМІ., 2005.
- Из истории борьбы за русский литературный язык в Подкарпатской Руси в первой половине XIX ст. – Ужгород, 1930
- Історія подкарпатурської літератури.- Унгвар, 1942
- Ігнат А.М. Загальноосвітня школа на Закарпатті в XIX – початку XX ст.- Ужгород, 1971
- Карпаторусская литература.: Краткий очерк.. – Прага, 1925
- Карпаторусские достижения. – Ужгород, 1930
- Кашула Ю. П.Д.Лодій (До 225-річчя народження // Тези доповідей народознавчої науково-практичної конференції, присвяченої 200-річчю від дня народження Михайла Лучкая 17-18 листопада 1989 р.
- К вопросу о литературном языке Подкарпатской Руси. – Ужгород, 1924.
- К вопросу о словенско-русской этнографической границе. – Ужгород, 1923.
- Климентюк М. Народно-революційна поезія Закарпаття 1920-1944 років // Альманах «Радянське Закарпаття». – Ужгород. 1956. №1
- Кравчук В.В. З історії слов'янського мовознавства. Київ, 1961
- Кралицький Анатолій. Кому мила есть отчизна. – Ужгород, 1998
- Краткій сборник избранных сочинений в прозе и стихах для упражнения в русском языке составил и издал Кирил Ант. Сабов. – Ужгород, 1868
- Лелекач М.М. Мукачевская богословская школа (1744-1776) // Літературна неділя. Рочник III. – Ужгород, 1943
- Левицький !. Прикарпатська Русь в XIX ст. в біографіях і портретах її діятелів, 1899
- Лелекач М.М. Про приналежність Закарпаття до Київської Русі в X-XI ст.//Наукові записки УжДУ, том II. Історико-філологічна секція. – Ужгород, 1949
- Лелекач М. Нові причинки до політичної діяльності Адольфа Добрянського // Науковий збірник товариства «Просвіта» в Ужгороді. Річник VIII - IX ,1937-1938
- Лотоцький Антін. Історія України. –Львів, 1990
- Лучкай М. Історія карпатських русинів. Том I, Ужгород, 2000 , том II, Ужгород, 2001, том III, Ужгород, -2002, том IV. Ужгород, -2 003, том V, Ужгород, 2004.
- Лучкай М.Грамматика слов'яно-руська. Переклад з латинської П.Лизанця та Ю.Сака. Київ, 1989
- Магочій Павел Роберт. Історія України. – Київ, 2007.
- Маркуш Олександр. Наш рідний край. Народознавчі матеріали про Закарпаття. Ужгород, 2002.
- Мельник В. Історія Закарпаття в усних народних переказах та історичних піснях. – Львів, 1970.
- Мигович І. Русини в Україні. Тест на європейськість. – Ужгород, 2012.
- Микитась В.Л. Давні рукописи і стародруки. Опис і каталог. – Ужгород, 1961
- Микитась В.Л. Давня література Закарпаття. Ужгород, 1968
- Микитась В.Л. Через гори і кордони. – Київ, 1977
- Микитась Василь. Галузка могутнього дерева. Літературний нарис. – Ужгород, 1971.
- Милославський П. Руська народна пісня (Пути исторического развития). – Ужгород, 1942.
- Мицюк В. Нариси з соціально-господарської історії угорської, нині Підкарпатської Русі. – Ужгород, том I -1936, том II –Прага, 1938.
- Нариси Історії Закарпаття. Том I. – Ужгород, 1993.
- Нариси історії Закарпаття, Том II. – Ужгород, 1995.
- Нариси історії Закарпаття, том III. – Ужгород, 2003.

- Народні балади Закарпаття. Запис та впорядкування текстів, вступна стаття і примітки П.В.Лінтура. Видавництво Львівського університету, 1966.
- Наука о народнім господарстві. Написала Марія Трахтова. – Ужгород, 1923.
- Национальная и языковая принадлежность Подкарпатской Руси. Карпатский свет, 1929.
- Недзельский Е. Очерк карпаторусской литературы. – Ужгород, 1932.
- Нидерле Л. Славянские древности. – Москва, 1956.
- Нусер Е.Е., Приходько В.П. Про стан русинського руху в Закарпатській області // Науково-популярний збірник «Руснацький світ» №2. – Ужгород, 2001.
- Пагирия Василь. Я світ узрів під Бескидом. – Ужгород, 1993.
- Пагирия Василь. Відлуння Карпат. – Ужгород, 1994.
- Пагирия Василь. Монастирі Закарпаття, - Мукачево, 1994.
- Пачовський Василь. Срібна земля. Львів, НТШ, 1938.
- Петров А. Материалы для истории Карпатской Руси. – Том VIII – Прага, 1923
- Пінчук Г. Воз'єднання українських земель в одній українській радянській державі і завдання інтелігенції. – Ужгород, 1946
- Подкарпатская Русь за годы 1919-1936. – Ужгород, 1936. Перевид. 2010.
- Поп И.И. Энциклопедия Подкарпатской Руси. – Ужгород, 2001.
- Поп Иван. Русинська політична думка за 150 років // Науково-популярний збірник «Руснацький світ», №2, Ужгород, 2001
- Ричалка М. О.В. Духнович педагог і освітній діяч. Словацьке вид-во художньої літератури. – 1959.
- Розмова сторіч. Збірка матеріалів про розвиток української літератури періоду радянської Словаччини Упорядник І.Мацинський. Вступна стаття І.Мацинського. – Prešov, 1965.
- Рудловчак Олена. Біля джерел сучасності. – Братіслава-Пряшів. 1981.
- Русак Юлій. Очерки культурой жизни Подкарпатской Руси. Ужгород, 192.
- Сабов Е. Грамматика русского языка для средних учебных заведений Подкарпатской Руси. - Ужгород, 1924
- Сведицкий И.С. Материалы по истории возрождения Карпатской Руси // Научно-литературный сборник Галицко-Русской Матицы за 1918 г. – Львов, 1919.
- Сильвай И.А. Избранные произведения. – Ужгород, 2014.
- Символіка Закарпаття: традиції і сучасність // Матеріали науково-практичної конференції 16 лютого 2007 р. – Ужгород, Україна.
- Сова П. Прошлое Ужгорода. – Ужгород, 1937.
- Соқырницький Сирохман. Отцюзнина, газдувство, прошлость южнокарпатских русинов. – Будапешт, 1922
- Стрипський Г.Гді документи страшей історії Подкарпатской Руси. – Ужгород, 1924.
- Субтельний Орест. Україна. Історія. – Київ, 1991.
- Толочко П.П Откуда пошла Русская змяя? – Киев, 2016.
- Універсальний словник-енциклопедія, 2 видання, доповнене. Рекомендований Міністерством освіти України. - Київ-Львів, 2001.
- Федак В.В. Закарпаття в спортивному вимірі. – Ужгород, 1994.
- Федор Павел. Краткий обзор истории карпаторусской народной школы // Народная школа. Год XV, март, 1935/36
- Флоровский А.В. Карпаторосс И.А.Зейкан – наставник императора Петра II // Карпаторусский сборник. Подкарпатская Русь в честь президента Т.Г.Масарика 1850-1930.- Ужгород, «Школьная помощь». -1930
- Хічій О.ф. З історії шкільництва на Закарпатті з XVIII до 1945 року. // Наукові записки Ужду, т. XXIX. – Ужгород, 1957.
- Янушевский Григорий. Начало истории русского народа по новейшим данным. Львов, 2008

ПРО АВТОРА КНИГИ

Михайло Алмашій – заслужений учитель України, член Ліги національних композиторів України, хоровий і оркестровий диригент, громадський діяч русинської національної орієнтації, почесний голова Закарпатського науково-культурологічного товариства ім.О.Духновича.

Родився 2 жовтня 1930 року у с. Ромочевиця Мукачівського округу (Підкарпатська Русь) у багатодітній селянській родині. В рідному селі закінчив чотири класи державної народної школи (1937–1941). Далі навчався в Мукачівській руській реальній гімназії (1941–1945). По реорганізації гімназії в загальну середню школу навчався в Мукачівській середній школі №20, яку закінчив у 1949 році. В тому ж році поступив на філологічний факультет (російський відділ Ужгородського державного університету), який закінчив у 1954 році. 43 роки вчителював у Залужанській середній школі, викладав російську мову та літературу, музику та співи, народознавство. З 1967 року до виходу на пенсію займав посаду заступника директора школи по виховній роботі. В 1967-1990 роки очолював районне методоб'єднання заступників директорів з питань виховної роботи. У 2002–2012 рр. – старший викладач кафедри міжнародних відносин Київського славістичного університету (Закарпатська філія). Між тим у 1975–2020 рр. був лектором Закарпатського інституту підвищення кваліфікації вчителів.

Автор трьох концепцій: «Зміст, задачі і форми впровадження в школі предмету народознавства», «Концепція національної школи у Закарпатті», «Система національного виховання в школах Закарпаття». Досвід його роботи вивчено обласним управлінням науки і освіти та Міністерством освіти України. Своім досвідом виховної роботи ділився на всеукраїнських та всесоюзних конференціях (Запоріжжя, Дніпропетровськ, Херсон, Севастополь, Кіровоград, Київ, Львів, Коломия, Гродно (Білорусія), Ряпина (Естонія). За досягнення в педагогічній та громадській роботі відзначений званнями «Відмінник народної освіти України (1966), «Отличник народного образования СССР»(1972), «Заслужений учитель України»(1985) «Ветеран труда»(1992).

Важливе місце в його творчій діяльності займала музика. 44 роки (1952-1996) безкоштовно керував шкільним зразковим оркестром народних інструментів, з яким гастролював у Києві, Чернівцях, Бориславі, Москві, Петербурзі. У 2000–2012 роках був регентом церковного хору Святопокровської церкви. Великого успіху досягнув у роботі з академічним русинським хором «Стара співанка» при Мукачівському товаристві ім.О.Духновича, яким керував 15 років теж безоплатно (1994–2009). Хор успішно виступав на урочистостях і фестивалях в Закарпатті, а також на міжнародних хорових конкурсах у Польщі, Угорщині, Чехії, Сербії.

У 1994–2014 рр. очолював Закарпатське обласне науково-культурологічне товариство ім. О.Духновича. У 2005–2011 роках – член Світової Ради Русинів. Русинську національну ідею та русиністику, як науку про русинський народ, утверджував на рівнях міжнародних конференцій в Ужгороді, Будапешті (Угорщина), Кракові, Перемишлі (Польща), Фленсбург (Німеччина), Копенгаген (Данія). Є лауреатом ім.

А.Годинки (Будапешт, 2010), Кирила і Мефодія (Краків, 2007). В цей же період М.Алмашій очолює комісію по кодифікації русинської літературної мови (підкарпаторусинський варіант). Автор «Русинсько-українсько-російсько-латинської граматичної термінології», «Правил русинського правопису», «Орфографічно-орфоепічного русинського словника», підручників для русинських шкіл з російської мови, літератури, християнської педагогіки. Має понад 560 публікацій в газетах, журналах, наукових збірниках, рецензій на літературні твори. Видав книги «Ромочевця», «Завидово і завидівці», «Святий Миколай у Доробратові», «Мої метаморфози», «Русинські національні символи», «Еволюція світозора», «Історія товариства ім.О.Духновича», «Русинська педагогічна енциклопедія», «Русинська бібліографія», «Русинсько-слов'янський лексикон». Співавтор двох енциклопедій: І.Поп «Энциклопедия Подкарпатской Руси», П.Магочі «Енциклопедія історії і культури карпатських русинів».

Оце все – його «modus vivendi» (спосіб життя).

ЗМІСТ

Вступ	3
I. Географічне положення та геополітичне становище	10
II. Історична назва Закарпаття та етапи заселення краю русинами	14
III. Етногенез русинів.....	25
IV. Природне право русинів – найсильніше і найголовніше від усіх прав	31
V. Проблеми русинів у контексті термінології «народ», «народність» «нація», «національність», «національна меншина», «субетнос», «етнічна група», національна символіка.....	44
VI. Русинська мова – мова підкарпатських русинів.....	63
VII. Розвиток мовознавства як науки про русинську мову	74
Курс на російську літературну мову	78
Протидія народовецького напрямку	79
Арсеній Коцак (14.III.1737 – 12.IV.1800)	81
Фогораші Іван (псевд. Іван Бережанин) (1786 – 1834).....	83
Лучкай Михайло (19.XI.1789–3.XII.1943).....	84
Мовознавчі погляди О.Духновича	86
Євменій Сабов (1.X.1869–3.XI.1934)	88
Гарайда Іван (21.I.1905 – 13.XII.1944)	90
Літературна мова воєводинських русинів	91
Нарис історії русинської лексикографії.....	93
Микола Грицак (18.XII.1908 – 7.IV.1979)	99
Ономастика – джерелознавчий фактор національної самоідентифікації карпатських русинів	102
VIII. Культура – душа народу	107
Архітектура як сфера матеріальної та духовної культури	111
Пам'ятники культової архітектури. Церкви Закарпаття	118
Загадковості та реальності заснування на Закарпатті монастирів і монашества	121
Угольський (Полонинський-Заневський) монастир	123
Мукачівський монастир	126
Грушівський монастир	132
Краснобрідський монастир	136
Світанок русинської писемності.....	137
IX. Нелегкий шлях розвитку русинської літератури.....	143
Поезія.....	148
О.В.Духнович (24.IV.1803 – 30.III.1865)	152
Олександр Іванович Павлович (19.IX.1819 – 25.XII.1900)	156
Юлій Ставровський Попрадов (18.I.1850 – 17.III.1899).....	160
Євген Фенцик (псевд. Владимир) (5.X.1844 – 5.XII.1903).....	164
А.Карабелеш (24.IX.1905 – 4.IX.1954).....	167
Поезія періоду угорської окупації (1939–1944)	169
М.Попович (1908–1956)	173
Русинська проза	175
Драматургія. Театральне мистецтво	181
Бібліотечна справа чи бібліотекознавство.....	194
X. Зародження професійної музики.....	198
Костянтин Матезонський.....	208
Сіон Сільвай.....	210
Милославський Петро Петрович.....	212
Кречко Михайло	213

Попенко Микола	214
XI. Закарпатська школа живопису – феномен культури підкарпатських русинів	227
Бокшай Йосиф (2.X.1891 – 9.X.1975).....	229
Ерделі Адальберт (25.V.1891 – 19.IX.1955).....	230
Микита Володимир – живописець з народу (1.II.1931).....	231
XII. Підкарпатські русини у спортивному вимірі	233
Зародження народного, національного русинського футболу.....	240
Закарпатські футболісти в київському «Динамо».....	248
Волейбол	249
Баскетбол	250
Гандбол	251
Теніс	253
XIII. Порівняльна хронологія подій, що відбувалися на Україні та історичному	
Закарпатті	256
Передісторична Україна.....	256
Звідки пішла руська земля ?	260
Перші правителі Києва.....	261
Галицько-волинська держава	270
Доісторичне Закарпаття	273
Історія карпаторусинів – не зла мачуха, а ласкава мати	275
Пошуки шляхів самовизначення Закарпаття після Першої світової війни	278
Гуцульська республіка	282
Складність політичної обстановки. Український варіант у вирішенні русинської	
проблеми. Хустський форум і його рішення	285
Радянська влада на Закарпатті.....	291
Вирішення долі русинів після першої світової війни (скорочена хронологія подій).....	294
Правда про Карпатську Україну: Підкарпатська Русь чи Карпатська Україна?.....	299
Закарпаття в міжнародних відносинах країн антигітлерівської коаліції	301
Цібере Павло Петрович.....	304
XIV. Розвиток історичної науки	308
Пробудження суспільної думки та історичних знань. Освічені русини XVII-XVIII ст. 313	
Михайло Андрела (Оросвиговський).....	313
Іван Пастелій (26.VI.1741 – 1799).....	314
Даниїл Бабіля (Бабілович) (? – 1795)	315
Іоаників Базилович (1742 – 1821).....	316
Друга половина XVIII – початок XIX ст. Внесок підкарпатських русинів у розвиток	
освіти і науки в Україні та Росії	317
Іван Зейкан (1670 – 1739).....	318
Іван Семенович Орлай (1870 – 17.II.1929).....	319
Василь Кукольник (30.I.1965 – 6.II.1821)	321
Михайло Балудянський (26.IX.1769 – 3.IV.1847)	323
Петро Лодій (4.V.1764 – 10.VI.1829).....	325
Юрій Венелін-Гуца (22.IV.1802 – 7.IV.1839)	326
Андрій Дудрович (1783 – 25.V.1830)	330
Історична наука в Закарпатті в період культурно-національного відродження	
слов'янських народів (перша половина XIX ст.)	333
Василь Довгович (7.III.1783 – 13.XII.1849)	334
Михайло Лучкай (19.XI.1789 – 3.XII.1843)	335
Духнович як історик	337
Іван Дулішкович (1812 – 21.II.1883).....	340

Адольф Добрянський (19.XII.1817 – 18.III.1901).....	342
Розвиток етнографічної науки.....	346
Йосиф Рубій (1833 – 1919).....	347
Андрій Дешко (1821 – 1874).....	348
Юрій Жаткович Калман (14.X.1955 – 29.IX.1920).....	349
Самодіяльне винахідництво в Закарпатті.....	350
Єнковський Августин.....	350
Михайло Балог (28.XII.1857 – 6.VIII.1916).....	352
Наука другої половини XIX – початку XX ст.	354
Олександр Митрак (16.X.1837 – 17.III.1913).....	355
Анатолій Кралицький (12.II.1835 – 1.II.1894).....	356
Іван Сільвай (15.III.1838 – 13.II.1904).....	358
Карой Мейсарош (29.VII. 1821 – 2.II.1890).....	360
Тиводар Легоцький (5.X.1830 – 25.XII.1915).....	362
Антоній Годинка (7.II.1854 – 15.VII.1946).....	364
Розвиток і становлення філософської науки.....	366
Василь Довгович – основоположник філософської думки на Закарпатті.....	368
О.Духнович – філософ.....	369
Федір Потушняк – «безконечність у житті».....	370
Розвиток науки на початку XX століття на Підкарпатті.....	374
Гядор Стрипський (7.V.1875 – 9.III.1946).....	375
Юлій Гаджега (16.I.1879 – 1.XII.1947).....	376
Іреней Кондратович (1878 – 1957).....	377
Василь Гаджега (1864 – 1938).....	378
Микола Лелекач (19.XII.1907 – 6.IX.1975).....	379
Курта Омелян Юрійович (14.III.1940).....	381
Розвиток русинської етнографічної науки.....	384
Побут русинів як фактор національної самоідентифікації.....	393
Житло.....	395
Стравування – важливий компонент матеріальної культури русинів.....	398
Коротко про деякі традиції і звичаї.....	405
Глибина і краса русинського фольклору.....	412
Закарпаття знає і пам'ятає Петра Васильовича Лінтура (4.V.1909 – 2.II.1969).....	420
Русинська національна символіка. Геральдика.....	423
До питання про регіональний прапор.....	428
Національний гімн Закарпаття.....	433
Природні русинські символи.....	441
XV. Освіта – шлях до світла у п'їтьмі.....	446
Шкільна справа і освіта Закарпаття чехословацького періоду (1919 – 1939).....	479
Господарсько-просвітня робота на підкарпатській русі у 1919–1939 роках.....	500
Освіта Закарпаття в роки окупації (березень 1939 – жовтень 1944).....	500
Андрагогіка.....	503
Русинська бібліографія.....	506
XVI. Релігія – надійний чинник культурного процесу русинів.....	531
XVII. Соціально-економічний аспект русинської проблеми та карпатського краю.....	543
XVIII. Соціально-психологічні фактори в житті русинів.....	572
Факти національного відродження карпатських русинів.....	580
Русини в слов'янському світі.....	586
Загальні висновки.....	594
Використана література.....	599

М.Алмашій

КАРПАТОРУСИНСЬКИЙ НАРОД –
ДОЛЯ, ПРОНЕСЕНА КРИЗЬ ВІКИ

Науково-красознавче видання

Коректор – В.Кабай
Комп'ютерна верстка – В.Костюк

СПОНСОРИ:

Білич В.Й. – директор ТОВ «ТМБК»
Дурдинець В.В. – державний і політичний діяч України
Кабай М.М. – директор транспортно-логістичної компанії «КАМЕЛОТ»
Жупан Є.Є. – голова Народної Ради Підкарпатських русинів
Мигович І.І. – вчений, доктор філософських наук

Підписано до друку 11.02.2019 р. Формат 70х100/16.
Папір офсет. Друк офсет. Гарнітура Times.
Умов.-друк. арк. 48,70. Тираж 100 прим.

Видавництво “Карпатська Вежа”

ISBN 978-966-8270-51-6

Друк ПП «Наумченко Н.В.»
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції:
Серія ЗТ № 21 від 11.04.2003 р,

Я русин был, есмь и буду
Я родился русином.
Честный мой род не забуду,
Останусь его сыном.

(«Вручание») *О.Духнович, русинський національний Будитель*

«Невже не було тут талантів, чи може тут панував глибокий сон, коли в цілому світі наполегливо розвивалася література? Таке твердження було б далеким від правди, бо гордився народ та духовенство й будуть пишатися потомки єпископом-реставратором Бачинським, красномовним Олексієм Ільковичем, дотепним Іоанном Пастелієм, видатним єпископом Григорієм Тарковичем, другим Мефодієм, Михайлом Табакевичем, людиною надзвичайної старанності і щасливої пам'яті... Русини мають багато загадок... Майже кожний вислів за змістом нагадує явно виражену загадку і служить темою розваг на сходинах (вечорницях)... які засвідчують високу дотепність і гостроту та влучність висловів приголомшують навіть вченого... Народні міфи складені настільки талановито, що даремно шукати подібного серед культурних народів». *М.Лучкай. Класик історії Закарпаття*

«Достатньо сказати, що наш край завдяки своїм кліматом-географічним характеристикам та цілеспрямованій інформаційній і туристичній популяризації уже тоді, 75 років тому, в Європі називали не тільки «Малою Швейцарією», але ще й «Підкарпатським Давосом», що засвідчують тогочасні документальні світлини». *Кандидат історичних наук Ю. Фатула*

«Загальна бібліографія Подкарпатя» - це своєрідний ключ до великого храму духовності, створеної нашими предками. І без неї не може обійтися жоден сумлінний історик, бажаючи зробити свій внесок у розвиток науки. Ігнорування досягнутого призводить до застою в науці. М.Лелекач і І.Гарайда вже тоді у передмові до книги з жалем констатували: «Тому то й нераз стаєся, что и названі фахівці в поодиноких вопросах нашей науки, «открывают Америку», не беручи до уваги праці и погляды своих попередников». *Доктор історичних наук Д.Данилюк*

«Михайло Іванович Алмашій відомий закарпатській громадськості своїми багаточисельними і цікавими публікаціями з історії рідного краю та педагогічної проблематики. Він належить до когорта закарпатської інтелігенції, яка любить свій край, поважає його історичне минуле. Всі його публікації свідчать: автор глибоко переконаний в тому, що знання історії краю, рідного села, своєї сім'ї, їх традицій є ознакою людської свідомості». *Василь Химинець, доктор фізико-математичних наук*

«Русини були прикладом мирного співжиття, не проявляли войовничості і нетерпимості до інших етносів. Сама генетична природа русинів, виплекана працею і розумом у процесі пристосування до географічного середовища і соціального оточення, була гарантом сприятливого психологічного клімату в Карпатському краї... Багатовіковий життєвий досвід, природний прагматизм, уміння виживати в складних соціальних і політичних умовах, уміння використовувати навколишнє природне і соціальне середовище для своїх матеріальних і духовних потреб виробили в підкарпатського русина свій оригінальний, специфічний менталітет, у багатьох випадках не схожий на менталітет інших етносів чи етнічних груп. Цей менталітет не зачепили ніякі соціальні бурі, історичні та політичні перехрестя, асимілятивні процеси, яких в житті русинів було більше, ніж їх можна було чекати... У підкарпатських русинів виробився свій характер, свій антропологічний тип, свій світогляд. Він осмислив себе як народ, а не плем'я чи мікроетнос, чи гілка якогось іншого народу». *М.Алмашій. Заслужений учитель України, Ph.D*